

Međunarodni časopis o transrodnom zdravlju

Stranica časopisa: <https://www.tandfonline.com/loi/wijt21>

Standardi skrbi za zdravlje transrodnih i rodno raznolikih osoba, verzija 8

E. Coleman, A. E. Radix, W. P. Bouman, G. R. Brown, A. L. C. de Vries, M. B. Deutsch, R. Ettner, L. Fraser, M. Goodman, J. Green, A. B. Hancock, T. W. Johnson, D. H. Karasic, G. A. Knudson, S. F. Leibowitz, H. F. L. Meyer-Bahlburg, S. J. Monstrey, J. Motmans, L. Nahata, T. O. Nieder, S. L. Reisner, C. Richards, L. S. Schechter, V. Tangpricha, A. C. Tishelman, M. A. A. Van Trotsenburg, S. Winter, K. Ducheny, N. J. Adams, T. M. Adrián, L. R. Allen, D. Azul, H. Bagga, K. Başar, D. S. Bathory, J. J. Belinky, D. R. Berg, J. U. Berli, R. O. Bluebond-Langner, M.-B. Bouman, M. L. Bowers, P. J. Brassard, J. Byrne, L. Capitán, C. J. Cargill, J. M. Carswell, S. C. Chang, G. Chelvakumar, T. Corneil, K. B. Dalke, G. De Cuypere, E. de Vries, M. Den Heijer, A. H. Devor, C. Dhejne, A. D'Marco, E. K. Edmiston, L. Edwards-Leeper, R. Ehrbar, D. Ehrensaft, J. Einfeld, E. Elaut, L. Erickson-Schroth, J. L. Feldman, A. D. Fisher, M. M. Garcia, L. Gijs, S. E. Green, B. P. Hall, T. L. D. Hardy, M. S. Irwig, L. A. Jacobs, A. C. Janssen, K. Johnson, D. T. Klink, B. P. C. Kreukels, L. E. Kuper, E. J. Kvach, M. A. Malouf, R. Massey, T. Mazur, C. McLachlan, S. D. Morrison, S. W. Mosser, P. M. Neira, U. Nygren, J. M. Oates, J. Obedin-Maliver, G. Pagkalos, J. Patton, N. Phanuphak, K. Rachlin, T. Reed, G. N. Rider, J. Ristori, S. Robbins-Cherry, S. A. Roberts, K. A. Rodriguez-Wallberg, S. M. Rosenthal, K. Sabir, J. D. Safer, A. I. Scheim, L. J. Seal, T. J. Sehoole, K. Spencer, C. St. Amand, T. D. Steensma, J. F. Strang, G. B. Taylor, K. Tilleman, G. G. T'Sjoen, L. N. Vala, N. M. Van Mello, J. F. Veale, J. A. Vencill, B. Vincent, L. M. Wesp, M. A. West i J. Arcelus

Citiraju se u ovom članku: E. Coleman, A. E. Radix, W. P. Bouman, G. R. Brown, A. L. C. de Vries, M. B. Deutsch, R. Ettner, L. Fraser, M. Goodman, J. Green, A. B. Hancock, T. W. Johnson, D. H. Karasic, G. A. Knudson, S. F. Leibowitz, H. F. L. Meyer-Bahlburg, S. J. Monstrey, J. Motmans, L. Nahata, T. O. Nieder, S. L. Reisner, C. Richards, L. S. Schechter, V. Tangpricha, A. C. Tishelman, M. A. A. Van Trotsenburg, S. Winter, K. Ducheny, N. J. Adams, T. M. Adrián, L. R. Allen, D. Azul, H. Bagga, K. Başar, D. S. Bathory, J. J. Belinky, D. R. Berg, J. U. Berli, R. O. Bluebond-Langner, M.-B. Bouman, M. L. Bowers, P. J. Brassard, J. Byrne, L. Capitán, C. J. Cargill, J. M. Carswell, S. C. Chang, G. Chelvakumar, T. Corneil, K. B. Dalke, G. De Cuypere, E. de Vries, M. Den Heijer, A. H. Devor, C. Dhejne, A. D'Marco, E. K. Edmiston, L. Edwards-Leeper, R. Ehrbar, D. Ehrensaft, J. Einfeld, E. Elaut, L. Erickson-Schroth, J. L. Feldman, A. D. Fisher, M. M. Garcia, L. Gijs, S. E. Green, B. P. Hall, T. L. D. Hardy, M. S. Irwig, L. A. Jacobs, A. C. Janssen, K. Johnson, D. T. Klink, B. P. C. Kreukels, L. E. Kuper, E. J. Kvach, M. A. Malouf, R. Massey, T. Mazur, C. McLachlan, S. D. Morrison, S. W. Mosser, P. M. Neira, U. Nygren, J. M. Oates, J. Obedin-Maliver, G. Pagkalos, J. Patton, N. Phanuphak, K. Rachlin, T. Reed, G. N. Rider, J. Ristori, S. Robbins-Cherry, S. A. Roberts, K. A. Rodriguez-Wallberg, S. M. Rosenthal, K. Sabir, J. D. Safer, A. I. Scheim, L. J. Seal, T. J. Sehoole, K. Spencer, C. St. Amand, T. D. Steensma, J. F. Strang, G. B. Taylor, K. Tilleman, G. G. T'Sjoen, L. N. Vala, N. M. Van Mello, J. F. Veale, J. A. Vencill, B. Vincent, L. M. Wesp, M. A. West i J. Arcelus (2022) Standardi skrbi za zdravlje transrodnih i rodno raznolikih osoba, verzija 8, Međunarodni časopis za transrodno zdravlje, 23:sup1, S1-S259, DOI: [10.1080/26895269.2022.2100644](https://doi.org/10.1080/26895269.2022.2100644)

Poveznica na ovaj članak: <https://doi.org/10.1080/26895269.2022.2100644>

© 2022 Autor(i). Izdavač uz licencu
Taylor i Francis grupe, LLC.

Objavljeno na internetu 15. rujna 2022.

Pošaljite svoj članak ovom časopisu. [↗](#)

Izdavač: **Sarajevski otvoreni centar**

**SARAJEVSKI
OTVORENI
CENTAR**

Godina izdanja: **2024.**

Potpuni uvjeti pristupa i korištenja mogu se pronaći na:
<https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=wijt21>

IZVJEŠĆE

Standardi skrbi za zdravlje transrodnih i rodno raznolikih osoba, osmo izdanje

E. Coleman¹, A. E. Radix^{2,3}, W. P. Bouman^{4,5}, G. R. Brown^{6,7}, A. L. C. de Vries^{8,9}, M. B. Deutsch^{10,11}, R. Ettner^{12,13}, L. Fraser¹⁴, M. Goodman¹⁵, J. Green¹⁶, A. B. Hancock¹⁷, T. W. Johnson¹⁸, D. H. Karasic^{19,20}, G. A. Knudson^{21,22}, S. F. Leibowitz²³, H. F. L. Meyer-Bahlburg^{24,25}, S. J. Monstrey²⁶, J. Motmans^{27,28}, L. Nahata²⁹, T. O. Nieder^{30,31}, S. L. Reisner^{32,33}, C. Richards^{34,35}, L. S. Schechter³⁶, V. Tangpricha^{37,38}, A. C. Tishelman³⁹, M. A. A. Van Trotsenburg^{40,41}, S. Winter⁴², K. Ducheny⁴³, N. J. Adams^{44,45}, T. M. Adrián^{46,47}, L. R. Allen⁴⁸, D. Azul⁴⁹, H. Bagga^{50,51}, K. Başar⁵², D. S. Bathory⁵³, J. J. Belinky⁵⁴, D. R. Berg⁵⁵, J. U. Berli⁵⁶, R. O. Bluebond-Langner^{57,58}, M.-B. Bouman⁵⁹, M. L. Bowers^{60,61}, P. J. Brassard^{62,63}, J. Byrne⁶⁴, L. Capitán⁶⁵, C. J. Cargill⁶⁶, J. M. Carswell⁶⁷, S. C. Chang⁶⁸, G. Chelvakumar^{69,70}, T. Corneil⁷¹, K. B. Dalke^{72,73}, G. De Cuypere⁷⁴, E. de Vries^{75,76}, M. Den Heijer⁷⁷, A. H. Devor⁷⁸, C. Dhejne^{79,80}, A. D'Marco^{81,82}, E. K. Edmiston⁸³, L. Edwards-Leeper^{84,85}, R. Ehrbar^{86,87}, D. Ehrensaft¹⁹, J. Einfeld⁸⁸, E. Elaut^{74,89}, L. Erickson-Schroth^{90,91}, J. L. Feldman⁹², A. D. Fisher⁹³, M. M. Garcia^{94,95}, L. Gijs⁹⁶, S. E. Green⁹⁷, B. P. Hall^{98,99}, T. L. D. Hardy^{100,101}, M. S. Irwig^{32,102}, L. A. Jacobs¹⁰³, A. C. Janssen^{23,104}, K. Johnson^{105,106}, D. T. Klink^{107,108}, B. P. C. Kreukels^{9,109}, L. E. Kuper^{110,111}, E. J. Kvach^{112,113}, M. A. Malouf¹¹⁴, R. Massey^{115,116}, T. Mazur^{117,118}, C. McLachlan^{119,120}, S. D. Morrison^{121,122}, S. W. Mosser^{123,124}, P. M. Neira^{125,126}, U. Nygren^{127,128}, J. M. Oates^{129,130}, J. Obedin-Maliver^{131,132}, G. Pagkalos^{133,134}, J. Patton^{135,136}, N. Phanuphak¹³⁷, K. Rachlin¹⁰³, T. Reed^{138†}, G. N. Rider⁵⁵, J. Ristori⁹³, S. Robbins-Cherry⁴, S. A. Roberts^{32,139}, K. A. Rodriguez-Wallberg^{140,141}, S. M. Rosenthal^{142,143}, K. Sabir¹⁴⁴, J. D. Safer^{60,145}, A. I. Scheim^{146,147}, L. J. Seal^{135,148}, T. J. Sehoole¹⁴⁹, K. Spencer⁵⁵, C. St. Amand^{150,151}, T. D. Steensma^{9,109}, J. F. Strang^{152,153}, G. B. Taylor¹⁵⁴, K. Tilleman¹⁵⁵, G. G. T'Sjoen^{74,156}, L. N. Vala¹⁵⁷, N. M. Van Mello^{9,158}, J. F. Veale¹⁵⁹, J. A. Vencill^{160,161}, B. Vincent¹⁶², L. M. Wesp^{163,164}, M. A. West^{165,166} i J. Arcelus^{5,167}.

¹ Institute for Sexual and Gender Health, Department of Family, Medicine and Community Health, University of Minnesota, Medical School, Minneapolis (MN), SAD; ² Callen-Lorde Community Health Center, New York (NY), SAD; ³ Department of Medicine, NYU Grossman School of Medicine, New York (NY), SAD; ⁴ Nottingham Centre for Transgender Health, Nottingham, Velika Britanija; ⁵ School of Medicine, University of Nottingham, Nottingham, Velika Britanija; ⁶ James H. Quillen College of Medicine, East Tennessee State University, Johnson City (TN), SAD; ⁷ James H. Quillen VaMC, Johnson City (TN), SAD; ⁸ Department of Child and Adolescent Psychiatry, Amsterdam UMC (Vrije Universiteit Amsterdam), Amsterdam, Nizozemska; ⁹ Center of Expertise on Gender Dysphoria, Amsterdam UMC (Vrije Universiteit Amsterdam), Amsterdam, Nizozemska; ¹⁰ Department of Family and Community Medicine, University of California – San Francisco, San Francisco, Kalifornija, SAD; ¹¹ UCSF, Gender-affirming Health Program, San Francisco, Kalifornija, SAD; ¹² New Health Foundation Worldwide, Evanston, IL, SAD; ¹³ Weiss Memorial Hospital, Chicago, IL, SAD; ¹⁴ Samostalna praksa, San Francisco, Kalifornija, SAD; ¹⁵ Memory University Rollins School of Public Health, Atlanta (GA), SAD; ¹⁶ Samostalni istraživač, Vancouver (Wa), SAD; ¹⁷ The George Washington University, Washington (DC), SAD; ¹⁸ Department of Anthropology, California State University, Chico, Kalifornija, SAD; ¹⁹ University of California, San Francisco, San Francisco, Kalifornija, SAD; ²⁰ Samostalna praksa, na stranici dankarasic.com; ²¹ University of British Columbia, Vancouver, Kanada; ²² Vancouver Coastal Health, Vancouver, Kanada; ²³ Ann i Robert H. Lurie Children's Hospital of Chicago, Chicago, IL, SAD; ²⁴ New York State Psychiatric Institute, New York (NY), SAD; ²⁵ Department of Psychiatry, Columbia University, New York (NY), SAD; ²⁶ Ghent University Hospital, Gent, Belgija; ²⁷ Transgender Infopunt, Ghent University Hospital, Gent, Belgija; ²⁸ Centre for Research on Culture and Gender, Ghent University, Gent, Belgija; ²⁹ Department of Pediatrics, The Ohio State University College of Medicine, Columbus (OH), SAD; ³⁰ Endocrinology and Center for Biobehavioral Health, The Abigail Wexner Research Institute at Nationwide Children's Hospital, Columbus, (OH), SAD; ³¹ University Medical Center Hamburg-Eppendorf, Interdisciplinary Transgender Health Care Center Hamburg, Institute for Sex Research, Sexual Medicine and Forensic Psychiatry, Hamburg, Njemačka; ³² Harvard Medical School, Boston (MA), SAD; ³³ Harvard T. H. Chan School of Public Health, Boston (MA), SAD; ³⁴ Regents University, London, Velika Britanija; ³⁵ Tavistock and Portman NHS Foundation Trust, London, Velika Britanija; ³⁶ Rush University Medical Center, Chicago, IL, SAD; ³⁷ Division of Endocrinology, Metabolism and Lipids, Department of Medicine, Emory University School of Medicine, atlanta (GA), SAD; ³⁸ Atlanta VA Medical Center, Decatur (GA), SAD; ³⁹ Boston College, Department of Psychology and Neuroscience, Chestnut Hill (MA), SAD; ⁴⁰ Bureau GenderPro, Beč, Austrija; ⁴¹ University Hospital lilienfeld – St. Pölten, St. Pölten, Austria; ⁴² School of Population Health, Curtin University, Perth (WA), Australija; ⁴³ Howard Brown Health, Chicago, IL, SAD; ⁴⁴ university of toronto, ontario Institute for studies in education, toronto, Canada; ⁴⁵ World Professional Association for Transgender Health (WPATH); ⁴⁶ Asamblea Nacional de Venezuela, Caracas, Venezuela; ⁴⁷ Diverlex, Diversidad e Igualdad a Través de la Ley, Caracas, Venezuela; ⁴⁸ University of Nevada, las Vegas (NV), SAD; ⁴⁹ La Trobe Rural

KONTAKT

Dr. sc. Eli Coleman, Institut za seksualno i rodno zdravlje, Odjel za obiteljsku medicinu i zdravlje zajednice, Medicinski fakultet Sveučilišta u Minnesoti, Minneapolis (MN), SAD

© 2022 autor(i). Uz licencu objavila grupa Taylor & Francis, LLC.

Ovo je članak s otvorenim pristupom koji se distribuira pod uvjetima Creative Commons licence, s obvezom navođenja autorstva, kao i nekomercijalne i nederivativne upotrebe (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>). Licenca dopušta ponovljenu nekomercijalnu upotrebu, distribuciju i reprodukciju u bilo kojem mediju, pod uvjetom da je izvorno djelo ispravno citirano te da nije izmijenjeno, transformirano ili nadograđeno na bilo koji način.

Health School, La Trobe University, Bendigo, Australija; ⁵⁰ Monash Health Gender Clinic, Melbourne, Victoria, Australija; ⁵¹ Monash University, Melbourne, Victoria, Australija; ⁵² Department of Psychiatry, Hacettepe University, Ankara, Turska; ⁵³ Samostalna praksa, Bathy International PIIC, Winston-Salem (NC), SAD; ⁵⁴ Durand Hospital, Guemes Clinic and Urological Center, Buenos Aires, Argentina; ⁵⁵ National Center for Gender Spectrum Health, Institute for Sexual and Gender Health, Department of Family Medicine and Community Health, University of Minnesota Medical School, Minneapolis (MN), SAD; ⁵⁶ Oregon Health and Science University, Portland (OR), SAD; ⁵⁷ NYU Langone Health, New York (NY), SAD; ⁵⁸ Hansjörg Wyss Department of Plastic Surgery, New York (NY), SAD; ⁵⁹ Department of Plastic Surgery, Amsterdam UMC (Vrije Universiteit Amsterdam), Amsterdam, Nizozemska; ⁶⁰ Lcahn School of Medicine, Mount Sinai, New York (NY), SAD; ⁶¹ Mills-Peninsula Medical Center, Burlingame, Kalifornija, SAD; ⁶² GRS Montreal, Complexe CMC, Montreal, Quebec, Kanada; ⁶³ Université de Montreal, Quebec, Kanada; ⁶⁴ University of Waikato/te Whare Wānanga o Waikato, Hamilton/Kirikiriāroa, Novi Zeland/Aotearoa; ⁶⁵ The Facial team Group, Marbella International Hospital, Marbella, Španjolska; ⁶⁶ Samostalni istraživač; ⁶⁷ Boston's Children's Hospital, Boston (MA), SAD; ⁶⁸ Samostalna praksa, Oakland, Kalifornija, SAD; ⁶⁹ Nationwide Children's Hospital, Columbus (OH), SAD; ⁷⁰ The Ohio State University, College of Medicine, Columbus (OH), SAD; ⁷¹ School of Population and Public Health, University of British Columbia, Vancouver (BC) Kanada; ⁷² Penn State Health (PA), SAD; ⁷³ Penn State College of Medicine, Hershey (PA), SAD; ⁷⁴ Center for Sexology and Gender, Ghent University Hospital, Gent, Belgija; ⁷⁵ Nelson Mandela University, Gqeberha, Južna Afrika; ⁷⁶ University of Cape Town, Cape Town, Južna Afrika; ⁷⁷ Department of Endocrinology, Amsterdam UMC (Vrije Universiteit Amsterdam), Amsterdam, Nizozemska; ⁷⁸ University of Victoria, Victoria (BC), Kanada; ⁷⁹ ANOVA, Karolinska University Hospital, Stockholm, Švedska; ⁸⁰ Department of Medicine Huddinge, Karolinska Institutet, Stockholm, Švedska; ⁸¹ UCTRANS – United Caribbean Trans Network, Nassau, Bahami; ⁸² D'Marco Organization, Nassau, Bahami; ⁸³ University of Pittsburgh School of Medicine, Pittsburgh (PA), SAD; ⁸⁴ Pacific University, Hillsboro (OR), SAD; ⁸⁵ Samostalna praksa, Beaverton (OR), SAD; ⁸⁶ Whitman Walker Health, Washington (DC), SAD; ⁸⁷ Samostalna praksa, Maryland, SAD; ⁸⁸ Transvisie, Utrecht, Nizozemska; ⁸⁹ Department of Clinical Experimental and Health Psychology, Ghent University, Gent, Belgija; ⁹⁰ The Jed Foundation, New York (NY), SAD; ⁹¹ Hetrick-Martin Institute, New York (NY), SAD; ⁹² Institute for Sexual and Gender Health, Department of Family, Medicine and Community Health, University of Minnesota Medical School, Minneapolis (MN), SAD; ⁹³ Andrology, Women Endocrinology and Gender Incongruence, Careggi University Hospital, Firenca, Italija; ⁹⁴ Department of Urology, Cedars-Sinai Medical Center, Los Angeles, Kalifornija, SAD; ⁹⁵ Departments of Urology and Anatomy, University of California-San Francisco, San Francisco, Kalifornija, SAD; ⁹⁶ Institute of Family and Sexuality Studies, Department of Neurosciences, KU Leuven, Leuven, Belgija; ⁹⁷ Mermaids, London/ Leeds, Velika Britanija; ⁹⁸ Duke University Medical Center, Durham (NC), SAD; ⁹⁹ Duke Adult Gender Medicine Clinic, Durham (NC), SAD; ¹⁰⁰ Alberta Health Services, Edmonton, Alberta, Kanada; ¹⁰¹ Macewan University, Edmonton, Alberta, Kanada; ¹⁰² Beth Israel Deaconess Medical Center, Boston (MA), SAD; ¹⁰³ Samostalna praksa, New York (NY), SAD; ¹⁰⁴ Northwestern Feinberg School of Medicine, Chicago, IL, SAD; ¹⁰⁵ RMIT University, Melbourne, Australija; ¹⁰⁶ University of Brighton, Brighton, Velika Britanija; ¹⁰⁷ Department of Pediatrics, Division of Pediatric Endocrinology, Ghent University Hospital, Gent, Belgija; ¹⁰⁸ Division of Pediatric Endocrinology and Diabetes, Zna Queen Paola Children's Hospital, Antwerp, Belgija; ¹⁰⁹ Department of Medical Psychology, Amsterdam UMC (Vrije Universiteit Amsterdam), Amsterdam, Nizozemska; ¹¹⁰ Department of Psychiatry, Southwestern Medical Center, University of Texas, Dallas (TX), SAD; ¹¹¹ Department of Endocrinology, Children's Health, Dallas (TX), SAD; ¹¹² Denver Health, Denver (CO), SAD; ¹¹³ University of Colorado School of Medicine, Aurora (CO), SAD; ¹¹⁴ Malouf Counseling and Consulting, Baltimore, (MD), SAD; ¹¹⁵ WPATH Global Education Institute; ¹¹⁶ Department of Psychiatry and Behavioral Sciences, Emory University School of Medicine, Atlanta (GA), SAD; ¹¹⁷ Jacobs School of Medicine and Biomedical Sciences, University of Buffalo, Buffalo (NY), SAD; ¹¹⁸ John R. Oishei Children's Hospital, Buffalo (NY), SAD; ¹¹⁹ Professional Association for Transgender Health, Južna Afrika; ¹²⁰ Gender Dynamix, Cape Town, Južna Afrika; ¹²¹ Division of Plastic Surgery, Seattle Children's Hospital, Seattle (WA), SAD; ¹²² Division of Plastic Surgery, Department of Surgery, University of Washington Medical Center, Seattle, (WA), SAD; ¹²³ Gender Confirmation Center, San Francisco, Kalifornija, SAD; ¹²⁴ Saint Francis Memorial Hospital, San Francisco, Kalifornija, SAD; ¹²⁵ Johns Hopkins Center for Transgender Health, Baltimore (MD), SAD; ¹²⁶ Johns Hopkins Medicine Office of Diversity, Inclusion and Health Equity, Baltimore (MD), SAD; ¹²⁷ Division of Speech and Language Pathology, Department of Clinical Science, Intervention and Technology, Karolinska Institutet, Stockholm, Švedska; ¹²⁸ Speech and Language Pathology, Medical Unit, Karolinska University Hospital, Stockholm, Švedska; ¹²⁹ La Trobe University, Melbourne, Australija; ¹³⁰ Melbourne Voice Analysis Centre, East Melbourne, Australija; ¹³¹ Stanford University School of Medicine, Department of Obstetrics and Gynecology, Palo Alto, Kalifornija, SAD; ¹³² Department of Epidemiology and Population Health, Stanford, Kalifornija, SAD; ¹³³ Samostalna praksa, Thessaloniki, Grčka; ¹³⁴ Military Community Mental Health Center, 424 General Military Training Hospital, Thessaloniki, Grčka; ¹³⁵ Talkspace, New York (NY), SAD; ¹³⁶ Cyti Psychological IIC, San Diego, Kalifornija, SAD; ¹³⁷ Institute of HIV Research and Innovation, Bangkok, Tajland; ¹³⁸ Gender Identity Research and Education Society, Leatherhead, Velika Britanija; ¹³⁹ Division of Endocrinology, Boston's Children's Hospital, Boston (MA), SAD; ¹⁴⁰ Department of Reproductive Medicine, Karolinska University Hospital, Stockholm, Švedska; ¹⁴¹ Department of Oncology-Pathology, Karolinska Institute, Stockholm, Švedska; ¹⁴² Division of Pediatric Endocrinology, UCSF, San Francisco, Kalifornija, SAD; ¹⁴³ UCSF Child and Adolescent Gender Center; ¹⁴⁴ FTM Phoenix Group, Krasnodarskij Kraj, Rusija; ¹⁴⁵ Mount Sinai Center for Transgender Medicine and Surgery, New York (NY), SAD; ¹⁴⁶ Epidemiology and Biostatistics, Dornsife School of Public Health, Drexel University, Philadelphia (PA), SAD; ¹⁴⁷ Epidemiology and Biostatistics, Schulich School of Medicine and Dentistry, Western University, Ontario, Kanada; ¹⁴⁸ St George's University Hospitals NHS Foundation Trust, London, Velika Britanija; ¹⁴⁹ Irant, Johannesburg, Južna Afrika; ¹⁵⁰ University of Houston, Houston (TX), SAD; ¹⁵¹ Mayo Clinic, Rochester (MN), SAD; ¹⁵² Children's National Hospital, Washington (DC), SAD; ¹⁵³ George Washington University School of Medicine, Washington (DC), SAD; ¹⁵⁴ Atrium Health Department of Obstetrics and Gynecology, Division of Female Pelvic Medicine and Reconstructive Surgery, Charlotte (NC), SAD; ¹⁵⁵ Department for Reproductive Medicine, Ghent University Hospital, Gent, Belgija; ¹⁵⁶ Department of Endocrinology, Ghent University Hospital, Gent, Belgija; ¹⁵⁷ Samostalna praksa, Campbell, Kalifornija, SAD; ¹⁵⁸ Department of Obstetrics and Gynaecology, Amsterdam UMC (Vrije Universiteit Amsterdam), Amsterdam, Nizozemska; ¹⁵⁹ School of Psychology, University of Waikato/te Whare Wānanga o Waikato, Hamilton/Kirikiriāroa, Novi Zeland/Aotearoa; ¹⁶⁰ Department of Psychiatry i Psychology, Mayo Clinic, Rochester (MN), SAD; ¹⁶¹ Division of General Internal Medicine, Mayo Clinic, Rochester (MN), SAD; ¹⁶² Trans Learning Partnership, <https://spectra-london.org.uk/trans-learning-partnership>, Velika Britanija; ¹⁶³ College of Nursing, University of Wisconsin-Milwaukee, Milwaukee (WI), SAD; ¹⁶⁴ Health Connections Inc., Glendale (WI), SAD; ¹⁶⁵ North Memorial Health Hospital, Robbinsdale (MN), SAD; ¹⁶⁶ University of Minnesota, Minneapolis (MN), SAD; ¹⁶⁷ Bellvitge Biomedical Research Institute (IDIBELL), L'Hospitalet de Llobregat, Barcelona, Španjolska.

SAŽETAK

Kontekst: Transrodna zdravstvena njega interdisciplinarno je područje koje se brzo razvija. U posljednjem desetljeću došlo je do naglog porasta u broju i vidljivosti transrodnih i rodno raznolikih (TiRR) osoba koje traže podršku i rodno afirmirajući medicinski tretman, i to paralelno sa značajnim porastom znanstvene literature u ovom području. Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba (engl. *World Professional Association for Transgender Health*, WPATH) međunarodna je, multidisciplinarna stručna organizacija čija je misija promicanje skrbi, obrazovanja, istraživanja, javnih politika i poštivanja zdravlja transrodnih osoba utemeljenih na dokazima. Jedna od glavnih funkcija WPATH-a promicanje je najviših standarda zdravstvene skrbi za TiRR osobe kroz Standarde skrbi (SS). Standardi skrbi prvobitno su razvijeni 1979., a ranija verzija (SS-7) objavljena je 2012. S obzirom na sve veći broj znanstvenih dokaza, WPATH je naručio novu verziju Standarda skrbi, SS-8.

Cilj: Opći cilj SS-8 pružiti je zdravstvenim radnicima kliničke smjernice kako bi podržali TiRR osobe u pristupu sigurnim i učinkovitim putevima za postizanje trajne osobne ugone svojim rodnom identitetom s ciljem optimizacije njihova ukupnog fizičkog zdravlja, psihičke dobrobiti i samoispunjenja.

Metode: Osmo verzija SS-a temelji se na najboljim dostupnim znanstvenim postignućima i stručnom konsenzusu o zdravlju transrodnih osoba. Međunarodni stručnjaci i dionici odabrani su da služe u odboru za pripremu SS-8. Preporuke su razvijene na temelju sistemskog i neovisnog pregleda literature, tamo gdje je ona dostupna, pregleda općeg stanja i stručnih mišljenja. Ocjenjivanje preporuka temeljilo se na dostupnim dokazima koji podupiru intervencije, raspravi o rizicima i štetama, kao i na izvedivosti i prihvatljivosti unutar različitih konteksta i država.

Rezultati: U sklopu osme verzije SS-a izrađeno je ukupno 18 poglavlja. Ona sadrže preporuke za zdravstvene radnike koji pružaju skrb i tretmane TiRR osobama. Svaku od preporuka prati objašnjenje s relevantnim referencama. Opća područja vezana uz zdravlje transrodnih osoba obrađena su u poglavljima Terminologija, Globalna primjenjivost, Procjene populacije i Obrazovanje. Poglavlja razvijena za raznoliku populaciju TiRR osoba uključuju procjenu odraslih, adolescenata, djece, nebinarnih osoba, eunuha i interspolnih osoba te ljudi koji žive u institucijama. Naposljetku, poglavlja koja se odnose na rodno-afirmirajući tretman su Hormonska terapija, Hirurgija i postoperativna njega, Glas i komunikacija, Primarna zdravstvena skrb, Reproductivno zdravlje, Seksualno zdravlje i Mentalno zdravlje.

Zaključci: Smjernice osme verzije SS-a trebale bi biti prilagodljive kako bi zadovoljile različite potrebe TiRR osoba diljem svijeta za zdravstvenom skrbi. Iako su prilagodljive, one nude standarde za promicanje optimalne zdravstvene skrbi i smjernice za podršku osobama s iskustvom rodne inkongruencije. Kao i u svim prethodnim verzijama SS-a, kriteriji postavljeni u ovom dokumentu za rodno-afirmirajuće medicinske intervencije kliničke su smjernice; pojedinačni zdravstveni radnici i programi mogu ih modificirati u dogovoru s TiRR osobom.

KLJUČNE RIJEČI

adolescenti; djeca; endokrinologija; eunuh; glas; institucionalna okruženja; interspolna osoba; hirurgija; komunikacija; mentalno zdravlje; nebinarne osobe; obrazovanje; populacija; postoperativna njega; primarna zdravstvena skrb; procjena; reproduktivno zdravlje; rodno raznolike osobe; seksualno zdravlje; SS-8; Standardi skrbi; terminologija; transrodna osoba; zdravstveni radnik

Napomena o jeziku prijevoda

Svi termini koji imaju rodno značenje jednako se odnose na sve rodove.

SADRŽAJ		Stranica
	Uvod	5
Prvo poglavlje	Terminologija	11
Drugo poglavlje	Globalna primjenjivost	15
Treće poglavlje	Procjene populacije	23
Četvrto poglavlje	Obrazovanje	27
Peto poglavlje	Procjena odraslih osoba	31
Šesto poglavlje	Adolescenti	43
Sedmo poglavlje	Djeca	67
Osmo poglavlje	Nebinarnost	80
Deveto poglavlje	Eunusi	88
Deseto poglavlje	Interspolnost	93
Jedanaesto poglavlje	Institucionalna okruženja	104
Dvanaesto poglavlje	Hormonska terapija	110
Trinaesto poglavlje	Hirurgija i postoperativna njega	128
Četrnaesto poglavlje	Glas i komunikacija	137
Petnaesto poglavlje	Primarna zdravstvena zaštita	143
Šesnaesto poglavlje	Reproduktivno zdravlje	156
Sedamnaesto poglavlje	Seksualno zdravlje	163
Osamnaesto poglavlje	Mentalno zdravlje	171
	Zahvale	177
	Literatura	178
	Prilog A – Metodologija	275
	Prilog B – Pojmovnik	282
	Prilog C – Rodno-afirmirajuće hormonske terapije	284
	Prilog D – Sažetak kriterija za hormonske i hirurške postupke kod odraslih i kod adolescenata	286
	Prilog E – Rodno-afirmirajući hirurški zahvati	288

UVOD

Svrha i primjena standarda skrbi

Krajnji je cilj osme verzije Standarda skrbi (SS-8) Svjetske strukovne organizacije za zdravlje transrodnih osoba (engl. *World Professional Association for Transgender Health*, WPATH) dati kliničke smjernice zdravstvenim radnicima kako bi pomogli transrodnim i rodno raznolikim (TiRR) osobama u pristupu sigurnim i učinkovitim putovima za postizanje trajne ugone sa samima sobom kao rodnim bićima, a s težnjom optimiziranja njihova cjelokupnog fizičkog zdravlja, psihičke dobrobiti i samoispunjenja. Ta pomoć može uključivati, ali nije ograničena na hormonske i hirurške zahvate, glasovnu i komunikacijsku terapiju, primarnu zdravstvenu zaštitu, uklanjanje dlaka, reproduktivno i seksualno zdravlje i brigu o mentalnom zdravlju. Sistemi zdravstvene zaštite trebali bi osigurati medicinski nužnu rodno-afirmirajuću zdravstvenu skrb za TiRR osobe: v. drugo poglavlje – Globalnu primjenjivost, preporuku 2.1.

WPATH je međunarodna, multidisciplinarna, strukovna organizacija čija je misija promovirati skrb, obrazovanje, istraživanja, javne politike i poštovanje u domeni zdravlja transrodnih osoba utemeljene na dokazima. WPATH je osnovan 1979. godine, a trenutačno okuplja više od 3.000 zdravstvenih radnika, znanstvenika s područja društvenih znanosti i pravnih stručnjaka koji se bave kliničkom praksom, istraživanjima, obrazovanjem i zagovaranjem koji utječu na živote TiRR osoba. WPATH ima viziju svijeta u kojem ljudi svih rodnih identiteta i rodnih izražavanja imaju pristup zdravstvenoj skrbi i socijalnim uslugama temeljenima na dokazima, pravdi i ravnopravnosti.

Jedna od glavnih djelatnosti WPATH-a promocija je najviših standarda zdravstvene skrbi kroz Standarde skrbi (SS) za zdravlje TiRR osoba. SS-8 temelji se na najboljem dostupnom znanstvenom i stručnom konsenzusu. Standardi skrbi inicijalno su razvijeni 1979. godine, a posljednja verzija objavljena je 2012.

Većina istraživanja i iskustava u ovome polju potječe iz sjevernoameričke i zapadnoeuropske perspektive. Zbog toga su u drugim dijelovima svijeta nužne prilagodbe SS-a. Ova verzija dokumenta uključuje prijedloge za pristup kulturnim relativnosti i kompetenciji.

WPATH prepoznaje da zdravlje ne ovisi

samo o visokokvalitetnoj kliničkoj skrbi nego se oslanja i na društvenu i političku klimu koja osigurava društvenu toleranciju, ravnopravnost i puna prava zajamčena državljanstvom. Zdravlje se promovira javnim politikama i zakonskim reformama koje potiču toleranciju i ravnopravnost za rodnu raznolikost, što doprinosi odbacivanju predrasuda, diskriminacije i stigme. WPATH je predan zagovaranju tih politika i zakonskih promjena. Sukladno tome pozivamo zdravstvene radnike koji pružaju skrb TiRR osobama da zagovaraju bolji pristup sigurnoj i reguliranoj rodno-afirmirajućoj skrbi, pri čemu poštuju autonomiju osobe.

Iako je ovaj dokument prvenstveno namijenjen zdravstvenim radnicima, SS-8 može biti koristan i pojedincima, njihovim obiteljima i društvenim ustanovama u razumijevanju načina na koje on doprinosi promociji optimalnog zdravlja za pripadnike i pripadnice ove raznolike populacije.

SS-8 sadrži 18 poglavlja s preporukama za zdravstvene radnike koji rade s TiRR osobama. Svaku od preporuka prati obrazloženje s relevantnim referencama. Preporuke za pokretanje rodno-afirmirajućih medicinskih i/ili hirurških zahvata za odrasle osobe i adolescente sadržane su u odgovarajućim poglavljima (v. poglavlja Procjena odraslih osoba i Adolescenti). Sažetak preporuka i kriterija za rodno-afirmirajuće medicinske ili/i hirurške tretmane nalazi se u Prilogu D.

Populacije uključene u osmu verziju Standarda skrbi

U ovom dokumentu koristimo izraz "transrodne i rodno raznolike osobe" (TiRR) kako bismo što šire i obuhvatnije opisali pripadnike mnogobrojnih rodno raznolikih zajednica ljudi diljem svijeta čiji se rodni identitet ili izražavanje razlikuju od roda koji se društveno dodjeljuje spolu koji im je pripisan pri rođenju. To uključuje ljude s kulturno i/ili jezično specifičnim iskustvima, identitetima ili izražavanjima, koji se mogu, ali i ne moraju temeljiti na zapadnjačkim konceptualizacijama roda ili biti obuhvaćeni njima ili jezikom koji se koristi za opisivanje zapadnjačkih konceptualizacija roda.

WPATH-ov SS-8 proširuje opseg ljudi uključenih u kategoriju TiRR osoba, kao i okruženja u kojima te smjernice treba primjenjivati u promicanju ravnopravnosti i ljudskih prava.

TiRR osobe u cjelini obuhvaćaju široku lepezu rodnih identiteta i izražavanja te imaju različite potrebe za rodno-afirmirajućom skrbi u svom životnom vijeku, što je povezano s individualnim ciljevima i karakteristikama, dostupnim zdravstvenim resursima, kao i sociokulturnim i političkim kontekstima. Vakuum koji nastaje kada nema standarda skrbi za određene grupe može rezultirati velikim brojem terapijskih pristupa, uključujući i one koji mogu biti kontraproduktivni ili štetni. SS-8 donosi preporuke za promicanje zdravlja i dobrobiti rodno raznolikih grupa koje su često zanemarene i/ili marginalizirane, a to uključuje nebinarne osobe, eunuhe i interspolne osobe.

SS-8 nastavlja razvijati obrise odgovarajuće skrbi za mlade TiRR osobe, što uključuje, kada je indicirano, supresiju puberteta te, također kada je indicirano, korištenje rodno-afirmirajućih hormona. U potrazi za zdravstvenim uslugama, TiRR osobe diljem svijeta često doživljavaju transfobiju, stigmatizaciju, neznanje i uskraćivanje skrbi, što doprinosi značajnom zdravstvenom disparitetu. TiRR osobe često navode da trebaju poučavati pružatelje medicinske skrbi kako bi ta skrb trebala izgledati s obzirom na neadekvatna znanja i osposobljenost. Interseksionalni oblici diskriminacije, društvena marginalizacija i zločini iz mržnje protiv TiRR osoba dovode do manjinskog stresa. Manjinski stres povezan je s disparitetom u mentalnom zdravlju, primjerice, povećanim stopama depresije, suicidalnosti i nesuicidalnog samoozljeđivanja u odnosu na relevantne stope u cisrodnoj populaciji. Stručnjaci iz svih disciplina trebali bi uzeti u obzir izrazitu ranjivost mnogih TiRR osoba. WPATH potiče zdravstvena tijela, tvorce javnih politika i liječnička udruženja da obeshrabruju transfobiju i bore se protiv nje među zdravstvenim radnicima, kao i da čine sve što je u njihovoj moći kako bi TiRR osobe uputili iskusnim stručnjacima koji su im voljni pružiti rodno-afirmirajuću skrb.

Fleksibilnost u Standardima skrbi

Smjernice u osmoj verziji SS-a namijenjene su da budu fleksibilne kako bi zadovoljile različite potrebe za zdravstvenom skrbi TiRR osoba diljem svijeta. Iako su prilagodljive, one nude standarde za promicanje optimalne zdravstvene skrbi i usmjeravanje tretmana osoba koje

doživljavaju rodnu inkongruenciju. Kao i u svim prethodnim verzijama SS-a, kriteriji koje ovaj dokument donosi za rodno-afirmirajuće intervencije kliničke su smjernice; uključeni zdravstveni radnici i pojedini programi mogu ih prilagoditi u dogovoru s TiRR osobom. Do kliničkih odstupanja od Standarda skrbi može doći zbog pacijentove jedinstvene anatomске, društvene ili psihološke situacije, zbog promjene u metodi iskusnog zdravstvenog radnika u rješavanju neke uobičajene situacije, istraživačkog protokola, nedostatka resursa u raznim dijelovima svijeta ili potrebe za specifičnim strategijama smanjenja štete. Ta odstupanja treba prepoznati te ih objasniti pacijentu i dokumentirati radi pružanja kvalitetne skrbi pacijentu te radi pravne zaštite. Ta je dokumentacija također vrijedna za prikupljanje novih podataka, koji se mogu retrospektivno istražiti kako bi se omogućio razvoj zdravstvene njege, kao i Standarda skrbi.

SS-8 podržava informirano odlučivanje i važnost pristupa usmjerenog prema smanjenju štete. Dodatno, ova verzija SS-a jednako tako prepoznaje i afirmira različita izražavanja roda koja može bitno ne zahtijevaju psihološke, hormonske ili hirurške tretmane. Zdravstveni radnici mogu koristiti SS kako bi pomogli pacijentima da razmotre cijeli raspon dostupnih zdravstvenih usluga, u skladu s vlastitim kliničkim potrebama vezanim uz rodno izražavanje.

Raznolikost nasuprot dijagnozi

Izražavanje rodni karakteristika, uključujući identitete koji nisu stereotipno povezani sa spolom pripisanim pri rođenju, uobičajena je i kulturno raznovrsna pojava koju ne treba smatrati inherentno negativnom ili patološkom. Nažalost, rodna nenormativnost i raznolikost rodni identiteta i izražavanja stigmatizirani su u mnogim društvima diljem svijeta. Takva stigma može dovesti do predrasuda i diskriminacije, što rezultira "manjinskim stresom". Manjinski stres je jedinstven (nadodaje se općim stresorima koje doživljavaju svi ljudi), društveno utemeljen i kroničan te zbog njega TiRR osobe mogu biti ranjivije i podložnije razvijanju tegoba s mentalnim zdravljem, kao što su anksioznost i depresija. Osim predrasuda i diskriminaciji u društvu, stigma može

doprinijeti zlostavljanju i zanemarivanju u međuljudskim odnosima, što može dovesti do teškoća s mentalnim zdravljem. Međutim, ti simptomi imaju društvene uzroke i nisu svojstveni TiRR osobama.

Iako se "rodna disforija" u Dijagnostičkom i statističkom priručniku za duševne poremećaje (engl. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition, DSM-5-TR*) Američkog psihijatrijskog udruženja (engl. *American Psychiatric Association, APA*) još uvijek smatra duševnim poremećajem, u svjetskoj medicinskoj zajednici "rodna inkongruencija" više se ne smatra patološkim ili duševnim poremećajem. U jedanaestoj verziji Međunarodne klasifikacije bolesti i srodnih zdravstvenih problema (engl. *International Classification of Diseases and Related Health Problems, Eleventh Edition, ICD-11*) Svjetske zdravstvene organizacije (engl. *World Health Organization, WHO*) "rodna inkongruencija" prepoznata je kao stanje. Zbog povijesne i aktualne stigme, TiRR osobe mogu doživjeti tjeskobu ili disforiju koje je moguće adresirati različitim rodno-afirmirajućim mogućnostima. Dok je nomenklatura podložna promjenama, a razne zdravstvene organizacije i administrativna tijela usvajaju novu terminologiju i klasifikacije, jasno su prepoznate nužnost podrške i medicinske skrbi za mnoge osobe koje doživljavaju nesklad između spola pripisanog pri rođenju i rodnog identiteta.

Dijagnoza nije u svim društvima, zemljama i zdravstvenim sistemima uvjet za pristup skrbi. Međutim, u nekim zemljama dijagnoze mogu olakšati pristup nužnoj medicinskoj zdravstvenoj zaštiti i usmjeriti daljnja istraživanja učinkovitih tretmana.

Usluge zdravstvene zaštite

Cilj rodno-afirmirajuće skrbi partnerstvo je s TiRR osobama kako bi se holistički pristupilo njihovim društvenim, psihičkim i medicinskim potrebama i dobrobiti, uz poštivajuću afirmaciju njihova rodnog identiteta. Rodno-afirmirajuća skrb TiRR osobe podržava tokom cijelog života – od prvih znakova rodne inkongruencije u djetinjstvu preko odrasle dobi do starije dobi – kao i osobe koje osjećaju zabrinutost i nesigurnost s obzirom na svoj rodni identitet, bilo prije ili poslije tranzicije.

Zdravstvena zaštita usmjerena na zdravlje TiRR osoba više je od zbroja svojih dijelova, oslanjajući se na holističku, interdisciplinarnu i multidisciplinarnu skrb koja uključuje endokrinologiju, hirurgiju, glas i komunikaciju, primarnu zdravstvenu zaštitu, reproduktivno zdravlje, seksualno zdravlje, discipline vezane uz mentalno zdravlje kako bi se podržale rodno-afirmirajuće intervencije, kao i preventivnu zdravstvenu skrb i adresiranje kroničnih bolesti. Rodno-afirmirajuće intervencije uključuju, između ostalog, supresiju puberteta te rodno-afirmirajuće hormonsku terapiju i operacije. Valja naglasiti da ne postoji jedan pristup koji bi odgovarao svima. TiRR osobe će se možda trebati podvrgnuti svim, nekim ili nijednoj od tih intervencija kako bi podržale svoju rodnu afirmaciju. Ove smjernice potiču primjenu modela skrbi koji je usmjeren na pacijenta u započinjanju rodno-afirmirajućih intervencija i ažuriraju mnoge uvjete kako bi se reducirale prepreke u pristupu skrbi. U idealnom slučaju, komunikacija i koordinacija trebale bi se odvijati među pružateljima usluga kako bi se optimizirali rezultati i tempirale rodno-afirmirajuće intervencije, usmjerene na potrebe i želje pacijenta, te kako bi se smanjila moguća šteta. U okruženjima koja imaju dovoljno resursa, multidisciplinarnе konsultacije i koordinacija skrbi često se odvijaju rutinski, ali u mnogim dijelovima svijeta ne postoje ustanove posvećene skrbi TiRR osoba. Ako je moguće, preporučuje se da se pojedinačni pružatelji skrbi u tim dijelovima svijeta umreže kako bi omogućili transrodnu zdravstvenu zaštitu koja nije dostupna na lokalnoj razini.

Članovi obitelji ili vjerskih zajednica TiRR osobe diljem svijeta katkada prisiljavaju da se podvrgnu konverzijskoj terapiji. WPATH izričito se protivi primjeni svih reparativnih ili konverzijskih terapija (v. preporuke 6.5 i 18.10).

Okruženja zdravstvene zaštite

SS-8 su smjernice ukorijenjene u temeljnim pravima TiRR osoba koja se primjenjuju na sva okruženja u kojima se pruža zdravstvena zaštita bez obzira na društvene ili zdravstvene okolnosti pojedinca. To podrazumijeva i preporuku za primjenu Standarda skrbi i u slučaju TiRR osoba koje su u zatvoru ili žive u drugim ustanovama.

Zbog manjka stručnih pružatelja usluga, nepravovremenog pristupa, troškova i/ili prethodnih stigmatizirajućih iskustava u zdravstvenoj zaštiti, mnoge TiRR osobe uzimaju nepropisanu hormonsku terapiju. To povlači zdravstvene rizike koji se povezuju s uzimanjem terapije bez nadzora u potencijalno supratapijskim dozama i s potencijalnom izloženošću bolestima koje se šire kontaktom s krvlju ako se dijele igle. Međutim, za mnoge je pojedince to jedina mogućnost pristupa nužnom, rodno-afirmirajućem medicinskom tretmanu koji im je u protivnom nedostupan. Npropisanoj upotrebi hormona treba pristupiti iz perspektive smanjenja štete kako bi se osiguralo da se te osobe povežu s pružateljima usluga koji mogu propisati sigurnu hormonsku terapiju koja bi se odvijala pod stručnim nadzorom.

U nekim zemljama prava TiRR osoba sve se više priznaju te se osnivaju rodne klinike koje mogu poslužiti kao model skrbi. Međutim, u nekim zemljama takvih ustanova nema, a njega može biti fragmentirana i odvijati se bez dostatnih resursa. Unatoč tome, uvode se različiti modeli skrbi, što uključuje napore da se rodno-afirmirajuća skrb decentralizira u primarnoj zdravstvenoj zaštiti i da se uspostave telemedicinske usluge kako bi se smanjile prepreke i unaprijedio pristup. Bez obzira na metodu pružanja skrbi, principi rodno-afirmirajuće skrbi koje donosi SS-8 trebaju se uskladiti s lokalnim sociokulturnim, političkim i medicinskim kontekstom.

Metodologija

U odnosu na prethodne verzije, osma verzija SS-a temelji se na pristupu koji je rigorozniji i metodološki utemeljeniji na dokazima. Ti se dokazi ne zasnivaju samo na objavljenj literaturi (izravnim, kao i neizravnim dokazima) nego i na konsenzusu stručnjaka. Smjernice utemeljene na dokazima uključuju preporuke namijenjene optimizaciji njege za pacijente, zasnivajući se na temeljitom pregledu dokaza, procjeni prednosti i štete, vrijednostima i preferencijama pružatelja usluga i pacijenata te korištenju i mogućnosti operacionalizacije resursa.

Iako istraživanje utemeljeno na dokazima pruža osnov smjernicama dobre kliničke prakse i preporukama, ono mora biti u skladu sa stvarnošću i provedivošću pružanja skrbi u

različitim okruženjima. U pripremu osme verzije SS-a integrirane su i preporuke koje se odnose na razvoj smjernica kliničke prakse koje su iznijele nacionalne medicinske akademije i Svjetska zdravstvena organizacija, a odnose se na transparentnost, politiku sukoba interesa, sastav komisija i grupni proces rada.

Odbor za izradu smjernica osme verzije SS-a bio je multidisciplinarni i sastojao se od stručnjaka u ovom području, zdravstvenih radnika, istraživača i aktera s različitim perspektivama i različite geografske zastupljenosti. Metodolog za razvoj smjernica pomagao je u planiranju i razvoju pitanja te sistemskoga pregleda dokaza, uz dodatne doprinose međunarodnog savjetodavnog odbora i komentara u javnoj raspravi. Svi članovi i članice Odbora dali su izjave o nepostojanju sukoba interesa. Preporuke osme verzije SS-a temelje se na dostupnim dokazima koji podržavaju intervencije, raspravi o rizicima i štetama, kao i na provedivosti i prihvatljivosti unutar različitih konteksta i prilika u pojedinim zemljama. Konsenzus o konačnim preporukama postignut je *Delfi* metodom koja je uključivala sve članove i članice Odbora za izradu smjernica i zahtijevao je da preporuke odobri najmanje 75% članova i članica. Detaljan pregled metodologije osme verzije SS-a nalazi se u Prilogu A.

Sažetak poglavlja u osmoj verziji Standarda skrbi

Osma verzija Standarda skrbi predstavlja značajan napredak u odnosu na prethodne verzije. Promjene u ovoj verziji temelje se na bitno drugačijoj metodologiji, značajnim kulturnim pomacima, napretku u kliničkim spoznajama i uvažavanju mnogih zdravstvenih teškoća s kojima se TiRR osobe mogu suočiti mimo hormonske terapije i operacije.

Ove ažurirane smjernice nastavljaju proces koji je započeo sedmom verzijom Standarda skrbi 2011. godine kako bi se proširio obuhvat i kako bi se, s usko postavljenog fokusa na psihološke uvjete za "dijagnosticiranje transrodnosti" i medicinske tretmane za ublažavanje rodne disforije, prešlo na skrb kojom se afirmira cjelokupno iskustvo roda neke osobe. WPATH-ov SS-8 proširuje smjernice koje specificiraju tko je uključen u kategoriju TiRR osoba, te određuje što bi trebalo, a što ne bi trebalo nuditi uz rodno-afirmirajuću skrb, kao i okruženja u kojima

bi te smjernice trebalo primjenjivati u cilju promicanja ravnopravnosti i ljudskih prava.

SS-8 sadrži nekoliko novih poglavlja kao što su Procjena odraslih osoba, Obrazovanje, Eunusi i Nebinarnost. Poglavlje koje se u SS-7 odnosilo na djecu i adolescente sada je podijeljeno u dva zasebna poglavlja. Općenito govoreći, SS-8 znatno je duži od prethodnih verzija i daje detaljniji uvod i preporuke za zdravstvene radnike. U nastavku slijede sažetci poglavlja osme verzije SS-a:

Poglavlje 1 – Terminologija

Ovo novo poglavlje ucrtava pojmovni okvir jezika koji se koristi u SS-8 i nudi konsenzualno kreirane preporuke za korištenje pojedinih izraza. Poglavlje sadrži (1) pojmove i definicije, kao i (2) primjere njihove adekvatne upotrebe. Ovom je dokumentu priključen i glosar uobičajenih pojmova (v. Prilog B) kao okvir za primjenu i tumačenje osme verzije SS-a.

Poglavlje 2 – Globalna primjenjivost

Ovo poglavlje upućuje na relevantnu literaturu koja se odnosi na razvoj i pružanje zdravstvenih usluga, proširenje zagovaranja skrbi za TiRR osobe na područja van zapadne Europe i Sjeverne Amerike te daje preporuke za prilagodbu i implementaciju osme verzije SS-a u različitim kontekstima.

Poglavlje 3 – Procjene populacije

Ovo poglavlje donosi aktualne procjene zastupljenosti TiRR osoba u društvu. Temeljem trenutnih dokaza njihov udio može varirati od nekoliko desetinki postotka do nekoliko postotnih bodova, ovisno o kriteriju uključivanja, starosnoj grupi i geografskoj lokaciji.

Poglavlje 4 – Obrazovanje

Ovo novo poglavlje daje opći pregled literature koja se odnosi na obrazovanje u području zdravstvene skrbi usmjerene na potrebe TiRR osoba. Nudi preporuke na razini države i nevladinog sektora, kao i drugih institucija i pružatelja usluga, kako bi što više povećao pristup kompetentnoj i suosjećajnoj zdravstvenoj skrbi. Cilj je stvoriti uvjete za takav oblik skrbi u području obrazovanja i potaknuti što

obuhvatniju i promišljeniju raspravu među pedagoškim i zdravstvenim radnicima.

Poglavlje 5 – Procjena odraslih osoba

Ovo novo poglavlje donosi smjernice za procjenu odraslih TiRR osoba koje traže rodno-afirmirajuće medicinske i hirurške tretmane. Poglavlje opisuje i osuvremenjuje procjenu kao dio pristupa usmjerenog na pacijenta i kriterije koje zdravstveni radnici mogu slijediti u preporučivanju medicinskih i hirurških tretmana odraslim TiRR osobama.

Poglavlje 6 – Adolescenti

Ovo novo poglavlje posvećeno je TiRR adolescentima, a razlikuje se od poglavlja o djeci i pripremljeno je za osmu verziju Standarda skrbi s obzirom na (1) eksponencijalni porast upućivanja adolescenata stručnjacima, (2) porast dostupnih istraživanja specifičnih za njegu povezanu s rodnom raznolikošću adolescenata te (3) jedinstvene probleme razvojne i rodno-afirmirajuće njege te dobne grupe. Poglavlje donosi preporuke povezane s procjenom adolescenata kojima su potrebni rodno-afirmirajući tretmani, kao i preporuke za rad s mladim TiRR osobama i njihovim obiteljima.

Poglavlje 7 – Djeca

Ovo novo poglavlje odnosi se na rodno raznoliku prepubertetsku djecu i fokusira se na razvojno prikladne psihosocijalne prakse i terapijske pristupe.

Poglavlje 8 – Nebinarnost

Ovo novo poglavlje osme verzije SS-a sadrži obuhvatniji opis pojma "nebinarnost" i njegove upotrebe iz biopsihosocijalne, kulturne i interseksionalne perspektive. U njemu se raspravlja o potrebi za pristupom rodno-afirmirajućoj skrbi, specifičnim rodno-afirmirajućim medicinskim intervencijama, kao i o tome koja bi razina podrške bila prikladna.

Poglavlje 9 – Eunusi

Ovo novo poglavlje opisuje jedinstvene potrebe eunuha i način na koji se SS može primijeniti na tu populaciju.

Poglavlje 10 – Interspolnost

Ovo je poglavlje posvećeno kliničkoj skrbi usmjerenoj na potrebe interspolnih osoba. Bavi se razvojem terminologije te prevalencijom i različitim iskustvima interspolnih osoba, donoseći preporuke za pružanje znanstveno utemeljene psihosocijalne i medicinske zaštite, uz popratna objašnjenja.

Poglavlje 11 – Institucionalna okruženja

Ovo je poglavlje prošireno kako bi uključilo kontekste kazneno-popravnih institucija i ustanova otvorenog tipa, a oslanja se na posljednje tri verzije SS-a. U poglavlju se opisuje kako se SS-8 može primijeniti na osobe koje borave u takvim okruženjima.

Poglavlje 12 – Hormonska terapija

U ovom poglavlju opisuju se primjena rodno-afirmirajuće hormonske terapije, preporučeni režimi, *screening* zdravstvenih problema prije i za vrijeme hormonske terapije te posebna razmatranja u vezi s hormonskom terapijom prije operacije. Poglavlje uključuje proširenu raspravu o sigurnosti agonista hormona koji oslobađa gonadotropin (GnRH) u mladosti, različitim hormonskim režimima, promatranju koje uključuje praćenje razvoja mogućih zdravstvenih problema povezanih s terapijom te smjernicama o suradnji pružatelja hormona s hirurzima.

Poglavlje 13 – Hirurgija i postoperativna njega

U ovom se poglavlju opisuje spektar rodno-afirmirajućih hirurških zahvata za raznolikost i heterogenu zajednicu osoba koje se identificiraju kao TiRR. Poglavlje sadrži raspravu o optimalnoj hirurškoj obuci za rodno-afirmirajuće hirurške postupke, postoperativnim njezi i praćenju, pristupu hirurškim zahvatima za odrasle i adolescente te o individualnim prilagodbama operacija.

Poglavlje 14 – Glas i komunikacija

U ovom poglavlju govori se o stručnoj podršci u prilagodbi glasa i komunikacije, kao i o intervencijama koje obuhvaćaju i koje su osjetljive na sve aspekte raznolikosti i nisu više ograničene samo na feminizaciju i maskulinizaciju glasa.

Preporuke su sada tako postavljene da ističu uloge i odgovornosti stručnjaka uključenih u glasovnu i komunikacijsku podršku.

Poglavlje 15 – Primarna zdravstvena zaštita

Ovo poglavlje govori o važnosti primarne zdravstvene skrbi za TiRR osobe, uključujući teme kardiovaskularnog i metaboličkog zdravlja, *screening* raka i sistemske primarne zdravstvene zaštite.

Poglavlje 16 – Reproktivno zdravlje

Ovo poglavlje navodi recentne podatke o mogućnostima plodnosti i ciljevima roditeljstva kod mladih i odraslih TiRR osoba, napretku u metodama očuvanja plodnosti (uključujući krioprezervaciju tkiva), smjernice povezane sa skrbi prije začeća i tokom trudnoće, prenatalnim savjetovanjem i dojenjem. Poglavlje također donosi i pregled metoda kontracepcije i srodnih razmatranja za TiRR osobe.

Poglavlje 17 – Seksualno zdravlje

Ovo novo poglavlje potvrđuje važnost utjecaja seksualnog zdravlja na fizičku i psihičku dobrobit TiRR osoba. U poglavlju se zagovara uključivanje seksualnog funkcioniranja, užitka i zadovoljstva u skrb TiRR osoba.

Poglavlje 18 – Mentalno zdravlje

U ovom poglavlju raspravlja se o principima skrbi u kontekstu mentalnog zdravlja kod odraslih TiRR osoba i povezanosti brige o mentalnom zdravlju i njege u tranziciji. Psihoterapija može biti korisna, ali ne bi trebala biti uvjet za rodno-afirmirajući tretman, dok se konverzijski tretman ne bi trebao nuditi.

PRVO POGLAVLJE

Ovo poglavlje donosi pojmovni okvir jezika koji se koristi u osmoj verziji Standarda skrbi (SS-8) i preporuke za korištenje pojedinih izraza. Poglavlje sadrži (1) pojmove i definicije, kao i (2) primjere njihove adekvatne upotrebe. Uz dokument je priložen i glosar uobičajenih pojmova i izraza koji pruža okvir za primjenu i tumačenja SS-8 (v. Prilog B za pojmovnik).

Terminologija

U ovom dokumentu koristimo izraz “transrodne i rodno raznolike osobe” (engl. kratica TGD, bos. TiRR) kako bismo što detaljnije i sveobuhvatnije opisali članove mnogih zajednica u svijetu koje uključuju ljude različitih rodni identiteta i izražavanja koji se razlikuju od roda koji društvo dodjeljuje spolu koji je osobi pripisan pri rođenju. To uključuje osobe koje imaju kulturno i/ili jezično specifična iskustva, identitete ili izražavanja i/ili iskustva koja nisu obuhvaćena zapadnjačkim koncepcijama roda ili riječima kojima se te koncepcije opisuju. TiRR se koristi kao odgovarajuća skraćenica za “transrodne i rodno raznolike osobe”.

Odluka o upotrebi termina “transrodne i rodno raznolike osobe” rezultat je aktivnog razmatranja koje je uključivalo proturječna stajališta. Fokus rasprava bio je na izbjegavanju pretjeranog isticanja pojma “transrodnost”, integraciji nebinarnih rodni identiteta i iskustava, prepoznavanju globalnih varijacija u razumijevanju roda, izbjegavanju termina “rodna nenormativnost” i prihvaćanju promjenjive prirode jezika, s obzirom na to da se termini koji su trenutačno u upotrebi možda neće koristiti i u budućnosti. Izraz “transrodne i rodno raznolike osobe” odabran je s namjerom da bude što inkluzivniji, odnosno da bi se istaknuli različiti rodni identiteti, izražavanja, iskustva i zdravstvene potrebe TiRR osoba. U procesu je korištena *Delfi* metoda, a autori poglavlja SS-8 više su puta i u nekoliko krugova anonimno anketirani kako bi se postigao konsenzus o pojmovima. SS-8 predstavlja standarde skrbi koji se globalno primjenjuju na TiRR osobe, bez obzira na to kako osoba samu sebe identificira ili kako izražava svoj rod.

Kontekst

Izrazi korišteni u ovom poglavlju možda neće biti (niti mogu biti) primjenjivi na sve kulture i geografska područja. Različiti su stavovi i rasprave o odgovarajućim terminima i specifičnim terminologijama uobičajeni, a nijedan se termin ne može koristiti bez kontroverze. Cilj ovog poglavlja je da bude što je inkluzivnije moguće i da ponudi zajednički vokabular koji poštuje i odražava različita iskustva TiRR osoba te da istodobno bude pristupačan zdravstvenim radnicima i pružateljima usluga, kao i javnosti, odnosno svima koji će se ovim dokumentom služiti. Načelno, pristup zdravstvenoj skrbi vezanoj uz tranziciju treba se zasnivati na pružanju adekvatnih informacija i stjecanju informiranog pristanka od pojedine osobe, a ne na izboru riječi koje TiRR osobe ili oni koji im pružaju uslugu koriste u opisivanju njihova identiteta. Upotreba izraza i pojmova koji odaju poštovanje i kulturološki su odgovarajući temeljni su u pružanju rodno-afirmirajuće skrbi, kao i reduciranju stigme i štete koje mnoge TiRR osobe u sistemu zdravstvene zaštite trpe. Od vitalne je važnosti da pružatelji usluga razgovaraju s korisnicima o najprikladnijoj terminologiji i da je koriste kad god je to moguće.

Ovo poglavlje objašnjava zašto se aktualnim terminima daje prednost. Umjesto upotrebe posebnih termina u medicinskim, pravnim i zagovaračkim krugovima, cilj je poticati zajednički jezik i razumijevanje u području zdravlja TiRR osoba i drugih srodnih područja (kao što su epidemiologija i pravo) kako bi se poboljšalo zdravlje TiRR osoba.

“Spol”, “rod”, “rodni identitet” i “rodno izražavanje” koriste se kao opisni pojmovi koji se mogu primijeniti na sve ljude – TiRR osobe, kao i na one koje to nisu. Složeni su razlozi zbog kojih globalne zajednice TiRR osoba smatraju da specifičan jezik *u najvećoj mjeri* odražava uvažavanje, inkluzivnost ili zbog kojih su neki pojmovi prihvaćeniji, što uključuje prisutnost ili odsutnost riječi koje opisuju te koncepte izvan engleskog jezika; strukturni odnos spola i roda; pravni kontekst na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini; kao i posljedice povijesne i suvremene stigme s kojom se TiRR osobe suočavaju.

Lista preporuka:

- 1.1 - Preporučujemo da zdravstveni radnici u primjeni Standarda skrbi u različitim globalnim kontekstima upotrebljavaju kulturno relevantne izraze (uključujući pojmove koji opisuju TiRR osobe).
- 1.2 - Preporučujemo da zdravstveni radnici pri pružanju skrbi koriste jezik koji podržava principe sigurnosti, dostojanstva i poštovanja.
- 1.3 - Preporučujemo da zdravstveni radnici razgovaraju s TiRR osobama o tome kakav jezik ili terminologiju preferiraju.

Budući da trenutačno u oblasti zdravlja TiRR osoba izrazito dominira engleski jezik, postoje dva specifična problema koja se stalno pojavljuju pri kontekstualizaciji terminologije. Prvi je problem što u engleskom postoje riječi koje ne postoje u drugim jezicima (npr. za “spol” i “rod” u urdskom i mnogim drugim jezicima postoji samo jedna riječ). Drugi su problem riječi iz stranih jezika koje se ne mogu izravno prevesti na engleski (npr. *travesti, fa'afafine, hijra, selrata, muxe, kathoey, transpinoy, waria, machi*). U praksi to znači da snažan utjecaj engleskog u ovom polju određuje frekventnost pojedinih pojmova, kao i to koje su osobe ili identiteti njima najviše zastupljeni ili afirmirani. Riječi koje se koriste također oblikuju narative koji doprinose formiranju uvjerenja i percepcije. Dok je u prethodnim verzijama Standarda skrbi Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba (engl. *World Professional Association for Transgender Health, WPATH*) koristila samo “transrodnost” kao obuhvatan, krovni pojam, u osmoj se verziji Standarda skrbi jezik proširuje pojmom “TiRR osobe”, koristeći se kao krovni pojam u cijelom dokumentu (v. drugo poglavlje – Globalnu primjenjivost).

Osim toga, jezik, koji se po svojoj prirodi neprestano razvija, pod utjecajem je vanjskih faktora, kao i društvenih, strukturnih i osobnih pritisaka i nasilja koji se provode nad TiRR osobama i njihovim tijelima. Mnogi pojmovi i izrazi koji su se ranije koristili okaljani su zbog toga kako su, kada i zašto korišteni u raspravama o TiRR osobama, pa su zato i izašli iz upotrebe ili o njima TiRR osobe žustro raspravljaju, pri čemu neke osobe preferiraju pojmove koji su za druge uvredljivi. Neki žele da ovi Standardi skrbi osiguraju koherentan skup općeprihvaćenih termina za opisivanje TiRR osoba, identiteta i povezanih zdravstvenih usluga. Takva lista, međutim, ne postoji i ne može postojati bez isključivanja nekih osoba i učvršćivanja strukturnog ugnjetavanja s obzirom na rasu, nacionalno

porijeklo, starosjedilački status i socioekonomski status, vjeru, jezik(e) i etničku pripadnost, među ostalim identitetskim sjecištima. Vrlo je vjerojatno da će barem dio terminologije korištene u osmoj verziji Standarda skrbi zastarjeti do izrade sljedeće verzije. Neke će ta činjenica frustrirati, no nadamo se da će pojedinci i zajednice to shvatiti kao priliku da razviju i usavrše svoje rječnike, kao i da će ljudi razviti istančaniju predodžbu o životu i potrebama TiRR osoba, uključujući njihovu otpornost i otpor ugnjetavanju.

Naposljedku, ovi Standardi skrbi uzimaju u obzir zakone i rad pravnih stručnjaka. Ovaj priručnik obuhvaća jezik koji se najčešće koristi u međunarodnom pravu kako bi se pridonijelo razvoju funkcionalnih definicija pojmova i kako bi se potaknula njihova upotreba u pravnom kontekstu umjesto zastarjelih i/ili uvredljivih termina. Trenutačno najpotpuniji međunarodni dokument o ljudskim pravima koristi termin “rodno raznolike osobe” [1].

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 1.1

Preporučujemo da zdravstveni radnici koriste kulturno relevantne izraze (uključujući pojmove koji opisuju transrodne i rodno raznolike osobe) kada primjenjuju Standarde skrbi u različitim globalnim kontekstima.

Kulturno relevantni pojmovi koriste se za opisivanje TiRR osoba u različitim globalnim kontekstima. Na primjer, koncepti “spola”, “roda” i “rodne raznolikosti” ovise o različitim kontekstima, kao i termini koji se koriste za njihovo opisivanje. Prema tome, pojmovi koji se koriste u skrbi TiRR osoba na Tajlandu razlikovat

će se od onih u Nigeriji. U globalnoj primjeni Standarda skrbi preporučujemo zdravstvenim radnicima da koriste lokalne izraze i termine pri pružanju skrbi u svom kulturnom i/ili geografskom prostoru.

Afirmacija roda odnosi se na proces prepoznavanja ili uvažavanja rodno-afirmirajućeg identiteta TiRR osoba u društvenom, medicinskom, pravnom, bihevioralnom smislu ili nekoj njihovoj kombinaciji (Reisner, Poteat et al., 2016). U zdravstvu koje je rodno-afirmirajuće i osposobljeno za rad s transrodnim osobama koriste se kulturno specifični izrazi kada se skrbi za TiRR osobe. Rodno-afirmirajuća skrb ne podrazumijeva isto što i skrb vezana uz proces tranzicije. Pružanje skrbi u procesu tranzicije, kao što su rodno-afirmirajući medicinski postupci hormonskom terapijom ili operacijama, samo po sebi ne osigurava pružanje rodno-afirmirajuće njege, kao što ne upućuje ni na kvalitetu ili sigurnost pružene zdravstvene skrbi.

Konsultacije i partnerstva sa zajednicama TiRR osoba mogu pomoći da se osigura relevantnost i inkluzivnost jezika koji se koristi u pružanju zdravstvene skrbi na lokalnoj razini, u određenom kontekstu i sredini.

Preporuka 1.2

Preporučujemo da zdravstveni radnici u zdravstvenim okruženjima koriste jezik koji odražava principe sigurnosti, dostojanstva i poštovanja.

Sigurnost, dostojanstvo i poštovanje osnovna su ljudska prava (International Commission of Jurists, 2007). Preporučujemo da zdravstveni radnici koriste jezik i terminologiju koji podržavaju ta ljudska prava u skrbi za TiRR osobe. Mnoge TiRR osobe doživjele su stigmatu, diskriminaciju i loše ophođenje u zdravstvenim ustanovama, što je dovelo do nezadovoljavajuće skrbi i loših zdravstvenih ishoda (Reisner, Poteat et al., 2016; Safer et al., 2016; Winter, Settle et al., 2016). Takva iskustva uključuju obraćanje u pogrešnom rodu, odbijanje skrbi ili uskraćivanje usluga u slučaju bolesti ili povrede i primoranost da educiraju zdravstvene radnike kako bi dobili adekvatnu njegu (James et al., 2016). Upravo zbog toga mnoge TiRR osobe ne osjećaju se sigurno u pristupanju zdravstvenoj skrbi. Katkada izbjegavaju zdravstveni sistem i traže druge načine da zadovolje svoje zdravstvene potrebe, kao što je uzimanje hormona

bez liječničkog recepta i nadzora, odnosno oslanjaju se na medicinske savjete vršnjaka. Osim toga, prethodna negativna iskustva TiRR osoba u zdravstvenim okruženjima povezana su s budućim izbjegavanjem pristupa zdravstvenoj skrbi.

Mnoge TiRR osobe susreću se s nepravdom, predrasudama, nepoštovanjem ili omalovažavanjem zdravstvenih radnika, a nedostatak povjerenja često je prepreka u pristupu zdravstvenoj skrbi. Upotreba jezika utemeljenog na principima sigurnosti, dostojanstva i poštovanja u zdravstvenim okruženjima ključna je za osiguranje zdravlja, dobrobiti i prava TiRR osoba na globalnoj razini. Jezik je važna komponenta rodno-afirmirajuće skrbi, ali sam jezik ne rješava niti ublažava sistematsko zlostavljanje, a ponekad i nasilje s kojima se TiRR osobe susreću u zdravstvenim okruženjima diljem svijeta. Jezik je samo jedan od važnih koraka na putu prema pravednoj zdravstvenoj skrbi za TiRR osobe koja je usmjerena na pacijenta, odnosno klijenta. Druge konkretne radnje koje zdravstveni radnici mogu poduzeti uključuju stjecanje informiranog pristanka i suzdržavanje od stvaranja pretpostavki o potrebama osobe na osnovu roda, odnosno TiRR statusa.

Preporuka 1.3

Preporučujemo da zdravstveni radnici razgovaraju s transrodnim i rodno raznolikim osobama o tome kakav jezik ili terminologiju preferiraju.

Preporučujemo da zdravstveni radnici pri pružanju zdravstvene skrbi TiRR osobama razgovaraju sa svojim pacijentima o tome kakav jezik ili terminologiju preferiraju kada im se neko obraća. Taj razgovor uključuje pitanja o tome kako TiRR osoba želi da joj se obraćate u smislu imena i osobnih zamjenica, kako se identificira s obzirom na rod i koje izraze valja koristiti za opisivanje dijelova njezina tijela. Korištenje rodno-afirmirajućeg jezika, odnosno terminologije ključna je komponenta skrbi koja uvažava rodni identitet TiRR osoba (Lightfoot et al., 2021; Vermeir et al., 2018). Takvi razgovori također mogu pomoći u izgradnji odnosa i smanjenju nepovjerenja koje mnoge TiRR osobe osjećaju prema zdravstvenim radnicima i koje doživljavaju u zdravstvenim sistemima. Razgovor i upotreba odgovarajućeg jezika ili prikladne terminologije mogu doprinijeti

povezivanju i održavanju odnosa s pacijentom pri pružanju skrbi koja nije specifično povezana s TiRR osobama, kao što je obavljanje rutinskih preventivnih pregleda i dodatnih neophodnih kontrolnih pregleda i pretraga. Podaci o organima/anatomiji u elektroničkim zdravstvenim kartonima mogu se standardno koristiti za uvođenje odgovarajuće kliničke skrbi, umjesto isključivog oslanjanja na spol pripisan pri rođenju i/ili oznaku roda.

Zdravstveni radnici i zdravstvena okruženja mogu implementirati standardizirane procedure za olakšavanje tih razgovora, kao što je korištenje obrazaca za unos podataka koji nude mogućnost odabira odgovarajućih zamjenica i imena, potičući osoblje (bez obzira na rod, tj. cisrodne i TiRR osobe) da pri predstavljanju naznače odabrane zamjenice i usklade ih s

imenom u svim dokumentima te da ne koriste orodnjene titule (npr. gđa, g.). Moguće je uspostaviti politike za zdravstvene radnike i zdravstvena okruženja koje će osigurati TiRR osobama privatnost i pravo na povjerljivost, uključujući i kada će komunicirati da su transrodne i rodno raznolike osobe, odnosno treba li to i kako prikladno zabilježiti. Na primjer, politika klinike može biti da se ti podaci zabilježe kao privatni i povjerljivi između zdravstvenih radnika i pacijenata/klijenata te da ih se smije otkriti isključivo kada je to nužno.

[1] A/73/152, Izvješće Neovisnog stručnjaka za zaštitu od nasilja i diskriminacije na temelju seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

DRUGO POGLAVLJE

Globalna primjenjivost

Ljudi koji prkose kulturološkim granicama spola i roda postojali su u kulturama diljem svijeta od davnina, a njihova su iskustva ponekad zahvaćena strukturama lokalnog jezika (Feinberg, 1996). Za razliku od novije patologizacije rodne raznolikosti kao bolesti, neke su kulture tradicionalno slavile i prihvaćale tu raznolikost (npr. Nanda, 2014; Peletz, 2009). Danas krovni pojam na engleskom jeziku *transgender and gender diverse* (TGD) – u bos. *transrodne i rodno raznolike osobe* (TiRR) – opisuje veliku heterogenost rodnih identiteta i izražavanja, a time i populaciju s različitim zdravstvenim iskustvima i potrebama. Zajedno, TiRR ljudi predstavljaju važne aspekte ljudske različitosti, a Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba (WPATH) ističe da ih treba cijeniti i slaviti. TiRR osobe nastavljaju vitalno doprinostiti društvima u kojima žive, iako su ti doprinosi često nepriznati. Uznemirujuće je da mnoge TiRR osobe u modernom svijetu doživljavaju stigmatu, predrasude, diskriminaciju, uznemiravanje, zlostavljanje i nasilje, što rezultira društvenom, ekonomskom i pravnom marginalizacijom, lošim mentalnim i fizičkim zdravljem, pa čak i smrću – procesom koji je opisan kao *stigma-sickness slope* – nizbrdica od stigme do oboljenja (Winter, Diamond et al., 2016). Iskustva poput ovih (i iščekivanje tih iskustava ili strah od susreta s njima) dovode do onoga što je Meyer opisao kao manjinski stres (Meyer, 2003; v. također Bockting et al. 2013 koji pišu konkretno o manjinskom stresu kod TiRR osoba) i povezana su s lošim fizičkim (npr. Rich et al., 2020) i psihičkim (npr. Bränström et al., 2022; Scandurra et al., 2017; Shiphherd et al., 2019, Tan et al., 2021) zdravstvenim ishodima.

Poseban problem predstavlja nasilje nad TiRR osobama. Iz globalne perspektive ono je široko rasprostranjeno, raznolike je prirode (emocionalno, seksualno i fizičko, npr. v. Mujugira et al., 2021) i uključuje niz počinitelja (među njima i državne aktere). Statistike su o ubojstvima, obliku nasilja koji je najekstremniji po svojim posljedicama, alarmantne. U svijetu je između siječnja 2008. i rujna 2021. bilo više od 4.000 dokumentiranih ubojstava, što je statistički podatak koji se uvelike smatra manjkavim zbog nedovoljnog prijavljivanja (TGEU, 2020).

Od objavljivanja sedme verzije Standarda skrbi (SS-7), došlo je do dramatičnih promjena u perspektivama o TiRR osobama i njihovoj zdravstvenoj skrbi. Glavna struja globalne medicine više ne klasificira TiRR identitete kao mentalni poremećaj. U petoj verziji Dijagnostičkog i statističkog priručnika (DSM-5) Američke psihijatrijske udruge (American Psychiatric Association, APA, 2013) dijagnoza rodne disforije usredotočuje se na bilo kakvu tjeskobu i nelagodu koja pogađa TiRR osobe, a ne na rodni identitet sam po sebi. Revizija teksta (DSM-5-TR) objavljena je 2022. u jedanaestoj verziji Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD-11), dijagnostičkom priručniku Svjetske zdravstvene organizacije (WHO, 2019b), u poglavlju o seksualnom zdravlju. Tamo je postavljena dijagnoza “rodna nepodudarnost”, koja se usredotočuje na doživljeni identitet osobe i svaku potrebu za rodno-afirmirajućim tretmanom koja bi mogla proizaći iz tog identiteta. Takva kretanja, koja uključuju depatologizaciju (ili tačnije depsiropatologizaciju) transrodnih identiteta, temeljno su važna zbog niza razloga. U području zdravstvene zaštite moguće da su pomogla poduprijeti model skrbi koji naglašava aktivno sudjelovanje pacijenata u donošenje odluka o vlastitoj zdravstvenoj skrbi, uz podršku stručnjaka primarne zdravstvene skrbi (Baleige et al., 2021). Razumno je pretpostaviti da bi te tendencije mogle također promicati društveno uključive politike, kao što je zakonodavna reforma koja omogućava priznanje roda potičući pristup koji se temelji na poštivanju ljudskih prava, bez nametanja zahtjeva za dijagnozom, hormonskom terapijom i/ili operacijom. TiRR osobe koje su promijenile rodne oznake na ključnim dokumentima imaju bolje mentalno zdravlje (npr. Bauer et al., 2015; Scheim et al., 2020). Pristup koji se više temelji na poštivanju ljudskih prava u ovom području može uvelike pridonijeti općem zdravlju i dobrobiti TiRR osoba (Aristegui et al., 2017).

Prethodna izdanja SS-a otkrila su da velik dio zabilježenog kliničkih iskustava i znanja u ovom području potječe iz sjevernoameričkih i zapadnoeuropskih izvora. Usredotočila su se na rodno-afirmirajuću zdravstvenu skrb u zemljama s visokim dohotkom koje imaju sisteme zdravstvene skrbi s relativno dobrim resursima (uključujući one s obučanim pružateljima usluga mentalnog zdravlja, endokrinolozima,

hirurzima i drugim stručnjacima) i gdje se usluge često financiraju javno ili (barem za neke pacijente) putem privatnog osiguranja.

U mnogim zemljama pružanje zdravstvene skrbi TiRR osobama nešto je čemu one samo mogu težiti; s ograničenim ili nepostojećim resursima u ovom području te često nedostupnim, neprikladnim, teško pristupačnim uslugama i/ili uslugama koje si ne mogu priuštiti. Malo je zdravstvenih radnika na raspolaganju (primarnih ili specijalista), ako ih uopće ima. Finansiranje rodno-afirmirajuće zdravstvene skrbi može izostati, a pacijenti često snose pune troškove bilo koje zdravstvene skrbi kojoj pristupe. Pružateljima zdravstvenih usluga često nedostaje klinička i/ili kulturna kompetencija u ovom području. Osposobljavanje za rad s ovim pacijentima može biti ograničeno (npr. Martins et al., 2020). Zbog svih tih razloga i zbog povijesnog gledišta glavne struje “zapadne” medicine na TiRR osobe kao na mentalno poremećene (perspektiva koja se tek nedavno promijenila), TiRR osobe su često (bile) obespravljene kao korisnice zdravstvene zaštite.

Pružatelji zdravstvenih usluga otkrili su da je relevantna literatura većinom sjevernoamerička i europska, što predstavlja posebne izazove za osobe koje rade u sistemima zdravstvene skrbi s naročito neadekvatnim sredstvima. Nedavne inicijative, koje često uključuju TiRR dionike kao partnere, donekle mijenjaju tu situaciju pružajući bazu znanja o dobroj praksi u drugim regijama, uključujući kako pružiti učinkovitu, kulturno kompetentnu zdravstvenu skrb TiRR osobama u zemljama s niskim i srednjim prihodima izvan globalnog sjevera. Unutar tog područja posljednjih je godina razvijen širok raspon vrijednih izvora zdravstvene skrbi. Dahlen et al. (2021) nude osvrt na dvanaest međunarodnih smjernica kliničke prakse; više od polovice prikaza potječe iz profesionalnih udruga sa sjedištem u Sjevernoj Americi (npr. Hembree et al., 2017) ili Europi (npr. T’Sjoen et al., 2020). Tri su iz WHO-a (gdje je najnovija WHO-ova iz 2016.). Danas postoje brojni drugi izvori, koji nisu na popisu Dahlenove et al., koji se izričito oslanjaju na stručnost iz regija izvan Sjeverne Amerike i Europe. Primjeri se mogu naći u Aziji i na Pacifiku (APTN, 2022; Health Policy Project et al., 2015), na Karibima (PAHO, 2014), Tajlandu, u Australiji (Telfer et al., 2020.), u Aotearoi (odnosno na Novom Zelandu)

(Oliphant et al., 2018) i u Južnoj Africi (Tomson et al., 2021) (v. i TRANSIT (UNDP et al., 2016)). Ti su resursi obično stvoreni kroz inicijative s TiRR zajednicama ili u partnerstvu s njima na lokalnoj ili međunarodnoj razini. Partnerski pristup, usmjeren na zadovoljavanje lokalnih potreba na kulturno siguran i kompetentan način, također može imati široku međunarodnu važnost. Neke od tih publikacija mogu biti posebno vrijedne onima koji planiraju, organiziraju i pružaju usluge u zemljama s niskim prihodima i resursima. Vjerojatno postoje i drugi izvori objavljeni na jezicima mimo engleskog kojih nismo svjesni.

Globalno TiRR identiteti mogu biti povezani s različitim konceptualnim okvirima spola, roda i seksualnosti i postoje u veoma raznolikim kulturnim (a ponekad i duhovnim) kontekstima i povijestima. Uzimajući u obzir složene odnose između društvenih i kulturnih faktora, zakona te potražnje i pružanja rodno-afirmirajuće zdravstvene skrbi, SS-8 treba tumačiti kroz objektiv koji je prikladan za kontekst i unutar konteksta individualne prakse svakog zdravstvenog radnika zadržavajući usklađenost s temeljnim načelima koja ga podupiru (APTN i UNDP, 2012; Health Policy Project et al., 2015; PAHO, 2014).

Upravo unutar tog konteksta i oslanjajući se na iskustva TiRR osoba i pružatelja zdravstvenih usluga na međunarodnoj razini, razmatramo globalnu primjenjivost osme verzije SS-a u ovom poglavlju. Iznosimo ključna razmatranja za zdravstvene radnike i zaključujemo preporukom ključnih načela i praksi temeljnih za suvremenu zdravstvenu skrb za TiRR osobe, bez obzira na to gdje žive ili postoje li resursi dostupni onima koji žele pružiti takvu zdravstvenu skrb.

Preporuka 2.1

Preporučujemo da sistemi zdravstvene skrbi osiguraju medicinski nužnu rodno-afirmirajuću zdravstvenu skrb za transrodne i rodno raznolike osobe.

Medicinska nužnost je pojam uobičajen za mogućnost pokrivanja troškova zdravstvene zaštite i police osiguranja na globalnoj razini. Uobičajena definicija medicinske nužnosti koju koriste osiguravatelji ili osiguravajuća društva je: “Zdravstvene usluge koje bi liječnik i/ili zdravstveni radnik, provodeći razboritu

Lista preporuka:

2.1 - Preporučujemo da sistemi zdravstvene skrbi osiguraju medicinski nužnu rodno-afirmirajuću zdravstvenu skrb za transrodne i rodno raznolike osobe.

2.2 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima i drugim korisnicima osme verzije Standarda skrbi (SS-8) da primjenjuju preporuke na načine koji zadovoljavaju potrebe lokalnih transrodnih i rodno raznolikih zajednica, pružanjem kulturno osjetljive skrbi koja uvažava stvarne okolnosti zemalja u kojima obavljaju liječničku praksu.

2.3 - Preporučujemo da pružatelji zdravstvenih usluga spoznaju utjecaj društvenih stavova, zakona, ekonomskih okolnosti i zdravstvenih sistema na proživljena iskustva transrodnih i rodno raznolikih ljudi diljem svijeta.

2.4 - Preporučujemo da se prijevodi SS-a usredotoče na međukulturnu, konceptualnu i praktičnu jednakost kako bi se osigurala usklađenost s temeljnim načelima koja podupiru SS-8.

2.5 - Preporučujemo da zdravstveni radnici i tvorci javnih politika uvijek primjenjuju temeljna načela osme verzije SS-a u svom radu s transrodnim i rodno raznolikim osobama kako bi osigurali poštovanje ljudskih prava i pristup odgovarajućoj i kompetentnoj zdravstvenoj skrbi, uključujući sljedeće:

Opći principi

- Budite osnažujući i uključivi. Radite na smanjenju stigme i olakšajte pristup odgovarajućoj zdravstvenoj skrbi svima koji je traže.
- Poštujte različitost. Poštujte sve klijente i sve rodne identitete. Ne patologizirajte razlike u rodnom identitetu ili izražavanju.
- Poštujte univerzalna ljudska prava, uključujući pravo na tjelesni i mentalni integritet, autonomiju i samoodređenje, pravo na slobodu od diskriminacije i pravo na najviši mogući standard zdravlja.

Načela za razvoj i provedbu odgovarajućih usluga i pristupačne zdravstvene skrbi

- Uključite TIRR osobe u razvoj i implementaciju usluga.
- Osvijestite društvene, kulturne, ekonomske i pravne faktore koji mogu utjecati na zdravlje (i potrebe zdravstvene skrbi) transrodnih i rodno raznolikih osoba, kao i na spremnost i sposobnost osobe da pristupi uslugama.
- Pružite zdravstvenu skrb (ili se obratite iskusnim kolegama) koja afirmira rodne identitete i rodna izražavanja, uključujući zdravstvenu skrb koja smanjuje tjeskobu povezanu s rodnom disforijom (ako je prisutna).
- Odbacite pristupe kojima je cilj ili ishod konverzija i izbjegavajte pružanje bilo kakve izravne ili neizravne podrške takvim pristupima ili uslugama.

Načela za pružanje kompetentnih usluga

- Upoznajte se (prođite obuku, ako je to moguće) s potrebama zdravstvene skrbi transrodnih i rodno raznolikih osoba, uključujući koristi i rizike rodno-afirmirajuće skrbi.
- Uskladite pristup tretmanu sa specifičnim potrebama klijenata, posebno njihovim ciljevima vezanim za rodni identitet i rodno izražavanje.
- Usredotočite se na promicanje zdravlja i dobrobiti, a ne samo na smanjenje rodne disforije, koja može, ali i ne mora biti prisutna.
- Posvetite se pristupima smanjenja štete gdje je to prikladno.
- Omogućite potpuno i kontinuirano informirano sudjelovanje transrodnih i rodno raznolikih osoba u donošenju odluka o vlastitom zdravlju i dobrobiti.
- Poboljšajte iskustva zdravstvenih usluga, uključujući ona povezana s administrativnim sistemima i kontinuitetom skrbi.

Načela za rad na poboljšanju zdravlja u kontekstu šire zajednice

- Povežite ljude sa zajednicama i mrežama podrške.
- Podržavajte i zastupajte korisnike unutar njihovih obitelji i zajednica (škole, radna mjesta i druga okruženja) gdje je to prikladno.

kliničku prosudbu, pružio pacijentu u svrhu prevencije, evaluacije, dijagnosticiranja ili adresiranja oboljenja, ozljeda, bolesti ili njenih simptoma, a koje su: (a) u skladu s općeprihvaćenim standardima medicinske prakse; (b) klinički prikladne, u smislu vrste, učestalosti, opsega, mjesta i trajanja, a koje se smatraju učinkovitim za pacijentova oboljenja, ozljede ili teškoće; te koje nisu (c) primarno samo pogodnost pacijentu, liječniku ili drugom pružatelju zdravstvene skrbi, i skuplje od alternativne usluge ili slijeda usluga za koje je barem jednako vjerovatno da će proizvesti ekvivalentne terapijske ili dijagnostičke rezultate u pogledu dijagnoze

ili adresiranja oboljenja, ozljede ili teškoće tog pacijenta." Zdravstveni radnik utvrđuje i dokumentira da je predloženi tretman medicinski nužan za adresiranje stanja (American Medical Association, 2016).

"Prihvaćeni standardi medicinske prakse" općenito označavaju standarde koji se temelje na vjerodostojnim znanstvenim dokazima objavljenim u recenziranoj medicinskoj literaturi, koju diljem svijeta priznaju relevantna medicinska zajednica, imenovana specijalizirana medicinska društva i/ili pravovaljane preporuke medicinskih fakulteta i stajališta liječnika i/ili zdravstvenih radnika koji rade u relevantnim

kliničkim područjima.

Medicinska nužnost ključna je za plaćanje, subvenciju i/ili povrat novca za zdravstvenu skrb u dijelovima svijeta. Zdravstveni radnik može potvrditi i dokumentirati da je određeni tretman medicinski nužan za prevenciju ili adresiranje nekog stanja. Ako zdravstvene politike i prakse dovode u pitanje nužnost medicinske podrške, moguće se obratiti vladinoj agenciji ili drugom tijelu za neovisnu medicinsku provjeru.

Treba uvidjeti da je rodna raznolikost zajednička svim ljudskim bićima i nije patološka. Međutim, rodna inkongruencija, koja uzrokuje klinički značajnu tjeskobu i pogoršano zdravstveno stanje, često zahtijeva medicinski nužne kliničke intervencije. U mnogim zemljama zdravstveni radnik neophodnu rodno-afirmirajuću skrb dokumentira kao podršku osobama s iskustvom rodne nepodudarnosti (HA60 u jedanaestoj verziji ICD-a; WHO, 2019b) i/ili kao adresiranje rodne disforije (F64.0 u revidiranoj petoj verziji DSM-a; APA, 2022).

Postoje čvrsti dokazi koji pokazuju blagodati rodno-afirmirajućih medicinskih postupaka, uključujući pravilno utvrđene i izvedene endokrinološke i hirurške postupke, kako su opisani u osmoj verziji Standarda skrbi, kod TiRR osoba kojima je to potrebno (npr. Ainsworth i Spiegel, 2010; Aires et al., 2020; Aldridge et al., 2020; Almazan i Keuroghlian, 2021; Al-Tamimi et al., 2019; Balakrishnan et al., 2020; Baker et al., 2021; Buncamper et al., 2016; Cardoso da Silva et al., 2016; Eftekhar Ardebili, 2020; Javier et al., 2022; Lindqvist et al., 2017; Mullins et al., 2021; Nobili et al., 2018; Owen-Smith et al., 2018; Özkan et al., 2018; T'Sjoen et al., 2019; van de Grift, Elaut et al., 2018; White Hughto i Reisner, Poteat et al., 2016; Wierckx, van Caenegem et al., 2014; Yang, Zhao et al., 2016). Rodno-afirmirajuće intervencije također mogu uključivati postupke uklanjanja ili presađivanja dlaka, glasovnu terapiju ili hirurški zahvat prilagodbe glasa, savjetovanje i druge medicinske postupke potrebne za učinkovitu afirmaciju rodnog identiteta pojedinca i smanjenje rodne inkongruencije i disforije. Osim toga, i zakonske promjene imena i spola ili roda u dokumentima mogu biti korisne, a u nekim jurisdikcijama ovise o medicinskoj dokumentaciji koju pacijenti mogu zatražiti od liječnika. Rodno-afirmirajuće intervencije temelje se na desetljećima kliničkih iskustava i istraživanja, stoga se ne smatraju

eksperimentalnim ili kozmetičkim ili pak pukom pogodnošću za pacijenta. Sigurne su i učinkovite u smanjenju rodne inkongruencije i rodne disforije (npr. Aires et al., 2020; Aldridge et al., 2020; Al-Tamimi i sur, 2019; Balakrishnan et al., 2020; Baker et al., 2021; Bertrand et al., 2017; Buncamper et al., 2016; Claes et al., 2018; Eftekhar Ardebili, 2020; Esmonde et al., 2019; Javier et al., 2022; Lindqvist et al., 2017; Lo Russo et al., 2017; Marinković et al., 2017; Mullins et al., 2021; Nobili et al., 2018; Olson-Kennedy, Rosenthal et al., 2018; Özkan et al., 2018; Poudrier et al., 2019; T'Sjoen et al., 2019; van de Grift, Elaut et al., 2018; White Hughto i Reisner, Poteat et al., 2016; Wierckx, van Caenegem et al., 2014; Wolter et al., 2015; Wolter et al., 2018).

Prema tome, WPATH potiče sisteme zdravstvene zaštite da pruže te medicinski nužne tretmane i eliminiraju bilo kakva izuzeća iz svojih pravilnika i medicinskih smjernica koja bi se odnosila na izuzeća pokrića medicinski nužnih postupaka ili tretmana za zdravlje i dobrobit TiRR pojedinaca. Drugim riječima, vlade bi trebale osigurati uspostavljanje, proširenje ili poboljšanje usluga zdravstvene skrbi za TiRR osobe (prema potrebi) u svakoj univerzalnoj zdravstvenoj zaštiti, javnom zdravstvu, sistemima koje subvencionira država ili privatnim sistemima koje regulira vlada. Sistemi zdravstvene zaštite trebali bi osigurati da stalna zdravstvena skrb, kako rutinska tako i specijalizirana, bude lako dostupna i cjenovno pristupačna svim građanima na ravnopravnom osnovu.

SS-8 razmatra medicinski nužne rodno-afirmirajuće intervencije. To uključuje, ali nije ograničeno na histerektomiju i/ili bilateralnu salpingo-ooforektomiju, bilateralnu mastektomiju, rekonstrukciju prsnog koša ili feminizirajuću mamoplastiku, promjenu veličine bradavica ili postavljanje proteza za dojke, genitalne rekonstrukcije, npr. faloplastiku i metoidioplastiku, skrotoplastiku, ugradnju proteza penisa i testisa, penektomiju, orhiektomiju, vaginoplastiku i vulvoplastiku, uklanjanje dlačica s lica, tijela i genitalnog područja radi rodne afirmacije ili u sklopu predoperativne pripreme, rodno-afirmirajuću hirurgiju lica i oblikovanje tijela, glasovnu terapiju i/ili hirurški zahvat prilagodbe glasa, lijekove koji suzbijaju pubertet i rodno-afirmirajuće hormone, kao i savjetovanje ili psihoterapijski tretman prilagođen pacijentu na temelju procjene njegovih individualnih okolnosti i potreba.

Preporuka 2.2

Preporučujemo zdravstvenim radnicima i drugim korisnicima osme verzije Standarda skrbi (SS-8) da primjenjuju preporuke na načine koji zadovoljavaju potrebe lokalnih transrodnih i rodno raznolikih zajednica, pružanjem kulturno osjetljive skrbi koja uvažava stvarne okolnosti zemalja u kojima obavljaju liječničku praksu.

TiRR osobe identificiraju se na mnogo različitih načina diljem svijeta, a ti identiteti ovise o kulturnom kontekstu. U zemljama engleskog govornog područja TiRR osobe identificiraju se upotrebljavajući pojmove kao što su *transsexual*, *trans*, *gender nonconforming*, *genderqueer* ili *gender diverse*, *nonbinary*, odnosno *transgender* i/ili *gender diverse*. U bosanskom se mogu pronaći njihovi ekvivalenti; *transpolne osobe*, *trans*, *rodno nebinarne* ili *varijantne osobe*, odnosno *transrodne* i/ili *rodno raznolike osobe*, uz druge identitete, uključujući (za mnoge koji se identificiraju unutar rodne binarnosti) muško ili žensko (npr. James et al., 2016; Strauss i sur, 2017; Veale et al., 2019).

Drugdje identiteti uključuju, ali nisu ograničeni na *travesti* (u većem dijelu Latinske Amerike), *hijra* (u većem dijelu južne Azije), *khawaja sira* (u Pakistanu), *achout* (u Mjanmaru), *maknyah*, *pak-nyah* (u Maleziji), *waria* (I Indoneziji), *kathoey*, *phuying kham phet*, *sao praphet song* (na Tajlandu), *bakla*, *transpinay*, *transpinoy* (na Filipinima), *fa'afafine* (na Samoi), *mahu* (u Francuska Polineziji i na Havajima), *leiti* (na Tongi), *fakafifine* (na otoku Niue), *pinapinaaine* (na otocima Tuvalu i Kiribatima), *vakasalewalewa* (na Fidžiju), *palopa* (na Papui Novoj Gvineji), *brotherboys* i *sistergirls* (Aboridžini i Otočani Torresova prolaza u Australiji) i *akava'ine* (na Cookovom Otočju) (npr. APTN i UNDP, 2012; Health Policy Project et al., 2015; Kerry, 2014). Diljem Sjeverne Amerike također postoji velik broj identiteta koji se opisuju kao utjelovljenje dva duha (engl. *two-spirit*) (npr. *nadleehi* u Navajo (Diné) kulturi) (Sheppard i Mayo, 2013). Identiteti na koje se svaki od tih pojmova odnosi često su kulturno složeni i mogu postojati u duhovnom ili religijskom kontekstu. Ovisno o dotičnim kulturama i identitetima, neki se mogu smatrati takozvanim "trećim rodovima" koji leže izvan rodne binarnosti (npr. Graham, 2010; Nanda, 2014; Peletz, 2009). Neki TiRR identiteti slabije su utvrđeni od drugih. U

mnogim dijelovima svijeta vidljivost transrodnih muškaraca i nebinarnih transmaskulinih identiteta relativno je nova, te postoji malo ili nimalo primjenjivih tradicionalnih izraza na lokalnim jezicima (Health Policy Project et al., 2015). Bez obzira na to gdje ili s kim zdravstveni radnici rade (uključujući one koji rade s pripadnicima etničkih manjina, migrantima i izbjeglicama), moraju biti svjesni kulturnog konteksta u kojem su ljudi odrasli i žive te kako to utječe na zdravstvenu skrb.

Širom svijeta dostupnost, pristupačnost, prihvatljivost i kvaliteta zdravstvene skrbi uvelike se razlikuju, što rezultira nejednakostima unutar i između zemalja (OECD, 2019). U nekim zemljama formalni sistemi zdravstvene skrbi postoje uz uspostavljene tradicionalne i narodne zdravstvene sisteme, s domaćim modelima zdravlja koji podupiru važnost holističke zdravstvene skrbi (WHO, 2019a). Zdravstveni radnici trebali bi biti svjesni tradicije i stvarne situacije u kojoj je zdravstvena skrb dostupna te pružiti podršku koja uvažava lokalne potrebe i identitete TiRR ljudi osiguravajući kulturno kompetentnu i sigurnu skrb.

Preporuka 2.3

Preporučujemo da pružatelji zdravstvenih usluga spoznaju utjecaj društvenih stavova, zakona, ekonomskih okolnosti i zdravstvenih sistema na proživljena iskustva transrodnih i rodno raznolikih ljudi diljem svijeta.

Proživljena iskustva TiRR osoba uvelike se razlikuju ovisno o nizu faktora, između ostalih, društvenih, kulturnih (uključujući duhovne), pravnih, ekonomskih i geografskih. Kada TiRR osobe žive u okruženjima koja afirmiraju njihov rodni i/ili kulturni identitet, ta iskustva mogu biti vrlo pozitivna. Obitelji su posebno važne u tom pogledu (npr. Pariseau et al., 2019; Yadegarfar et al., 2014; Zhou et al., 2021). Međutim, na globalnoj razini, okolnosti u kojima TiRR osobe žive često su izazovne. Obično im se uskraćuju općeprihvaćena međunarodna humanitarna prava. To uključuje prava na obrazovanje, zdravlje i zaštitu od medicinskog zlostavljanja, rad i odgovarajući životni standard, stanovanje, slobodu kretanja i izražavanja, privatnost, sigurnost, život, obitelj, zaštitu od samovoljnog lišavanja slobode, pošteno suđenje, humano postupanje dok je osoba u pritvoru te zaštitu od mučenja,

nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (International Commission of Jurists, 2007, 2017). Opće je prihvaćeno da uskraćivanje prava može utjecati na zdravlje i dobrobit seksualnih i rodnih manjina (npr. OHCHR et al., 2016; WHO, 2015). Stoga ovdje ponovno potvrđujemo važnost navedenih prava za TiRR osobe i upućujemo na dosadašnje zagovaranje tih prava u WPATH-u, uključujući brojne dokumente usmjerene na javne politike (npr. WPATH, 2016, 2017, 2019). Zdravstveni radnici mogu imati važnu ulogu u zagovaranju prava, uključujući pravo na kvalitetnu rodno-afirmirajuću zdravstvenu skrb koja je primjerena, povoljna i dostupna.

Velik broj studija diljem svijeta detaljno opisuje izazove s kojima se TiRR osobe susreću u svojim životima i utjecaj tih izazova na njihovo zdravlje i dobrobit (npr. Aurat Foundation, 2016; Bhattacharya i Ghosh, 2020; Chumakov et al., 2021; Coleman et al., 2018; Heylens, Elaut et al., 2014; Human Rights Watch, 2014; James et al., 2016; Lee, Operario et al., 2020; Luz et al., 2022; McNeil et al., 2012, 2013; Motmans et al., 2017; Muller et al., 2019; Scandurra et al., 2017; Strauss et al., 2019; Suen et al., 2017; Valashany i Janghorbani, 2019; Veale et al., 2019; Wu et al., 2017). Istraživanja pokazuju da TiRR osobe često doživljavaju stigmatu i predrasude, kao i diskriminaciju i uznemiravanje, zlostavljanje i nasilje, ili žive u iščekivanju i strahu od takvih postupaka. Društvene vrijednosti i neprijateljski stavovi prema TiRR osobama, koji se često prenose mladima u školskim programima (npr. Olivier i Thurasukam, 2018), također se ispoljavaju u situacijama u kojima ih obitelj odbacuje (npr. Yadegarfar et al., 2014). Odražavaju se i u zakonima, politikama i praksama koji ograničavaju slobodu izražavanja rodnog identiteta i seksualnosti te ometaju pristup stanovanju, javnim prostorima, obrazovanju, zapošljavanju i uslugama (uključujući zdravstvenu skrb). Krajnji rezultat je da su TiRR osobe obično lišene širokog spektra mogućnosti koje su dostupne njihovim cisrodnim pandanima i gurnute su na margine društva, bez podrške obitelji. Da stvari budu još gore, u velikom dijelu svijeta pristup TiRR osoba zakonskom priznavanju roda je ograničen ili uopće ne postoji (npr. ILGA World, 2020a; TGEU, 2021; UNDP i APTN, 2017). U nekim zemljama takve prepreke danas imaju podršku "rodno kritičnih teoretičara" (o

čemu raspravljaju npr. Madrigal-Borloz, 2021; Zanghellini, 2020).

Nastojanja na promjeni rodnog identiteta (programi rodne reparacije ili rodne konverzije usmjereni na to da osoba postane cisrodna) široko su rasprostranjena i uzrokuju štetu TiRR osobama (npr. APTN, 2020a, 2020b, 2020c, 2021; Bishop, 2019; GIREs et al., 2020; Turban, Beckwith et al., 2020) i (poput sličnih nastojanja usmjerenih na seksualnu orijentaciju) smatraju se neetičnima (npr. APS, 2021; Trispiotis i Purshouse, 2021; Various, 2019, 2021). Takva se nastojanja mogu promatrati kao oblik nasilja. Neovisni stručnjak UN-a za zaštitu od nasilja i diskriminacije na temelju seksualne orijentacije i rodnog identiteta pozvao je na globalnu zabranu takvih praksi (Madrigal-Borloz, 2020). Sve veći broj pravosuđa zabranjuje takav rad (ILGA World, 2020b).

Nejednakost proizlazi iz niza faktora, uključujući ekonomske okolnosti i vrijednosti na kojima se temelji sistem zdravstvene skrbi, posebno u pogledu naglaska koji se stavlja na javno i privatno finansiranje, kao i samofinansiranje zdravstvene skrbi. Nedostatak pristupa odgovarajućoj i pristupačnoj zdravstvenoj skrbi može dovesti do većeg oslanjanja na neformalne sisteme znanja. To uključuje informacije o samostalnoj primjeni hormona, koja se u mnogim slučajevima provodi bez potrebnog medicinskog nadzora ili kontrole (npr. Do et al., 2018; Liu et al., 2020; Rashid et al., 2022; Reisner et al., 2021; Winter i Doussantousse, 2009).

U nekim dijelovima svijeta veliki broj transrodnih žena koristi silikon kao sredstvo za modificiranje svojih tijela oslanjajući se na usluge "pumpača" silikona i/ili posjećujući "zabave" napumpavanja, često unutar svojih zajednica. Unatoč trenutnim rezultatima pumpanja silikonom, ta praksa donosi značajne zdravstvene rizike (npr. Aguayo-Romero et al., 2015; Bertin et al., 2019; Regmi et al., 2021), osobito u slučajevima u kojima se koristi industrijski silikon ili druge tvari za ubrizgavanje i u kojima je njihovo uklanjanje hirurškim putem otežano.

Konačno, ishodi su seksualnog zdravlja za TiRR osobe loši. Prevalencija je HIV-a kod transrodnih žena, prijavljena kliničkim organizacijama u metropolitanskim područjima, oko 19% u cijelom svijetu, što je 49 puta više od pozadinske stope prevalencije u općoj populaciji (Baral et al., 2013). Ishodi seksualnog zdravlja

transrodnih muškaraca također su problematični (npr. Mujugira et al., 2021).

Preporuka 2.4

Preporučujemo da se prijevodi SS-a usredotoče na međukulturnu, konceptualnu i praktičnu jednakost kako bi se osigurala usklađenost s temeljnim načelima koja podupiru SS-8.

Velik dio istraživačke literature o TiRR osobama nastaje u zemljama s visokim dohotkom i u zemljama engleskog govornog područja. Perspektive globalnog sjevera o TiRR ljudima (uključujući i one povezane s potrebama i mogućnostima pružanja zdravstvene skrbi) dominiraju ovom literaturom. Pretražujući bazu podataka *Scopus* iz maja 2021, autori Standarda skrbi uvidjeli su da 99% literature o zdravstvenoj skrbi za transrodne osobe dolazi iz Europe, Sjeverne Amerike, Australije ili Novog Zelanda. Sve u svemu, 96% literature je na engleskom jeziku. TiRR osobe globalnog juga privlače malo pažnje u literaturi na engleskom jeziku, a radovi onih zdravstvenih radnika koji surađuju s njima često nisu prepoznati, objavljeni ili prevedeni na engleski. Primjena izvora izrađenih na globalnom sjeveru dovodi do rizika da će biti previđeni značaj i nijanse lokalnog znanja, kao i kulturni okviri i prakse, te da će se propustiti prilike za učenje iz rada drugih.

Prilikom prevođenja načela navedenih u SS-u, preporučujemo da slijedite smjernice najbolje prakse za prevođenje kako biste osigurali izradu visokokvalitetnih pisanih izvora koji su kulturno i jezično prikladni lokalnoj situaciji. Važno je da prevoditelji posjeduju znanje o TiRR identitetima i kulturama kako bi provjerili jesu li doslovni prijevodi kulturološki kompetentni i sigurni za lokalne TiRR osobe. Prijevod također treba slijediti utvrđene procese za osiguranje kvalitete (Centers for Medicare i Medicaid Services, 2010; Sprager i Martinez, 2015).

Preporuka 2.5

Preporučujemo da zdravstveni radnici i tvorci javnih politika uvijek primjenjuju temeljna načela osme verzije SS-a u svom radu s transrodnim i rodno raznolikim osobama kako bi osigurali poštovanje ljudskih prava i pristup odgovarajućoj i kompetentnoj zdravstvenoj skrbi, uključujući sljedeće:

Opći principi

- Budite osnažujući i uključivi. Radite na smanjenju stigme i olakšajte pristup odgovarajućoj zdravstvenoj skrbi svima koji je traže.
- Poštujte različitost. Poštujte sve klijente i sve rodne identitete. Ne patologizirajte razlike u rodnom identitetu ili izražavanju.
- Poštujte univerzalna ljudska prava, uključujući pravo na tjelesni i mentalni integritet, autonomiju i samoodređenje, pravo na slobodu od diskriminacije i pravo na najviši mogući standard zdravlja.

Načela za razvoj i provedbu odgovarajućih usluga i pristupačne zdravstvene skrbi

- Uključite TiRR osobe u razvoj i implementaciju usluga.
- Osvijestite društvene, kulturne, ekonomske i pravne faktore koji mogu utjecati na zdravlje (i potrebe zdravstvene skrbi) transrodnih i rodno raznolikih osoba, kao i na spremnost i sposobnost osobe da pristupi uslugama.
- Pružite zdravstvenu skrb (ili se obratite iskusnim kolegama) koja afirmira rodne identitete i rodna izražavanja, uključujući zdravstvenu skrb koja smanjuje tjeskobu povezanu s rodnom disforijom (ako je prisutna).
- Odbacite pristupe kojima je cilj ili ishod konverzija i izbjegavajte pružanje bilo kakve izravne ili neizravne podrške takvim pristupima ili uslugama.

Načela za pružanje kompetentnih usluga

- Upoznajte se (prođite obuku, ako je to moguće) s potrebama zdravstvene skrbi transrodnih i rodno raznolikih osoba, uključujući koristi i rizike rodno-afirmirajuće skrbi.
- Uskladite pristup tretmanu sa specifičnim potrebama klijenata, posebno njihovim ciljevima vezanim uz rodni identitet i rodno izražavanje.
- Usredotočite se na promicanje zdravlja i dobrobiti, a ne samo na smanjenje rodne disforije, koja može, ali i ne mora biti prisutna.
- Posvetite se pristupima smanjenja štete gdje je to prikladno.
- Omogućite potpuno i kontinuirano informirano sudjelovanje transrodnih i rodno raznolikih osoba u donošenju odluka o

vlastitom zdravlju i dobrobiti.

- Poboljšajte iskustva zdravstvenih usluga, uključujući ona povezana s administrativnim sistemima i kontinuitetom skrbi.

Načela za rad na poboljšanju zdravlja u kontekstu šire zajednice

- Povežite ljude sa zajednicama i mrežama podrške.
- Podržavajte i zastupajte korisnike unutar njihovih obitelji i zajednica (škole, radna mjesta i druga okruženja) gdje je to prikladno.

Već smo citirali istraživanja koja detaljno opisuju širok raspon izazova s kojima se TiRR osobe mogu suočiti; socijalno-ekonomske i pravne prepreke, kao i one koje se odnose na pristup zdravstvenoj zaštiti. Premda su inače diljem svijeta zdravstvene usluge raznovrsne u smislu dostupnosti, pristupačnosti i kvalitete, usluge koje su dostupne TiRR osobama uglavnom su neadekvatne. Brojna izvješća iz različitih dijelova svijeta pokazuju da, iako TiRR osobe mogu prijaviti pozitivna iskustva zdravstvene skrbi, mnoge to ne čine (npr. Callander et al., 2019; Costa, da Rosa Filho et al., 2018; Do et al., 2018; Gourab et al., 2019; Health Policy Project et al., 2015; Liu et al., 2020; Motmans et al., 2017; Muller et al., 2019; PAHO, 2014; Reisner et al., 2021; Strauss et al., 2017; TGEU, 2017). Zdravstvene mogućnosti često ne zadovoljavaju njihove potrebe za općom, seksualnom ili rodno-afirmirajućom zdravstvenom njegom. Standardni postupci upravljanja potrebama pacijenata u klinikama i bolnicama često zanemaruju rodne identitete TiRR pacijenata (uključujući i to kako se pacijenti identificiraju mimo binarnosti rodova). Pacijenti mogu biti smješteni na odjelima koji su rodno neprikladni za njih, što ih dovodi u opasnost od seksualnog uznemiravanja. TiRR pacijenti često se susreću s neobazrivošću ili neprijateljskim stavovima zdravstvenih radnika i pomoćnog osoblja, a suočavaju se i s mogućnošću odbijanja pružanja zdravstvenih usluga. Vrlo je zabrinjavajuće što su zdravstveni radnici u nekim dijelovima svijeta uključeni u nastojanja na promjeni rodnog identiteta koja su opisana ranije u ovom poglavlju.

Diljem svijeta postoje mnoge druge prepreke pružanju rodno-afirmirajuće zdravstvene skrbi. Zdravstveni radnici često možda nisu voljni

pružiti usluge koje TiRR osobe traže. U nekim zemljama mogu postojati zakoni ili propisi koji im to zabranjuju ili ih sprečavaju u tome. Kada liječnici opće prakse i drugi pružatelji zdravstvenih usluga nemaju pristup jasnim smjernicama na svom jeziku, to ih može odvratiti od pružanja usluga. Čak i u situacijama u kojima je zdravstvena skrb dostupna, pacijentima je toj skrbi možda teško pristupiti zbog udaljenosti, kao i kontrole pristupa i problema s ponudom i potražnjom koji rezultiraju dugim listama čekanja ili povećanjem troškova. Štoviše, rodno-afirmirajući zahvati možda nisu ni uključeni u opću zdravstvenu skrb ni pokriveni privatnim osiguranjem, iako slični zahvati mogu biti pokriveni za cisrodne pacijente.

Zbog svih tih razloga, mnoge TiRR osobe izbjegavaju korištenje formalnih zdravstvenih usluga kad god mogu. Njihove vlastite zajednice obično ispunjavaju tu prazninu, djelujući kao važni resursi za svoje članove. One pružaju društvenu i emocionalnu podršku, nerijetko u neprijateljskom okruženju. Osim toga, često služe kao riznica zajedničkih informacija o dostupnim opcijama zdravstvene skrbi, uključujući i paralelne i neformalne opcije zdravstvene skrbi, mimo konvencionalne medicine, koje su povoljnije i kojima je lakše pristupiti. Kao što smo vidjeli ranije u ovom poglavlju, to često uključuje razmjenu informacija o silikonima i drugim tvarima za ubrizgavanje usmjerenim prema tjelesnoj transformaciji, te o hormonima koje TiRR osobe same primjenjuju bez potrebne medicinske kontrole ili nadzora. WHO napominje da bi TiRR osobe koje samostalno uzimaju rodno-afirmirajuće hormone imale koristi od pristupa informacijama utemeljenim na dokazima, kvalitetnim proizvodima i sterilnoj opremi za ubrizgavanje (WHO, 2021). Pristup tim informacijama može biti dio šireg procesa smanjenja povreda (npr. Idrus i Hyman, 2014).

Provođenje navedenih temeljnih načela u praksi može poboljšati iskustvo zdravstvene skrbi TiRR osoba i promicati poštovanje prema njima u svim lokalnim kontekstima. To se može dogoditi bez obzira na činjenično stanje sistema zdravstvene skrbi (uključujući kulturni, društveni, pravni i ekonomski kontekst u kojem se zdravstvena skrb pruža), razinu dostupnosti usluga ili TiRR osobe koje traže te usluge.

TREĆE POGLAVLJE Procjene populacije

Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba (engl. *World Professional Association for Transgender Health*, WPATH) u prethodnom izdanju, SS-7, identificirala je manji korpus članaka o procjeni broja transrodne i rodno raznolike (TiRR) populacije te je opisala trenutni presjek znanstvenih spoznaja kao “polaznu točku” koja zahtijeva daljnje, sistematično” proučavanje (Coleman et al., 2012). Otada se literatura o toj temi značajno povećala, o čemu svjedoče brojni noviji pregledni radovi u kojima su se nastojali objediniti prikupljeni rezultati (Arcelus et al., 2015; Collin et al., 2016; Goodman et al., 2019; Meier i Labuski, 2013; Zhang et al., 2020).

Prilikom pregleda epidemioloških podataka o TiRR populaciji u literaturi treba izbjegavati izraze poput “incidencija” i “prevalencija”. Izbjegavanje ovih i sličnih izraza može spriječiti neprikladnu patologizaciju TiRR osoba (Adams et al., 2017; Bouman et al., 2017). Štoviše, izraz “incidencija” možda nije primjenjiv u ovoj situaciji jer pretpostavlja da TiRR status ima lako prepoznatljivo vrijeme početka, što je preduvjet za izračunavanje procjene incidencije (Celentano i Szkló, 2019). Zbog navedenih razloga, preporučujemo korištenje izraza “broj” i “udio” za označavanje apsolutne i relativne veličine TiRR populacije.

Prilikom pregleda literature bilo bi najvažnije razmotriti varijabilne definicije primijenjene na TiRR populaciju (Collin et al., 2016; Meier i Labuski, 2013). Podaci o TiRR osobama u kliničkim su ispitivanjima obično ograničeni na osobe kojima je taj status dijagnosticiran, na one koje su zatražile savjetovanje, koje su zatražile terapiju ili koje su pristupile rodno-afirmirajućoj terapiji, dok se istraživanje zasnovano na anketama obično oslanja na širu, inkluzivniju definiciju zasnovanu na izjašnjenim rodnim identitetima.

Drugo metodološko razmatranje o procjeni veličine i rasprostranjenosti TiRR populacije proizlazi iz potrebe da se razumiju komponente načina uzorkovanja. Kao što je navedeno u nedavnim pregledima (Goodman et al., 2019; Zhang et al., 2020), u mnogim objavljenim studijama, posebno onima koje su provedene prije više od deset godina, prvo se procjenjivao broj pacijenata pregledanih u određenom kliničkom

centru, a zatim se taj broj dijelio s približnom veličinom populacije. Time se nije mogla dobiti tačna procjena jer brojnik u proračunima nije nužno uključen u nazivnik, a prava veličina nazivnika često je bila nepoznata. Imajući navedeno na umu, preporučljivo je usredotočiti se na novije, recenzirane studije (objavljene u zadnjem desetljeću) koje su koristile provjerenu metodologiju u identifikaciji TiRR osoba unutar dobro definirana modela uzorkovanja. Zbog svega navedenog, ovo poglavlje se temelji na istraživanjima koja zadovoljavaju sljedeće kriterije uključivanja: 1.) objavljeni su 2009. godine ili kasnije; 2.) koriste jasnu definiciju TiRR statusa; 3.) izračunati udio TiRR osoba temelji se na dobro definiranom nazivniku populacije i 4.) prošle su stručnu recenziju. Takva istraživanja mogu dati preciznije, suvremene procjene.

Dostupna istraživanja mogu se podijeliti u tri grupe: 1.) ona koja su prikazala udio TiRR osoba među osobama uključenim u velike sisteme zdravstvene zaštite; 2.) ona koja su predstavila rezultate anketa stanovništva pretežno odraslih sudionika i 3.) ona koja se temelje na anketama provedenim u školama. Od te tri kategorije, u nastavku su sažete najinformativnije i metodološki najkvalitetnije studije. Dodatne pojedinosti o ovim i drugim sličnim istraživanjima mogu se pronaći u novijim pregledima literature (Goodman et al., 2019; Zhang et al., 2020).

Sva istraživanja kojima se procjenjivala veličina TiRR populacije uključene u velike zdravstvene sisteme provedena su u SAD-u i sva se oslanjaju na podatke dobivene iz elektroničkih zdravstvenih kartona. Četiri od njih oslanjala su se isključivo na dijagnostičke kodove za utvrđivanje TiRR populacije; dva su istraživanja (Blosnich et al., 2013; Kauth et al., 2014) koristila podatke iz sistema Uprave za zdravlje veterana (engl. *Veterans Health Affairs*), koja skrbi za više od devet miliona ljudi, a dva (Dragon et al., 2017; Ewald et al., 2019) koristila su podatke o potraživanjima iz američkoga programa zdravstvenog osiguranja *Medicare*, koji primarno osigurava osobe starije od 65 godina. Udio TiRR osoba prikazan u istraživanjima zasnovanim na dijagnostičkom kodu kretao se od približno 0,02% do 0,03%. Još je jedna novija publikacija koristila podatke *Medicarea*, s podacima o potraživanjima iz komercijalnog osiguranja, za identifikaciju TiRR osoba i primijenila opsežnije kriterije uključivanja da bi dijagnostičke kodove

dopunila informacijama o zahvatima i hormonskoj terapiji (Jasuja et al., 2020). Korištenjem te metodologije udio TiRR osoba među svim osobama u uključenim planovima zdravstvene zaštite bio je 0,03%. Šesta studija temeljena na podacima iz zdravstvenih sistema (Quinn et al., 2017) provedena je na *Kaiser Permanente* planovima u američkim saveznom državama Georgiji i Kaliforniji. Ti planovi obuhvaćaju skrb za približno osam miliona osiguranika, bilo da su osigurani preko svojih poslodavaca, vladinih programa ili samostalno. TiRR populacija u studiji *Kaiser Permanente* potvrđena je korištenjem dijagnostičkih kodova i kliničkih bilješki u svim starosnim skupinama. Udio TiRR osoba identificiranih u konzorciju *Kaiser Permanente* bio je veći od razmjernog udjela izraženog u studijama koje su se oslanjale na Upravu za zdravlje veterana i *Medicare*, s najnovijim procjenama u rasponu od 0,04 do 0,08%.

Za razliku od rezultata istraživanja temeljenih na podacima iz zdravstvenog sistema, rezultati anketa koje su se oslanjale na komunicirani TiRR status dale su mnogo više procjene. Dva američka istraživanja iskoristila su Studiju o praćenju faktora rizika ponašanja (BRFSS), odnosno godišnju telefonsku anketu koja se provodi u svih pedeset saveznih država i teritorija SAD-a (Conron et al., 2012; Crissman et al., 2017). Prvo istraživanje koristilo je podatke iz ciklusa BRFSS-a 2007. – 2009. u državi Massachusetts, a drugo podatke BRFSS-a iz 2014. godine iz devetnaest saveznih država i teritorija Guam. Oba istraživanja donose podatke da je otprilike 0,5% odraslih sudionika (starijih od 18 godina) odgovorilo s "da" na pitanje "Smatrate li se transrodnom osobom?"

Internetska anketa, provedena na uzorku nizozemskog stanovništva u dobi od 15 do 70 godina (Kuyper i Wijsen, 2014), na Likertovoj ljestvici s pet mogućih odgovora, sadržavala je pitanja: "Možete li navesti u kojoj mjeri psihološki doživljavate sebe kao muškarca?" i "Možete li navesti u kojoj mjeri psihološki doživljavate sebe kao ženu?" Ispitanici su smatrali "rodno ambivalentnim" ako su dali istu ocjenu za obje izjave i "rodno inkongruentnim" ako su dali nižu ocjenu za spol pripisan pri rođenju nego za rodni identitet. Udio ispitanika koji je potvrdio inkongruentan i ambivalentan rodni identitet iznosio je 1,1% odnosno 4,6% za osobe kojima je pri rođenju pripisan muški spol (engl.

assigned male at birth, AMAB), te 0,8% odnosno 3,2% za osobe kojima je pri rođenju pripisan ženski spol (engl. *assigned female at birth*, AFAB).

Slično osmišljeno istraživanje dalo je procjenu udjela TiRR stanovnika u Flandriji (Belgiji) koristeći uzorak iz nacionalnog registra (Van Caenegem, Wierckx et al., 2015). Ispitanici su trebali ocijeniti izjave "Osjećam se kao žena" i "Osjećam se kao muškarac" na Likertovoj ljestvici, birajući između pet ponuđenih odgovora. Koristeći iste definicije kao i u nizozemskoj studiji (Kuyper i Wijsen, 2014), udio rodno inkongruentnih osoba bio je 0,7% za AMAB osobe i 0,6% za AFAB osobe. Procjene za rodnu ambivalentnost među AMAB i AFAB osobama bile su 2,2% odnosno 1,9%.

Novija studija, temeljena na ukupnom broju stanovništva, procjenjivala je udio TiRR osoba na uzorku od oko 50.000 odraslih stanovnika okruga Stockholm (Švedska) (Åhs et al., 2018). Brojnik je određen tako što su ispitanici trebali procijeniti iduću rečenicu: "Želim hormone ili operaciju da više budem kao netko drugog spola". Dvije dodatne stavke osmišljene su za identifikaciju osoba koje doživljavaju rodnu inkongruenciju: "Osjećam se kao netko drugog spola" i "Želio bih živjeti kao osoba drugog spola ili da me tretiraju kao osobu drugog spola". Potrebu za hormonskom terapijom ili rodno-afirmirajućom operacijom izrazilo je 0,5% ispitanika. Osobe koje su izjavile da se osjećaju kao osobe drugog roda i one koje su željele živjeti ili biti tretirane kao osobe drugog roda činile su 2,3% odnosno 2,8% ukupnog uzorka.

Podaci o populaciji izvan Sjeverne Amerike i zapadne Europe rjeđe su dostupni. Novije istraživanje sadrži vrijedne podatke iz ankete koja je obuhvatila 6.000 odraslih u Brazilu (Spizzirri et al., 2021). Rodni identitet sudionika procijenjen je prema trima pitanjima: 1.) "Koja od sljedećih opcija najbolje opisuje kako se trenutno osjećate?" (opcije: "Osjećam da sam muškarac", "Osjećam da sam žena" i "Osjećam da nisam ni muškarac ni žena"); 2.) "Koji je spol upisan na vašem rodnom listu?" (opcije: "muško", "žensko" i "neodređeno") i 3.) "S kojom od situacija se najviše poistovjećujete?" (opcije: "Rođen/-a sam kao muško, ali se osjećam kao žensko od djetinjstva"; "Rođen/-a sam kao žensko, ali se osjećam kao muško od djetinjstva", "Rođen/-a sam kao muško i osjećam se ugodno u svom tijelu" i "Rođen/-a sam kao žensko i osjećam se

ugodno u svom tijelu"). Na temelju odgovora na ta tri pitanja, autori su utvrdili da je među ispitanicima 1,9% TiRR osoba (0,7% ispitanika definirano je transrodnim, a 1,2% nebinarnim osobama).

Literatura o udjelima mladih TiRR osoba u populaciji (osobe mlađe od 19 godina) uključuje nekoliko anketnih istraživanja provedenih u školama. Nacionalnom presječnom anketom iz 2012. na Novom Zelandu prikupljeni su podaci o TiRR identitetima među učenicima srednjih škola (Clark et al., 2014). Među više od 8.000 sudionika ankete, 1,2% samoidentificiralo se kao TiRR osobe, a 2,5% izjavilo je da nisu sigurni. Druga studija o djeci školskog uzrasta temeljena je na anketi provedenoj na učenicima 9. i 11. razreda (u dobi od 14 do 18 godina) iz 2016. godine u američkoj saveznoj državi Minnesoti (Eisenberg et al., 2017). Od gotovo 81.000 ispitanika, 2,7% izjavilo je da su TiRR osobe. Novija studija (Johns et al., 2019) predstavila je rezultate Ankete o rizičnom ponašanju mladih (YRBS), koja se provodi svake dvije godine među lokalnim, državnim i nacionalno reprezentativnim uzorcima američkih srednjoškolaca od 9. do 12. razreda (približne dobi od 13 do 19 godina). YRBS ciklus iz 2017. godine proveden je u deset država i devet velikih urbanih područja, a uključivao je sljedeće pitanje: "Neki ljudi sebe opisuju kao transrodne osobe kada njihov spol pri rođenju ne odgovara onome što misle ili osjećaju o svom rodu. Jeste li transrodna osoba?" Od gotovo 120.000 ispitanika na devetnaest lokacija, 1,8% je odgovorilo: "Da, ja sam transrodna osoba", a 1,6% je odgovorilo: "Nisam siguran/na jesam li transrodna osoba".

Još jedno, nedavno objavljeno istraživanje u školama u SAD-u predstavilo je rezultate ankete iz 2015. godine, provedene na Floridi i u Kaliforniji s ciljem identificiranja rodno raznolike djece i adolescenata na uzorku od nešto više od 6.000 učenika od 9. do 12. razreda (Lowry et al., 2018). Izraz "visoko rodno nenormativna osoba" korišten je za definiranje AMAB djece koja su izjavila da su vrlo/uglavnom/donekle ženstvena ili AFAB djece koja su izjavila da su vrlo/uglavnom/donekle muževna. Na temelju tih definicija, udio TiRR osoba među ispitanicima je 13% među AMAB djecom, 4% među AFAB djecom i 8,4% ukupno.

Tek je jedna studija ispitala udio samoidentificirane TiRR djece u mlađoj starosnoj skupini.

Shields i suradnici analizirali su podatke ankete iz 2011. godine, provedene na uzorku od 2.700 učenika od 6. do 8. razreda (od 11 do 13 godina) u dvadeset i dvije javne osnovne škole u San Franciscu (Shields et al., 2013). Trideset troje djece se samoidentificiralo kao TiRR osobe na temelju pitanja "Kojeg ste roda?" pri čemu su mogući odgovori bili "žensko, muško ili transrodna osoba". Dobiveni udio transrodnih osoba u anketi iznosio je 1,3%. Međutim, ova definicija bi isključila TiRR osobe koje se samoidentificiraju kao nebinarne i one koje se eksplicitno ne identificiraju kao transrodne osobe.

Cjelokupno gledajući, ovi podaci, u istraživanjima temeljenima na podacima zdravstvenog sistema, koja su se oslanjala na dijagnostičke kodove ili druge dokaze zabilježene u zdravstvenim kartonima (Blosnich et al., 2013; Dragon et al., 2017; Ewald et al., 2019; Kauth et al., 2014; Quinn et al., 2017), ukazuju na to da su se udjeli TiRR osoba zabilježeni posljednjih godina (2011. – 2016.) kretali od 0,02% do 0,08%. Nasuprot tome, kada je TiRR status utvrđen na temelju samoidentifikacije, odgovarajući udjeli bili su nekoliko puta veći i razumno dosljedni ako su istraživanja koristila slične definicije. Kada se anketama konkretno postavilo pitanje o "transrodnom" identitetu, procjene su se kretale od 0,3% do 0,5% kod odraslih i od 1,2% do 2,7% kod djece i adolescenata. Kada je definicija proširena da bi uključila šire manifestacije rodne raznolikosti, poput rodne inkongruencije ili rodne ambivalentnosti, odgovarajući udjeli bili su nekoliko razina veći: 0,5% do 4,5% među odraslima i 2,5% do 8,4% među djecom i adolescentima.

Kao što je navedeno drugdje (Goodman et al., 2019), još jedno značajno zapažanje je kontinuirano povećanje veličine i sastava TiRR populacije s trendom rasta udjela TiRR osoba u sistemu zdravstvene zaštite, zabilježenih u anketama stanovništva, kao i u podacima o pravnom priznanju roda. Više procjene uočene u novijoj literaturi podržavaju neke od prethodnih publikacija koje ukazuju da je udio TiRR populacije vjerojatno bio podcijenjen u ranijim istraživanjima (Olyslager i Conway, 2008).

Vremenski trendovi omjera AMAB-a i AFAB-a također su zabilježeni u istraživanjima koja analiziraju upućivanje na klinike, kao i podatke iz integriranih zdravstvenih sistema.

Sažetak utvrđenih udjela TiRR osoba u općoj populaciji

Studije temeljene na podacima iz zdravstvenog sustava: 0,02 – 0,1%.

Anketna istraživanja među odraslima: 0,3 – 0,5% (transrodni), 0,3 – 4,5% (svi TiRR identiteti).

Anketna istraživanja među djecom i adolescentima: 1,2 – 2,7% (transrodni), 2,5 – 8,4% (svi TiRR identiteti).

Taj se omjer promijenio od pretežno AMAB statusa u prethodnim desetljećima do pretežno AFAB statusa posljednjih godina, osobito među TiRR mladima (Aitken et al., 2015; de Graaf, Carmichael et al., 2018; de Graaf, Giovanardi et al. 2018; Steensma et al., 2018; Zhang et al., 2021). Trend rasta udjela TiRR osoba u mlađim starosnim grupama, kao i dobne razlike u omjeru AMAB-a prema AFAB-u, vjerojatno predstavljaju “efekt kohorte” koji odražava društveni i politički napredak, promjene u uzorcima upućivanja, bolji pristup zdravstvenoj zaštiti i medicinskim informacijama, manje izraženu kulturnu stigmiju i druge promjene koje imaju različit utjecaj na generacije (Ashley 2019d; Pang et al., 2020; Zhang et al., 2020).

Unatoč rastu kvalitete objavljenih istraživanja, značajno ograničenije predstavlja činjenica da je i dalje relativno malen broj recenziranih publikacija izvan zapadne Europe ili Sjeverne Amerike. Neke od relevantnih informacija o globalnim procjenama mogu se dobiti iz izvještaja vlada ili nevladinih organizacija (Fisher et al., 2019; Kasianczuk i Trofymenko, 2020), ali njih je teško sistemno identificirati i procijeniti dok se ne pojave u recenziranim publikacijama. Ostale prepreke za procjenu globalne rasprostranjenosti TiRR populacije uključuju neadekvatan pristup demografskim podacima i preveliku zastupljenost publikacija na engleskom jeziku u svjetskoj literaturi.

Unatoč tim ograničenjima, najkvalitetniji dostupni podaci jasno ukazuju na to da TiRR osobe predstavljaju znatan i rastući udio u općoj populaciji. Na temelju trenutno dostupnih i pouzdanih dokaza, ovaj udio može varirati od nekoliko desetinki postotka do nekoliko postotnih bodova, što ovisi o kriteriju uključivanja, starosnoj skupini i geografskoj lokaciji.

Tačne procjene udjela, rasprostranjenosti i sastava TiRR populacije, kao i predviđanja resursa potrebnih za adekvatnu podršku njihovim zdravstvenim potrebama trebali bi se oslanjati na sistemno prikupljane i sada sve dostupnije podatke visoke kvalitete. Potrebno je kontinuirano i rutinski prikupljati podatke da bi se smanjila varijabilnost te prekomjerne ili nedovoljne procjene rezultata. Primjerice, procjene će biti daleko tačnije i preciznije kada se u popisu stanovništva počne sistemski prikupljati podatke i izvještavati i o spolu pripisanom pri rođenju i rodnom identitetu, uključujući aseksualne i nebinarne kategorije, koristeći već dobro potvrđenu metodu u dva koraka. Prvu takvu procjenu temeljenu na popisu stanovništva objavio je kanadski nacionalni ured za statistiku. Na temelju podataka iz popisa stanovništva iz 2021. godine, 100.815 od 30,5 miliona Kanadana samoidentificiralo se transrodnim ili nebinarnim osobama; to je činilo 0,33% stanovništva u dobi od 15 godina ili više (Statistics Canada, 2022). U skladu s objavljenom literaturom, udjeli transrodnih i nebinarnih osoba bili su mnogo veći za generaciju Z (osobe rođene između 1997. i 2006. godine, 0,79%) i milenijalce (osobe rođene između 1981. i 1996. godine, 0,51%) nego za generaciju X (osobe rođene između 1966. i 1980. godine, 0,19%), *baby boomere* (osobe rođene između 1946. i 1965. godine, 0,15%) te međuratnu i “najveću” generaciju (osobe rođene 1945. ili ranije, 0,12%). Iako ti rezultati predstavljaju najpouzdanije podatke dostupne do danas, nije poznato kako se udjeli stanovništva objavljeni u Kanadi mogu usporediti s onima u drugim zemljama. Varijabilnost u definicijama onoga što čini TiRR populaciju i razlike u metodama prikupljanja podataka mogu se dodatno smanjiti jačanjem međunarodne suradnje.

ČETVRTO POGLAVLJE Obrazovanje

Ovo poglavlje pružit će opći pregled literature koja se odnosi na obrazovanje o zdravstvenoj skrbi prilagođenoj potrebama transrodnih i rodno raznolikih osoba (TiRR). Preporuke se nude na vladinoj, nevladinoj i institucionalnoj razini te na razini pružatelja zdravstvenih usluga s ciljem povećanja pristupa kompetentnoj, suosjećajnoj zdravstvenoj skrbi. Time bi se trebali poboljšati zdravstveni ishodi u TiRR populaciji. Budući da se radi o poglavlju uvrštenom tek u ovu verziju Standarda skrbi Svjetske strukovne organizacije za zdravlje transrodnih osoba (WPATH), namjera je postaviti temelje za područje obrazovanja i pozvati na širu i dublju raspravu među edukatorima i zdravstvenim radnicima.

Zdravstveni radnici uključeni u skrb transrodnih osoba obuhvaćaju širok raspon disciplina. Zdravstveno obrazovanje znatno se razlikuje po zemljama ili regijama u smislu strukture, licenciranja i zdravstvene politike. Objavljena literatura o obrazovanju u području zdravstvene skrbi za TiRR osobe pretežno je iz Sjeverne Amerike, Europe, Australije i s Novog Zelanda. Ovo poglavlje ne daje pregled obrazovne literature za svaku disciplinu, potrebe specifične za svaku disciplinu (koje se mogu pronaći u relevantnim poglavljima) ili potrebe specifične za sistem zdravstvenog obrazovanja svake zemlje/regije. Potrebno je više razumijevanja i istraživanja na sjecištu sistema zdravstvenog obrazovanja i licenciranja te zdravlja transrodnih osoba diljem svijeta.

Na globalnoj razini, obrazovanje o zdravstvenoj podršci TiRR osobama imperativ je ako se žele razriješiti nacionalne i međunarodne zdravstvene razlike. Kulturna kompetencija povezana s TiRR zajednicama i dalje nedostaje. Grupa Svjetske banke (The World Bank Group, 2018) izvještava o široko rasprostranjenim diskriminaciji, uznemiravanju, nasilju i zlostavljanju koji pogađaju TiRR osobe. Ona također navodi da su TiRR osobe skupina koja se suočava s najvećim stopama nasilja i diskriminacije (ibid.). Iako mnoge zemlje s višim prihodima imaju nacionalne antidiskriminacijske zakone, s rodnim identitetom kao zaštićenim svojstvom, diskriminacija na radnom mjestu, u obrazovanju i zdravstvenoj skrbi i dalje je problematična (ibid.).

U svim disciplinama i na svim razinama nastavnih planova i programa – dodiplomskoj i diplomskoj, u specijalističkom ili cjeloživotnom obrazovanju – povijesno je ignorirano kulturno ili kliničko obrazovanje o zdravlju TiRR osoba. Udruženo povjerenstvo (SAD) preporučilo je zdravstvenim organizacijama da “pruže obrazovne programe i forume koji podržavaju jedinstvene potrebe LGBT zajednice” i “ponude obrazovne mogućnosti vezane za zdravstvene probleme LGBT osoba” (The Joint Commission, 2011). Međutim, to se ne provodi.

Na individualnoj razini, nekoliko pitanja zahtijeva odgovore. Koja se vrsta obrazovnih intervencija može najučinkovitije suočiti s transfobijom i dovesti do dugotrajnih promjena u stavovima? Koje intervencije mogu proizvesti povećanje broja pružatelja skrbi u ovom području, kao i broja TiRR osoba koje primaju skrb? Povećava li klinička izloženost s vremenom samouvjerenost pružatelja usluga? Koje obrazovne intervencije dovode do poboljšanih zdravstvenih ishoda u TiRR populaciji i, ako je to slučaj, kada i kako su te intervencije to postići? Iako su zdravstvene struke počele uključivati TiRR zdravlje u obrazovanje koristeći različite modalitete i na različitim razinama obuke, ta se nastojanja razlikuju ovisno o zdravstvenoj struci i nisu ugrađena u sistem ni sistematična (npr. Brennan et al., 2012; Chinn, 2013; Eliason et al., 2010; Lim et al., 2015; Obedin-Maliver et al., 2011; Rondahl, 2009).

Postizanje poniznosti u otvaranju kulturnom znanju i njegovom stjecanju, uz puno uvažavanje intersekcionalnosti čovječanstva, krajnji je obrazovni cilj. Ipak, ovaj početni poziv za obrazovanje usmjeren je na izgradnju temelja kulturne svijesti i kulturne kompetencije koje su trenutačno slabe ili ih u većem dijelu svijeta uopće nema.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uvidamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Lista preporuka:

- 4.1 - Preporučujemo da sve osoblje koje radi u vladinim, nevladinim i privatnim agencijama prođe kulturno osposobljavanje usredotočeno na postupanje s transrodnim i rodno raznolikim osobama s dostojanstvom i poštovanjem.
- 4.2 - Preporučujemo svoj zdravstvenoj radnoj snazi da, tokom orijentacije ili u sklopu godišnjeg ili kontinuiranog obrazovanja, prođe kulturno osposobljavanje usredotočeno na dostojanstveno ophođenje s transrodnim i rodno raznolikim osobama.
- 4.3 - Preporučujemo da ustanove uključene u obuku zdravstvenih stručnjaka razviju kompetencije i ciljeve učenja za podršku zdravlju transrodnih i rodno raznolikih osoba unutar svakog od područja kompetencija za svoju specijalnost.

Preporuka 4.1**Preporučujemo da sve osoblje koje radi u vladinim, nevladinim i privatnim agencijama prođe kulturno osposobljavanje usredotočeno na postupanje s transrodnim i rodno raznolikim osobama s dostojanstvom i poštovanjem.**

Članak 1. Opće deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih naroda kaže: "Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima" (Ujedinjeni narodi, 1948). Tek je nedavno ova temeljna izjava uključila priznanje da su TiRR prava ljudska prava (UNOCHR, 2018). Globalno, obuka na svim razinama o TiRR zajednicama i dalje je nedovoljna. Sve do 2002. godine samo je 3% od 500 kompanija na listi časopisa *Fortune* imalo antidiskriminacijsku zaštitu za TiRR radnike, a nijedna nije nudila osiguranje za rodno-afirmirajuću zdravstvenu skrb (Human Rights Campaign Foundation, 2017). Do 2022. godine, 91% kompanija na listi časopisa *Fortune* uključilo je rodni identitet u politiku nediskriminacije u SAD-u, a 66% je ponudilo zdravstveno osiguranje koje uključuje TiRR osobe. Međutim, samo 72% pruža ikakav oblik kulturnog osposobljavanja za svoju radnu snagu u podršci lezbijkama, homoseksualnim, biseksualnim, transrodnim i kvir osobama te osobama koje preispituju svoj rodni i/ili seksualni identitet (LGBTQ) (Human Rights Campaign Foundation, 2022). Nedostatak razumijevanja pridonosi sveobuhvatnoj diskriminaciji. Kada se sve uzme u obzir, ove nedosljednosti negativno utječu na zdravlje pojedinaca i zajednica te pogoršavaju zdravstvene razlike i nejednakosti s kojima se suočavaju. U Britaniji je samo 28% TiRR radnika smatralo da je visoko rukovodstvo predano ravnopravnosti TiRR osoba; samo 21% TiRR radnika odlučilo bi prijaviti transfobno uznemiravanje na radnom mjestu (Stonewall, 2018). Od njih koji su otvoreno TiRR, 34% su zlostavljali njihovi suradnici, 35% su zlostavljali klijenti, 24% je uskraćeno

napredovanje zbog rodnog identiteta, a 11% ih je dobilo otkaz (Stonewall, 2018). U jugoistočnoj Europi Svjetska banka je izjavila da su rasprostranjeni diskriminacija, uznemiravanje, nasilje i zlostavljanje, a TiRR osobe u toj regiji skupina su koja se suočava s najvećim stopama nasilja i diskriminacije (World Bank Group, 2018). Diskriminacija bi često ostala neprijavljena; čak 60% pojedinaca nije podnijelo prijavu zbog nedostatka povjerenja da će pritužba biti riješena, straha od daljnje diskriminacije ili ismijavanja i strepnje od autanja (World Bank Group, 2018). Iako mnoge zemlje u regiji imaju zakone protiv diskriminacije na osnovu rodnog identiteta, diskriminacija na radnom mjestu, u obrazovanju i zdravstvenoj skrbi ostaju problematične (World Bank Group, 2018). Odgovornost je vladinih, nevladinih i privatnih agencija u zemljama koje imaju zakone protiv diskriminacije da osiguraju prava TiRR populacije. One su stoga dužne pronaći mjere koje bi smanjile diskriminaciju i stigmu. Jedna od tih mjera je obrazovanje. Lokalne kulture koje potiču stavove protiv TiRR osoba često su prepreka potrebnom obrazovanju. Iako su obuke o kulturnim kompetencijama dovele do dvosmislenih rezultata, Shepherd (2019) preporučuje da kulturno osposobljavanje koje daje prioritet lokalnim kulturnim pitanjima i usredotočuje se na vrijednosti otvorenosti, neosuđivanja i prilagodljivosti može dovesti do željenih rezultata. Provedba obuke o kulturnom znanju zahtijeva vodstvo spremno prioritizirati obuku te uložiti vrijeme, novac i ljudski kapital u pružanje početne i cjeloživotne obuke.

Preporuka 4.2

Preporučujemo svoj zdravstvenoj radnoj snazi da, tokom orijentacije ili u sklopu godišnjeg ili cjeloživotnog obrazovanja, prođe kulturno osposobljavanje usredotočeno na dostojanstveno ophođenje s transrodnim i rodno raznolikim osobama.

U svim disciplinama i na svim razinama nastavnih planova i programa – dodiplomskoj i diplomskoj, u specijalističkom ili cjeloživotnom obrazovanju – povijesno je ignorirano TiRR kulturno ili kliničko obrazovanje. Faktori koji pridonose ovom nedostatku uključenosti obuhvaćaju nedostatak znanja nastavnog osoblja, iskustva i lagodnosti s tematikom, pristranost nastavnog osoblja, ograničen prostor unutar postojećeg kurikulumu te nedostatak smjernica o tome kako integrirati teme (McDowell i Bower, 2016). Istraživanje o nedostatku takvoga obrazovanja i potrebi za njime ne bavi se posebno zdravstvenim problemima TiRR osoba. Tačnije, postojeća literatura podvodi zdravstveno obrazovanje TiRR osoba pod širu raspravu o nedostatku kulturne i kliničke obuke usredotočene na LGBTQ osobe. Na primjer, programi mature sestinstva uključivali su u prosjeku samo 2,12 sati nastave o LGBTQ zdravlju (Lim et al., 2015). Razumna je pretpostavka da je količina vremena posvećena zdravstvenim problemima specifičnim za TiRR osobe sačinjavala samo njegov mali dio.

Unutar šireg konteksta kompetencije za rad s LGBTQ osobama, nedostatak obuke o TiRR kulturnoj i kliničkoj kompetenciji odavno je poznat kao mana obrazovanja o zdravstvenoj skrbi (Aldridge et al., 2021). U SAD-u program *Healthy People 2020* Odjela za zdravstvo i društvene usluge (United States Department of Health and Human Services, 10. travnja 2013), Nacionalna medicinska akademija (The Institute of Medicine, 2011) i Zajednička komisija (The Joint Commission, 2011) priznaju da nedostatak obrazovanja negativno utječe na mogućnost LGBTQ osoba, uključujući TiRR osobe, da dobiju odgovarajuću, medicinski nužnu skrb. Povjerenstvo za žene i jednakost Donjeg doma parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva utvrdilo je da nedostatak obrazovanja pridonosi zdravstvenim nejednakostima TiRR osoba u Nacionalnoj zdravstvenoj službi (House of Commons Women and Equalities Committee, 8. prosinca 2015). Nedostatak obrazovanja o zdravstvenoj skrbi TiRR osoba identificiran je u SAD-u (Obedin-Maliver et al., 2011), Velikoj Britaniji (Tollemache et al., 2021), Južnoj Africi (de Vries et al., 2020; Taylor et al., 2018; Wilson et al., 2014), Kanadi (Bauer et al., 2014), Australiji (Riggs i Bartholomaeus, 2016), Švedskoj, Španjolskoj, Srbiji, Poljskoj (Burgwal

et al., 2021) i Pakistanu (Martins et al. al., 2020), između ostalih.

Uz razvoj kurikulumu, Shepherd (2022) navodi da su i kliničke i organizacijske komponente neophodne za poboljšanje kliničkih susreta i zadovoljstva korisnika. Na organizacijskoj razini, to poboljšanje mora biti izvedivo, kao i lokalno i praktično orijentirano (Shepherd, 2022). Na individualnoj razini, osim osposobljavanja, zdravstvenim radnicima više će koristiti generičke osobine koje su usredotočene na vrijednosti otvorenosti, neosuđivanja i prilagodljivosti (Shepherd, 2018).

Preporuka 4.3

Preporučujemo da ustanove uključene u obuku zdravstvenih stručnjaka razviju kompetencije i ciljeve učenja za podršku zdravlju transrodnih i rodno raznolikih osoba unutar svakog od područja kompetencija za svoju specijalnost.

Svaka zdravstvena struka ima vlastite obrazovne ustanove, administrativna tijela i tijela za licenciranje, koja se razlikuju ovisno o zemlji i specijalizaciji unutar struke. Čini se da nijedna velika organizacija zdravstvenih radnika, obrazovna ustanova ili tijelo za licenciranje ne zahtijeva obuku o zdravlju TiRR osoba. Iako te organizacije sve više preporučuju uključivanje obuke o zdravlju LGBTQ i interspolnih osoba, rijetko specifično navode kompetencije, vještine ili ciljeve učenja za rad s TiRR osobama unutar svoje specijalnosti. Objavljeni materijali o obrazovanju u TiRR zdravstvu prvenstveno su usredotočeni na sestinstvo, medicinu i mentalno zdravlje te uglavnom potječu iz Sjeverne Amerike, Europe, Australije i s Novog Zelanda. Neophodno je bolje razumijevanje zdravlja transrodnih osoba i obrazovnih sistema, kao i zahtjeva postavljenih pred medicinske/zdravstvene radnike na globalnoj razini.

Unatoč sve većoj vidljivosti TiRR osoba, pristup obrazovanim i kulturno kompetentnim zdravstvenim radnicima i dalje je nužnost diljem svijeta (James et al., 2016; Lerner et al., 2020; Müller, 2017). Nedostatak obrazovanih pružatelja zdravstvenih usluga glavna je prepreka rodno-afirmirajućoj skrbi za transrodne osobe (Puckett et al., 2018; Safer et al., 2016) i pridonosi velikim razlikama u zdravlju (Giffort i Underman, 2016; Reisman et al., 2019). Nedostatak odgovarajućeg

obrazovanja o zdravlju TiRR osoba globalni je problem (Do i Nguyen, 2020; Martins et al., 2020; Parameshwaran et al., 2017) koji se javlja na svim razinama obuke (Dubin et al., 2018) i koji nadilazi zdravstvene discipline (Glick et al., 2020; Gunjawate et al., 2020; Johnson i Federman, 2014) i medicinske specijalnosti (Fung et al., 2020; Korpaisarn i Safer, 2018).

Izazovi ostaju jer su dosadašnje studije koristile male uzorke, uključivale jednokratnu obuku i veći broj disciplina na više razina profesionalnog razvoja, usredotočavale su se na kratkoročne rezultate i često generalno pokrivale znanja o LGBTQI osobama, a ne ona specifična za TiRR osobe, koja se obično stječu nakon licenciranja i koja nisu u fokusu većine trenutno proučavanih obrazovnih intervencija (Dubin et al., 2018).

Za uspješnu provedbu preporuka, ustanove će možda trebati razmotriti razvoj 1.) sistematičnih pristupa razvoju i provedbi kompetencija ugrađenih u sistem svake zdravstvene discipline tokom cijelog radnog vijeka stručnjaka; 2.) standardiziranog ocjenjivanja za studente, uz doprinos TiRR zajednice, i 3.) raspodjele resursa nastavnih programa, uključujući obučeno nastavno osoblje, kao i raspodjele vremena u skladu s jasnim, sporazumnim ciljevima učenja (Dubin et al., 2018; Pratt-Chapman, 2020). Osim toga, evaluacije ovih intervencija ne bi se trebale usredotočiti samo na ishode nego bi također trebale nastojati razumjeti kako, kada i zašto se ti ishodi događaju (Allen et al., 2021).

PETO POGLAVLJE Procjena odraslih osoba

U ovom poglavlju pružaju se smjernice za procjenu transrodnih i rodno raznolikih (TiRR) odraslih osoba koje traže neophodni medicinski i/ili hirurški rodno-afirmirajući tretman (engl. *gender affirming medical and/or surgical treatment*, GAMST) kako bi prilagodile tijelo svom rodnom identitetu (v. preporuku 2.1 o medicinskoj nužnosti u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti). Odrasle TiRR osobe su osobe koje su u svojoj zemlji stekle punoljetnost i koje žive neki oblik rodne raznolikosti. Razvojni odlomci poglavlja o adolescentima, uključujući i važnost učesća roditelja/staratelja, također mogu biti relevantni za njegu mladih osoba, čak i ako su punoljetne.

Ovim poglavljem obuhvaćeni su svi oblici rodnih identiteta i tranzicija, što uključuje, iako ne jedino; muškost, ženskost, rodnu raznolikost, nebinarnost, arodnost i eunuhe. Populacija je odraslih TiRR osoba heterogena i razlikuje se ovisno o svojim kliničkim potrebama, biološkoj, psihološkoj i socijalnoj situaciji, kao i pristupu zdravstvenoj njezi. Time će se svaka procjena za GAMST morati prilagoditi znanstvenoj i kliničkoj bazi znanja, kao i bazi znanja zajednice o prezentiranom rodnom identitetu i lokalnim okolnostima. Ovim poglavljem prepoznaje se da je moguće da se osobe suočavaju s različitim lokalnim nivoima kliničkog ili regulatornog nadzora kada država ili drugi akteri pružaju zdravstvenu njegu.

Rodni identitet osobe unutrašnja je identifikacija i iskustvo. Uloga vršitelja procjene je da procijeni prisutnost rodne inkongruencije i da utvrdi eventualne koegzistirajuće probleme mentalnog zdravlja, da ponudi informacije o GAMST-u, da podrži TiRR osobu u razmatranju efekata/rizika GAMST-a te da procijeni je li TiRR osoba u stanju razumjeti tretman koji joj se nudi te hoće li joj taj tretman biti od koristi. Vršitelj procjene također može pomoći TiRR osobi da razmotri opcije koje bi mogle poboljšati rezultate GAMST-a. Ovdje opisani pristup procjeni za GAMST pripisuje značaj proživljenom iskustvu i samospoznaji TiRR osobe, kao i kliničkom znanju zdravstvenog radnika koji je vršitelj procjene. Posljedično, ovim pristupom, o izboru GAMST-a zajednički odlučuju TiRR osoba i zdravstveni radnik koji vrši procjenu, pri čemu obje strane imaju ključnu ulogu u

suradničkom donošenju odluka.

U nekim sistemima koristi se model njege za odrasle TiRR osobe koje traže GAMST koji daje prioritet TiRR odrasloj osobi kao donositeljici odluka, dok zdravstveni radnik djeluje kao savjetnik, osim kada su u pitanju ozbiljne kontraindikacije. Ti modeli se koriste kada se razmatra hormonska terapija, a ne operacija, i često se nazivaju modeli “informiranog pristanka” (Deutsch, 2011, 2016a). U mnogim modelima se koristi skraćena procjena koja se primarno usmjerava na sposobnost TiRR osobe da informirano pristane i da koristi informacije o GAMST-u za donošenje medicinskih odluka. Postoji značajna varijabilnost u takvim modelima među različitim pravosuđima, sistemima i zdravstvenim radnicima (Deutsch, 2011; Morenz et al., 2020). Već neko vrijeme se modeli informiranog pristanka koriste za propisivanje hormona u brojnim lokalnim sredinama.

Cilj ovog poglavlja ponuditi je fleksibilne globalne smjernice koje treba prilagođavati lokalnim okolnostima. Zdravstveni radnici trebat će odrediti koji pristupi procjeni najbolje odgovaraju potrebama u njihovim lokalnim sredinama. Evaluaciju ovih pristupa najbolje je provesti u suradnji s TiRR osobama.

Budući da iskustva TiRR osoba obuhvaćaju širok raspon rodnih identiteta i izražavanja te da TiRR osobe imaju različite potrebe za GAMST-om, ne postoji jedinstvena procjena koja će odgovarati svakoj osobi ili svakoj situaciji. Neke će TiRR osobe možda trebati relativno kratak postupak procjene za GAMST. Za odrasle TiRR osobe sa složenom situacijom ili za one koje traže manje uobičajene tretmane ili tretmane koje prate ograničeni istraživački dokazi, bit će potrebne opsežnije procjene uz uključivanje različitih članova multidisciplinarnoga tima. Procjene se mogu vršiti lično ili telemedicinskim putem. Iako su psihometrijski alati korišteni za procjenu u nekim slučajevima, oni nisu obavezni dio procjene za GAMST. Savjetovanje ili psihoterapija mogu biti od pomoći kada to zatraži TiRR osoba. Međutim, savjetovanje ili psihoterapija posebno usmjereni na TiRR identitet nisu uvjet za procjenu ni za početak GAMST-a. Genitalni pregledi nisu uvjet za početak GAMST-a i trebaju se provoditi samo kada su klinički indicirani.

GAMST se može odvijati u različitim okruženjima. Okruženje zavisi o dostupnim sistemima

zdravstvene njege u svakoj pojedinačnoj zemlji i može uključivati državnu/javnu zdravstvenu zaštitu, privatne ustanove, ustanove zdravstvene zaštite u zajednici i dobrotvorne ustanove. Lokalne i regionalne okolnosti, stoga, mogu utjecati na dostupnost zdravstvene zaštite. Bez obzira na okruženje, zdravstvena zaštita koja se nudi TiRR osobama trebala bi biti najviše

moguće kvalitete. Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba (WPATH) zagovara laku dostupnost procjene i tretmana. Pristup procjeni i tretmanu za TiRR osobe koje traže GAMST od ključne je važnosti s obzirom na jasnu medicinsku neophodnost ovih intervencija i značajne prednosti koje one donose TiRR osobama (Aldridge et al., 2020; Byne et

Lista preporuka:

5.1 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji vrše procjene transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba za fizičke tretmane:

5.1.a - da imaju licence nadležnih tijela i da su završili najmanje diplomski studij ili da su ekvivalentno osposobljeni u kliničkoj oblasti relevantnoj za ovu ulogu, a koju dodjeljuje akreditirana nadležna ustanova na nacionalnoj razini;

5.1.b - u zemljama koje zahtijevaju dijagnozu za pristup njezi, zdravstveni radnik trebao bi biti kompetentan koristiti najnovije izdanje Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD) Svjetske zdravstvene organizacije u svrhe dijagnoze. U zemljama koje nisu implementirale najnoviji ICD, mogu se koristiti druge taksonomije; treba se potruditi, čim je prije moguće, uvesti korištenje najnovijeg ICD-a;

5.1.c - da su sposobni identificirati koegzistirajuće probleme mentalnog zdravlja ili druge psihosocijalne probleme i razlikovati ih od rodne disforije, inkongruencije i raznolikosti;

5.1.d - da su sposobni procijeniti sposobnost osobe da pristane na tretman;

5.1.e - da imaju iskustvo u procjeni kliničkih aspekata rodne disforije, inkongruencije i raznolikosti ili da su kvalificirani da je donesu;

5.1.f - da se kontinuirano educiraju o zdravstvenoj zaštiti u vezi s rodnom disforijom, inkongruencijom i raznolikosti.

5.2 - Predlažemo da se zdravstveni radnici koji vrše procjene transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba koje traže rodno-afirmirajući tretman povežu sa stručnjacima iz različitih disciplina u oblasti zdravlja transrodnih osoba u svrhu konsultacija i daljnijeg upućivanja pacijenata, ako je potrebno.

Sljedeće su preporuke u vezi sa zahtjevima za rodno-afirmirajućim medicinskim i hirurškim tretmanima (sve moraju biti ispunjene):

5.3 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji vrše procjene transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba za rodno-afirmirajući medicinski i hirurški tretman:

5.3.a - da preporučuju rodno-afirmirajući medicinski tretman koji je zatražila TiRR osoba samo kada je iskustvo rodne inkongruencije izraženo i trajno;

5.3.b - da osiguraju ispunjavanje dijagnostičkih kriterija prije pokretanja rodno-afirmirajućeg tretmana na područjima gdje je dijagnoza neophodna za pristup zdravstvenoj zaštiti;

5.3.c - da utvrde i isključe druge moguće uzroke vidne rodne inkongruencije prije početka rodno-afirmirajućeg tretmana;

5.3.d - da osiguraju procjenu svih mentalnih stanja koja bi mogla negativno utjecati na ishod rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana, uz razmatranje rizika i prednosti, prije donošenja odluke o tretmanu;

5.3.e - da osiguraju procjenu svih fizičkih zdravstvenih stanja koja bi mogla negativno utjecati na ishod rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana, uz razmatranje rizika i prednosti, prije donošenja odluke o tretmanu;

5.3.f - da procijene sposobnost osobe da pristane na određeni fizički tretman prije početka takvog tretmana;

5.3.g - da procijene sposobnost TiRR odrasle osobe da razumije utjecaj rodno-afirmirajućih tretmana na reprodukciju i da s tom osobom razmotre reproduktivne mogućnosti prije početka rodno-afirmirajućih tretmana.

5.4 - Predlažemo da, kao dio procjene za hormonski ili hirurški postupak afirmacije roda, stručnjaci koji imaju kompetencije u procjeni transrodnih i rodno raznolikih osoba koje žele medicinski tretman povezan s rodom razmotre ulogu društvene tranzicije zajedno s tim osobama.

5.5 - Preporučujemo da transodne i rodno raznolike odrasle osobe, koje ispunjavaju kriterije za rodno-afirmirajući medicinski i hirurški tretman, zahtijevaju jedinstveno mišljenje stručnjaka, koji ima kompetencije u procjeni transrodnih i rodno raznolikih osoba koje žele medicinski i hirurški tretman povezan s rodom, o početku ovog tretmana.

5.6 - Predlažemo da zdravstveni radnici koji vrše procjenu transrodnih i rodno raznolikih osoba koje traže gonadektomiju razmotre najmanje 6 mjeseci hormonske terapije koja je podudarna rodnom ciljevima TiRR osobe prije nego što se TiRR osoba podvrgne nepovratnoj hirurškoj intervenciji (osim ako hormoni nisu klinički indicirani za tu osobu).

5.7 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji vrše procjene odraslih osoba koje žele detranziciju i koje traže hormonsku intervenciju povezanu s rodom, hiruršku intervenciju ili oboje, koriste sveobuhvatnu multidisciplinarnu procjenu koja će uključivati dodatna stajališta iskusnog zdravstvenog radnika u oblasti transrodnog zdravlja i koja će, zajedno s dotičnom osobom, uzeti u obzir ulogu društvene tranzicije kao dio procjene.

al., 2012). Smjernice u ovom poglavlju trebaju se prilagoditi lokalnim, kao i individualnim, kliničkim i društvenim okolnostima.

Preporuke koje slijede temelje se na opsežnoj literaturi, uključujući i literaturu koja pokazuje značajan pozitivan učinak pristupa GAMST-u na dostupnim empirijskim dokazima, povoljnom omjeru rizika i koristi te konsenzusu najbolje stručne prakse. Baza empirijskih dokaza za procjenu odraslih TiRR osoba je ograničena. Prvenstveno uključuje pristup procjeni koji koristi specifične kriterije koje ispituje zdravstveni radnik u bliskoj suradnji s odraslom TiRR osobom i ne uključuje randomizirana kontrolna ispitivanja ili dugoročna longitudinalna istraživanja (Olsen-Kennedy et al., 2016). To je razumljivo imajući u vidu složenost i etičke zahtjeve raspoređivanja pacijenata kojima je potrebna njega u različite grupe za procjenu, kao i nedostatak sredstava za istraživanje i drugih resursa za procjenu dugoročnih ishoda pristupa procjeni.

Priprema ovih smjernica bila je složen poduhvat. Kriteriji u ovom poglavlju značajno su revidirani u odnosu na SS-7 kako bi se smanjili zahtjevi i nepotrebne prepreke njezi. Nadamo se da će buduća istraživanja sagledati učinkovitost ovog modela, kao i modela procjene hormonske terapije i hirurških zahvata koji se razvijaju da bi se postigla stalna poboljšanja.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 5.1

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji vrše procjene transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba za fizičke tretmane:

Preporuka 5.1.a

Da imaju licencu nadležnih tijela i da su završili najmanje diplomski studij ili da su ekvivalentno osposobljeni u kliničkoj oblasti relevantnoj za ovu ulogu, a koju dodjeljuje akreditirana nadležna ustanova na nacionalnoj razini.

TiRR osobe, kao i svi drugi ljudi koji traže zdravstvenu zaštitu, trebaju dobiti

najkvalitetniju dostupnu njegu koja je razmjerna kvaliteti njege koja se pruža svim ljudima koji koriste zdravstvene usluge (The Yogyakarta Principles, 2017). Kako to drugačije izgleda u različitim dijelovima svijeta, narav stručnjaka vršitelja procjene za GAMST razlikovat će se prema karakteristikama zdravstvene zaštite u lokalnom okruženju, kao i prema normativnim zahtjevima nadležnih tijela za licenciranje i registraciju. Važno je da pružena zdravstvena njega podrazumijeva procjenu koju provodi kompetentan zdravstveni radnik, čiji je rad reguliran zakonom i koji ima nadležnost da utvrdi rodnu inkongruenciju i stanja koja se mogu pogrešno zamijeniti s rodnom inkongruencijom. Zdravstveni radnik treba moći podržati TiRR osobu tokom cjelokupnog procesa procjene (RCGP, 2019). Vršitelji procjene moraju se moći obratiti zdravstvenim radnicima licenciranim za GAMST.

Zdravstveni radnici trebali bi imati najmanje završen diplomski studij u kliničkoj oblasti povezanoj sa zdravljem transrodnih osoba ili ekvivalentnu dodatnu kliničku obuku, a njihov bi rad trebao biti zakonski reguliran; primjeri uključuju stručnjaka za mentalno zdravlje, liječnika opće prakse, medicinskog tehničara ili drugog kvalificiranog zdravstvenog radnika. U okruženjima u kojima su zakonom predviđeni zdravstveni radnici s nižim kvalifikacijama, ti radnici mogu raditi pod kliničkim nadzorom kvalificiranog zdravstvenog radnika koji preuzima konačnu kliničku odgovornost za kvalitetu i tačnost provedene procjene za GAMST. Dodatne informacije potražite u četvrtom poglavlju – Obrazovanju.

Pristup kompetentnom zdravstvenom radniku, čiji je rad reguliran zakonom, sa stručnošću u procjeni za GAMST, ponekad može biti težak. Posljedično, osiguravanje kontinuiteta njege i smanjivanje nedostataka u dostupnoj njezi ili značajno odgođenoj njezi (npr. zbog duge liste čekanja) može zahtijevati da zakonom predviđeni zdravstveni radnik bez stručnog znanja pruža njegu TiRR osobama i podršku njihovoj procjeni za GAMST. Izbjegavanje nepotrebnog odgađanja u njezi je izrazito važno. Međutim, TiRR osobe treba podržavati da što prije moguće ostvare pristup njezi iskusnog zdravstvenog radnika (RCGP, 2019).

Ustaljena praksa zahtijeva kompetenciju za utvrđivanje i dijagnosticiranje rodne

inkongruencije (Hembree et al., 2017; Reed et al., 2016; T'Sjoen et al., 2020), kao i sposobnost utvrđivanja diferencijala ili stanja koja se mogu pogrešno prepoznati kao rodna inkongruencija (Byne et al., 2018; Dhejne et al., 2016; Hembree et al., 2017). Ustaljena praksa također snažno naglašava potrebu za redovitim i kontinuiranim edukacijama na teme procjene i pružanja njege TiRR osobama (American Psychological Association, 2015; T'Sjoen et al., 2020). Dodatne informacije potražite u četvrtom poglavlju – Obrazovanju.

Preporuka 5.1.b

U zemljama koje zahtijevaju dijagnozu za pristup njezi, zdravstveni radnik trebao bi biti kompetentan koristiti najnovije izdanje Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD) Svjetske zdravstvene organizacije u svrhe dijagnoze. U zemljama koje nisu implemtilirale najnoviji ICD, mogu se koristiti druge taksonomije; treba se potruditi, čim prije moguće, uvesti korištenje najnovijeg ICD-a.

U nekim je zemljama dijagnoza rodne inkongruencije potrebna za pristup GAMST-u (kako je opisano u nastavku). Zdravstveni radnici koji vrše procjenu TiRR osoba u tim zemljama trebali bi biti kompetentni za dijagnosticiranje rodne inkongruencije korištenjem najnovijeg sistema klasifikacije potrebnog da bi TiRR osobe pristupile GAMST-u. ICD-11 (WHO, 2019a) sistem je klasifikacije koji se fokusira na identitet, sukladno iskustvu TiRR osobe, kao i na sve potrebe osobe za GAMST-om, i ne smatra identitet TiRR osobe mentalnim oboljenjem.

Preporuka 5.1.c

Da su sposobni identificirati koegzistirajuće teškoće mentalnog zdravlja ili druge psihosocijalne teškoće i razlikovati ih od rodne disforije, inkongruencije i raznolikosti.

Rodna raznolikost prirodna je varijacija kod ljudi i nije inherentno patološka (American Psychological Association, 2015). Međutim, najbolju procjenu daje stručnjak za područje mentalnoga zdravlja, koji utvrđuje stanja koja se mogu pogrešno zamijeniti s rodnom inkongruencijom. Takva stanja su rijetka i, kada su prisutna, često su po prirodi psihološka (Byne et al., 2012; Byne et al., 2018; Hembree et al., 2017).

Potreba da se uključi zdravstveni radnik s određenim iskustvom u području mentalnoga zdravlja ne zahtijeva uključivanje psihologa, psihijatra ili socijalnog radnika u svaku procjenu. Umjesto toga, liječnik opće prakse, medicinski tehničar ili drugi kvalificirani zdravstveni radnik također bi mogli ispuniti ovaj zahtjev ako imaju dovoljno stručnog znanja za prepoznavanje rodne inkongruencije i prepoznavanje eventualnih teškoća s mentalnim zdravljem, kao i za razlikovanje ovih teškoća od rodne disforije, inkongruencije i raznolikosti. Njihov doprinos može biti važan ako mogu pomoći TiRR osobi u planiranju njege i pripremi za GAMST, uz upućivanje osobe stručnjaku za mentalno zdravlje ako je potrebno. Kao što je detaljnije objašnjeno u poglavlju o mentalnom zdravlju, stručnjaci za mentalno zdravlje imaju važnu ulogu u njezi koja se pruža TiRR osobama. Na primjer, predrasude i diskriminacija koje doživljavaju neke TiRR osobe (Robles et al., 2016) mogu dovesti do depresije, anksioznosti ili pogoršanja drugih stanja mentalnog zdravlja. U takvim slučajevima stručnjak za mentalno zdravlje može dijagnosticirati, razjasniti i adresirati stanja mentalnog zdravlja. Stručnjaci za mentalno zdravlje i zdravstveni radnici sa stečenim znanjima u području mentalnoga zdravlja mogu najbolje donijeti procjenu za GAMST, kao i podržati TiRR osobe kojima su potrebni komentar ili podrška za mentalno zdravlje tokom tranzicije ili koje to same traže. Dodatne informacije potražite u osamnaestom poglavlju – Mentalnom zdravlju.

Preporuka 5.1.d

Da su sposobni procijeniti sposobnost osobe da pristane na tretman.

Procjena za GAMST treba uključivati ispitivanje je li TiRR osoba sposobna pristati na predloženi tretman. Pristanak zahtijeva kognitivni kapacitet za razumijevanje rizika i prednosti tretmana te mogućih negativnih i pozitivnih ishoda. Također, zahtijeva sposobnost zadržavanja tih informacija u svrhu donošenja odluke (upotrebom pomagala prema potrebi), kao i kognitivnu sposobnost korištenja tog razumijevanja za donošenje informirane odluke (American Medical Association, 2021; Applebaum, 2007).

Neke TiRR osobe sposobne su pristati odmah tokom procjene. Nekim TiRR osobama da bi mogle pristati, trebat će kontinuirani razgovor

i vježbanje vještina donošenja medicinskih odluka. Prisutnost psihijatrijskog oboljenja ili simptoma teškoća s mentalnim zdravljem ne predstavlja prepreku GAMST-u, osim ako psihijatrijsko oboljenje ili simptomi teškoća s mentalnim zdravljem ne utječu na sposobnost TiRR osobe da pristane na određeni tretman koji se traži ili ako ne utječu na njezinu sposobnost sudjelovanja u tretmanu. Ovo je posebno važno jer je utvrđeno da GAMST smanjuje simptomatologiju teškoća s mentalnim zdravljem kod TiRR osoba (Aldridge et al., 2020).

Sistemi zdravstvene zaštite mogu razmatrati GAMST za osobe koje možda ne mogu direktno pristati ako odgovarajući zakonski staratelj ili nezavisni donositelj odluka, kojeg je odobrio nadležni regulator, s ovlaštenjem da odlučuje o zdravstvenom tretmanu, pristane i potvrdi da je predloženi tretman usklađen s potrebama i željama TiRR osobe.

Preporuka 5.1.e

Da imaju iskustvo u procjeni kliničkih aspekata rodne disforije, inkongruencije i raznolikosti ili da su kvalificirani da je donesu. Za popratni tekst, pogledajte preporuku 5.1.f.

Preporuka 5.1.f

Da se kontinuirano educiraju o zdravstvenoj zaštiti u vezi s rodnom disforijom, inkongruencijom i raznolikosti.

Kao i u svakoj oblasti kliničke prakse, iznimno je važno da zdravstveni radnici koji vrše procjenu za početak GAMST-a imaju znanje i iskustvo u zdravstvenoj njezi TiRR osoba. Ako to nije moguće u lokalnom kontekstu, zdravstveni radnik vršitelj procjene trebao bi blisko surađivati sa zdravstvenim radnikom koji ima znanje i iskustvo. U okviru svoje kliničke prakse, zdravstveni radnici trebali bi se opredijeliti za kontinuiranu obuku u oblasti zdravstvene njege TiRR osoba, postati članovi relevantnih profesionalnih tijela, prisustvovati relevantnim stručnim sastancima, radionicama ili seminarima, savjetovati se sa zdravstvenim radnicima koji imaju relevantno iskustvo i/ili surađivati s TiRR zajednicom. Ovo je posebno važno u zdravstvenoj njezi TiRR osoba jer se radi o relativno novom području, a znanje i terminologija stalno se mijenjaju (American Psychological Association, 2015; Thorne, Yip et al., 2019). Posljedično, praćenje novosti u oblastima

relevantnim za zdravlje TiRR osoba nužno je za sve koji su uključeni u procjenu za GAMST.

Preporuka 5.2

Predlažemo da se zdravstveni radnici koji vrše procjene transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba koje traže rodno-afirmirajući tretman povežu sa stručnjacima iz različitih disciplina u oblasti zdravlja transrodnih osoba u svrhu konsultacija i daljnjeg upućivanja pacijenata, ako je potrebno.

Ako je potrebno i moguće, procjenu za GAMST trebao bi vršiti multidisciplinarni tim (Costa, Rosa-e-Silva et al., 2018; Hembree et al., 2017; Karasic i Fraser, 2018; T'Sjoen et al., 2020) s članovima koji su u blagovremenom i adekvatnom međusobnom kontaktu. Tim bi mogao uključivati stručnjaka za mentalno zdravlje, endokrinologa, pružatelja primarne zdravstvene skrbi, hirurga, stručnjaka za glas i komunikaciju, osobu koja usmjerava TiRR osobu u snalaženju medicinskim i administrativnim sistemom i druge. U nekim slučajevima multidisciplinarni tim možda nije potreban. Međutim, ako je multidisciplinarni tim potreban, ključno je da su zdravstveni radnici u mogućnosti pristupiti kolegama iz različitih disciplina na vrijeme kako bi izvršili procjenu za GAMST i na najbolji način podržali potrebe TiRR osobe. Također je ključno da TiRR osobe dobiju pristup naknadnim pregledima kod svakog zdravstvenog radnika koji je bio uključen u procjenu za GAMST, i to prije, tokom i nakon početka rodno-afirmirajućeg tretmana.

Sljedeće su preporuke u vezi sa zahtjevima za rodno-afirmirajućim medicinskim i hirurškim tretmanima (sve moraju biti ispunjene):

Preporuka 5.3

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji vrše procjene transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba za rodno-afirmirajući medicinski i hirurški tretman:

Preporuka 5.3.a

Da preporučuju rodno-afirmirajući medicinski tretman koji je zatražila TiRR osoba samo kada je iskustvo rodne inkongruencije izraženo i trajno.

Za pristup GAMST-u, rodna inkongruencija TiRR osobe mora biti izražena i trajna. To može

uključivati potrebu za GAMST-om i želju da bude prihvaćena kao osoba roda koji doživljava. Posljedično, važno je razmotriti prirodu, dužinu i dosljednost rodne inkongruencije. To može uključivati faktore kao što su promjena imena i identifikacijskih dokumenata, razgovor s drugima o vlastitom rodu, zdravstvena dokumentacija ili promjene u rodnom izražavanju. Međutim, izražena i trajna rodna inkongruencija može postojati čak i ako TiRR osobe to ne otkrivaju drugima (Brumbaugh-Johnson i Hull, 2019; Saeed et al., 2018; Sequeira et al., 2020). Nagla ili površna promjena rodnog identiteta ili manjak upornosti nisu dovoljni za počinjanje rodno-afirmirajućeg tretmana, te se preporučuje dodatna procjena. U takvim okolnostima, korisna je dugoročnija procjena da bi se osigurala dosljednost i trajnost rodne inkongruencije prije pokretanja GAMST-a.

Iako bi trebala biti prisutna izražena i trajna rodna inkongruencija, nije potrebno da TiRR osobe dožive ozbiljan nivo tjeskobe zbog svog rodnog identiteta da bi pristupile rodno-afirmirajućim tretmanima. Ustvari, pristup rodno-afirmirajućem tretmanu može djelovati kao profilaktička mjera za sprječavanje tjeskobe (Becker et al., 2018; Giovanardi et al., 2021; Nieder et al., 2021; Nobili et al., 2018; Robles et al., 2016). Odrasla TiRR osoba može imati trajnu rodnu inkongruenciju bez značajnih teškoća te i dalje imati koristi od GAMST-a.

Ustaljena klinička praksa ispituje postojanost rodne inkongruencije kada se razmatra pokretanje GAMST-a (Chen i Loshak, 2020). Pregledom 200 kliničkih bilješki, Jones, Brewin et al. (2017) utvrdili su važnost "stabilnosti rodnog identiteta" pri planiranju njege. Omogućavanje GAMST-a TiRR osobama s trajnom rodnom inkongruencijom povezano je s niskom stopom kakanja pacijenata i visokom stopom zadovoljstva pacijenata (Becker et al., 2018; El-Hadi et al., 2018; Staples et al., 2020; Wiepjes et al., 2018). Međutim, dok se prema jedanaestoj verziji ICD-ja (WHO, 2019a) zahtijeva prisutnost izražene i trajne rodne inkongruencije za postavljanje dijagnoze rodne inkongruencije, malo je specifičnih dokaza za to koliko dugo treba trajati za tretman odraslih. Zdravstveni se radnici uključeni u procjenu TiRR osobe za GAMST potiču da uzmu u obzir životnu fazu, povijest i trenutne okolnosti odrasle osobe koja se procjenjuje.

Preporuka 5.3.b

Da osiguraju ispunjavanje dijagnostičkih kriterija prije pokretanja rodno-afirmirajućeg tretmana na područjima gdje je dijagnoza neophodna za pristup zdravstvenoj zaštiti.

Dijagnoza rodne inkongruencije je na nekim područjima potrebna za pristup njezi povezanoj s tranzicijom. Kada je dijagnoza neophodna za pristup GAMST-u, procjena za GAMST uključuje određivanje i dodjeljivanje dijagnoze. U tim slučajevima, zdravstveni radnici trebali bi biti kompetentni koristiti najnoviju Međunarodnu klasifikaciju bolesti i srodnih zdravstvenih problema (ICD) (WHO, 2019a). Na područjima gdje je dijagnoza neophodna za pristup zdravstvenoj zaštiti, dijagnoza HA60 *Rodna inkongruencija u adolescenciji ili odrasloj dobi* treba se utvrditi prije rodno-afirmirajućih intervencija. Rodno-afirmirajuće intervencije nakon dijagnoze HA6Z *Rodna inkongruencija, nespecificirana* mogu se razmotriti u kontekstu sveobuhvatnije procjene multidisciplinarnog tima.

Postoje dokazi da primjena rigidnih alata za procjenu "spremnosti za tranziciju" može smanjiti pristup njezi i nije uvijek u najboljem interesu TiRR osobe (MacKinnon et al., 2020). Stoga, u situacijama u kojima je dodjela dijagnoze obavezna za pristup njezi, procesu treba pristupiti transparentno i uz povjerenje između zdravstvenog radnika i TiRR osobe koja traži GAMST, imajući u vidu potrebe TiRR osobe. Zaista, kvalitetni odnosi između TiRR osoba i njihovih zdravstvenih radnika povezuju se s manjim emocionalnim stresom i boljim ishodima (Kattari et al., 2016). Imajući u vidu da se mnoge TiRR osobe boje da će zdravstveni radnici pogrešno poistovjetiti transrodni identitet s mentalnim oboljenjem (Ellis et al., 2015), potrebna je osjetljivost u dijagnosticiranju kako bi se omogućio najbolji mogući odnos između pružatelja usluga i TiRR osobe.

Preporuka 5.3.c

Da utvrde i isključe druge moguće uzroke vidne rodne inkongruencije prije početka rodno-afirmirajućeg tretmana.

U rijetkim slučajevima TiRR osobe mogu imati stanje koje se može zamijeniti s rodnom inkongruencijom ili mogu imati neki drugi razlog za traženje tretmana, nepovezan s ublažavanjem rodne inkongruencije. U tim

slučajevima i kada postoji nejasnoća oko dijagnoze rodne inkongruencije, važna je detaljnija i sveobuhvatnija procjena. Na primjer, može biti potrebna dodatna procjena da bi se utvrdilo postoji li rodna inkongruencija izvan akutne psihotične epizode. Ako rodna inkongruencija potraje nakon završetka akutne psihotične epizode, GAMST se može razmatrati sve dok TiRR osoba ima sposobnost da pristane i da se podvrgne specifičnom tretmanu. Ako rodna inkongruencija ne postoji i javlja se samo tokom takve epizode, tretman se ne bi trebao razmatrati. Važno je da se takve okolnosti utvrde i isključe prije pokretanja GAMST-a (Byne et al., 2012, 2018; Hembree et al., 2017). Međutim, važno je shvatiti da TiRR osobe mogu iskusiti rodnu inkongruenciju uz određeno stanje mentalnog zdravlja, autizam ili neki drugi oblik neurodivergentnosti (Glidden et al., 2016). Zaista, neka stanja mentalnog zdravlja, kao što su anksioznost (Bouman et al., 2017), depresija (Heylens, Elaut et al., 2014; Witcomb et al., 2018) i samoozljeđivanje (Arcelus et al., 2016; Claes et al., 2015), češća su među TiRR osobama koje nisu pristupile GAMST-u. Skorije longitudinalne studije ukazuju da se simptomi mentalnog zdravlja koje imaju TiRR osobe obično popravljaju nakon GAMST-a (Aldridge et al., 2020; Heylens, Verroken et al., 2014; White Hughto i Reisner, 2016). Nema dokaza koji upućuju na prednost uskraćivanja GAMST-a TiRR osobama koje imaju rodnu inkongruenciju samo na osnovu teškoća s mentalnim zdravljem ili neurorazvojnoga stanja. Dodatne informacije potražite u osamnaestom poglavlju – Mentalnom zdravlju.

Preporuka 5.3.d

Da osiguraju procjenu svih mentalnih stanja koja bi mogla negativno utjecati na ishod rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana, uz razmatranje rizika i prednosti, prije donošenja odluke o tretmanu.

Poput cisrodnih osoba, TiRR osobe mogu imati problema s mentalnim zdravljem. Adresiranje problema s mentalnim zdravljem može se i treba provoditi zajedno s GAMST-om kada je potrebna medicinska tranzicija. Izrazito je važno da se rodno-afirmirajuća njega ne ometa, osim ako, u nekim iznimno rijetkim slučajevima, postoje čvrsti dokazi da je to potrebno kako bi se spriječila značajna dekompenzacija

s rizikom od ozljeđivanja sebe ili drugih. U tim je slučajevima također važno razmotriti rizike koje odgoda GAMST-a predstavlja za mentalno i fizičko zdravlje TiRR osobe (Byne et al., 2018).

Općenito govoreći, društvena i medicinska tranzicija TiRR osoba povezuje se sa smanjenjem problema mentalnog zdravlja (Aldridge et al., 2020; Bouman et al., 2017; Durwood et al., 2017; Glynn et al., 2016; Hughto i Reisner, 2016; Wilson et al., 2015; Witcomb et al., 2018). Nažalost, gubitak društvene podrške te fizički i finansijski stres koji se mogu povezati s pokretanjem GAMST-a mogu pogoršati već postojeće probleme mentalnog zdravlja i zahtijevati dodatnu podršku uključenog zdravstvenog radnika (Budge et al., 2013; Yang, Wang et al., 2016). Procjena simptoma teškoća s mentalnim zdravljem može poboljšati ishode tranzicije, posebno kada se procjena koristi za olakšavanje pristupa psihološkoj i društvenoj podršci za vrijeme tranzicije (Byne et al., 2012). Odgoda tranzicije u rijetkim okolnostima može se razmotriti ako se, na primjer, TiRR osoba nije sposobna uključiti u proces tranzicije ili ako se ne bi mogla nositi s naknadnom njegom nakon operacije, čak ni uz podršku. Tamo gdje se odgoda GAMST-a, kao posljednja opcija, smatra neophodnom, zdravstveni radnik trebao bi ponuditi resurse i podršku za poboljšanje mentalnog zdravlja i olakšati ponovno uključivanje u GAMST što je prije moguće. Treba napomenuti da pristup medicinskoj tranziciji TiRR osobama olakšava društvenu tranziciju i unapređuje sigurnost u javnosti (Rood et al., 2017). Zauzvrat, mjera usklađenosti izgleda TiRR osoba s njihovim rodnim identitetom najbolji je prediktor kvalitete života i ishoda mentalnog zdravlja nakon medicinske tranzicije (Austin i Goodman, 2017). Odgađanje pristupa GAMST-u zbog problema s mentalnim zdravljem može pogoršati simptome (Owen-Smith et al., 2018) i narušiti odnos s osobom, stoga se to radi tek kada se iscrpe sve druge opcije.

Preporuka 5.3.e

Da osiguraju procjenu svih fizičkih zdravstvenih stanja koja bi mogla negativno utjecati na ishod rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana, uz razmatranje rizika i prednosti, prije donošenja odluke o tretmanu.

U rijetkim slučajevima GAMST, kao što su hormonske i hirurške intervencije, može imati

jatrogene posljedice ili može pogoršati već postojeća fizička zdravstvena stanja (Hembree et al., 2017). U tim slučajevima treba voditi računa, kad god je to moguće, o upravljanju već postojećim fizičkim zdravstvenim stanjima dok se započinju (ako je prikladno) ili nastavljaju rodno-afirmirajući tretmani. Svi prekidi tretmana trebaju biti što je moguće kraći, a tretman treba ponovno započeti što je prije moguće. Ograničeni podaci i nedosljedni nalazi upućuju na povezanost kardiovaskularnih i metaboličkih rizika s hormonskom terapijom kod odraslih TiRR osoba (Getahun, 2018; Iwamoto, Defreyne et al., 2019; Iwamoto et al., 2021; Spanos et al., 2020). Zbog moguće štete povezane s dugotrajnim tretmanom i vjerojatnih koristi koje se očekuju od preventivnih mjera primijenjenih prije i tokom hormonske terapije, važna je pažljiva procjena fizičkog zdravstvenog stanja prije početka tretmana. Neka specifična stanja, kao što je povijest raka osjetljivoga na hormone, mogu zahtijevati dodatnu procjenu i postupke koji mogu spriječiti hormonski tretman (Center of Excellence for Transgender Health, 2016; Hembree et al., 2017).

Slični problemi mogu biti prisutni kod odraslih TiRR osoba koje žele pristupiti hirurškim intervencijama. Svaka rodno-afirmirajuća hirurška intervencija nosi specifične rizike i potencijalno nepovoljne posljedice (Bryson i Honig, 2019; Nassiri et al., 2020; Remington et al., 2018). Međutim, rizici specifični za intervenciju, a povezani s postojanjem određenih fizičkih stanja, nisu dobro istraženi. Prema tome, vrste medicinskih problema koje TiRR osobe iznose tokom procjene obično se ne razlikuju od onih koje iznose drugi kandidati za operaciju.

Uzimajući u obzir razlike u mentalnom i fizičkom zdravlju (Brown i Jones, 2016) i prepreke u zdravstvenoj zaštiti (Safer et al., 2016) s kojima se susreću TiRR osobe, procjena fizičkog stanja koju vrše zdravstveni radnici ne bi trebala biti ograničena na povijest medicinskih intervencija. Ako TiRR osoba ima tjelesna zdravstvena stanja, važno je da se ta stanja kontroliraju u pokretanju ili nastavljanju GAMST-a kad god je to moguće. U svakom prekidu tretmana treba biti sadržan cilj njegova ponovna započinjanja što je prije moguće. Također je važno da zdravstveni radnici razviju strategiju postupaka upravljanja fizičkim stanjima koja doprinosi zdravlju i potiče dosljedno pridržavanje plana tretmana.

Preporuka 5.3.f

Da procijene sposobnost osobe da pristane na određeni fizički tretman prije početka takvog tretmana.

Praksa informiranog pristanka na tretman ključna je za pružanje zdravstvene njege. Informirani pristanak sadržan je u etičkom principu da bi primatelji zdravstvene njege trebali razumjeti zdravstvenu njegu koju primaju i sve posljedice koje bi iz nje mogle proizaći. Važnost informiranog pristanka ugrađena je u mnoge zakonodavne i druge normativne prakse kojima se zdravstveni radnici širom svijeta rukovode (Jefford i Moore, 2008). Nije moguće znati sve potencijalne posljedice zdravstvenog tretmana; umjesto toga, uzimanje u obzir onoga što bi bilo "razumno" očekivati često se koristi kao minimalni kriterij za pristanak (Jefford i Moore, 2008; Spatz et al., 2016), što je slučaj i s GAMST-om. Sposobnost pristanka na zdravstveni postupak ili kliničku intervenciju zahtijeva nekoliko složenih kognitivnih procesa.

Pristanak zahtijeva kognitivni kapacitet da se razumiju rizici i prednosti tretmana te potencijalni negativni i pozitivni ishodi, pored sposobnosti zadržavanja tih informacija u svrhu donošenja odluke (uz korištenje pomagala prema potrebi) i kognitivne sposobnosti da se to razumijevanje koristi za donošenje informirane odluke (American Medical Association, 2021; Applebaum, 2007). Od presudne je važnosti da TiRR osoba i zdravstveni radnik koji vrši procjenu *a priori* razmotre prirodu traženog tretmana, kao i potencijalne pozitivne i negativne efekte koje može imati po biološku, psihološku i društvenu domenu života te TiRR osobe.

Važno je prepoznati da problemi s mentalnim zdravljem, posebno simptomi kognitivnog oštećenja ili psihoze, mogu utjecati na sposobnost osobe da pristane na GAMST (Hostiuc et al., 2018). Međutim, postojanje takvih simptoma ne mora nužno značiti nemogućnost pristajanja jer su mnogi ljudi sa značajnim simptomima teškoća u mentalnom zdravlju sposobni razumjeti rizike i prednosti tretmana u dovoljnoj mjeri da donesu informiranu odluku (Carpenter et al., 2000). Umjesto toga, važno je provesti pažljivu procjenu sposobnosti svake TiRR osobe da razumije prirodu specifičnog GAMST-a, da razmotri opcije tretmana, uključujući rizike i prednosti, da shvati potencijalne kratkoročne i dugoročne posljedice odluke te da iskomunicira svoj izbor

kako bi ostvarila pristup tretmanu (Grootens-Wiegers et al., 2017).

Mogući su slučajevi u kojima osoba nema sposobnost pristati na zdravstvenu njegu, na primjer, tokom akutne epizode psihoze ili u situacijama u kojima osoba ima dugotrajno kognitivno oštećenje. Međutim, ograničenja sposobnosti pristanka na tretman ne bi trebala sprječavati osobe da pristupe odgovarajućem GAMST-u. Nekim osobama, da bi shvatile o kojim se rizicima i prednostima radi, potrebno je više puta tokom određenog vremena to objasniti na jeziku koji nije previše stručan ili uz korištenje dijagrama koji bi pojednostavili objašnjenja i pomogli u razumijevanju. Sveobuhvatna i temeljita procjena koju provodi multidisciplinarni zdravstveni tim može dodatno doprinijeti ovom procesu. Za druge će možda biti potrebno da se imenuje alternativni donositelj odluka, poput zakonskog staratelja ili nezavisnog donositelja odluka kojeg je odobrio nadležni regulator. Te situacije treba razmotriti od slučaja do slučaja s ciljem da se osigura najafirmativnija i najmanje restriktivna zdravstvena njega za pojedinačnu osobu. V. i jedanaesto poglavlje – Institucionalna okruženja.

Preporuka 5.3.g

Da procijene sposobnost rodno raznolike i transrodne odrasle osobe da razumije utjecaj rodno-afirmirajućih tretmana na reprodukciju i da s tom osobom razmotre reproduktivne mogućnosti prije početka rodno-afirmirajućih tretmana.

Kako rodno-afirmirajuće medicinske intervencije nerijetko utječu na reproduktivnu sposobnost, zdravstveni radnici trebali bi se pobrinuti da je TiRR osoba svjesna utjecaja tretmana na reprodukciju i da je upoznata s mogućnostima pohranjivanja spolnih stanica i potpomognute reprodukcije. Pokazalo se da rodno-afirmirajući hormonski tretmani utječu na reproduktivne funkcije i plodnost, iako su posljedice heterogene za ljude svih spolova pripisanih pri rođenju (Adeleye et al., 2019; Jindarak et al., 2018; Taub et al., 2020). Mogu postojati individualne razlike i fluktuacije u posljedicama po odrasle TiRR osobe. Stoga je ključno da zdravstveni radnici obavijeste TiRR osobu o mogućem utjecaju tretmana na reproduktivni potencijal tokom procjene te tokom evaluacije sposobnosti osobe da pristane na

GAMST. Reproductivne mogućnosti treba razmotriti i raspraviti prije početka rodno-afirmirajućeg tretmana. Kako nije jasno iz literature je li moguće začće tokom hormonske terapije, moguće da će biti potrebno informirati osobu o nužnosti korištenja kontracepcije da bi se izbjegla neželjena trudnoća i o različitim dostupnim metodama kontracepcije (Light et al., 2014; Schubert i Carey, 2020).

Presječne studije na kliničkim i nekliničkim uzorcima iz različitih populacija dosljedno pokazuju da odrasle TiRR osobe izražavaju želju za roditeljstvom i očuvanjem plodnosti u različitoj mjeri ovisno o starosnoj dobi, rodu i trajanju rodno-afirmirajuće hormonske terapije (Auer et al., 2018; De Sutter et al., 2002; Defreyne, Van Schuvlenbergh et al., 2020; Wierckx, Stuyver et al., 2012). Na malom uzorku utvrđeno je da informiranje o plodnosti ima utjecaj na donošenje odluka u vezi s očuvanjem plodnosti (Chen et al., 2019). Iako grupe koje jesu i koje nisu dobile savjete o plodnosti nisu uspoređivane, visoke stope očuvanja plodnosti dogodile su se nakon sveobuhvatnog savjetovanja o plodnosti među transrodnim osobama (Amir et al., 2020). Nadalje, jedno istraživanje ukazuje da su konsultacije sa stručnjakom smanjile kajanje oko odluke o tome treba li nastaviti s postupcima očuvanja plodnosti (Vyas et al., 2021). Dodatne informacije potražite u šesnaestom poglavlju – Reproductivnom zdravlju.

Preporuka 5.4

Predlažemo da, kao dio procjene za hormonski ili hirurški postupak afirmacije roda, stručnjaci koji imaju kompetencije u procjeni transrodnih i rodno raznolikih osoba koje žele medicinski tretman povezan s rodom razmotre ulogu društvene tranzicije zajedno s tim osobama.

Društvena tranzicija može biti izuzetno korisna za mnoge TiRR osobe, iako nisu sve TiRR osobe u mogućnosti proći društvenu tranziciju ili ne žele sve društvenu tranziciju (Bränström i Pachankis, 2021; Koehler et al., 2018; Nieder, Eyssel et al., 2020). Posljedično, neke TiRR osobe traže rodno-afirmirajuće intervencije nakon društvene tranzicije, neke prije, neke tokom, a neke u nedostatku društvene tranzicije.

Društvena tranzicija i komuniciranje rodnog identiteta mogu poboljšati mentalno zdravlje TiRR osobe koja traži rodno-afirmirajuće

intervencije (Hughto et al., 2020; McDowell et al., 2019). Pored toga, operacije prsa i lica prije hormonske terapije mogu olakšati društvenu tranziciju (Altman, 2012; Davis i Colton Meier, 2014; Olson-Kennedy, Warus et al. 2018; Van Boerum et al., 2019). Kao dio procjene, zdravstveni radnici trebali bi raspravljati o tome koja je društvena uloga najugodnija za TiRR osobu, planira li se društvena tranzicija i koje je vrijeme planirane društvene tranzicije (Barker i Wylie, 2008). Imperativ je da tokom procjene zdravstveni radnici poštuju široku raznolikost orodjenih društvenih uloga, uključujući nebinarne i binarne identitete i izražavanja, koje variraju ovisno o kulturi, lokalnoj zajednici i razumijevanju pojedinačne osobe.

Neće svi koji zatraže GAMST htjeti ili moći proći društvenu tranziciju. Malo je poznato o TiRR osobama koje ne prolaze društvenu tranziciju prije, tokom ili nakon medicinskog tretmana s obzirom na to da ta tema nije sistematično proučavana. Najčešći su razlozi koji su utvrđeni za izbjegavanje društvene tranzicije strah TiRR osoba da će ih napustiti porodica ili prijatelji, strah od ekonomskog gubitka (Bradford et al., 2013) te diskriminacija i stigmatizacija (Langenderfer-Magruder et al., 2016; McDowell et al., 2019; White Hughto et al., 2015). Međutim, neki ljudi ne teže društvenoj tranziciji jer smatraju da hormonski ili hirurški tretmani nude dovoljno subjektivnih poboljšanja za smanjenje rodne disforije.

Ako ne postoji jasan plan društvene tranzicije ili ako je društvena tranzicija neželjena, dodatna je procjena važna da se utvrde specifična priroda i uputnost zahtjeva za tretmanom, posebno ako se traži hirurški tretman. Dodatna procjena može ponuditi TiRR osobi priliku da razmotri moguće efekte neprovođenja društvene tranzicije dok je još uvijek uključena u GAMST. Imajući u vidu nedostatak podataka o zdravstvenim ishodima za TiRR osobe koje ne prolaze društvenu tranziciju (Evans et al., 2021; Levine, 2009; Turban, Loo et al., 2021), GAMST-u treba pristupiti oprezno u takvim okolnostima.

Preporuka 5.5

Preporučujemo da transrodne i rodno raznolike odrasle osobe, koje ispunjavaju kriterije za rodno-afirmirajući medicinski i hirurški tretman, zahtijevaju jedinstveno mišljenje

stručnjaka, koji ima kompetencije u procjeni transrodnih i rodno raznolikih osoba koje žele medicinski i hirurški tretman povezan s rodom, o početku ovog tretmana.

Prethodne verzije smjernica SS-a zahtijevale su procjene dvaju kvalificiranih zdravstvenih radnika za GAMST. Vjerovalo se da su dva nezavisna mišljenja najbolja praksa jer se time pruža sigurnost i TiRR osobama i zdravstvenim radnicima. Na primjer, pretpostavljalo se da uključenost dvaju zdravstvenih radnika nudi sigurnost i TiRR osobama i zdravstvenim radnicima koji vrše procjenu prilikom nepovratnih medicinskih intervencija.

Međutim, ograničena istraživanja u ovoj oblasti pokazuju da su dva mišljenja uglavnom nepotrebna. Na primjer, Jones, Brewin et al. (2017) pregledali su bilješke iskusnih zdravstvenih radnika u državno financiranoj rodnoj skrbi i otkrili da postoji ogromna korelacija između dvaju mišljenja – što je pokazalo da je jedno od njih suvišno. Nadalje, Bouman et al. (2014) zaključili su da zahtjev za dvama nezavisnim procjeniteljima odražava paternalizam u pružanju zdravstvenih usluga i ukazuje na potencijalno kršenje autonomije TiRR osoba. Autori tvrde da kada su klijenti adekvatno pripremljeni i procijenjeni, pod nadzorom multidisciplinarnog tima, dodatna nezavisna procjena nije potrebna.

Slijedom toga, ako je potrebna pisana dokumentacija ili pismo s preporukom rodno-afirmirajućeg medicinskog i hirurškog tretmana (GAMST-a), TiRR osobe koje traže tretmane, uključujući hormonske i genitalne, kao i prsne, facijalne i druge rodno-afirmirajuće operacije, trebaju samo jedno pisano mišljenje/potpis zdravstvenog radnika koji je kompetentan za nezavisnu procjenu i dijagnosticiranje (Bouman et al., 2014; Yuan et al, 2021). Dodatna pisana mišljenja/potpisi mogu se tražiti ako postoji posebna klinička potreba.

Preporuka 5.6

Predlažemo da zdravstveni radnici koji vrše procjenu transrodnih i rodno raznolikih osoba koje traže gonadektomiju razmotre najmanje 6 mjeseci hormonske terapije koja je podudarna rodnim ciljevima TiRR osobe prije nego što se TiRR osoba podvrgne nepovratnoj hirurškoj intervenciji (osim ako hormoni nisu klinički indicirani za tu osobu).

Smjernice za kliničku praksu koje je izradila globalna mreža Endokrinološkog društva (engl. *Endocrine Society*) savjetuju period dosljednog hormonskog tretmana prije genitalne operacije (Hembree et al., 2017). Iako su ograničena istraživanja koja podržavaju ovu tezu, preporuka se smatra dobrom kliničkom praksom jer omogućuje reverzibilnije iskustvo prije ireverzibilnog iskustva operacije. Na primjer, može doći do promjena u seksualnoj želji nakon genitalne operacije kojom su uklonjeni testisi (Lawrence, 2005; Wierckx, Van de Peer et al., 2014). U tom kontekstu, reverzibilna supresija testosterona može TiRR osobi ponuditi vrijeme da iskusi odsutnost testosterona, nakon čega može odlučiti je li to dobro za nju. Treba napomenuti da su efekti smanjenog estrogena na seksualnu želju i funkcioniranje TiRR osobe nakon ooforektomije slabije dokumentirani.

Hirurški zahvat kojim se uklanjaju spolne žlijezde nepovratan je zahvat koji dovodi do gubitka plodnosti i gubitka efekata endogenih spolnih steroida. Oba efekta moraju se razmatrati kao komponente procjene. Dodatne informacije potražite u šesnaestom poglavlju – Reproductivnom zdravlju. Naravno, hormoni nisu klinički indicirani za odrasle TiRR osobe koje ih ne žele ili u slučajevima kada su zbog zdravstvenih razloga kontraindicirani. Dodatne informacije potražite u trinaestom poglavlju – Hirurgiji i postoperativnoj njezi.

Preporuka 5.7

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji vrše procjene odraslih osoba koje žele detranziciju i koje traže hormonsku intervenciju povezanu s rodom, hiruršku intervenciju ili oboje, koriste sveobuhvatnu multidisciplinarnu procjenu koja će uključivati dodatna stajališta iskusnog zdravstvenog radnika u oblasti transrodnog zdravlja i koja će, zajedno s dotičnom osobom, uzeti u obzir ulogu društvene tranzicije kao dio procjene.

Mnoge odrasle TiRR osobe mogu razmatrati niz identiteta i elemenata rodnog izražavanja dok istražuju svoj rodni identitet i sagledavaju mogućnosti tranzicije. U tom smislu, ljudi mogu provesti neko vrijeme u određenom rodnom identitetu ili izražavanju prije nego što otkriju da se ne osjećaju ugodno u njemu, kasnije ga prilagođavajući ili prelazeći na raniji identitet ili izražavanje (Turban, King et al., 2021). Neke

odrasle TiRR osobe također mogu s vremenom doživjeti promjenu u rodnom identitetu tako da se njihove potrebe za medicinskim tretmanima mijenjaju. Radi se o zdravom i razumnom procesu za određivanje najudobnijeg i najkongruentnijeg načina života koji je informiran rodnim identitetom osobe i kontekstom njenog života. Ovaj proces istraživanja identiteta ne treba nužno poistovjećivati s kajanjem, zbunjenosti ili lošim donošenjem odluka jer se rodni identitet odrasle TiRR osobe može mijenjati bez obezvrjeđivanja prethodnih odluka o tranziciji (MacKinnon et al., 2021; Turban, Loo et al., 2021). Odraslim TiRR osobama treba pomoći u takvom istraživanju rodnog identiteta i u svim drugim promjenama u njemu (Expósito-Campos, 2021). Dok istraživanje traje, potrebno je izbjegavati nepovratne rodno-afirmirajuće tretmane, odnosno dok se ne razjasne dugoročni ciljevi i ishodi.

Čini se da su rijetke odluke o detranziciji (Defreyne, Motmans et al., 2017; Hadje-Moussa et al., 2019; Wiepjes et al., 2018). Procjene broja ljudi koji prolaze detranziciju zbog promjene identiteta vjerovatno će biti prenapuhane zbog istraživanja koja spajaju različite kohorte (Expósito-Campos, 2021). Na primjer, kohorte istraživanja detranzicije često uključuju odrasle TiRR osobe koje su se odlučile na detranziciju zbog promjene svog identiteta, kao i odrasle TiRR osobe koje su se odlučile na detranziciju bez promjene identiteta. Iako je malo istraživanja provedeno kako bi se sistematično ispitala varijable koje su u korelaciji s odlukom odrasle TiRR osobe da prekine proces tranzicije ili da se odluči na detranziciju, jedna nedavna studija pokazala je da je velika većina TiRR osoba koje su se odlučile na detranziciju to učinila zbog vanjskih faktora, kao što su stigma i nedostatak društvene podrške, a ne zbog promjena u rodnom identitetu (Turban, King et al., 2021). Odrasle TiRR osobe koje nisu doživjele promjenu identiteta mogu se odlučiti zaustaviti tranziciju ili se upustiti u detranziciju zbog opresije, nasilja i društvenih/relacijskih sukoba, hirurških komplikacija i drugih zdravstvenih problema, fizičkih kontraindikacija, nedostatka resursa ili nezadovoljstva rezultatima (Expósito-Campos, 2021). U takvim slučajevima, stručnjaci za mentalno zdravlje mogu najbolje pomoći TiRR osobi u suočavanju s ovim izazovima.

Iako je odabir detranzicije proporcionalno

rijedak, očekuje se da će ukupni porast broja odraslih koji se identificiraju kao TiRR rezultirati povećanjem apsolutnog broja ljudi koji žele zaustaviti ili poništiti tranziciju. Međutim, iako se apsolutni brojevi mogu povećati, postotak ljudi koji žele zaustaviti ili poništiti trajne fizičke promjene trebao bi ostati statičan i nizak. Postojanje ovih rijetkih zahtjeva ne smije se koristiti kao opravdanje za prekid kritične, medicinski neophodne njege, uključujući hormonske i hirurške tretmane, za veliku većinu odraslih TiRR osoba.

Zbog ograničenih istraživanja u ovoj oblasti, kliničke smjernice temelje se prvenstveno na studijama pojedinačnih slučajeva i stručnom mišljenju zdravstvenih radnika koji rade s odraslim TiRR osobama (Expósito-Campos, 2021; Richards i Barrett, 2020). Slijedom toga, ako je odrasla TiRR osoba pretrpjela trajne tjelesne promjene i želi ih poništiti, zdravstveni radnik koji vrši procjenu trebao bi biti član sveobuhvatnog multidisciplinarnog tima za procjenu. Multidisciplinarni tim omogućuje doprinos dodatnih stajališta zdravstvenih radnika s iskustvom u oblasti zdravlja transrodnih osoba. U suradnji s odraslom TiRR osobom, multidisciplinarni tim potiče se da temeljito shvati motive za prvobitni tretman i za odluku o detranziciji. Sve nedoumice u vezi s ranijim fizičkim promjenama treba pažljivo istražiti i uložiti značajan napor da se slične nedoumice ne ponove poništenjem.

Kako bi se osigurala najveća vjerojatnost zadovoljstva i ugone s poništavanjem trajnih fizičkih promjena, odrasla TiRR osoba i multidisciplinarni tim trebali bi istražiti ulogu društvene tranzicije u procjeni i pripremi za poništavanje. U takvim slučajevima vrlo je vjerojatno da će biti potreban duži period života u ulozi prije nego što se preporuče daljnje fizičke promjene. Zdravstveni radnici trebali bi podržati odraslu TiRR osobu kroz sve društvene promjene, kao i kroz sve osjećaje neuspjeha, stida, depresije ili

krivice u donošenju odluke o takvoj promjeni. Pored toga, ljude treba podržati u suočavanju sa svim predrasudama ili društvenim poteškoćama koje su možda doživjeli, a koje su mogle dovesti do odluke o detranziciji ili koje su mogle proizaći iz takve odluke. Također je važno pomoći osobi da ostane uključena u zdravstvenu njegu tokom cijelog procesa (Narayan et al., 2021).

Iako dostupna istraživanja pokazuju dosljedne pozitivne ishode za većinu odraslih TiRR osoba koje se odluče na tranziciju (Aldridge et al., 2020; Byne et al., 2012; Gorin-Lazard et al., 2012; Owen-Smith et al., 2018; White Hughto i Reisner, 2016), stanja nekih odraslih TiRR osoba mogu se dekompenzirati ili pogoršati nakon tranzicije. Proveden je mali broj istraživanja sa sistemskim ispitivanjem varijabli koje su u korelaciji s lošim ili pogoršanim biološkim, psihološkim ili društvenim uslovima nakon tranzicije (Hall et al., 2021; Littman, 2021); međutim, čini se da je ova pojava rijetka (Hall et al., 2021; Wiepjes et al., 2018). U slučajevima kada se zdravlje ljudi dekompenzira nakon fizičke ili društvene tranzicije i koji se zatim nađu u lošijem biološkom, psihološkom ili društvenom stanju nego što su bili prije tranzicije, treba ozbiljno razmotriti je li tranzicija korisna u tom trenutku, za tu osobu ili oboje. U slučajevima kada tretman više nije podržan, potrebno je organizirati pomoć kako bi se osoba podržala u procesu prekida tretmana i suočavanju sa svim pratećim teškoćama (Narayan et al., 2021).

Iznimno je važno podržati ljude koji iz bilo kojeg razloga krenu u detranziciju. Međutim, treba imati u vidu da je to rijetka pojava i da literatura dosljedno pokazuje pozitivne ishode za veliku većinu odraslih TiRR osoba koje prođu tranziciju u rod koji im odgovara, uključujući one uključene u GAMST (Byne et al., 2012; Green i Fleming, 1990; Lawrence, 2003; Motmans et al., 2012; Van de Grift, Elaut et al., 2018).

ŠESTO POGLAVLJE Adolescenti

Povijesni kontekst i promjene od posljednjeg izdanja Standarda skrbi

Specijalizirana zdravstvena skrb za transrodne adolescente započela je 1980-ih kada je diljem svijeta osnovano nekoliko specijaliziranih klinika za rodni identitet mladih, čijim se uslugama koristio mali broj djece i adolescenata. Posljednjih je godina došlo do naglog porasta broja adolescenata koji traže specijaliziranu rodnu skrb (Arnoldussen et al., 2019; Kaltiala, Bergman et al., 2020). Otada se osnivaju nove klinike, no kliničke usluge na mnogim mjestima često ne uspijevaju držati korak sa sve većim brojem mladih koji traže takvu vrstu skrbi te zbog toga nerijetko postoje duge liste čekanja i različite druge prepreke s kojima se susreću mnoge mlade transrodne osobe diljem svijeta (Tollit et al., 2018).

Informacije vezane za prevalenciju rodne raznolikosti među adolescentima sve donedavno bile su ograničene. Istraživanja provedena među srednjoškolcima pokazuju mnogo veće stope nego što se ranije mislilo, s rezultatima prema kojima se do 1,2% sudionika identificira kao transrodno (Clark et al., 2014) i do 2,7% ili više (npr. 7-9%) sudionika koji, prema samoprocjeni, imaju iskustvo određene razine rodne raznolikosti (Eisenberg et al., 2017; Kidd et al., 2021; Wang et al., 2020). Ova istraživanja ukazuju da rodnu raznolikost kod mladih ne treba više shvaćati kao rijetku pojavu. Nadalje, u klinikama je primijećen neujednačen uzorak s obzirom na pripisani spol, tako adolescenti kojima je pri rođenju pripisan ženski spol (engl. *assigned female at birth*, AFAB) započinju tretmane 2,5-7,1 puta češće nego adolescentice kojima je pri rođenju pripisan muški spol (engl. *assigned male at birth*, AMAB) (Aitken et al., 2015, Arnoldussen et al., 2019; Bauer et al., 2021; de Graaf, Carmichael et al., 2018; Kaltiala et al., 2015; Kaltiala, Bergman et al., 2020).

Potrebe djece i adolescenata prvi su put u obliku zasebnog poglavlja uključene u Standarde skrbi Svjetske strukovne organizacije za zdravlje transrodnih osoba (engl. *World Professional Association for Transgender Health*, WPATH) 1998. godine, u njihovoj petoj verziji (Levine et al., 1998), gdje se donose u zasebnom poglavlju. Smaralo se da mladi u dobi od 16 i više godina potencijalno ispunjavaju kriterije

za specijaliziranu medicinsku, rodno-afirmirajuću skrb, ali samo u određenim slučajevima. U sljedećim izdanjima Standarda skrbi, šestom (Meyer et al., 2005) i sedmom (Coleman et al., 2012) izdanju, rodno-afirmirajuća medicinska skrb kod adolescenata podijeljena je u tri kategorije, kojima su definirani kriteriji koje je potrebno ispuniti s obzirom na dob, odnosno fazu puberteta – i to kategoriju sasvim reverzibilnog odgađanja puberteta hormonskim blokatorima na samom početku puberteta, zatim djelomično reverzibilne hormonske terapije (testosteron, estrogen) za punoljetne adolescente (što je u nekim europskim državama bilo 16 godina) i ireverzibilnih hirurških tretmana u dobi od 18 godina i više, osim za “maskulinizirajuću” mastektomiju, kojoj je minimalna dobna granica 16 godina. Dodatni kriteriji koje je bilo potrebno ispuniti za rodno-afirmirajuću medicinsku skrb uključivali su dugu i ustrajnu povijest rodnog “nekonformizma”, odnosno disforije tokom djetinjstva, nastanak disforije ili intenziviranje početkom puberteta; dodatno bavljenje psihičkim, medicinskim ili socijalnim problemima koji ometaju skrb ili izostanak tih problema; roditeljsku/skrbničku potporu za početak intervencije i informirani pristanak. Poglavlje posvećeno transrodnim i rodno raznolikim (TiRR) adolescentima, odvojeno od poglavlja o djeci, napisano je za osmu verziju Standarda skrbi s obzirom na: 1.) eksponencijalni rast broja adolescenata upućenih na obradu; 2.) povećan broj istraživanja zdravstvene skrbi vezane uz rodnu raznolikost kod adolescenata i 3.) karakteristična pitanja vezana uz razvojnu i rodno-afirmirajuću skrb u toj dobnoj grupi.

Neodređeni se pojmovi kod pitanja vezanih uz rodnu skrb (npr. model rodne afirmacije, rodno-istraživački model) izbjegavaju s obzirom na to da ne predstavljaju jedinstvenu praksu već raznovrsne prakse, različito definirane u različitim okruženjima.

Adolescencija – pregled

Adolescencija je razvojno doba koje karakterizira relativno brzo fizičko i psihičko sazrijevanje, prijelaz iz djetinjstva u odraslu dob (Sanders, 2013). Višestruki razvojni procesi odvijaju se istovremeno, uključujući promjene naznačene pubertetom. Kognitivni, emocionalni i društveni sistemi sazrijevaju, dok fizičke promjene povezane s pubertetom ubrzano napreduju. Ovi

procesu ne počinju i ne završavaju istovremeno, niti se pojavljuju u istoj dobi kod svih. Zbog toga su donja i gornja granica adolescencije neprecizne i nije ih moguće definirati isključivo prema kronološkoj dobi. Primjerice, tjelesne pubertetske promjene mogu početi u kasnom djetinjstvu, a neurološki sistemi izvršne kontrole se nastavljaju razvijati i do sredine 20-ih godina (Ferguson et al., 2021). Države i vlade neujednačeno definiraju dob punoljetnosti, odnosno zakonsku mogućnost odlučivanja (Dick et al., 2014). Dok većina granicu punoljetnosti postavlja na navršених 18 godina, u nekim zemljama se punoljetnost dostiže već s 15 godina (u npr. Indoneziji i Mijanmaru), a kod drugih tek s 21 godinom (npr. u Missisippiju (SAD) i Singapuru).

Preciznije rečeno, ovo se poglavlje odnosi na adolescente od početka puberteta do uobičajene zakonske punoljetnosti (u većini slučajeva navršених 18 godina), međutim, ono se također odnosi i na razvojne elemente, poput važnosti uključenosti roditelja ili skrbnika, koja je često od presudne važnosti za skrb o mladim punoljetnim osobama koje su na prijelazu u odraslu dob i čemu treba pristupiti na odgovarajući način.

Kognitivni razvoj u adolescenciji često karakterizira napredak u apstraktnom razmišljanju, složenom zaključivanju i metakogniciji (tj. sposobnosti mlade osobe da razmišlja o vlastitim osjećajima u odnosu na to kako ih drugi doživljavaju; Sanders, 2013). Sposobnost promišljanja hipotetskih situacija omogućuje mladoj osobi razmatranje mogućih posljedica vlastitih odluka. Adolescencija je, također, često povezana s porastom rizičnog ponašanja. Uz navedene značajne promjene, u adolescenciji nerijetko dolazi do odvajanja od roditelja i osamostaljivanja. Pažnja je više usmjerena na odnose s vršnjacima, što može biti pozitivno ili pak štetno (Gardner i Steinberg, 2005). Adolescenti često doživljavaju osjećaj hitnosti koji proizlazi iz preosjetljivosti na nagrađivanje, a pokazalo se i da je njihov osjećaj za vrijeme drugačiji nego kod starijih osoba (Van Leijenhorst et al., 2010). Tokom adolescentskog razdoblja socioemotivni razvoj značajno napreduje, iako postoje velike razlike među mladima u razini zrelosti promatrane u inter- i intrapersonalnoj komunikaciji i spoznajama (Grootens-Wiegers et al., 2017). Kada se radi o TiRR adolescentima, koji donose

odluke o rodno-afirmirajućim tretmanima čije posljedice mogu biti doživotne, izrazito je važno razumjeti utjecaj svih razvojnih aspekata, a u okviru specifičnog kulturnog konteksta, na njihovo odlučivanje.

Razvoj rodnog identiteta u adolescenciji

Naše razumijevanje razvoja rodnog identiteta kod adolescenata i dalje se proširuje. Prilikom pružanja kliničke skrbi rodno raznolikim mladim osobama i njihovim obiteljima, važno je znati što se zna, a što ne zna o rodnom identitetu tokom razvoja mladih (Berenbaum, 2018). Razmatrajući moguće tretmane, obitelji mogu imati pitanja o razvoju rodnog identiteta njihova djeteta i hoće li deklarirani rod njihova adolescenta ostati isti tokom vremena. U nekim slučajevima iskazani rodni identitet adolescenata koji se razlikuje od spola koji im je pripisan pri rođenju ne predstavlja iznenađenje za roditelje ili skrbnike s obzirom na to da povijest djetetova rodno raznolikog izražavanja seže još u djetinjstvo (Leibowitz i de Vries, 2016). U drugima će očitovanja o rodu koincidirati s promjenama u pubertetu ili se čak odviti kasno u adolescenciji (McCallion et al., 2021; Sorbara et al., 2020). Gledajući kroz povijest, socijalno učenje i kognitivna razvojna istraživanja rodnog razvoja uobičajeno su se provodila prvenstveno na mladima koji nisu rodno raznoliki svojim identitetom ili izražavanjem, polazeći od pretpostavke da je spol u korelaciji s određenim rodom; dakle, razvoju rodnog identiteta nije posvećeno dovoljno pažnje. Osim bioloških čimbenika koji utječu na razvoj roda, istraživanje Perrya i Paulettija (2011) pokazalo je da psihološki i društveni čimbenici također imaju relevantnu ulogu. Iako se manje pažnje posvećivalo razvoju rodnog identiteta kod TiRR mladih, postojali su brojni razlozi za pretpostavku da su, uz biološke, uključeni i psihosocijalni čimbenici (Steensma, Kreukels et al., 2013). Kod nekih mladih osoba, razvoj rodnog identiteta doima se stabilnim i često se izražava od rane dobi, dok je kod drugih prisutan razvojni proces koji doprinosi razvoju rodnog identiteta tokom vremena.

Neuroimaging studije, genetske studije i druge studije hormona kod interspolnih osoba pokazuju biološki doprinos razvoju rodnog identiteta za neke osobe čiji se rodni identitet ne podudara sa spolom koji im je pripisan pri rođenju

(Steensma, Kreukels et al., 2013). Budući da obitelji često imaju pitanja upravo o tom segmentu, važno je napomenuti da nije moguće razlikovati one čiji se rodni identitet može činiti stabilnim od rođenja od onih čiji se razvoj rodnog identiteta događa procesno. Budući da je nemoguće definitivno opisati doprinos različitih faktora razvoju rodnog identiteta bilo koje mlade osobe, sveobuhvatan klinički pristup je važan i nadasve potreban (v. preporuku 3). Buduća će istraživanja zasigurno dodatno razjasniti mnogobrojna pitanja vezana uz razvoj rodnog identiteta, naročito ako će se provoditi tokom dužih vremenskih razdoblja i s različitim demografskim grupama. Također bi trebalo proširiti poimanje rodnog identiteta pomakom s dihotomne (binarne) kategorizacije na muški i ženski spol prema dimenzionalnom rodnom spektru (APA, 2013.).

Adolescencija može biti kritično razdoblje za razvoj rodnog identiteta kod rodno raznolikih mladih ljudi (Steensma, Kreukels et al., 2013). Nizozemske longitudinalne kliničke studije, koje su pratile adolescente s rodnom disforijom u djetinjstvu koji su dobili terapiju za supresiju puberteta, rodno-afirmirajuće hormone ili oboje, otkrile su da nitko od njih u odrasloj dobi nije požalio zbog odluka koje su donijeli tokom adolescencije (Cohen-Kettenis i van Goozen, 1997; de Vries et al., 2014). To nam govori da su se adolescenti, koji su bili sveobuhvatno procijenjeni i koje se smatralo dovoljno emocionalno zrelima za odlučivanje o početku rodno-afirmirajuće medicinske skrbi, pokazali stabilno vezanima uz rodni identitet tokom provedbe studija.

Na temelju rezultata dugoročne, longitudinalne kohortne studije koja je provedena u Nizozemskoj na rodno raznolikim adolescentima koji traže skrb, nameće se zaključak da je ključno razmotriti društvene promjene koje su se dogodile tokom vremena, a utječu na TiRR populaciju. S obzirom na veću društvenu vidljivost osoba koje se identificiraju kao TiRR osobe, važno je razumjeti kako rast društvene osviještenosti može utjecati na rodni razvoj na različite načine (Kornienko et al., 2016). Identificiran je trend porasta broja mladih nebinarnih osoba koje dolaze u klinike za rodni identitet (Twist i de Graaf, 2019). Zamjetan je još jedan fenomen koji se javlja u kliničkoj praksi, a odnosi se na povećanje broja adolescenata koji traže pomoć.

Radi se o pojedincima koji naizgled nisu iskusi ili izrazili, ili oboje, rodnu raznolikost tokom djetinjstva. Jedna istraživačica pokušala je proučiti i opisati osobit oblik kasnije izražena iskustva rodne raznolikosti (Littman, 2018). Međutim, nalazi ove studije trebaju se razmatrati unutar konteksta značajnih metodoloških izazova, uključujući ove činjenice: 1.) studija je pratila perspektivu roditelja, a ne mladih i 2.) birani su roditelji iz društvenog okruženja u kojem vlada nepovjerenje, sumnja i visoka kritičnost prema tretmanu rodne disforije. Međutim, ta ispitivanja nisu ponovljena. Podložnost odabrane podgrupe mladih društvenom utjecaju na rod važan je diferencijal koji treba razmotriti (Kornienko et al., 2016). Ipak, potrebno je biti oprezan i izbjeći pretpostavku da se ti fenomeni kod pojedinih adolescenata pojavljuju prerano, ako se oslonimo na podatke koji su možda prikupljeni pristranim biranjem uzoraka (Bauer et al., 2022.; WPATH, 2018). Važno je uvažiti dobrobit koju za mlade ljude može imati društvena povezanost s ljudima koji pružaju podršku (Tuzun et al., 2022) (v. preporuku 6.4).

S obzirom na nove spoznaje o razvoju rodnog identiteta kod adolescenata, individualizirani pristup kliničkoj skrbi smatra se i etičnim i nužnim. Kao što je to slučaj sa svim područjima medicine, svako istraživanje ima metodološka ograničenja i zaključke koji se ne smiju, ni ne trebaju univerzalno primjenjivati na sve adolescente. Jednako vrijedi i kada se uhvatimo ukoštac s uobičajenim roditeljskim pitanjima o stabilnosti i nestabilnosti razvoja rodnog identiteta pojedine mlade osobe. Dok će buduća istraživanja pomoći u napretku znanstvenog razumijevanja razvoja rodnog identiteta, uvijek će postojati neke nepoznanice. Nadalje, s obzirom na etiku samoodređenja u skrbi, te nepoznanice ne bi trebale TiRR adolescenta lišiti važne i potrebne skrbi.

Znanstveni dokazi o rodno-afirmirajućem medicinskom tretmanu za transrodne adolescente

Glavni izazov u skrbi za transrodne adolescente kvaliteta je argumentacije koja potvrđuje učinkovitost i medicinski opravdanu primjenu rodno-afirmirajuće medicinske i hirurške skrbi tokom vremena (engl. *gender-affirming medical and surgical treatment*, GAMST) (v. preporuku 2.1 o medicinskoj nužnosti u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti). S obzirom na

cjeloživotne implikacije medicinskog tretmana i ranu dob kada tretman može započeti, adolescenti, njihovi roditelji i pružatelji skrbi trebali bi biti informirani o suštini znanstvenih dokaza. Razumno je da se odluke o pokretanju medicinskih i hirurških zahvata donose oprezno. Bez obzira na sve više dokaza o učinkovitosti rane medicinske intervencije, broj istraživanja je i dalje malen, a malo je i onih koja prate ishod od mladosti do odrasle dobi. Zbog svega navedenog, sistemski uvid u ishode tretmana u adolescenata nije moguć. Umjesto toga donosi se kratak osvrt.

U vrijeme pisanja ovog poglavlja bilo je tek nekoliko dugoročnih, kohortnih longitudinalnih studija praćenja koje su pokazale pozitivne ishode ranog tretmana (tj. u adolescentsko doba), a provedene su kroz duže razdoblje u jednoj nizozemskoj klinici (npr. Cohen-Kettenis i van Goozen, 1997; de Vries, Steensma et al., 2011; de Vries et al., 2014; Smith et al., 2001, 2005). Istraživanja su pokazala da je rješavanje rodne disforije povezano s poboljšanjem psihičkog funkcioniranja i zadovoljstva vlastitim tijelom. Većina tih studija slijedila je metodološki okvir prije-poslije tretmana te je uspoređivala osnovno psihičko funkcioniranje s ishodima nakon pružanja rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana.

Različita istraživanja procjenjuju pojedinačne aspekte ili kombinacije tretmana i uključuju 1.) rodno-afirmirajuće hormonske terapije i operacije (Cohen-Kettenis i van Goozen, 1997; Smith et al., 2001, 2005); 2.) supresiju puberteta (de Vries, Steensma et al., 2011) te 3.) supresiju puberteta uz rodno-afirmirajuće hormonske tretmane i operacije (de Vries et al., 2014). Dugoročna studija praćenja iz 2014. jedina je koja je pratila mlade od rane adolescencije (prethodna obrada, prosječna dob od 13,6 godina) do rane odrasle dobi (poslije tretmana, prosječna dob 20,7 godina). Radilo se o prvom istraživanju koje je pokazalo da rodno-afirmirajući tretman omogućava transrodnim adolescentima razvojne prijelaze primjerene njihovoj dobi dok žive u svom afirmiranom rodu, uz zadovoljavajuće objektivne i subjektivne ishode rodno-afirmirajućih tretmana u odrasloj dobi (de Vries et al., 2014). Iako je studija provedena na malom (n = 55), ciljnom društvenom uzorku rezultati su bili uvjerljivi. Treba napomenuti da su sudionici bili dio nizozemske klinike poznate

po multidisciplinarnom pristupu, koji uključuje pružanje sveobuhvatne i kontinuirane procjene, tretiranje rodne disforije, kao i podršku usmjerenu na emocionalnu dobrobit.

Nekoliko nedavno objavljenih longitudinalnih istraživanja pratilo je i procjenjivalo sudionike u različitim etapama rodno-afirmirajućih tretmana. U tim istraživanjima neki sudionici još nisu započeli rodno-afirmirajuće medicinske tretmane, neki su bili na tretmanu odgađanja puberteta, dok su drugi započeli rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju ili su čak bili podvrgnuti rodno-afirmirajućim hirurškim zahvatima (GAS) (Achille et al., 2020; Allen et al., 2019; Becker-Hebly et al., 2021; Carmichael et al., 2021; Costa et al., 2015; Kuper et al., 2020, Tordoff et al., 2022). Zbog heterogenosti tretmana, i metoda interpretacija rezultata u takvim je istraživanjima nešto izazovnije. Ipak, u usporedbi s osnovnim procjenama, podaci dosljedno pokazuju poboljšanje ili stabilno psihičko funkcioniranje te zadovoljstvo vlastitim tijelom i tretmanom čije trajanje može varirati od tri mjeseca do dvije godine. Presječna istraživanja daju drugačiji pregled evaluacije učinaka rodno-afirmirajućih tretmana. Jedno takvo istraživanje uspoređivalo je psihičko funkcioniranje transrodnih adolescenata na početku ispitivanja i tokom supresije puberteta s njihovim cisrodnim srednjoškolskim vršnjacima u dvije različite vremenske točke. Na početku ispitivanja psihičko funkcioniranje transrodnih mladih osoba bilo je lošije, dok su tokom terapije za supresiju puberteta funkcionirali bolje od svojih vršnjaka (Van der Miesen et al., 2020). Grannis et al. (2021) pokazali su da su transrodni muškarcima koji su počeli uzimati testosteron imali manje internaliziranih psihičkih simptoma (depresija i anksioznost) u usporedbi s onima koji nisu započeli terapiju testosteronom.

Četiri dodatne studije pratile su različite ishode. U retrospektivnoj studiji, Kaltiala, Heino et al. (2020) pokazuju da su transrodni adolescenti koji su imali minimalne ili nikakve probleme s mentalnim zdravljem prije početka rodno-afirmirajuće hormonske terapije općenito bili dobro tokom tretmana. Međutim, adolescenti s više psihičkih teškoća na početku studije su i dalje doživljavali manifestacije istih teškoća tokom rodno-afirmirajućeg medicinskog tretmana. Nieder et al. (2021) proučavali su zadovoljstvo pacijenata pruženom skrbi kao

mjeru ishoda i pokazali da su transrodni adolescenti bili zadovoljniji što su više napredovali sa započetim tretmanima. Hisle-Gorman et al. (2021) usporedili su korištenje zdravstvene skrbi prije i nakon uvođenja rodno-afirmirajućih farmaceutika, kao indikatora ozbiljnosti mentalnog stanja među 3.754 TiRR adolescenata na velikom uzorku zdravstvenih podataka. Iako autori iznose pretpostavku o poboljšanju mentalnog zdravlja, nije bilo značajnih promjena, ali je propisivanje psihotropnih lijekova poraslo. Turban i sur. (2022) iz velikog neprobabilističkog kvotnog uzorka transrodno identificiranih odraslih osoba izdvojili su one koje su izjavile da je dostupnost rodno-afirmirajućih hormona u adolescenciji utjecala na smanjenje vjerojatnosti suicida u protekloj godini i usporedili ih s transrodnim osobama koje su rodno-afirmirajuće hormone počele uzimati u odrasloj dobi.

Zdravstveni radnici i ostali stručnjaci trebaju razmotriti mogućnost da adolescent može požaliti zbog odluka donesenih tokom adolescencije, odnosno da će možda željeti prekinuti tretmane i vratiti se životu u rodnoj ulozi koja mu je pripisana pri rođenju. Dvije nizozemske studije pokazuju niske stope adolescenata (1,9% i 3,5%) koji odluče prekinuti terapiju za odgađanje puberteta (Brik et al., 2019; Wiepjes et al., 2018). Kao i prethodne, i te su studije provedene u klinikama koje slijede protokol koji uključuje sveobuhvatnu procjenu prije početka rodno-afirmirajućeg medicinskog tretmana. Trenutačno nema kliničkih, kohortnih istraživanja koja bi izvijestila o profilima adolescenata koji se kaju zbog inicijalne odluke ili koji se odlučuju za detranziciju nakon provedenog ireverzibilnog rodno-afirmirajućeg tretmana. Nedavna istraživanja pokazuju da postoje adolescenti koji se odlučuju za detranziciju, ali se ne kaju zbog odluke da započnu s tretmanom jer im je to iskustvo pomoglo da osvijeste svoje potrebe vezane za rodnu skrb (Turban, 2018). No to možda nije dominantna perspektiva onih koji se odlučuju za detranziciju (Littman, 2021; Vandenbussche, 2021).

Neki se adolescenti mogu pokajati zbog koraka koje su poduzeli (Dyer, 2020), pa je transrodne adolescente važno upoznati s cijelim nizom mogućih ishoda. Pružatelji skrbi mogu otvoreno razgovarati o tome (kao o "potencijalnom iskustvu ili nečemu što treba uzeti u obzir") s adolescentom i njegovim roditeljima/

skrbnicima prije nego što započnu s rodno-afirmirajućim tretmanima. Pružatelji bi također trebali biti spremni podržati adolescente koji se odluče za detranziciju. Istraživanje provedeno uzorkovanjem na internetu, koje je uključivalo 237 osoba (prosječne dobi 25,02 godine), prema vlastitom kazivanju u detranziciji (među kojima je bilo 90 % AFAB osoba), pokazalo je da je 25% ispitanika prošlo medicinsku tranziciju prije 18. godine, a 14% detranziciju prije 18. godine (Vandenbussche, 2021). Iako prigodno uzorkovanje na internetu određuje izbor ispitanika, dobiveni podaci sugeriraju da kod mladih transrodnih osoba može doći do detranzicije i zdravstveni radnici toga trebaju biti svjesni. Mnogi od njih ukazali su na poteškoće u pronalaženju pomoći tokom procesa detranzicije, govoreći da su u detranziciji bili prepušteni sami sebi i da nisu dobili ni dovoljnu ni adekvatnu podršku (Vandenbussche, 2021).

Zaključno, iako postojeći uzorci govore o relativno malim grupama mladih (npr. n = 22-101 po studiji) i iako vrijeme praćenja varira među studijama (od 6 mjeseci do 7 godina), ova baza podataka u nastajanju ukazuje na opće poboljšanje životnih okolnosti transrodnih adolescenata koji, nakon pomne procjene, primaju medicinski neophodnu rodno-afirmirajuću skrb. Nadalje, stopa onih koji su požalili zbog odluke tokompraćenog razdoblja bila je niska. Podaci u cjelini pokazuju da rana medicinska intervencija, kao dio šire kombinirane procjene, te pristup tretmanima za rodnu disforiju i opću dobrobit mogu biti učinkoviti i korisni mnogim transrodnim adolescentima koji traže takve oblike podrške.

Etička perspektiva i ljudska prava

Prilikom oblikovanja preporuka o radu s adolescentima u SS-u razmatrana su deontološka pitanja i pitanja ljudskih prava. Na primjer, dopuštanje da se pubertet odvije kod adolescenata koji doživljavaju rodnu inkongruenciju nije neutralan čin, s obzirom na to da može imati neposredne i doživotne štetne učinke za mladu transrodnu osobu (Giordano, 2009; Giordano i Holm, 2020; Kreukels i Cohen-Kettenis, 2011). Iz perspektive ljudskih prava i uzimajući u obzir da je rodna raznolikost normalna i očekivana pojava u širokom rasponu ljudskih iskustava, adolescenti imaju pravo sudjelovati u procesu

Lista preporuka:

6.1 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikim adolescentima da:

6.1.a - posjeduju licencu nadležnog tijela i diplomu ili njezin ekvivalent u relevantnom kliničkom području koje dodjeljuje nacionalna akreditacijska agencija;

6.1.b. - prođu teorijsko i stručno usavršavanje temeljeno na dokazima i steknu stručnost u području mentalnog zdravlja djece, adolescenata i njihovih obitelji u cijelom razvojnem spektru;

6.1.c. - budu educirani i stručni u pitanjima razvoja rodno identiteta, rodne raznolikosti kod djece i adolescenata, da imaju sposobnost procjene sposobnosti pristanka te da steknu opće znanje o rodnoj raznolikosti tokom cijelog ljudskog životnog vijeka;

6.1.d. - da budu educirani i stručni za podršku osobama s autizmom i neurorazvojnu raznolikost ili da surađuju sa stručnjacima za autizam i neurodivergentnost kada rade s autističnim ili neurodivergentnim TiRR adolescentima;

6.1.e. - da se kontinuirano profesionalno usavršavaju u svim područjima relevantnima za rodno raznoliku djecu, adolescente i njihove obitelji.

6.2 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji rade s rodno raznolikim adolescentima otvoreno i s poštovanjem potpomažu istraživanje i izražavanje roda, izbjegavajući favoriziranje ijednog identiteta.

6.3 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji rade s rodno raznolikim adolescentima osiguraju sveobuhvatnu biopsihosocijalnu procjenu adolescenata koji razmatraju rodna pitanja i traže medicinsku ili hiruršku skrb povezanu s tranzicijom te da je provedu u suradnji s njima i uz podršku.

6.4 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da rade s obiteljima, školama i drugim relevantnim okolinama te da promoviraju prihvaćanje izražavanja rodno raznolikog ponašanja i identiteta kod adolescenata.

6.5 - Ne preporučujemo predlaganje reparativne i konverzijske terapije kojom se teži postići promjena roda i rodno izražavanja osobe radi njihova usklađivanja sa spolom pripisanim pri rođenju.

6.6 - Predlažemo zdravstvenim radnicima da poduče transrodne i rodno raznolike adolescente o podvezivanju grudi i prikrivanju genitalija te da ih informiraju o koristima i rizicima tih postupaka.

6.7 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razmotre propisivanje sredstava za supresiju menstruacije kod adolescenata koji doživljavaju rodnu inkongruenciju, ali možda ne žele terapiju testosteronom; kao i za one koji žele terapiju, ali još nisu započeli s njom; ili u kombinaciji s terapijom testosteronom za menoragiju (probojno krvarenje).

6.8 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da održavaju odnos s TiRR adolescentima i svim relevantnim pružateljima skrbi te da pruže podršku adolescentu u odlučivanju tokom cjelokupnog tretmana za supresiju puberteta ili hormonske terapije i rodno povezanih hirurških zahvata sve do odrasle dobi.

6.9 - Preporučujemo da zdravstveni radnici obuhvate relevantne discipline, kao i specijaliste za mentalno zdravlje i druge medicinske stručnjake, pri donošenju odluka o tome jesu li supresija puberteta, uvođenje hormonske terapije ili rodno uvjetovanih hirurških zahvata za TiRR adolescente prikladni i indicirani u tretmanu sve do zrelosti.

6.10 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s TiRR adolescentima, koji traže rodno-afirmirajući medicinski ili hirurški tretman, da ih prije njegova početka informiraju o reproduktivnim učincima, osobito o potencijalnom gubitku plodnosti, kao i dostupnim opcijama za očuvanje plodnosti u kontekstu faza pubertetskog razvoja.

6.11 - Kada su za adolescente indicirani rodno-afirmirajući medicinski ili hirurški tretmani, preporučujemo da zdravstveni radnici uključe roditelje/skrbnike u procjenu i proces, osim u onim slučajevima u kojima se procijeni da bi njihovo sudjelovanje bilo štetno za adolescenta ili da nije moguće.

6.12 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji procjenjuju TiRR adolescente preporučite rodno-afirmirajuće medicinske ili hirurške tretmane koje pacijent traži kada:

6.12.a - adolescent zadovoljava dijagnostičke kriterije rodne inkongruencije prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (ICD-11), u situacijama u kojima je dijagnoza neophodna da bi se ostvarilo pravo na zdravstvenu zaštitu. U zemljama koje još nisu implementirale najnoviji ICD mogu se koristiti i druge taksonomije, ali je potrebno omogućiti upotrebu najnovijeg ICD-a što je prije moguće.

6.12.b - Iskustvo rodne raznolikosti/inkongruencije izrazito je i postojano tokom vremena.

6.12.c - Adolescent pokazuje emocionalnu i kognitivnu zrelost potrebnu za davanje informiranog pristanka na tretman.

6.12.d - Razmotreni su problemi mentalnog zdravlja adolescenta (ako postoje) koji mogu utjecati na nedvosmislenost dijagnoze, sposobnost davanja informirana pristanka i/ili na rodno-afirmirajuće medicinske tretmane.

6.12.e - Adolescent je obaviješten o reproduktivnim učincima, uključujući potencijalni gubitak plodnosti, kao i o dostupnim opcijama za očuvanje plodnosti, te se o tim opcijama raspravljalo u kontekstu faza pubertetskog razvoja adolescenta.

6.12.f - Adolescent je dosegao Tannerov stadij 2 puberteta za početak tretmana supresije puberteta.

6.12.g - Adolescent je prošao najmanje 12 mjeseci rodno-afirmirajuće hormonske terapije, ako je ona bila potrebna da bi se osigurao željeni hirurški rezultat rodno-afirmirajućih tretmana, poput povećanja grudi, orhiektomije, vaginoplastike, histerektomije, faloplastike, metoidioplastike i operacije lica, osim u slučaju kada hormonska terapija nije poželjna ili je medicinski kontraindicirana.

donošenja odluka o svom zdravlju i životu, uključujući pristup uslugama rodnog zdravlja (Amnesty International, 2020).

Kratki sažetak preporuka i jedinstvenih problema u adolescenciji

Ove su smjernice osmišljene da bi razjasnile što se zna, a što se ne zna o razvoju rodnog identiteta u adolescenciji, da bi se prikupili dokazi koji idu u prilog primjeni rodno-afirmirajućih tretmana i skrbi u adolescenciji te da bi se razjasnili jedinstveni aspekti po kojima se adolescencija razlikuje od drugih razvojnih faza.

Istraživanje identiteta: Najvažnije značajke adolescencije su definiranje i učvršćivanje različitih aspekata identiteta, među ostalima i rodnog identiteta. Preporuka 6.2 govori o istraživanju identiteta u kontekstu razvoja rodnog identiteta. Preporuka 6.12.b donosi procjenu vremena koje je potrebno da mlada osoba iskusi rodno raznolike identitete, da bi potom izrazila ili ne rodno raznolike identitete i donijela suvislu odluku o rodno-afirmirajućim medicinskim tretmanima.

Pristanak i donošenje odluka: Pristajanje na rodno-afirmirajuće postupke i donošenje odluka u adolescentskoj dobi zahtijevaju procjenu emocionalnog, kognitivnog i psihosocijalnog razvoja pojedinca. Preporuka 6.12.c izravno se bavi emocionalnom i kognitivnom zrelošću te opisuje nužne komponente procesa evaluacije koje se koriste za procjenu sposobnosti donošenja odluka.

Uključenost skrbnika ili roditelja: Adolescenti obično često ovise o savjetima svojih skrbnika ili roditelja. To osobito vrijedi kada mlada osoba prolazi kroz proces odlučivanja o različitim opcijama tretmana. Preporuka 6.11 govori o važnosti uključivanja skrbnika ili roditelja i razmatra njihovu ulogu u procjenama i tretmanima. Nijedan skup smjernica ne može uzeti u obzir sve pojedinačne okolnosti na globalnoj razini.

Preporuka 6.1

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikim adolescentima da:

- a. **posjeduju licencu nadležnog tijela i diplomu ili njezin ekvivalent u relevantnom kliničkom području koje dodjeljuje nacionalna akreditacijska agencija;**
- b. **prođu teorijsko i stručno usavršavanje temeljeno na dokazima i steknu**

stručnost u području mentalnog zdravlja djece, adolescenata i njihovih obitelji u cijelom razvojnom spektru;

- c. **budu educirani i stručni u pitanjima razvoja rodnog identiteta, rodne raznolikosti kod djece i adolescenata, da imaju sposobnost procjene sposobnosti pristanka te da steknu opće znanje o rodnoj raznolikosti tokom cijelog ljudskog životnog vijeka;**
- d. **da budu educirani i stručni za podršku osobama s autizmom i neurorazvojnu raznolikost ili da surađuju sa stručnjacima za autizam i neurodivergentnost kada rade s autističnim ili neurodivergentnim TiRR adolescentima;**
- e. **da se kontinuirano profesionalno usavršavaju u svim područjima relevantnima za rodno raznoliku djecu, adolescente i njihove obitelji.**

Prilikom procjene TiRR adolescenata i pružanja podrške njima i njihovim obiteljima, zdravstveni radnici i stručnjaci trebaju posjedovati opća i rodno specifična znanja. Stručnjaci osposobljeni za rad s adolescentima i obiteljima imaju važnu ulogu u praćenju svih aspekata razvoja adolescenta i obiteljske dinamike (Adelson et al., 2012; APA, 2015; Hembree et al., 2017). Ostala poglavlja u ovoj verziji Standarda skrbi detaljnije opisuju navedene kriterije za stručnjake koji pružaju rodnu skrb (v. peto poglavlje – Procjenu odraslih; sedmo poglavlje – Djecu i trinaesto poglavlje – Hirurgiju i postoperativnu njegu). Stručnjaci koji rade s adolescentima trebali bi se informirati o tome što se o razvoju rodnog identiteta adolescenta zna, a što ne i po čemu se ta baza znanja razlikuje od onoga što se primjenjuje kod odraslih ili djece u predpubertetu. Specijalisti za mentalno zdravlje u tom su smislu najkompetentniji i raspolažu kliničkim vremenom da naprave procjenu i objasne mladim transrodnim osobama prioritete i ciljeve, što uključuje i one koje traže medicinsku/hiruršku rodno-afirmirajuću skrb. Razumijevanje i usmjeravanje dinamike obitelji, čiji članovi mogu imati različite stavove o povijesti i potrebama mlade osobe, važna je kompetencija, a specijalisti za mentalno zdravlje često su u to najupućeniji.

Kada stručnjaci za razvoj djece i adolescenata nisu dostupni, drugi zdravstveni radnici

trebaju preuzeti obavezu stjecanja specijalističkog obrazovanja iz područja razvoja adolescenata i obiteljske dinamike, uključujući razvoj rodnog identiteta. Također, s obzirom na to da autistični, odnosno neurodivergentni transrodni mladi predstavljaju prilično malu podgrupu mladih koji koriste usluge rodnih klinika globalno, važno je da se zdravstveni radnici dodatno educiraju u području autizma i da razumiju jedinstvene elemente skrbi koju autistični, rodno raznoliki mladi mogu tražiti (Strang, Meagher et al., 2018). Ako takve edukacije nisu dostupne, preporučuje se savjetovanje i suradnja sa stručnjacima specijaliziranim za autizam i neuroraznolikost.

Preporuka 6.2

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji rade s rodno raznolikim adolescentima otvoreno i s poštovanjem potpomažu istraživanje i izražavanje roda, izbjegavajući favoriziranje ijednog identiteta.

Adolescencija je razvojno razdoblje koje uključuje fizičke i psihičke promjene karakterizirane osamostaljivanjem i stjecanjem neovisnosti u odnosu na skrbnike (Berenbaum et al., 2015; Steinberg, 2009). Mladi ljudi tokom tog razdoblja mogu istraživati različite aspekte svog identiteta, uključujući i rodni identitet.

Adolescenti se razlikuju s obzirom na to koliko su skloni istraživanju i koliko se posvećuju aspektima svog identiteta (Meeus et al., 2012). Za neke je adolescente tempo postizanja konsolidacije identiteta brz, dok je za druge sporiji. Za neke se adolescente tjelesni, emocionalni i psihološki razvoj odvija tokom istog vremenskog razdoblja, dok kod drugih postoje određeni prekidi između tih aspekata razvoja. Slično tome, vremenska linija razvoja rodnog identiteta varira (Arnoldussen et al., 2020; Katz-Wise et al., 2017). Za neke je mlade ljude razvoj rodnog identiteta jasan proces koji počinje u ranom djetinjstvu, dok za druge pubertetske promjene pridonose doživljaju sebe u određenom rodu (Steensma, Kreukels et al., 2013). Za mnoge proces može započeti značajno nakon što su pubertetske promjene završile. S obzirom na te varijacije, ne postoji određeni tempo, proces ili ishod koji se može predvidjeti za pojedinačne adolescente koji traže rodno-afirmirajuću skrb.

Zbog svega navedenog, zdravstveni radnici koji rade s adolescentima trebaju stvoriti

okruženje u kojem će mladima pružiti podršku, istovremeno poštujući njihov rodni identitet i potičući ih da otvoreno istražuju svoje rodne potrebe, što uključuje društvene, medicinske i fizičke rodno-afirmirajuće intervencije ako se potrebe s vremenom promijene ili razvijaju.

Preporuka 6.3

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji rade s rodno raznolikim adolescentima osiguraju sveobuhvatnu biopsihosocijalnu procjenu adolescenata koji razmatraju rodna pitanja i traže medicinsku ili hiruršku skrb povezanu s tranzicijom te da je provedu u suradnji s njima i uz podršku.

S obzirom na brojne načine na koje se identitet može razviti tokom adolescencije, preporučujemo korištenje sveobuhvatne biopsihosocijalne procjene za izradu boljih smjernica za donošenje odluka o tretmanu i optimiziranje ishoda. Ta bi procjena trebala težiti boljem razumijevanju adolescentovih snaga, ranjivosti, dijagnostičkog profila i pojedinačnih potreba, kako bi mu se osigurala individualizirana skrb. Kao što je već spomenuto u preporuci 6.1, stručnjaci za mentalno zdravlje imaju najprikladnije obrazovanje, iskustvo i kliničko vrijeme potrebno za prikupljanje informacija o kojima ovdje govorimo. Procesu procjene treba pristupiti u suradnji s adolescentima i njihovim skrbnicima, odvojeno i zajedno, kao što je detaljnije opisano u preporuci 6.11. Procjenu treba obaviti prije bilo koje zdravstveno potrebne medicinske ili hirurške intervencije koja se razmatra (npr. lijekovi za suzbijanje puberteta, rodno-afirmirajući hormoni, operacije). V. preporuku 2.1 o medicinskoj nužnosti u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti; v. također dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju i trinaesto poglavlje - Hirurgiju i postoperativnu njegu.

Mladi mogu doživjeti različite rodne identitete na različite načine. Sociokulturne definicije i iskustva roda i dalje se razvijaju, a mladi se sve češće predstavljaju nizom rodnih identiteta i načina opisivanja svojih iskustava i potreba vezanih uz rod (Twist i de Graaf, 2019). Na primjer, neki će od njih shvatiti da su transrodni ili, šire gledano, rodno raznoliki i poduzet će korake da se u skladu s time mogu i predstavljati. Nekima je važno pristupiti rodno-afirmirajućem medicinskom tretmanu, dok za druge to ne mora biti potrebno. Na primjer, proces

istraživanja s vremenom možda neće rezultirati samoafirmacijom mlade osobe ili njezinim zaključivanjem da utjelovljuje rod koji se razlikuje od onoga koji joj je pripisan pri rođenju, pa neće posegnuti za medicinskim intervencijama (Arnoldussen et al., 2019).

Najsnažniji longitudinalni dokazi koji podupiru dobrobit rodno-afirmirajućih medicinskih i hirurških tretmana u adolescentskoj dobi dobiveni su u kliničkom okruženju koje je osiguralo detaljnu, sveobuhvatnu dijagnostičku procjenu tokom određenog vremena prije uključenja u protokol pružanja skrbi (de Vries i Cohen-Kettenis, 2012; de Vries et al., 2014). S obzirom na to istraživanje, kao i na stalnu evoluciju iskustava rodne raznolikosti u društvu, sveobuhvatna dijagnostička biopsihosocijalna procjena u adolescenciji temelji se na dokazima, ali i čuva integritet procesa donošenja odluka. U nedostatku potpunog dijagnostičkog profila, drugi mogući problemi vezani uz mentalno zdravlje, koje bi možda trebalo prioritizirati i adresirati, možda neće biti otkriveni. Nema studija dugoročnih ishoda rodno uvjetovanih medicinskih tretmana za mlade koji nisu prošli sveobuhvatnu procjenu. Tretman u ovom kontekstu (npr. s ograničenom procjenom ili bez procjene) nema empirijske potpore i stoga postoji rizik da odluka o pokretanju rodno-afirmirajuće medicinske intervencije dugoročno možda ne bi bila u najboljem interesu mlade osobe.

Budući da se pružanje zdravstvene zaštite i dostupnost specijalističke njege globalno razlikuju, često je potrebno osmišljavanje posebnog procesa procjene i prilagodbe postojećim resursima. U nekim slučajevima može biti koristan prošireniji proces procjene, kao u slučaju mladih u složenijim situacijama (npr. komplicirana povijest mentalnog zdravlja (Leibowitz i de Vries, 2016)), istodobne pojave karakteristika iz spektra autizma (Strang, Powers et al., 2018) i/ili odsutnosti rodne nepodudarnosti u djetinjstvu (Ristori i Steensma, 2016). S obzirom na jedinstvene kulturne, finansijske i geografske faktore koji postoje kod određenih populacija, zdravstveni radnici bi trebali izraditi modele procjene koji su fleksibilni i omogućuju odgovarajuću i pravovremenu skrb koja bi obuhvaćala što više mladih ljudi, a koja bi garantirala učinkovitu procjenu i davala informacije o adolescentovoj snazi, ranjivosti, dijagnostičkom profilu i individualnim potrebama. Psihometrijski

potvrđene psihosocijalne i rodne mjere također se mogu koristiti za pružanje dodatnih informacija. Multidisciplinarna procjena za mlade koji traže rodno-afirmirajuću medicinsku skrb ili hiruršku intervenciju uključuje sljedeća područja koja odgovaraju relevantnim preporukama:

- **Razvoj rodnog identiteta:** Preporuke 6.12.a i 6.12.b detaljno razrađuju faktore povezane s razvojem rodnog identiteta, unutar specifičnog kulturnog konteksta, pri procjeni TiRR adolescenata.
- **Socijalni razvoj, podrška i intersekcionalnost:** Preporuke 6.4 i 6.11 detaljno razlažu važnost procjenjivanja manjinskog stresa vezanog uz rod, kao i obiteljske dinamike te drugih aspekata koji doprinose društvenom razvoju i intersekcionalnosti.
- **Dijagnostička procjena moguće prisutnosti razvojnih problema ili teškoća s mentalnim zdravljem:** Preporuka 6.12.d razrađuje važnost razumijevanja odnosa koji postoji, ako uopće postoji, između prisutnih problema s mentalnim zdravljem ili razvojnih problema, s jedne strane, te problema s rodnim identitetom tj. izražavanjem rodne raznolikosti mlade osobe, s druge.
- **Sposobnost donošenja odluka:** Preporuka 6.12.c razrađuje procjenu emocionalne zrelosti mlade osobe i relevantnost kada adolescent razmišlja o rodno-afirmirajućim hirurškim ili drugim medicinskim tretmanima.

Preporuka 6.4

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da rade s obiteljima, školama i drugim relevantnim okolinama te da promoviraju prihvaćanje izražavanja rodno raznolikog ponašanja i identiteta kod adolescenata.

Više znanstvenih istraživanja i konsenzus stručnjaka podržavaju implementaciju pristupa koji promoviraju prihvaćanje i afirmaciju rodno raznolikih mladih diljem društva u obiteljima, školama, zdravstvenim ustanovama i svim drugim organizacijama i zajednicama s kojima su u interakciji (npr. Pariseau et al., 2019; Russell et al., 2018; Simons et al., 2013; Toomey et al., 2010; Travers et al., 2012). Prihvaćanje i afirmacija postižu se različitim pristupima, aktivnostima i strategijama koje preporučujemo

da se provedu kroz različite odnose i okruženja u kojim mlada osoba živi i funkcionira. Važno je i za članove obitelji i za članove zajednice uključene u život adolescenta da surađuju, osim ako se njihovo uplitanje ne smatra štetnim za adolescenta. Primjeri prihvaćanja i afirmacije rodne raznolikosti te promišljanja i slobodnog izražavanja identiteta koje su predložili Pariseau i drugi (2019), a koji mogu biti implementirani u obiteljima, među osobljem i u organizacijama, sadrže:

1. aktivnosti koje su podrška mladima da se uključe u rodno ekspanzivne (npr. nenormativne) aktivnosti i interese;
2. komunikaciju koja podržava mlade u izražavanju svojih iskustava o rodu i istraživanju roda;
3. korištenje utvrđenog imena/zamjenice mlade osobe;
4. podršku mladima koji nose rodno-afirmirajuće odjeću/uniformu, frizure i predmete (npr. nakit, šminku);
5. pozitivnu i podržavajuću komunikaciju s mladima o rodu i što ih u vezi s time brine;
6. obrazovanje o pitanjima rodne raznolikosti ljudi u neposrednom okruženju mlade osobe (članova obitelji, pružatelja zdravstvenih usluga, društvenih mreža podrške), prema potrebi uključujući informacije o tome kako zagovarati potrebe rodno raznolikih mladih u zajednici, školi i zdravstvenoj skrbi te druge teme;
7. podršku rodno raznolikim mladima da se povežu s podržavajućim zajednicama (npr. LGBTQ grupe, događanja, prijatelji);
8. pružanje prilika za raspravu, razmatranje i istraživanje opcija medicinskih tretmana kada su oni potrebni;
9. provođenje politika protiv zlostavljanja;
10. uključivanje nebinarnih iskustava u svakodnevni život, materijale za čitanje i nastavne planove i programe (npr. knjige, predavanja o zdravlju i spolnom odgoju, zadane teme eseja koje nadilaze binarne podjele, povezivanje s LGBTQ i podržavajućim grupama);
11. rodno inkluzivne sadržaje kojima mladi mogu lako pristupiti bez odvajanja od vršnjaka koji nisu rodno raznoliki (npr. toaleti, svlačionice).

Naša je preporuka da zdravstveni radnici rade s roditeljima, školama i drugim organizacijama ili grupama na promoviranju prihvaćanja i afirmacije TiRR identiteta i izražavanja, bez obzira na to jesu li socijalne ili medicinske intervencije provedene ili nisu, jer su društveno prihvaćanje i afirmacija povezani s manje negativnih simptoma, bilo bihevioralnih bilo vezanih uz mentalno zdravlje te više pozitivnih simptoma mentalnog zdravlja i bihevioralnog funkcioniranja (Day et al., 2015; de Vries et al., 2016; Greytak et al., 2013; Pariseau et al., 2019; Peng et al., 2019; Russell et al., 2018; Simons et al., 2013; Taliaferro et al., 2019; Toomey et al., 2010; Travers et al., 2012). Russell i suradnici 2018. otkrili su da se mentalno zdravlje popravljaju što je više prihvaćanja i afirmacije u različitim društvenim okruženjima (npr. kuća, škola, radno mjesto i prijatelji). Odbačenost od obitelji, vršnjaka, školskog osoblja (primjerice, namjerno korištenje imena i zamjenice s kojima se mlada osoba ne identificira, nepriznavanje rodno-afirmiranog identiteta mlade osobe, vršnjačko nasilje, uznemiravanje, verbalno i fizičko nasilje, loši međuljudski odnosi, odbacivanje zbog transrodnosti, izbacivanje iz stambenog prostora) izravno je povezana s lošim ishodima, poput anksioznosti, depresije, suicidalnih ideja, pokušaja suicida, drogiranja (Grossman et al., 2005; Klein i Golub; 2016; Pariseau et al., 2019; Peng et al., 2019; Reisner, Greytak et al., 2015; Roberts et al., 2013). Važno je osvijestiti da se negativni simptomi pojačavaju s rastom razine odbacivanja i da se nastavljaju u odrasloj dobi (Roberts et al., 2013).

Također je dokazano da neutralan ili indiferentan odgovor na rodnu raznolikost mlade osobe i njezino istraživanje (npr. dopuštanje djetetu da kaže drugima svoje odabrano ime, ali nekorištenje imena, skrivanje rodnog identiteta od obitelji ili prijatelja, nezauzimanje za dijete u slučaju neprihvaćanja među vršnjacima i u školi, izostanak angažmana i suradnje s drugim mehanizmima podrške (npr. psihoterapeutima i grupama potpore)) ima negativne posljedice poput jačanja simptoma depresije (Pariseau et al., 2019). Zbog toga ne treba ignorirati propitivanje roda ili odgađati razmatranje potreba mladih za rodnom skrbi. Posebno su vrijedni stručnjaci koji prepoznaju potrebe mladih za individualnim pristupom, podrškom i uvažavanjem njihovih potreba vezanih uz rodno

izražavanje, identitete i njihovo aktualiziranje tokom vremena, u različitim područjima i odnosima. Mladima može trebati pomoć da se lakše nose s tenzijama prihvatanja tuđeg razumijevanja i prilagođavanja njihovom istraživanju adolescentskih identiteta i promjena (npr. Kuper, Lindley et al., 2019). Važno je da stručni kadar surađuje s roditeljima i ostalima u procesu razmatranja njihovih briga i osjećaja i educiraju se o rodnoj raznolikosti jer ti procesi ne moraju izražavati neslaganje ili neutralnost, nego biti pokušaj da se zauzme stav i prikupe informacije koje će pridonijeti prihvatanju (npr. Katz-Wise et al., 2017).

Preporuka 6.5

Ne preporučujemo predlaganje reparativne i konverzijske terapije kojom se teži postići promjena roda i rodnog izražavanja osobe zbog njihova usklađivanja sa spolom pripisanim pri rođenju.

Neki zdravstveni radnici, sekularne ili vjerske organizacije i obitelji koje odbijaju prihvatiti promjene kod svog djeteta, mogu poduzeti različite korake da bi osujetili izražavanje rodne raznolikosti ili tvrdnje adolescenta o rodnom identitetu koji nisu u skladu sa spolom pripisanim pri rođenju. Takvi naponi u onemogućavanju reverzibilnog društvenog izražavanja ili tranzicije mogu uključivati nekorištenje izabranih imena i zamjenice koji su izbor mlade osobe i ograničavanje njihova samoizražavanja odabirom odjeće ili frizure (Craig et al., 2017; Green et al., 2020). Cilj tog neafirmativnog ponašanja obično je učvrstiti stavove da rodni identitet i izražavanje mlade osobe moraju odgovarati rodu koji proizlazi iz spola pripisanog pri rođenju ili očekivanjima koja su uz taj spol vezana. Aktivnosti i pristupi, koji se ponekad nazivaju "tretmanima", a nastoje uskladiti rodni identitet i izražavanje sa spolom pripisanim pri rođenju nisu rijetki, no dokazano je da ne rezultiraju promjenama u rodnom identitetu (Craig et al., 2017; Green et al., 2020). Protivimo se takvim nastojanjima jer je utvrđeno da nemaju učinka i povezani su s pogoršanjem mentalnog zdravlja i psihičkog funkcioniranja (Craig et al., 2017; Green et al., 2020; Turban, Beckwith et al., 2020).

Velik dio istraživanja vezanih za procjenu "konverzijske" i "reparativne" terapije proučavao je utjecaj nastojanja da se promijeni rodno izražavanje (muževnost ili ženstvenost)

i povezao seksualnu orijentaciju s rodnim identitetom (APA, 2009; Burnes et al., 2016; Craig et al., 2017). Neki od tih pokušaja usmjereni su i na rodni identitet i na izražavanje (AACAP, 2018). Konverzijska/reparativna terapija povezana je s pogoršavanjem simptoma anksioznosti, depresije, suicidalnim idejama, pokušajima samoubojstva i izbjegavanjem zdravstvene skrbi (Craig et al., 2017; Green et al., 2020; Turban, Beckwith et al., 2020). Iako su neke od tih studija naišle na kritike zbog metodologije ili zaključaka (npr. D'Angelo et al., 2020), to ne umanjuje važnost isticanja da su *a priori* naponi da se promijeni identitet osobe klinički i etički neosnovani. Protivimo se svim oblicima konverzija ili pokušaja da se nečiji rodni identitet promijeni zato što 1.) i sekularni i vjerski naponi da se promijeni rodni identitet/izražavanje uvijek su povezani s negativnim psihičkim funkcioniranjem koje se prenosi u odraslu dob (Turban, Beckwith et al., 2020) i 2.) postoje značajni etički razlozi za naglašeno poštovanje rodno raznolikih identiteta.

Valja napomenuti da se potencijalni faktori koji pokreću rodno iskustvo mlade osobe i upućuju na rodnu inkongruenciju, u kontekstu podrške adolescentu u samootkrivanju, ne smatraju reparativnom terapijom sve dok nema *a priori* cilja promjene ili promicanja bilo kojeg rodnog identiteta ili izražavanja (AACAP, 2018; v. preporuku 6.2). Da bi adolescentska propitivanja imala terapijski učinak, preporučujemo da se razgovoru o tome koji su postupci pokušani, koji se postupci razmatraju ili planiraju s obzirom na rodno izražavanje adolescenta pristupi afirmativno i s razumijevanjem. Teme za tu raspravu mogu uključivati što osoba smatra korisnim i afirmativnim, a što beskorisnim ili uznemirujućim i zašto. Preporučujemo korištenje afirmativnog pristupa tim temama i raspravama, poput onih koji se ističu u SS-8, v. preporuku 6.4.

Preporuka 6.6

Predlažemo zdravstvenim radnicima da poduče transrodne i rodno raznolike adolescente o podvezivanju grudi i prikriivanju genitalija te da ih informiraju o koristima i rizicima tih postupaka.

TiRR mladi mogu doživljavati nelagodu s obzirom na anatomiju grudi i genitalija. Postupci kao što su podvezivanja grudi, korištenja

jastučića za grudnjak, prikrivanje genitalija (engl. *genital tucking*) ili nošenje suspenzora (engl. *genital packing*) reverzibilne su, nemedicinske metode koje mogu ublažiti nelagodu (Callen-Lorde, 2020a, 2020b; Deutsch, 2016a; Olson-Kennedy, Rosenthal et al., 2018; Transcare BC, 2020). Važno je procijeniti stupanj nelagode povezane s tjelesnim razvojem ili anatomijom i educirati mlade o mogućim nemedicinskim intervencijama za rješavanje te nelagode i razgovarati o njihovoj sigurnoj primjeni.

Vezivanje grudi (engl. *binding*) uključuje kompresiju tkiva dojki kako bi se postigao ravniji izgled prsnog koša. Studije pokazuju da je do 87% transmaskulinih pacijenata koristilo vezivanje (Jones, 2015; Peitzmeier, 2017). Metode vezivanja uključuju upotrebu komercijalnih steznika, sportskih grudnjaka, nošenje više majica, slojevitih sportskih grudnjaka ili upotrebu elastičnih ili drugih zavoja (Peitzmeier, 2017). Većina mladih danas navodi da se o različitim praksama vezivanja informiraju na internetu, u zajednicama svojih vršnjaka (Julian, 2019). Zdravstveni radnici mogu imati važnu ulogu u osiguravanju da mladi dobiju tačne i pouzdane informacije o mogućim koristima i rizicima vezivanja grudi. Osim toga, zdravstveni radnici mogu savjetovati pacijente o sigurnim praksama vezivanja i pratiti moguće negativne učinke na zdravlje. Iako postoje potencijalni negativni fizički utjecaji vezivanja, mladi koji to redovito prakticiraju izvještavaju o mnogim dobrobitima, poput povećane udobnosti, većeg osjećaja sigurnosti te znatno rjeđeg pogrešnog procjenjivanja roda u okolini (Julian, 2019). Uobičajeni negativni utjecaji podvezivanja grudi na zdravlje uključuju bolove u leđima ili grudnom košu, zaduhu (kratki dah) i pregrijavanje (Julian, 2019). Ozbiljniji negativni utjecaji na zdravlje poput kožnih infekcija, respiratornih infekcija i prijeloma rebra nisu uobičajeni i povezuju se s vezivanjem prsa u odraslih (Peitzmeier, 2017). Ako mladi vezuju grudi treba im savjetovati da koriste samo sigurne postupke – kao što su steznici posebno dizajnirani za rodno raznoliku populaciju – da bi se smanjio rizik od ozbiljnijih posljedica po zdravlje. Upotreba ljepljivih traka, elastičnih zavoja i plastičnih folija smatra se štetnima jer može smanjiti cirkulaciju krvi, oštetiti kožu i ometati disanje. Prijave li mladi negativne posljedice podvezivanja grudi, potrebno je obratiti se zdravstvenom radniku upućenom

u rodno-afirmirajuće medicinske postupke i s iskustvom u radu s TiRR mladima.

Prikrivanje genitalija praksa je postavljanja penisa i testisa na način da se umanju njihova vidljivost. Metode uključuju uvlačenje penisa i testisa između nogu ili uvlačenje testisa unutar preponskog kanala i povlačenje penisa između nogu. Genitalije se uglavnom fiksiraju donjim rubljem ili suspenzorom, odjevnim predmetom koji se može izraditi ili kupiti. Dostupna su ograničena istraživanja o specifičnim rizicima i koristima prikrivanja genitalija kod odraslih, ali nijedna nije provedena na mladima. Prethodne studije pokazale su da je usko donje rublje povezano sa smanjenom koncentracijom i pokretljivošću spermija. Osim toga, povišene temperature skrotuma mogu se povezati s lošim karakteristikama sperme, a prikrivanje genitalija bi u teoriji moglo utjecati na spermatogenezu i plodnost (Marsh, 2019), iako ne postoje konačne procjene štetnih ishoda takvih postupaka. Potrebna su daljnja istraživanja da bi se utvrdili specifični rizici i koristi i rizici prikrivanja genitalija u mladosti.

Preporuka 6.7

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razmotre propisivanje sredstava za supresiju menstruacije kod adolescenata koji doživljavaju rodnu inkongruenciju, ali možda ne žele terapiju testosteronom; kao i za one koji žele terapiju, ali još nisu započeli s njom; ili u kombinaciji s terapijom testosteronom za menoragiju (probojno krvarenje).

Kada se s rodno raznolikim mladim ljudima razmatraju dostupne opcije lijekova za supresiju menstruacije, pružatelji skrbi trebaju sudjelovati u zajedničkom donošenju odluka, koristiti rodno uključiv jezik (npr. pitati pacijente koje izraze koriste za označavanje svoje menstruacije, reproduktivnih organa i genitalija) i obavljati fizičke preglede na osjetljiv, rodno-afirmirajući način (Bonnington et al., 2020; Krempasky et al., 2020). Ne postoji službeno istraživanje koje procjenjuje kako zaustavljanje menstruacije može utjecati na rodnu inkongruenciju i/ili disforiju. Međutim, ovaj postupak može biti početna intervencija koja omogućuje daljnje istraživanje rodno povezanih ciljeva skrbi, davanje prioriteta nekoj drugoj skrbi vezanoj uz mentalno zdravlje ili oboje, osobito kod osoba koje proživljavaju pogoršanje simptoma rodne

disforije zbog neželjenog krvarenja iz maternice (v. preporuku 6.12d; Mehringer i Dowshen, 2019). Kada se ne koristi testosteron, zaustavljanje menstruacije može se postići progestinom. Važno je dobiti detaljnu anamnezu menstruacije i procjenu prije primjene terapije za njezino zaustavljanje da se isključe svi temeljni menstrualni poremećaji (Carswell i Roberts, 2017). Kao dio rasprave o lijekovima za supresiju menstruacije, također se treba pozabaviti potrebom za kontracepcijom i informacijama o učinkovitosti lijekova za supresiju menstruacije kao metode kontracepcije (Bonnington et al., 2020). Trebalo bi ponuditi niz opcija za supresiju menstruacije, kao što su kombinirani lijekovi estrogen-progestin, oralni progestini, depo i subdermalni progestin i intrauterine (unutarmaterične) kontracepcijske spirale, da bi se omogućili individualizirani planovi njege, uz pravilno razmatranje dostupnosti i pokrivenosti zdravstvenim osiguranjem, te procjena kontraindikacija i nuspojava (Kanj et al., 2019).

Hormonski lijekovi koji sadrže samo progestin jesu opcija, osobito među transmaskulinim ili nebinarnim mladima koji nisu zainteresirani za medicinsku njegu koja sadrži estrogen, kao i kod onih koji su izloženi riziku od tromboembolijskih incidenata ili imaju druge kontraindikacije za terapiju estrogenom (Carswell i Roberts, 2017). Hormonski lijekovi koji sadrže samo progestin uključuju oralni progestin, injekcije depo-medroksiprogesterona, implantate etonogestrela i spirale s levonorgestrelom (Schwartz et al., 2019). Hormonske opcije koje sadrže samo progestin razlikuju se u pogledu učinkovitosti u supresiji menstruacije i imaju niže stope postizanja amenoreje (izostanka menstruacije) od kombinirane oralne kontracepcije (Pradhan i Gomez-Lobo, 2019). Detaljniji opis relevantnih kliničkih studija prikazan je u dvanaestom poglavlju – Hormonskoj terapiji. Zdravstveni radnici ne bi trebali sami stvarati pretpostavke u vezi preferirane metode terapije kod pojedinca s obzirom na to da neki transmaskulini mladi preferiraju vaginalne prstenove ili intrauterine spirale (Akgul et al., 2019). Iako hormonski lijekovi zahtijevaju praćenje potencijalne labilnosti i naglih promjena raspoloženja, depresivnih učinaka ili oboje, dobrobiti i rizici netretirane supresije menstruacije u okruženju rodne disforije zahtijevaju individualnu procjenu. Neki se pacijenti mogu odlučiti za kombiniranu oralnu

kontracepciju, koja uključuje različite kombinacije etinilestradiola i s različitim dozama i različitim generacijama progestina (Pradhan i Gomez-Lobo, 2019). Niže doze komponenti etinilestradiola u kombiniranim oralnim kontracepcijskim tabletama povezane su s povećanim probojnim krvarenjem. Kontinuirani kombinirani oralni kontraceptivi mogu se koristiti za kontinuiranu supresiju menstruacije i mogu se primjenjivati u obliku transdermalnih ili vaginalnih prstenova.

Korištenje analoga hormona koji oslobađa gonadotropin (GnRH) također može rezultirati supresijom menstruacije. Međutim, preporučuje se da rodno raznoliki mladi rodno raznoliki mladi ispune potrebne kriterije za tretman (kao što je istaknuto u preporuci 6.12) prije nego što im se propiše ovaj lijek (Carswell i Roberts, 2017; Pradhan i Gomez-Lobo, 2019). Konačno, lijekovi za supresiju menstruacije mogu biti indicirani kao pomoćna terapija za probojno krvarenje iz maternice, koje se može pojaviti tokom uzimanja egzogenog testosterona ili kao terapija premoštenja dok se čeka na supresiju menstruacije terapijom testosterona. Kada se egzogeni testosteron koristi kao rodno-afirmirajući hormon, supresija menstruacije obično se postiže u prvih šest mjeseci terapije (Ahmad i Leinung, 2017). Međutim, od iznimne je važnosti da se adolescente informira da ovulacija i trudnoća još uvijek mogu nastupiti u uvjetima amenoreje (Gomez et al., 2020; Kanj et al., 2019).

Preporuka 6.8

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da održavaju odnos s TiRR adolescentima i svim relevantnim pružateljima skrbi te da pruže podršku adolescentu u odlučivanju tokom cjelokupnog tretmana za supresiju puberteta, hormonske terapije i rodno povezanih hirurških zahvata sve do odrasle dobi.

Zdravstveni radnici specijalizirani za razvoj djece i adolescenata, kao što je opisano u preporuci 6.1, imaju važnu ulogu u kontinuiranom pružanju skrbi za mlade tokom svih potreba i tretmana vezanih za rod. Podrška adolescentima i njihovim obiteljima zahtijeva pristup skrbi koja prati razvoj emocionalne zrelosti mlade osobe te pruža odgovarajuću skrb tokom tog vremena. Budući da se pravci rodno-afirmirajućih tretmana razlikuju ovisno o individualnim potrebama i iskustvima pojedinih TiRR

adolescenata, odluke o tretmanima (supresija puberteta, estrogeni/androgeni, rodno-afirmirajuće operacije) mogu se donijeti u različitim vremenskim točkama unutar razdoblja od nekoliko godina. Longitudinalno istraživanje koje pokazuje prednosti supresije puberteta i rodno-afirmirajućeg hormonskog tretmana provedeno je u okruženju u kojem je osiguran stabilan klinički odnos između adolescenata/obitelji i multidisciplinarnog tima (de Vries et al., 2014).

Klinička okruženja koja nude dugotrajnije tretmane osiguravaju mogućnost da adolescenti i njihovi skrbnici podijele važne psihosocijalne aspekte emocionalne dobrobiti (kao što su obiteljska dinamika, škola, ljubavna i seksualna iskustva) koji kontekstualiziraju individualizirane potrebe rodno-afirmirajućeg tretmana i odluke koje se opisuju u ovom poglavlju. Klinički odnos može se odvijati u različitim okvirima, unutar multidisciplinarnog tima ili s različitim pružateljima usluga koji surađuju jedni s drugima. S obzirom na velika odstupanja u dostupnosti specijaliziranih centara za rodnu skrb, osobito za marginalizirane skupine koje su u tom smislu izložene nejednakosti, važno je da zdravstveni radnici budu svjesni svih prepreka u pružanju skrbi te da zadrže fleksibilnost u definiranju kliničkog odnosa i njegova osobita konteksta.

Razvijen klinički odnos koji pridonosi jačanju otpornosti kod mladih i pruža podršku roditeljima ili skrbnicima koji možda imaju vlastite potrebe za skrbi, može u konačnici pridonijeti roditeljskom prihvaćanju – u slučaju da je ono izostajalo – što je povezano s boljim ishodom mentalnog zdravlja mladih (Ryan, Huebner et al., 2009).

Preporuka 6.9

Preporučujemo da zdravstveni radnici obuhvate relevantne discipline, kao i specijaliste za mentalno zdravlje i druge medicinske stručnjake, pri donošenju odluka o tome jesu li supresija puberteta ili uvođenje hormonske terapije ili rodno uvjetovanih hirurških zahvata za TiRR adolescente prikladni i indicirani u tretmanu sve do zrelosti.

Uključivanje zdravstvenih radnika iz različitih disciplina korisno je za TiRR adolescente s rodnom disforijom/rodnom inkongruencijom koji traže rodno-afirmirajuće medicinske i

hirurške tretmane. Skrb o TiRR adolescentima uključuje:

1.) dijagnostička razmatranja (v. preporuke 6.3, 6.12.a i 6.12.b), koja provodi zdravstveni radnik specijaliziran za rodnu skrb (kako je definirano u preporuci 6.1), kada god je to moguće i potrebno;

2.) razmatranja mogućnosti pri propisivanju, vođenju i praćenju tretmana za rodno-afirmirajuću medicinsku i hiruršku skrb, koja uključuju specijaliste u relevantnim medicinskim i hirurškim područjima. Popis ključnih specijalizacija uključuje, iako im broj nije njime ograničen, adolescentsku medicinu/primarnu zdravstvenu skrb, endokrinologiju, psihologiju, psihijatriju, logopediju, socijalni rad, hirurgiju te prateće tehničko osoblje.

Novi dokazi pokazuju da mlade TiRR osobe imaju kliničku korist od pristupa rodno-afirmirajućim tretmanima u multidisciplinarnim rodnom klinikama (de Vries et al., 2014; Kuper et al., 2020; Tollit et al., 2019). Naposljetku, adolescenti koji traže rodno-afirmirajuću skrb u multidisciplinarnim klinikama s obzirom na značajnu složenost tretmana zahtijevaju blisku suradnju stručnjaka za mentalno zdravlje te drugih medicinskih i hirurških stručnjaka (McCallion et al., 2021; Sorbara et al., 2020; Tishelman et al., 2015).

Budući da svi pacijenti i njihove obitelji nisu u poziciji ili na lokaciji na kojoj im je dostupna multidisciplinarna skrb, nedostatak specijalista ne bi smio spriječiti mladu osobu da pristupi potrebnoj skrbi na vrijeme. Kada je specijalistička skrb dostupna, osobito u centrima u kojima postoje multidisciplinarni timovi, preporučuje se da timovi uključe sve stručnjake relevantne za pružanje rodne skrbi. To, međutim, ne znači da su sve specijalizacije neophodne da bi se pružila adekvatna skrb mladoj osobi i njezinoj obitelji.

Ako za pristup rodno-afirmirajućim medicinskim i hirurškim tretmanima adolescentu treba medicinska dokumentacija ili pismo preporuke, dovoljno je pisano mišljenje nekoga od članova multidisciplinarnog tima. To pismo treba sadržavati procjenu i mišljenje tima, koji uključuje zdravstvene radnike, psihologe i psihijatre (APA, 2015; Hembree et al., 2017; Telfer et al., 2018). Rezultati daljnjih procjena i pisana mišljenja mogu se zatražiti kada za to postoji posebna klinička potreba ili u slučaju kada su

članovi tima na različitim lokacijama ili odluče sastaviti vlastitu procjenu. Za više informacija v. peto poglavlje – Procjenu odraslih, preporuku 5.5.

Preporuka 6.10

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s TiRR adolescentima, koji traže rodno-afirmirajući medicinski ili hirurgski tretman, da ih prije njegova početka informiraju o reproduktivnim učincima, osobito o potencijalnom gubitku plodnosti, kao i dostupnim opcijama za očuvanje plodnosti u kontekstu faza pubertetskog razvoja.

Procjenjujući adolescente koji traže rodno-afirmirajuće medicinske ili hirurgske tretmane, zdravstveni radnici trebali bi razgovarati o specifičnim načinima na koje odabrani tretmani mogu utjecati na reproduktivno zdravlje. Pitanja plodnosti i specifične mogućnosti očuvanja detaljnije su obrađena u dvanaestom poglavlju – Hormonskoj terapiji i šesnaestom poglavlju – Reproductivnom zdravlju.

Važno je da zdravstveni radnici razumiju postojeće opcije za očuvanje plodnosti kako bi mogli adekvatno prenijeti informacije adolescentima. Roditeljima se savjetuje da se uključe u taj proces i shvate prednosti i nedostatke različitih opcija. Zdravstveni radnici trebaju biti svjesni da adolescenti i roditelji mogu imati različite stavove o reproduktivnoj sposobnosti i stoga mogu donijeti različite odluke (Quain et al., 2020), zbog toga im zdravstveni radnici mogu pomoći savjetom.

Zdravstveni radnici trebaju obratiti posebnu pažnju na razvojne i psihološke aspekte očuvanja plodnosti i sposobnost donošenja odluka za pojedinog adolescenta. Iako adolescenti mogu misliti da su donijeli odluku vezanu uz svoju reproduktivnu sposobnost, moguće je da se njihovo mišljenje o tome da imaju biološku djecu s vremenom promijeni te je o tome potrebno ozbiljno raspraviti sa zdravstvenim radnikom koji ima dovoljno iskustva, poznaje razvoj adolescenata i ima iskustva u radu s roditeljima.

Rješavanje dugoročnih posljedica koje rodno-afirmirajući medicinski tretmani mogu imati na plodnost i osiguravanje realnih očekivanja TiRR adolescenata s obzirom na opcije očuvanja plodnosti ili posvojenja ne mogu se postići jednokratnom raspravom, već trebaju biti dio kontinuiranih razgovora. Takvi razgovori trebali bi

se odvijati ne samo prije početka svake medicinske intervencije (supresije puberteta, hormona ili operacije) nego i tokom sljedećih tretmana i tranzicije.

Trenutačno postoje samo preliminarni rezultati retrospektivnih istraživanja koja procjenjuju transrodne odrasle osobe i njihove mladenačke odluke vezane uz posljedice rodno-afirmirajućih tretmana na reproduktivnu sposobnost. Važno je pritom ne prejudicirati ciljeve koje će adolescent imati u odrasloj dobi. Istraživanje provedeno među osobama koje su u djetinjstvu preživjele rak, pokazalo je da je među njima bilo onih koji priznaju da žale zbog propuštenih prilika za očuvanje plodnosti te izjavljuju da osjećaju tugu i žaljenje zbog neplodnosti (Armuand et al., 2014; Ellis et al., 2016; Lehmann et al., 2017). Nadalje, osobe oboljele od malignih oboljenja kojima prije liječenja nije bio prioritet imati biološku djecu, izvještavaju o tome da su promijenile mišljenje nakon ozdravljenja (Armuand et al., 2014).

S obzirom na složenost različitih opcija očuvanja plodnosti i izazove s kojima se zdravstveni radnici mogu susresti razgovarajući o plodnosti s adolescentom i obitelji (Tishelman et al., 2019), savjetovanje o plodnosti važno je za svakog transrodnog adolescenta koji se odluči za rodno-afirmirajuće medicinske tretmane, osim u slučaju kada savjetovanje o plodnosti nije pokriveno zdravstvenim osiguranjem ili obuhvaćeno sistemom javnog zdravstva, odnosno lokalno je nedostupno ili je zbog posebnih okolnosti nepoželjno.

Preporuka 6.11

Kada su za adolescente indicirani rodno-afirmirajući medicinski ili hirurgski tretmani, preporučujemo da zdravstveni radnici uključe roditelje/skrbnike u procjenu i proces, osim u onim slučajevima u kojima se procijeni da bi njihovo sudjelovanje bilo štetno za adolescenta ili da nije moguće.

Kada postoji indikacija da bi adolescent mogao imati koristi od rodno-afirmirajućeg medicinskog ili hirurgskog tretmana, uključivanje roditelja ili skrbnika u proces procjene preporučuje se u gotovo svim situacijama (Edwards-Leeper i Spack, 2012; Rafferty et al., 2018). Iznimke od toga mogu uključivati situacije u kojima je adolescent u udomiteljskoj skrbi ili pod nadležnošću službe za zaštitu djece, ili oboje, a

skrbništvo i sudjelovanje roditelja je nemoguće, neprikladno ili štetno. Podrška roditelja i obitelji TiRR mladih primarni je pokazatelj dobrobiti mladih i štiti njihovo mentalno zdravlje (Gower, Rider, Coleman et al., 2018; Grossman et al., 2019; Lefevor et al., 2019; McConnell et al., 2015; Pariseau et al., 2019; Ryan, 2009; Ryan et al., 2010; Simons et al., 2013; Wilson et al., 2016). Zbog toga je uključivanje roditelja/skrbnika u proces procjene, s obzirom na poticanje sve većeg roditeljskog razumijevanja i pružanja podrške, jedna od najkorisnijih dostupnih praksi.

Roditelji/skrbnici mogu kliničkom timu pružiti ključne podatke o rodnoj pripadnosti mlade osobe, kao i njezinoj cjelokupnoj razvojnoj, zdravstvenoj ili mentalnoj povijesti teškoća te dati uvid u njezino funkcioniranje i dobrobit te razinu podrške koju adolescent dobiva. Podudarnosti ili razlike u izvješćima adolescenta i njihovih roditelja/skrbnika može biti važna informacija za tim koji radi procjenu te može pomoći u osmišljavanju i oblikovanju individualizirane podrške mladima i njihovim obiteljima (De Los Reyes et al., 2019; Katz-Wise et al., 2017). Poznavanje obiteljskih okolnosti, uključujući faktore otpornosti i izazove, može pomoći u prepoznavanju osobitih oblika podrške tokom pružanja skrbi. Uključenost roditelja/skrbnika također je važna zbog educiranja članova obitelji o različitim pristupima skrbi, kontinuiranom praćenju i potrebama te mogućim komplikacijama. Psihološka edukacija o kliničkim opcijama rodne skrbi i sudjelovanje u procesu procjene, koji se s vremenom mogu mijenjati, pomaže roditeljima/skrbnicima da bolje razumiju rodna iskustva i potrebe vlastita djeteta u adolescentskoj dobi (Andrzejewski et al., 2020; Katz-Wise et al., 2017).

Zabrinutost roditelja/skrbnika ili njihova pitanja o stabilnosti rodne potrebe u nekom periodu, kao i implikacijama različitih rodno-afirmirajućih intervencija, uobičajeni su i ne treba ih odbaciti. Poželjno je da roditelji/skrbnici postavljaju pitanja, a postoje slučajevi u kojima su njihova pitanja ili nedoumice osobito korisne u informiranom donošenju odluka i planova. Na primjer, njihov iskaz može pružiti bitan kontekst u situacijama kada je mlada osoba nedavno ili iznenada razvila samosvijest o rodnoj raznolikosti i potrebom za rodno-afirmirajućom skrbi, ili kada postoji sumnja na pretjerani utjecaj vršnjaka i društvenih medija na

trenutačnu predodžbu mlade osobe o njezinu rodu. Kontekstualizacija iskaza roditelja/skrbnika također je od presudne važnosti s obzirom na to da se njihovi iskazi o rodnoj povijesti mlade osobe mogu, ali i ne moraju podudarati s iskazima same mlade osobe. Važno je istaknuti da rodna povijest može biti nepoznata roditeljima/skrbnicima jer rod može biti unutarnje iskustvo mladih, nepoznato drugima ako se o njemu ne razgovara. Zbog toga je izvješće adolescenta o njegovoj rodnoj povijesti i iskustvu ključno u procesu procjene.

Stavovi nekih roditelja o TiRR identitetima i/ili kliničkoj skrbi mogu odražavati manjak podrške ili protivljenje (Clark et al., 2020). Takve su perspektive predmet ciljane, obiteljske terapije. Iako takve suprotstavljene perspektive roditelja mogu u nekim slučajevima djelovati rigidno, zdravstveni radnici ne bi trebali pretpostavljati da je to slučaj. Postoje mnogi primjeri roditelja/skrbnika koji su s vremenom, uz podršku i psihološku edukaciju, počeli prihvaćati rodnu raznolikost i potrebe skrbi svog TiRR djeteta.

Primarni je cilj pomoći mladima i roditeljima/skrbnicima da zajednički donesu odluke o rodnoj skrbi. Međutim, u nekim slučajevima kada roditelji/skrbnici odbacuju svoje adolescentsko dijete i njegov rod, ta činjenica treba biti uključena u proces kliničke procjene. U takvim situacijama, mladi mogu zahtijevati veći angažman sistema zaštite i podrške za početak tretmana kako bi dobili potrebnu podršku i skrb (Dubin et al., 2020).

Preporuka 6.12

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji procjenjuju TiRR adolescente preporuče rodno-afirmirajuće medicinske ili hirurške tretmane koje pacijent traži kada:

Preporuka 6.12.a

Adolescent zadovoljava dijagnostičke kriterije rodne inkongruencije prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (ICD-11), u situacijama u kojima je dijagnoza neophodna da bi se ostvarilo pravo na zdravstvenu zaštitu. U zemljama koje još nisu implementirale najnoviji ICD mogu se koristiti i druge taksonomije, ali je potrebno omogućiti upotrebu najnovijeg ICD-a što je prije moguće.

U radu s TiRR adolescentima zdravstveni radnici trebaju shvatiti da, iako klasifikacija

može omogućiti pristup skrbi, uvrštavanje transrodnih identiteta u takve dokumente može biti doživljeno kao stigmatizirajuće iskustvo (Beek et al., 2016). Procjene povezane s rodnim zdravljem i rodnom raznolikošću kritizirane su, a dijagnostički sistemi kontroverzni (Drescher, 2016).

Zdravstveni bi radnici trebali procijeniti ukupnu povijest teškoća vezanih uz rod i potrebe mladih vezane uz rodnu skrb. Kroz proces procjene, zdravstveni radnici mogu postaviti dijagnozu kada je to potrebno da bi transrodnoj osobi omogućili pristup odgovarajućoj skrbi.

“Rodna inkongruencija” i “rodna disforija” dva su dijagnostička pojma koja se koriste u ICD-u Svjetske zdravstvene organizacije i Dijagnostičkom i statističkom priručniku za duševne poremećaje (DSM-u) Američkog psihijatrijskog udruženja. Od ova dva široko korištena klasifikacijska sistema, DSM se koristi samo za psihijatrijske klasifikacije, a ICD sadrži sve bolesti i stanja povezana s fizičkim i mentalnim zdravljem. Najnovije verzije ta dva sistema, DSM-5 i ICD-11, odraz su duge povijesti rekonceptualizacije i depsiopatologizacije dijagnoza povezanih s rodom (APA, 2013; WHO, 2019a). U usporedbi s prethodnom verzijom, DSM-5 “poremećaj rodnog identiteta” zamijenio je pojmom “rodne disforije”, priznajući time probleme koje neki ljudi doživljavaju, a koji proizlaze iz nepodudarnosti između doživljena rodnog identiteta i spola pripisana pri rođenju. U najnovijoj reviziji, DSM-5-TR, nema promjena u dijagnostičkim kriterijima za rodnu disforiju. Međutim, terminologija je prilagođena najprikladnijem dostupnom jeziku (npr. “spol pripisan pri rođenju” umjesto “spola pri rođenju” te “rodno-afirmirajući tretman” umjesto “promjene spola”, APA, 2022). U usporedbi s prethodnim izdanjem, u ICD-u 11 “rodna inkongruencija” premještena je iz poglavlja Mentalno zdravlje u poglavlje Stanja povezana sa seksualnim zdravljem. U usporedbi s DSM-om 5, u ICD-u 11 klasifikacija “rodne disforije” donosi važnu promjenu, a to je da nelagoda više nije indikator rodne inkongruencije (WHO, 2019a). Uostalom, kada osoba odrasta u okruženju koje podržava i prihvaća pojedinca, kriteriji nelagode i neprilagođenosti, koji su inherentni svim mentalnim teškoćama, možda nisu primjenjivi (Drescher, 2012). Klasifikacija “rodne inkongruencije” u ICD-11 bolje obuhvaća puninu

iskustava rodne raznolikosti i povezanih kliničkih rodni potreba.

Prema ICD-u 11, kriteriji za klasifikaciju “rodne inkongruencije” u adolescenciji ili odrasloj dobi zahtijevaju izrazitu i postojanu nepodudarnost iskustvenog roda pojedinca u odnosu na spol pripisan pri rođenju, što često dovodi do potrebe za “tranzicijom” koja će osobi omogućiti da živi i bude prihvaćena u iskustvenom rodu. Za neke to može uključivati hormonsku terapiju, operacije ili druge usluge zdravstvene skrbi da bi se tijelu pojedinca omogućilo usklađivanje s iskustvenim rodom. Relevantan pokazatelj za adolescente je da se klasifikacija ne može provesti prije početka puberteta. Naposljetku, napominje se “da samo rodno raznoliko ponašanje i sklonosti nisu osnov za dodjeljivanje TiRR klasifikacije” (WHO, ICD-11, 2019a).

Kriteriji u DSM-u 5 i DSM-u 5-TR klasifikaciju “rodne disforije” u adolescenciji i odrasloj dobi označavaju kao “izraženu nepodudarnost između nečijeg doživljenog/izraženog roda i pripisanog spola, u trajanju od najmanje šest mjeseci” (kriterij A, ispunjen kada je 2 od 6 podkriterija uočljivo; DSM-5, APA, 2013; DSM 5-TR, APA, 2022).

Iako je rodna klasifikacija jedan od uvjeta za dobivanje rodno-afirmirajuće medicinske skrbi, valja napomenuti da takva klasifikacija sama po sebi ne znači da je osobi takva skrb i potrebna. Raspon iskustava rodne nepodudarnosti kod mladih zahtijeva od stručnjaka pružanje niza tretmana ili intervencija na temelju individualnih potreba. Savjetovanje, istraživanje roda, procjena mentalnog zdravlja i, po potrebi, zdravstveni i specijalistički tretmani psihijataru i psihologa educiranih o rodnom razvoju mogu biti indicirani s provođenjem rodno-afirmirajuće medicinske skrbi ili bez nje.

Preporuka 6.12.b

Iskustvo rodne raznolikosti/nepodudarnosti izrazito je i postojano tokom vremena.

Mnogi adolescenti prolaze kroz proces istraživanja i konsolidacije identiteta (Klimstra et al., 2010; Topolewska-Siedzik i Ciecuch, 2018). Istraživanje identiteta tokom adolescencije može uključivati proces samootkrivanja roda i rodnog identiteta (Steensma, Kreukels et al., 2013). Malo se zna o tome na koji način procesi koji djeluju tokom konsolidacije rodnog

identiteta u adolescenciji (npr. proces priklanjanja određenim identitetima) mogu utjecati na iskustva ili potrebe mlade osobe tokom vremena.

Zbog toga bi se trebala uzeti u obzir razina reverzibilnosti rodno-afirmirajuće medicinske intervencije, zajedno s trajanjem iskustva rodne inkongruencije kod mlade osobe prije početka tretmana. S obzirom na potencijalne promjene u rodnom iskustvu i rodnim potrebama tokom adolescencije, važno je utvrditi da je mlada osoba iskusila nekoliko godina postojane rodne raznolikosti/nepodudarnosti prije nego što započne s ireverzibilnim tretmanima, kao što su hormonske terapije ili operacije. Tretman za supresiju puberteta, koji daje više vremena mlađim adolescentima da ojačaju svoje kapacitete za donošenje odluka, također otvara važna pitanja (v. preporuku 6.12.f i dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju) koja sugeriraju važnost dugotrajnog iskustva rodne nepodudarnosti/raznolikosti prije početka bilo kakvih tretmana. Međutim, u ovoj dobnoj grupi mlađih adolescenta nekoliko godina nije uvijek praktično ni potrebno, s obzirom na pretpostavku da tretman može biti sredstvo kojim se kupuje vrijeme dok se izbjegavaju problemi koji nastaju nepovratnim promjenama u pubertetu. Za mlade čije je iskustvo rodne nepodudarnosti kraće, podrška povezana s društvenom tranzicijom i/ili medicinskom skrbi (npr. supresija menstruacije/supresija androgena) također može donijeti stanovito olakšanje, ali i pružiti kliničkom timu dodatne informacije vezane uz puni opseg potreba za rodnom skrbi (v. preporuke 6.4, 6.6 i 6.7).

Utvrđivanje dokaza o postojanoj rodnoj raznolikosti/nepodudarnosti obično zahtijeva pažljivu procjenu mlade osobe tokom vremena (v. preporuku 6.3). Kada god je to moguće i prikladno, proces procjene i odlučivanja treba uključiti i roditelje/skrbnike (v. preporuku 6.11). Dokazi koji pokazuju rodnu raznolikost/nepodudarnost, koja se održava tokom vremena, mogu se osigurati izravno od adolescenta i roditelja/skrbnika ako već nisu zabilježeni u medicinskoj dokumentaciji.

Znanstvena literatura o kontinuitetu i diskontinuitetu potreba/zahtjeva za rodno-afirmirajućom medicinskom skrbi složena je i donekle ju je teško tumačiti. Niz istraživanja provedenih tokom posljednjih nekoliko desetljeća,

uključujući i neka s problematičnim metodologijama (kao što su primijetili Temple Newhook et al., 2018; Winters et al., 2018) upućuju na to da iskustvo rodne nepodudarnosti nije dosljedno za svu djecu na prijelazu u razdoblje adolescencije. Na primjer, podskup mladih koji su iskusili rodnu nepodudarnost ili socijalnu tranziciju prije puberteta, s vremenom može pokazati smanjivanje ili čak potpuni nestanak rodne inkongruencije (de Vries et al., 2010; Olson et al., 2022; Ristori i Steensma, 2016; Singh et al., 2021; Wagner et al., 2021). Međutim, manje je provedenih istraživanja bilo usmjereno na stope kontinuiteta i diskontinuiteta rodne nepodudarnosti i rodno povezanih potreba u populaciji adolescenta. Dostupni podaci koji se odnose na velike nasumične pubertetske/adolescent-ske kohorte (Klinike za transrodne osobe u Amsterdamu) upućuju na to da se, nakon proširenih procjena tokom vremena, dio adolescenta s rodnom inkongruencijom ipak ne odlučuje zatražiti rodno-afirmirajuću medicinsku skrb (Arnoldussen et al., 2019; de Vries, Steensma et al., 2011). Važno je da rezultati istraživanja pubertetskih/adolescent-skih kohorti s rodnom inkongruencijom, u kojima su sudionici, nakon sveobuhvatne procjene tijekom određenog vremenskog razdoblja, pokazali trajnu neusklađenost roda i pripadajućih rodni potreba, a koji su upućeni na medicinsku skrb povezanu s rodom, ukazuju na niske razine žaljenja u vezi s odlukom o rodno-afirmirajućoj skrbi (de Vries et al., 2014; Wiepjes et al., 2018). Treba pritom napomenuti da se takvi rezultati trenutačno mogu primijeniti samo na mlade koji su tokom vremena pokazali postojanu rodnu nepodudarnost i specifične rodne potrebe, kako je utvrđeno sveobuhvatnom i iterativnom procjenom (v. preporuku 6.3).

Preporuka 6.12.c

Adolescent pokazuje emocionalnu i kognitivnu zrelost potrebnu za davanje informiranog pristanka na tretman.

Proces informiranog pristanka uključuje komunikaciju između pacijenta i pružatelja usluga koja se temelji na potpunom razumijevanju potencijalne intervencije, kao i, u konačnici, pacijentove odluke želi li započeti s tretmanom. U većini maloljetničkih slučajeva, prisutnost zakonskog skrbnika sastavni je dio procesa informiranog pristanka, odnosno u slučaju da

je tretman nužno započeti zakonski je skrbnik onaj koji daje informirani pristanak. U mnogim slučajevima, davanje pristanka proces je u kojemu i maloljetnik i zdravstveni radnik raspravljaju o medicinskoj skrbi, a zdravstveni radnik je taj koji procjenjuje je li osoba razumjela traženi postupak i koje su njezine namjere.

Nužan korak u procesu informiranog pristanka za razmatranje rodno-afirmirajuće medicinske skrbi pažljivo je vođen razgovor s kvalificiranim zdravstvenim radnicima, educiranim za procjenu emocionalne i kognitivne zrelosti adolescenata. Reverzibilni i ireverzibilni učinci tretmana, kao i mogućnosti očuvanja plodnosti (kada je to moguće) te potencijalni rizici i dobrobiti važne su komponente. Ti su razgovori potrebni prilikom stjecanja informiranog pristanka. Procjena kognitivne i emocionalne zrelosti je važna jer pomaže stručnom timu razumjeti sposobnost adolescenta da bude informiran.

Vještine potrebne za davanje pristanka na bilo koju medicinsku intervenciju ili tretman uključuju: 1.) sposobnost razumijevanja prirode tretmana; 2.) razgovor o mogućnostima tretmana, uključujući rizike i prednosti; 3.) poštivanje prirode odluke, uključujući dugoročne posljedice i 4.) mogućnost da se artikulira odluka (Grootens-Wiegers et al., 2017). U slučaju rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana, mlada osoba treba biti dobro informirana o tome što se tretmanom može, a što ne može postići, koji su vremenski okviri za pojavu promjena (npr. rodno-afirmirajućom hormonskom terapijom) i svim implikacijama prekida tretmana. Rodno raznoliki mladi trebali bi u potpunosti razumjeti reverzibilne, djelomično reverzibilne i ireverzibilne aspekte tretmana, kao i ograničenja onoga što se zna o određenim tretmanima, poput utjecaja supresije puberteta na razvoj mozga (Chen i Loshak, 2020). Rodno raznoliki mladi također bi trebali razumjeti da, iako mnogi od njih započinju rodno-afirmirajuće tretmane i doživljavaju ih dugoročno dobrima, postoje i grupe pojedinaca koje s vremenom otkrivaju da takva skrb ne odgovara njihovim potrebama (Wiepjes et al., 2018). Mladi bi trebali znati da su takve promjene katkada povezane s promjenom rodnih potreba tokom vremena, a u nekim slučajevima i s promjenama u shvaćanju vlastita rodnog identiteta. S obzirom na sve navedeno, TiRR mladi moraju biti sposobni

podrobno razmisliti o mogućnostima tretmana, uzimajući u obzir implikacije izbora koji im se nude. Nadalje, ključna za davanje informirana pristanka treba biti i sposobnost mlade TiRR osobe da jasno komunicira svoj izbor.

Vještine potrebne za razrješavanje problema vezanih uz informirani pristanak možda se neće razviti u određenoj dobi u suštini (Grootens-Wiegers et al., 2017). Mogu postojati varijabilnosti u njima koje su povezane s razvojnim razlikama i odlikama mentalnog zdravlja (Shumer i Tishelman, 2015) te ovise o prilikama kroz koje ih je mlada osoba mogla uvježbati (Alderson, 2007). Nadalje, procjena emocionalne i kognitivne zrelosti mora se provesti zasebno za svaku pojedinu odluku o rodno-afirmirajućoj skrbi (Vrouenraets et al., 2021).

U procjeni emocionalne i kognitivne sposobnosti mlade osobe za pristanak na početak rodno-afirmirajućeg tretmana, korisno bi bilo razmotriti i sljedeća pitanja:

Može li mlada osoba pomno razmišljati o budućnosti i razmotriti implikacije djelomično ili potpuno ireverzibilne intervencije?

Ima li mlada osoba sposobnost uvida da razmotri mogućnost da se potrebe i prioriteti vezani uz rod mogu razvijati s vremenom, kao i da se u određenom trenutku mogu i promijeniti?

Je li mlada osoba, u određenoj mjeri, razmislila o implikacijama onoga što bi mogla učiniti ako se njezini prioriteti vezani uz rod u budućnosti promijene?

Je li mlada osoba sposobna razumjeti i upravljati svakodnevnim, kratkoročnim i dugoročnim aspektima specifičnog medicinskog tretmana (npr. pridržavanje propisane terapije, administrativni zahtjevi i potreba liječničkog praćenja)?

S vremenom se može napraviti kvalitetna procjena emocionalne i kognitivne zrelosti kroz kontinuirani razgovor o mogućnostima tretmana između tima stručnjaka koji vodi tretman i mlade osobe, koja time dobiva priliku razmisliti, dok tim za skrb nastavlja fleksibilno razmatrati opcije i implikacije. Mladi s neurorazvojnim i/ili određenim razlikama u mentalnom zdravlju, mogu imati slabije razvijene vještine razmišljanja o budućnosti, planiranja, razmišljanja o "široj slici" i samorefleksije (Dubbelink i Geurts, 2017). U tim slučajevima može biti potreban pažljiviji pristup procesu informirana pristanka, što može uključivati dodatno vrijeme i

strukturirane prilike za mladu osobu da razvije vještine potrebne za donošenje medicinskih odluka (Strang, Powers et al., 2018).

U specifičnim situacijama kada maloljetni adolescent daje pristanak bez dopuštenja roditelja (v. preporuku 6.11), potrebno je posvetiti dodatnu pažnju da bi se osiguralo informirano donošenje odluka. To će obično zahtijevati veću razinu angažmana i suradnje među zdravstvenim radnicima koji rade s adolescentom da bi mladoj osobi pružili odgovarajuću kognitivnu i emocionalnu podršku za razmatranje opcija, procjenu dobiti i potencijalnih izazova/troškova te razvoj plana podrške tokom tretmana, bez obzira na to je li on započeo ili nije.

Preporuka 6.12.d

Razmotreni su problemi mentalnog zdravlja adolescenta (ako postoje) koji mogu utjecati na nedvosmislenost dijagnoze, sposobnost davanja informirana pristanka i/ili na rodno-afirmirajuće medicinske tretmane.

Dokazi upućuju na to da su TiRR adolescenti izloženi povećanom riziku od problema mentalnog zdravlja, često povezanih s odbijanjem obitelji/skrbnika, neafirmirajućim okruženjem u zajednici i drugim faktorima povezanim s neuroraznolikošću (primjerice de Vries et al., 2016; Pariseau et al., 2019; Ryan et al., 2010; Weinhardt et al., 2017). Problemi mentalnog zdravlja mlade osobe mogu utjecati na njihovu konceptualizaciju povijesti rodnog razvoja i potreba povezanih s rodnim identitetom, kao i na sposobnost davanja informirana pristanka i uključivanja u medicinski program i tretman. Osim toga, poput cisrodnih mladih, TiRR mladi mogu imati problema s mentalnim zdravljem bez obzira na prisutnost rodne disforije ili rodne nepodudarnosti. Depresija i samoozljeđivanje mogu biti od posebnog značaja; mnoga istraživanja otkrivaju simptome depresije te emocionalne probleme i probleme u ponašanju usporedive s onima prijavljenima u populaciji upućenoj u klinike za mentalno zdravlje (Leibowitz i de Vries, 2016). Kod TiRR mladih također su zabilježene veće stope suicidalnih ideja, pokušaja samoubojstva i samoozljeđivanja (de Graaf et al., 2020). Osim toga, poremećaji hranjenja javljaju se češće nego što je očekivano (Khatchadourian et al., 2013; Ristori et al., 2019; Spack et al., 2012). Važno je istaknuti da TiRR adolescenti pokazuju visoke stope teškoća/karakteristika iz spektra autizma (Øien et al., 2018; van der Miesen et al., 2016; v.

i preporuku 6.1.d). Također mogu biti prisutne i druge neurorazvojne manifestacije i/ili izazovi mentalnog zdravlja poput ADHD-a, smanjenih intelektualnih sposobnosti i psihotičnih teškoća (de Vries, Doreleijers et al., 2011; Meijer et al., 2018; Parkes i Hall, 2006).

Treba napomenuti da mnogi transrodni adolescenti dobro funkcioniraju i imaju malo ili nimalo problema s mentalnim zdravljem. Na primjer, pubertetski adolescenti u socijalnoj tranziciji koji primaju rodno-afirmirajući medicinski tretman u specijaliziranim rodnim klinikama mogu doživjeti ishode mentalnog zdravlja jednake onima svojih cisrodnih vršnjaka (de Vries et al., 2014; van der Miesen et al., 2020). Ključna zadaća pružatelja usluga je procijeniti suodnos između rizika mentalnog zdravlja i samorazumijevanja mlade osobe o potrebama rodne skrbi te potom odrediti prioritete.

Teškoće s mentalnim zdravljem mogu na različite načine predstavljati izazov za procjenu i rodni tretman TiRR adolescenata:

Prvo, kada su kod TiRR adolescenta zamijećeni akutna suicidalnost, pojava samoozljeđivanja, poremećaji hranjenja ili druge krize mentalnog zdravlja koje prijete i fizičkom zdravlju, prioritet mora biti sigurnost pojedinca. U skladu s lokalnim kontekstom i postojećim smjernicama, odgovarajućom skrbi trebalo bi nastojati ublažiti prijetnje ili krizu prije procjene i donošenja rodnih odluka. Primjerice, aktivno suicidalni adolescent vjerojatno nije emocionalno sposoban donijeti informiranu odluku u vezi s rodno-afirmirajućim medicinskim/hirurškim tretmanom. Ako su indicirane, intervencije povezane sa sigurnošću ne bi trebale odgoditi početak rodno-afirmirajuće skrbi.

Drugo, mentalno zdravlje također može otežati procjenu rodnog razvoja i potreba povezanih s rodnim identitetom. Primjerice, ključno je razlikovati rodnu nepodudarnost od specifičnih oblika mentalnog zdravlja, kao što su opsesije i kompulzije, interesi specifični za autizam, rigidno razmišljanje, širi problemi identiteta, poteškoće u interakciji roditelja i djeteta, ozbiljne razvojne tjeskobe (npr. strah od odrastanja i pubertetskih promjena koje nisu povezane s rodnim identitetom), traume ili psihotične misli. Prioritet treba dati rješavanju problema mentalnog zdravlja koji ometaju jasnoću razvoja identiteta i rodno povezanog donošenja odluka.

Treće, donošenje odluka u vezi s rodno-afirmirajućim medicinskim tretmanima koji imaju doživotne posljedice zahtijeva promišljeno, budućnosti usmjereno razmišljanje adolescenta te roditelja ili skrbnika, kao što je prethodno navedeno (v. preporuku 6.11). Da bi mogao donijeti informiranu odluku, adolescent bi trebao biti u stanju razumjeti probleme, moći izraziti svoj izbor, uzeti u obzir podršku koju ima i pažljivo razmisliti o želji za rodno-afirmirajućim medicinskim tretmanom (v. preporuku 6.12c). Neurorazvojne razlike, poput autističnih značajki ili poremećaja iz autističnog spektra (v. preporuku 6.1.d, npr. komunikacijske razlike; sklonost konkretnom ili rigidnom razmišljanju; razlike u samosvijesti, kao i u razmišljanju o budućnosti i planiranju), mogu predstavljati izazov pri procjeni i donošenju odluka; neurodivergentni mladi mogu zahtijevati dodatnu podršku, strukturu, psihološku edukaciju i dugotrajniji proces procjene (Strang, Powers et al., 2018). Druge manifestacije mogućih problema mentalnog zdravlja koje uključuju slabiju komunikaciju i samozastupanje, poteškoće u procjeni, poteškoće s pamćenjem i koncentracijom, osjećaj beznada i poteškoće u razmišljanju o budućnosti, mogu zakomplicirati procjenu i donošenje odluka. U takvim slučajevima često je potrebno više vremena da se donesu bilo kakve odluke vezane uz rodno-afirmirajuću medicinsku skrb.

Konačno, dok je rješavanje problema mentalnog zdravlja važno tokom tretmana, to ne znači da se svi problemi mentalnog zdravlja mogu ili trebaju u potpunosti riješiti. Međutim, važno je da skrb o mentalnom zdravlju riješi postojeće probleme u dovoljnoj mjeri da bi osoba mogla dobiti optimalnu rodno-afirmirajuću medicinsku njegu (npr. pridržavanje propisane terapije lijekovima, odlazak na potrebne liječničke preglede i briga o sebi, osobito u postoperativnom razdoblju).

Preporuka 6.12.e

Adolescent je obaviješten o reproduktivnim učincima, uključujući potencijalni gubitak plodnosti, kao i o dostupnim opcijama za očuvanje plodnosti, te se o tim opcijama raspravljalo u kontekstu faza pubertetskog razvoja adolescenta.

Za smjernice u vezi s kliničkim pristupom, znanstvenom pozadinom i obrazloženjem,

pogledajte dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju i šesnaesto poglavlje – Reproduktivno zdravlje.

Preporuka 6.12.f

Adolescent je dosegao Tannerov stadij 2 puberteta za početak tretmana supresije puberteta.

Početak puberteta ključan je trenutak za mnoge rodno raznolike mlade. Za neke to pridonosi intenziviranju njihove rodne nepodudarnosti, a za druge može voditi rodnoj fluidnosti (npr. prijelaz iz binarnog u nebinarni rodni identitet) ili čak slabljenju prethodno potvrđena rodnog identiteta (Drummond et al., 2008; Steensma et al., 2011, Steensma, Kreukels et al., 2013; Wallien i Cohen-Kettenis, 2008). Korištenje lijekova za supresiju puberteta, kao što su GnRH analozi, ne preporučuje se dok djeca ne dosegnu minimalno Tannerov stadij 2 puberteta s obzirom na to da iskustvo fizičkog puberteta može biti kritično za daljnji razvoj rodnog identiteta kod nekih TiRR adolescenata (Steensma et al., 2011). Zbog toga se blokatori puberteta ne bi trebali primjenjivati kod predpubertetskih rodno raznolikih mladih (Waal i Cohen-Kettenis, 2006). Za neke mlade osobe GnRH agonisti mogu biti prikladni u kasnim stadijima ili u postpubertetskom razdoblju (npr. Tannerov stadij 4 ili 5), što zahtijeva potpuno individualizirani pristup. Za opsežniji pregled upotrebe GnRH agonista v. više u dvanaestom poglavlju – Hormonskoj terapiji.

Varijacije u vremenu početka puberteta uzrokovane su višestrukim faktorima (npr. spol pripisan pri rođenju, genetika, prehrana itd.). Tannerova skala odnosi se na pet faza pubertetskog razvoja u rasponu od predpuberteta (Tannerov stadij 1) do postpubertetskog razdoblja i odrasle spolne zrelosti (Tannerov stadij 5) (Marshall i Tanner, 1969, 1970). Za AFAB osobe početak puberteta (npr. gonadarha) definiran je pupanjem dojki (Tannerov stadij 2), a za AMAB osobe postizanjem volumena testisa od 4 ml ili više (Roberts i Kaiser, 2020). Potrebno je liječničko iskustvo da bi se mogao razlikovati početak puberteta od fizičkih promjena, kao što su pojava stidnih dlaka i apokrinog tjelesnog mirisa, uzrokovanih spolnim steroidima koje luči nadbubrežna žlijezda (npr. adrenarha) jer adenarha ne opravdava farmakološku supresiju puberteta (Roberts i Kaiser, 2020). Edukacija roditelja i obitelji o razlici između adenarhe i

gonadarhe pomaže obiteljima da razumiju vrijeme u kojem bi trebali, zajedno s multidisciplinarnim timom, donositi odluke o medicinskim rodno-afirmirajućim tretmanima.

Važnost bavljenja drugim rizicima i dobrobitima supresije puberteta, hipotetskim i stvarnim, ne može se precijeniti. Dokazi podupiru postojanje hirurških implikacija za transrodne djevojke koje nastavljaju sa supresijom puberteta (van de Griff et al., 2020). Dostupni su i longitudinalni podaci koji pokazuju poboljšanje romantičnog i seksualnog zadovoljstva kod adolescenata koji su podvrgnuti supresiji puberteta, hormonskim terapijama i/ili hirurškim zahvatima (Bungener et al., 2020). Studija o ishodima hirurških zahvata laparoskopske intestinalne vaginoplastike (izvedenih zbog manjka genitalnog tkiva nakon supresije puberteta) u transrodnih žena otkrila je da je većina doživjela orgazam nakon operacije (84%), iako studija nije uključivala izravnu korelaciju ishoda seksualnog užitka i dobi u kojoj je započeta supresija puberteta (Bouman, van der Sluis et al., 2016), a nije primjenjiva ni na one koji bi se odlučili za drugi hirurški zahvat. To naglašava važnost uključivanja članova obitelji u raspravu o budućim nepoznicama vezanima uz hirurške i seksualne zdravstvene ishode.

Preporuka 6.12.g

Adolescent je prošao najmanje 12 mjeseci rodno-afirmirajuće hormonske terapije, ako je ona bila potrebna da bi se osigurao željeni hirurški rezultat rodno-afirmirajućih tretmana, poput povećanja grudi, orhiektomije, vaginoplastike, histerektomije, faloplastike, metoidioplastike i operacije lica, osim u slučaju kada hormonska terapija nije poželjna ili je medicinski kontraindicirana.

Rodno-afirmirajuća hormonska terapija dovodi do anatomskih, fizioloških i psihičkih promjena. Početak anatomskih učinaka (npr. rast klitorisa, rast dojki, atrofija vaginalne sluznice) može početi ubrzo nakon početka terapije, a vršni učinak očekuje se za godinu do dvije (T'Sjoen et al., 2019). Kako bi se osiguralo dovoljno vremena za psihičku prilagodbu fizičkim promjenama tokom važnog razvojnog razdoblja za adolescenta, predlaže se 12 mjeseci hormonske terapije. Ovisno o potrebnom hirurškom rezultatu, razdoblje hormonske terapije može biti i duže (npr. dovoljna virilizacija klitorisa prije

metoidioplastike/faloplastike, rast grudi i širenje kože prije povećanja grudi, omekšavanje kože i promjene u raspodjeli masnoće na licu prije operacija lica) (de Blok et al., 2021).

Za pojedince koji ne primaju hormonsku terapiju prije hirurških intervencija, važno je da hirurzi preispitaju utjecaj hormonske terapije na predloženu operaciju. Osim toga, za pojedince koji su podvrgnuti gonadektomiji, a ne uzimaju hormonsku terapiju, plan za nadomjestak hormona može se razviti prije operacije.

Razmatranje dobi za početak rodno-afirmirajuće medicinske i hirurške skrbi adolescenata

Dob je u značajnoj, iako nepotpunoj, korelaciji s kognitivnim i psihosocijalnim razvojem i može biti koristan objektivni pokazatelj za određivanje potencijalnog vremena intervencija (Ferguson et al., 2021). Viša, odnosno starija dob može se tražiti za ireverzibilnije ili složenije tretmane. Takav pristup omogućuje kontinuirano kognitivno/emocionalno sazrijevanje koje adolescentu može biti potrebno da u potpunosti razmotri i pristane na sve složenije tretmane (v. preporuku 6.12.c).

Sve veći broj dokaza ukazuje na to da pružanje rodno-afirmirajuće skrbi za rodno raznolike mlade koji ispunjavaju kriterije dovodi do pozitivnih ishoda (Achille et al., 2020; de Vries et al., 2014; Kuper et al., 2020). Međutim, postoje ograničeni podaci o optimalnom vremenu za rodno-afirmirajuće intervencije, kao i o dugoročnim fizičkim, psihološkim i neurorazvojnim ishodima kod mladih (Chen et al., 2020; Chew et al., 2018; Olson-Kennedy et al., 2016). Trenutačno jedine postojeće longitudinalne studije koje procjenjuju ishode rodno raznolikih mladih i odraslih temelje se na specifičnom modelu (tzv. nizozemskom pristupu) koji je uključivao sveobuhvatnu početnu procjenu s praćenjem. Prema tom modelu, supresija puberteta razmatrana je u dobi od 12 godina, rodno-afirmirajuća hormonska terapija u dobi od 16 godina, a hirurške intervencije nakon 18 godina, uz iznimke u nekim slučajevima. Nije jasno bi li odstupanja od tog modela dovela do istih ili različitih ishoda. Trenutačno su u toku longitudinalne studije kojima je cilj bolje definiranje ishoda, kao i sigurnost i učinkovitost rodno-afirmirajućih dugoročnih tretmana kod mladih (Olson-Kennedy, Garofalo et al., 2019; Olson-Kennedy, Rosenthal et al., 2019). Iako

dugoročni učinci rodno-afirmirajućih tretmana započelih u adolescenciji nisu u potpunosti poznati, također treba uzeti u obzir moguće negativne zdravstvene posljedice odgađanja tretmana (de Vries et al., 2021). Budući da se baza dokaza o rezultatima rodno-afirmirajućih intervencija kod mladih neprestano povećava, preporuke o vremenu i spremnosti za njih mogu se ažurirati.

Prethodne smjernice koje se odnose na rodno-afirmirajuću skrb adolescenata preporučivale su da bi se primjena djelomično reverzibilne rodno-afirmirajuće hormonske terapije mogla inicirati u dobi od otprilike 16 godina (Coleman et al., 2012; Hembree et al., 2009). Novije smjernice upućuju na to da bi mogli postojati uvjerljivi razlozi za početak rodno-afirmirajuće hormonske terapije prije 16. godine, iako postoje ograničena istraživanja o mladima koji su započeli s hormonskom terapijom prije 14. godine (Hembree et al., 2017). Uvjerljiv razlog za raniji početak rodno-afirmirajuće hormonske terapije, na primjer, može biti izbjegavanje produljene supresije puberteta, s obzirom na potencijalne probleme sa zdravljem kostiju i psihosocijalne implikacije, kao što je detaljnije opisano u dvanaestom poglavlju – Hormonskoj terapiji (Klink, Caris et al., 2015; Schagen et al., 2020; Vlot et al., 2017; Zhu i Chan, 2017). Pubertet je vrijeme značajnog neurološkog i kognitivnog razvoja. Potencijalni neurorazvojni učinak produljene supresije puberteta kod rodno raznolikih mladih posebno je prepoznat kao područje koje treba nastaviti proučavati (Chen et al., 2020). Iako se pokazalo da su analozi GnRH sigurna terapija u slučaju preuranjenog puberteta, postoji zabrinutost da odgođeno izlaganje spolnim hormonima (endogenim ili egzogenim) u vrijeme vršne mineralizacije kostiju može dovesti do smanjenja mineralne gustoće kostiju. Potencijalno smanjenje mineralne gustoće kostiju, kao i klinička važnost svakog smanjenja zahtijeva nastavak istraživanja (Klink, Caris et al., 2015; Lee, Finlayson et al., 2020; Schagen et al., 2020). Potencijalno negativne psihosocijalne implikacije odgođenog puberteta u odnosu na vršnjake mogu dodatno opteretiti rodno raznolike mlade, iako to nije eksplicitno proučavano. Prilikom razmatranja vremena za uvođenje hormonske rodno-afirmirajuće skrbi, zdravstveni radnici trebaju usporediti potencijalne fizičke i psihičke koristi, kao i rizike početka tretmana,

s potencijalnim rizicima i koristima odgađanja tretmana. Ovaj proces također može pomoći u prepoznavanju presudnih faktora na kojima se može temeljiti individualizirani pristup.

Studije provedene s transmaskulinim mladima pokazale su da je disforija prsišta povezana s višim stopama tjeskobe, depresije i stresa te može dovesti do funkcionalnih ograničenja, poput izbjegavanja vježbanja ili kupanja (Mehring et al., 2021; Olson-Kennedy, Warus et al., 2018; Sood et al., 2021). Testosteron, nažalost, malo pomaže u ublažavanju tih problema, iako je maskulinizacija prsišta dugoročno rješenje za neke pojedince. Studije s mladima koji su tražili hiruršku maskulinizaciju prsišta da bi ublažili disforiju, pokazale su dobre hirurške ishode, zadovoljstvo rezultatima i minimalno žaljenje tokom razdoblja praćenog studijom (Marinkovic i Newfield, 2017; Olson-Kennedy, Warus et al., 2018). Hirurška maskulinizacija prsišta može se razmotriti kod maloljetnika kada je to klinički i razvojno prikladno, prema procjeni multidisciplinarna tima iskusna u razvoju adolescenata i roda (v. relevantne preporuke u ovom poglavlju). Trajanje terapije testosteronom ili trenutna terapija testosteronom ne bi trebale isključiti operaciju, osim ako nije drugačije indicirano. Potrebe nekih TiRR mladih mogu se zadovoljiti samo hirurškom maskulinizacijom prsišta. Mlade trans žene mogu trebati povećanje grudi, iako ima manje podataka o tom postupku kod mladih, vjerojatno zbog manjeg broja pojedinaca koji traže taj postupak (Boskey et al., 2019; James, 2016). Primjena rodno-afirmirajućih hormona, posebno estrogena, može pomoći u razvoju tkiva dojke, a mladima se preporučuje minimalno 12 mjeseci hormonske terapije prije povećanja grudi ili duže, ako je hirurški indicirano, osim ako hormonska terapija nije klinički indicirana ili je medicinski kontraindicirana.

Podaci o optimalnom vremenu za početak drugih rodno-afirmirajućih hirurških tretmana kod adolescenata još su ograničeni. To je djelomično posljedica ograničenog pristupa ovim tretmanima, koji se razlikuje s obzirom na različite geografske lokacije (Mahfouda et al., 2019). Podaci pokazuju da su stope rodno-afirmirajućih operacija porasle od 2000. godine, a došlo je i do povećanja broja TiRR mladih koji traže vaginoplastiku (Mahfouda et al., 2019; Milrod i Karasic, 2017). Studija iz 2017. koja

donosi podatke o dvadeset hirurgja povezanih s WPATH-om u SAD-u, izvijestila je da je nešto više od polovice njih izvršilo vaginoplastiku u maloljetnica (Milrod i Karasic, 2017). Dostupni su ograničeni podaci o ishodima za mlade podvrgnute vaginoplastici. Manje studije izvijestile su o boljem psihosocijalnom funkcioniranju i smanjenoj rodnoj disforiji kod adolescenata koji su bili podvrgnuti vaginoplastici (Becker et al., 2018; Cohen-Kettenis i van Goozen, 1997; Smith et al., 2001). Iako se radi o istraživanjima na malom uzorku, ona sugeriraju da bi za neke adolescente moglo biti korisno da se ti postupci izvedu prije 18. godine. Faktori koji idu u prilog provođenju tih postupaka za mlade od 18 godina su veća podrška članova obitelji, lakše vođenje postoperativne njege prije ulaska u ranu odraslu dob, koja sa sobom donosi nove životne izazove (poput upisa na fakultet ili ulaska na tržište rada) i zabrinutost za sigurnost

u javnim prostorima (tj. smanjenje transfobnog nasilja) (Boskey et al., 2018; Boskey et al., 2019; Mahfouda et al., 2019). S obzirom na složenost i ireverzibilnost tih postupaka, ključna je procjena sposobnosti adolescenta da se pridržava preporuka za postoperativnu njegu i da shvati dugoročne učinke tih postupaka na reproduktivnu i spolnu funkciju (Boskey et al., 2019). S obzirom na složenost faloplastike i aktualne visoke stope komplikacija u usporedbi s drugim rodno-afirmirajućim hirurgskim tretmanima, zasa sada se ne preporučuje razmatranje te operacije kod mladih od 18 godina (v. trinaesto poglavlje – Hirurgiju i postoperativnu njegu).

Dodatni ključni faktori koje treba uzeti u obzir kada se raspravlja o tempiranju intervencija s mladima i obiteljima, detaljno su obrađeni u preporukama 6.12.a-f. Za sažetak kriterija / preporuka za medicinski neophodne rodno-afirmirajuće tretmane kod adolescenata, v. Prilog D.

SEDMO POGLAVLJE Djeca

Ovi Standardi skrbi odnose se na predpubertetsku dob rodno raznolike djece i temelje se na istraživanjima, etičkim načelima i stečenom stručnom znanju. Temeljna načela Standarda uključuju sljedeće uvide: 1.) rodna raznolikost u djetinjstvu očekivani je aspekt općeg ljudskog razvoja (Endocrine Society i Pediatric Endocrine Society, 2020; Telfer et al., 2018); 2.) rodna raznolikost u djetinjstvu nije oboljenje ni mentalna teškoća (Endocrine Society i Pediatric Endocrine Society, 2020; Oliphant et al., 2018; Telfer et al., 2018); 3.) ne može se pretpostaviti da rodno raznoliko izražavanje kod djece nužno odražava transrodni identitet ili rodnu nepodudarnost (Ehrensaft, 2016; Ehrensaft, 2018; Rael et al., 2019); 4.) smjernice stručnjaka za mentalno zdravlje, specijaliziranih za rodnu skrb djece, mogu podržati pozitivne prilagodbe, kao i pomoći u prosudbi rodno povezanih potreba tokom vremena (APA, 2015; Ehrensaft, 2018; Telfer et al., 2018); 5.) konverzijske terapije za rodno raznoliku djecu (tj. bilo koji "terapijski" pokušaj prisile rodno raznolikog djeteta kroz riječi i radnje ili oboje da se identificira i ponaša u skladu sa spolom koji mu je pripisan rođenjem) štetne su za dijete i mi izričito odbacujemo njihovu upotrebu (APA, 2021; Ashley, 2019; Paré, 2020; SAMHSA, 2015; Telfer et al., 2018; UN Human Rights Council, 2020).

Pojam "zdravstveni radnik" u ovom se dokumentu koristi u najširem smislu za označavanje stručnjaka koji rade s rodno raznolikom djecom. Za razliku od pubertetskih mladih i odraslih, predpubertetska rodno raznolika djeca ne ispunjavaju kriterije za pristup medicinskim postupcima (Pediatric Endocrine Society, 2020), stoga će stručni doprinos ili mišljenje najvjerojatnije dati zdravstveni radnik dodatno školovan za psihosocijalnu podršku i rodni razvoj. Dakle, ovo je poglavlje specifično usmjereno na razvojno prikladne psihosocijalne prakse, iako su i drugim zdravstvenim radnicima, poput pedijataru i liječnika obiteljske medicine, ti standardi također korisni kada se uključe u stručni rad s rodno raznolikom djecom i njihovim obiteljima.

U ovom se poglavlju koristi izraz "rodna raznolikost" s obzirom na to da se razvoj roda u predpubertetske djece ne može predvidjeti, odnosno da se on može prilagođavati s vremenom

(Steensma, Kreukels et al., 2013). Ovo poglavlje istodobno prepoznaje da će se neka djeca stabilno zadržati u rodnom identitetu artikuliranom rano u životu, a koji se razlikuje od spola koji im je pripisan pri rođenju (Olson et al., 2022). Izraz "rodno raznoliko dijete" uključuje transrodnu binarnu i nebinarnu djecu, kao i rodno raznoliku djecu koja se kasnije u životu neće identificirati kao transrodna. Terminologija je inherentno kulturno određena i mijenja se s vremenom. Stoga je moguće da ovdje korišteni izrazi izađu iz upotrebe kako se budu pronalazile adekvatnije opisne konstrukcije.

Ovo poglavlje opisuje aspekte nužne medicinske skrbi namijenjene potrebama djece s obzirom na rodnu skrb i promicanje njihove opće dobrobiti (v. preporuku 2.1 o medicinski nužnoj zdravstvenoj skrbi u poglavlju Globalna primjenjivost). Ovo poglavlje zagovara da svi zdravstveni radnici u najvećoj mogućoj mjeri koriste ove standarde. Mogu postojati situacije ili mjesta na kojima preporučeni resursi nisu u potpunosti dostupni. Zdravstveni radnici ili timovi kojima nedostaju resursi trebaju raditi na ispunjavanju ovih standarda. No, ako neizbježna ograničenja isključuju komponente ovih preporuka, to ih ne bi trebalo spriječiti u pružanju najboljih usluga koje su trenutno dostupne. Odabirom da se ne implementiraju potencijalno korisne usluge skrbi na onim mjestima na kojima postoje neke, ali ne i sve preporučene usluge, riskira se mogućnost nanošenja štete djetetu (Murchison et al., 2016; Telfer et al., 2018; Riggs et al., 2020). Općenito, nužnost je prioritzirati djetetove najbolje interese.

Poveća empirijska psihološka literatura upućuje na to da su iskustva iz ranog djetinjstva često podlogom cjeloživotnim obrascima rizika i/ili otpornosti i da pridonose načinu razvoja koji u manjoj ili većoj mjeri vodi dobrobiti i kvalitetnom životu (Anda et al., 2010; Masten i Cicchetti, 2010; Shonkoff i Garner, 2012). Dostupna istraživanja općenito pokazuju da su rodno raznoliki mladi ljudi izloženi većem riziku od toga da razviju mentalne teškoće (Ristori i Steensma, 2016) nego cisrodni vršnjaci s obzirom na suočavanje s destruktivnim iskustvima, što uključuje traume i zlostavljanje koji proizlaze iz rodne različitosti, odbacivanja i drugih grubih odnosa neprihvatanja (Barrow i Apostle, 2018; Giovanardi et al., 2018; Gower, Rider, Brown et al., 2018; Grossman i D'Augelli, 2006;

Hendricks i Testa, 2012; Reisner, Greytak et al., 2015; Roberts et al., 2014; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018). Nadalje, literatura pokazuje da su predpubertetska djeca koja su dobro prihvaćena u svojim rodno raznolikim identitetima općenito dobro prilagođena (Malpas et al., 2018; Olson et al., 2016). U procjeni i tretmanu djece obično se naglašava ekološki pristup jer djeca trebaju biti sigurna i njegovana u svakom okruženju u kojem često borave (Belsky, 1993; Bronfenbrenner, 1979; Kaufman i Tishelman, 2018; Lynch i Cicchetti, 1998; Tishelman et al., 2010; Zielinski i Bradshaw, 2006). Stoga se perspektiva ovog poglavlja oslanja na osnovnu psihološku literaturu i spoznaje o jedinstvenim rizicima za rodno raznoliku djecu i naglašava integraciju ekološkog pristupa u razumijevanje njihovih potreba, kao i omogućavanje njihove mentalne dobrobiti u svim rodno raznolikim vrstama skrbi. Ta perspektiva prioritizira poticanje dobrobiti i kvalitete života djeteta tokom njegova razvoja. Osim toga, ovo poglavlje obuhvaća i stajalište, potkrijepljeno citiranim, obimnim psihološkim istraživanjima, da psihosocijalna rodno-afirmirajuća skrb (Hidalgo et al., 2013) za predpubertetsku djecu omogućava otvaranje razvojnih puteva koji će im dugoročno osigurati dobrobit, a onda i tokom prijelaza u adolescenciju. Ovaj pristup potencijalno može ublažiti neke od uobičajenih rizika za mentalno zdravlje s kojima se suočavaju transrodni i rodno raznoliki (TiRR) tinejdžeri, kao što se često napominje u literaturi (Chen et al., 2021; Edwards-Leeper et al., 2017; Haas et al., 2011; Leibowitz i de Vries, 2016; Reisner, Bradford et al., 2015; Reisner, Greytak et al., 2015).

Istraživanja razvoja usmjerena su na razumijevanje različitih aspekata rodnog razvoja u najranijim godinama djetinjstva na temelju opće populacije predpubertetske djece. Ta su se istraživanja obično oslanjala na pretpostavku da su djeca koja sudjeluju u njemu cisrodna (Olezeski et al., 2020) te upućuju na to da se stabilnost rodnog identiteta kod opće populacije djece uspostavlja u predškolskim godinama, od kojih većina vjerojatno nije rodno raznolika (Kohlberg, 1966; Steensma, Kreukels et al., 2013). Nedavno istraživanje razvoja roda kod djece pokazalo je da se rodna raznolikost može uočiti i prepoznati kod male predpubertetske djece (Fast i Olson, 2018; Olson i Gülgöz, 2018; Robles et al., 2016). Unatoč tome, empirijska

istraživanja u ovome su području ograničena i trenutno ne postoje provjerene psihometrijske mjere koje bi mogle pouzdano i/ili u potpunosti utvrditi način na koji predpubertetska djeca razumiju vlastiti rod i/ili vlastite potrebe i preferencije vezane uz spol (Bloom et al., 2021). Stoga ovo poglavlje ističe važnost nijansiranog i individualiziranog kliničkog pristupa procjeni roda, u skladu s preporukama iz različitih sistemskih smjernica i literature (Berg i Edwards-Leeper, 2018; de Vries i Cohen-Kettenis, 2012; Ehrensaft, 2018; Steensma i Wensing-Kruger, 2019). Istraživanja i klinička praksa pokazali su da rodna raznolikost kod predpubertetske djece u nekim slučajevima može biti promjenjiva; ne postoje pouzdani načini predviđanja rodnog razvoja za pojedino dijete (Edwards-Leeper et al., 2016; Ehrensaft, 2018; Steensma, Kreukels et al., 2013), što znači da potrebe određenog djeteta s obzirom na rod mogu varirati tokom djetinjstva.

Važno je razumjeti značenje pojma "procjena" (ponekad se koristi kao sinonim za izraz "evaluacija"). Postoje mnogi konteksti procjene (Krishnamurthy et al., 2004), uključujući brzu procjenu primijenjenu u neposrednim krizama (npr. sigurnosnu procjenu o tome je li dijete suicidalno) ili fokusiranu procjenu u situacijama kada obitelj može imati konkretno pitanje, nerijetko u kontekstu relativno kratkih konsultacija (Berg i Edwards-Leeper, 2018). Izraz "procjena" također se često koristi u značenju "dijagnostičke procjene", koja se može nazvati i "unos" (engl. *intake*), a služi da se utvrdi postoji li problem koji se može prepoznati /ili koji bi se mogao riješiti terapijom. Ovo se poglavlje usredotočuje na sveobuhvatne procjene koje su korisne za razumijevanje potreba i ciljeva djeteta i obitelji (APA, 2015; de Vries i Cohen-Kettenis, 2012; Srinath et al., 2019; Steensma i Wensing-Kruger, 2019). Ta vrsta psihosocijalne procjene nije potrebna za svu rodno raznoliku djecu, ali mogu postojati različiti razlozi za nju. Procjene mogu biti korisna prilika za pokretanje podrške rodno raznolikom djetetu i njegovoj obitelji, uz razumijevanje da rodno raznolika djeca imaju koristi kada obiteljska dinamika uključuje prihvaćanje njihove rodne raznolikosti, kao i za savjetovanje roditelja ako ga zatraže. Sveobuhvatne procjene prikladne su u slučajevima kada obitelj nastoji što potpunije razumjeti djetetov rod i potrebe mentalnog

Lista preporuka:

- 7.1 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikom djecom da se obučavaju i stječu stručna znanja o rodno uvjetovanom razvoju i rodnoj raznolikosti kod djece te da usvajaju znanja o razvoju rodne raznolikosti tokom cijelog životnog vijeka osobe.
- 7.2 - Preporučujemo specijalistima koji rade s rodno raznolikom djecom da se obučavaju savladavajući teorijski dio i usvajajući uvide temeljene na dokazima, kao i da razvijaju stručna znanja u području dječjeg i obiteljskog mentalnog zdravlja s obzirom na cijeli razvojni spektar.
- 7.3 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikom djecom da prođu obuku i steknu stručna znanja kako o autizmu tako i o drugim neurodivergentnostima ili da u radu s autističnom ili drugom neurodivergentnom rodno raznolikom djecom surađuju sa stručnjakom koji posjeduje relevantna stručna znanja.
- 7.4 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikom djecom da se uključe u cjeloživotno obrazovanje vezano uz rodno raznoliku djecu i njihove obitelji.
- 7.5 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji provode procjenu rodno raznolike djece da u sklopu te procjene prikupe i integriraju informacije iz različitih izvora.
- 7.6 - Preporučujemo specijalistima koji provode procjenu rodno raznolike djece da uzmu u obzir relevantne razvojne faktore, neurokognitivno funkcioniranje i jezične vještine.
- 7.7 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji provode procjenu rodno raznolike djece da uzmu u obzir faktore koji mogu sprječavati tačno izvještavanje djeteta i njegove obitelji ili skrbnika o rodnom identitetu i rodnom izražavanju.
- 7.8 - Preporučujemo specijalistima da za rodno raznoliko dijete i njegovu obitelj ili skrbnike razmotre savjetovanje, psihoterapiju ili oboje kada obitelji i zdravstveni stručnjaci vjeruju da bi to pridonijelo dobrobiti i razvoju djeteta i/ili obitelji.
- 7.9 - Preporučujemo specijalistima koji savjetuju rodno raznoliku djecu i njihove obitelji ili skrbnike, pružaju im psihoterapiju ili oboje da rade i s drugim pojedincima, u drugim okruženjima, koji su djetetu važni kako bi poticali djetetovu otpornost i emocionalnu dobrobit.
- 7.10 - Preporučujemo specijalistima koji savjetuju rodno raznoliku djecu i njihove obitelji ili skrbnike, koji ih podržavaju psihoterapijom ili oboje da objema stranama pruže adekvatnu psihološku edukaciju o rodnom razvoju, primjerenu dobi.
- 7.11 - Preporučujemo da zdravstveni radnici pruže rodno raznoliku djecu koja se približavaju pubertetu, kao i njihovim obiteljima ili skrbnicima informacije o mogućim rodno-afirmirajućim medicinskim intervencijama, učincima tih tretmana na buduću plodnost i opcijama za njezino očuvanje.
- 7.12 - Preporučujemo roditeljima ili skrbnicima i zdravstvenim radnicima da pruže podršku djeci koja žele priznanje roda koji odgovara njihovom unutarnjem osjećaju rodno identiteta.
- 7.13 - Preporučujemo specijalistima ili pak roditeljima ili skrbnicima da podrže dijete da nastavi istraživati svoj rod tokom cijelog predpubertetskog razdoblja, neovisno o društvenoj tranziciji.
- 7.14 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razgovaraju o mogućim prednostima i rizicima društvene tranzicije s obiteljima koje razmatraju tu odluku.
- 7.15 - Predlažemo da zdravstveni radnici razmotre suradnju s drugim stručnjacima i organizacijama radi promicanja dobrobiti rodno raznolike djece i smanjivanja teškoća s kojima se suočavaju.

zdravlja u kontekstu rodne raznolikosti.

U tim okolnostima treba uzeti u obzir ako postoje teškoće s mentalnim zdravljem u obitelji, obiteljsku dinamiku te društveni i kulturni kontekst, što sve utječe na rodno raznoliko dijete (dalje objašnjeno u tekstu) (Barrow i Apostle, 2018; Brown i Mar, 2018; Cohen-Kettenis et al., 2003; Hendricks i Testa, 2012; Kaufman i Tishelman, 2018; Ristori i Steensma, 2016; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018).

Važno je da zdravstveni radnici koji rade s rodno raznolikom djecom nastoje razumjeti različite aspekte identiteta, kao i iskustva djeteta i obitelji: njihov rasni, etnički, migrantski ili izbjeglički status, vjerski, geografski i socioekonomski položaj. Isto tako, važno je i da u kliničkim interakcijama poštuju kulturni kontekst i budu obazrivi prema njemu (Telfer

et al., 2018). Mnogi faktori mogu biti relevantni za kulturu i rod, uključujući vjerska uvjerenja te očekivanja vezana uz rod i stupanj do kojeg je rodna raznolikost prihvaćena (Oliphant et al., 2018). Prožimanje rodne raznolikosti, sociokulturne raznolikosti i statusa manjina mogu biti izvori otpornosti i društvenog stresa ili oboje (Brown i Mar, 2018; Oliphant et al., 2018; Riggs i Treharne, 2016).

Svako dijete, član obitelji i obiteljska dinamika jedinstveni su i potencijalno obuhvaćaju više kultura i uvjerenja. Stoga bi zdravstveni radnici bez obzira na specijalizaciju trebali izbjegavati stereotipe temeljene na unaprijed stvorenim predodžbama koje mogu biti netačne ili pristrane (npr. da se obitelj praktičnih vjernika protivi uvažavanju rodne raznolikosti i da neće podržavati rodnu raznolikost svog djeteta) (Brown

i Mar, 2018). Naprotiv, važno je otvoreno pristupiti svakoj obitelji i razumjeti svakog njezina člana, kao i prihvatiti svaku obitelj kao različitu.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 7.1

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikom djecom da se obučavaju i stječu stručna znanja o rodno uvjetovanom razvoju i rodnoj raznolikosti kod djece, kao i da usvajaju znanja o razvoju rodne raznolikosti tokom cijelog životnog vijeka osobe.

Zdravstveni radnici koji rade s rodno raznolikom djecom trebaju steći i cjeloživotno nastaviti stjecati potrebnu obuku, trening i kvalifikacije relevantne za sve što bi obuhvatila uloga stručnjaka. To uključuje diplome, certifikate ili oboje, koje izdaju odgovarajuća nacionalna i/ili regionalna akreditacijska tijela. Svjesni smo da se specifičnosti izdavanja diploma i donošenje propisa za stručnjake razlikuju diljem svijeta. No važno je razumjeti da su osnovna licenca, diploma ili oboje sami po sebi možda nedostatni za osiguravanje kompetencija u radu s rodno raznolikom djecom s obzirom na to da osposobljavanje zdravstvenih radnika o rodnom razvoju u djetinjstvu i rodnoj raznolikosti iziskuje sveobuhvatno obrazovanje i mentoriranu stručnu praksu kako bi pružili odgovarajuću skrb.

Preporuka 7.2

Preporučujemo specijalistima koji rade s rodno raznolikom djecom da se obučavaju savladavajući teorijski dio i usvajajući uvide temeljene na dokazima, kao i da razvijaju stručna znanja u području dječjeg i obiteljskog mentalnog zdravlja s obzirom na cijeli razvojni spektar.

Zdravstveni bi radnici trebali proći osposobljavanje i steći specijalizaciju u području općeg dječjeg i obiteljskog mentalnog zdravlja s obzirom na cijeli razvojni spektar - od djeteta koje je tek prohodalo pa do adolescencije, uključujući procjenu utemeljenu na dokazima i intervencijske pristupe. Rodna raznolikost nije mentalni

poremećaj; međutim, kao što je navedeno, znamo da mentalno zdravlje rodno raznolike djece može biti izloženo izrazito štetnom utjecaju (npr. rodnom manjinskom stresu) (Hendricks i Testa, 2012), što se može ublažiti razmatranjem i podrškom. Stoga, izrazito preporučujemo obrazovanje u području mentalnog zdravlja. Rad s djecom složen je posao koji uključuje razumijevanje djetetovih razvojnih potreba u različitoj dobi, sposobnost shvaćanja utjecaja koji djeluju na djetetovu dobrobit unutar i izvan obitelji (Kaufman i Tishelman, 2018) te sposobnost da se u potpunosti procijeni je li dijete nesretno ili ima značajne mentalne teškoće, povezane ili nepovezane s rodom. Istraživanje je pokazalo visoku razinu nepovoljnih iskustava i trauma kod rodno raznolike djece, uključujući izloženost odbacivanju ili čak zlostavljanju (APA, 2015; Barrow i Apostle, 2018; Giovanardi et al., 2018; Reisner, Greytak et al., 2015; Roberts et al., 2012; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018). Zdravstveni radnici trebaju biti svjesni mogućih nepovoljnih iskustava i biti sposobni pokrenuti učinkovite intervencije za sprječavanje štete i poticanje dobrobiti djeteta.

Preporuka 7.3

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikom djecom da prođu obuku i steknu stručna znanja kako o autizmu tako i o drugim neurodivergentnostima ili da u radu s autističnom ili drugom neurodivergentnom rodno raznolikom djecom surađuju sa stručnjakom koji posjeduje relevantna stručna znanja.

Iskustvo rodne raznolikosti kod autistične djece, kao i kod djece s drugim oblicima neurodivergencije, može predstavljati dodatne kliničke komplikacije (de Vries et al., 2010; Strang, Meagher et al., 2018). Na primjer, autističnoj djeci može biti teško samostalno zastupati vlastite potrebe vezane uz rod i mogu komunicirati krajnje individualistički (Kupalanka et al., 2018; Strang, Powers et al., 2018). Mogu imati različita tumačenja rodno povezanih iskustava s obzirom na uobičajene razlike u komunikaciji i načinu razmišljanja. Zbog jedinstvenih potreba rodno raznolike neurodivergentne djece, mogu biti izložena velikom riziku da budu pogrešno shvaćena (tj. da njihova komunikacija bude pogrešno protumačena). Stoga stručnjaci koji pružaju podršku tim grupama djece mogu

biti najuspješniji ako se obuče i steknu stručna znanja o autizmu i povezanim neurorazvojnim izražavanjima i/ili ako surađuju sa stručnjacima za autizam (Strang, Meagher et al., 2018). Takvo je osposobljavanje posebno relevantno s obzirom na to da su istraživanja zabilježila više stope autizma među rodno raznolikim mladima nego u općoj populaciji (de Vries et al., 2010; Hisle-Gorman et al., 2019; Shumer et al., 2015).

Preporuka 7.4

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji rade s rodno raznolikom djecom da se uključe u cjeloživotno obrazovanje vezano uz rodno raznoliku djecu i njihove obitelji.

Cjeloživotni stručni razvoj u području podrške rodno raznolikoj djeci i obiteljima može se steći na različite načine, uključujući čitanje (članaka u časopisima, knjiga, internetskih stranica organizacija koje se bave rodnim pitanjima), *online* konsultacije ili konsultacije uživo, kao i uključivanje supervizijskim grupama ili drugim grupama u kojima je moguće potražiti stručni savjet i podršku (Bartholomaeus et al., 2021). Cjeloživotno obrazovanje uključuje 1.) praćenje dostupnih i relevantnih istraživanja o rodnom razvoju i rodnoj raznolikosti kod predpubertetske djece i rodnoj raznolikosti kako izgleda tokom cjelokupnog životnog vijeka te 2.) praćenje aktualnih spoznaja o najboljim praksama u procjeni i odgovaranju na potrebe rodno raznolike djece i njihovih obitelji te načinima na koje ih je moguće podržati. Budući da se radi o relativno novim praksama, i zdravstveni se radnici moraju prilagođavati novim informacijama koje proizlaze iz istraživanja i drugih izvora (Bartholomaeus et al., 2021).

Preporuka 7.5

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji provode procjenu rodno raznolike djece da u sklopu te procjene prikupe i integriraju informacije iz različitih izvora.

Sveobuhvatna procjena, na zahtjev obitelji i/ili zdravstvenog radnika, može biti korisna za razvoj preporuka za intervencije prilagođene djetetovim potrebama, a s obzirom na dobrobit djeteta i ostalih članova obitelji. Taj oblik procjene može pomoći u različitim situacijama kada dijete i/ili njegova obitelj ili skrbnici, u suradnji sa stručnjacima smatraju da bi neka vrsta intervencije bila korisna. Ni procjene ni

intervencije ne smiju se nikada koristiti kao sredstvo prikrivenog ili otvorenog obeshrabrivanja djetetova rodno raznolikog izražavanja ili identiteta. Nasuprot tome, uz odgovarajuće osposobljene stručnjake, procjena može biti učinkovita u boljem razumijevanju načina na koje je djetetu moguće pružiti podršku, kao i obitelji, a da se pritom ne daje prednost nekom određenom rodnom identitetu ili izražavanju. Procjena može biti osobito važna pojedinačno za djecu i njihove obitelji zbog razvoja suradnje u promicanju djetetova rodnog zdravlja, opće dobrobiti i samoispunjenja.

Sveobuhvatna procjena može olakšati izradu individualiziranog plana podrške rodno raznolikoj predpubertetskoj djeci i članovima njihovih obitelji (de Vries i Cohen-Kettenis, 2012; Malpas et al., 2018; Steensma i Wensing-Kruger, 2019; Telfer et al., 2018; Tishelman i Kaufman, 2018). Kod takvih je procjena važno integrirati informacije iz različitih izvora da bi se 1.) najbolje razumjele djetetove potrebe vezane uz rodno zdravlje i da bi se mogle dati najbolje preporuke te 2.) identificirale prednosti i izvori podrške djetetu, obitelji ili skrbnicima i zajednici da bi se osnažila podrška vezana za djetetov rodni status i razvoj, ali i da bi se procijenili rizici i prepoznali pojedini problemi vezani za dijete, obitelj ili skrbnike i okolinu. Da bi se donijela procjena ili planirala podrška ili intervencija, moguće je uključiti doprinose djeteta, roditelja ili skrbnika, članova šire obitelji, braće i sestara, pedagoga, zdravstvenih radnika, ljudi koji su dijelom sredine u kojoj dijete živi, šireg kulturnog i pravnog konteksta, kao i drugih naznačenih izvora (Berg i Edwards-Leeper, 2018; Srinath, 2019).

Zdravstveni radnici koji provode procjenu rodno raznolike djece trebali bi istražiti rodne teme te obuhvatno promatrati dijete i djetetovu okolinu u skladu s već opisanim ekološkim modelom (Bronfenbrenner, 1979) kako bi u potpunosti razumjeli faktore koji utječu na dobrobit djeteta i elemente rodne podrške i mogućih rizika (Berg i Edwards-Leeper, 2018; Hendricks i Testa, 2012; Kaufman i Tishelman, 2018; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018). To uključuje razumijevanje izvora otpornosti i izazova s kojima se dijete ili obitelj susreću i koji su prisutni u okruženju. Savjetujemo specijalistima koji provode procjenu rodno raznolike djece da razmotre uključivanje perspektiva iz

višestrukih domena u procjenu, ovisno o djetetu, odnosno potrebama i okolnostima obitelji. Iako neka od područja u idućem odlomku nisu izravno usmjerena na djetetov rod (v. točke 7-12 koje slijede), potrebno ih je uzeti u obzir pri procjeni, kako nalaže klinička prosudba, da bi se u cijelosti mogla razumjeti složena mreža utjecaja na djetetovu dobrobit, što uključuje rodno zdravlje, a u skladu s najboljim praksama procjene (APA, 2015; Berg i Edwards-Leeper, 2018; Malpas et al., 2018) i osmišljavanjem višestruke i višerazinske intervencije u slučajevima kada je to potrebno.

Sažimajući uvide relevantnih istraživanja i kliničke prakse, područja procjene često uključuju 1.) djetetov afirmirani rodni identitet i njegovo rodno izražavanje, u danom trenutku i ranije; 2.) dokaz disforije, rodne nepodudarnosti ili obaju pojavnosti; 3.) prednosti i izazove povezane s uvjerenjima i stavovima djece i obitelji, kao i uvjerenja i stavove vršnjaka o rodnoj raznolikosti, prihvaćanju i potpori za dijete; 4.) dječja i obiteljska iskustva rodnog manjinskog stresa, odbacivanja ili neprijateljstva ili svega navedenog zbog djetetove rodne raznolikosti; 5.) razinu podrške rodnoj raznolikosti u društvenom okruženju (npr. u školi, vjerskoj zajednici ili široj obitelji); 6.) sagledavanje sukoba nastalog zbog djetetova roda i/ili zabrinjavajućeg ponašanja roditelja ili skrbnika ili pak braće i sestara s obzirom na djetetovu rodnu raznolikost; 7.) mentalno zdravlje djeteta, komunikacijske i/ili kognitivne prednosti i izazove, neurodivergentnost i/ili izazove u ponašanju koji uzrokuju značajne funkcionalne teškoće; 8.) relevantnu povijest oboljenja i razvoja; 9.) područja koja mogu predstavljati rizik (npr. izloženost nasilju u obitelji i/ili zajednici, bilo kojem obliku dječjeg maltretiranja; povijest traume; stvaranje sigurnih i/ili viktimizirajućih okolnosti među vršnjacima ili u bilo kojem drugom okruženju; suicidalnost); 10.) istodobne značajne obiteljske stresore, kao što su kronična ili terminalna bolest, beskućništvo ili siromaštvo; 11.) mentalno zdravlje i/ili poremećaje u ponašanju roditelja ili skrbnika ili pak braće i sestara koji uzrokuju značajne funkcionalne teškoće te 12.) prednosti i izazove za djecu i obitelji.

Temeljita procjena koja uključuje različite oblike prikupljanja informacija korisna je za razumijevanje potreba, prednosti, zaštitnih faktora i rizika za određeno dijete i njegovu

obitelj u različitim okruženjima (npr. u kući ili školi). Metode prikupljanja informacija često uključuju 1.) strukturirane i nestrukturirane razgovore s djetetom, kao i članovima obitelji i drugim ljudima u životu djeteta (npr. učiteljima); 2.) skrbnikovo i djetetovo ispunjavanje standardiziranih testova vezanih uz rod, opću dobrobit djeteta, dječje kognitivne i komunikacijske vještine, razvojne teškoće ili invaliditete, roditeljsko ili skrbnikovo prihvaćanje djeteta i razinu podrške koju mu može pružiti, kao i prihvaćanje i podršku braće i sestara, šire obitelji i vršnjaka, roditeljski stres, povijest teškoća i nesreća u djetinjstvu i/ili druge probleme prema potrebi (APA, 2020; Berg i Edwards-Leeper, 2018; Kaufman i Tishelman, 2018; Srinath, 2019).

Ovisno o karakteristikama obitelji i razvojnom profilu djeteta, ili o oboje, metode prikupljanja informacija mogu se unaprijediti i 1.) strukturiranim ili nestrukturiranim promatranjem djeteta i/ili obitelji te 2.) strukturiranim i vizualnim tehnikama vrednovanja (radnim listovima, autoportretima, obiteljskim crtežima itd.) (Berg i Edwards-Leeper, 2018).

Preporuka 7.6

Preporučujemo specijalistima koji provode procjenu rodno raznolike djece da uzmu u obzir relevantne razvojne faktore, neurokognitivno funkcioniranje i jezične vještine.

S obzirom na složenost procjene male djece koja se, za razliku od odraslih, još razvijaju u različitim područjima (kognitivnim, društvenim, emocionalnim, fiziološkim), važno je uzeti u obzir razvojni status djeteta i prilagoditi načine procjene i interakcije individualnim sposobnostima djeteta. To uključuje prilagodbu procjene razvojnoj fazi i sposobnostima djeteta (predškolska dob, školska dob, rani pubertet), ali i korištenje jezika i pristupa vrednovanju koji vode računa o djetetovoj udobnosti, jezičnim vještinama i načinima samoizražavanja (Berg i Edwards-Leeper, 2018; Srinath, 2019). Na primjer, relevantne razvojne faktore, kao što su neurokognitivne razlike (npr. stanja autističnog spektra) te receptivne i izražajne jezične vještine, treba uzeti u obzir u procjenjivanju. Zdravstveni radnici možda će se trebati konsultirati sa stručnjacima zbog izrade smjernica u slučajevima u kojima sami ne posjeduju specijalizirana znanja (Strang et al., 2021).

Preporuka 7.7

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji provode procjenu rodno raznolike djece da uzmu u obzir faktore koji mogu sprječavati tačno izvještavanje djeteta i njegove obitelji ili skrbnika o rodnom identitetu i rodnom izražavanju.

Zdravstveni radnici koji provode procjenu rodno raznolike djece i obitelji trebaju uzeti u obzir razvojne, emocionalne i okolišne faktore koji mogu na bilo koji način ograničiti spremnost djeteta, skrbnika, braće i sestara ili drugih na otvoreni razgovor ili utjecati na njihove stavove o rodu (Riggs i Bartholomaeus, 2018). Kao i kod svih psiholoških obrada djece, reakcije okoline i obitelji/skrbnika, poput npr. kazne i/ili kognitivnih i društvenih faktora, mogu utjecati na djetetov osjećaj udobnosti i opuštenosti i/ili sposobnosti da izravno razgovara o određenim temama, uključujući rodni identitet i povezana pitanja (Srinath, 2019). Jednako tako, članovima obitelji može biti neugodno otvoreno izraziti svoje brige i ideje, ovisno o obiteljskoj dinamici i sukobima i/ili drugim utjecajima (npr. kulturnim/vjerskim, kao i pritisku šire obitelji) (Riggs i Bartholomaeus, 2018).

Preporuka 7.8

Preporučujemo specijalistima da za rodno raznoliko dijete i obitelj ili skrbnike razmotre savjetovanje, psihoterapiju ili oboje kada obitelji i zdravstveni stručnjaci vjeruju da bi to pridonijelo dobrobiti i razvoju djeteta i/ili obitelji.

Modificiranje djetetova rodno identiteta, bio on prikriven ili otvoren, nikada ne smije biti cilj psihoterapije (APA, 2021; Ashley, 2019; Paré, 2020; SAMHSA, 2015; UN Human Rights Council, 2020). Ne trebaju sva rodno raznolika djeca ili njihove obitelji pomoć i vodstvo psihologa i psihijatarata jer rodna raznolikost nije poremećaj mentalnog zdravlja (Pediatric Endocrine Society, 2020; Telfer et al., 2018). Ipak, često je ispravno i korisno zatražiti psihoterapiju kada postoje teškoće ili kada roditelji izraze zabrinutost i želju da se psihosocijalno zdravlje djeteta poboljša, odnosno da se spriječe daljnji problemi (APA, 2015). Psihoterapija za rodno raznoliko dijete i obitelj obično se razmatra zbog sljedećih razloga: 1.) dijete pokazuje značajno neslaganje, zbunjenost, stres ili uznemirenost i patnju s obzirom na svoj rodni identitet ili mu

je potreban siguran prostor za istraživanje svog roda (Ehrensaft, 2018; Spivey i Edwards-Leeper, 2019); 2.) dijete proživljava vanjski pritisak da izrazi svoj rod na način koji bi bio suprotan njegovoj spoznaji, željama i uvjerenjima (APA, 2015); 3.) dijete se muči s problemima vezanim uz mentalno zdravlje, koji mogu i ne trebaju biti vezani uz rod (Barrow i Apostle, 2018); 4.) dijete bi imalo koristi od jačanja otpornosti u suočavanju s negativnim reakcijama okoline na njegov rodni identitet ili izražavanje (Craig i Auston, 2018; Malpas et al., 2018); 5.) moguće da je dijete zabrinuto u vezi mentalnog zdravlja i/ili okoline, što uključuje zabrinutost oko odnosa u obitelji koji se mogu pogrešno protumačiti kao rodna podudarnost ili nepodudarnost (Berg i Edwards-Leeper, 2018) i 6.) dijete samo izrazi želju za susretom sa specijalistom za mentalno zdravlje kako bi dobilo podršku vezanu uz pitanja svog rodno identiteta. U tim situacijama, psihoterapija će se usredotočiti na podršku djetetu, a podrazumijeva se da će djetetov(i) roditelj(-i) ili skrbnik(-ci) i potencijalno drugi članovi obitelji biti uključeni prema potrebi (APA, 2015; Ehrensaft, 2018; McLaughlin i Sharp, 2018). Osim ako nije iz nekog razloga kontraindicirano, iznimno je korisno da roditelji ili skrbnici sudjeluju na neki način u psihoterapiji koja uključuje predpubertetsku djecu jer su obiteljski faktori često ključni za dobrobit djeteta. Iako je relativno neobrađeno u stručnim istraživanjima koja uključuju rodno raznoliku djecu, moglo bi biti važno obratiti pažnju i na odnos između braće i sestara i rodno raznolikog djeteta (Pariseau et al., 2019; Parker i Davis-McCabe, 2021).

Zdravstveni radnici trebali bi prilagoditi postupke individualnim potrebama djeteta s ciljem 1.) poticanja zaštitnih socijalnih i emocionalnih vještina suočavanja kako bi se promicala otpornost u slučaju mogućih negativnih reakcija na djetetov rodni identitet, izražavanje ili oboje (Craig i Austin, 2016; Malpas et al., 2018; Spencer, Berg et al., 2021); 2.) zajedničkog rješavanja društvenih izazova kako bi se smanjio manjinski rodni stres (Barrow i Apostle, 2018; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018); 3.) jačanja podrške okoline djetetu i/ili članovima uže i šire obitelji (Kaufman i Tishelman, 2018) te 4.) otvaranja prilike djetetu za daljnje razmatranje proživljenih rodno iskustava (APA, 2015; Barrow i Apostle, 2018; Ehrensaft, 2018; Malpas

et al., 2018; McLaughlin i Sharp, 2018). Korisno je da zdravstveni radnici razviju odnos s rodno raznolikim djetetom i obitelji koji bi, prema potrebi, bio dugoročno održiv. To djetetu ili obitelji omogućava da uspostave dugotrajan odnos povjerenja tokom djetinjstva, a zdravstvenom radniku da podrži i prati dijete dok sazrijeva, posebno u slučaju pojavljivanja novih izazova ili potreba djeteta ili obitelji (Spencer, Berg et al., 2021; Murchison et al., 2016). Uz navedeno i unutar granica dostupnih resursa, u slučaju kada je dijete neurodivergentno, najprikladniji je zdravstveni radnik koji istodobno vlada vještinama adresiranja neurorazvojnih razlika i pitanja roda (Strang et al., 2021).

Kako pokazuje literatura, postoje brojni razlozi zbog kojih roditelji ili skrbnici ili pak braća ili sestre i šira obitelj predpubertetskog djeteta mogu i sami zatražiti psihoterapiju (Ehrensaft, 2018; Malpas et al., 2018; McLaughlin i Sharp, 2018). Uobičajeni su katalizatori za traženje psihološke pomoći situacije kada jedan ili više članova obitelji 1.) žele saznati više o rodnom razvoju (Spivey i Edwards-Leeper, 2019); 2.) doživljavaju značajnu zbunjenost ili stres u vezi djetetova rodnog identiteta ili izražavanja ili oboje (Ashley, 2019; Ehrensaft, 2018); 3.) trebaju smjernice o emocionalnim i bihevioralnim problemima vezanim uz rodno raznoliko dijete (Barrow i Apostle, 2018); 4.) trebaju potporu za izgradnju afirmajućeg okruženja izvan kuće (npr. u školi, na sportskim aktivnostima, u kampovima) (Kaufman i Tishelman, 2018); 5.) traže pomoć da bi donijeli informirane odluke o društvenoj tranziciji, uključujući i to kako je provesti na optimalan način za djetetov rodni razvoj i zdravlje (Lev i Wolf-Gould, 2018); 6.) traže podršku da bi se mogli nositi s osudom drugih, uključujući i političke subjekte i prateće zakonodavstvo, a vezano uz podršku koju daju svom rodno raznolikom djetetu (negativne reakcije prema roditeljima ili skrbnicima ponekad obuhvaćaju odbacivanje i/ili uznemiravanje ili zlostavljanje u kontekstu društvenog okruženja koji proizlaze iz afirmativnih odluka (Hidalgo i Chen, 2019); 7.) žele proraditi vlastite emocionalne reakcije i potrebe vezano uz rodni identitet svog djeteta, uključujući žalovanje oko djetetove rodne raznolikosti i/ili potencijalne strahove i tjeskobe s obzirom na djetetovu trenutnu i buduću dobrobit (Pullen Sansfaçon et al., 2019) te 8.) osjećaju emocionalnu potresenost

i/ili su u sukobu s drugim članovima obitelji zbog djetetove rodne raznolikosti (zdravstveni stručnjaci mogu osigurati posebne termine za podršku roditeljima ili skrbnicima, braći i sestrama i članovima šire obitelji, savjetovanje članova obitelji ili njihovu psihološku edukaciju (McLaughlin i Sharp, 2018; Pullen Sansfaçon et al., 2019; Spivey i Edwards-Leeper, 2019).

Preporuka 7.9

Preporučujemo specijalistima koji savjetuju rodno raznoliku djecu i njihove obitelji ili skrbnike, pružaju im psihoterapiju ili oboje da rade i s drugim pojedincima, u drugim okruženjima, koji su djetetu važni kako bi poticali djetetovu otpornost i emocionalnu dobrobit.

U skladu s opisanim ekološkim modelom i prema potrebi, a temeljem osobnih ili obiteljskih okolnosti djeteta, zdravstvenim stručnjacima uvelike može pomoći prioritiziranje koordinacije s važnim osobama u djetetovom životu (npr. učiteljima, trenerima ili svećenicima) s ciljem poticanja djetetove emocionalne i fizičke sigurnosti u svim okruženjima (npr. u školskom okruženju, u sportskim i rekreacijskim ili vjerskim aktivnostima) (Kaufman i Tishelman, 2018). Terapijske grupe i/ili grupe podrške često se preporučuju kao vrijedan resurs obiteljima ili skrbnicima i/ili samoj rodnoj raznolikoj djeci (Coolhart, 2018; Horton et al., 2021; Malpas et al., 2018; Murchison et al., 2016).

Preporuka 7.10

Preporučujemo specijalistima koji savjetuju rodno raznoliku djecu i njihove obitelji ili skrbnike, koji ih podržavaju psihoterapijom ili oboje da objema stranama pruže adekvatnu psihološku edukaciju o rodnom razvoju, primjerenu dobi.

Roditelji ili skrbnici i njihovo rodno raznoliko dijete trebaju imati priliku steći znanje o načinima na koje obitelji mogu najbolje podržati svoje dijete da poveća otpornost, samosvijest i funkcioniranje (APA, 2015; Ehrensaft, 2018; Malpas, 2018; Spivey i Edwards-Leeper, 2019). Nije uloga zdravstvenih stručnjaka da sa sigurnošću predviđaju krajnji rodni identitet djeteta niti bi to uopće bilo moguće, nego je zadaća zdravstvenih stručnjaka kreirati siguran prostor u kojem se djetetov rodni identitet može razvijati i oblikovati se kako vrijeme protiče, a da se pritom

ne daje prednost bilo kojem razvojnom smjeru s obzirom na rod (APA, 2015; Spivey i Edwards-Leeper, 2019). Rodno raznolika djeca i mlađi adolescenti imaju drugačije potrebe i iskustva od starijih adolescenata, i u društvenom i u psihološkom smislu, i te bi razlike trebale utjecati na individualizaciju pristupa zdravstvenih stručnjaka svakom pojedinom djetetu/obitelji (Keo-Meir i Ehrensaft, 2018; Spencer, Berg et al., 2021).

Roditelji ili skrbnici i njihova djeca trebaju imati priliku steći znanje o rodnom razvoju i rodnu pismenost kroz psihoedukaciju prilagođenu dobi (Berg i Edwards-Leeper, 2018; Rider, Vencill i sur, 2019; Spencer, Berg et al., 2021). Rodna pismenost podrazumijeva shvaćanje razlika između spola pripisanog pri rođenju, rodnog identiteta i rodnog izražavanja, uključujući i načine na koje se ta tri faktora jedinstveno povezuju kod određenog djeteta (Berg i Edwards-Leeper, 2018; Rider, Vencill et al., 2019; Spencer, Berg et al., 2021). Sa stjecanjem rodne pismenosti, dijete počinje razumijevati da njegovi dijelovi tijela ne moraju definirati rodni identitet ili/i njegovo rodno izražavanje (Berg i Edwards-Leeper, 2018; Rider, Vencill et al., 2019; Spencer, Berg et al., 2021). Rodna pismenost podrazumijeva i učenje raspoznavanja društvenih poruka i iskustava vezanih uz rod. Stjecanje rodne pismenosti može omogućiti djetetu pozitivniji doživljaj razvoja vlastita rodnog identiteta i rodnog izražavanja te povećati otpornost i samouvjerenost, a samim time, moguće je smanjiti rizik poniženja kada se dijete suoči s negativnim porukama iz okoline. Razvijanje rodne pismenosti kroz psihoedukaciju može biti relevantno i za sestre i braću i/ili članove šire obitelji koji su djetetu važni (Rider, Vencill et al., 2019; Spencer, Berg et al., 2021).

Preporuka 7.11

Preporučujemo da zdravstveni radnici pruže rodno raznolikoj djeci koja se približavaju pubertetu, kao i njihovim obiteljima ili skrbnicima, informacije o mogućim rodno-afirmirajućim medicinskim intervencijama, učincima tih tretmana na buduću plodnost i opcijama za njezino očuvanje.

Kako dijete sazrijeva i približava se pubertetu, prioritet zdravstvenih stručnjaka treba biti rad s djecom i njihovim roditeljima ili skrbnicima na integraciji znanja koja su stekli educiranjem

o pubertetu te sudjelovanje u zajedničkom donošenju odluka o mogućim rodno-afirmirajućim medicinskim postupcima, uz razmatranje posljedica koje ti medicinski postupci mogu imati na plodnost i drugih mogućih utjecaja na reproduktivno zdravlje (Nahata, Quinn et al., 2018; Spencer, Berg et al., 2021). Iako postoje tek ograničena empirijska istraživanja koja bi procijenila takve intervencije, konsenzus stručnjaka i psihološka literatura posvećena dječjem razvoju općenito podržavaju ideju da će otvorena komunikacija s djecom o njihovom tijelu i priprema za psihološke promjene u pubertetu, zajedno s rodno-afirmirajućim prihvaćanjem, pojačati otpornost i pomoći da se kultivira pozitivna seksualnost na prijelazu u adolescenciju (Spencer, Berg et al., 2019). Sve te rasprave mogu se proširiti (npr. započeti ranije) kako bi se obuhvatila neurodivergentna djeca, ostavljajući dovoljno vremena za razmišljanje i razumijevanje, pogotovo s obzirom na to da će se u budućnosti vjerojatno pojaviti veći izbor rodno-afirmirajuće skrbi (Strang, Jarin et al., 2018). Te bi rasprave mogle uključivati sljedeće teme:

- dijelove tijela i njihove različite funkcije;
- kako se sve dječje tijelo može mijenjati tokom vremena s medicinskom intervencijom ili bez nje;
- utjecaj medicinske intervencije na kasnije seksualno funkcioniranje i plodnost;
- utjecaj supresije puberteta na moguće kasnije medicinske intervencije;
- osvrt na trenutni nedostatak kliničkih podataka u određenim područjima povezanim s utjecajem supresije puberteta;
- važnost primjerenog seksualnog odgoja prije puberteta.

Ove bi rasprave trebale koristiti razvojno primjeren jezik i stil poučavanja prilagođavajući se specifičnim potrebama svakog pojedinog djeteta (Spencer, Berg et al., 2021).

Preporuka 7.12

Preporučujemo roditeljima ili skrbnicima i zdravstvenim radnicima da pruže podršku djeci koja žele priznanje roda koji odgovara njihovom unutaršnjem osjećaju rodnog identiteta.

Rodna društvena tranzicija odnosi se na prihvaćanje djetetova rodnog identiteta u okolini i otvaranje mogućnosti djetetu da svoj rodni identitet živi javno, bilo u svim situacijama ili

u određenim situacijama, u rodnom identitetu koji izriče svojim i koji nema samo jedan skup parametara ili radnji (Ehrensaft et al., 2018). Rodna društvena tranzicija ranije je često bila shvaćana binarno – djevojčica prelazi u dječaka, a dječak u djevojčicu. Pojam je proširen kako bi uključio djecu koja se pomiču prema nebinarnosti ili nekoj drugoj individualno oblikovanoj iteraciji rodnog identiteta (Chew et al., 2020; Clark et al., 2018). Novija istraživanja pokazuju da društvena tranzicija može imati zaštitnu funkciju za predpubertetsku djecu i unaprijediti njihovo mentalno zdravlje i dobrobit (Durwood et al., 2017; Gibson et al., 2021; Olson et al., 2016). Dakle, prepoznavanje činjenice da djetetov rod može biti fluidan i razvijati se tokom vremena (Edwards-Leeper et al., 2016; Ehrensaft, 2018; Steensma, Kreukels et al., 2013) nije dostatno opravdanje za negiranje ili sprječavanje društvene tranzicije djeteta kada bi ona bila korisna. Razvoj rodnog identiteta može se nastaviti čak i nakon djelomične ili potpune društvene tranzicije (Ashley, 2019; Edwards-Leeper et al., 2018; Ehrensaft, 2020; Ehrensaft et al., 2018; Spivey i Edwards-Leeper, 2019). Iako su empirijski podaci i dalje ograničeni, postojeća istraživanja pokazuju da će djeca koja su najoptimističnija u pogledu svoje rodne različitosti najvjerojatnije ustrajati u različitom rodnom identitetu kroz vrijeme, uključujući djecu koja su društvenu tranziciju prošla prije puberteta (Olson et al., 2022; Rae et al., 2019; Steensma, McGuire et al., 2013). Stoga kada razmatramo društvenu tranziciju, predlažemo roditeljima/skrbnicima i zdravstvenim radnicima da obrate posebnu pozornost na djecu koja dosljedno i ustrajno izražavaju rodni identitet koji se ne podudara s rodom koji im je pripisan pri rođenju. To uključuje i onu djecu koja izričito traže i žele društveno priznanje roda koji bolje odgovara njihovom komuniciranom rodnom identitetu i/ili djecu koja pokazuju uznemirenost kada se rod kakav oni znaju doživljava kao nepodudaran u odnosu na rod pripisan pri rođenju (Rae et al., 2019; Steensma, Kreukels et al., 2013).

Unatoč nedostatku empirijskih uvida u najbolje prakse vezane uz društvenu tranziciju, klinička literatura i struka nude sljedeće smjernice, kojima su prioritizirani najbolji interesi djeteta (Ashley, 2019e; Ehrensaft, 2018; Ehrensaft et al., 2018; Murchison et al., 2016; Telfer et al., 2018): 1.) društvenu tranziciju treba

potaknuti dijete, a donošenje odluke o njezinoj pokretanju treba odražavati želje djeteta; 2.) zdravstveni radnik može pomoći u istraživanju prednosti ili koristi, kao i potencijalnih izazova vezanih za društvenu tranziciju; 3.) društvenu tranziciju moguće je najbolje provesti u svim ili samo u specifičnim okolnostima/okruženjima (npr. u školi ili u kući) i 4.) dijete može i ne mora odlučiti komunicirati drugima da je u procesu društvene tranzicije ili može odrediti, obično uz pomoć roditelja/skrbnika, određenu grupu ljudi s kojima će podijeliti tu informaciju.

Ukratko, društvena će tranzicija, kada se dogodi, vjerojatno najbolje služiti dobrobiti djeteta ako se odvija promišljeno i individualno za svako dijete. Društvena tranzicija djeteta (kao što je to slučaj i s rodom) mogla bi se razvijati s vremenom i ne treba biti statična, ali najbolje odražava presjek djetetove uspostavljene samospoznaje trenutnog rodnog identiteta i svega što dijete želi učiniti da bi izrazilo svoj identitet (Ehrensaft et al., 2018).

Proces društvene tranzicije može uključivati jednu od radnji ili više različitih radnji u skladu s djetetovim afirmiranim rodom (Ehrensaft et al., 2018), i to:

- promjenu imena;
- promjenu zamjenice/-a;
- promjenu oznake roda (npr. rodna lista, osobnih dokumenata, putovnice, medicinske i školske dokumentacije itd.);
- djetetovom rodnom identitetu prilagođeno sudjelovanje u rodno odvojenim programima (npr. u sportskim timovima, rekreacijskim klubovima i kampovima, aktivnostima u školi itd.);
- upotrebu odgovarajućih toaleta i garderobe;
- osobno izražavanje (npr. promjene frizure, odabira odjeće itd.);
- komuniciranje afirmiranog roda drugima (npr. na društvenim mrežama, u razredu ili putem školskih obavijesti, pismima članovima šire obitelji ili društvenim kontaktima itd.).

Preporuka 7.13

Preporučujemo specijalistima ili pak roditeljima ili skrbnicima da podrže dijete da nastavi istraživati svoj rod tokom cijelog predpubertetskog razdoblja, neovisno o društvenoj tranziciji.

Važno je da djeci koja su sudjelovala u društvenoj tranziciji budu pružene jednake prilike kao i ostaloj djeci da nastave razmatrati značajna vezana uz rod i rodno izražavanje tokom cijelog djetinjstva (Ashley 2019; Spencer, Berg et al., 2021). Neka su istraživanja ukazala na to da djeca mogu iskusiti rodnu fluidnost ili čak detranziciju nakon početne društvene tranzicije. No iz istraživanja ne proizlazi zaključak o tome kada bi se u životu takva detranzicija mogla najvjerojatnije dogoditi ili koji će postotak mladih jednom doživjeti rodnu fluidnost i/ili želju za detranzicijom – ili zbog razvoja roda ili eventualno drugih razloga (npr. zabrinutosti za sigurnost ili manjinskoga rodnog stresa) (Olson et al., 2022; Steensma, Kreukels et al., 2013). Jedno nedavno istraživanje izvještava da se u SAD-u detranzicija događa kod malog postotka mladih do pet godina nakon binarne društvene tranzicije (Olson et al., 2022); daljnje praćenje tih mladih ljudi bilo bi korisno. Također je važno vidjeti bi li se dobili isti rezultati ponovno s obzirom na to da je istraživanje provedeno na ograničenom uzorku samoprijavljenih sudionika u SAD-u te, stoga, ne treba biti nužno primjenjivo na svu rodno raznolikost djece. Ukratko, imamo ograničenu sposobnost da unaprijed doznamo kako će se djetetovi rodni identitet i izražavanje kretati tokom vremena, odnosno događa li i zašto detranzicija kod neke djece. Osim toga, ne žele sva rodno raznolika djeca istraživati svoj rod (Telfer et al., 2018). Od cisrodne se djece ne očekuje da krenu u ovaj oblik razmatranja i, stoga, pokušaji nametanja rodno raznolikom djetetu da to učini, ako nisu indicirana ili dobrodošla, mogu biti doživljena kao patologizirajuća, intruzivna i/ili cishormonalna (Ansara i Hegarty, 2012; Bartholomaeus et al., 2021; Oliphant et al., 2018).

Preporuka 7.14

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razgovaraju o mogućim prednostima i rizicima društvene tranzicije s obiteljima koje razmatraju tu odluku.

Kod predpubertetske djece društvena se tranzicija sastoji od niza mogućnosti; može se razvijati kroz vrijeme i prilagođena je djetetovim željama i drugim psihosocijalnim utjecajima (Ehrensaft, 2018), a donošenje odluke trebalo bi biti praćeno odmjerenjem i razmatranjem mogućih prednosti i izazova. Društvena tranzicija

može biti korisna, kao što je naznačeno u kliničkoj literaturi (e.g., Ehrensaft et al., 2018) i potkrijepljeno istraživanjima (Fast i Olson, 2018; Rae et al., 2019). Ta korist uključuje podržavanje rodne podudarnosti, uz istodobno smanjenje rodne disforije i poboljšavanje psihosocijalne prilagodbe i dobrobiti (Ehrensaft et al., 2018). Istraživanja su pokazala da rodno raznolika djeca koja su prošla društvenu tranziciju u velikoj mjeri odražavaju karakteristike mentalnog zdravlja svojih cisrodnih vršnjaka, braće i sestara (Durwood et al., 2017). Ti se nalazi znatno razlikuju od izazova povezanih s mentalnim zdravljem koji su dosljedno zabilježeni u prethodnim istraživanjima s rodno raznolikom djecom i adolescentima (Barrow i Apostle, 2018), upućujući na to da bi utjecaj društvene tranzicije mogao biti pozitivan. Jednako tako, društvena se tranzicija za djecu obično može odvijati samo uz podršku i prihvaćanje roditelja ili skrbnika, što je također pokazalo da omogućava dobrobit rodno raznolike djece (Durwood et al., 2021; Malpas et al., 2018; Pariseau et al., 2019), iako su važni i drugi oblici podrške, poput one u školi (Durwood et al., 2021; Turban, King et al., 2021). Zdravstveni radnici trebali bi razgovarati o mogućim prednostima društvene tranzicije s djecom i njihovim obiteljima: 1.) kada postoji dosljedna, stabilna artikulacija rodnog identiteta koja nije u skladu s rodom pripisanim pri rođenju (Fast i Olson, 2018), pri čemu se tu artikulaciju rodnog identiteta ne smije poistovjećivati s rodno različitim izražavanjem, ponašanjem ili interesima (npr. igranjem s određenim igračkama, izražavanjem kroz odijevanje i izbor vanjskog izgleda i/ili s uključivanjem u društveno definirane aktivnosti koje su obično povezane s drugim rodom u binarnom modelu rodova) (Ehrensaft, 2018; Ehrensaft et al., 2018); 2.) kada dijete izražava snažnu želju ili potrebu za tranzicijom u rod koji je izrazilo kao svoj autentični (Ehrensaft et al., 2018; Fast i Olson, 2018; Rae et al., 2019) i 3.) kada će dijete biti emocionalno i tjelesno sigurno tokom i nakon same društvene tranzicije (Brown i Mar, 2018). Treba uzeti u obzir predrasude i diskriminaciju, osobito na mjestima gdje je prihvaćanje rodne raznolikosti ograničeno ili zabranjeno (Brown i Mar, 2018; Hendricks i Testa, 2012; Turban, King et al., 2021). Treba napomenuti i da su za rodno raznoliko dijete koje ne prolazi društvenu tranziciju mogući rizici, i to: 1.) izopćavanje ili

zlostavljanje, jer je dijete percipirano kao netko tko nije prilagođen propisanim rodnim ulogama zajednice i/ili društveno pretpostavljenim obrascima ponašanja, i 2.) život s unutarnjim stresom i tjeskobom jer se od njega traži da se okolini predstavlja rodom koji je nepodudaran s njegovim rodnim identitetom.

Da bi se unaprijedilo rodno zdravlje, zdravstveni stručnjaci trebaju razgovarati s djetetom i njegovom obitelji o mogućim izazovima društvene tranzicije. Često je izražavana zabrinutost da će se dijete povući iz daljnjeg razmatranja razvoja svog rodnog identiteta kako sazrijeva ili oklijevati pokrenuti drugu rodnu tranziciju, čak i ako više ne osjeća da je postojeća društvena tranzicija u skladu s njegovim trenutnim rodnim identitetom (Edwards-Leeper et al., 2016; Ristori i Steensma, 2016). Iako ograničeno, nedavno je istraživanje pokazalo da neki roditelji ili skrbnici djece koja su prošla društvenu tranziciju mogu razgovarati sa svojom djecom o mogućnosti novih rodnih iteracija (npr. o vraćanju na prijašnje izražavanje roda), prihvaćajući te mogućnosti (Olson et al., 2019). Druga često prepoznata zabrinutost u vezi s društvenom tranzicijom jest da bi dijete moglo proživljavati negativne posljedice ako se vrati prijašnjem rodnom identitetu koji bi odgovarao rodu koji mu je pripisan pri rođenju (Chen et al., 2018; Edwards-Leeper et al., 2019; Steensma i Cohen-Kettenis, 2011). Uzevši to u obzir, roditelji ili skrbnici trebaju biti svjesni razvojnih utjecaja koje društvena tranzicija može imati na dijete.

Zdravstveni radnici trebaju usmjeravati roditelje ili skrbnike i podržati dijete u razmatranju ili provođenju društvene rodne tranzicije 1.) savjetovanjem, procjenama i rodnom podrškom, kada je to potrebno i kada roditelji ili skrbnici to zatraže; 2.) po potrebi, pomaganjem članovima obitelji da razumiju djetetovu želju za društvenom tranzicijom i vlastite osjećaje o željama koje je dijete izrazilo; 3.) istraživanjem zajedno s roditeljima i skrbnicima, pritom pak saznavajući od njih misle li da bi i kako društvena tranzicija koristila njihovom djetetu sada i u njegovom daljnjem razvoju; 4.) facilitiranjem kada se roditelji ili skrbnici ne slažu u vezi same društvene tranzicije i zajedničkim radom na dosljednom razumijevanju rodnog statusa i potreba djeteta; 5.) ukazivanjem na sigurne i podržavajuće načine komuniciranja društvene tranzicije

svoga djeteta drugima i olakšavanjem njezine provedbe u različitim društvenim okruženjima (npr. u školi ili široj obitelji); 6.) olakšavanjem komunikacije djeteta s vršnjacima, kada to dijete želi, o rodnoj i društvenoj tranziciji, kao i jačanjem pozitivnih odnosa djeteta s vršnjacima; 7.) savjetovanjem kad tranzicija nije društveno prihvaćena ili sigurna, bilo u svim ili u određenim situacijama ili kada je dijete suzdržano oko započinjanja tranzicije unatoč želji da to učini; mogu postojati različiti razlozi suzdržanosti, poput straha i tjeskobe; 8.) suradnjom s članovima obitelji i drugim zdravstvenim stručnjacima kako bi olakšali društvenu tranziciju na način koji je optimalan za djetetov rodni razvoj, opću dobrobit te fizičku i emocionalnu sigurnost i 9.) psihoedukacijom (psihološkim obrazovanjem) o raznim mogućim smjerovima djetetova rodnog razvoja tokom vremena, ostavljajući otvorenima puteve svim budućim iteracijama roda djeteta i naglašavajući obitelji da nema potrebe za predviđanjem rodnog identiteta djeteta u budućnosti (Malpas et al., 2018).

Svi ti zadaci uključuju poboljšanje kvalitete komunikacije između djeteta i članova obitelji, omogućavajući da se dijete sasluša i da se uvažavaju njegove potrebe u obitelji. Ovakvi međuljudski odnosi, zauzvrat, doprinose uspješnosti roditelja ili skrbnika u informiranom odlučivanju o preporučljivosti i parametrima društvene tranzicije za svoje dijete (Malpas et al., 2018).

Jedna od uloga zdravstvenih stručnjaka jest da usmjeravaju i pružaju podršku u situacijama u kojima djeca i roditelji ili skrbnici žele nastaviti s društvenom tranzicijom, iako društveno okruženje ne bi prihvatilo takav izbor, i to tako da: 1.) pomažu roditeljima ili skrbnicima prepoznati i proširiti sigurne prostore u kojima dijete može slobodno izraziti svoj autentični rod; 2.) razgovaraju s roditeljima ili skrbnicima o tome kako u budućnosti povećati vjerojatnost podrške djetetu u društvenoj okolini, ako je to realističan cilj; 3.) uključe se, po potrebi, kako bi se djetetu pomoglo u situaciji u kojoj, zbog bilo kakve povezane nevolje ili osjećaja stida i srama, neprestano potiskuje svoj autentični rodni identitet te ima potrebu za tajnovitošću, te 4.) rade na jačanju otpornosti djeteta i obitelji, odnosno da, ako društvena sredina teško prihvaća djetetovu tranziciju i afirmirani rodni identitet, potiču razumijevanje da to nikako nije posljedica nekog djetetova nedostatka nego nedovoljne

društvene rodne pismenosti (Ehrensaft et al., 2018).

Preporuka 7.15

Predlažemo da zdravstveni radnici razmotre suradnju s drugim stručnjacima i organizacijama radi promicanja dobrobiti rodno raznolike djece i smanjivanja teškoća s kojima se suočavaju.

Sva djeca imaju pravo na podršku i poštovanje vezane uz svoj rodni identitet (Human Rights Campaign, 2018; Paré, 2020; SAMHSA, 2015). Kao što je navedeno, rodno raznolika djeca posebno su ranjiva grupa (Barrow i Apostle, 2018; Cohen-Kettenis et al., 2003; Giovanardi et al., 2018; Gower, Rider, Coleman et al., 2018; Grossman i D'Augelli, 2007; Hendricks i Testa, 2012; Reisner, Greytak et al., 2015; Ristori i Steensma, 2016; Roberts et al., 2012; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018). Odgovornost zdravstvenih radnika kao zagovaratelja obuhvaća prepoznavanje društvenih odrednica zdravlja koje su ključne za marginalizirane manjine (Barrow i Mar, 2018; Hendricks i Testa, 2012). U zagovaranje bi trebali biti uključeni svi zdravstveni radnici osiguravajući podršku djetetu i njegovoj obitelji (APA, 2015; Malpas et al.,

2018). Od nekih se zdravstvenih radnika može tražiti da prijeđu uobičajene okvire svojih ureda i programa rada kako bi u široj zajednici mogli zastupati rodno raznoliku djecu, često u suradnji s drugim zainteresiranim stranama, uključujući roditelje ili skrbnike, saveznike i mlade (Kaufman i Tishelman, 2018; Lopez et al., 2017; Vanderburgh, 2009). Ti su napori i aktivnosti izrazito važni za poboljšanje rodnog zdravlja djece, kao i za promicanje njihovih građanskih prava (Lopez et al., 2017).

Glasovi zdravstvenih stručnjaka mogu biti presudni u školama, u parlamentarnim tijelima, na sudovima i u medijima (Kupalanka et al., 2019; Lopez et al., 2017; Whyatt-Sames, 2017; Vanderburgh, 2009). Osim toga, zdravstveni radnici mogu imati i širu zagovaračku ulogu u prepoznavanju i adresiranju situacija u kojima odrasli, djetetovi vršnjaci ili mediji namjerno ili nenamjerno često negiraju iskustva rodno raznolike djece (Rafferty et al., 2018). Stručnjaci koji imaju potrebni skup vještina u takvoj situaciji mogu ponuditi jasne depatologizirajuće preporuke o potrebama i pravima rodno raznolike djece te o šteti koju diskriminatorna i transfobna pravila, zakoni i norme uzrokuju (Rafferty et al., 2018).

OSMO POGLAVLJE Nebinarnost

“Nebinarnost” se koristi kao krovni pojam koji se odnosi na pojedince koji svoj rod doživljavaju izvan rodne binarnosti. Pojam “nebinarnost” uglavnom je, ali ne isključivo, povezan s kontekstima globalnog sjevera i ponekad se koristi za opisivanje starosjedilačkih i nezapadnjačkih rodova. Pojam “nebinarni” uključuje ljude čiji se rodovi sastoje od više od jednog rodnog identiteta istovremeno ili u različito vrijeme (npr. *bigender*), koji nemaju rodni identitet ili imaju neutralan rodni identitet (npr. arodnost ili *neutrois*), imaju rodne identitete koji obuhvaćaju ili miješaju elemente drugih rodova (npr. polirodnost, *demiboy*, *demigirl*) i/ili koji imaju rod koji se mijenja s vremenom (npr. rodna fluidnost) (Kuper et al., 2014; Richards et al., 2016; Richards et al., 2017; Vincent, 2019). Nebinarni ljudi mogu se poistovjećivati u različitoj mjeri s binarno-povezanim rodovima, koristeći npr. pojmove “nebinarni/-a muškarac/žena”, ili s višestrukim rodnim terminima, npr. “nebinarnost” i “rodna fluidnost” (James et al., 2016; Kuper et al., 2012). Nebinarnost također funkcionira kao zaseban rodni identitet (Vincent, 2020). Važno je priznati da ovo nije iscrpan popis; isti identiteti mogu imati različita značenja za različite ljude, a upotreba izraza može varirati s vremenom i prostorom.

“Rodno kvir”, prvi put upotrijebljen 1990-ih, kategorija je identiteta nešto starija od “nebinarnosti” – koja se prvi put pojavila negdje u kasnim 2000-tima (Nestle et al., 2002; Wilchins, 1995). “Rodno kvir” se ponekad može koristiti kao sinonim za “nebinarnost” ili može prenijeti specifičnu, svjesno politiziranu dimenziju roda osobe. Dok se “transrodnost” koristi u mnogim kulturnim kontekstima kao krovni pojam koji uključuje nebinarne osobe, ne smatraju se sve nebinarne osobe transrodnima iz niza razloga, uključujući i to što smatraju da je transrodnost smještena isključivo unutar rodne binarnosti ili zato što se ne osjećaju “dovoljno trans” da bi se opisali transrodnima (Garrison, 2018). Neki nebinarni ljudi nisu sigurni ili su ambivalentni oko toga bi li se opisali kao transrodni (Darwin, 2020; Vincent, 2019).

U engleskom jeziku nebinarni ljudi koriste zamjenice *they/them/theirs* (“oni”/“njih”/“njihov”) ili neozamjenice koje uključuju *e/em/eir, ze/zir/hir, er/ers/erself*, između ostalih (Moser i

Devereux, 2019; Vincent, 2018). Neki nebinarni ljudi kombiniraju zamjenice (bilo namjerno miješajući ih u upotrebi, dopuštajući slobodan izbor ili mijenjajući ih s društvenim kontekstom) ili radije izbjegavaju u potpunosti rodne zamjenice, umjesto njih koristeći svoje ime. Dodatno, neki nebinarni ljudi koriste *she/her/hers* (“ona”/“nju”/“njen”), ili *he/him/his* (“on”/“njega”/“njegov”), ponekad ili isključivo, dok u nekim dijelovima svijeta opisni jezik za nebinarne ljude (još) ne postoji. Izvan engleskog jezika može se uočiti širok raspon kulturno specifičnih jezičnih prilagodbi i razvoja (Attig, 2022; Kirey-Sitnikova, 2021; Zimman, 2020). Također treba napomenuti da neki jezici koriste jednu zamjenicu koja nije povezana sa spolom ili rodom, dok drugi dodjeljuju rod svim imenicama. Ove varijacije u jeziku vjerojatno će utjecati na rodno iskustvo nebinarnih ljudi i na način na koji ga komuniciraju s drugima.

Nedavna istraživanja pokazuju da nebinarni ljudi čine otprilike 25% do više od 50% šire transrodne populacije, pri čemu uzorci mladih prijavljuju najveći postotak nebinarnih ljudi (Burgwal et al., 2019; James et al., 2016; Watson, 2020). U recentnim studijama o transrodnim odraslim osobama, nebinarni ljudi obično su mlađi od transrodnih muškaraca i transrodnih žena, a u studijama koje uključuju mlade i odrasle, vjerojatnije je da su nebinarni ljudi pri rođenju bili pripisani ženskom spolu (engl. *assigned female at birth*, AFAB). Međutim, ove nalaze treba tumačiti s oprezom jer vjerojatno postoji niz složenih sociokulturnih faktora koji utječu na kvalitetu, reprezentativnost i tačnost ovih podataka (Burgwal et al., 2019; James et al., 2016; Watson, 2020; Wilson i Meyer, 2021) (v. također treće poglavlje – Procjene populacije).

Razumijevanje rodnih identiteta i rodnih izražavanja kao nelinearnog spektra

Nebinarni rodovi odavno su prepoznati povijesno i međukulturno (Herdt, 1994; McNabb, 2017; Vincent i Manzano, 2017). Mnoge kategorije rodnog identiteta kulturno su specifične i ne mogu se lako prevesti iz jednog u drugi kontekst, bilo jezično bilo u odnosu na zapadnjačku paradigmu roda. Kolonijalne interakcije povijesnih doseljenika sa starosjedilačkim stanovništvom nezapadnjačkih rodova i dalje su vrlo relevantne jer kulturno brisanje te isprepletenost rasizma i cisnormativnosti mogu

štetno utjecati na društvene odrednice zdravlja starosjedilačkih rodno raznolikih ljudi. Od 1950-ih "rod" se koristio za označavanje društveno konstruirane kategorizacije ponašanja, aktivnosti, izgleda itd. u odnosu na binarni model "muško"/"muškarac"/"muževan" i "žensko"/"žena"/"ženstvena" unutar suvremenih zapadnjačkih konteksta. Međutim, "rod" sada ima širi raspon mogućih značenja uvažavajući međusobno povezane, ali ipak raspoznatljive koncepte, kao što su rodna biologija (spol), rodne uloge, rodno izražavanje i rodni identitet (Vincent, 2020). Aspekti rodnog izražavanja koji bi se tradicionalno kulturno mogli shvatiti kao "muški", "ženski" ili "androgini" mogu se zapravo izraziti među ljudima bilo kojeg i svih rodni identiteta, bili oni nebinarni ili ne. Na primjer, ako se nebinarna osoba predstavlja na ženstven način, to ne podrazumijeva da će se nužno kasnije identificirati kao žena ili pristupiti intervencijama povezanim s transrodnim ženama kao što je vaginoplastika. Rodna nesukladnost osobe u odnosu na kulturološka očekivanja ne bi se trebala smatrati razlogom za zabrinutost niti se smatrati indikacijom kliničke složenosti - na primjer, nebinarna osoba kojoj je pri rođenju pripisan muški spol (engl. *assigned male at birth*, AMAB), koja nosi ženski kodiranu odjeću i koristi zamjenice "ona"/"njen", ali zadržava muški kodirano ime.

Oblikovanje roda kao spektra nudi više nijansi od binarnog modela. Međutim, i dalje postoje značajna ograničenja u modelu linearnog spektra koja mogu dovesti do nekritičkih generalizacija o rodu. Na primjer, iako je intuitivno pozicionirati "binarne opcije" ("muškarac"/"muški", "žena"/"ženski") na krajeve takva kontinuuma, time se "muškost" postavlja kao opozicija "ženskosti", ne ostavljajući mjesta za rodnu neutralnost, izražavanje muškosti i ženskosti istovremeno, kao ni za rodno kvir ili nezapadnjačke koncepte roda. Neophodno je da zdravstveni radnici ne gledaju na nebinarne rodove kao na "djelomične" artikulacije transrodne muškosti (kod AFAB nebinarnih ljudi) ili transrodne ženskosti (kod AMAB nebinarnih ljudi) ili kao smještene "negdje duž spektra "muškosti" / "ženskosti"; neki nebinarni pojedinci sebe smatraju potpuno izvan dihotomije "muško"/"žensko". Nelinearni spektar ukazuje na razlike u rodnom izražavanju, identitetu ili potrebama u vezi s rodnom afirmacijom

među korisnicima usluga koje se ne bi trebale uspoređivati da bi se mogle pozicionirati duž linearnog spektra. Osim toga, tumačenje rodnog izražavanja je subjektivno i kulturno definirano, a ono što jedna osoba može doživjeti ili smatrati izrazito ženstvenim, druga osoba to ne treba tako doživjeti (Vincent, 2020). Zdravstveni radnici imaju koristi od izbjegavanja pretpostavki o tome kako svaki korisnik usluga konceptualizira svoj rod, kao i od spremnosti da budu vođeni klijentovim osobnim razumijevanjem roda i načinom na koje se to razumijevanje odražava na klijentov rodni identitet, izražavanje i bilo kakvu potrebu za medicinskom skrbi.

Proces rodnog razvoja koji doživljavaju sve transrodne i rodno raznolike osobe (TiRR), bez obzira na njihov odnos prema rodnoj binarnosti, čini se da dijeli slične teme (npr. svijest, istraživanje, stvaranje značenja, integracija), ali tempiranje, napredovanje i osobna iskustva povezani sa svakim od ovih procesa razlikuju se unutar skupina transrodnih i nebinarnih osoba, kao i među njima (Kuper, Wright et al., 2018; Kuper, Lindley et al., 2019; Tatum et al., 2020). Sociokulturne i interseksionalne perspektive mogu biti od pomoći u kontekstualiziranju rodnog razvoja i društvene tranzicije, uključujući i to kako su individualna iskustva oblikovana društvenim i kulturnim kontekstom i kako su u interakciji s drugim domenama identiteta i osobnog iskustva.

Potreba za dostupnošću rodno-afirmirajuće skrbi

Neki nebinarni ljudi traže rodno-afirmirajuću skrb kako bi ublažili rodnu disforiju ili nepodudarnost i povećali zadovoljstvo tijelom medicinski neophodnim intervencijama. (Pogledajte preporuku 2.1 o medicinskoj nužnosti u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti.) Neki nebinarni ljudi mogu osjećati da im je potreban određeni tretman; v. također peto poglavlje – Procjenu odraslih (Beek et al., 2015; Jones et al., 2019; Köhler et al., 2018), dok drugi ne (Burgwal i Motmans, 2021; Nieder, Eyssel et al., 2020), a udio nebinarnih ljudi koji traže rodno-afirmirajuću skrb i specifične ciljeve te skrbi ostaje nejasan. Uloga je zdravstvenog radnika pružiti informacije o postojećim medicinskim opcijama (i njihovoj dostupnosti) koje bi mogle pomoći u ublažavanju rodne disforije ili nepodudarnosti i povećati zadovoljstvo tijelom bez donošenja pretpostavki o tome koje opcije medicinske

skrbi mogu najbolje odgovarati kojoj pojedinoj osobi.

Motivacije za pristupanje (ili nepristupanje) medicinskim rodno-afirmirajućim intervencijama, uključujući hormonsku terapiju, operacije ili oboje, heterogene su i potencijalno složene (Burgwal i Motmans, 2021; Vincent, 2019, 2020) i treba ih zajednički sagledati prije donošenja odluka o fizičkim intervencijama. Potreba pojedinca za pristupom rodno-afirmirajućim medicinskim postupcima ne može se predvidjeti njegovom rodnom ulogom, izražavanjem ili identitetom. Na primjer, neke transrodne žene nemaju potrebu za vaginoplastikom, dok bi neke AMAB nebinarne osobe mogle trebati tu intervenciju i imati koristi od nje. Nadalje, činjenica da neki nebinarni ljudi traže rodno-afirmirajuću skrb koja je usko povezana s tranzicijskom putanjom iz njihova pripisana spola/roda u drugu binarno priznatu kategoriju (tj. estrogensku terapiju i vaginoplastiku za AMAB osobu), ne podriva valjanost njihovog nebinarnog identiteta.

Iako su prepreke skrbi i dalje široko rasprostranjene za mnoge transrodne osobe, čini se da nebinarni ljudi prolaze kroz posebno visoke stope poteškoća u pristupu zdravstvenoj skrbi za mentalno zdravlje i rodno-afirmirajućoj medicinskoj skrbi (Clark et al., 2018; James, 2016). Mnogi nebinarni ljudi navode da su imali iskustva sa zdravstvenim radnicima koji nisu afirmirali njihov nebinarni rod, uključujući iskustva kada bi zdravstveni radnici izrazili uvjerenja da njihov rod nije valjan ili da je njima znatno teže pružiti skrb (Valentine, 2016; Vincent, 2020). Nebinarni ljudi mogu se suočiti s pretpostavkama pružatelja zdravstvenih usluga da ne trebaju ili da ne žele rodno-afirmirajući tretman (Kcomt et al., 2020; Vincent, 2020), opisujući i iskustvo pritiska da se predstave kao transrodni muškarci ili transrodne žene (unutar binarnog okvira roda) kako bi dobili pristup medicinskoj podršci (Bradford et al., 2019; Taylor et al., 2019). Ponekad se nebinarni ljudi zateknu u situaciji da moraju educirati pružatelja zdravstvenih usluga unatoč tome što je neprikladno da se pružatelji zdravstvenih usluga primarno oslanjaju na svoje pacijente za edukaciju (Kcomt et al., 2020). U usporedbi s transrodnim muškarcima i transrodnim ženama, Burgwal i Motmans (2021) otkrili su da nebinarni ljudi imaju više straha od predrasuda pružatelja zdravstvenih

usluga, manje povjerenja u pružene usluge i veće poteškoće pri odlučivanju kamo se obratiti za skrb. Studije u Europi i SAD-u pokazale su da nebinarni pojedinci imaju tendenciju odgađanja skrbi češće od binarnih transrodnih muškaraca ili transrodnih žena, pri čemu je strah od neosjetljivog ili nekompetentnog tretmana najčešće navođeni razlog (Burgwal i Motmans, 2021; Grant et al., 2011). Također se čini da je manje vjerojatno da će nebinarni ljudi komunicirati svoj rodni identitet pružateljima zdravstvenih usluga nego druge transrodne osobe (Kcomt et al., 2020).

Potreba za odgovarajućom razinom podrške

Pružanje rodno-afirmirajuće skrbi nebinarnim osobama nadilazi pružanje specifičnih rodno-afirmirajućih intervencija, kao što su hormonska terapija ili operacija, i uključuje podršku cjelokupnim zdravlju i razvoju nebinarnih osoba. Modeli manjinskog stresa prilagođeni su da bi se konceptualiziralo kako su stresori u vezi s rodom koje doživljavaju transrodne osobe povezani s razlikama u fizičkom i mentalnom zdravlju (Delozier et al., 2020; Testa et al., 2017). Čini se da nebinarni ljudi doživljavaju manjinske stresore koji su slični onima koje doživljavaju transrodni muškarci i transrodne žene, ali i jedinstveni. Johnson (2020) izvijestio je da su iskustva poništavanja osobito česta među nebinarnim ljudima, npr. izjave ili radnje koje izražavaju uvjerenje da nebinarni identiteti nisu "stvarni" ili da su rezultat "hira" ili "faze". Isto tako bilježi da je kod nebinarnih ljudi manje vjerojatno da će drugi koristiti njihove ispravne zamjenice u odnosu na transrodne muškarce i transrodne žene. Slično tome, nebinarni ljudi opisali su da se osjećaju "nevidljivima" (Conlin, 2019; Taylor, 2018), a jedno je istraživanje pokazalo da su nebinarni mladi prijavili niže razine samopoštovanja u usporedbi s mladim transrodnim muškarcima i transrodnim ženama (Thorne, Witcomb et al., 2019).

Iako mnogi TiRR ljudi prijavljuju iskustva diskriminacije, viktimizacije i interpersonalnog odbacivanja (James, 2016), uključujući zlostavljanje u sklopu uzoraka mladih ispitanika (Human Rights Campaign, 2018; Witcomb et al., 2019), prevalencija tih iskustava može varirati među grupama i čini se da je pod utjecajem dodatnih, isprepletenih značajki. Na primjer, Newcomb (2020) otkrio je da su transrodne

žene i nebinarni AMAB mladi iskusili veću viktimizaciju od transrodnih muškaraca i nebinarnih AFAB mladih, pri čemu su nebinarni AMAB mladi prijavili najviše razine traumatskog stresa. U drugoj studiji, Poquiz (2021) otkrio je da su transrodni muškarci i transrodne žene iskusili više razine diskriminacije od nebinarnih osoba. Ova intersekcionalna složenost također vjerojatno pridonosi varijabilnosti u nalazima studija koje uspoređuju fizičko i mentalno zdravlje nebinarnih osoba sa zdravljem transrodnih muškaraca i transrodnih žena, pri čemu neke od studija ukazuju na više zabrinutosti za fizičko i mentalno zdravlje među nebinarnim osobama, neke upućuju na manju zabrinutost, a neke izvještavaju da nema razlika između skupina (Scandurra, 2019).

S obzirom na to da su nebinarni narativi identiteta možda manje dostupni nego oni koji su binarnije orijentirani, nebinarni ljudi mogu imati manje dostupnih resursa za istraživanje i artikuliranje osjećaja o sebi povezanog s rodom. Na primjer, to može uključivati pristup prostorima zajednice i međuljudskim odnosima u kojima osoba može istraživati nebinarni identitet ili pristup jeziku i konceptima koji omogućuju detaljnije razmatranje nebinarnih iskustava (Bradford et al., 2018; Fiani i Han, 2019; Galupo et al., 2019). Sada se i razvijaju kliničke smjernice kako bi se pružateljima zdravstvenih usluga pomoglo u prilagodbi rodno-afirmirajuće skrbi u zadovoljavanju jedinstvenih iskustava nebinarnih ljudi (Matsuno, 2019; Rider, Vencill et al., 2019).

Rodno-afirmirajuće medicinske intervencije za nebinarne osobe

U kontekstima u kojima određena medicinska intervencija nema utvrđeni presedan, važno je da se prije razmatranja intervencije pojedincu pruži pregled dostupnih informacija, uz priznavanje potencijalnih ograničenja u znanju. Jednako je važno sveobuhvatno raspraviti i dokumentirati potrebne fizičke promjene i potencijalna ograničenja u postizanju tih karakteristika, kao i implikaciju da neka intervencija može, ali i ne mora poboljšati sposobnost pojedinca da izrazi svoj rod.

Što se tiče estrogenske terapije za nebinarne AMAB osobe, važno je napomenuti da se ne može izbjeći mogućnost rasta grudi (Seal, 2017). Iako je opseg rasta vrlo varijabilan, to bi trebalo

jasno naglasiti ako nebinarna osoba traži neke druge promjene povezane s terapijom estrogonom (kao što je omekšavanje kože i smanjenje rasta dlaka na licu), ali ne želi dojke ili je ambivalentna prema njihovom rastu. Isto tako, za nebinarne AFAB ljude koji možda žele pristup testosteronu, kako bi postigli neke promjene, ali ne i druge, treba uvažiti da je, ako je potreban rast dlaka na licu, rast genitalija neizbježan (Seal, 2017). Vremenski okvir za uzimanje testosterona znači da će te promjene vjerojatno biti popraćene i nepovratnim padom visine glasa, iako je opseg individualan (Vincent, 2019; Ziegler et al., 2018). Pad visine glasa bez razvoja dlaka na tijelu još je jedan takav izazov. Za neke nebinarne osobe uklanjanje dlačica vrlo je važan dio njihove rodne afirmacije (Cocchetti, Ristori, Romani et al., 2020).

Ako se hormonska terapija prekine, a spolne žlijezde zadrže, mnoge fizičke promjene vratit će se na stanje prije hormonske terapije jer hormoni spolnih žlijezda ponovno počnu djelovati, uključujući poništavanje amenoreje i razvoja dlakavosti tijela kod nebinarnih AFAB osoba, kao i smanjenje mišićne definicije i erektilnu disfunkciju kod nebinarnih AMAB osoba. Ostale promjene bit će trajne, poput maskulino doživljene ćelavosti, rasta genitalija i rasta dlaka na licu kod nebinarnih AFAB osoba ili razvoja grudi kod nebinarnih AMAB ljudi (Hembree et al., 2017). Ove promjene će zahtijevati daljnje intervencije da bi se preokrenule, poput elektrolize ili mastektomije, te se ponekad opisuju kao "djelomično reverzibilne" (Coleman et al., 2012). Budući da učinci korištenja niske doze hormonske terapije nisu dokumentirani u ovoj populaciji pacijenata, važno je razmotriti praćenje kardiovaskularnog rizika i zdravlja kostiju ako se koristi niska doza hormonske terapije. Za detaljnije informacije pogledajte dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju. Ako ekspresija ni testosterona ni estrogena nije potrebna, moguća je inhibicija proizvodnje estrogena i/ili testosterona. No, trebalo bi raspraviti implikacije s obzirom na povećani kardiovaskularni rizik, smanjenu mineralizaciju kostiju i rizik od depresije te poduzeti mjere za smanjenje tih rizika (Brett et al., 2007; Vale et al., 2010; Wassersug i Johnson, 2007). Za više informacija v. također deveto poglavlje – Eunuhe i dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju. Mogućnost istraživanja medicinske i/ili društvene tranzicije neovisno

Lista preporuka:

- 8.1 - Preporučujemo da zdravstveni radnici pruže nebinarnim osobama individualiziranu procjenu i medicinsku podršku koja djeluje afirmirajuće na njihova iskustva roda.
- 8.2 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razmotre medicinske intervencije (hormonsku terapiju ili operaciju) za nebinarne osobe u nedostatku "društvene rodne tranzicije".
- 8.3 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razmotre rodno-afirmirajuće hirurške intervencije u nedostatku hormonske terapije, osim ako je hormonska terapija potrebna za postizanje željenog hirurškog rezultata.
- 8.4 - Preporučujemo da zdravstveni radnici pruže informacije nebinarnim osobama o učincima hormonskih terapija/hirurških zahvata na buduću plodnost i razgovaraju o opcijama za očuvanje plodnosti prije početka uzimanja hormona ili podvrgavanja operaciji.

jedna o drugoj, kao i mogućnost istraživanja hormona, operacije ili obiju opcija neovisno jedna o drugoj, trebale bi biti dostupne svima, bilo da je osoba transrodni muškarac, transrodna žena ili nebinarna osoba.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 8.1

Preporučujemo da zdravstveni radnici pruže nebinarnim osobama individualiziranu procjenu i medicinsku podršku koja djeluje afirmirajuće na njihova iskustva roda.

Individualizirana procjena počinje s razumijevanjem kako nebinarna osoba doživljava vlastiti rod i kako to iskustvo utječe na njezine ciljeve u pogledu skrbi koju traži. Načini na koji pojedinci konceptualiziraju svoja iskustva roda vjerojatno će varirati među skupinama i kulturama i mogu uključivati iskustva povezana s drugim aspektima identiteta koji se međusobno presijecaju (npr. dob, seksualnost, rasu, etničku pripadnost, socioekonomski status, invaliditet) (Kuper et al., 2014; Subramanian et al., 2016).

Zdravstveni radnici trebali bi izbjegavati apriorne pretpostavke o rodnom identitetu klijenta, njegovom izražavanju ili potrebama za skrbi. Također bi trebali imati na umu da klijentovo nebinarno iskustvo roda može, ali i ne mora biti relevantno za medicinske procjenu i ciljeve. Mjera u kojoj je klijentov rod relevantan za ciljeve medicinske skrbi trebala bi odrediti razinu detalja na kojoj se istražuje njegov rodni identitet. Na primjer, kada se traži skrb za očitovani problem koji nije u potpunosti povezan

s rodom, jednostavno odrediti ispravne ime i zamjenicu može biti dovoljno (Knutson et al., 2019). Prilikom rješavanja problema za koji je relevantan trenutni ili prošli hormonski ili hirurški status, može biti potrebno više detalja, čak i ako problem nije specifično povezan s rodom.

Klinička okruženja trebaju biti gostoljubiva, odražavati rodnu raznolikost i djelovati afirmirajuće na rodna iskustva nebinarnih ljudi da bi bila kulturno kompetentna. Osiguravanjem da informacije o klinici i pružatelju zdravstvenih usluga (npr. na internetskim stranicama), obrasci (npr. u anketama o prijemu) i drugi materijali uključuju nebinarne identitete i iskustva, pokazuje se da su nebinarni ljudi dobrodošli i priznati (Hagen i Galupo, 2014). Korištenje rubrika za slobodan unos teksta o rodnom identitetu i zamjenicama uključivije je od korištenja liste ponuđenih odgovora. Osiguravanje privatnosti na recepciji, omogućavanje alternativa navođenju legalnih imena u digitalnim bazama podataka (u kulturnim kontekstima u kojima je to potrebno), uvođenje rodno neutralnih toaleta i utvrđivanje alternativa prozivanju legalnog imena u čekaonici dodatni su primjeri kulturnih kompetencija u radu s transrodnim i rodno raznolikim (TiRR) osobama (Burgwal et al., 2021). U ustanovama za skrb važno je da se pitaju i koriste preferencije za imena, zamjenice i druge pojmove koji se odnose na rod, kako na početku tako i redovito jer mogu varirati tokom vremena i s obzirom na okolnosti.

Zdravstveni radnici se potiču da usvoje pristup koji je usredotočen na snagu i otpornost. Sve se više pojavljuju kritike pretjerane usredotočenosti zdravstvenih radnika na rodno povezane tjeskobe jer je također važno uzeti u obzir iskustva povećane ugođe, radosti i samoispunjenja koja mogu proizaći iz samoostvarenja i

pristupa skrbi (Ashley, 2019a; Benestad, 2010). Uz korištenje dijagnoza kada/gdje je to potrebno kako bi se olakšao pristup skrbi, zdravstveni radnici potiču se da zajedno s klijentima istraže ovaj širi raspon potencijalnih iskustava povezanih s rodom i kako se mogu uklopiti u opcije medicinske skrbi (Motmans et al., 2019). Za sve TiRR osobe, faktori otpornosti, kao što su veze koje pružaju podršku, sudjelovanje u zajednicama koje uključuju druge slične osobe i ponos na identitet, ključni su jer su povezani s nizom pozitivnih zdravstvenih ishoda (Bowling et al., 2019; Budge, 2015; Johns et al., 2018).

Svijest o ograničenjima sredstava koje su pružatelji zdravstvenih usluga povijesno koristili za procjenu iskustava transrodnih osoba s disforijom važna je jer ona mogu biti posebno izražena za mnoge nebinarne osobe. Većina mjera povezanih s rodom pretpostavlja da klijenti doživljavaju svoj rod, između ostalog, na binarni način (npr. Skala prisjećanog rodnog identiteta (engl. *Recalled Gender Identity Scale*), Utrechtska skala rodne disforije (engl. *Utrecht Gender Dysphoria Scale*)). Iako je razvijeno nekoliko novijih mjera u pokušaju da se bolje zabilježe iskustva nebinarnih ljudi (McGuire et al., 2018; McGuire et al., 2020), otvorena rasprava vjerojatno će pružiti dublje i tačnije razumijevanje svakog jedinstvenog iskustva disforije i pojedinačne potrebe za skrbi. Slično tome, dok su novije iteracije dijagnostičkih kategorija (tj. "rodna disforija" u DSM-u 5 i "rodna inkongruencija" u ICD-u 11) trebale biti namijenjene uključivanju ljudi s nebinarnim iskustvima roda, one možda neće adekvatno obuhvatiti punu raznolikost i opseg iskustava rodno uvjetovanih tjeskoba, osobito za nebinarne ljude. Uz tjeskobe povezane s aspektima vlastita tijela i njegove prezentacije (uključujući karakteristike koje mogu postojati ili biti odsutne), tjeskoba može proizaći iz načina na koji netko doživljava vlastiti rod, kako se nečiji rod percipira u društvenim situacijama i iz iskustava manjinskog stresa povezanih s nečijim rodom (Winters i Ehrbar, 2010). Iskustva nebinarnih ljudi u svakom od ovih područja mogu, ali ne moraju biti slična onima transrodnih muškaraca ili žena.

Pristup afirmirajućoj skrbi usmjeren na osobu uključuje konkretan razgovor o tome kako različite intervencije mogu ili ne moraju promijeniti klijentovu lagodnost s vlastitim iskustvom roda i time kako drugi doživljavaju njegov rod.

Nebinarni ljudi mogu se suočiti s izazovima u pomirenju svojih osobnih identiteta s ograničenjima dostupnih medicinskih tretmana, a također mogu naići na zbunjenost i netoleranciju društva prema svom rodnom predstavljanju (Taylor et al., 2019). Nova istraživanja ukazuju na to da su potrebe nebinarnih osoba za medicinskom podrškom posebno raznolike, pri čemu neke osobe izvješćuju o potrebama za tretmanima povijesno obično povezanim s tranzicijskim putanjama transrodnih muškaraca i žena, dok postoje izvještaji i o alternativnim pristupima (npr. niskim dozama hormonske terapije, operacijama bez hormonske terapije), kao i nedostatku interesa za medicinske intervencije. Pojedine su osobe izjavile i da se osjećaju nesigurno oko svojih potreba (Burgwal i Motmans, 2021; James et al., 2016). Konceptualiziranje procjene kao trajnog procesa posebno je važno s obzirom na to da se rodna iskustva i povezane potrebe mogu mijenjati tokom životnog vijeka. S obzirom na stalni razvoj mogućnosti medicinske podrške i znanja o njezinim učincima, posebno za nebinarne osobe, klijenti će imati koristi od pružatelja zdravstvenih usluga koji redovito unapređuju svoje znanje i prenose stečene spoznaje svojim klijentima.

Preporuka 8.2

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razmotre medicinske intervencije (hormonsku terapiju ili operaciju) za nebinarne osobe u nedostatku "društvene rodne tranzicije".

Raniji zahtjevi za pristup hormonskoj terapiji i operaciji, kao što je "život u rodnoj ulozi koja je u skladu s nečijim rodnim identitetom", ne odražavaju proživljena iskustva mnogih TiRR osoba (Coleman et al., 2012). Zbog ukorijenjenosti rodne binarnosti u većini suvremenih zapadnjačkih kultura, osobu se obično može razumjeti samo kao muškarca ili ženu u većini okruženja (Butler, 1993). Stoga su vidljivost i razumijevanje nebinarnih utjelovljenja i izražaja ograničeni, posebno što se rodne oznake gotovo uvijek shvaćaju u odnosu na rodnu binarnost (Butler, 1993). U danoj se situaciji rod nebinarnih ljudi može teško pouzdano prepoznati na osnovu vizualnih oznaka povezanih s njihovim rodnim izražavanjem (npr. odjeća, kosa). Međutim, androgenost ili rodna nenormativnost mogu se priopćiti miješanjem ili kombiniranjem kulturnih oznaka s tradicionalno muškim ili ženskim

konotacijama. Budući da ne postoji općepriznata “nebinarna kategorija” unutar većine suvremenih zapadnjačkih kultura globalnog sjevera, nebinarna vidljivost često zahtijeva eksplicitno izricanje vlastita roda ili korištenje znakova koji se mogu protumačiti kao rodna nenormativnost (ali ne nužno nebinarnost).

Iz tih razloga, uokvirivanje pristupa medicinskoj skrbi kontekstom nekoga tko doživljava “društvenu rodnu tranziciju”, gdje “živi u rodnoj ulozi koja je u skladu s osobnim rodnom identitetom”, nije u skladu s načinom na koji mnoge TiRR osobe razumijevaju sebe i svoj osobni proces tranzicije. Za neke, “živjeti u rodnoj ulozi koja je u skladu s osobnim rodnom identitetom” ne uključuje promjene imena, zamjenica ili rodnog izražavanja, čak i ako je medicinska intervencija potrebna. I u slučaju da osoba može živjeti na načine koji su u skladu s njenim rodnom identitetom, vanjskom promatraču to može biti teško procijeniti, a da ne sazna izravno od te osobe kako ona razumije vlastito iskustvo u tom pogledu. Očekivanje “društvene rodne tranzicije” može biti beskorisno kada se razmatra podobnost za rodno-afirmirajuću skrb, kao što su hormoni i operacije, a kruta očekivanja o tome kako “društvena rodna tranzicija” “treba” izgledati mogu biti prepreka skrbi za nebinarne ljude. Nije logičan zahtjev da se rodno-afirmirajuće medicinske intervencije mogu pružiti samo kada osoba zakonski promijeni svoje ime, promijeni oznaku roda na osobnim dokumentima ili počne nositi određene odjevne predmete, odnosno suzdrži se od njihovih nošenja. Nebinarni ljudi mogu imati problema s mogućnošću priznavanja roda u formalnoj dokumentaciji, što može negativno utjecati na njihovo mentalno zdravlje ili dobrobit (Goetz i Arcomano, 2021). TiRR osobama može koristiti posebna podrška u pristupu svojoj preferiranoj rodnoj oznaci ili njenom zadržavanju. Zahtjev da netko mora komunicirati svoj rodni identitet u svim životnim krugovima (obitelj, posao, škola, itd.) kako bi pristupio medicinskoj skrbi možda nije u skladu s njegovim ciljevima i može ga izložiti opasnosti ako okolnosti nisu sigurne za to.

Preporuka 8.3

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da razmotre rodno-afirmirajuće hirurške intervencije u nedostatku hormonske terapije, osim ako je hormonska terapija potrebna za postizanje željenog hirurškog rezultata.

Kretanje “od hormona do operacije” opcija je u različitim hirurškim intervencijama. Neki nebinarni ljudi tražit će rodno-afirmirajuće hirurške zahvate kako bi ublažili rodnu nepodudarnost i povećali zadovoljstvo tijelom (Beek et al., 2015; Burgwal i Motmans, 2021; Jones et al., 2019; Koehler et al., 2018), ali ne žele hormonsku terapiju ili joj se ne mogu podvrgnuti zbog drugih medicinskih razloga (Nieder, Eyssel et al., 2020). Trenutačno je nepoznato na koji se udio nebinarnih ljudi te opcije odnose.

Za nebinarne je AFAB osobe koje nisu uzimale testosteron jedan od specifičnih operativnih zahvata mastektomija. Mada je testosteron obično uključen uz mastektomiju kod transrodnih muškaraca, nije uvjet za ovu vrstu operacije, kao što se da primijetiti u slučaju cisrodnih žena. Nekim će nebinarnim AFAB osobama, umjesto mastektomije, možda trebati smanjenje grudi (McTernan et al., 2020). Metoidioplastika je primjer operacije za koju može biti potrebno barem jedno razdoblje hormonske terapije, a kojom se potiče povećanost klitorisa, nastala testosteronskom terapijom. Pogledajte trinaesto poglavlje – Hirurgiju i postoperativnu njegu za više detalja o tome je li hormonska terapija potrebna za pojedine operacije. Postupci koji se odnose na unutarnji reproduktivni sistem uključuju histerektomiju, jednostranu ili bilateralnu salpingo-ooforektomiju i vaginektomiju. Hormonska terapija nije potrebna ni za jedan od ovih postupaka, ali hormonska nadomjesna terapija (bilo estrogenima, testosteronom ili obama) preporučljiva je kod osoba koje su podvrgnute potpunoj gonadektomiji kako bi se spriječili štetni učinci na njihov kardiovaskularni i mišićno-koštani sistem (Hembree et al., 2017; Seal, 2017). Iako nema hirurških uvjeta *per se* za minimalno razdoblje uzimanja testosterona, kod faloplastike virilizacija (ili odsutnost virilizacije) klitorisa i malih usana može utjecati na izbor hirurške tehnike i ograničiti hirurške mogućnosti. Za više informacija pogledajte trinaesto poglavlje – Hirurgiju i postoperativnu njegu.

Nebinarni AMAB klijenti trebaju biti obaviješteni da započinjanje terapije estrogenom nakon hirurškog zahvata bez prethodne povijesti korištenja estrogenske terapije može utjecati (možda nepovoljno) na hirurški rezultat (Kanhai, Hage, Asscheman et al., 1999; Kanhai, Hage, Karim et al., 1999). Nebinarni AMAB ljudi koji zahtijevaju bilateralnu orhidektomiju ne trebaju terapiju estrogenom za postizanje boljeg ishoda (Hembree et al., 2017). U tim kontekstima, dobra je praksa informirati klijente o rizicima i koristima nadomjesne hormonske terapije (estrogen, testosteron ili oboje) u sprječavanju štetnih učinaka na kardiovaskularni i mišićno-koštani sistem, kao i o alternativnim tretmanima, kao što je uzimanje dodatka kalcija s vitaminom D za prevenciju osteoporoze (Hembree et al., 2017; Seal, 2017; Weaver et al., 2016). V. također deveto poglavlje – Eunuhe za one koji ne žele nadomjesnu hormonsku terapiju. Kod vaginoplastike pojedince treba upozoriti da nedostatak terapije za blokiranje testosterona može uzrokovati postoperativni rast dlaka u vagini kada se koriste kožni transplantati i režnjevi na kojima je rasla dlaka (Giltay i Gooren, 2000).

Dodatni hirurški zahtjevi za nebinarne AMAB osobe uključuju vaginoplastiku s očuvanjem penisa, vaginoplastiku s očuvanjem jednog ili oba testisa i postupke koji rezultiraju odsutnošću vanjskih primarnih spolnih obilježja (tj. penektomiju, skrotektomiju, orhiektomiju itd.). Hirurgu i pojedincu kojem je potrebna medicinska podrška savjetuje se da razgovaraju kako bi razumjeli ciljeve i očekivanja pojedinca, kao i prednosti i ograničenja planiranog (ili traženog) postupka te kako bi se donijele odluke na individualiziranom osnovu, uz suradnju s drugim potencijalno uključenim pružateljima zdravstvenih usluga.

Preporuka 8.4

Preporučujemo da zdravstveni radnici pruže informacije nebinarnim osobama o učincima hormonskih terapija/hirurških zahvata na buduću plodnost i razgovaraju o opcijama za očuvanje plodnosti prije početka uzimanja hormona ili podvrgavanja operaciji.

Svim nebinarnim osobama koje traže rodno-afirmirajuće hormonske terapije treba ponuditi informacije i smjernice o opcijama vezanim za plodnost (Hembree et al., 2017; De Roo et al., 2016; Defreyne, Elaut et al., 2020; Defreyne, van Schuvlenbergh et al., 2020; Nahata et al., 2017; Quinn et al., 2021). Važno je razgovarati o mogućem utjecaju hormonske terapije na plodnost prije uvođenja hormona. Ova bi rasprava trebala uključivati opcije očuvanja plodnosti, opseg do kojeg se plodnost može ili ne mora vratiti ako se prekine hormonska terapija i činjenicu da hormonska terapija sama po sebi nije kontracepcija. Za više informacija pogledajte šesnaesto poglavlje – Reproaktivno zdravlje.

Nedavne studije pokazuju da je manje vjerojatno da će nebinarni pojedinci pristupiti skrbi i priopćiti svoje potrebe za potencijalnim intervencijama (Beek et al., 2015; Taylor et al., 2019). Stoga je logično da bi svakoj rodno raznolikoj osobi trebalo ponuditi informacije o aktualnim opcijama i tehnikama za očuvanje plodnosti, idealno prije uvođenja hormonske terapije s obzirom na to da izloženost hormonima može utjecati na kvalitetu sperme ili jajnih stanica (Hamada et al., 2015; Payer et al., 1979). Međutim, to ni na koji način ne bi trebalo spriječiti propitivanje i traženje više informacija kasnije jer postoje dokazi da je plodnost još uvijek moguća za pojedince koji uzimaju estrogen i testosteron (Light et al., 2014). Odluka nebinarne ili rodno raznolike osobe da očuvanje plodnosti ili savjetovanje na tu temu nije potrebno ne bi se smjela koristiti kao osnov za uskraćivanje ili odgodu pristupa hormonskoj terapiji.

DEVETO POGLAVLJE Eunusi

Oni koji se identificiraju kao eunusi čine jednu od najmanje vidljivih populacija koje bi mogle imati koristi od rodno-afirmirajuće medicinske skrbi. SS-8 uključuje raspravu o eunusima zbog njihova jedinstvenog izražavanja i njihove potrebe za medicinski neophodnom rodno-afirmirajućom skrbi (v. drugo poglavlje – Globalnu primjenjivost, preporuku 2.1). Eunusi su osobe kojima je pri rođenju pripisan muški spol (engl. *assigned male at birth*, AMAB), a koje žele ukloniti fizičke karakteristike muškarca, muške genitalije ili mogućnost njihova funkcioniranja. Također, ovo vrijedi za osobe čiji su testisi hirurški uklonjeni ili čija je funkcija onemogućena pomoću hemijskih ili fizičkih sredstava i koji se identificiraju kao eunusi. Ova definicija, na temelju identiteta onih koji prihvaćaju izraz “eunuh”, ne uključuje osobe poput muškaraca koji su liječeni zbog uznapredovala karcinoma prostate i koji ne prihvaćaju taj izraz. Ovdje se, u okviru krovnog termina “rodne raznolikosti”, fokusiramo na osobe koje se identificiraju kao eunusi.

Kao i druge rodno raznolike osobe, eunusi također mogu zatražiti kastraciju da bi uskladili svoja tijela sa svojim rodnom identitetom. S obzirom na to, eunusi su rodno nenormativne osobe kojima je potrebna medicinski neophodna rodno-afirmirajuća skrb (Brett et al., 2007; Johnson et al., 2007; Roberts et al., 2008). Eunusi potvrđuju svoj rodni identitet na različite načine. Mnogi doživljavaju svoj status eunuha kao zaseban rodni identitet bez ikakve druge rodne ili transrodne pripadnosti. Fokus ovog poglavlja je na skrbi i njezi osoba koje se identificiraju kao eunusi. Zdravstveni će se radnici susresti s osobama koje traže hormonske intervencije, kastraciju ili oboje da bi postali eunusi. Ove osobe zbog identifikacije također mogu imati koristi od zajednice eunuha – sa stvarnom kastracijom ili bez nje.

Iako su eunusi dio društva već 4000 godina, najviše informacija o suvremenim eunusima može se pronaći unutar velike *online* zajednice za uzajamnu podršku koja se okuplja na internetskim stranicama, kao što je *Eunuch Archive* (www.eunuch.org), osnovana 1998. godine. Moderator i ove stranice pokušavaju održati medicinsku i povijesnu tačnost na svojim forumima, iako oni sigurno sadrže i

dezinformacije. Prema spomenutoj internetskoj stranici, od siječnja 2022. godine bilo je više od 130.000 registriranih članova iz različitih dijelova svijeta, pri čemu više od 90% onih koji čitaju stranicu su “gosti”, a ne članovi. Ova stranica sadrži preko 23.000 tema i gotovo 220.000 objava. Na primjer, dvije forumske teme u kojima se daju upute za samokastraciju ubrizgavanjem različitih toksina direktno u testise imaju oko 2.500 objava po temi, a svaka je posjećena više od milion puta. Od 2001. godine zajednica *Eunuch Archive* održala je dvadeset godišnjih međunarodnih skupova u Minneapolisu, uz brojne regionalne skupove drugdje. Iako je većina osoba uključenih u rasprave zainteresirana za temu kastracije, mali je broj onih koji kastraciju doista žele ili koji su joj već bili podvrgnuti. Mnogi bivši članovi zajednice *Eunuch Archive* postigli su svoje ciljeve i više nisu aktivni.

Zbog pogrešnih shvaćanja i predrasuda o eunusima kroz povijest, nevidljivosti suvremenih eunuha i društvene stigme koja utječe na sve rodne i seksualne manjine, mali broj njih javno ističe da su eunusi, a mnogi taje svoj identitet. Podijelit će ga samo s istomišljenicima u *online* zajednici ili samo s užom obitelji i prijateljima (Wassersug i Lieberman, 2010). Stereotipi o eunusima nerijetko su izrazito negativni (Lieberman 2018), iako mogu doživjeti isti manjinski stres kao i druge stigmatizirane grupe (Wassersug i Lieberman, 2010). Zbog toga, istraživanja o manjinskom stresu koji utječe na rodno raznolike osobe treba obuhvatiti i eunuhe.

Izneseni skup preporuka namijenjen je stručnjacima koji rade s osobama koje se identificiraju kao eunusi (Johnson i Wassersug, 2016; Vale et al., 2010), a koje zahtijevaju neophodne rodno-afirmirajuće medicinske i/ili hirurške tretmane (engl. *gender-affirming medical and/or surgical treatments*, GAMST). Iako pojam “eunuh” nije posebna dijagnostička kategorija u ICD-u ili DSM-u, radi se korisnom konceptu koji govori o specifičnim iskustvima eunuha povezujući ih istodobno s iskustvima rodne nepodudarnosti u širem smislu. Eunusi će se klinički predstavljati na različite načine. Radi se o osobama koje žele uskladiti tijelo sa svojim identitetom eunuha – tijelo koje nema potpuno funkcionalne muške genitalije. Neki eunusi osjećaju akutnu nelagodu zbog maskulino kodiranih genitalija i moraju ih ukloniti da bi se osjećali ugodno u svome

Lista preporuka:

- 9.1 - Preporučujemo da zdravstveni radnici i drugi korisnici smjernica iz SS-a 8 primjenjuju preporuke na načine koji zadovoljavaju potrebe eunuha.
- 9.2 - Preporučujemo da zdravstveni radnici razmotre medicinsku ili hiruršku intervenciju za eunuhe, ili obje, kada postoji veliki rizik da će uskraćivanje medicinske podrške uzrokovati štetu pojedincima, odnosno da bi mogli sami krenuti obavljati operativni zahvat, podvrgnuti se operaciji kod nekvalificiranih hirurga ili bez nadzora uzimati lijekove s utjecajem na hormone.
- 9.3 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji rade procjenu za omogućavanje potrebne skrbi eunusima budu kompetentni za takvu procjenu.
- 9.4 - Predlažemo da zdravstveni radnici u svoju skrb za eunuhe uključe i seksualno obrazovanje i savjetovanje.

tijelu (Johnson et al., 2007; Roberts et al., 2008). Drugi su ravnodušni prema činjenici da imaju maskulino kodirane vanjske genitalije sve dok su one samo fizički prisutne i nemaju funkciju proizvodnje androgena i maskulino kodiranih sekundarnih spolnih karakteristika (Brett et al., 2007). Hormonska sredstva mogu se koristiti za suzbijanje proizvodnje androgena, iako orhiektomija predstavlja trajno rješenje za one koji ne žele imati genitalne funkcije (Wibowo et al., 2016). Neki eunusi žele niže razine testosterona koje se postižu orhiektomijom, dok će mnogi izabrati neki oblik hormonske zamjene da bi spriječili štetne posljedice povezane s hipogonadizmom. Većina osoba koje se odluči za hormonsku terapiju bira potpunu ili djelomičnu zamjensku dozu testosterona. Manji broj bira estrogen.

Sve se preporuke u ovom poglavlju daju na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene koristi i štete, vrijednosti i želja pružatelja usluga i pacijenata te korištenja resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima dokazi su ograničeni, a usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 9.1

Preporučujemo da zdravstveni radnici i drugi korisnici smjernica iz SS-8 primjenjuju preporuke sukladno potrebama eunuha.

Eunusi su dio populacije rodno raznolikih osoba koji doživljavaju rodnu nepodudarnost i koji također mogu tražiti rodno-afirmirajuću skrb. Poput drugih transrodnih i rodno raznolikih (TiRR) osoba, i eunusima je potreban pristup afirmirajućoj skrbi da bi bili zadovoljni s vlastitim rodnom. Svaki dio SS-a bavi se potrebama rodno raznolikih pojedinaca, a eunusi se mogu uključiti u tu grupu. Oni mogu imati sličnosti s pojedinim nebinarnim osobama u tome što društvena tranzicija možda nije željena opcija, a hormonska terapija u društvenoj

tranziciji ili tranziciji unutar binarnosti možda neće imati jednaku ulogu kao što bi je mogla imati (Wassersug i Lieberman, 2010).

Kao i druge rodno raznolike osobe, eunusi mogu biti svjesni svog identiteta u djetinjstvu ili adolescenciji. Zbog nedostatka istraživanja o postupanju s djecom koja bi se mogla identificirati kao eunusi, suzdržavamo se od davanja konkretnih prijedloga.

Eunusi mogu potražiti medicinsku ili hiruršku skrb (suzbijanje hormona, orhiektomiju i, u nekim slučajevima, penektomiju) da bi postigli željene fizičke, psihološke ili seksualne promjene (Wassersug i Johnson, 2007). Važno je da svi pacijenti, uključujući i eunuhe i one koji žele kastraciju, uspostave i održavaju odnos sa zdravstvenim radnicima koji je izgrađen na povjerenju i međusobnom razumijevanju. S obzirom na nedostatak svijesti o eunusima unutar opće medicinske zajednice i strah od neprihvatanja onih koji žele kastraciju, mnogi od njih ne dobivaju odgovarajuću primarnu skrb i testove *screeninga* (Jäggi et al., 2018). Povećana svijest i obrazovanje pružatelja zdravstvenih usluga doprinijet će informiranosti o potrebi uključivanja eunuha u rasprave o rodnoj raznolikosti (Deutsch, 2016a). Podrazumijeva se da eunusi zahtijevaju i zaslužuju iste usluge primarne skrbi kao i opća populacija. Tema testova *screeninga* za maligna oboljenja, kao što su karcinomi prostate i dojke, važna je za raspravu jer su rizici od karcinoma povezanih s hormonima različiti među osobama kojima je pripisan muški spol, a čije razine testosterona i estrogena nisu u granicama očekivanog opsega za muškarce. Zbog nedostatka istraživanja koja se bave prevalencijom i incidencijom karcinoma povezanih s hormonima u populaciji eunuha, nema dokaza koji bi pomogli odrediti koliko često treba raditi *screening* pregledom prostate, mjerenjem PSA-a, mamografijom itd.

Obimna literatura o pacijentima s karcinomom prostate, a koji su medicinski ili hirurški kastrirani, pruža informacije o pojedinim učincima postpubertetske kastracije (kao što su potencijalna osteoporoza, depresija ili metabolički sindrom), no eunusi koji su se dobrovoljno podvrgnuli kastraciji mogu imati vrlo drugačije tumačenje od osoba kastriranih iz medicinskih razloga. Cisrodni muškarci s karcinomom prostate mogu doživjeti hemijsku ili hiruršku kastraciju kao izvor nelagode, dok isti tretman može biti afirmirajući i poželjan za eunuhe. Slično tome, transrodni muškarci koji su se podvrgnuli mastektomiji da bi bili zadovoljni svojim tijelom doživljavaju tu operaciju drugačije od cisrodnih žena koje se podvrgavaju mastektomiji kako bi izliječile karcinom dojke (Kočan i Gürsoy, 2016; van de Grift et al., 2016). Informacije o karcinomu prostate dobro su saželi Wassersug et al. (2021) referirajući na obimnu literaturu o ovoj temi. Takve informacije o posljedicama kastracije trebaju biti dostupne onima koji je žele.

Nakon procjene temeljem SS-8, mogu se razmotriti i propisati medicinske opcije koje pacijent zahtijeva, kada je to moguće. Ove opcije se mogu prilagoditi pojedincu da bi se izradio plan koji odražava njegove specifične potrebe i želje. Broj i vrsta primijenjenih intervencija te redoslijed po kojem se one odvijaju mogu se razlikovati od osobe do osobe. Ove su opcije u skladu s poglavljima o procjeni i hirurškim zahvatima u SS-8. Opcije zahvata za eunuhe koje treba razmotriti uključuju:

- suzbijanje hormona za istraživanje posljedica nedostatka androgena za eunuhe koji žele postati aseksualni, neseksualni ili androgini;
- orhiektomiju za zaustavljanje proizvodnje testosterona u testisima;
- orhiektomiju, sa penektomijom ili bez nje, da bi se tijelo prilagodilo predodžbi koju osoba ima o sebi;
- orhiektomiju praćenu hormonskom zamjenom testosteronom ili estrogenom.

Prema preporuci 5.6 u petom poglavlju – Procjeni odraslih, za eunuhe koji se žele podvrgnuti gonadektomiji, smatra se da je potrebno najmanje šest mjeseci hormonske terapije za postizanje rodnihih ciljeva TiRR osobe prije nego

što se ona podvrgne nepovratnoj hirurškoj intervenciji (osim ako hormoni nisu klinički indicirani za pojedinca).

Preporuka 9.2

Preporučujemo da zdravstveni radnici razmotre medicinsku ili hiruršku intervenciju za eunuhe, ili obje, kada postoji veliki rizik da će uskraćivanje medicinske podrške uzrokovati štetu pojedincima, odnosno da bi mogli sami krenuti obavljati operativni zahvat, podvrgnuti se operaciji kod nekvalificiranih hirurga ili bez nadzora uzimati lijekove s utjecajem na hormone.

Jednaki postupak procjene preporučen u SS-8 treba se primjenjivati i za eunuhe (v. peto poglavlje – Procjenu odraslih). Internetska stranica *Eunuch Archive* sadrži više objava osoba koje su nailazile na velike poteškoće u pronalasku pružatelja medicinskih usluga voljnih izvršiti kastraciju. Postoji velik broj eunuha koji su izvršili samohirurški zahvat ili su zahvat prepustili ljudima koji nisu ovlašteni pružatelji medicinskih usluga (Johnson i Irwig, 2014). Postoje i klinički izvještaji o eunusima koji su se sami kastrirali, kao i izvještaji o pacijentima koji su doveli pružatelje medicinskih usluga u zabludu da bi im se odobrila kastracija (Hermann i Thorstenson, 2015; Mukhopadhyay i Chowdhury, 2009). Nema sumnje da bi se pripadnici ove populacije, kada im se uskrati pristup kvalitetnoj medicinskoj podršci, mogli okrenuti radnjama sa značajnim posljedicama, poput krvarenja i infekcija koje mogu zahtijevati bolnički prijem (Hay, 2021; Jackowich et al., 2014; Johnson i Irwig, 2014). Zbog ovih ozbiljnih problema i štete uzrokovane samoinicijativnim hirurškim zahvatima, zahvatima koje izvode nekvalificirane osobe ili nekontroliranom upotrebom lijekova koji utječu na hormone, važno je da pružatelji zdravstvenih usluga stvore ugodno okruženje i razmotre različite mogućnosti adresiranja potreba eunuha nakon pažljive procjene, a sve s ciljem izbjegavanja problema uzrokovanih otežanim pristupom medicinskoj podršci i uskraćivanjem te podrške.

Kastracija se može postići hemijskim ili hirurškim putem. Za neke osobe hemijska kastracija omogućava probu prije podvrgavanja hirurškoj kastraciji da bi se utvrdilo kako se osoba osjeća kada je hipogonadalna (Vale et al., 2010). Hemijska kastracija obično je reverzibilna ako

se prestanu uzimati lijekovi (Wassersug et al., 2021). Najčešće vrste lijekova koji se koriste za snižavanje razine testosterona su antiandrogeni i estrogen.

Dva najčešće korištena antiandrogena, ciproteron acetat i spironolakton, namijenjeni su za oralnu upotrebu. Estrogen se ponekad propisuje pacijentima s karcinomom prostate za snižavanje razine testosterona u serumu putem negativne povratne sprege u hipotalamusu i hipofizi. Estrogeni i antiandrogeni možda neće u potpunosti sniziti razine testosterona do granica ženskog ili kastratnog raspona, a estrogeni koji se uzimaju oralnim putem povećavaju rizik od venske tromboembolije. Iako se zbog cijene ne koriste često, agonisti gonadotropin-oslobađajućeg hormona (GnRH) izrazito su učinkovita metoda za suzbijanje proizvodnje spolnih steroida i plodnosti (Hembree et al., 2017). Prilikom odabira lijekova, savjetujemo korištenje onih koji su proučavani u višestrukim transrodnim populacijama (tj. estrogen, ciproteron acetat, agonisti GnRH) umjesto lijekova o kojima ima nedovoljno ili pak nema stručno recenziranih znanstvenih istraživanja (primjerice bikalutamid, progesteron koji se primjenjuje rektalno i sl.) (Angus et al., 2021; Butler et al., 2017; Efstathiou et al., 2019; Tosun et al., 2019). Mnogi eunusi se odlučuju za hormonsku zamjensku terapiju nakon kastracije jer ne žele potpuno suzbijanje razine hormona i posljedične probleme, poput povećanog rizika od osteoporoze. Dvije glavne opcije za zamjenu spolnih steroida su testosteron i estrogen koji se mogu koristiti u potpunim ili djelomičnim zamjenskim dozama. Većina bira testosteron jer se izjašnjavaju kao muškarci i nisu zainteresirani za feminizaciju. Manji dio pak bira dovoljno visoke doze estrogena da spriječe osteoporozu, ali i dovoljno niske da izbjegnu feminizaciju. Oni se mogu identificirati kao nebinarni, bezrodni ili drugo (Johnson et al., 2007; Johnson i Wassersug, 2016). Iako nema studija o hormonskoj zamjenskoj terapiji kod eunuha, nalazi cisrodnih muškaraca liječenih od karcinoma prostate mogu biti informativni u pogledu učinaka hormonske terapije. U nasumičnom kontroliranom ispitivanju na uzorku od 1.694 cisrodna muškarca liječenih od lokalno uznapredovala ili metastatskog karcinoma prostate, jedna grupa je primila agonist GnRH, a druga transdermalni estrogen (Langley et al., 2021). Cisrodni

muškarci koji su primili agonist GnRH razvili su znakove i simptome manjka androgena i estrogena, dok su muškarci koji su dobili estrogenski flaster razvili samo simptome smanjenja androgena. Obje grupe su imale visoku stopu seksualnih nuspojava (91%), a stopa rasta tjelesne težine bila je gotovo jednaka u obje grupe. U usporedbi s cisrodnim muškarcima koji su primali agonist GnRH, cisrodni muškarci koji su koristili estrogenske flastere, prema vlastitim procjenama, imali su višu kvalitetu života, niže stope navale vrućine (35% naspram 86%) i veće stope ginekomastije (86% naspram 38%). Metabolički, cisrodni muškarci koji su dobili estrogenske flastere doživjeli su pozitivne promjene u pogledu niže srednje vrijednosti glukoze natašte, ukupnog holesterola natašte, kao i sistoličkog i dijastoličkog krvnog pritiska. Nasuprot tome, cisrodni muškarci koji su primali agonist GnRH imali su suprotne rezultate. Na temelju ove studije, eunusi mogu razmotriti manju dozu transdermalne terapije estrogenom da bi izbjegli štetne učinke smanjenja estrogena, pri čemu ti učinci uključuju navale vrućine, umor, metaboličke faktore i gubitak mineralne gustoće kostiju (Hembree et al., 2017; Langley et al., 2021). Za dodatne informacije, v. dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju.

Preporuka 9.3

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji rade procjenu za omogućavanje potrebne skrbi eunusima budu kompetentni za takvu procjenu.

Česta tema na forumu stranice *Eunuch Archive* poteškoće su u pronalaženju liječnika koji mogu razumjeti njihove potrebe. Eunusi i oni koji traže kastraciju obično su manje vidljivi od drugih rodnih manjina (Wassersug i Lieberman, 2010). Zbog stigme i straha da će ih medicinska zajednica odbiti, često ne otkrivaju dobrovoljno svoj identitet i želje pružateljima medicinskih usluga ili pružateljima usluga mentalnog zdravlja. U nekim sredinama, pružatelji medicinskih usluga možda nisu svjesni da eunusi postoje, a moguće je da ni ne znaju da su pružali podršku toj grupi pacijenata.

Poglavlje SS-a o procjeni primjenjuje se i na eunuhe. Kao i druge rodno raznolike osobe, oni koji traže kastraciju mogu se uključiti u proces informiranog pristanka u kojem kvalificirani pružatelji usluga rade procjene kako bi

osigurati da su pojedinci sposobni dati informirani pristanak prije medicinskih intervencija i da problem mentalnog zdravlja nije etiologija želje. Kao i s drugim seksualnim i rodnim manjinama, rad s eunusima zahtijeva shvaćanje da se radi o heterogenoj populaciji (Johnson et al., 2007). Osobi koja traži usluge pomažu uvažavanje zdravstvenih radnika, otvorenost razgovora, izostanak osude i fleksibilna očekivanja, uz profesionalnu kompetenciju i stručnost zdravstvenih radnika.

Da bi mogli osigurati odgovarajući tretman, pružatelji usluga moraju uspostaviti povjerenje i poštovanje stvaranjem inkluzivnog okruženja za osobe koje se identificiraju kao eunusi. Idealan prijemni obrazac trebao bi sadržavati polja za pripisani spol i rod s kojim se osobe identificiraju, uključujući "eunuh" i "drugo". Pojedinci se mogu poistovjetiti s više opcija i trebaju moći odabrati više od jedne.

Zdravstveni radnici mogu sudjelovati u procjeni, psihoterapiji (po želji), pripremi i kontrolnim pregledima za rodno-afirmirajuće medicinske i hirurške intervencije. Također, mogu pružati podršku partnerima i obiteljima. Osobama koje se identificiraju kao eunusi i koje žele pomoć kvalificiranog pružatelja usluga mentalnog zdravlja koristit će podrška terapeuta koji je iskusan i koji ispunjava kriterije navedene u četvrtom poglavlju – Obrazovanju.

Dok neke osobe koje traže kastraciju ili razmišljaju o njoj dolaze na savjetovanje ili terapiju jer žele emocionalnu podršku ili pomoć pri donošenju odluka, druge osobe kod pružatelja medicinskih usluga dolaze na procjenu u svrhu pripreme za specifične medicinske intervencije (Vale et al., 2010).

Preporuka 9.4

Predlažemo da zdravstveni radnici u svoju skrb o eunusima uključe i seksualno obrazovanje i savjetovanje.

Nekoliko je istraživanja doprinijelo našim saznanjima o osobama koje se identificiraju kao suvremeni eunusi, a te su studije razmatrale i demografske karakteristike i seksualnost (Handy et al., 2015; Vale et al., 2013; Wibowo et al., 2012, 2016). Zdravstveni stručnjaci, među njima i stručnjaci za mentalno zdravlje, trebaju pretpostaviti seksualnost eunuha, njihovu sposobnost za seksualnu aktivnost, užitak i odnose, osim ako se oni sami ne kažu drugačije (Wibowo et al., 2021). Istraživanja su pokazala da među njima postoje velike razlike u pogledu intenziteta želje, vrste željenog fizičkog ili seksualnog kontakta i prirode željenih odnosa (Brett et al., 2007; Johnson et al., 2007; Roberts et al., 2008). Dok neki uživaju u aktivnom seksualnom životu s romantičnom povezanošću ili bez nje, drugi se identificiraju kao aseksualni ili aromantični te osjećaju olakšanje zbog gubitka libida, postignutog hirurškom ili hemijskom kastracijom (Brett et al., 2007). Svaka osoba je drugačija, a nečiji genitalni status ne određuje seksualnu ili romantičnu privlačnost (Walton et al., 2016; Yule et al., 2015).

Bez obzira na vrstu hemijskog potiskivanja ili operacije kojoj je osoba bila podvrgnuta, ona i dalje može doživjeti seksualni užitak i biti seksualno aktivna. Suprotno uvriježenom mišljenju, eunusi nisu nužno aseksualni ili neseksualni (Aucoin i Wassersug, 2006). Edukacija o sigurnom seksu neophodna je za sve seksualno aktivne osobe. Za informacije o seksualnom obrazovanju i mogućnostima sigurnog seksa za osobe različitih rodova i seksualnosti v. sedamnaesto poglavlje – Seksualno zdravlje. Osim toga, treba razgovarati o očuvanju plodnosti kada se razmatraju medicinske intervencije koje bi mogle utjecati na mogućnost budućeg roditeljstva. Za više detalja, v. šesnaesto poglavlje – Reproduktivno zdravlje.

DESETO POGLAVLJE Interspolnost

U sedmu verziju Standarda skrbi (SS-a) uvršteno je poglavlje o primjenjivosti Standarda na osobe s fizičkim interspolnim stanjima koje postaju rodno disforične i/ili mijenjaju rod s obzirom na to da se razlikuju od transrodnih osoba bez interspolnih stanja po fenomenološkom izražavanju, životnim putanjama, učestalosti, etiologiji i riziku od stigme. Ovo poglavlje donosi ažurirane podatke i preporuke o medicinski nužnom kliničkom pristupu osobama s interspolnim stanjima općenito (v. preporuku 2.1. o medicinskoj nužnosti u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti). Novorođenče s atipičnom spolnom diferencijacijom može se odmah suočiti s kliničkim izazovima, što uključuje potrebu za obiteljskom edukacijom i podrškom od rane dobi, a donošenje odluke o pripisivanju roda i naknadna klinička obrada roda u nekim elementima – osobito kada je riječ o operaciji genitalija – mogu biti kontroverzni te upućuju na kasniji rizik od razvoja rodne disforije i promjene roda koji su u izrazitom porastu (Sandberg i Gardner, 2022).

Terminologija

Pojam “interspolnost” (lat., doslovan prijevod “između spolova”) temelji se na binarnom shvaćanju spola koji je u osnovu reprodukcije sisavaca (što uključuje i ljude). Taj se pojam u medicini kolokvijalno koristi za osobe s izrazito atipičnim, kongenitalnim varijacijama u reproduktivnom traktu. Neke varijacije, koje se često nazivaju “genitalna neodređenost”, onemogućavaju jednostavno prepoznavanje somatskog spola kao muškog ili ženskog, što u nekim društvima, primjerice onima koja su bogata resursima, može nalagati sveobuhvatnu fizičku, endokrinološku i genetsku analizu prije nego što se spol/rod nekome “pripiše”. Posljednjih je godina “interspolnost” postala identitetska oznaka koju su usvojile neke osobe s interspolnim stanjima i podskup (neinterspolnih) osoba s nebinarnim rodnim identitetom (Tamar-Mattis et al., 2018).

Godine 2005. na Međunarodnoj konsenzusnoj konferenciji o postupanju s interspolnim osobama, interspolna su stanja obuhvaćena novim, standardnim medicinskim pojmom “poremećaji spolnog razvoja” su (engl. *Disorders*

of Sex Development, DSD), koji se definiraju kao “kongenitalna stanja u kojima je razvoj kromosomskog, gonadnog ili anatomskog spola netipičan” (Hughes et al., 2006). Ta definicija obuhvaća mnogo širi spektar stanja od onih koja se tradicionalno svrstavaju u interspolnost, a uključuju Turnerov sindrom i Klinefelterov sindrom, čije su prevalencije mnogo veće. Povrh toga, mnogi s tim stanjem neskloni su da ga se naziva “poremećajem” i smatraju to inherentno stigmatizirajućim (Carpenter, 2018; Griffiths, 2018; Johnson et al., 2017; Lin-Su et al., 2015; Lundberg et al., 2018; Tiryaki et al., 2018). Stavovi zdravstvenih radnika o prihvaćanju tog pojma također se razlikuju (Miller et al., 2018). Uvriježeno alternativno tumačenje, koje govori o “različitostima u spolnom razvoju” (engl. *Differences in Sex Development*) može se smatrati manje patološkim, ali je značenjski neadekvatno s obzirom na to da taj pojam ne razlikuje tipične genitalne razlike između muškaraca i žena od atipične spolne diferencijacije. Drugi nedavni pokušaji da se uvedu manje očigledni stigmatizirajući termini kao što su “stanja koji utječu na reproduktivni razvoj” (CARD; Delimata et al., 2018) ili “varijacije u spolnim karakteristikama” (VSC; Crocetti et al., 2021) također se ne odnose konkretno na interspolnost.

S obzirom na spomenute probleme u terminološkom određivanju, u ovom ćemo poglavlju termin “interspolnost” koristiti isključivo za kongenitalne fizičke karakteristike. Ta je odluka istodobno donesena zbog tačnosti opisa i povijesnog kontinuiteta i nije odraz namjere autora ovih Standarda da zauzmu stranu u aktualnoj raspravi o konceptu spola/roda kao bipolarnom sistemu ili kontinuumu koji može varirati s obzirom na kontekst i upotrebu (Meyer-Bahlburg, 2019). Koncepti spola i roda u 21. su stoljeću u procesu razvoja.

Učestalost

Učestalost interspolnih stanja ovisi o definiciji koja se koristi. Očigledna genitalna atipičnost (“neodređene genitalije”) javlja se kod približno 1:2.000 do 1:4.500 ljudi (Hughes et al., 2007). Prema najobuhvatnijim definicijama poremećaja spolnog razvoja njihova je prevalencija do 1,7% (Blackless et al., 2000). Iako su ti podaci u zbroju visoki, individualna stanja povezana s interspolnim varijacijama obično su mnogo rjeđa. Na primjer, sindrom neosjetljivosti na

androgene (engl. *androgen insensitivity syndrome*, AIS) javlja se kod otprilike 1 na 100.000 rođenih s kariotipom 46,XY (Mendoza i Motos, 2013), a tipična kongenitalna adrenalna hiperplazija kod otprilike 1 na 15.000 rođenih s kariotipom 46,XY (Therrell, 2001). Učestalost pojedinačnih sindroma može se drastično razlikovati između zemalja i etničkih skupina.

Znakovi

Kod osoba s interspolnim karakteristikama znakovi uvelike variraju. Interspolnost se može prepoznati prenatalnim ultrazvukom, iako će za većinu osoba to biti utvrđeno pregledom genitalija pri rođenju. U društvima koja su bogata resursima takva će djeca u prvim tjednima života biti podvrgnuta opsežnim dijagnostičkim pretragama. Uzmemo li u obzir specifičnu dijagnozu, fizičke i hormonske nalaze, kao i podatke dobivene dugoročnim longitudinalnim istraživanjima o rodnom ishodu, zajednička odluka tima zdravstvenih radnika i roditelja općenito dovodi do toga da se novorođenčetu pripiše muški ili ženski spol/rod. Neke osobe s interspolnim karakteristikama privlače pažnju stručnjaka tek u pubertetu, na primjer kada se adolescentima koji su odgajani u ženskom rodu utvrdi primarna amenoreja.

Zdravstveni radnici koji pomažu interspolnim i rodno nesigurnim osobama moraju biti svjesni da se medicinski kontekst u kojem su takve osobe odrasle obično uvelike razlikuje od konteksta u kojem su odrastale neinterspolne, transrodne i rodno raznolike (TiRR) osobe. Mnogo je različitih sindroma interspolnosti, a svaki se može razlikovati s obzirom na intenzitet. Stoga se pristupi hormonskim i hirurškim terapijama u skladu s time razlikuju.

Neke fizičke karakteristike interspolnosti mogu zahtijevati hitnu ranu intervenciju, kao u slučajevima opstrukcije urinarnog trakta ili adrenalne krize kod osoba s kongenitalnom adrenalnom hiperplazijom. Većina fizičkih varijacija kod interspolnih osoba ne narušava funkciju, barem u ranoj dobi, niti ugrožavaju osobu. Ipak, psihosocijalna stigma povezana s atipičnim izgledom genitalija često dovodi do rane operacije genitalija (koja se obično naziva "korektivnom operacijom" ili "normalizacijom") mnogo prije nego što osoba dosegne dob u kojoj može dati pristanak. Taj je pristup vrlo kontroverzan jer je u sukobu s etičkim principima

koji podržavaju autonomiju osobe (Carpenter, 2021; Kon, 2015; National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research, 1979). Povrh toga, kada je riječ o karakteristikama koje ne utječu izravno na sigurnost, neke se osobe u starijoj dobi mogu odlučiti za niz medicinskih intervencija kako bi poboljšale funkciju i izgled. Pojediniosti o medicinskim terapijama uvelike nadilaze dosege ovoga poglavlja, pa zainteresirani čitatelji trebaju posegnuti za odgovarajućom literaturom iz područja endokrinologije i hirurgije.

Neka su interspolna stanja u dugoročnom ishodu rodno identiteta varijabilnija od drugih (Dessens et al., 2005). Na primjer, učestalost transrodnog identiteta kod osoba s kromosomskim komplementom 46,XX i kongenitalnom adrenalnom hiperplazijom kojima je pripisan ženski spol može biti čak 5-10% (Furtado et al., 2012). Supstancijalna biološka komponenta na kojoj se zasniva rodni identitet presudan je faktor koji se mora uzeti u obzir kada se interspolnim osobama nude psihosocijalne, medicinske i hirurške intervencije.

Postoje i brojni dokazi da interspolne osobe i njihove obitelji mogu iskusiti psihosocijalni stres (de Vries et al., 2019; Rosenwohl-Mack et al., 2020; Wolfe-Christensen et al., 2017), koji je dijelom povezan s psihosocijalnom stigmom (Meyer-Bahlburg, Khuri et al., 2017; Meyer-Bahlburg, Reyes-Portillo et al., 2017; Meyer-Bahlburg et al., 2018).

Interspolnost u psihijatrijskoj nomenklaturi

Interspolne osobe koje ispunjavaju rodno varijantne kriterije još od 1980. godine uvrštene su u američku psihijatrijsku nomenklaturu; međutim, njihova dijagnostička kategorizacija mijenjala se zajedno a uzastopnim izdanjima Dijagnostičkog i statističkog priručnika za duševne poremećaje (DSM-a). Na primjer, u DSM-u III (American Psychiatric Association, 1980), u kategoriju Skale-I "transpolnost" nisu se mogle svrstati transpolne osobe u odrasloj dobi, ali su djeca svrstana u kategoriju "poremećaj rodno identiteta u djetinjstvu", s medicinskim interspolnim stanjem koje će kasnije biti navedeno u Skali III. U DSM-u IV-TR (American Psychiatric Association, 2000), interspolne osobe isključene su iz kategorije Skale I "poremećaj rodno identiteta" bez obzira na dob te su, zajedno s drugim stanjima, uvrštene u kategoriju "neodređeni

Lista preporuka:

- 10.1 - Predlažemo da skrb interspolnim osobama i njihovim obiteljima pruža multidisciplinarni tim sastavljen od stručnjaka koji su dobro upućeni u različitosti rodnog identiteta i izražavanja.
- 10.2 - Savjetujemo zdravstvenim radnicima koji pružaju skrb mladim i odraslim transrodnim osobama da se osposobljavaju i educiraju o aspektima interspolne skrbi koja je za njih profesionalno relevantna.
- 10.3 - Predlažemo zdravstvenim radnicima da od trenutka postavljanja dijagnoze educiraju i savjetuju obitelji interspolne djece o specifičnom interspolnom stanju djeteta i psihosocijalnim implikacijama.
- 10.4 - Savjetujemo pružateljima usluga i roditeljima da neprestano i u skladu s razvojnom fazom komuniciraju s interspolnom djecom/pojedincima o njihovom interspolnom stanju i psihosocijalnim implikacijama.
- 10.5 - Predlažemo zdravstvenim radnicima i roditeljima da podržavaju interspolnu djecu/pojedince u istraživanju njihova rodnog identiteta tokom cijelog života.
- 10.6 - Predlažemo zdravstvenim radnicima da promiču dobrobit interspolnih osoba te da u suradnji s medicinskim i nemedicinskim pojedincima/organizacijama doprinesu smanjenju potencijalne stigme vezane za interspolno stanje.
- 10.7 - Savjetujemo zdravstvenim radnicima da prema potrebi upućuju interspolnu djecu/pojedince i njihove obitelji stručnjacima za mentalno zdravlje te da im pruže vršnjačku i drugu psihosocijalnu podršku.
- 10.8 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da savjetuju interspolne osobe i njihove obitelji o supresiji puberteta i/ili opcijama hormonske terapije s obzirom na rodni identitet, dob i zdravstveno stanje pojedinca.
- 10.9 - Predlažemo zdravstvenim radnicima da savjetuju roditelje i interspolnu djecu (kada su dovoljno kognitivno razvijena) da odgode operaciju genitalija kojom se određuje rod, operaciju gonada, ili oboje, kako bi djetetu omogućili samoodređenje i sudjelovanje u donošenju odluka na temelju informiranog pristanka.
- 10.10 - Savjetujemo da samo hirurzi s iskustvom u hirurgiji interspolnih genitalija ili gonada vrše zahvate na interspolnim osobama.
- 10.11 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji propisuju ili upućuju na hormonske terapije/operacije savjetuju interspolne osobe s reproduktivnim potencijalom i njihove obitelji o: a) poznatim posljedicama hormonske terapije/operacije na plodnost u budućnosti; b) potencijalnim posljedicama terapija koje nisu dovoljno istražene i čija reverzibilnost nije izvjesna; c) opcijama očuvanja plodnosti te d) psihosocijalnim posljedicama neplodnosti.
- 10.12 - Savjetujemo zdravstvenim radnicima koji pružaju njegu interspolnim osobama s kongenitalnom neplodnošću da njih i njihove roditelje od samog početka i postupno upoznaju s različitim alternativnim opcijama roditeljstva.

poremećaji rodnog identiteta". U petom izdanju DSM-a (American Psychiatric Association, 2013), koji odstupa od višeosnog sistema, "poremećaj rodnog identiteta" ponovo je definiran kao "rodna disforija", što se koristi bez obzira na dob i interspolni status, no interspolnosti je dodana specifikacija "s poremećajem spolnog razvoja" (Zucker et al., 2013). Nedavno objavljeni revidirani tekst DSM-a 5 (APA, 2022) zadržava termin "rodna disforija". Međutim, u nedavnoj reviziji Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD-11; World Health Organization, 2019a), "rodna inkongruencija" je iz poglavlja Mentalni, bihevioralni ili neurorazvojni poremećaji, premještena u novo poglavlje Stanja povezana sa seksualnim zdravljem.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 10.1

Predlažemo da skrb da interspolnim osobama i njihovim obiteljima pruža multidisciplinarni tim sastavljen od stručnjaka koji su dobro upućeni u različitosti rodnog identiteta i izražavanja.

Interspolnost, potkategorija "poremećaja spolnog razvoja", složeno je kongenitalno stanje koje zahtijeva angažman stručnjaka iz različitih medicinskih i bihevioralnih područja (Hughes et al., 2006). Sastav i funkcija tima može varirati ovisno o njegovoj lokaciji, lokalnim resursima, dijagnozi te potrebama interspolne osobe i nje/ne/njegove/njihove obitelji. Idealan tim čine subspecijalist pedijatrijske endokrinologije, hirurgije i/ili urologije, psihologije/psihijatrije, ginekologije, genetike te, po mogućnosti, osposobljeni socijalni radnik, njegovatelj i stručnjak za medicinsku deontologiju (Lee et al., 2006). Struktura tima može odgovarati 1.) tradicionalnom multidisciplinarnom medicinskom modelu; 2.) interprofesionalnom modelu ili 3.) transdisciplinarnom modelu. Iako se te strukture čine sličnima, zapravo su vrlo različite i mogu različito utjecati na funkcioniranje

tima (Sandberg i Mazur, 2014). Stav iz godine 2006. o pristupima interspolnim poremećajima ne navodi koji je model najbolji: multidisciplinarni, interdisciplinarni ili transdisciplinarni, nego samo da modeli "impliciraju različite stupnjeve suradnje i profesionalne autonomije" (Lee, Nordenström et al., 2016). Od objavljivanja Stava iz 2006. takvi su timovi formirani u Europi i SAD-u. Popis timova u SAD-u dostupan je na internetskoj stranici *DSD-Translational Network (DSD-TRN)*, a oni postoje i u jednom dijelu europskih zemalja (Thyen et al., 2018). Iako, kao što su to ustanovili Sandberg i Mazur (2014), postoje prepreke za njihovo formiranje, multidisciplinarni timovi pomažu u rješavanju brojnih problema koji narušavaju uspjeh skrbi o interspolnim osobama i njihovim obiteljima, kao što je raspršenost usluga, ograničena ili nedovoljna komunikacija između profesionalaca, zbog čega pojedinac dobiva fragmentarna objašnjenja koja unose više nejasnoće nego jasnoće.

Većinu osoba koje su rođene s interspolnošću identificirat će se pri rođenju ili ubrzo nakon toga, dok će druge biti identificirane kasnije, na primjer u pubertetu (v. Brain et al., 2010, Tablica 1). Kada se to dogodi, timski se pristup prilagođava na osnovu dijagnoze i dobi osobe. U nekim se slučajevima sastav tima može prema potrebi proširiti tako da uključi i druge specijaliste.

Zabilježeno je da su djeca koju je pregledao multidisciplinarni tim imala znatno veću šansu da će dobiti cijeli spektar usluga, a ne samo one koje nudi jedan pružatelj usluga (Crerand et al., 2019). Roditelji kojima je pružena takva skrb podržali su psihosocijalne usluge i timski pristup te potvrdili da su dobili više informacija od onih koji nisu bili u interakciji s takvim timom (Crerand et al., 2019).

Preporuka 10.2

Savjetujemo zdravstvenim radnicima koji pružaju skrb mladim i odraslim transrodnim osobama da se osposobljavaju i educiraju o aspektima interspolne skrbi koja je za njih profesionalno relevantna.

Rezultati intervjua sa stažistima (Liang et al., 2017; Zelin et al., 2018), programskih samoprocjena i anketa (DeVita et al., 2018; Khalili et al., 2015) pokazuju da programi medicinskog osposobljavanja nisu adekvatni za pripremu liječnika u pružanju odgovarajuće skrbi osobama

koje imaju simptome rodne disforije i interspolnosti. Stručnjaci i sudionici u događanjima koja su posvećena interspolnosti potvrdili su da su kontinuirano obrazovanje i suradnja važni za profesionalni razvoj (Bertalan et al., 2018.; Mazur et al., 2007). To je prvenstveno važno za pružatelje skrbi odraslim osobama kojima nedostaju kliničke smjernice ili podrška u pomaganju osobama koje prelaze s pedijatrijske skrbi na skrb za odrasle (Crouch i Creighton, 2014).

Međutim, malo je smjernica za osposobljavanje ili procjenu kompetencija praktičara u pristupu tim temama, a dostupne se smjernice prvenstveno odnose na stručnjake za mentalno zdravlje (Hollenbach et al., 2014), a izuzetak je vodič za primarnu skrb (National LGBTQIA + Health Education Center, 2020).

Zdravstveni radnici koji žele unaprijediti svoje sposobnosti imaju mogućnost konsultirati se sa stručnjacima onda kada formalno obrazovanje ili empirijske smjernice nisu dostupni. S obzirom na relativno uobičajeno uvođenje multidisciplinarnih timova stručnjaka u tretmane interspolnosti (Pasterski et al., 2010), osobe koje u njima djeluju u prilici su educirati zdravstvene radnike koji možda nisu prošli adekvatno osposobljavanje i konsultirati se s njima (Hughes et al., 2006). Zato se preporučuje da osposobljavanje ostalih zdravstvenih radnika bude okosnica u razvoju tima (Auchus et al., 2010) te da članovi multidisciplinarnih timova budu educirani za timski rad, kao i za strategije međustrukovnog učenja (Bisbey et al., 2019.; Interprofessional Education Collaborative Expert Panel, 2011).

Preporuka 10.3

Predlažemo zdravstvenim radnicima da od trenutka postavljanja dijagnoze educiraju i savjetuju obitelji interspolne djece o specifičnom interspolnom stanju djeteta i psihosocijalnim implikacijama.

Od trenutka postavljanja dijagnoze i u skladu s međunarodno prihvaćenim smjernicama obiteljima interspolne djece kroz edukaciju i savjetovanje treba pružiti sve medicinske informacije. Jedan od najvećih izazova za interspolno novorođenče, a posebno novorođenče s dvo-smislenim spolovilom jest pripisivanje spola te, iz perspektive roditelja, spol u kojem će odgajati dijete (Fisher, Ristori et al., 2016). Budući da je to za većinu roditelja vrlo stresna situacija,

obično se preporučuje da se odluka o spolu/rodu donese odmah nakon detaljne dijagnostičke procjene (Houk i Lee, 2010). Međutim, kriteriji za donošenje odluka o spolu/rodu s vremenom su se promijenili. U drugoj polovici 20. stoljeća češće se pripisivao ženski spol, jer se feminizacijska genitalna hirurgija smatrala lakšom i manje podložnom nuspojavama od maskulinizacijske. Ipak, u određenim inter-spolnim stanjima, na primjer u slučaju nedostatka 5 α -RD-2 kod osoba s kariotipom 46,XY, pripisivanje ženskog spola/roda povezano je s visokim stopama rodne disforije i promjene roda u budućnosti (Yang et al., 2010). Zato se, od Međunarodne konsenzusne konferencije o postupanju s inter-spolnim osobama iz godine 2005., pri pripisivanju spola/roda u obzir uzimaju postupno prikupljeni podaci o dugoročnim rodnim ishodima u različitim inter-spolnim stanjima.

Praksom pružanja informacija nastoji se omogućiti što potpunije informirano donošenje odluka o skrbi. Budući da su stid i stigma zbog inter-spolnosti povezani s nepovoljnijim psihosocijalnim ishodima, otvorena i proaktivna komunikacija o zdravstvenom stanju također se predlaže kao strategija za smanjenje tih rizika (de Vries et al., 2019). Ovisno o dijagnozi i razvojnoj fazi osobe, inter-spolna stanja mogu različito utjecati na pojedince i njihove zdravstvene potrebe. Komunikacija o zdravlju inter-spolnih osoba mora biti kontinuirana i prilagođena pojedincu. Istraživanja o donošenju odluka o skrbi za inter-spolne osobe pokazuju da na obitelji utječe način na koji klinički timovi komuniciraju (Timmermans et al., 2018). U skladu sa Standardima skrbi, ohrabrujemo pružatelje usluga da kroz edukaciju i savjetovanje usvoje prihvatljivu i afirmativnu terminologiju i stavove. Na primjer, opisivanje atipičnih genitalija kao "varijacije" ili "različitosti" prihvatljivije je od izraza "urođena mana" ili "abnormalnost".

Svi zdravstveni radnici uključeni u skrb pojedinca mogu pružiti osnovnu edukaciju i informacije obiteljima. Vrsta edukacije u multidisciplinarnim timovima može se uskladiti sa specijalizacijom zdravstvenog radnika, na primjer hirurg može educirati pojedinca o anatomiji, endokrinolog o specifičnostima hormonskog razvoja, a psiholog ili psihijatar o spektru rodnih i seksualnih identiteta. Drugi će zdravstveni radnici možda morati

pružiti obuhvatniju edukaciju. Obitelji trebaju dobiti informacije o specifičnim inter-spolnim varijacijama te osobe, ako su one poznate. Svi zdravstveni radnici mogu dopuniti te informacije kroz usluge namijenjene pacijentima koje se pružaju u grupama za podršku. Inter-spolne se osobe također angažiraju kao članovi tima kako bi educirale druge na temelju vlastitog iskustva.

Prihvaćene smjernice također preporučuju da se obiteljima ponudi kontinuirana vršnjačka i profesionalna psihosocijalna podrška (Hughes et al., 2006), koja može uključivati savjetovanje u čijem će fokusu biti rješavanje problema i očekivani ishod (Hughes et al., 2006). Na primjer, obitelji mogu tražiti smjernice u edukaciji drugih članova – braće i sestara, šire obitelji i njegovatelja – o specifičnom inter-spolnom stanju pojedinca. Drugim će obiteljima možda biti potrebna podrška ili psihološka pomoć kako bi kontrolirali stres zbog tretmana inter-spolnih stanja. Adolescentima mogu koristiti smjernice o tome kako da otkriju pojedine informacije vršnjacima, kao i podrška prilikom snalaženja u ljubavnim vezama i seksu. Savjetovanje također može uključivati davanje smjernica obiteljima i osobama svih uzrasta kroz zajednički proces donošenja odluka o medicinskim ili hirurgskim zahvatima. Pružatelji usluga mogu koristiti pomagala za donošenje odluka kako bi olakšali taj proces (Sandberg et al., 2019; Weidler et al., 2019).

Preporuka 10.4

Savjetujemo pružateljima usluga i roditeljima da neprestano i u skladu s razvojnom fazom komuniciraju s inter-spolnom djecom/pojedincima o njihovom inter-spolnom stanju i psihosocijalnim implikacijama.

Pružanje informacija o zdravlju proces je koji se odvija u više smjerova, a uključuje prijenos informacija od pružatelja usluga do pacijenta, od roditelja do pacijenata, kao i od pacijenata do njihovih pružatelja usluga (Weidler i Peterson, 2019). Iako je naglasak stavljen na komunikaciju o o dijagnozi i hirurgskim zahvatima s roditeljima, mladi s "poremećajem u spolnom razvoju" potvrdili su da nailaze na prepreke u interakciji s pružateljima zdravstvenih usluga i da traže uvijek podršku od roditelja (Callens et al., 2021). Kako bi pojedince pripremili da budu u potpunosti angažirani i samostalni u provođenju tretmana, ključno je da pružatelji usluga

i roditelji kontinuirano komuniciraju s djecom/ pojedincima.

Pružatelji usluga moraju što prije odrediti da očekuju kontinuiranu, otvorenu komunikaciju između svih strana, osobito s obzirom na stres koji može pogoditi roditelje zbog nesigurnosti povezane s "poremećajem u spolnom razvoju" i potrebom da posegnu za brzim rješenjima (Crissman et al., 2011; Roberts et al., 2020). Modeli zajedničkog donošenja odluka, kao i srodni alati za donošenje odluka razvijeni su kako bi se podržala neprestana komunikacija između zdravstvenih radnika i obitelji/ pojedina (Karkazis et al., 2010; Sandberg et al., 2019; Siminoff i Sandberg, 2015; Weidler et al., 2019). Osim što očekuju razgovor, pružatelji usluga također mogu odrediti i njegov ton. Pružatelji usluga mogu pomoći roditeljima i pojedincima da se lakše nose s dijagnostičkom neizvjesnošću i istodobno ih educirati o anatomskim varijacijama, poticati na otvorenost prema rodnim i seksualnim identitetima i motivirati dijete/ pojedina da postavlja pitanja. Kako rastu djeca/ pojedinci često imaju pitanja ili im trebaju informacije o seksu, menstruaciji, plodnosti, potrebi za hormonskim terapijama (adrenalnim/ spolnim), zdravlju kostiju i riziku od raka koje su primjerene njihovoj dobi.

Roditelji također imaju ključnu ulogu u edukaciji svoje djece i mogu biti prvi koji će prenijeti zdravstvene informacije djetetu (Callens et al., 2021). Kao dio očekivane komunikacije, pružatelji usluga trebaju pripremiti roditelje da educiraju svoje dijete i one koje mu pružaju podršku o dijagnozi interseksualnosti i povijesti tretmana. Neki roditelji nailaze na poteškoće jer ne znaju koliko trebaju otkriti drugima, kao i vlastitoj djeci (Crissman et al., 2011; Danon i Kramer, 2017). Stres koji roditelji doživljavaju u odgoju djece s interseksualnim stanjima povećava se kada roditelji odluče što manje otkriti/ razgovarati o dijagnozi svog djeteta (Crissman et al., 2011). Razina stresa također varira ovisno o razvojnoj fazi, pri čemu roditelji adolescenata prijavljuju veće stope stresa (Hullman et al., 2011). Zdravstveni radnici zbog toga trebaju pomagati roditeljima u osmišljavanju komunikacijskih strategija primjerenih razvojnoj fazi njihova djeteta, kako bi razgovarali s njima o psihosocijalnim ili kulturnim pitanjima i vrijednostima (Danon i Kramer, 2017; Weidler i Peterson, 2019). Opsežnija istraživanja o seksualnosti i rodnim

varijacijama pokazala su da, usprkos razlici između srama/ stigme i negativnih zdravstvenih ishoda, podrška obitelji (uključujući razgovor s djecom o njihovom identitetu i povezivanje s vršnjacima) utječe na porast samopouzdanja i bolje zdravstvene ishode kod pojedinaca (Ryan et al., 2010).

Preporuka 10.5

Predlažemo zdravstvenim radnicima i roditeljima da podržavaju interseksualnu djecu/pojeđince u istraživanju njihova rodnog identiteta tokom cijelog života.

Psihološki, društveni i kulturni konstrukti križaju se s biološkim faktorima u formiranju rodnog identiteta pojedinca. Interseksualne osobe kao skupina pokazuju veću stopu rodno nenormativnog ponašanja, propitivanja rodnog identiteta i želje za međurodnim identitetom u djetinjstvu, što dijelom ovisi o neskladu između prenatalnog spolno-hormonskog statusa u kojem se mozak fetusa mijenja i spola koji je pripisan pri rođenju (Callens et al., 2016; Hines, et al., 2015; Meyer-Bahlburg et al., 2016; Pasterski et al., 2015). Problemi s rodnim identitetom zabilježeni su u različitim omjerima kod osoba s različitim interseksualnim stanjima (de Vries et al., 2007). Nedavno je zabilježeno da neke osobe u privatnosti razvijaju nebinarni identitet (Kreukels et al., 2018). Iako većina interseksualnih osoba vjerojatno neće iskusiti rodnu disforiju ili osjetiti potrebu za rodnom tranzicijom, one se i dalje mogu osjećati nesigurno i tražiti odgovore na pitanja u vezi sa svojim rodom (Kreukels et al., 2018). Pitanja o rodnom identitetu mogu proizaći iz faktora kao što su izgled genitalija, pubertetski razvoj i npr. dijagnozi svoga zdravstvenog stanja, hormonskom statusu i statusu spolnih kromosoma te povijesti kirurških zahvata na genitalijama. Zbog toga zdravstveni radnici moraju biti otvoreni za razgovor s korisnicima o tim pitanjima i osjećajima, rodnoj različitosti, ali i usvojiti manje binaran pristup rodu. Zdravstvenim se radnicima savjetuje da potiču roditelje da podrže svoju djecu u istraživanju roda.

Takva podrška također ne bi trebala biti ograničena samo na period djetinjstva. Štoviše, pojedincima treba dati priliku da istražuju svoj rodni identitet tokom cijelog života, jer se u različitim fazama mogu otvoriti nova pitanja vezana za rod (na primjer, u pubertetu/

adolescenciji, reproduktivnoj dobi). Djeca općenito mogu imati pitanja u vezi svog rodnog identiteta u ključnim trenucima u sazrijevanju i razvoju. Kada se suoče s dodatnim stresorima, kao što su na primjer genitalna neodređenost, pregled i zahvati na genitalijama, kao i veza između kulturnih predrasuda i kulturnih utjecaja, interseksualnim osobama mogu biti potrebni podrška i ohrabrenje da po potrebi potraže stručnu pomoć i smjernice. Jednako tako, zdravstveni bi radnici trebali redovito provjeravati treba li njihovim interseksualnim klijentima takva podrška. Kada osobe dožive rodnu inkongruenciju, mogu se razmotriti rodno-afirmirajuće intervencije. Procedure koje treba primijeniti u takvim intervencijama opisane su u drugim poglavljima.

Preporuka 10.6

Predlažemo zdravstvenim radnicima da promiču dobrobit interseksualnih osoba te da u suradnji s medicinskim i nemedicinskim pojedincima/organizacijama doprinesu smanjenju potencijalne stigme vezane za interseksualno stanje.

Potvrđeno je da interseksualne osobe doživljavaju stigmatu, osjećaj srama, krivnje, ljutnje, tuge i depresije (Carroll et al., 2020; Joseph et al., 2017; Schützmann et al., 2009). Zabilježeno je da se ta populacija suočava s većim mentalnim teškoćama od opće populacije (Liao i Simmonds, 2014; De Vries et al., 2019). Klinički tim također ne smije zanemariti strah roditelja od stigmatizacije i prilagođavanja djetetovoj dijagnozi. Roditeljima može koristiti savjetovanje koje će im pomoći u donošenju kliničkih odluka (Fleming et al., 2017; Rolston et al., 2015; Timmermans et al., 2019), kao i u razumijevanju utjecaja kliničkih odluka na njihov doživljaj djeteta (Crissman et al., 2011; Fedele et al., 2010).

Thyen i suradnici (2005) utvrdili su da su višestruki pregledi genitalija povezani sa stidom, strahom i bolom te mogu povećati vjerojatnost razvoja posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) kasnije u životu (Alexander et al., 1997; Money i Lamacz, 1987). Izloženost višestrukim pregledima genitalija, strah od medicinskih intervencija te činjenica da roditelji i liječnici interseksualnost drže u tajnosti, ugrožavaju samoosnaživanje i samopouzdanje interseksualne osobe (Meyer-Bahlburg et al., 2018; Thyen et al., 2005; Tishelman et al., 2017; van de Grift,

Cohen-Kettenis et al., 2018). Za preporuke o tome kako obaviti pregled genitalija kako bi se negativne psihološke nuspojave svele na najmanju moguću mjeru v. Tishelman et al. (2017).

Unutar interseksualne zajednice postoji aktivan pokret koji se bori za ublažavanje stigme i vraćanje ljudskih prava i dostojanstva interseksualnim osobama umjesto da ih se doživljava kao medicinsku anomaliju i kuriozitet (Yogyakarta Principles, 2007, 2017). Chase (2003) navodi glavne razloge interseksualnog zagovaračkog pokreta i ističe kako su stigma i emocionalne traume rezultat neznanja i navodne potrebe za tajnovitošću. Javna svijest o interseksualnim stanjima vrlo je ograničena, a izgled i životne priče interseksualnih osoba i dalje se predstavljaju kao "neprirodna pojava". Zbog toga savjetujemo zdravstvenim radnicima da aktivno educiraju svoje kolege, interseksualne osobe, njihove obitelji i zajednice te podižu javnu svijest i proširuju svoja znanja o interseksualnosti. Društvena svijest i spoznaje o interseksualnosti mogu pridonijeti ublažavanju diskriminacije i stigmatizacije. Alati i edukativni/informativni materijali također mogu pomoći interseksualnim osobama da javno otkriju svoje stanje, ako to žele (Ernst et al., 2016).

Zdravstveni bi radnici trebali prepoznati stigmatizaciju i razgovarati o njoj sa svojim korisnicima (Meyer-Bahlburg et al., 2018) te ohrabriti interseksualne osobe različite dobi da se povežu kroz grupe za podršku. Postoji potreba za razvojem određenih tehnika/metoda za pomoć korisnicima da se izbore sa stigmom vezanom za interseksualnost.

Preporuka 10.7

Savjetujemo zdravstvenim radnicima da prema potrebi upućuju interseksualnu djecu/pojedince i njihove obitelji stručnjacima za mentalno zdravlje te da im pruže vršnjačku i drugu psihosocijalnu podršku.

Rođenje interseksualnog djeteta za gotovo sve roditelje potpuno je neočekivano i predstavlja šok. Njihova nemogućnost da odmah odgovore na uobičajeno pitanje: "Je li vaša beba dječak ili djevojčica?", nedostatna znanja o djetetovu stanju, neizvjesnost vezana za njegovu budućnost, kao i sveprisutna stigma koja prati interseksualnost, vjerojatno će uzrokovati uznemirenost, katkad i do razine PTSP-a, što može dovesti i do dugotrajne anksioznosti i depresije (Pasterski

et al., 2014; Roberts et al., 2020; Wisniewski i Sandberg, 2015). Ta situacija može utjecati na roditeljsku brigu i dugoročan ishod njihova interspolnog djeteta (Schweizer et al., 2017). Tokom odrastanja ta su djeca izložena riziku od stigmatizacije zbog interspolnosti na tri načina (izražena, očekivana i internalizirana stigmatizacija) u svim životnim aspektima (Meyer-Bahlburg et al., 2018), ali i drugim potencijalnim teškoćama kao što su nezadovoljstvo fizičkim izgledom, rodno atipično ponašanje i preispitivanje rodnog identiteta. Mnogi se mogu suočiti s dodatnim izazovom koji donosi svijest o neskladu između pripisanog spola i bioloških karakteristika, kao što su spolni kariotip, gonade, bivši i/ili aktualni hormonski status i struktura reproduktivnog trakta. Ta situacija također može negativno utjecati na mentalno zdravlje pojedinaca (Godfrey, 2021; Meyer-Bahlburg, 2022). Nedavno *online* istraživanje provedeno na velikom uzorku LGBTQ mladih pokazalo je da LGBTQ mladi koji su se svrstali u grupu osoba s interspolnim varijacijama imaju većih poteškoća s mentalnim zdravljem od LGBTQ mladih kod kojih interspolnost nije prisutna (Trevor Project, 2021). Budući da su interspolna stanja rijetka, roditelji takve djece, a kasnije i sami pojedinci, mogu doživjeti svoju situaciju kao jedinstvenu i vrlo teško razumljivu drugima. Stoga, na osnovu kliničkog iskustva zdravstvenih radnika u interspolnoj skrbi, postoji konsenzus o socijalnoj podršci kao ključnoj komponenti interspolne skrbi, ne samo kroz profesionalnu podršku stručnjaka za mentalno zdravlje (Pasterski et al., 2010) nego, što je još važnije, kroz grupe za podršku osobama s interspolnim stanjima (Baratz et al., 2014; Cull i Simmonds, 2010; Hughes et al., 2006; Lampalzer et al., 2021). Detaljnu međunarodnu listu poremećaja spolnog razvoja i interspolnih vršnjačkih grupa za podršku i zagovaranje s popisom internetskih stranica osigurali su Lee, Nordenström i suradnici (2016). S obzirom na heterogenost interspolnih stanja i načina njihova tretiranja, interspolne osobe mogu smatrati da je najkorisnije da se udruže s grupom za podršku čiji članovi imaju ista ili slična stanja kao oni. Također je važno da zdravstveni radnici specijalizirani za interspolnu skrb blisko surađuju s takvim grupama podrške kako bi se povremena razmimoilaženja u mišljenjima vezana za specifične aspekte skrbi mogla riješiti

u podrobnoj raspravi. Bliska suradnja zdravstvenih radnika i grupa za podršku također olakšava participativno istraživanje u zajednici koja koristi objema stranama.

Preporuka 10.8

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da savjetuju interspolne osobe i njihove obitelji o supresiji puberteta i/ili opcijama hormonske terapije s obzirom na rodni identitet, dob i zdravstveno stanje pojedinca.

Iako je rodni identitet mnogih interspolnih osoba u skladu s njihovim XX ili XY kariotipom, prisutna je dovoljna heterogenost među njima zbog koje zdravstveni radnici trebaju individualizirati tretmane. Na primjer, među XX osobama s virilizirajućom kongenitalnom adrenalnom hiperplazijom, neočekivano velika manjina ima muški rodni identitet (Dessens et al., 2005). Među XY osobama sa sindromom djelomične neosjetljivosti na androgene, rodni identitet može značajno varirati (Babu i Shah, 2021). Pored toga, veliki dio (56–63% i 39–64%, pojedinačno) XY osoba s nedostatkom 5 α -reduktaze-2 (5 α -RD-2) i s nedostatkom 17-beta-hidroksisteroidne dehidrogenaze-3, kojima je pri rođenju pripisan ženski spol, s godinama se mijenja iz tipične ženske rodne uloge u tipičnu mušku rodnu ulogu (Cohen-Kettenis, 2005).

Interspolnim je osobama na raspolaganju niz medicinskih mogućnosti ovisno o njihovom rodnom identitetu i usklađenosti rodnog identiteta s anatomijom. Te opcije uključuju lijekove za supresiju puberteta, hormonske terapije i operacije koje su u potpunosti individualizirane (Weinand i Safer, 2015; Safer i Tangpricha, 2019) (za dodatne informacije v. šesto poglavlje – Adolescente i dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju). Konkretno, kada su prisutne funkcionalne gonade, pubertet se može privremeno obustaviti upotrebom analoga gonadotropin oslobađajućeg hormona (GnRH). Takva intervencija može olakšati neophodan protok vremena koji je osobi potreban da istraži rodni identitet i aktivno učestvuje u određivanju spola, posebno kada je riječ o stanjima u kojima je promjena spola uobičajena (tj. kod osoba koje su odgajane u ženskom spolu s nedostatkom 5 α -RD-2; Cocchetti, Ristori, Mazzoli et al., 2020; Fisher, Castellini et al., 2016).

Zdravstveni radnici mogu izravno savjetovati osobe i njihove obitelji ako su pružatelji

usluga dovoljno stručni i mogu to iskoristiti za određivanje odgovarajućeg tretmana i logistike u vezi primjene odabrane terapije.

Preporuka 10.9

Predlažemo zdravstvenim radnicima da savjetuju roditelje i interspolnu djecu (kada su dovoljno kognitivno razvijena) da odgode operaciju genitalija kojom se određuje rod, operaciju gonada, ili oboje, kako bi djetetu omogućili samoodređenje i sudjelovanje u donošenju odluka na temelju informiranog pristanka.

Međunarodne organizacije za ljudska prava sve više izražavaju zabrinutost da operacije koje se izvode prije nego što dijete može svojevremeno učestvovati u donošenju odluka mogu ugroziti djetetova ljudska prava na autonomiju, samoodređenje i otvorenu budućnost (npr. Human Rights Watch, 2017). Brojne medicinske organizacije i organizacije za zastupanje interspolnosti, kao i nekoliko zemalja, pridružile su se međunarodnim organizacijama za ljudska prava u preporuci da se operacije odgode kada je to medicinski provedivo (Dalke et al., 2020; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2020). Međutim, važno je napomenuti da neke anatomske varijacije, kao što su opstrukcija urinarnog trakta ili izloženost zdjeličnih organa, predstavljaju neposredan rizik za fizičko zdravlje (Mouriquand et al., 2016). Druge varijacije, poput menstrualne opstrukcije ili dugotrajnog rizika od razvoja maligniteta u slučaju nespuštenih testisa, imaju eventualne fizičke posljedice. Treća grupa varijacija, tj. varijacije u izgledu vanjskih genitalija ili dubine vagine, ne predstavljaju neposredan ili dugoročan rizik za fizičko zdravlje. Navedena preporuka odnosi se samo na one anatomske varijacije koje, ako se ne tretiraju, nemaju neposredne štetne posljedice na fizičko zdravlje, odnosno onda kada odgađanje hirurgskog zahvata ne predstavlja rizik za fizičko zdravlje.

Hirurgska skrb koja nije hitna za osobe s tim varijacijama složena je i često osporavana, osobito kada se radi o novorođenčetu ili malom djetetu koje još ne može učestvovati u procesu donošenja odluka. Starije interspolne osobe potvrdile su da se suočavaju s psihosocijalnim i seksualnim zdravstvenim problemima, uključujući depresiju, anksioznost te seksualnu i društvenu stigmu (de Vries et al., 2019; Rosenwohl-Mack et

al., 2020). Neka istraživanja pokazuju da osobe sa specifičnom varijacijom (npr. kariotip 46,XX s kongenitalnom adrenalnom hiperplazijom, KAH) podržavaju operaciju koja se izvodi prije adolescencije (Bennecke et al., 2021). Nedavna istraživanja upućuju na to da su neki adolescenti i odrasli zadovoljni izgledom i funkcijom genitalija nakon operacije u djetinjstvu (Rapp et al., 2021). Genitalna različitost kod djeteta također može postati izvor stresa za roditelje, a postoje istraživanja koja pokazuju da su operacije stvaranja muških ili ženskih genitalija povezane sa relativnim smanjenjem stresa kod roditelja (Wolfe-Christensen et al., 2017), iako se mali broj roditelja može pokajati zbog odluke (Ellens et al., 2017). Shodno tome, neke organizacije preporučuju da se operacija predloži dok su djeca jako mala (American Urological Association, 2019; Pediatric Endocrine Society, 2020).

To upućuje na to da postoje različita stajališta u medicini u primjeni smjernica za ranu genitalnu hirurgiju. Autori ovog poglavlja također nisu postigli potpuni konsenzus. Neki stručnjaci za interspolna stanja inzistiraju na univerzalnom odgađanju rane operacije genitalija smatraju potencijalno štetnim zbog genitalnih varijacija bez neposrednih zdravstvenih rizika. Razlozi koji idu u prilog tom stavu su: 1.) činjenica da su interspolna stanja veoma heterogena s obzirom na vrstu i težinu, kao i povezane strukture gonada, funkcije i rizika od maligniteta; 2.) društveni i obiteljski stavovi o rodnim normama i potencijalnoj stigmi zbog interspolnosti uvelike su različiti; 3.) rana operacija može donijeti neke tehničke prednosti i 4.) analiza provedene ankete interspolnih osoba (od kojih je većina prethodno bila podvrgnuta operaciji genitalija) pokazuje da većina njih podržava operaciju prije nego što dosegnu dobnu granicu, posebno u slučaju osoba s kariotipom 46,XX i kongenitalnom adrenalnom hiperplazijom, ali ne i u slučaju osoba s XY interspolnim stanjima (Meyer-Bahlburg, 2022). Stručnjaci koji podržavaju taj stav pozivaju na individualizirani pristup donošenju odluka koje se tiču operacije genitalija i njihova tempiranja. Taj pristup usvojila su medicinska društva s velikim brojem specijalista za interspolnost (Bangalore Krishna et al., 2021; Pediatric Endocrine Society, 2020; Speiser et al., 2018; Stark et al., 2019) i određene organizacije za podršku (CARES

Foundation; Krege et al., 2019).

Ipak, dugoročna istraživanja ishoda su ograničena, a onima koja bilježe pozitivne ishode za usporedbu nedostaje skupina koja nije bila podvrgnuta hirurškim zahvatima (Dalke, et al., 2020; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2020). Također, nema dokaza da operacija štiti inter spolnu djecu od stigme (Roen, 2019). Odrasle inter spolne osobe doživljavaju stigm, depresiju i anksioznost zbog svojih genitalija, ali je također mogu doživjeti bez obzira na operaciju (Ediati et al., 2017; Meyer-Bahlburg, Khuri et al., 2017; Meyer-Bahlburg et al., 2018). Postoje dokazi da operacije mogu dovesti do značajnih kozmetičkih, urinarnih i seksualnih komplikacija i u odrasloj dobi (Gong i Cheng, 2017; National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2020). Nedavna istraživanja pokazuju da neke osobe mogu imati posebno negativna iskustva s gonadektomijom, iako se taj rizik mora razmotriti u odnosu na malignitet gonada (Duranteau et al., 2020; Rapp et al., 2021). Inter spolne osobe imaju veću vjerojatnost da budu transrodne, rodno raznolike ili iskuse rodnu disforiju od opće populacije (Almasri et al., 2018; Pasterski et al., 2015). Operacijama genitalija kojima su podvrgnuta mala djeca može se nepovratno ojačati binarno pripisivanje spola koje nije u skladu s budućnošću djeteta. Ti nalazi, kao i perspektiva ljudskih prava, govore u prilog odluci da se operacija odgodi do časa kada će osoba biti u stanju sama o tome odlučiti.

Hitno su potrebna sistematska, dugoročna i dodatna istraživanja rodnog identiteta, mentalnog zdravlja i opće kvalitete života osoba s istim inter spolnim stanjima, a razlikuju se prema dobi u kojoj su se podvrgle operaciji ili je uopće nisu imale.

Preporuka 10.10

Savjetujemo da samo hirurzi koji imaju iskustva u hirurgiji inter spolnih genitalija ili gonada vrše zahvate na inter spolnim osobama.

Inter spolna su stanja rijetka, a inter spolna anatomija genitalija i gonada je heterogena. Operacije su povezane s rizikom od značajnih dugoročnih komplikacija (npr. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine, 2020), a većina programa osposobljavanja u području hirurgije ne priprema stažiste za pružanje takve specijalizirane skrbi

(Grimstad, Kremen et al., 2021). Uvažavajući složenost hirurške skrbi za životnog vijeka, prema standardima koje su izradili stručnjaci i oko kojih je postignut međunarodni konsenzus, preporučuje se da tu skrb pružaju isključivo multidisciplinarni timovi stručnjaka (Krege et al., 2019; Lee, Nordenström et al., 2016; Pediatric Endocrine Society, 2020). Savjetujemo da se hirurška skrb ograniči na multidisciplinarna okruženja specijalizirana za inter spolna stanja, koja uključuju hirurge s iskustvom u inter spolnoj skrbi.

Preporuka 10.11

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji propisuju ili upućuju na hormonske terapije/operacije savjetuju inter spolne osobe s reproduktivnim potencijalom i njihove obitelji o:

- a) poznatim posljedicama hormonske terapije/operacije na plodnost u budućnosti;**
- b) potencijalnim posljedicama tretmana koji nisu dovoljno istraženi i čija reverzibilnost nije izvjesna;**
- c) opcijama očuvanja plodnosti i d) psihosocijalnim implikacijama neplodnosti.**

Osobe s određenim inter spolnim stanjima mogu imati reproduktivno funkcionalne genitalije, ali su neplodne zbog atipičnog razvoja gonada. Druge mogu imati funkcionalne gonade s održivim spolnim stanicama, ali nemaju mogućnost postizanja prirodne plodnosti zbog nepodudarnih unutrašnjih ili vanjskih genitalija (van Batavia i Kolon, 2016). Supresija puberteta, hormonska terapija spolnim steroidnim hormonima i rodno-afirmirajuće operacije mogu negativno utjecati na plodnost u budućnosti. Zbog toga treba analizirati i razmotriti potencijalne posljedice tretmana i opcije očuvanja plodnosti.

Osobe s funkcionalnim testisima treba obavijestiti da produžena terapija estrogenom i supresija testosterona, kako je zabilježeno kod transrodnih i rodno raznolikih osoba bez inter spolnih stanja, može uzrokovati atrofiju testisa i smanjenje broja spermija (Mattawanon et al., 2018). Iako prekid takve hormonske terapije može poboljšati kvalitetu sperme, potpuna reverzibilnost oštećenih spermija nije zagaran-tirana (Sermondade et al., 2021). Glavna opcija očuvanja plodnosti za osobe s funkcionalnim testisima je krioprezervacija sperme uz pomoć masturbacije ili stimulacije vibracijom (de Roo et al., 2016). Iako nema podataka o uspješnoj primjeni na ljudima, postoji mogućnost da se

izvrši testikularna ekstrakcija sperme i krioprezervacija testikularnog tkiva kod adolescenata koji još nisu doživjeli spermarhu (Mattawanon et al., 2018).

Osobama s funkcionalnim jajnicima treba reći da terapija testosteronom obično rezultira izostankom menstruacije i ovulacije, često unutar nekoliko mjeseci od početka terapije. O potencijalnom utjecaju testosterona na oocite i plodnost nema dovoljno informacija. Istraživanje kod transrodnih osoba, pokazalo je da terapija testosteronom može biti povezana s razvojem policističnih jajnika (Grynberg et al., 2010). Međutim, drugi istraživači nisu pronašli dokaze o sindromu policističnih jajnika (engl. *Polycystic ovary syndrome*, PCOS) kod transrodnih muškaraca koji primaju rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju na osnovu metaboličkih (Chan et al., 2018) ili histoloških parametara (de Roo et al., 2017). Osobe s očuvanom maternicom i funkcionalnim jajnicima mogu vratiti plodnost ako se terapija testosteronom prekine.

Opcije očuvanja plodnosti kod postpubertetskih interspolnih osoba s funkcionalnim jajnicima uključuju hormonsku stimulaciju za krioprezervaciju zrelih oocita ili krioprezervaciju tkiva jajnika. Jednako je tako moguća i stimulirana ekstrakcija oocita čak i kod transrodnog muškarca koji i dalje prima terapiju testosteronom (Greenwald, 2021). Tako je zabilježena i krioprezervacija oocita nakon stimulacije jajnika kod transrodnog dječaka koji je pod terapijom gonadotropnog oslobađajućeg hormona (Rothenberg et al., 2019). Valja napomenuti da stimulacija jajnika, privremeni prekid korištenja gonadotropnog oslobađajućeg hormona, terapija testosteronom, ili oboje, kao i ginekološki

zahvati mogu biti uznemirujući, pri čemu je stresna reakcija posljedica mentalnog zdravlja, rodnog identiteta i ostalog medicinskog iskustva. Primjenjivost određenih postupaka može ovisiti o podršci ljudi iz društvenog kruga, što uključuje i potencijalne partnere.

Preporuka 10.12

Savjetujemo zdravstvenim radnicima koji pružaju skrb interspolnim osobama s kongenitalnom neplodnošću da njih i njihove roditelje od početka postupno upoznaju s različitim alternativnim opcijama roditeljstva.

Kod osoba s interspolnim karakteristikama vjerojatnost neplodnosti može se ustanoviti u ranom i kasnijem djetinjstvu, adolescenciji, kao i u odrasloj dobi, bez prethodnog pokušaja začeća. Za mnoge osobe dijagnoza neplodnosti prati dijagnozu interspolnog stanja (Jones, 2019). Medicinski potpomognuta heterologna oplodnja (npr. donacija oocita ili sperme) za neke osobe može biti jedna od opcija. Mnogo je načina da se pokrene postupak posvajanja. Neki od njih zahtijevaju posvećenost i znatno vrijeme. One osobe koje nisu zainteresirane za spomenute opcije za postizanje plodnosti, odnosno one koje je ne mogu postići, mogu imati koristi od ranog razmatranja dostupnih mogućnosti za usvajanje i alternativno roditeljstvo. Iako je transplantacija maternice imala preliminarni uspjeh kod osoba s Müllerovom agenezom (Richards et al., 2021), do danas nije utvrđen protokol koji sprječava izlaganje fetusa u razvoju rizicima povezanim s lijekovima koji se koriste za sprječavanje odbacivanja transplantata.

JEDANAESTO POGHLAVLJE

Institucionalna okruženja

Ovo poglavlje odnosi se na skrb transrodnih i rodno raznolikih osoba (TiRR) koje borave u institucijama. Po definiciji institucije su objekti ili ustanove u kojima ljudi žive i primaju skrb u skupini ili velikoj grupi, pri čemu pojedinci mogu ili ne moraju imati slobodu kretanja, dati pristanak i biti radno sposobni. Zatvorene ustanove (kazneno-popravne ustanove, prihvatni centri za strance, zatvori, odgojni domovi) i otvorene ustanove (domovi za starije i nemoćne, psihijatrijske bolnice, zdravstvena njega u kući, hospiciji/palijativna skrb, ustanove za profesionalnu rehabilitaciju) rezidencijalne su ustanove koje mogu pružati zdravstvenu skrb transrodnim osobama. Brojni dokazi o odgovarajućoj skrbi za TiRR osobe dolaze iz ustanova zatvorenog tipa. No preporuke koje ovdje donosimo odnose se na sve institucije u kojima su smještene TiRR osobe, bile one zatvorenog ili otvorenog tipa (Porter et al., 2016). Sve preporuke u Standardima skrbi (SS-u) odnose se jednako na osobe koje su smještene u oba tipa institucija. Svi bi trebali imati pristup neophodnim medicinskim tretmanima, bez obzira na to koliko borave u instituciji (Brown, 2009). Kada skrbimo za institucionaliziranu osobu moramo uzeti u obzir da se ona nije u mogućnosti

jednako brinuti o sebi kao neinstitucionalizirane osobe. Zbog toga institucionalizirane osobe moraju dobiti podršku u osiguravanju SS-a, kako ga definira Svjetska strukovna organizacija za zdravlje transrodnih osoba (engl. *World Professional Association for Transgender Health, WPATH*).

TiRR osobe koje borave u ustanovama zatvorenog tipa svjedoče o nedostatku pristupa nužnoj medicinskoj skrbi specifičnoj za transrodne osobe (v. drugo poglavlje – Globalnu primjenjivost, preporuku 2.1), što im je najveći problem za vrijeme boravka u takvim ustanovama (Brown, 2014; Emmer et al., 2011). Sistemska rasna nejednakost svojstvena mnogim zatvorenim institucijama (Sawyer, 2020), rasni disparitet u ishodima liječenja (Nowotny et al., 2017) i natprosječno visoka zastupljenost rasijaliziranih TiRR osoba u nekim ustanovama (Reisner et al., 2014) ukazuju na potrebu da uprave takvih ustanova posvete pažnju pitanjima dostupnosti tranzicijske skrbi za TiRR osobe. Kontrolirane studije pokazuju značajne kliničke razlike u mentalnom i drugom zdravlju TiRR osoba institucionaliziranih u kazneno-popravnim ustanovama u odnosu na usklađenu kontrolnu skupinu transrodnih osoba koje nisu bile u zatvoru ili pritvoru (Brown i Jones, 2015). Službenici, strukture i osoblje koje pruža skrb mahom nisu dovoljno obrazovani, osposobljeni

Lista preporuka:

- 11.1 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima odgovornima za pružanje rodno-afirmirajuće skrbi osobama koje borave u institucijama (ili su povezani s institucijama ili službama) da usvoje cijelu listu preporuka koje ovo izdanje SS-a donosi i podjednako ih primjenjuju na osobe koje žive u institucijama.
- 11.2 - Savjetujemo institucijama da osiguraju edukaciju o rodnoj raznolikosti za sve svoje radnike.
- 11.3 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima zaduženima za propisivanje i vođenje hormonske terapije da TiRR osobama koje žive u institucijama i trebaju rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju bez odgode i u skladu s ovim izdanjem SS-a osiguraju terapiju.
- 11.4 - Savjetujemo zdravstvenim radnicima zaduženima za skrb o institucionaliziranim TiRR osobama da preporučie i podrže rodno-afirmirajuće hirurške zahvate u skladu s ovim izdanjem SS-a i bez odgode, ako dobiju takav zahtjev.
- 11.5 - Preporučujemo upravi, zdravstvenim i ostalim radnicima institucija da TiRR osobama koje to zatraže omoguće nabavku adekvatne odjeće i sredstava za njegu koja odgovaraju njihovom rodnom izražavanju.
- 11.6 - Preporučujemo da se institucijsko osoblje uvijek obraća TiRR osobama njihovim odabranim imenima i osobnim zamjenicama.
- 11.7 - Preporučujemo upravi institucije, zdravstvenim radnicima i drugim službenicima koji odlučuju o smještaju TiRR korisnika da razmotre njihove pojedinačne preferencije, rodni identitet i rodno izražavanje te pitanja sigurnosti, a ne samo njihovu anatomiju ili spol pripisan pri rođenju.
- 11.8 - Preporučujemo institucijskim tijelima da uspostave politike stanovanja koje će TiRR osobama garantirati sigurnost, bez segregacije ili izolacije.
- 11.9 - Preporučujemo institucijskim tijelima da na zahtjev TiRR osoba koje borave u njihovim institucijama omoguće privatnu upotrebu tuša i sanitarnog čvora.

i stručni da bi skrbrili o rodno raznolikim osobama (Clark et al., 2017). Diskriminacija TiRR osoba u ustanovama za palijativnu skrb je česta, a potrebe TiRR osoba ili njihovih surogata se ignoriraju (Stein et al., 2020).

To je jedan od razloga zbog kojih lezbijski, geji, biseksualni i transrodni (LGBT) pacijenti nakon dolaska u dom za starije i nemoćne mogu odlučiti sakriti svoj seksualni i/ili rodni identitet, iako su se prije toga javno identificirali kao LGBT osobe (Carrol, 2017, Serafin et al., 2013).

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne. Većina dostupne literature o institucijama fokusira se na one kazneno-popravnog tipa. Razmatrali smo i referirali se i na literaturu o drugim tipovima institucija kada nam je bila dostupna. Nadamo se da će buduća istraživanja nadoknaditi taj manjak podataka o ustanovama otvorenog tipa. Sve preporuke koje se ovdje donose nadređene su različitim tipovima institucija koje imaju zajedničke karakteristike i koje uključuju dugotrajni boravak, gubitak ili smanjenu sposobnost, a zadovoljavanje nekih ili svih osnovnih životnih potreba korisnika ovisi o osoblju.

Preporuka 11.1

Preporučujemo zdravstvenim radnicima odgovornima za pružanje rodno-afirmirajuće skrbi osobama koje borave u institucijama (ili su povezani s institucijama ili službama) da usvoje cijelu listu preporuka koje ovo izdanje SS-a donosi i podjednako ih primjenjuju na osobe koje žive u institucijama.

Kao što ljudi koji žive u institucijama trebaju i zaslužuju opću i specijalističku psihološku i medicinsku skrb, valja osvijestiti da TiRR osobe u takvim institucijama iziskuju skrb koja odgovara njihovim potrebama. Preporučujemo primjenu ovog SS-a za institucionalizirane osobe kao temeljnog principa zdravstvene zaštite i etike (Beauchamp i Childress, 2019., Pope i Wasquez, 2016). Jednako tako, brojni sudovi već dugo podržavaju potrebu da se i TiRR osobama koje žive u institucijama osigura adekvatna skrb koja se temelji na WPATH-ovim Standardima skrbi (npr. Koselik v. Massachusetts, 2002; Edmo v.

Idaho Department of corrections, 2020). Službe koje pružaju usluge pomoći u kući također bi trebale biti svjesne primjenjivosti SS-a.

Preporuka 11.2

Savjetujemo institucijama da osiguraju edukaciju o rodnoj raznolikosti za sve svoje radnike.

Budući da skrb TiRR osoba utječe na mali postotak populacije, ona iziskuje specijalizirano osposobljavanje, kao što je istaknuto u osmoj verziji SS-a. Iako će razina osposobljavanja varirati ovisno o poziciji zaposlenika u instituciji, cjelokupnom će osoblju biti potrebna edukacija o obraćanju korisnicima, dok će ostatak kliničkog osoblja moguće trebati intenzivnije osposobljavanje i/ili konzultacije. Ove preporuke za osposobljavanje odnose se i na pružatelje usluga kućne i dugotrajne njege. Obračanje institucionaliziranim osobama u pogrešnom rodu, zabrana rodno prikladnog odijevanja, upotrebe tuša ili smještaja, kao i nekorištenje izabranog imena, pokazuju nedostatak poštovanja prema TiRR osobi, koja opetovane uvrede može doživjeti kao emocionalno traumatične i depimirajuće, što može dovoditi do anksioznosti. Edukacijom osoblja o rodnoj raznolikosti i temeljnim kompetencijama u pitanjima transrodne zdravstvene skrbi, ta se šteta može izbjeći (Hafford-Letchfield et al., 2017). Istraživanja pokazuju da osobe, podjednako one zaposlene u institucijama zatvorenog i otvorenog tipa, poput palijativne skrbi, imaju značajne rupe u znanju (Stein et al., 2020; White et al., 2016). Hafford Letchfield i suradnici (2017) pokazali su korisnost edukacija radnika u domovima za dugoročnu skrb koji bi započinjao "prepoznavanjem LGBT problema", a bio bi dostupan u domovima. Kada dodijeljenim pružateljima zdravstvene zaštite nedostaje stručnosti da procijene i/ili osiguraju tretman rodno raznolikim osobama o kojima brinu, trebali bi potražiti savjet profesionalaca iz drugih institucija koji su iskusni u pružanju rodno-afirmirajuće zdravstvene skrbi (Bromdal et al., 2019; Sevelius i Jenness, 2017).

Preporuka 11.3

Preporučujemo zdravstvenim radnicima zaduženima za propisivanje i vođenje hormonske terapije da TiRR osobama koje žive u institucijama i trebaju rodno-afirmirajuću

hormonsku terapiju bez odgode i u skladu s ovim izdanjem SS-a osiguraju terapiju.

TiRR osobe mogu biti primljene u institucije zbog potrebe za evaluacijom rodno-afirmirajuće hormonske njege ili tu potrebu mogu razviti nakon kraćeg ili dužeg boravka u instituciji. Često se TiRR osobama, mjesecima ili godinama nakon što su je zatražile uskraćuje pristup hormonskoj terapiji, odnosno dobivaju nedovoljan tretman ili ih se ne prati, čime se odgađa neophodna titracija lijekova, odnosno narušava sigurnost i efikasnost terapije (Keohane, 2018; Kosilek v. Massachusetts, 2002; Monroe v. Baldwin et al., 2019). Sve navedeno može rezultirati značajnim posljedicama po mentalno zdravlje koje uključuju depresiju, anksioznost, suicidalnost i rizik od hirurških samotretmana (Brown, 2010). Kao i sva ostala nužna medicinska skrb i rodno-afirmirajuća hormonska terapija treba biti pravovremena s obzirom na traženje TiRR osobe, bez obzira na to nalazi li se ona u zatvorenom ili otvorenom institucionalnom okruženju. Zdravstveni radnici odgovarajuću titraciju hormona trebaju temeljiti na laboratorijskim rezultatima i kliničkim ishodi- ma da bi osigurali da rezultati budu u grani- cama preporučenih endokrinoloških standarda. Laboratorijski uzorci trebaju se uzimati tako često da se ne odgodi adekvatna titracija.

Starije TiRR osobe koje žive u ustanovama za dugoročnu skrb imaju jedinstvene potrebe (Boyd, 2019; Carroll, 2017; Porter, 2016). Kada starije osobe zahtijevaju hormonsku terapiju, liječnici bi trebali imati uvid u anamnezu, no ona je rijetko apsolutno kontraindicirana s terapijom u toj populaciji (Ettner, 2013). Ljudi s rodnom inkongruencijom u institucijama mogu imati i usporedne mentalne poteškoće (Brown i Jones, 2015; Cole et al., 1997). Te poteškoće treba razmotriti i pravilno tretirati u sklopu sveobuhvatne procjene. Osobe koje uzimaju hormone treba pomno medicinski pratiti da bi se izbjeglo potencijalno neželjeno međudjelovanje s drugim lijekovima i polifarmaciju (Hembree et al., 2017).

TiRR osobe koje su u trenutku primanja u instituciju u režimu pravilne rodno-afirmirajuće hormonske terapije trebale bi nastaviti s istom ili sličnom terapijom koja će biti praćena prema SS-8. Pristup "zamrznutog kadra" (od engl. *freeze frame*) nije primjeren ni bezopasan (Kosilek v. Massachusetts, 2002). Pristup "zamrznutog

kadra" danas je napuštena praksa uskraćivanja hormonske terapije osobama koje već nisu na njoj, ili propisivanja doze jednake onoj koju su TiRR osobe dobivale prije institucionalizacije, čak i u slučaju da je ta doza bila inicijalno mala. TiRR osobe za koje je procijenjeno da mogu *de novo* započeti s rodno-afirmirajućom hormonskom terapijom trebale bi je započeti jednako kao da nisu u instituciji (Adams v. Federal Bureau of Prisons, No. 09-10272, D. MO June 7, 2010; Brown, 2009). Posljedice naglog prekida hormonske terapije ili njezina odgađanja kada je ona medicinski nužna značajno pridonose vjerovatnim negativnim ishodima (Brown, 2010; Sundstrom and Fields v. Frank, 2011), kao što su hirurška autokastracija, depresija, pogoršanja rodne disforije i/ili suicidalnost (Brown, 2010; Maruri, 2011).

Dobije li institucionalizirana osoba rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju i/ili hirurške zahvate, moguće da će se zbog dobrobiti i sigurnosti trebati razmotriti odluka o smještanju TiRR osobe u spolno segregiranu ustanovu (Ministarstvo pravosuđa Ujedinjenog kKraljevstva, 2016).

Preporuka 11.4

Savjetujemo zdravstvenim radnicima zaduženima za skrb o institucionaliziranim TiRR osobama da preporuče i podrže rodno-afirmirajuće hirurške zahvate u skladu s ovim izdanjem SS-a i bez odgode, ako dobiju takav zahtjev.

TiRR osobe s rodnom disforijom trebale bi imati odgovarajući plan terapije koji će osigurati medicinski nužne hirurške zahvate koji su dostupni osobama izvan institucija (Adams v. Federal Bureau of Prisons, No. 09-10272, D. MO June 7, 2010; Brown 2009, Edmo v. Idaho Department of Corrections, 2020). Posljedice uskraćivanja ili nedostupnosti rodno-afirmirajućih operacija za institucionalizirane osobe mogu biti ozbiljne, a uključuju pogoršanje simptoma rodne disforije, depresiju, anksioznost, suicidalnost i mogućnost hirurškog samotretmana (npr. autokastracija ili autopenektomija; Brown, 2010; Edmo v. Idaho Department of Corrections, 2020; Maruri, 2011). Nerijetko se institucionaliziranim osobama uskraćuje pristup procjeni za rodno-afirmirajuće hirurške zahvate, kao što im uskraćuju i terapije, čak i kada su medicinski nužne (Kosilek v. Massachusetts/

Dennexy, 2012; Edmo v. Idaho Department of Corrections, 2020). Odbijanje medicinski nužne procjene za rodno-afirmirajuće hirurške zahvate, njihova nedostupnost, kao i obavezna postoperativna njega u suprotnosti su s ovim SS-om.

Preporuka 11.5

Preporučujemo upravi, zdravstvenim i ostalim radnicima institucija da TiRR osobama koje to zatraže omoguće nabavku adekvatne odjeće i sredstava za njegu koja odgovaraju njihovom rodnom izražavanju.

Rodno izražavanje odnosi se na osobe čija su frizura, higijenski proizvodi, odjeća, imena i zamjenice odraz njihova rodno identiteta u kontekstu kulture i/ili zajednice (APA, 2015; Hembree et al., 2017). Rodno izražavanje opće prihvaćena je norma unutar kulture ili zajednice. Društvena tranzicija je proces u kojem TiRR osobe počinju i nastavljaju iskazivati svoj rodni identitet na načine koji su autentični i društveno prepoznatljivi. Društvena tranzicija često uključuje ponašanje i javno predstavljanje različito od onoga koje se uobičajeno očekuje od ljudi s obzirom na rodnu oznaku koja im je dodijeljena pri rođenju ili upisu u matične knjige. Riječ je o pravnoj oznaci spola koji je osobi dodijeljen pri rođenju ili upisan u službenim dokumentima (APA, 2015). Ta se oznaka najčešće bilježi kao "muški" ili "ženski spol", ali i kao "interspolni" ili "X" u nekim zemljama i zakonodavstvima. TiRR osobama potrebna su jednaka prava na rodno izražavanje koja imaju cisrodne osobe, bez obzira na to žive li u institucijama ili izvan njih. Prihvatanjem društvene tranzicije osoblje institucija istovremeno uspostavlja odnos poštovanja i afirmacije, koji kod ostatka zajednice može ojačati poštovanje i prihvaćanje, čime se, posljedično, povećava sigurnost i smanjuju neki aspekti rodne inkongruencije.

Istraživanja pokazuju da društvena tranzicija i kongruentno rodno izražavanje značajno utječu na kvalitetu mentalnog zdravlja TiRR osoba (Bockting i Coleman, 2007; Boedecker, 2018; Devor, 2004; Glynn et al., 2016; Russell et al., 2018). Da bi se osobi omogućilo rodno izražavanje ove preporuke podrazumijevaju rodno kongruentno odijevanje i frizuru, nabavku i korištenje rodno adekvatnih higijenskih i kozmetičkih proizvoda, obraćanje izabranim imenom ili pravno važećim prezimenom (čak i kada osoba još nije u mogućnosti promijeniti

ime u dokumentima), kao i korištenje osobnih zamjenicama u skladu s rodnim identitetom. Svi ti elementi rodno izražavanja i društvene tranzicije, na pojedinačnoj i kolektivnoj razini te u skladu s individualnim potrebama, smanjuju rodnu disforiju/inkongruenciju, depresiju, anksioznost, samoozljeđivanje, suicidalne misli i pokušaje suicida (Russell et al., 2018). Osim toga, ti elementi kongruentnog rodno izražavanja pridonose općoj dobrobiti i funkcioniranju (Glynn et al., 2016).

Preporuka 11.6

Preporučujemo da se institucijsko osoblje uvijek obraća TiRR osobama njihovim odabranim imenima i osobnim zamjenicama.

S obzirom na rast postotka populacije koja se otvoreno identificira kao rodno raznolika, postoji potreba da se razviju i implementiraju prakse i politike koje odgovaraju njihovim potrebama, bez obzira na to gdje žive (McCauley et al., 2017). Primjerice, institucije bi trebale koristiti medicinske i administrativne kartone za svoje korisnike u kojima treba slijediti rodne oznake konzistentne rodnom identitetu, a ne samo spolu pripisanom pri rođenju. Prilikom izrade ovih preporuka, shvatili smo da rodna ekspanzija može predstavljati izazov za dio institucijskih normi. Međutim, sve su institucije odgovorne garantirati sigurnost i dobrobit svih osoba koje u njima borave (Australija, 2015; Corrective Services New South Wales, 2015; Edmo v. Idaho Department of Corrections, 2020; Kosilek v. Massachusetts, 2002; NCCHC, 2015). Sevelius i kolege (2020) pokazali su da je pravilno korištenje osobnih zamjenica rodno-afirmirajuće za transrodne žene te je u korelaciji s pozitivnim ishodima mentalnog zdravlja i zdravstvenih ishoda povezanih s HIV-om. Ako je korisnik promijenio ime u osobnim dokumentima, institucionalni kartoni trebali bi biti usklađeni s tom promjenom.

Preporuka 11.7

Preporučujemo upravi institucije, zdravstvenim radnicima i drugim službenicima koji odlučuju o smještaju TiRR korisnika da razmotre njihove pojedinačne preferencije, rodni identitet i rodno izražavanje te pitanja sigurnosti, a ne samo njihovu anatomiju ili spol pripisan pri rođenju.

Razdvajanje ljudi prema spolu koji im je pripisan pri rođenju praksa je koje se nerijetko primjenjuje u institucionalnim okruženjima (Brown i Mc Duffie, 2009; Routh et al., 2017), a može stvoriti u bitnome opasno okruženje (Ledesma i Ford, 2020). Rodno raznolike osobe iznimno su izložene riziku od stigmatizacije, viktimizacije, zanemarivanja i seksualnog zlostavljanja (Banbury, 2004; Beck, 2014; Jenness i Fenstermaker, 2016; Malkin i De Jong, 2018; Oparah, 2012; Stein et al., 2020). Sistemska segregacija na osnovu spola često pridonosi nesigurnosti TiRR osoba i može im onemogućiti pristup rodno-afirmirajućoj zdravstvenoj skrbi (Stohr, 2015). Zato bi institucije trebale slijediti procedure rutinske evaluacije potreba i preferencija smještaja TiRR osoba (npr. Federal Bureau of Prisons, 2016). Zakon o sprječavanju zatvorskog silovanja u SAD-u (*Prison Rape Elimination Act*) posebno navodi TiRR osobe kao ranjivu populaciju i upućuje uprave zatvora diljem SAD-a da vode računa o tome gdje njihovi korisnici žele biti smješteni (Bureau of Justice Assistance, 2017).

Preporuka 11.8

Preporučujemo institucijskim tijelima da uspostave politike stanovanja koje će TiRR osobama garantirati sigurnost, bez segregacije ili izolacije.

Smještaj TiRR korisnika isključivo na osnovu anatomije njihovih genitalija ili spolu koji im je pripisan pri rođenju pogrešan je i povećava rizik od fizičke i/ili psihičke povrede (Scott, 2013; Simopoulos i Khin, 2014; Yona i Katri, 2020). Dokazano je da su TiRR osobe u institucijama zatvorenog tipa daleko češće seksualno zlostavljane ili silovane nego drugi zatvorenici (James et al., 2016; Jenness i Fenstermaker, 2016; Malkin i De Jong, 2019). Pri donošenju odluka o smještaju, valja voditi računa o sigurnosti, a zajedničko odlučivanje na osnovu izjave pojedinca treba provoditi od slučaja do slučaja (Federal Bureau of Prisons, 2016; Jenness i Smyth, 2011). Neke transrodne žene sklonije su boraviti u ustanovama za muškarce, dok se druge osjećaju sigurnije u onima za žene. S obzirom na to da je raspon rodni identiteta, rodni izražavanja i tranzicijskih statusa među rodno raznolikim osobama vrlo heterogen, da bi se garantirala sigurnost tim osobama potrebno je fleksibilno odlučivanje (Yona i Katri, 2020). Jedan od strahova

starijih LGBT osoba koje žive u domovima za dugoročnu skrb je da će ih cimeri zlostavljati (Jablonski et al., 2013). Pri određivanju smještaja u domovima za dugotrajnu skrb ili ustanovama za profesionalnu rehabilitaciju trebalo bi voditi računa o tome da se starijim korisnicima dodijeli soba na temelju njihova rodno određenja, bez obzira na onaj koji im je pripisan pri rođenju i na povijest hirurških zahvata te u dogovoru s TiRR korisnikom.

Samice, koje su katkada mjera administrativne segregacije u kazneno-popravnim institucijama, podrazumijevaju fizičku izolaciju zatvorenika koji borave u njima oko 23 sata dnevno. Izolacija se koristi u nekim kazneno-popravnim institucijama kao disciplinska mjera, ali i kao mjera zaštite zatvorenika za koje se smatra da predstavljaju opasnost za sebe ili druge, odnosno u opasnosti su od seksualnog nasilja. No izolacija zatvorenika zbog sigurnosnih razloga, kada je to potrebno, treba biti kratkotrajna s obzirom na to da može uzrokovati teške psihičke posljedice i izrazite poremećaje funkcioniranja (Ahalt et al., 2017; Scharff Smith, 2006). Propisani Standardi nacionalnih zatvora i Ujedinjeni narodi navode da je izolacija duža od 15 dana mučenje (NCCHC, 2016; UN, 2015).

Preporuka 11.9

Preporučujemo institucijskim tijelima da na zahtjev TiRR osoba koje borave u njihovim institucijama omoguće privatnu upotrebu tuša i sanitarnog čvora.

Nužnost i važnost privatnosti je univerzalna bez obzira na rodni identitet. TiRR osobe svjedoče o izbjegavanju javnih toaleta, o ograničavanju hrane i pića da bi mogli izbjeći njihovu upotrebu, što često dovodi do urinarnih infekcija i bubrežnih problema (James et al., 2016). TiRR osobe koje borave u institucijama često su lišene privatnosti u sanitarnom čvoru i pri obavljanju osobne higijene, što može dovesti do psihičke povrede i/ili seksualnog zlostavljanja (Bartels i Lynch, 2017; Brown, 2014; Cook-Daniels, 2016; Mann, 2006). Sukladno tome, u institucijama zatvorenog tipa fizičke pretrase, preglede tijela i tjelesnih šupljina trebalo bi obavljati osoblje istog spola, no razumljivo je da se to možda neće biti moguće u izvanrednim slučajevima. Oni koji nisu izravno uključeni u pretragu trebali bi biti onemogućeni da je gledaju (Federal Bureau of Prisons, 2017). Privatna

upotreba tuša i sanitarnog čvora nekim je zakonima propisana za institucionalizirane TiRR osobe, što primjerice uključuje i Zakon o sprječavanju zatvorskog silovanja u SAD-u.

Populacija starijih TiRR osoba kojima je potrebna institucionalna pomoć i skrb raste (Carroll, 2017; Witten i Eyler, 2016). Mnoge ustanove za dugoročnu skrb, kao i domovi za starije, trebaju razmotriti potrebe svojih necisrodnih korisnika (Ettner, 2016; Ettner i Wiley, 2016). Istraživanja zdravstvenih radnika provedena na populaciji starijih osoba koje su smještene u hospicijima i ustanovama za palijativnu skrb,

kao i domovima za dugoročnu skrb, ukazuju na to da TiRR osobama često nisu zadovoljene osnovne potrebe, da su diskriminirane u pristupu medicinskoj skrbi ili su fizički i/ili emotivno zlostavljane (Stein et al., 2020). Istraživanje vezano za pružatelje skrbi za starije osobe u Australiji upućuje na rijetka iskustva ili razumijevanja za probleme te populacije. Mnogi stariji TiRR korisnici zapravo priznaju da skrivaju svoj rodni identitet zbog straha od bešćutnosti ili diskriminacije (Cartwright et al., 2012; Cook-Daniels, 2016; Grant et al., 2012; Horner et al., 2012; Orel i Fruhauf, 2015).

DVANAESTO POGHLAVLJE

Hormonska terapija

Transrodnim i rodno raznolikim osobama (TiRR) može biti potrebna rodno-afirmirajuća hormonska terapija (engl. *gender-affirming hormone therapy*, GAHT) za postizanje promjena usklađenih s njihovim ciljevima, rodnim identitetom ili oboje (v. preporuku 2.1 o medicinskoj nužnosti u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti). Ovo poglavlje opisuje preporuke vezane uz hormonsku terapiju potrebnu TiRR odraslima i adolescentima. Molimo pogledajte peto poglavlje – Procjenu odraslih osoba i šesto poglavlje – Adolescente za kriterije procjene vezane uz početak hormonske terapije za odrasle i adolescente. Sažetak preporuka i kriterije procjene moguće je pronaći u Prilogu D.

Od prvog izdanja Standarda skrbi Svjetskog strukovnoga udruženja za zdravlje trans osoba (WPATH-a) 1979. godine, kao i u naknadnim ažuriranjima Standarda, uključujući sedmu verziju, rodno-afirmirajuća hormonska terapija potvrđena je kao medicinski nužna (Coleman et al., 2012). WPATH podržao je smjernice organizacije *Endocrine Society* za hormonsku terapiju kod TiRR osoba 2009. i 2017. godine (Hembree et al., 2009; Hembree et al., 2017). Stručno udruženje *European Society for Sexual Medicine* također je objavilo izjavu kako regulirati hormonsku terapiju kod TiRR adolescenata i odraslih (T'Sjoen et al., 2020). Hormonska je terapija kod odraslih osoba sigurna kada se pruža pod medicinskim nadzorom (Tangpricha i den Heijer, 2017; Safer i Tangpricha, 2019). Međutim, postoje neki potencijalni dugoročni rizici, te su potrebni pažljivi screening i nadzor kako bi se smanjile nepoželjne posljedice (Hembree et al., 2017; Rosenthal, 2021).

Općenito, cilj je utjecati na razine spolnih hormona u serumu kako bi se podudarale s razinama povezanim s rodnim identitetom osobe, iako optimalni ciljni rasponi nisu utvrđeni (Hembree et al., 2017). Zdravstveni stručnjaci mogu uvidom u razine testosterona i/ili estradiola u serumu pratiti većinu tretmana spolnim hormonima. Međutim, upotreba konjugiranih estrogena ili sintetičkih estrogena ne može se pratiti. Pretpostavka da se omjer estrona i estradiola treba pratiti nije podržana nedavnom kohortnom studijom s obzirom na to da nije utvrđena poveznica između koncentracije

estrona i promjene u raspodjeli tjelesne mase ili razvoju dojki u europskoj kohorti koja je obuhvatila 212 odraslih transrodnih žena tijekom jednogodišnjeg praćenja hormonske terapije (Tebbens et al., 2021). Ova studija je pokazala da veće koncentracije estrona ili viši omjer estrona i estradiola nisu povezani s antagonističkim učincima na feminizaciju (postotak masnog tkiva i razvoj dojki) (Tebbens et al., 2021). Stoga praćenje omjera estrona i estradiola nije podržano do danas objavljenim dokazima. Prethodno korišteni konjugirani estrogenu napušteni su u korist bioidentičnih estrogena. Iako su neke studije pokazale značajno veći rizik za tromboembolijske i kardiovaskularne komplikacije kod uporabe oralnih konjugiranih estrogena u usporedbi s oralnim estradiolom u postmenopauzalnih žena, nije provedena niti jedna randomizirana klinička studija, kako ni u postmenopauzalnih žena tako ni u transrodnih osoba koje se podvrgavaju terapiji estrogenom (Smith et al., 2014).

Pristup GAHT-u razlikuje se i ovisi o razvojnoj fazi osobe u vrijeme početka hormonske terapije, kao i o njezinim ciljevima. Hormonska terapija ne preporučuje se za djecu koja nisu započela pubertet. Kod mladih osoba koje su dosegle rane faze puberteta (kao što je opisano u šestom poglavlju – Adolescentima), fokus je obično na odgađanju daljnjeg pubertetskog napretka agonistima gonadotropin-oslobađajućeg hormona (GnRH α) do odgovarajućeg vremena kada se može uvesti GAHT. U tim se slučajevima pubertetska supresija smatra medicinski neophodnom. Odrasle osobe koje ispunjavaju kriterije, opisane u petom poglavlju – Procjeni odraslih, mogu započeti GAHT. Osim toga, zdravstveni radnici trebaju razgovarati o reproduktivnom zdravlju i postupcima za očuvanje plodnosti prije uvođenja GAHT-a. V. šesnaesto poglavlje – Reproductivno zdravlje.

GAHT koji teži feminizaciji obično se sastoji od estrogena i lijeka za snižavanje razina androgena (Hembree et al., 2017). Iako postoje anegdotalna izvješća o upotrebi progesterona za razvoj dojki i upravljanje raspoloženjem, trenutno ne postoji dovoljno dokaza o tome da bi potencijalne koristi od primjene progesterona nadmašivale potencijalne rizike (Iwamoto, T'Sjoen et al., 2019). Maskulinizirajući GAHT obično se sastoji od testosterona. WPATH i organizacija *Endocrine Society* preporučuju praćenje razine

Lista preporuka:

- 12.1 - Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima da započnu supresiju pubertetskih hormona kod transrodnih i rodno raznolikih adolescenata koji zadovoljavaju kriterije za taj postupak* tek nakon prvih vidljivih pubertetskih promjena (Tannerov stadij 2).
- 12.2 - Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima korištenje GnRH agonista kako bi zaustavili lučenje endogenih spolnih hormona kod TiRR osoba koje zadovoljavaju kriterije za supresiju* i kod kojih postoje indikacije za blokiranje puberteta.
- 12.3 - Predlažemo zdravstvenim stručnjacima propisivanje progestina (oralni ili injektibilni depo) za potiskivanje puberteta kod transrodnih i rodno raznolikih mladih osoba koje zadovoljavaju kriterije za taj postupak* kada GnRH agonisti nisu dostupni ili kada su skupi.
- 12.4 - Predlažemo zdravstvenim stručnjacima da propisuju GnRH agoniste za supresiju spolnih hormona bez istovremene zamjene spolnim hormonima kod transrodnih i rodno raznolikih adolescenata koji zadovoljavaju kriterije za taj postupak* te koji su značajno zašli u pubertetski razvoj ili su ga završili (nakon Tannerova stadija 3), ali su nesigurni oko hormonske terapije ili je ne žele započeti.
- 12.5 - Preporučujemo da zdravstveni stručnjaci propisuju režime terapije spolnim hormonima kao dio rodno-afirmirajuće terapije kod transrodnih i rodno raznolikih adolescenata koji zadovoljavaju kriterije za taj postupak*, a koji su barem u Tannerovom stadiju 2, uz uključenost roditelja/skrbnika, osim ako se njihova uključenost utvrdi štetnom ili nepotrebnom za adolescenta.
- 12.6 - Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima mjerenje razine hormona tijekom rodno-afirmirajuće terapije kako bi se osiguralo da je razina endogenih spolnih hormona suprimirana, a da se razina primijenjenih spolnih hormona održava na razini primjerenoj za ciljeve terapije transrodnih i rodno raznolikih osoba, a u skladu s Tannerovim stadijem.
- 12.7 - Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima da propišu progestogene ili GnRH agoniste transrodnim i rodno raznolikim adolescentima s maternicom koji zadovoljavaju kriterije* da bi se smanjila disforija uzrokovana menstrualnim ciklusom u slučajevima u kojima se uporaba rodno-afirmirajućeg testosterona još ne preporučuje.
- 12.8 - Preporučujemo pružateljima zdravstvene skrbi da uključe stručnjake iz različitih disciplina posvećenih transrodnom zdravlju i koordinaciji skrbi za transrodne i rodno raznolike adolescente.
- 12.9 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da redovito organiziraju kliničke evaluacije radi praćenja fizičkih promjena i potencijalnih neželjenih reakcija na spolne hormone, uključujući laboratorijsko praćenje spolnih hormona svaka 3 mjeseca tijekom prve godine hormonske terapije ili, uz promjene doze, sve dok se ne dosegne stabilna doza za odrasle, nakon čega se provode klinički i laboratorijski testovi jednom ili dvaput godišnje kada se postigne stabilna doza za odrasle.
- 12.10 - Preporučujemo da zdravstveni radnici informiraju i savjetuju sve osobe koje traže rodno-afirmirajući medicinski tretman o dostupnim mogućnostima za očuvanje plodnosti prije započinjanja supresije puberteta i prije primjene hormonske terapije.
- 12.11 - Preporučujemo da, prije početka tretmana namijenjenog transrodnim i rodno raznolikim osobama, zdravstveni radnici procijene i adresiraju medicinska stanja koja se mogu pogoršati sniženom koncentracijom endogenih spolnih hormona i terapijom egzogenim spolnim hormonima.
- 12.12 - Preporučujemo da zdravstveni radnici educiraju transrodne i rodno raznolike osobe uključene u rodno-afirmirajuće tretmane o početku i vremenskom tijeku fizičkih promjena izazvanih terapijom spolnim hormonima.
- 12.13 - Preporučujemo da zdravstveni radnici ne propisuju etinilestradiol transrodnim i rodno raznolikim osobama kao dio rodno-afirmirajuće hormonske terapije.
- 12.14 - Predlažemo da zdravstveni radnici, kada se preporučuje rodno-afirmirajuća terapija estrogenom, propišu transdermalni estrogen transrodnim i rodno raznolikim osobama koje zadovoljavaju kriterije za GAHT*, a koje imaju veći rizik od razvoja venske tromboembolije na temelju dobi > 45 godina ili prethodne povijesti venske tromboembolije.
- 12.15 - Predlažemo da zdravstveni radnici ne propisuju konjugirane estrogene transrodnim i rodno raznolikim osobama kada je estradiol dostupan kao dio rodno-afirmirajuće hormonske terapije.
- 12.16 - Preporučujemo da zdravstveni radnici propisuju lijekove za snižavanje testosterona (ciproteronacetat, spironolakton ili GnRH agoniste) transrodnim i rodno raznolikim osobama s testisima koje zadovoljavaju kriterije*, a koje uzimaju estrogen kao dio plana hormonske terapije, ako je njihov osobni cilj približna razina cirkulirajućih spolnih hormona kao kod cisrodnih žena.
- 12.17 - Preporučujemo da zdravstveni radnici prate razine hematokrita (ili hemoglobina) kod transrodnih i rodno raznolikih osoba koje su na terapiji testosteronom.
- 12.18 - Predlažemo da zdravstveni radnici surađuju s hirurzima u pogledu upotrebe hormona prije i nakon rodno-afirmirajuće operacije.
- 12.19 - Predlažemo da zdravstveni radnici savjetuju transrodne i rodno raznolike osobe o različitim mogućnostima koje su dostupne za rodno-afirmirajuću operaciju, osim ako operacija nije indicirana ili je medicinski kontraindicirana.
- 12.20 - Preporučujemo da zdravstveni radnici započnu i nastave rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju kod transrodnih i rodno raznolikih osoba koje zadovoljavaju kriterije za taj oblik terapije*, a kojima je potrebna zbog vidljivog poboljšanja psihosocijalnog funkcioniranja i kvalitete života.
- 12.21 - Preporučujemo da zdravstveni radnici zadrže postojeću hormonsku terapiju ako se mentalno zdravlje transrodne i rodno raznolike osobe pogorša procjenjujući razlog pogoršanja, osim ako nije kontraindicirano.

* Za pojašnjenje kriterija koji bi trebali biti ispunjeni kod adolescenata i odraslih osoba, molimo v. peto poglavlje – Procjenu odraslih i šesto poglavlje - Adolescente, kao i Prilog D.

spolnih hormona. Iako je GAHT prilagođen individualnim potrebama TiRR osobe, obično se razine hormona održavaju na koncentraciji dovoljnoj za očuvanje zdravlja kostiju i nisu suprafiziološke (Hembree et al., 2017; Rosen et al., 2019).

U većini slučajeva, GAHT se održava tijekom cijelog života. Nije poznato je li potrebno doze GAHT-a smanjiti kod starijih TiRR osoba. Prekidanje hormonske terapije može dovesti do gubitka koštane mase kod TiRR osoba, a nesumnjivo će dovesti do toga kod osoba čije su gonade uklonjene (Wiepjes et al., 2020). Potrebno je provoditi rutinsku primarnu zdravstvenu zaštitu (v. petnaesto poglavlje – Primarnu zdravstvenu zaštitu).

Epidemiološke studije izvijestile su o povećanoj incidenciji kardiovaskularnih bolesti i venske tromboembolije (VTE) kod TiRR osoba koje uzimaju estrogen, posebno kod starijih osoba i kod raznih oblika GAHT-a (Irwig, 2018; Maraka et al., 2017). TiRR osobe uključene u terapiju testosteronom također mogu iskusiti povećane kardiovaskularne rizike i štetne učinke, kao što su povećani rizik infarkta miokarda, povišeni krvni tlak, smanjeni HDL-holesterol i povećana tjelesna masa (Alzahrani et al., 2019; Irwig, 2018; Kyinn et al., 2021). Zdravstveni stručnjaci trebaju razgovarati o životnim navikama i farmakološkoj terapiji s pacijentima koji su pod najvećim rizikom razvoja kardiovaskularnih bolesti (v. petnaesto poglavlje – Primarnu zdravstvenu zaštitu). Policitemija je još jedan poremećaj koji se može pojaviti kod TiRR osoba koje uzimaju testosteron (Antun et al., 2020). Stoga je važno kontinuirano pratiti razvoj stanja koja se mogu pogoršati GAHT-om tijekom života (Hembree et al., 2017).

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Rodno-afirmirajuća hormonska terapija kod mladih

U sljedećim odjeljcima raspravljat će se o hormonskoj terapiji kod mladih TiRR osoba. Ovisno o razvojnoj dobi mlade osobe, ovaj oblik hormonske terapije obično se sastoji od dvije faze, i to suzbijanja puberteta i, nakon njega,

uključivanja GAHT-a.

Tijekom prve faze, razvoj puberteta je zastavljen kako bi se omogućilo mladoj osobi da istraži svoj rodni identitet i ciljeve u vezi s vlastitim tijelom u svrhu pripreme za sljedeću fazu, koja može uključivati GAHT. Ovaj odjeljak će raspravljati o preporukama za korištenje agonista gonadotropin-oslobađajućeg hormona (GnRHa), kao i o alternativnim pristupima potiskivanju puberteta, a slijedit će ih preporuke za GAHT. Naredni se odjeljci odnose i na mlade i na odrasle.

Preporuka 12.1

Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima da započnu supresiju pubertetskih hormona kod transrodnih i rodno raznolikih adolescenata koji zadovoljavaju kriterije za taj postupak* tek nakon prvih vidljivih pubertetskih promjena (Tannerov stadij 2).

Općenito, cilj primjene GnRHa kod TiRR adolescenata sprječavanje je daljnjeg razvoja endogenih, sekundarnih spolnih karakteristika koje odgovaraju spolu pripisanom pri rođenju. Budući da je ovaj tretman u potpunosti reverzibilan, smatra se produženim vremenom koje se otvara adolescentima za istraživanje vlastita rodnog identiteta ranom društvenom tranzicijom (Ashley, 2019e). Tretman GnRHa-om također ima terapijsku korist jer često dovodi do značajnog smanjenja razine tjeskobe koja proizlazi iz fizičkih promjena koje se javljaju kada započne endogeni pubertet (Rosenthal, 2014; Turban, King et al., 2020).

Kod predpubertetske TiRR djece koja su bila dosljedna u svojem rodnom identitetu, bilo koja razina trajnog razvoja sekundarnih spolnih karakteristika mogla bi rezultirati značajnom tjeskobom. Iako neki razmatraju primjenu GnRH agonista kao opciju supresije puberteta kod osoba u Tannerovom stadiju 1, takva upotreba GnRH agonista nije preporučljiva (Hembree et al., 2017). Kada dijete dosegne dob u kojoj obično počinje pubertet (uglavnom 7-8 do 13 godina za osobe s jajnicima i 9 do 14 godina za osobe s testisima), bilo bi prikladno češće pratiti dijete, otprilike svaka 4 mjeseca, i promatrati razvoj znakova puberteta (razvoj dojki ili porast volumena testisa > 4 mL). S obzirom na uobičajeni tempo pubertetskog razvoja (3,5-4 godine za završetak), vrlo je malo vjerovatno da će se trajne pubertetske promjene razviti ako osoba

prolazi kroz pubertet samo 4 mjeseca ili manje. Stoga, uz često praćenje, početak puberteta moguće je lako otkriti prije nego što se dogode nepovratne fizičke promjene, a terapiju GnRH agonistima moguće je tada započeti s velikom učinkovitošću. Važno je napomenuti da nakon početka primjene GnRH-a obično dolazi do regresije jednog Tannerova stadija. Stoga, ako se dojke krenu razvijati samo na razini Tannerova stadija 2, taj se razvoj obično potpuno vrati na prepubertetski Tannerov stadij 1; isto obično vrijedi i za testise u Tannerovom stadiju 2 (često nevidljiv pacijentu i nepovezan s razvojem sekundarnih spolnih karakteristika). S obzirom na to da GnRH-a djeluje desenzitizacijom GnRH receptora, ako nema porasta endogene GnRH stimulacije hipofize (prvi biokemijski znak puberteta), nema potrebe za desenzitizacijom GnRH receptora. Osim toga, zbog široke varijabilnosti vremena početka puberteta (kao što je gore napomenuto), teško je opravdati korištenje GnRH agonista koji mogu imati neki nepoznati rizik ako nema fiziološke koristi prije početka puberteta. Uporaba GnRH-a kod djeteta u Tannerovom stadiju 1 bila bi opravdana samo u slučajevima konstitucijskog kašnjenja u rastu i pubertetu, vjerovatno zajedno s početkom GAHT-a.

Međutim, primjena GnRH agonista može se razmotriti kod djeteta koje, zbog konstitucijskog kašnjenja u rastu i pubertetu, započinje GAHT dok je još u Tannerovom stadiju 1. Pokretanje GAHT-a može aktivirati hipotalamičko-hipofizno-gonadalnu os na početku, ali također može prikriti učinke ove aktivacije na tijelo. Kako bi se izbjegle tjelesne promjene koje bi mogle pogoršati rodnu inkongruenciju, primjenu GnRH agonista moguće je započeti kao dodatnu terapiju uz GAHT, neposredno nakon pokretanja GAHT-a, kako bi se omogućio pubertetski razvoj fenotipa u skladu s identitetom.

Osim toga, suzbijanje razvoja sekundarnih spolnih karakteristika učinkovitije je kada se hormonska terapija započne u ranoj do srednjoj fazi puberteta u usporedbi s pokretanjem hormonske terapije nakon završetka puberteta (Bangalore-Krishna et al., 2019). Sukladno tome, za adolescente koji su već dosegli endogeni pubertet i razmišljaju o početku GAHT-a, GnRH agonisti mogu se koristiti kako bi se inhibirale fizičke funkcije, poput menstruacija ili erekcija, i mogu poslužiti kao prijelazno rješenje dok

adolescent, skrbnik ili skrbnici (ako adolescent nije sposoban dati suglasnost samostalno) i stručni tim koji pruža podršku mladoj TiRR osobi ne donesu odluku (Bangalore-Krishna et al., 2019; Rosenthal, 2021).

Početak puberteta događa se reaktivacijom hipotalamičko-hipofizno-gonadalne osi. Klinička procjena stadija puberteta temelji se na fizičkim značajkama koje odražavaju tu reaktivaciju. Kod osoba s funkcionalnim jajnicima, Tannerov stadij 2 karakterizira razvoj mliječne žlijezde. Razvoj mliječne žlijezde nastaje izloženosti estrogenu koji proizvode jajnici. Kod osoba s funkcionalnim testisima, Tannerov stadij 2 karakterizira povećanje volumena testisa (obično iznad 4 ml). Rast testisa posredovan je gonadotropinima luteinizirajućim hormonom (LH) i folikulostimulirajućim hormonom (FSH). U kasnijim fazama, testisi proizvode dovoljno testosterona da bi potakli maskulinizaciju tijela.

Preporuka 12.2

Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima korištenje GnRH agonista kako bi zaustavili lučenje endogenih spolnih hormona kod TiRR osoba koje zadovoljavaju kriterije za supresiju* i kod kojih postoje indikacije za blokiranje puberteta. Za popratni tekst, v. preporuku 12.4.

Preporuka 12.3

Predlažemo zdravstvenim stručnjacima propisivanje progestina (oralni ili injektibilni depo) za potiskivanje puberteta kod transrodnih i rodno raznolikih mladih osoba koje zadovoljavaju kriterije za taj postupak* kada GnRH agonisti nisu dostupni ili kada su skupi. Za popratni tekst, v. preporuku 12.4.

Preporuka 12.4

Predlažemo zdravstvenim stručnjacima da propisuju GnRH agoniste za supresiju spolnih hormona bez istovremene zamjene spolnih hormona kod transrodnih i rodno raznolikih adolescenata koji zadovoljavaju kriterije za taj postupak* te koji su značajno zašli u pubertetski razvoj ili koji su ga završili (nakon Tannerova stadija 3), ali su nesigurni oko hormonske terapije ili je ne žele započeti.

GnRH agonisti smanjuju koncentracije gonadotropina i spolnih hormona kod TiRR adolescenata i tako zaustavljaju daljnji razvoj

sekundarnih spolnih karakteristika (Schagen et al., 2016). Njihova uporaba je općenito sigurna, a razvoj hipertenzije jedini je kratkotrajni štetni učinak koji se navodi u literaturi (Delemarre-van de Waal i Cohen-Kettenis, 2006; Klink, Bokenkamp et al., 2015). GnRH agonisti sprečavaju hipofizu da luči LH i FSH (Gava et al., 2020). Kada se razina gonadotropina smanji, gonade više nisu stimulirane za proizvodnju spolnih hormona (estrogena ili androgena) i razine spolnih hormona u krvi padaju na predpubertetsku razinu. Terapija GnRH agonistima dovodi do djelomične regresije početnih faza već razvijenih sekundarnih spolnih karakteristika (Bangalore et al., 2019). TiRR adolescenti s funkcionalnim jajnicima iskusiće smanjenje rasta tkiva dojke, a ako se terapija započne u Tannerovom stadiju 2, tkivo dojke može potpuno nestati (Shumer et al., 2016). Menarhu je moguće spriječiti primjenom GnRH agonista kod adolescenata s maternicom. Kod TiRR adolescenata s funkcionalnim testisima, volumen testisa će se smanjiti na nižu razinu.

Kada se terapija GnRH agonistima započne kod adolescenata u kasnijim fazama pubertetskog razvoja, neke fizičke promjene puberteta, poput posljednjih faza razvoja dojki kod TiRR adolescenata s funkcionalnim jajnicima, kao i nižeg glasa i rasta dlaka na licu kod TiRR adolescenata s funkcionalnim testisima, neće se potpuno povući, iako će se njihov daljnji napredak zaustaviti (Delemarre-van de Waal i Cohen-Kettenis, 2006). GnRH agonisti koriste se od 1981. godine za tretiranje centralnog preuranjenog puberteta (Comite et al., 1981; Laron et al., 1981), a njihove su koristi dobro utvrđene (v. također preporuke u šestom poglavlju – Adolescentima). Upotreba GnRH agonista kod osoba s centralnim preuranjenim pubertetom smatra se sigurnom i učinkovitom, bez poznatih dugoročnih štetnih učinaka (Carel et al., 2009). Međutim, upotreba GnRH agonista u TiRR adolescenata smatra se upotrebom koja nije indicirana u konvencionalnoj upotrebi agonista s obzirom na to da nisu prvotno razvijeni u tu svrhu. Ipak, rezultati praćenja adolescenata kojima su propisani GnRH agonisti u sličnoj dozi i načinu primjene pokazuju učinkovitost u odgađanju početka puberteta, iako dugoročni učinci na koštanu masu nisu do kraja utvrđeni (Klink, Caris et al., 2015). Unatoč tome što su dugoročni rezultati praćenja TiRR adolescenata ograničeni

u odnosu na adolescente s preuranjenim pubertetom, prikupljanje je podataka usredotočeno na TiRR populaciju u tijeku (Klaver et al., 2020; Lee, Finlayson et al., 2020; Millington et al., 2020; Olson-Kennedy, Garofalo et al., 2019).

Prepoznavamo da terapija GnRH agonistima može biti nedostupna za adolescente koji ispunjavaju kriterije za taj oblik terapije, iako je medicinski nužna, zato što u nekim zemljama nije pokrivena zdravstvenim osiguranjem ili je skupa. Stoga se u tim slučajevima trebaju razmotriti druge metode, poput oralnih ili injekcijskih progestinskih formulacija. Osim toga, za adolescente starije od 14 godina trenutno nema rezultata istraživanja koji bi zdravstvenim stručnjacima ukazali na to mogu li se GnRH agonisti primjenjivati kao monoterapija (i koliko dugo) bez mogućnosti značajnog rizika za koštano zdravlje. To je zato što kosti neće biti izložene dovoljnim razinama spolnih steroidnih hormona (Rosenthal, 2021).

Produženo hipogonadalno stanje u adolescenciji, bilo da je uzrokovano medicinskim stanjima kao što je hipergonadotropni hipogonadizam, bilo ijatrogenim uzrocima poput monoterapije GnRH agonistima ili pak fiziološkim stanjima poput uvjetovanog kašnjenja u rastu i razvoju, često je povezano s povećanim rizikom lošeg koštanog zdravlja kasnije u životu (Bertelloni et al., 1998; Finkelstein et al., 1996). Međutim, akumulacija je koštane mase multifaktorijalni proces koji uključuje složenu interakciju između endokrinih, genetskih i životnih čimbenika (Anai et al., 2001). Pri odlučivanju o trajanju monoterapije GnRH agonistima, treba uzeti u obzir sve čimbenike koji bi mogli utjecati, uključujući čimbenike kao što su početna koštana masa, koštana dob i pubertetska faza iz endokrinološke perspektive, prirast visine, kao i psihosocijalni čimbenici poput mentalne zrelosti i razvojne faze u odnosu na adolescentsku kohortu te individualni ciljevi terapije (Rosenthal, 2021). Zato, multidisciplinarni tim i kontinuirani klinički odnos s adolescentom i obitelji trebaju se održavati prilikom pokretanja terapije GnRH agonistima (v. preporuke 6.8, 6.9 i 6.12 u šestom poglavlju – Adolescentima). Klinički tijek tretmana, npr. razvoj koštane mase tijekom terapije GnRH agonistima i odgovor adolescenata na tretman, mogu pomoći u određivanju trajanja monoterapije GnRH agonistima.

Preporuka 12.5

Preporučujemo da zdravstveni stručnjaci propisuju režime terapije spolnim hormonima kao dio rodno-afirmirajuće terapije kod transrodnih i rodno raznolikih adolescenata koji zadovoljavaju kriterije za taj postupak*, a koji su barem u Tannerovom stadiju 2, uz uključenost roditelja/skrbnika, osim ako se njihova uključenost utvrdi štetnom ili nepotrebnom za adolescenta. Za popratni tekst, v. preporuku 12.6.

Preporuka 12.6

Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima mjerenje razine hormona tijekom rodno-afirmirajuće terapije kako bi se osiguralo da je razina endogenih spolnih hormona suprimirana, a da se razina primijenjenih spolnih hormona održava na razini primjerenoj za ciljeve terapije transrodnih i rodno raznolikih osoba, a u skladu s Tannerovim stadijem.

Terapija spolnim steroidnim hormonima obično se sastoji od dvaju terapijskih režima, ovisno o trenutku primjene GnRH agonista. Kada terapija GnRH agonistima započne u ranim fazama endogenog pubertetskog razvoja, pubertet koji odgovara rodnom identitetu ili ciljevima tjelesnog izgleda inducira se dozama spolnih steroidnih hormona sličnim onim dozama koje se koriste kod adolescenata u peripubertetskom hipogonadizmu. U ovom kontekstu, doze spolnih steroidnih hormona očekivane kod odraslih osoba obično se postižu tijekom razdoblja od otprilike dvije godine (Chantrapanichkul et al., 2021). Kada se terapija GnRH agonistima pokrene kod adolescenata u kasnoj ili postpubertetskoj dobi, spolni steroidni hormoni mogu se propisati u višoj početnoj dozi koja se, zatim, može sve brže povisivati dok se ne postigne održavajuća doza, slično terapijskim protokolima korištenim kod transrodnih odraslih osoba (Hembree et al., 2017). Dodatna je prednost tretmana GnRH agonistima ta što se spolni steroidni hormoni ne moraju davati u suprafiziološkim dozama, što bi inače bilo potrebno da bi se suzbila endogena proizvodnja spolnih hormona (Safer i Tangpricha, 2019). Kod TiRR osoba s funkcionalnim testisima, terapija GnRH agonistima (ili drugim lijekom koji blokira testosteron) treba se nastaviti sve dok se transrodni adolescent ili mlada odrasla osoba na kraju ne podvrgne gonadektomiji, ako se ovaj

hirurški postupak provodi kao medicinski nužni dio rodno-afirmirajuće skrbi. Kada se u radu s TiRR osobama s funkcionalnim jajnicima dosegnu razine testosterona očekivane za odraslu dob, gdje je lučenje estrogena iz jajnika prvotno suzbijeno GnRH agonistima, obično je dovoljno uzimati samo testosteron u fiziološkim dozama kako bi se smanjilo izlučivanje ovarijskih estrogena, a terapija GnRH agonistima može se prekinuti kako je opisano u nastavku teksta (Hembree et al., 2017). Kod TiRR adolescenata s funkcionalnim jajnicima koji tek započínju rodno-afirmirajuću skrb, GAHT se može ostvariti fiziološkim dozama samog testosterona bez potrebe za istodobnom primjenom GnRH agonista (Hembree et al., 2017).

Rodno-afirmirajuća hormonska terapija potiče razvoj sekundarnih spolnih karakteristika vezanih uz rodni identitet osobe. Također, brzina mineralizacije kostiju, koja se smanjuje tijekom terapije GnRH agonistima, brzo se oporavlja (Klink, Caris et al., 2015). Tijekom terapije GnRH agonistima kod TiRR adolescenata u ranom pubertetu, epifizne ploče kostiju još nisu zatvorene (Kvist et al., 2020; Schagen et al., 2020). Nakon započinjanja terapije spolnim hormonima, može doći do naglog rasta, dok kosti nastavljaju sazrijevati (Vlot et al., 2017). Kod postpubertetskih TiRR adolescenata, terapija spolnim hormonima neće utjecati na visinu jer su epifizne ploče već zatvorene (Vlot et al., 2017).

Kod TiRR adolescenata s funkcionalnim testisima, upotreba 17- β -estradiola za poticanje razvoja puberteta preferira se u odnosu na sintetičke estrogene, poput više trombogenog etinil estradiola (v. Prilog D (Asscheman et al., 2015)). I dalje je potrebno nastaviti primjenu GnRH agonista kako bi se suzbila endogena proizvodnja testosterona ili prijeći na drugi oblik terapije koji suzbija endogenu proizvodnju testosterona (Rosenthal et al., 2016). Razvoj dojki i raspodjela masti očekivana kod osoba kojima je pripisan ženski rod samo su neke od fizičkih promjena koje se događaju kao odgovor na terapiju estrogenom. V. Prilog C – tablicu 1.

TiRR adolescentima koji traže maskulinizirajuću terapiju androgeni su dostupni u obliku injekcijskih pripravaka, transdermalnih preparata i potkožnih implantata. Za poticanje razvoja puberteta, primjenu injekcije testosteron-estera uglavnom preporučuje većina stručnjaka zbog

cijene i dostupnosti te na temelju dosadašnjeg iskustva (Shumer et al., 2016). Preporučuje se nastavak primjene GnRH agonista barem dok se ne postigne razina testosterona koja bi se mogla održavati. Kao reakcija na androgenu terapiju, dolazi do virilizacije tijela, uključujući sniženje glasa, razvoj mišića, posebno u gornjem dijelu tijela, rast dlaka na licu i tijelu, kao i povećanje klitorisa (Rosenthal et al., 2016). V. Prilog C – tablicu 1.

U gotovo svim situacijama, potrebno je dobiti pristanak roditelja ili skrbnika. Izuzeci od ove preporuke, prije svega kada je uključenost skrbnika ili roditelja utvrđena kao štetna za adolescenta, opisani su detaljnije u šestom poglavlju – Adolescentima (v. preporuku 6.11), gdje je također moguće pronaći razloge uključivanja roditelja ili skrbnika u proces pristanka na terapiju.

Preporuka 12.7

Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima da propišu progestogene ili GnRH agoniste transrodnim i rodno raznolikim adolescentima s maternicom koji zadovoljavaju kriterije* da bi se smanjila disforija uzrokovana menstrualnim ciklusom u slučajevima u kojima se upotreba rodno-afirmirajućeg testosterona još ne preporučuje.

Potiskivanje menstruacije uobičajena je opcija terapije za TiRR osobe koje doživljavaju stres vezan uz menstruaciju ili očekivanje menarhe. Preporuka 6.7 u šestom poglavlju – Adolescentima opisuje to detaljnije. Da bi se postigla amenoreja, potiskivanje menstruacije može se pokrenuti kao samostalna opcija prije pokretanja terapije testosteronom ili uz terapiju testosteronom (Carswell i Roberts, 2017). Neki mladi koji nisu spremni za terapiju testosteronom ili nisu još u prikladnom pubertetskom ili razvojnom stadiju za početak takvog tretmana imat će koristi od poticanja amenoreje (Olson-Kennedy, Rosenthal et al., 2018). Adolescenti koji doživljavaju pogoršanje disforije vezane uz početak puberteta mogu se odlučiti za terapiju GnRH agonistima za potiskivanje puberteta (v. također poglavlje Adolescenti).

Progestageni mogu biti učinkoviti kod adolescenata kojima je cilj isključivo potiskivanje menstruacije. Neprekidna primjena samo progestinske oralne pilule (uključujući kontracepcijske i nekontracepcijske opcije),

medroksiprogesteronskih injekcija ili intrauterinih uređaja s levonorgestrelom može se koristiti za indukciju amenoreje (Pradhan i Gomez-Lobo, 2019). TiRR osobe s funkcionalnim jajnicima koje započnu terapiju testosteronom mogu imati 1-5 menstrualnih ciklusa prije postizanja amenoreje (Taub et al., 2020). Nakon postizanja amenoreje, neke TiRR osobe s funkcionalnim jajnicima također mogu odabrati nastaviti s progestinskom terapijom za kontracepciju ako je to relevantno u kontekstu njihovih seksualnih praksi.

TiRR osobe koje imaju funkcionalne jajnike i maternicu trebaju biti informirane o mogućnosti pojave probojnih menstrualnih krvarenja u prvih nekoliko mjeseci nakon početka potiskivanja menstruacije. Kod terapije GnRH agonistima, probojno krvarenje može se javiti 2-3 tjedna nakon početka primjene lijeka. Za osobe koje traže kontracepciju ili za one koje i dalje imaju menstrualno krvarenje tijekom terapije progesteronom, može se razmotriti kombinacija estrogena s progestinom radi održavanja amenoreje, ali osobe trebaju biti upoznate s mogućim nuspojavama poput razvoja dojki (Schwartz et al., 2019).

Preporuka 12.8

Preporučujemo pružateljima zdravstvene skrbi da uključe stručnjake iz različitih disciplina posvećenih transrodnom zdravlju i koordinaciji skrbi za transrodne i rodno raznolike adolescente.

Kao i kod skrbi za adolescente, predlažemo da se, ako je moguće, sastavi multidisciplinarni stručni tim medicinskih stručnjaka i stručnjaka za mentalno zdravlje kako bi upravljali ovim tretmanom. Kod adolescenata koji se odlučuju na GAHT (s obzirom na to da se radi o djelomično nepovratnom tretmanu), predlažemo pokretanje tretmana prema načelu postupnog povećavanja doza nakon što je multidisciplinarni tim medicinskih stručnjaka i stručnjaka za mentalno zdravlje potvrdio postojanje rodne disforije/rodne inkongruencije i utvrdio da pojedinac posjeduje mentalnu sposobnost za informirani pristanak na tretman (Hembree et al., 2017). Posebni aspekti koji se odnose na procjenu adolescenata, kao i uključivanje njihovih skrbnika i multidisciplinarnog tima detaljnije su opisani u šestom poglavlju - Adolescentima.

Ako je moguće, TiRR adolescenti trebali bi

imati pristup pedijatrijskim stručnjacima za transrodno zdravlje iz različitih disciplina, uključujući primarnu zdravstvenu zaštitu, endokrinologiju, reproduktivno zdravlje, mentalno zdravlje, glasovnu terapiju, socijalni rad, duhovnu podršku i hirurgiju (Chen, Hidalgo et al., 2016; Eisenberg et al., 2020; Keo-Meier i Ehrensaft, 2018). Potiče se pojedinačne pružateljke zdravstvene skrbi da uspostave saradničke radne odnose s pružateljima zdravstvenih usluga iz drugih disciplina kako bi olakšali upućivanja prema potrebi pojedinca i njegove obitelji (Tishelman et al., 2015). Međutim, nedostatak dostupnih stručnjaka i resursa ne bi smio predstavljati prepreku pružanju skrbi (Rider, McMorris et al., 2019). Korisna podrška za adolescente uključuje pristup točnim, kulturno prilagođenim informacijama o pitanjima rodnih i seksualnih identiteta, opcijama tranzicije, utjecaju obiteljske podrške te povezivanju s drugima koji imaju slična iskustva, kao i s TiRR odraslima, putem internetskih i grupa podrška uživo za adolescente i njihove obitelji (Rider, McMorris et al., 2019).

Utvrđeno je da se mnogi TiRR adolescenti suočavaju s većim rizicima teškoća s mentalnim zdravljem, stoga je moguće na početku napraviti screening potreba u mentalnome zdravlju (npr. PHQ-2, GAD) (Rider, McMorris et al., 2019). Pružatelji zdravstvene skrbi trebaju imati na umu da transrodnost ili preispitivanje vlastita roda ne predstavlja patologiju ili poremećaj. Stoga se osobe ne bi trebale upućivati na sagledavanje mogućih teškoća s mentalnim zdravljem isključivo na temelju transrodnog identiteta. Zdravstveni radnici i stručnjaci za mentalno zdravlje koji pružaju podršku ovim mladim osobama i upućuju ih dalje trebaju barem biti upoznati s utjecajem traume, rodne disforije i rodno povezanog manjinskog stresa na moguću simptomatologiju teškoća s mentalnim zdravljem, poput poremećenog odnosa s hranjenjem, suicidalnih misli i socijalne anksioznosti. Pružatelji zdravstvene skrbi također trebaju biti upoznati s razinom spremnosti zdravstvenih ustanova za mentalno zdravlje s mogućnošću boravka pacijenata na svom području za pružanje stručne, rodno-afirmirajuće skrbi TiRR mladima (Barrow i Apostle, 2018; Kuper, Wright et al., 2018; Kuper, Mathews et al., 2019; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018). Preporuke 6.3, 6.4 i 6.12d u šestom poglavlju

– Adolescentima detaljnije se bave tim pitanjem. Budući da roditelji ovih mladih osoba često doživljavaju visoku razinu anksioznosti odmah nakon saznanja da su njihovi mladi TiRR, a njihov odgovor na to predviđa dugoročne fizičke i mentalne ishode tog djeteta, adekvatne upute za pružanje mentalne podrške roditeljima mogu iznimno korisne (Coolhart et al., 2017; Pullen Sansfaçon et al., 2015; Taliaferro et al., 2019).

Preporuka 12.9

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da redovito organiziraju kliničke evaluacije radi praćenja fizičkih promjena i potencijalnih neželjenih reakcija na spolne hormone, uključujući laboratorijsko praćenje spolnih hormona svaka 3 mjeseca tijekom prve godine hormonske terapije ili, uz promjene doze, sve dok se ne dosegne stabilna doza za odrasle, nakon čega se provode klinički i laboratorijski testovi jednom ili dvaput godišnje kada se postigne stabilna doza za odrasle.

Terapija spolnim hormonima povezana je s raznolikim fizičkim i psihološkim promjenama (Irwig, 2017; Tangpricha i den Heijer, 2017) (v. Prilog C – tablicu 1). Nakon što se započne hormonska terapija spolnim steroidima, zdravstveni stručnjaci trebali bi redovito procjenjivati napredak i reakciju osobe na terapiju (v. također šesto poglavlje – Adolescenti). Ova procjena treba obuhvatiti prisutnost bilo kakvih fizičkih promjena, kao i utjecaj terapije na rodnu disforiju (ako je prisutna) i psihološko blagostanje (v. Prilog C – tablicu 1). Klinički pregledi pružaju značajne prilike za zdravstvene stručnjake da educiraju pacijente o tipičnom protoku vremena potrebnom za manifestaciju fizičkih promjena i da potiču realna očekivanja. Tijekom prve godine hormonske terapije, doze spolnih hormona često se povećavaju. Važan čimbenik koji usmjerava dozu razina je odgovarajućeg spolnog hormona u serumu. Općenito, cilj je postizanje razine spolnih hormona u serumu koja odgovara razinama povezanim s rodnim identitetom osobe, iako optimalni ciljni rasponi nisu utvrđeni (Hembree et al., 2017).

Osim procjene pozitivnih promjena povezanih s hormonskom terapijom spolnim steroidima, zdravstveni stručnjaci trebaju redovito procjenjivati je li terapija uzrokovala bilo kakve neželjene učinke (v. Prilog C – tablicu 2).

Primjeri neželjenih znakova i simptoma uključuju androgene akne ili ometajuću seksualnu disfunkciju (Braun et al., 2021; Kerckhof et al., 2019). GAHT također može nepovoljno utjecati na nekoliko laboratorijskih testova. Na primjer, spironolakton može uzrokovati hiperkalemiju, iako je to rijedak i prolazan fenomen (Millington et al., 2019). Testosteron povećava broj crvenih krvnih stanica (hematokrit), što može povremeno uzrokovati eritrocitozu (Antun et al., 2020) (v. preporuku 12.17) (Hembree et al., 2017). I estrogen i testosteron mogu mijenjati lipidne parametre, poput lipoproteina visoke gustoće (HDL), holesterola i triglicerida (Maraka et al., 2017). V. Prilog C – tablice 3 i 4.

Učestalost kliničkih procjena treba individualizirati i voditi se odgovorom osobe na terapiju. Predlažemo da se kliničke procjene obavljaju otprilike svaka 3 mjeseca tijekom prve godine hormonske terapije kod pacijenata koji su stabilni i ne doživljavaju značajne neželjene učinke (v. Prilog C – tablicu 5). Umjesto preporučivanja, predlažemo da se testiranje obavlja svaka 3 mjeseca tijekom prve godine kako bi se omogućila određena fleksibilnost u intervalima tih testova, s obzirom na to da ne postoji snažan dokaz ili dokaz iz objavljenih studija koji podupire određene intervale testiranja. Ako osoba doživi neželjene posljedice, nerijetko su potrebni češći klinički pregledi i/ili laboratorijsko testiranje. S obzirom na štetu koja može biti povezana s razinama spolnih hormona koje premašuju očekivane raspone kod ljudi, snažno preporučujemo redovito testiranje kao standardnu praksu pri započinjanju hormonske terapije spolnim steroidima kod TiRR osoba. Nakon što osoba postigne stabilnu dozu spolnih hormona bez značajnih neželjenih učinaka, učestalost kliničkih posjeta može se smanjiti na jedan do dva puta godišnje (Hembree et al., 2017).

Preporuka 12.10

Preporučujemo da zdravstveni radnici informiraju i savjetuju sve osobe koje traže rodno-afirmirajući medicinski tretman o dostupnim mogućnostima za očuvanje plodnosti prije započinjanja supresije puberteta i prije primjene hormonske terapije.

Supresija puberteta i hormonska terapija spolnim steroidnim hormonima mogu imati štetne učinke na buduću plodnost osobe (Cheng et al., 2019) (v. također šesto poglavlje – Adolescenti i

šesnaesto poglavlje – Reproktivno zdravlje). Iako neke transrodne osobe, u vrijeme početne procjene potrebne za pokretanje medicinske podrške, možda nisu mnogo razmišljale o svom budućem reproduktivnom potencijalu, moguće implikacije tretmana i mogućnosti očuvanja plodnosti treba razmotriti stručnjak koji im je propisao hormone i razgovarati s osobom koja traži ovakve terapije (Ethics Committee of the American Society for Reproductive Medicine et al., 2015; De Roo et al., 2016). Osobama s testisima treba objasniti da produženo uzimanje estrogena često uzrokuje atrofiju testisa i smanjenje broja spermija i drugih parametara sjemena (Adeleye et al., 2018). Pored toga, i dalje postoje velike nepoznanice, a nalazi su u vezi s plodnošću trans žena koje uzimaju estrogen i antiandrogene nedosljedni (Cheng et al., 2019). U jednoj studiji, heterogenost u histologiji testisa bila je očita bez obzira na to jesu li pacijenti prekidali ili nastavljali terapiju prije orhiektomije (uklanjanja testisa) (Schneider et al., 2015). Na primjer, prekid uzimanja estrogena i antiandrogena tijekom šest tjedana rezultirao je potpunom spermatogenezom kod 45 % osoba, dok je kod ostalih nastao zastoj u spermatogenezi (Schneider et al., 2015). Međutim, razine testosterona u serumu za koje je potvrđeno da su unutar referentnih raspona za osobe kojima je pripisan ženski rod dovode do potpunog potiskivanja spermatogeneze kod većine transrodnih žena (Vereecke et al., 2020). Glavna je opcija očuvanja plodnosti za osobe s funkcionalnim testisima krioprezervacija sperme, također poznata kao pohranjivanje sperme (engl. *sperm banking*) (Mattawanon et al., 2018). Za osobe u predpubertetskoj dobi, supresija puberteta GnRH agonistima zaustavlja sazrijevanje spermatogonije (Finlayson et al., 2016). Osobama s funkcionalnim jajnicima treba objasniti da terapija testosteronom obično rezultira prestankom menstruacije i ovulacije, često unutar nekoliko mjeseci od početka uzimanja terapije (Taub et al., 2020). Također postoje velike nepoznanice o potencijalnim učincima testosterona na jajne stanice i kasniju plodnost transrodnih pacijenata (Eisenberg et al., 2020; Stuyver et al., 2020). Jedno je istraživanje pokazalo da uzimanje testosterona može biti povezano s policističnom morfoloijom jajnika, dok druge studije nisu izvijestile o metaboličkim (Chan et al., 2018.) ili histološkim (De Roo et al., 2017; Grynberg

et al., 2010) dokazima sindroma policističnih jajnika (PCOS-a) nakon uzimanja testosterona. Neke su studije otkrile već postojeću veću prevalenciju PCOS-a kod transrodnih osoba s jajnicima (Baba, 2007; Gezer et al., 2021). TiRR osobe s netaknutom maternicom i jajnicima nerijetko ponovno vrate plodnost ako se prekine terapija testosteronom (Light et al., 2014). Uistinu, zabilježeno je rođenje živog djeteta nakon upotrebe potpomognute reproduktivne tehnologije odnosno nakon hormonski stimuliranog preuzimanja jajne stanice od transrodne osobe koja nije prekinula terapiju testosteronom (Greenwald et al., 2021; Safer i Tangpricha, 2019). Druge mogućnosti očuvanja plodnosti za transrodne osobe s jajnicima krioprezervacija su oocita (jajnih stanica) i krioprezervacija embrija spermom partnera ili donora. Navedene opcije zahtijevaju hormonsku stimulaciju radi vađenja jajašca i upotrebe potpomognute reproduktivne tehnologije.

Za transrodne mlade osobe u ranom pubertetu, supresija puberteta GnRH agonistima odgađa sazrijevanje zametnih stanica, iako je nedavno izvješteno da je stimulacija jajnika transrodne osobe adolescentske dobi na terapiji GnRH agonistima u ranom pubertetu (s nastavljanjem terapije tokom stimulacije jajnika) rezultirala malim brojem zrelih jajnih stanica koje su bile krioprezervirane (Rothenberg et al., 2019).

Terapija GnRH agonistima kod transrodnih osoba adolescentske dobi ne samo da zaustavlja sazrijevanje zametnih stanica nego također zadržava penis u predpubertetskoj veličini. To će vjerovatno imati utjecaja tokom razmatranja hirurških zahvata ako se ta osoba eventualno podvrgne vaginoplastici inverzijom penisa jer će biti manje penisnog tkiva za rad. U tim slučajevima postoji veća vjerovatnost da će vaginoplastika zahtijevati složeniji hirurški zahvat, npr. intestinalnu vaginoplastiku (Dy et al., 2021; van de Grift et al., 2020). Ovakva bi razmatranja trebala biti uključena u sve razgovore s pacijentima i obiteljima koji promišljaju upotrebu blokatora puberteta kod osoba adolescentske dobi s funkcionalnim testisima u ranom pubertetu.

Preporuka 12.11

Preporučujemo da, prije početka tretmana namijenjenog transrodnim i rodno raznolikim osobama, zdravstveni radnici procijene

i adresiraju medicinska stanja koja se mogu pogoršati sniženom koncentracijom endogenih spolnih hormona i terapijom egzogenim spolnim hormonima.

TiRR ljudi koje traže maskulinizaciju trebaju biti informirani o mogućnostima, posljedicama, ograničenjima i rizicima povezanim s uzimanjem testosterona. Terapija testosteronom kontraindicirana je tijekom trudnoće ili tijekom pokušaja začeća s obzirom na moguće jatrogene učinke na fetus. Relativne kontraindikacije za terapiju testosteronom uključuju tešku hipertenziju, apneju za vrijeme spavanja i policitemiju s obzirom na to da ta stanja mogu biti pogoršana uzimanjem testosterona. Prije i nakon početka testosteronske terapije potrebno je pratiti krvni tlak i lipidni profil. Povećanje krvnog tlaka obično se događa unutar 2 do 4 mjeseca nakon početka terapije testosteronom (Banks et al., 2021). Pacijentima koji razviju hiperholesterolemiju i/ili hipertrigliceridemiju može biti potrebna medicinska podrška u obliku modifikacija prehrane, lijekova ili oboje.

TiRR osobe koje traže feminizirajuću terapiju, a imaju povijest tromboembolijskih epizoda, poput duboke venske tromboze i plućne embolije, trebaju proći procjenu i razriješiti zdravstvene teškoće prije početka hormonske terapije s obzirom na to da je terapija estrogenom snažno povezana s povećanim rizikom od tromboembolije, po život potencijalno opasne komplikacije. Osim toga, potrebno je modificirati faktore koji mogu povećati rizik od tromboembolijskih stanja, kao što su pušenje, pretilost i sjedilački način života. Kod osoba s nepromjenjivim faktorima rizika, kao što je dokumentirana povijest trombofilije, ranija povijest tromboze ili izražena obiteljska povijest tromboembolije, liječenje transdermalnim estrogenom, istodobno s anti-koagulansima, može smanjiti rizik od tromboembolije. Međutim, postoje ograničeni podaci potrebni za donošenje odluka o tretmanu. Prije početka hormonske terapije, radi rodne afirmacije, potrebno je procijeniti prisutnost bolesti u anamnezi, kao što su karcinom osjetljiv na hormone, bolest koronarnih arterija, cerebrovaskularna bolest, hiperprolaktinemija, hipertrigliceridemija i kolelitijaza, jer se relativni rizici mogu promijeniti s uzimanjem egzogenih hormona (Hembree et al., 2017).

Preporuka 12.12

Preporučujemo da zdravstveni radnici educiraju transrodne i rodno raznolike osobe uključene u rodno-afirmirajuće tretmane o početku i vremenskom tijeku fizičkih promjena izazvanih terapijom spolnim hormonima.

Učinci su terapije testosteronom višestruki i mogu uključivati pojavu pojačane dlakavosti tijela i lica, muški kodirani oblik ćelavosti, povećanje mišićne mase i snage, smanjenje količine masti, produblјivanje glasa, prekid menstruacije (ako je još prisutna), učestalije i ozbiljnije akne, povećanje klitorisa i povećanu seksualnu želju (Defreyne, Elaut et al., 2020; Fisher, Castellini et al., 2016; Giltay i Gooren, 2000; T'Sjoen et al., 2019; Yeung et al., 2020). Ostale promjene povezane s testosteronom uključuju povećanu nemasnu tjelesnu masu i masnu kožu (de Blok et al., 2020; Hembree et al., 2017; Kuper, Mathews et al., 2019; Taliaferro et al., 2019; Tishelman i Neumann-Mascis, 2018) (v. Prilog C – tablicu 1). Terapija estrogenom potiče razvoj grudi. Međutim, manje od 20% osoba dosegne Tannerov stadij razvoja grudi 4 – 5 nakon dvije godine hormonske terapije (de Blok et al., 2021). Dodatne promjene uključuju smanjenje volumena testisa, nemasne tjelesne mase, masnoće kože, seksualne želje, spontane erekcije, dlaka na licu i dlaka na tijelu, uz povećanu potkožnu tjelesnu masnoću (v. Prilog C – tablicu 1). Kod odraslih osoba, uzimanje estrogena ne mijenja glas ili visinu (Iwamoto, Defreyne et al., 2019; Wiepjes et al., 2019).

Vremenski tijek i opseg fizičkih promjena razlikuju se od osobe do osobe i povezani su s faktorima kao što su genetika, dob početka terapije i opće zdravstveno stanje (Deutsch, Bhakri et al., 2015; van Dijk et al., 2019). Spoznaje o opsegu i vremenu nastanka promjena izazvanih spolnim hormonima, ako su dostupne, mogu spriječiti štetu i troškove nepotrebnih promjena terapija, povećanja doze i preuranjenih hirurških zahvata (Dekker et al., 2016).

Preporuka 12.13

Preporučujemo da zdravstveni radnici ne propisuju etinilestradiol transrodnim i rodno raznolikim osobama kao dio rodno-afirmirajuće hormonske terapije. Za popratni tekst, v. preporuku 12.15.

Preporuka 12.14

Predlažemo da zdravstveni radnici, kada se preporučuje rodno-afirmirajuća terapija estrogenom, propišu transdermalni estrogen transrodnim i rodno raznolikim osobama koje zadovoljavaju kriterije za GAHT*, a koje imaju veći rizik od razvoja venske tromboembolije na temelju dobi > 45 godina ili prethodne povijesti venske tromboembolije. Za popratni tekst, v. preporuku 12.15.

Preporuka 12.15

Predlažemo da zdravstveni radnici ne propisuju konjugirane estrogene transrodnim i rodno raznolikim osobama kada je estradiol dostupan kao dio rodno-afirmirajuće hormonske terapije.

Određivanje najsigurnijeg i najučinkovitijeg estrogenskog spoja i načina primjene važna je tema za TiRR osobe. Preporučeni režimi bazirani na estrogenu prikazani su u Prilogu C – tablici 4. Amsterdamski medicinski centar (AMC) prvi je izvijestio o 45 epizoda venske tromboembolije (VTE-a) koje su se pojavile kod 816 transrodnih žena, bilježeći očekivani omjer incidencije VTE-a kao 20 puta veći od prijavljenog u referentnoj populaciji (van Kesteren et al., 1997). Nakon ovog izvještaja, klinika AMC-a preporučila je korištenje transdermalnog estradiola za transrodne žene starije od 40 godina, što je potom smanjilo učestalost VTE-a (Nota et al., 2019; Toorians et al., 2003). Druge studije pokazale su da je etinilestradiol povezan s većim rizikom od zgrušavanja krvi zbog povećane otpornosti na antikoagulantne učinke aktiviranog proteina C (APC) i povišenih koncentracija proteina C i proteina S kao faktora koji bi mogli utjecati na zgrušavanje (Toorians et al., 2013). Druge studije objavljene u posljednjih 15 godina u drugim klinikama izvijestile su da su transrodne žene koje su uzimale druge oblike estrogena imale niže stope VTE-a nego transrodne žene koje su uzimale etinilestradiol (Asscheman et al., 2013). Nadalje, sistemski pregled dostupnih dokaza, proveden 2019., zaključio je da je primjena etinilestradiola povezana s najvećim rizikom od VTE-a kod transrodnih žena, dok je također identificirana povezanost između upotrebe progesterona i VTE-a (Goldstein et al., 2019).

Smjernice organizacije *Endocrine Society* iz 2017. ne preporučuju konjugirane konjske estrogene (CEE) kao opciju terapije jer se razine

konjugiranih estroгена u krvi ne mogu mjeriti kod transrodnih žena, što otežava sprječavanje suprafiziološkog doziranja estroгена i time povećava potencijalni rizik od VTE-a (Hembree et al., 2017). Retrospektivna studija iz Ujedinjenog Kraljevstva ispitala je rizike oralnog CEE-a uspoređujući ih s rizicima oralnoga estradiolvalerata i oralnog etinilestradiola te otkrila i do sedmostruko povećanje postotka transrodnih žena u oralnoj CEE skupini koje su razvile VTE u usporedbi s transrodnim ženama koje koriste druge oblike estroгена (Seal et al., 2012). U ugniježdenoj studiji praćenja slučaja, više od 80.000 cisrodnih žena u dobi od 40 do 79 godina koje su razvile VTE uspoređeno je s približno 390.000 cisrodnih žena bez VTE-a; rezultati su pokazali da oralna upotreba estradiola izaziva manji rizik od VTE-a od konjugiranih estroгена, a transdermalni estrogen nije povezan s povećanim rizikom od VTE-a (Vinogradova et al., 2019).

Sistemske pregled istraživanja procijenio je nekoliko formulacija estroгена i identificirao retrospektivnu i presječnu studiju koja je napravila neposredne usporedbe rizika povezanih s različitim formulacijama (Wierckx, Mueller et al., 2012; Wierckx et al., 2013). Niti jedna identificirana studija koja procjenjuje rizik različitih formulacija estroгена nije koristila prospektivni intervensijski dizajn. Retrospektivna studija ispitivala je 214 transrodnih žena koje su uzimale transdermalni estradiol (17 β -estradiol gel 1,5 mg/dan ili estradiol flaster 50 mcg/dan) ili na dnevnoj razini oralni estrogen (estradiol 2 mg/dan, estriol 2 mg/dan, etinilestradiol 50 mcg/dan ili etinil estradiol 30-50 mcg u oralnom kontraceptivu) (Wierckx et al., 2013). Unutar desetogodišnjeg razdoblja promatranja, 5 % kohorte razvilo je VTE, 1,4 % (3 od 214) doživjelo je infarkt miokarda (MI), a 2,3 % (5 od 214) tranzitornu ishemijsku ataku (TIA-ju) ili cerebrovaskularni inzult (CVI). Prevalencija VTE-a, MI-ja i TIA-je/CVI-ja bila je povećana nakon početka terapije estrogenom. Međutim, autori nisu izvijestili o razlikama između režima estroгена u pogledu ovih krajnjih ishoda.

Ista skupina istraživača provela je presječnu studiju koja je ispitala 50 transrodnih žena (prosječne dobi 43 \pm 10) koje su uzimale oralni estrogen (estradiol valerat 2 mg/dan, estriol 2 mg/dan ili etinilestradiol 50-120 mcg/dan) ili primjenjivale transdermalni estradiol

(17 β -estradiol 1,5 mg/dan ili estradiol 50 mcg/dan) tokom praćenja koje je trajalo 9,2 godine (Wierckx, Mueller et al., 2012). Dvanaest posto (n=6) razvilo je ili VTE, MI, TIA-ju ili CVI. Dvije sudionice uzimale su konjugirani estrogen 0,625 mg/d (jedna osoba u kombinaciji s ciproteronacetatom), dvije sudionice uzimale su etinilestradiol 20-50 mcg/d, jedna je uzimala ciproteronacetat 50 mg/d, dok režim estroгена koji je koristila šesta nije definiran. Nijedna osoba koja je uzimala oralni estradiol ili transdermalni estradiol nije razvila VTE, MI, TIA-ju ili CVI.

Jedna prospektivna studija ispitivala je način primjene estroгена kod 53 transrodne žene u multicentričnoj studiji provedenoj diljem Europe. Transrodne žene mlađe od 45 godina (n=40) primale su estradiolvalerat 4 mg/dan u kombinaciji s ciproteronacetatom (CPA-jom), koji je iznosio 50 mg/dan, a transrodne žene starije od 45 godina (n=13) primale su transdermalni 17 β -estradiol, također s CPA-jom. Nisu zabilježeni VTE, MI, TIA ili CVI nakon jednogodišnjeg praćenja ni u oralnoj ni u transdermalnoj estrogenskoj grupi. Dodatna retrospektivna studija iz Beča nije otkrila pojavu VTE-a među 162 transrodne žene koje su koristile transdermalni estradiol, a koje su praćene u prosjeku 5 godina (Ott et al., 2010). Na temelju povijesnih podataka s amsterdamske klinike koji pokazuju smanjenje incidencije VTE-a nakon prekida upotrebe etinilestradiola i nedavnog sistemskog pregleda dostupnih dokaza koji pokazuju povećan rizik od VTE-a kod transrodnih žena koje uzimaju etinilestradiol, s visokom pouzdanošću možemo preporučiti protiv upotrebe etinilestradiola (Weinand i Safer, 2015). Uvjereni smo u našu preporuku protiv upotrebe CEE-a na temelju studije Seala et al. iz 2012. koja pokazuje povećan rizik od VTE-a kod transrodnih žena koje uzimaju CEE u usporedbi s drugim formulacijama estroгена i s podacima prikupljenim tijekom praćenja cisrodnih žena na hormonskoj nadomjesnoj terapiji (Canonica et al., 2007; Seal et al., 2012). Prospektivne i retrospektivne studije transrodnih žena prijavile su pojavu VTE-a, MI-ja ili CVI-ja samo kod onih koje su uzimale CEE ili etinilestradiol. Budući da je estradiol jeftin, šire dostupan i čini se sigurnijim od CEE-a u ograničenim studijama, komisija ne preporučuje korištenje CEE-a kada je estradiol dostupna mogućnost terapije.

Kvaliteta studija može biti ograničena na prospektivne, kohortne ili presječne dizajne studija; međutim, snažnija razina preporuke temelji se na dosljednim dokazima koji podupiru povezanost između upotrebe etinilestradiola i CEE-a, kao i većeg rizika od VTE-a, MI-ja ili CVI-ja kod transrodnih žena.

Također smo uvjereni u našu preporuku za primjenu transdermalnih pripravaka estrogena kod starijih transrodnih žena (dob > 45 godina) ili onih s prethodnom poviješću VTE-a.

Povjerenje u našu preporuku temelji se na smanjenoj incidenciji VTE-a koju je prijavila amsterdamska klinika kada su transrodne žene prelazile na korištenje transdermalnih pripravaka nakon 40. godine (van Kesteren et al., 1997). Nadalje, prospektivna, multicentrična kohortna studija ENIGI nije otkrila incidenciju VTE-a, MI-ja ili CVI-ja kod transrodnih žena koje su rutinski prešle na transdermalni estrogen u dobi od 45 godina (Dekker et al., 2016). Osim toga, studija Otta et al. pokazala je da nema incidencije VTE-a kod 162 transrodne žene uključene u terapiju estradiolnim flasterima (Ott et al., 2010).

S iznimkom ciproteronacetata (imajte na umu da nije odobren za upotrebu u SAD-u zbog zabrinutosti oko potencijalne hepatotoksičnosti), upotreba progestina u režimima hormonske terapije ostaje kontroverzna. Do danas nije bilo kvalitetnih studija koje bi procjenjivale ulogu progesterona u hormonskoj terapiji transrodnih osoba.

Svjesni smo da neki zdravstveni radnici koji propisuju progestine, uključujući mikronizirani progesteron, smatraju da bi moglo doći do pomaka u razvoju dojki i / ili areola, poboljšanja u raspoloženju, libidu i ukupnoj pojavi osoba koje to žele, zajedno s drugim dobrobitima koje tek treba dokazati (Deutsch, 2016a; Wierckx, van Caenegem et al., 2014). Međutim, ova poboljšanja ostaju anegdotalna, a ne postoje kvalitetni podaci koji bi podržali takvu upotrebu progestina. Pokušaj sistemskog pregleda provedenih istraživanja, koji smo naručili za ovu verziju SS-a, nije uspio identificirati dovoljno podataka da bi se dala preporuka u korist bilo kojeg progestina. Umjesto toga, postojeći podaci sugeriraju štetni utjecaj povezan s produženom izloženošću progestinu (Safer, 2021). Za cisrodne žene koje imaju maternicu, progestini u kombinaciji s estrogenima neophodni su kako

bi se izbjegao rizik od raka endometrija povezan s primjenom nesuprotstavljenog estrogena. Za cisrodne žene koje nemaju maternicu progestini se ne koriste. Podaci koji najbolje ukazuju na zabrinutost u vezi s upotrebom progestina dolaze iz usporedbi dviju navedenih populacija cisrodnih osoba, za koje prepoznajemo da se ne mogu nužno generalizirati na transrodnu populaciju. Iako nije definitivno poznat učinak svih grupa progestina, medroksiprogesteron dodan kombiniranim konjskim estrogenima povezan je s većim rizikom od raka dojke i srčanih bolesti (Chlebowski 2020; Manson, 2013). Važno je napomenuti da se podaci iz studija Inicijative za zdravlje žena (engl. *Women Health Initiative*, WHI) možda ne mogu generalizirati na transrodnu populaciju. U usporedbi s cisrodnim ženama obuhvaćenim istraživanjima, transrodne populacije koje traže hormonsku terapiju uglavnom su mlađe i ne koriste konjski estrogen, pri čemu hormonska terapija u tim slučajevima utječe na trenutno mentalno zdravlje i kvalitetu života, a ne samo na prevenciju rizika (Deutsch, 2016a). Potencijalni štetni učinci progestina uključuju debljanje, depresiju i promjene lipida. Mikronizirani progesteron može se bolje podnijeti i može imati povoljniji učinak na lipidni profil od medroksiprogesterona (Fitzpatrick et al., 2000). Kada se kombinira s estrogenima kod transrodnih žena, progestin ciproteronacetat povezan je s povišenim prolaktinom, sniženim HDL-holesterolom i rijetkim meningeomima – do čega ne dolazi kada se estrogeni kombiniraju s GnRH agonistima ili spironolaktonom (Bisson, 2018; Borghei-Razavi, 2014; Defreyne, Nota et al., 2017; Sofer et al., 2020).

Dakle, dosadašnji podaci ne uključuju kvalitetne dokaze koji podupiru dobrobit terapije progestinom za transrodne žene. Međutim, literatura ukazuje na potencijalnu štetu nekih progestina, barem u uvjetima višegodišnje izloženosti. Nakon rasprave o rizicima i koristima tretmana progesteronom, ako postoji zajednička odluka da se započne probna terapija progesteronom, zdravstveni radnik koji ju je propisao treba evaluirati stanje osobe unutar godinu dana kako bi procijenio odgovor na terapiju.

Preporuka 12.16

Preporučujemo da zdravstveni radnici propisuju lijekove za snižavanje testosterona

(ciproteronacetat, spironolakton ili GnRH agoniste) transrodnim i rodno raznolikim osobama s testisima koje zadovoljavaju kriterije*, a koje uzimaju estrogen kao dio plana hormonske terapije, ako je njihov osobni cilj približna razina cirkulirajućih spolnih hormona kao kod cisrodnih žena.

Većina klinika za rodni identitet u SAD-u i Europi propisuje estrogen u kombinaciji s lijekovima za snižavanje testosterona (Mamoojee et al., 2017) (v. Prilog C – tablicu 5).

U SAD-u spironolakton je najčešće propisivan lijek za snižavanje testosterona, dok se GnRH agonisti obično koriste u Ujedinjenom Kraljevstvu. Ciproteronacetat najčešće se propisuje u ostatku Europe (Angus et al., 2021; Kuijpers et al., 2021). Razlozi za dodavanje terapije za snižavanje testosterona su dvostruki: 1.) snižavanje razine testosterona kako bi ostali unutar referentnog raspona karakterističnog za cisrodne žene i 2.) smanjivanje količine estrogena potrebne za postizanje odgovarajućih fizičkih učinaka. Svaka terapija za snižavanje testosterona ima drugačiji profil nuspojava. Spironolakton je antihipertenziv i diuretik koji štedi kalij, te stoga može dovesti do hiperkalemije, povećane učestalosti mokrenja i sniženja krvnog tlaka (Lin et al., 2021). Ciproteronacetat povezan je s razvojem meningeoma i hiperprolaktinemije (Nota et al., 2018). GnRH agonisti, iako vrlo učinkoviti u snižavanju razine testosterona, mogu rezultirati osteoporozom ako su istodobno unesene doze estrogena nedovoljne (Klink, Caris et al., 2015).

Jedan sistemski pregled literature identificirao je studiju koja je izvijestila o nalazima izravne usporedbe lijekova za snižavanje testosterona ciproteronacetata i leuprolida (Gava et al., 2016). Dvije su studije uspoređivale grupu transrodnih žena koje su uzimale estrogen uz lijekove za snižavanje testosterona s grupom koja je primala samo estrogen. Sistemski pregled literature nije pružio dovoljno dokaza koji bi sugerirali da bilo koji od tri lijeka za snižavanje testosterona ima bolji sigurnosni profil u smislu poboljšanih rezultata koji se tiču zdravlja kostiju, razina testosterona, razina kalija ili incidencije hiperprolaktinemije ili meningioma (Wilson et al., 2020). Stoga, nije moguće ponuditi nikakvu preporuku. Pregled je izvijestio da su režimi bazirani na spironolaktonu povezani s povišenjem razine prolaktina od 45 %, dok su

režimi bazirani na ciproteronu povećali razine prolaktina za više od 100 %. Međutim, klinička relevantnost povišenih razina prolaktina nije jasna jer stope prolaktinoma nisu bile značajno povišene ni u grupi koja je primala spironolakton ni u grupi na terapiji CPA-jom (Wilson et al., 2020). Retrospektivna kohortna studija iz jednog centra u SAD-u nije prijavila klinički značajna povećanja razine prolaktina kod 100 transrodnih žena koje su primale estrogen i spironolakton (Bisson et al., 2018). Retrospektivna studija iz Nizozemske, na 2.555 transrodnih žena koje su primarno uzimale CPA s različitim formulacijama estrogena, izvijestila je o povećanom standardiziranom omjeru incidencije meningeoma kod osoba koje su koristile ciproteronacetat nakon gonadektomije dugi niz godina u usporedbi s općom nizozemskom populacijom (Nota et al., 2018). Nadalje, u kraćoj studiji u Belgiji, 107 transrodnih žena imalo je prolazno povišenje razine prolaktina nakon hormonske terapije ciproteronacetatom, koje su pale na normalne vrijednosti nakon prekida terapije (Defreyne, Nota et al., 2017). Nedavna publikacija, koja nije uključena u sistemski pregled, ispitala je 126 transrodnih žena koje su uzimale spironolakton, GnRH agoniste ili ciproteron i zaključila da je ciproteron povezan s višim razinama prolaktina i lošijim lipidnim profilom u odnosu na spironolakton ili GnRH agoniste (Sofer et al., 2020). Nakon balansiranja troškova i dostupnosti mjerenja razine prolaktina da bi se razmotrio klinički značaj povišene razine, donesena je odluka da se u ovom trenutku ne daje preporuka ni za ni protiv praćenja razine prolaktina. Zdravstveni radnici bi, stoga, trebali donositi individualizirane kliničke odluke o potrebi mjerenja razine prolaktina na temelju vrste hormonskog režima i/ili prisutnosti simptoma hiperprolaktinemije ili tumora hipofize (npr. galaktoreje, promjene vidnog polja).

Ciproteron je također povezan s meningeomima. U literaturi je zabilježeno devet slučajeva meningioma među transrodnim ženama koje su prvenstveno uzimale ciproteronacetat (Mancini et al., 2018). Ovaj povećani rizik također je identificiran u cisrodnoj populaciji. Godine 2020. Europska agencija za lijekove objavila je izvješće u kojem preporučuje da se ograniče proizvodi s ciproteronom u dnevnoj dozi od 10 mg ili više zbog rizika od razvoja meningioma (European Medicines Agency,

2020). Ova povezanost najvjerojatnije se odnosi na specifičan učinak ciproteronacetata i nije ekstrapolirana da uključi druge lijekove za snižavanje testosterona. U SAD-u, gdje ciproteronacetat nije dostupan, baza podataka Sjevernoameričke udruge središnjih registara raka (engl. *North American Association of Central Cancer Registries*, NAACCR) nije identificirala povećani rizik od tumora mozga (koji nisu specifični za meningeome) među transrodnim ženama (Nash et al., 2018). Nadalje, nije došlo do povećanja omjera rizika od tumora mozga u Kaiserovoj kohorti od 2.791 transrodne žene u usporedbi s cisrodnom kontrolnom grupom (Silverberg et al., 2017). Nijedna dugoročna studija nije izvijestila o riziku od meningioma i prolaktinoma kod transrodnih žena koje uzimaju GnRH agoniste.

Naša snažna preporuka za upotrebu terapije za snižavanje testosterona kao dijela hormonskog režima za transrodne osobe s testisima temelji se na globalnoj praksi korištenja ovih lijekova kao dodatka estrogenskim terapijama, kao i na relativno minimalnom riziku povezanom s tim terapijama. Međutim, u ovom trenutku nismo u mogućnosti dati preporuku koja daje prednost jednom lijeku za snižavanje testosterona u odnosu na drugi. Do sada objavljeni podaci izazivaju zabrinutost u vezi rizika od meningioma s produljenom upotrebom (>2 godine) i s upotrebom viših doza (>10 mg dnevno) ciproteronacetata (Nota et al., 2018; Ter Wengel et al., 2016; Weill et al., 2021).

Bikalutamid je antiandrogen koji se koristi u liječenju raka prostate. Kompetitivno se veže za androgeni receptor kako bi spriječio vezanje androgena. Podaci o primjeni bikalutamida u transfemininim populacijama vrlo su rijetki i nedostaju podaci o sigurnosti. Jedna mala studija proučavala je upotrebu bikalutamida od 50 mg dnevno kao blokatora puberteta kod 23 transfemininih adolescentica koje nisu mogle dobiti terapiju GnRH analogom (Neyman et al., 2019). Sve su adolescentice iskusile razvoj grudi, koji se također često viđa kod osoba kojima je pripisan muški rod s rakom prostate koji se liječe bikalutamidom. Iako rijetka, fulminantna hepatotoksičnost koja je rezultirala smrću opisana je u literaturi u vezi s upotrebom bikalutamida (O'Bryant et al., 2008). S obzirom na to da bikalutamid nije dovoljno ispitan u transfemininim populacijama, ne preporučujemo

njegovu rutinsku primjenu.

Primjena inhibitora 5α -reduktaze blokira pretvorbu testosterona u snažniji androgen dihidrotestosteron. Primjenu finasterida odobrila je američka Uprava za hranu i lijekove (engl. *Food and Drug Administration*, FDA), a s indikacijama koje uključuju benignu hipertrofiju prostate i androgensku alopeciju. Podaci o upotrebi inhibitora 5α -reduktaze u populaciji transfemininim osoba vrlo su oskudni (Irwig, 2021). Nije jasno bi li ova klasa lijekova mogla biti klinički korisna kod transfemininim osoba čije su razine testosterona i dihidrotestosterona već snižene estrogenom i antiandrogenom. Stoga ne preporučujemo njihovu rutinsku upotrebu u transfemininim populacijama. Finasterid može biti prikladna opcija tretmana za transmaskuline osobe koje imaju problematičnu alopeciju kao posljedicu viših razina dihidrotestosterona. Usprkos tome, liječenje inhibitorom 5α -reduktaze može ugroziti rast klitorisa, kao i dlaka na licu i tijelu kod transmaskulinih osoba. Potrebne su studije kako bi se procijenila učinkovitost i sigurnost inhibitora 5α -reduktaze u populacijama transrodnih osoba.

Preporuka 12.17

Preporučujemo da zdravstveni radnici prate razine hematokrita (ili hemoglobina) kod transrodnih i rodno raznolikih osoba koje su na terapiji testosteronom.

Postoje kvalitetni podaci koji sugeriraju da je porast hematokrita (ili hemoglobina) povezan s transrodnim osobama koje su bile na terapiji testosteronom (Defreyne et al., 2018). Režimi testosterona u sistemskom pregledu dostupnih istraživanja uključivali su estere testosterona u rasponu ekvivalenta 25-250 mg SC/IM tjedno, testosteronskoga undekanoata u dozi od 1000 mg svakih 12 tjedana ili testosteronskoga gela od 50 mg koji se svakodnevno nanosio na kožu (Defreyne et al., 2018; Gava et al., 2018; Giltay et al., 2000; Meriggiola et al., 2008; Pelusi et al., 2014; T'Sjoen et al., 2005; Wierckx, van Caenegem et al., 2014; Wierckx, van de Peer et al., 2014). Očekivani porast trebao bi biti u skladu s referentnim rasponima kod cisrodnih muškaraca.

Preporuka 12.18

Predlažemo da zdravstveni radnici surađuju s hirurzima u pogledu upotrebe hormona prije i nakon rodno-afirmirajuće operacije. Za pratni tekst, pogledajte preporuku 12.19.

Preporuka 12.19

Predlažemo da zdravstveni radnici savjetuju transrodne i rodno raznolike osobe o različitim mogućnostima koje su dostupne za rodno-afirmirajuću operaciju, osim ako operacija nije indicirana ili je medicinski kontraindicirana.

Unatoč nedostatku dokaza, perioperativni klinički standardi za rodno-afirmirajuće operacije uključuju prekid hormonske terapije 1-4 tjedna prije i nakon operacije, najčešće genitalnih operacija (Hembree et al., 2009). Takva praksa trebala bi ublažiti rizik od VTE-a povezan s primjenom egzogenog estrogena (Hembree et al., 2009). Estrogen i testosteron tada bi se mogli nastaviti uzimati u nekom postoperativnom trenutku.

Nakon pomnog ispitivanja, istraživači nisu otkrili perioperativno povećanje stope VTE-a kod transrodnih osoba koje su podvrgnute operaciji, a koje su cijelo vrijeme bile na terapiji spolnim steroidima, u usporedbi sa stopom iskazanom kod pacijenata čija je terapija spolnim steroidima prekinuta prije operacije (Gaither et al., 2018; Hembree et al., 2009; Kozato et al., 2021; Prince i Safer, 2020). Terapija spolnim steroidima posebno je važna nakon gonadektomije kako bi se izbjegli posljedice hipogonadizma i rizik od razvoja osteoporoze, ali i radi održavanja mentalnog zdravlja i kvalitete života (Fisher, Castellini et al., 2016; Rosen et al., 2019). Stoga bi osobe koje propisuju hormonsku terapiju i hirurzi trebali educirati pacijente o potrebi kontinuirane egzogene hormonske terapije nakon gonadektomije.

Kako bi mogli educirati pacijente i služiti kao zagovornici kliničkog tretmana, zdravstveni radnici trebali bi biti upoznati s rizicima i dobrobitima rodno-afirmirajućih operacija te s uspješnosti i ishodima operacija hirurga kojima bi mogli uputiti pacijente (Beek, Kreukels et al., 2015; Colebunders et al., 2017; Wiepjes et al., 2018). Općenito se može smatrati da većina medicinski neophodnih operacija uključuje tri regije: lice, prsa/dojke i genitalije (unutarnje i vanjske). Dodatni potrebni medicinski postupci uključuju oblikovanje tijela i operaciju

prilagodbe glasa (v. preporuku 2.1 o medicinskoj nužnosti u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti). Postoje brojni postupci za rodno afirmirajuće operacije lica, uključujući, ali ne ograničavajući se na hondrolanringoplastiku, rinoplastiku, oblikovanje ili povećanje čeljusti, brade i čela, podizanje lica, uklanjanje dlaka i transplantaciju kose (v. trinaesto poglavlje – Hirurgiju i postoperativnu njegu).

Postupci za operaciju prsa/dojki uključuju povećanje grudi, dvostruku mastektomiju s presađivanjem bradavica, periareolarnu mastektomiju i liposukciju. Najčešća rodno-afirmirajuća operacija kod TiRR osoba s endogenim razvojem dojki maskulinizirajuća je operacija prsa (mastektomija) (Horbach et al., 2015; Kailas et al., 2017).

Postupci unutarnje genitalne hirurgije uključuju, ali nisu ograničeni na orhiektomiju, histerektomiju, salpingo-ooforektomiju, vaginoplastiku i kolpektomiju/vaginektomiju (Horbach et al., 2015; Jiang et al., 2018). Unutarnja sluznica u vaginoplastici obično se konstruira od kože penisa, presatka kože, kombinacije obaju navedenog ili segmenta crijeva. Uklanjanje maternice/jajnika može se izvesti pojedinačno ili odjednom (histerektomijom, salpingo-ooforektomijom i kolpektomijom). Ako se radi kolpektomija, mora se učiniti i histerektomija. Jajnici mogu ostati *in situ*, na zahtjev osobe koja se podvrgava operaciji. Potencijalna korist od ostavljanja jednog ili obaju jajnika očuvanje je plodnosti, dok je loša strana mogućnost razvoja patologije jajnika, uključujući rak (De Roo et al., 2017).

Postupci vanjske genitalne hirurgije uključuju, ali nisu ograničeni na vulvoplastiku, metoidioplastiku i faloplastiku (Djordjevic et al., 2008; Frey et al., 2016). Uklanjanje dlačica općenito je potrebno prije izvođenja zahvata na vanjskim spolnim organima (Marks et al., 2019). Vulvoplastika može uključivati izradu monsa, stidnih usana, klitorisa i otvora uretre. Produljenje uretre opcija je i u metoidioplastici i u faloplastici, ali je povezano sa znatno povećanom stopom komplikacija (Schechter i Safa, 2018). Njega rana i fizikalna terapija neophodne su za zbrinjavanje rana nastalih na donorskim mjestima za faloplastiku (van Caenegem, Verhaeghe et al., 2013). Fizikalna terapija zdjelice također može biti važna pomoćna intervencija nakon operacije radi reguliranja mokrenja i

seksualne funkcije (Jiang et al., 2019). Dijalog, međusobno razumijevanje i jasna komunikacija na zajedničkom jeziku između pacijenata, hirurga i drugih zdravstvenih radnika pridonijet će promišljenim odlukama o dostupnim hirurškim zahvatima.

Preporuka 12.20

Preporučujemo da zdravstveni radnici započnu i nastave rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju kod transrodnih i rodno raznolikih osoba koje zadovoljavaju kriterije za taj oblik terapije*, a kojima je potrebna zbog vidljivog poboljšanja psihosocijalnog funkcioniranja i kvalitete života. Za propratni tekst, v. preporuku 12.21.

Preporuka 12.21

Preporučujemo da zdravstveni radnici zadrže postojeću hormonsku terapiju ako se mentalno zdravlje transrodne i rodno raznolike osobe pogorša procjenjujući razlog pogoršanja, osim ako nije kontraindicirano.

U transrodnoj populaciji dokumentiran je određeni broj razlika u mentalnom zdravlju, uključujući depresiju, suicidalnost, anksioznost, smanjeno samopoštovanje i posttraumatski stresni poremećaj (Arcelus et al., 2016; Becerra-Culqui et al., 2018; Bouman et al., 2017; Eisenberg et al., 2017; Heylens, Elaut et al., 2014; Witcomb et al., 2018). Model rodnog manjinskog stresa pruža dokaze o nekoliko medijatora i moderatora ovih razlika (Hendricks i Testa, 2012; Meyer, 2003). Medijatori i moderatori razlika u mentalnom zdravlju jedinstvenih za transrodne osobe uključuju iskustva diskriminacije, viktimizacije, oslovljavanja pogrešnim rodnom, odbacivanja obitelji i internalizirane transfobije (Hendricks i Testa, 2012). Faktori koji imaju pozitivan učinak na mentalno zdravlje uključuju obiteljsko prihvaćanje, podržavajuće društvene i romantične odnose, povezanost transrodne zajednice, zaštitu afirmirajućim i inkluzivnim politikama, politike afirmacije i uključivanja, posjedovanje ažuriranog pravnog imena, odnosno odgovarajuće rodne dokumentacije, i postizanje fizičke rodne tranzicije na temelju individualiziranih ciljeva koje bi osoba htjela utjeloviti (Bauer et al., 2015; Bockting et al., 2013; Bouman et al., 2016; Davey et al., 2014; de Vries et al., 2014; Du Bois et al., 2018; Gower, Rider, Brown et al., 2018; Hendricks i

Testa, 2012; Keo-Meier et al., 2015; Meier et al., 2013; Pflum et al., 2015; Ryan et al., 2010; Smith et al., 2018). Utvrđeno je da hormonska terapija pozitivno utječe na mentalno zdravlje i kvalitetu života mladih i odraslih transrodnih osoba koje se odlučuju za ovaj tretman (Aldridge et al., 2020; Allen et al., 2019; Bauer et al., 2015; Nobili et al., 2018; Russell et al., 2018; Ryan, 2009). U mnogim slučajevima hormonska terapija smatra se intervencijom koja spašava život (Allen et al., 2019; Grossman i D'Augelli, 2006; Moody et al., 2015). Nekoliko istraživanja otkrilo je povezanost između početka hormonske terapije i poboljšanog mentalnog zdravlja kod mladih i odraslih (Aldridge et al., 2020; Costa et al., 2016; de Vries et al., 2014; Kuper et al., 2020; Nguyen et al., 2018; White Hughto i Reisner, 2016), uključujući poboljšanja kvalitete života (Gorin-Lazard et al., 2012; Gorin-Lazard et al., 2013; Murad et al., 2010; Newfield et al., 2006; Nobili et al., 2018; White Hughto i Reisner, 2016), smanjenje tjeskobe i depresije (Aldridge et al., 2020; Colizzi et al., 2014; Davis i Meier, 2014; de Vries, Steensma et al., 2011; Gómez-Gil et al., 2012; Rowniak et al., 2019), kao i smanjenje stresa i paranoje (Keo-Meier i Fitzgerald, 2017). Prospektivna, kontrolirana studija koja koristi Minnesočanski multifazični inventar ličnosti - 2 (engl. *Minnesota Multiphasic Personality Inventory-2*, MMPI-2) pokazala je značajno poboljšanje u više domena psihološkog funkcioniranja transrodnih muškaraca nakon samo 3 mjeseca uzimanja testosterona (Keo-Meier et al., 2015). Iako postoje veće stope simptoma autizma u transrodnoj populaciji, nije utvrđeno povećanje tih simptoma nakon početka hormonske terapije (Nobili et al., 2020).

Kako smanjenje simptoma depresije može biti u korelaciji sa smanjenjem rizika od samoubojstva, uskraćivanje hormonske terapije na temelju prisutnosti depresije ili suicidalnosti može uzrokovati štetne posljedice (Keo-Meier et al., 2015; Levy et al., 2003). Turban, King et al. (2020) utvrdili su smanjenje vjerojatnosti suicidalnih ideja tijekom života kod adolescenata koji su tražili supresiju puberteta i koji su imali pristup ovom tretmanu u usporedbi s onima sa sličnom željom bez pristupa tretmanu (Turban, King et al., 2020). Nedavni sistemski pregled literature otkrio je da je supresija puberteta kod transrodnih osoba adolescentske dobi povezana s poboljšanim društvenim životom,

smanjenom suicidalnošću u odrasloj dobi, kao i poboljšanim psihološkim funkcioniranjem i kvalitetom života (Rew et al., 2020). Budući da dokazi upućuju na to da je hormonska terapija izravno povezana sa smanjenjem simptoma depresije i anksioznosti, praksa uskraćivanja hormonske terapije, dok se ti simptomi ne adresiraju tradicionalnom psihijatrijom, smatra se da ima jatrogene učinke (Keo-Meier et al., 2015). Ako je indicirana psihijatrijska podrška, nju je moguće započeti ili prilagoditi uz hormonsku terapiju, bez njezina prekidanja.

** Za pojašnjenje kriterija koji bi trebali biti ispunjeni kod adolescenata i odraslih, molimo v. peto poglavlje – Procjenu odraslih i šesto poglavlje – Adolescente, kao i Prilog D.*

TRINAESTO POGLAVLJE

Hirurgija i postoperativna njega

Medicinski nužni rodno-afirmirajući hirurški zahvati odnose se na skup postupaka koji su osmišljeni da bi se tijelo osobe uskladilo s njezinim rodnim identitetom (v. drugo poglavlje – Globalnu primjenjivost, preporuku 2.1). U ovom poglavlju opisuju se preporuke za hirurške zahvate i postoperativnu njegu transrodnih i rodno raznolikih (TiRR) odraslih i adolescenata. Za kriterije procjene v. dijelove petog poglavlja – Procjenu odraslih i šestog poglavlja – Adolescencata koji se odnose na hirurgiju za odrasle, odnosno adolescente. Sažetak preporuka i kriterija procjene dostupan je u Prilogu D.

Imamo li na umu raznolikost i heterogenost zajednice pojedinaca koji se identificiraju kao transrodni i rodno raznoliki (TiRR), rodno-afirmirajuće hirurške intervencije mogu se kategorizirati duž spektra postupaka za pojedince kojima je pri rođenju pripisan muški (engl. *assigned male at birth*, AMAB), odnosno ženski spol (engl. *assigned female at birth*, AFAB).

Aktualna literatura podržava dobrobiti rodno-afirmirajućih hirurških zahvata kod prikladno odabranih TiRR osoba. Iako se nakon rodno-afirmirajućih hirurških zahvata javljaju komplikacije, one su u najvećem broju manje ili se mogu liječiti lokalno na izvanbolničkom osnovu (Canner et al., 2018; Gaither et al., 2018; Morrison et al., 2016). Jednako tako, stope komplikacija u skladu su s onima sličnih postupaka koji se izvode za različite dijagnoze (tj. postupcima koji nisu rodno-afirmirajući).

Kod AFAB pojedinaca rodno-afirmirajuća operacija prsa ili "gornja operacija" (tj. "potkožna mastektomija") proučavana je prospektivno (Agarwal et al., 2018; Frederick et al., 2017; Top i Balta, 2017; van de Grift, Elaut et al., 2017; van de Grift et al., 2016), retrospektivno (Bertrand et al., 2017; Claes et al., 2018; Esmonde et al., 2019; Lo Russo et al., 2017; Marinković i Newfield, 2017; Poudrier et al., 2019; Wolter et al., 2015; Wolter et al., 2018) i presječnim kohortnim studijama (Olson-Kennedy, Warus et al., 2018; Owen-Smith et al., 2018, 2018; van de Grift, Elaut et al., 2018; van de Grift, Elfering et al., 2018).

Učinkovitost gornje operacije dokazana je u više domena, uključujući dosljedno i izravno povećanje zdravstvene kvalitete života, značajno

smanjenje rodne disforije i dosljedno povećanje zadovoljstva tijelom i izgledom. Jednako tako, stope kajanja ostaju vrlo niske i variraju od 0 do 4%. Iako učinak gornje operacije na dodatne mjere ishoda, kao što su depresija, anksioznost i seksualna funkcija, također upućuje na korist, studije nisu bile dovoljno opsežne da bi se donijeli konačni zaključci. Premda su potrebna daljnja istraživanja kako bi se donijeli čvršći zaključci, dokazi ukazuju na to da je gornja operacija sigurna i efikasna intervencija.

Manje je studija objavljeno za AMAB pojedince s obzirom na rodno-afirmirajući hirurški zahvat dojki ("povećanje grudi"), što uključuje dvije prospektivne (Weigert et al., 2013; Zavlin et al., 2018), jednu retrospektivnu kohortnu (Fakin et al., 2019) i tri presječne kohortne studije (Kanhai et al., 2000; Owen-Smith et al., 2018; van de Grift, Elaut et al., 2018). Sve te studije govore u prilog dosljednom i izravnom poboljšanju zadovoljstva pacijenata, uključujući opće zadovoljstvo, zadovoljstvo tijelom i predodžbom o njemu nakon operacije.

Owen-Smith i suradnici (2018) pokazali su pozitivan trend u poboljšanju depresije i anksioznosti u odnosu na stupanj rodno-afirmirajućih intervencija. Ipak, nije napravljena statistička usporedba između pojedinaca koji su se podvrgnuli gornjoj operaciji i bilo koje druge skupine.

Studije pokazuju da je rodno-afirmirajuća vaginoplastika jedna od najčešćih rodno-afirmirajućih hirurških intervencija; nedavno je objavljeno osam prospektivnih studija (Buncamper et al., 2017; Cardoso da Silva et al., 2016; Kanhai, 2016; Manero Vazquez et al., 2018; Papadopulos, Zavlin et al., 2017; Tavakkoli Tabassi et al., 2015; Wei et al., 2018; Zavlin et al., 2018), 15 retrospektivnih kohortnih (Bouman, van der Sluis et al., 2016; Buncamper et al., 2015; Hess et al., 2016; Jiang et al., 2018; LeBreton et al., 2017; Manrique et al., 2018; Massie et al., 2018; Morrison et al., 2015; Papadopulos, Lelle et al., 2017; Raigosa et al., 2015; Salgado et al., 2018; Seyed-Forootan et al., 2018; Sigurjonsson et al., 2017; Simonsen et al., 2016; Thalaivirithan et al., 2018) i tri presječne kohortne studije (Castellano et al., 2015; Owen-Smith et al., 2018; van de Grift, Elaut et al., 2018).

Iako su korištene različite procjene mjerenja, rezultati svih studija dosljedno ukazuju na visoku razinu zadovoljstva pacijenata (78-100%)

Lista preporuka:

- 13.1 - Preporučujemo da hirurzi koji izvode rodno-afirmirajuće hirurške zahvate imaju sljedeće kompetencije:
- 13.1.a - specijalizaciju i dokumentiranu superviziju u rodno-afirmirajućim postupcima;
- 13.1.b - kontinuirano obavljanje rodno-afirmirajućih kirurških zahvata;
- 13.1.c - teorijsko i temeljno praktično znanje o rodno raznolikim identitetima i izražavanjima;
- 13.1.d - trajno stručno usavršavanje u području rodno-afirmirajuće hirurgije;
- 13.1.e - praćenje ishoda hirurških zahvata.
- 13.2 - Preporučujemo hirurzima da prije zahvata povećanja grudi ili mastektomije procijene rizične faktore povezane s rakom dojke kod transrodnih i rodno raznolikih osoba.
- 13.3 - Preporučujemo hirurzima da tijekom preoperativnog procesa informiraju transrodne i rodno raznolike osobe koje se podvrgavaju rodno-afirmirajućim hirurškim zahvatima o zahtjevima postoperativne njege, putovanju i smještaju te važnosti postoperativnog praćenja.
- 13.4 - Preporučujemo hirurzima da prije gonadektomije kod transrodnih i rodno raznolikih osoba utvrde da su razmotrene reproduktivne mogućnosti.
- 13.5 - Savjetujemo hirurzima da razmotre gonadektomiju kod transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba koje ispunjavaju kriterije*, kada postoje dokazi da su najmanje 6 mjeseci uzimali hormonsku terapiju (osim ako hormonska nadomjesna terapija ili gonadalna supresija nisu klinički indicirani, odnosno postupak ne odgovara željama, ciljevima ili izražavanjem individualnog rodnog identiteta pacijenta).
- 13.6 - Savjetujemo zdravstvenim radnicima da razmotre rodno-afirmirajuće genitalne zahvate za transrodne i rodno raznolike odrasle osobe koje ih žele i ispunjavaju kriterije*, kada postoje dokazi da pojedinac ima stabilan kontinuitet u trenutačnom režimu liječenja (što može uključivati najmanje 6 mjeseci hormonske terapije ili duže razdoblje potrebno za postizanje željenog hirurškog rezultata, osim ako je hormonska terapija neželjena ili je medicinski kontraindicirana).
- 13.7 - Preporučujemo hirurzima da razmotre rodno-afirmirajuće hirurške intervencije za transrodne i rodno raznolike adolescente koji ispunjavaju kriterije*, kada postoje dokazi da je u procesu donošenja odluka korišten multidisciplinarni pristup koji uključuje stručnjake za mentalno zdravlje i medicinske stručnjake.
- 13.8 - Preporučujemo hirurzima da se konzultiraju sa svestranim, multidisciplinarnim timom stručnjaka u području zdravlja transrodnih osoba kada transrodne i rodno raznolike osobe koje ispunjavaju kriterije* zatraže individualno prilagođene (prethodno "nestandardne") operacije u sklopu rodno-afirmirajućih hirurških intervencija.
- 13.9 - Savjetujemo da hirurzi potiču transrodne muškarce i rodno raznolike osobe podvrgnute metoidioplastici/faloplastici na cjeloživotno urološko praćenje.
- 13.10 - Preporučujemo hirurzima koji skrbe o transrodnim ženama i rodno raznolikim osobama koje su bile podvrgnute vaginoplastici da ih potiču na praćenje kod svog primarnog hirurga, liječnika primarne zdravstvene zaštite ili ginekologa.
- 13.11 - Preporučujemo da pacijente koji se kaju zbog rodni hirurgijskih intervencija vodi stručni multidisciplinarni tim.

**Za pojašnjenje kriterija koji bi trebali biti ispunjeni kod adolescenata i odraslih osoba, v. poglavlja Procjena odraslih i Adolescenti, kao i Prilog D.*

kao i zadovoljstvo seksualnom funkcijom (75-100 %).

To je bilo osobito vidljivo pri korištenju novijih hirurških tehnika. Rodno-afirmirajuća vaginoplastika također je povezana s niskom stopom komplikacija i niskom incidencijom kajanja (0-8 %).

Novija literatura odražava povećani klinički interes za metoidioplastiku i faloplastiku što se odražava u tri prospektivne kohortne studije (Garaffa et al., 2010; Stojanović et al., 2017; Vukadinović et al., 2014), u šest retrospektivnih kohortnih studija (Cohanzad, 2016; Garcia et al., 2014; Simonsen et al., 2016; van de Grift, Pigot et al., 2017; van der Sluis et al., 2017; Zhang et al., 2015) i četiri presječne studije (Castellano et al., 2015; Owen-Smith et al., 2018; van de Grift, Elaut et al., 2018; Wierckx, Van Caenegem et al.,

2011), koje daju pregled rizika i dobiti tih intervencija.

Što se urinarne funkcije tiče, između 75 i 100 % sudionika studije moglo je mokriti stojeći. Što se tiče seksualne funkcije, između 77 i 95 % sudionika studije izjavilo je da je zadovoljno svojom seksualnom funkcijom. Većina tih studija izvješćuje o visokim ukupnim razinama postoperativnog zadovoljstva (raspon 83-100 %), s višim stopama zadovoljstva u studijama koje uključuju novije hirurške tehnike. Dvije prospektivne i dvije retrospektivne kohortne studije donijele su posebnu procjenu kajanja poslije operacije i otkrile da se nijedan transrodni muškarac nije pokajao. Iako su utvrđena ograničenja studije, objavljeni su rezultati dosljedni i izravni.

Facijalna rodno-afirmirajuća hirurgija u po-

sljednje je vrijeme privukla povećanu pažnju, a aktualna literatura izvješćuje o njezinoj korisnosti. Osam novih publikacija uključuje jednu prospektivnu kohortnu (Morrison et al., 2020), pet retrospektivnih kohortnih studija (Bellinga et al., 2017; Capitán et al., 2014; Noureai et al., 2007; Raffaini et al., 2016; Simon et al., 2022) te dvije presječne studije (Ainsworth i Spiegel, 2010; van de Grift, Elaut et al., 2018). Svih osam studija jasno je pokazalo da su pojedinci bili vrlo zadovoljni rezultatima hirurških zahvata (između 72 % i 100 % pojedinaca). Jedna prospektivna, međunarodna, multicentrična kohortna studija otkrila je da facijalna rodno-afirmirajuća hirurgija značajno poboljšava kvalitetu života u srednjoročnom i dugoročnom razdoblju (Morrison et al., 2020). Rezultati su bili izravni i dosljedni, ali donekle neprecizni zbog stanoovitih ograničenja studije. Iako je rodno-afirmirajuća hirurgija kod AFAB osoba područje u nastajanju, aktualni ograničeni podaci upućuju na jednaku korist kod odabranih pacijenata. Preporučuje se nastavak istraživanja.

U sklopu preoperativnog procesa mogu biti potrebni dodatni postupci i/ili intervencije kao što uklanjanja dlaka (prije hirurgije lica i/ili genitalne hirurgije). V. petnaesto poglavlje – Primarnu zdravstvenu zaštitu. Prije i poslije operacije može biti važno (ili potrebno) razmotriti fizikalnu terapiju mišića zdjelice dna.

Reprezentativne hirurške intervencije uključuju (za cijeli popis v. Prilog E i kraj ovog poglavlja):

AMAB: hiruršku feminizaciju lica (uključujući kondrolaringoplastiku/hirurgiju glasnica), rodno-afirmirajuću hirurgiju grudi, postupke oblikovanja tijela, orhidektomiju, vagino/vulvoplastiku (sa dubinom ili bez nje), estetske zahvate i zahvate namijenjene pripremi osoba za operacije (npr. uklanjanje dlaka).

AFAB: hiruršku maskulinizaciju lica, rodno-afirmirajuću hirurgiju prsištu, histerektomiju/ooforektomiju, metoidioplastiku (uključujući postavljanje testikularnih proteza), faloplastiku (uključujući postavljanje testikularnih/penilnih proteza), postupke oblikovanja tijela, estetske zahvate i zahvate namijenjene pripremi osoba za operacije (npr. uklanjanje dlaka).

Važno je da hirurzi razumiju indikaciju(-e) i tempiranje rodno-afirmirajuće hirurgije. To je

posebno važno kada se brinu o adolescentima (v. šesto poglavlje – Adolescente).

Važno je da hirurg i pacijent zajednički sudjeluju u procesu donošenja odluka koje uključuje: 1.) multidisciplinarni pristup, 2.) razumijevanje ciljeva i očekivanja pacijenta, 3.) raspravu o hirurškim opcijama i povezanim rizicima i prednostima i 4.) informirani plan za naknadnu skrb (v. peto poglavlje – Procjenu odraslih). Ove su preporuke osmišljene kako bi olakšale individualizirani pristup skrbi.

Odgovarajuća naknadna skrb ključna je za optimizaciju rezultata (Buncamper et al., 2015; Lawrence, 2003), a važno je da pacijenti budu informirani o postoperativnim potrebama (uključujući lokalnu njegu rane, potrebu za mirovanjem, izostajanje s posla ili iz škole itd.). Jednako tako, važno je da hirurg bude dostupan za pružanje i olakšavanje postoperativne njege, upućivanje specijalistima na daljnju obradu ili oboje po potrebi. To može uključivati potrebu za kontinuiranom podrškom (npr. njegovatelja i pružatelja primarne zdravstvene zaštite, stručnjaka za mentalno zdravlje ili oboje), kao i potrebu za rutinskom primarnom zdravstvenom zaštitom (npr. screening raka dojke/prsa, urološkom/ginekološkom skrbi itd.).

S obzirom na povećanje javnog interesa i broja rodno-afirmirajućih hirurških postupaka (Canner et al., 2018; Ross, 2017; Shen et al., 2019), nužno je dodatno osposobljavanje, odnosno praćenje ishoda i kontinuirano medicinsko usavršavanje hirurga (Schechter et al., 2017).

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim se slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 13.1

Preporučujemo da hirurzi koji izvode rodno-afirmirajuće hirurške zahvate imaju sljedeće kompetencije:

- a. specijalizaciju i dokumentiranu superviziju u rodno-afirmirajućim postupcima;
- b. kontinuirano obavljanje rodno-afirmirajućih hirurških zahvata;
- c. teorijsko i temeljno praktično znanje o rodno raznolikim identitetima i izražavanjima;

- d. trajno stručno usavršavanje u području rodno-afirmirajuće hirurgije;
e. praćenje ishoda hirurških zahvata.

Hirurzi koji izvode rodno-afirmirajuće hirurške zahvate mogu imati različite vrste užih hirurških specijalizacija i kompetencija. Najčešće hirurške specijalizacije uključuju plastičnu hirurgiju, urologiju, ginekologiju, otorinolaringologiju i maksilofacijalnu hirurgiju (Jazayeri et al., 2021).

Jednako kao i u drugim hirurškim područjima, preporučujemo da samo hirurzi s diplomom o specijalističkom usavršavanju (ili hirurzi koji zadovoljavaju kriterije za njezin ekvivalent koji izdaje nacionalna akreditacijska agencija) izvode rodno-afirmirajuće zahvate. Jednako tako, preporučuje se da hirurzi koji pružaju skrb TiRR osobama imaju dokumentirano specijalističko usavršavanje u rodno-afirmirajućim zahvatima, kao i teorijska i praktična znanja o rodno-afirmirajućoj skrbi (Schechter et al., 2017; Schechter i Schechter, 2019). Potonje uključuje, ali nije ograničeno na poznavanje rodno raznolikih identiteta i izražavanja te njihova utjecaja na pacijentove ciljeve, očekivanja i ishode. Važno je da hirurzi koji izvode rodno-afirmirajuće zahvate budu upoznati s dostupnim postupcima i da mogu sudjelovati u davanju informiranog pristanka. Ako hirurzi ne nude traženi postupak, mogu uputiti pacijenta da potraži drugo stručno mišljenje. Očekuje se da se hirurzi koji izvode rodno-afirmirajuće zahvate pohađaju tečajeve trajnog stručnog usavršavanja u području rodno-afirmirajuće hirurgije (npr. sastanci, konferencije, seminari itd.) kako bi bili u toku s aktualnim spoznajama. Nadalje, preporučujemo praćenje i razgovor s pacijentima o hirurškim ishodima u sklopu informiranog pristanka (Schechter et al., 2017).

Jednako tako, osoblje bolnica, ustanova i liječničkih ordinacija koje pružaju rodno-afirmirajuće zahvate mora baratati kulturološkim kompetencijama (npr. jezik, terminologija itd.). To može iziskivati kontinuiranu i redovitu edukaciju osoblja.

Preporuka 13.2

Preporučujemo hirurzima da prije zahvata povećanja grudi ili mastektomije procijene rizične faktore povezane s rakom dojke kod

transrodnih i rodno raznolikih osoba.

Prije povećanja grudi ili mastektomije osobe trebaju biti informirane i procijenjene s obzirom na rizične faktore za rak dojke, što uključuje genetske mutacije (npr. BRCA1, BRCA2), obiteljsku anamnezu, dob, izloženost zračenju, estrogenima i količinu preostalog tkiva dojke nakon operacije (Brown, Lourenco et al., 2021; Brown i Jones, 2015; Colebunders et al., 2014; Gooren et al., 2013; Salibian et al., 2021; Weyers et al., 2010). Screening raka dojke uravnotežuje prepoznavanje raka s odabirom odgovarajućih metoda snimanja, pretraga i postupaka. Trenutačno ne postoje specifične smjernice za rano otkrivanje raka dojke za transrodne i rodno raznolike osobe (Salibian et al., 2021), ali je *American College of Radiology* nedavno predložio smjernice (Brown, Lourenco et al., 2021). Budući da je rizik od raka dojke kod osoba koje traže rodno-afirmirajuće povećanje grudi ili mastektomiju sličan riziku u općoj populaciji (čak i u slučaju uzimanja hormona), postojeće smjernice za rano otkrivanje raka dojke treba slijediti (Brown i Jones, 2015; Gooren et al., 2013; Salibian et al., 2021; Weyers et al., 2010). Budući da su te smjernice podložne promjenama, stručnjaci trebaju pratiti njihova ažuriranja. Osobe koje se podvrgavaju rodno-afirmirajućim operacijama prsnog koša trebaju kontinuirane preventivne preglede za rak dojke, što bi trebali nadzirati njihovi liječnici primarne zdravstvene zaštite.

Preporuka 13.3

Preporučujemo hirurzima da tijekom preoperativnog procesa informiraju transrodne i rodno raznolike osobe koje se podvrgavaju rodno-afirmirajućim hirurškim zahvatima o zahtjevima postoperativne njege, putovanju i smještaju te važnosti postoperativnog praćenja.

Detalje o tempiranju, tehnici i trajanju postoperativne njege treba podijeliti s pacijentima u preoperativnom razdoblju kako bi se moglo adekvatno planirati. To uključuje razgovor o očekivanom planu hirurških zahvata (i povezanim putnim potrebama). S obzirom na to da su hirurzi sa specijalizacijom u rodno-afirmirajućoj hirurgiji malobrojni, uobičajeno je da pacijenti putuju na zahvate. Hirurzi prije operacije pacijentima trebaju dati raspored postoperativnog praćenja. Hirurg bi s pacijentom trebao razgovarati o trajanju njegova boravka, koliko

će vremena provesti u bolnici, a koliko izvan bolnice, kao i o mogućnostima odstupanja od tog plana (posebno ako se pojave komplikacije). S obzirom na složenost i troškove putovanja i smještaja, promjene u planu skrbi trebale bi se podijeliti s pacijentom što je prije moguće. Hirurzi bi trebali osigurati pacijentu kontinuitet skrbi s lokalnim pružateljem po povratku kući.

Naknadna skrb i postoperativno praćenje su važni. Rodno-afirmirajući hirurški postupci često uključuju specifične potrebe naknadne skrbi kao što su postoperativni resursi (stalan i siguran smještaj; sredstva za putovanje i postoperativnu skrb), upute o zdravim navikama (npr. osobnoj higijeni, zdravom životu, prevenciji infekcija mokraćnog sustava i spolno prenosivih bolesti (Wierckx, Van Caenegem et al., 2011)), postoperativne mjere opreza ili ograničenja u svakodnevnim aktivnostima (npr. kupanje, tjelesna aktivnost, vježbanje, plan prehrane, nastavak seksualne aktivnosti) (Capitán et al., 2020), povratak lijekovima nakon operacije (npr. antikoagulansima, hormonima itd.) i detaljne aktivnosti samopomoći nakon operacije (npr. postvaginoplastični režimi dilatacije i ispiranja, aktivacija penilne proteze, strategije za optimiziranje postfaloplastičnog mokrenja, preporuke za njegu presađene kose) (Capitán et al., 2017; Falcone et al., 2018; Garcia, 2018; Hoebeke et al., 2005). Neki aspekti samozbrinjavanja nakon operacije mogu se uvoditi prije operacije i pojačati nakon operacije (Falcone et al., 2018). Budući da se mogu pojaviti komplikacije kao što su odgođeno zacjeljivanje rane, teškoće s dilatacijom i infekcije mokraćnog sustava (Dy et al., 2019), razdoblje praćenja pruža priliku za intervenciju, ublažavanje i sprječavanje komplikacija (Buncamper et al., 2016; Garcia, 2021).

Preporuka 13.4

Preporučujemo hirurzima da prije gonadektomije kod transrodnih i rodno raznolikih osoba utvrde da su razmotrene reproduktivne mogućnosti.

Budući da je neplodnost često posljedica rodno-afirmirajuće hormonske terapije (privremena) i rodno-afirmirajuće hirurgije (trajna), o očuvanju plodnosti treba razgovarati prije medicinskih i hirurških intervencija (Defreyne, van Schuylenbergh et al., 2020; Jahromi et al., 2021; Jones et al., 2021). Hirurški zahvati kojima

se mijenja anatomija ili funkcija reproduktivnih organa mogu ograničiti buduće reproduktivne mogućnosti u različitoj mjeri (Nahata et al., 2019). Zbog toga je s transrodnim osobama i njihovim obiteljima ključno razgovarati o riziku od neplodnosti i mogućnosti očuvanja plodnosti prije pokretanja bilo koje takve intervencije, a nakon toga kontinuirano (Hembree et al., 2017).

Za specifične preporuke vezane za reproduktivne mogućnosti v. šesnaesto poglavlje – Reproductivno zdravlje.

Preporuka 13.5

Savjetujemo hirurzima da razmotre gonadektomiju kod transrodnih i rodno raznolikih odraslih osoba koje ispunjavaju kriterije*, kada postoje dokazi da su najmanje 6 mjeseci uzimale hormonsku terapiju (osim ako hormonska nadomjesna terapija ili gonadalna supresija nisu klinički indicirane, odnosno postupak ne odgovara željama, ciljevima ili izražavanju individualnog rodnog identiteta pacijenta). Za popratni tekst, v. preporuku 13.6.

Preporuka 13.6

Savjetujemo zdravstvenim radnicima da razmotre rodno-afirmirajuće genitalne zahvate za transrodne i rodno raznolike odrasle osobe koje ih žele i ispunjavaju kriterije*, kada postoje dokazi da pojedinac ima stabilan kontinuitet u trenutačnom režimu liječenja (što može uključivati najmanje 6 mjeseci hormonske terapije ili duže razdoblje potrebno za postizanje željenog hirurškog rezultata, osim ako je hormonska terapija neželjena ili je medicinski kontraindicirana).

GAHT (rodno-afirmirajuća hormonska terapija) dovodi do anatomskih, fizioloških i psiholoških promjena. Pojava anatomskih učinaka (npr. rast klitorisa, atrofija vaginalne sluznice) može započeti rano nakon započinjanja terapije, a vršni učinak očekuje se za 1-2 godine (T'Sjoen et al., 2019). Ovisno o željenom hirurškom rezultatu, određeno razdoblje hormonske terapije može biti potrebno (npr. dovoljna virilizacija klitorisa prije metoidioplastike/faloplastike) ili željeno iz psiholoških, anatomskih ili oba razloga (rast dojki i proširenje kože prije povećanja grudi, omekšavanje kože i promjene u raspodjeli masnog tkiva lica prije facijalnog

rodno-afirmirajućeg zahvata) (de Blok et al., 2021).

Kod osoba koje ne uzimaju hormone prije hirurških intervencija, važno je da hirurzi razmotre utjecaj toga na planiranu operaciju.

Kod osoba koje su podvrgnute gonadektomiji a ne uzimaju hormone, prije operacije se može razviti plan za nadomjesnu hormonsku terapiju sa stručnjakom koji im prepisuje lijekove.

Preporuka 13.7

Preporučujemo hirurzima da razmotre rodno-afirmirajuće hirurške intervencije za transrodne i rodno raznolike adolescente koji ispunjavaju kriterije*, kada postoje dokazi da je u procesu donošenja odluka korišten multidisciplinarni pristup koji uključuje stručnjake za mentalno zdravlje i medicinske stručnjake.

Značajni dokazi (tj. opservacijske studije, Monstrey et al., 2001; Stojanović et al., 2017), pregledi literature i stručna mišljenja (Esteva de Antonio et al., 2013; Frey et al., 2017; Hadj-Moussa et al., 2019; Pan i Honig, 2018), uspostavljene smjernice (Byne et al., 2018; Chen, Fuqua et al., 2016; Hembree et al., 2017; Karasic i Fraser, 2018; Klein, Paradise et al., 2018; Weissler et al., 2018) i tematska analiza sadržaja (Gerritse et al., 2018), podržavaju važnost multidisciplinarnog pristupa (tj. medicinskog, psihološkog/psihijatrijskog i hirurškog) zdravstvenoj skrbi za transrodne osobe.

Multidisciplinarni pristup posebno je važan u rješavanju poteškoća vezanih za mentalno zdravlje ako ih doživljava TiRR osoba koja se podvrgava rodno-afirmirajućoj hirurgiji (de Freitas et al., 2020; Dhejne et al., 2016; van der Miesen et al., 2016). Jednako tako, liječnici opće/obiteljske medicine i specijalisti mogu pomoći u donošenju odluka vezanih za tempiranje operacije, hirurške ishode i očekivanja, perioperativno vođenje hormonske terapije i optimizaciju zdravstvenih stanja (Elamin et al., 2010; Hembree et al., 2017).

Za specifične preporuke vezane za procjenu prije hirurškog zahvata kod adolescenata v. šesto poglavlje – Adolescente.

Preporuka 13.8

Preporučujemo hirurzima da se konzultiraju sa svestranim, multidisciplinarnim timom stručnjaka u području zdravlja transrodnih osoba kada transrodne i rodno raznolike

osobe koje ispunjavaju kriterije* zatraže individualno prilagođene (prethodno “nestandardne”) operacije u sklopu rodno-afirmirajućih hirurških intervencija.

Rodni identiteti mogu se predstaviti u spektru, dok osobni izrazi identiteta mogu prilično varirati među pojedincima (Beek et al., 2015; Koehler et al., 2018). Iako je opći cilj pojedinog postupka obično smanjenje rodne disforije (van de Grift, Elaut et al., 2017), odnosno postizanje rodne kongruentnosti, različiti rodni izražaji mogu iziskivati individualno prilagođene hirurške zahtjeve koje neki mogu smatrati “nestandardnim” (Beek et al., 2015; Bizic et al., 2018). Individualno prilagođeni hirurški zahtjevi mogu se definirati kao 1.) postupak promjene rodnog izraza osobe koji ne ide nužno za izražavanjem alternativnog binarnog identiteta; 2.) “nestandardna” kombinacija dobro provjerenih postupaka; ili 3.) oboje.

Ta je podjela osmišljena da bi se olakšalo savjetovanje i informiranje pacijenta te utvrdilo da su ciljevi provedivi. Pacijent i njegov hirurg moraju zajedničkim snagama utvrditi da su pacijentova očekivanja realna i ostvariva te da su predloženi zahvati sigurni i tehnički izvedivi. Pacijent i njegov hirurški tim moraju se uključiti u proces donošenja odluka (Cavanaugh et al., 2016). U tom procesu informiranog pristanka mora biti govora o ireverzibilnosti nekih postupaka, novijoj prirodi nekih postupaka i ograničenosti dostupnih informacija o dugoročnim ishodima nekih postupaka.

Preporuka 13.9

Savjetujemo da hirurzi potiču transrodne muškarce i rodno raznolike osobe podvrgnute metoidioplastici/faloplastici na cjeloživotno urološko praćenje.

Postoperativne komplikacije kod metoidioplastike/faloplastike odnose se na urinarni sustav i seksualnu funkciju (Kang et al., 2019; Monstrey et al., 2009; Santucci, 2018; Schardein et al., 2019). Dokumentirane komplikacije vezane za uretru (povezane s produženjem uretre) uključuju strikture uretre 35-58%, uretralne fistule 15-70% (Monstrey et al., 2009; Santucci, 2018; Schardein et al., 2019), divertikule, mukokele ostatnog tkiva vagine i rast dlaka unutar novostvorene uretre (Berli et al., 2021; Veerman et al., 2020). Komplikacije povezane sa seksualnom funkcijom uključuju izostanak

ili ograničenu taktilnu i/ili erogenu osjetljivost, poteškoće s funkcijom orgazma i komplikacije s penilnim protezama (Kang et al., 2019; Santucci, 2018). Smatra se da komplikacije vezane za penilne proteze uključuju infekciju (incidencija 8-12 %), disfunkciju, eroziju uretre, otekline na koži i dislokaciju koštane fiksacije (Falcone et al., 2018; Kang et al., 2019; Morrison et al., 2016). Iako se većina uretralnih i proteznih komplikacija javlja neposredno poslije zahvata i u srednjem postoperativnom razdoblju, komplikacije se mogu javiti u bilo kojem trenutku. Rano otkrivanje može smanjiti morbiditet (npr. strikture uretre koje dovode do fistula, moguća erozija penilne proteze koja dovodi do infekcije i zahtijeva potpuno uklanjanje) (Blecher et al., 2019).

Redovito praćenje zbog ranog otkrivanja znakova suženja mokraćne cijevi (ili drugih problema s mokraćnim sustavom) uključuje mjerenje volumena ostatnog urina nakon mokrenja ultrazvukom mokraćnog mjehura (za prepoznavanje i procjenu suženja neouretre), fluoroskopsku uretrografiju (za identifikaciju i procjenu suženja neouretre, fistula i divertikula) te cistouretroskopiju za pregled mokraćne cijevi i mjehura. TiRR muškarci također mogu imati urološke probleme koji nisu povezani s promjenom spola (mokraćne kamence, hematuriju/krv u mokraći i zloćudne tumore genitourinarnog sustava; očuvanje fertiliteta) (Sterling i Garcia, 2020a, 2020b).

Preporuka 13.10

Preporučujemo hirurzima koji skrbe o transrodnom ženama i rodno raznolikim osobama koje su bile podvrgnute vaginoplastici da ih potiču na praćenje kod svog primarnog hirurga, liječnika primarne zdravstvene zaštite ili ginekologa.

Vaginoplastika je siguran postupak (Hontscharuk, Alba, Hamidian Jahromi et al., 2021). Iako se mogu javiti komplikacije, većina je samolimitirajuća ili se može liječiti manjim intervencijama (Hontscharuk, Alba, Hamidian Jahromi et al., 2021). Manje komplikacije uključuju probleme kao što su stvaranje granulacijskog tkiva, rast dlačica unutar vagine, odgođeno zarastanje rane ili njezino otvaranje (ili oboje), estetske probleme i stenozu i atreziju (Ferrando, 2020.; Kloer et al., 2021). Iako su te komplikacije obično samolimitirajuće, mogu

utjecati na dobrobit pacijenta nakon operacije. Osim toga, ti se problemi mogu dijagnosticirati pogrešno ako pacijenti ne mogu pristupiti njezi koju pružaju stručnjaci za transrodno zdravlje. Preporučujemo da pacijente u redovitim intervalima uživo prate njihovi primarni hirurzi – npr. svaka dva tjedna, tri mjeseca, šest mjeseci i godinu dana nakon operacije – iako nekima mogu biti potrebne i dodatne kontrole.

Dodatna ginekološka skrb provodi se tokom čitavog života TiRR osobe, a može se provoditi u mnogim okruženjima. Liječnik obiteljske/opće medicine, ginekolog ili rodno-afirmirajući hirurg mogu uvesti spekulum kako bi provjerili ima li granulacijskog tkiva, dlačica i lezija, što može biti potrebno i izvan neposrednog postoperativnog razdoblja (Grimstad, McLaren et al., 2021; Suchak et al., 2015; van der Sluis et al., 2020). Nakon pouzdanih laboratorijskih nalaza, urinarne infekcije, spolno prenosive bolesti i druge fluktuacije u vaginalnom mikrobiomu mogu se liječiti u skladu s relevantnim smjernicama koje su osmišljene za cisrodnu populaciju (Hooton, 2012; Sherrard et al., 2018). Ručni pregled prostate provodi se prema relevantnim smjernicama formuliranim za cisrodnu populaciju putem vaginalnog kanala, s obzirom na to da se prostata nalazi na prednjoj stijenci vagine (Carter et al., 2013).

Druge moguće komplikacije uključuju stenozu neovaginalnog kanala, rektovaginalne fistule i upale (intestinalna vaginoplastika) (Bustos et al., 2021). Za njihovo liječenje potrebna je kombinacija hirurškog i nehirurškog tretmana uz konzultacije i moguće ponovno upućivanje primarnom hirurgu i drugim specijalistima (npr. kolorektalni hirurg), ako je potrebno. Budući da disfunkcija zdjeličnog dna može utjecati na 30-40 % pacijenata prije i nakon vaginoplastike, dostupnost fizioterapeuta za mišiće dna zdjelice važan je dodatak u postoperativnom razdoblju (Jiang et al., 2019).

Preporuka 13.11

Preporučujemo da pacijente koji se kaju zbog rodni hirurgskih intervencije vodi stručni multidisciplinarni tim.

Postotak osoba koje požale zbog rodno-afirmirajućeg hirurškog zahvata vrlo je nizak (između 0,3 % i 3,8 %) (De Cuypere i Verduyck, 2009; Defreyne, Motmans et al., 2017; Hadj-Moussa et al., 2019; Hadj-Moussa, Agarwal et

al., 2018; Hadj-Moussa, Ohl et al., 2018; Landén et al., 1998; Narayan et al., 2021; van de Grift, Elaut et al., 2018; Wiepjes et al., 2018). Najveća incidencija kajanja datira iz vremena kada su hirurgijske tehnike bile manje sofisticirane, uloga multidisciplinarnog pristupa manje razrađena, a Standardi skrbi nisu postojali ili nisu bili opće poznati (Landén et al., 1998). Kajanje može biti privremeno ili trajno i može se klasificirati kao (Narayan et al., 2021) socijalno žaljenje (uzrokovano teškoćama u obiteljskom, vjerskom, društvenom ili profesionalnom životu), medicinsko žaljenje (zbog dugotrajnih medicinskih komplikacija, razočaranja u hirurgijske rezultate ili neadekvatnog preoperativnog odlučivanja) i stvarno žaljenje povezano s rodom (uglavnom zasnovano na pacijentovim iskustvima pogrešne dijagnoze, nedovoljnog istraživanja rodnog identiteta ili oboje). Ta je klasifikacija u skladu s već opisanim pozitivnim i negativnim prediktivnim faktorima (De Cuypere i Vercruysee, 2009; Gils i Brewaeys, 2007; Pfäfflin i Junge, 1998).

Multidisciplinarni tim može pomoći u prepoznavanju uzroka žaljenja, kao i stabilnosti hirurgijskog zahtjeva (Narayan et al., 2021). Nakon te procjene i uvažavanja okolnosti pojedinca, medicinski i/ili hirurgijski zahvati s namjerom nastavka tranzicije ili izvođenja hirurgijskih zahvata zbog vraćanja anatomije u skladu sa spolom pripisanim pri rođenju mogu biti indicirani. Za više informacija v. peto poglavlje – Procjenu odraslih.

**Za pojašnjenje kriterija koje je potrebno ispuniti kod adolescenata i odraslih osoba v. poglavlja Procjena odraslih, Adolescenti i Prilog D.*

RODNO-AFIRMIRAJUĆI HIRURŠKI ZAHVATI

Budući da se razumijevanje mnogih aspekata rodne inkongruencije u ovome području proširuje i da napredak tehnologije omogućuje nove

zahvate, prijeko je potrebno razumjeti da popis koji slijedi nije iscrpan. To je posebno važno s obzirom na često duga razdoblja između ažuriranja SS-a u kojima razumijevanje i modaliteti zdravstvene podrške mogu evoluirati.

Facijalna hirurgija

obrve	<ul style="list-style-type: none"> • redukcija čeonih kostiju/obrva • povećanje čeonih kostiju/obrva • podizanje obrva
unapređivanje linije vlasišta i/ili transplantacija kose	
facelift/podizanje srednje linije lica (nakon promjene temeljnih koštanih struktura)	<ul style="list-style-type: none"> • platizmoplastika
blefaroplastika	<ul style="list-style-type: none"> • lipofiling (transfer vlastitih masnih stanica)
rinoplastika (+/- fileri)	
obraz	<ul style="list-style-type: none"> • implantat • lipofiling
usna	<ul style="list-style-type: none"> • skraćivanje gornje usne • povećanje usana (uključuje autologne i neautologne metode)
donja čeljust	<ul style="list-style-type: none"> • redukcija mandibularnog kuta • povećanje/augmentacija
oblikovanje brade	<ul style="list-style-type: none"> • osteoplastično • aloplastično (na temelju implantata)
hondrolaringoplastika	<ul style="list-style-type: none"> • hirurgija glasnica (v. četnaesto poglavlje)

Operacija dojke/grudi

mastektomija	<ul style="list-style-type: none"> • mastektomija s očuvanjem/rekonstrukcijom bradavica-areola prema medicinski utvrđenoj potrebi za određenog pacijenta • mastektomija bez očuvanja/rekonstrukcije bradavica-areola prema medicinski utvrđenoj potrebi za određenog pacijenta
liposukcija	
rekonstrukcija dojke (povećanje)	<ul style="list-style-type: none"> • implantat i/ili ekspander tkiva • autologno (uključuje preklapanje i <i>lipofiling</i>)

Genitalna operacija

faloplastika (sa/bez skrotoplastike)	<ul style="list-style-type: none"> • sa uretralnim produljenjem/bez uretralnog produljenja • sa protezom (penilnom i/ili testikularnom) ili bez proteze
metoidioplastika (sa/bez skrotoplastike)	<ul style="list-style-type: none"> • sa kolpektomijom/kolpokleizom / bez kolpektomije/bez kolpokleize • sa uretralnim produljenjem/bez uretralnog produljenja • sa protezom (penilnom i/ili testikularnom) ili bez proteze • sa kolpektomijom/kolpokleizom/bez kolpektomije/bez kolpokleize
vaginoplastika (inverzija, peritonealna, intestinalna)	<ul style="list-style-type: none"> • može uključivati zadržavanje penisa i/ili testisa.
vulvoplastika	<ul style="list-style-type: none"> • može uključivati postupke opisane kao "<i>flat front</i>".

Gonadektomija

orhiektomija
histerektomija i/ili salpingo-ooforektomija

Oblikovanje tijela

liposukcija	
lipofiling	
implantati	<ul style="list-style-type: none"> • pektoralni, za kukove, glutealni, za listove
monsplastika/redukcija <i>mons pubisa</i>	

Dodatni zahvati

uklanjanje dlačica: uklanjanje dlačica sa lica, tijela i genitalnih područja u svrhu afirmacije roda ili kao dio pripremnog procesa za operaciju. (V. preporuku 15.14 o uklanjanju dlačica)	<ul style="list-style-type: none"> • elektroliza • laserska epilacija
tetovaža (npr. bradavica-areola)	
transplantacija maternice	
transplantacija penisa	

ČETRNAESTO POGLAVLJE

Glas i komunikacija

Ljudska bića sudjeluju u komunikacijskim praksama ne samo da bi razmijenila ideje o vanjskom svijetu nego i da bi se predstavila kao društvena i kulturna bića, pregovarajući forme obraćanja, upućivanja i ponašanja u interakciji s drugima, koje im omogućavaju da se osjećaju sigurno i poštovano (Azul et al., 2022). Ljudski glas široko je prepoznat kao jedan od ključnih modaliteta koji doprinosi komunikaciji roda kao jednoj od dimenzija ljudske različitosti. Međutim, druge aspekte i načine komuniciranja (npr. artikulaciju, izbor riječi, gestikulaciju, percepciju i tumačenje slušatelja) također treba uzeti u obzir (Azul, 2015; Azul i Hancock, 2020). Kroz ovo poglavlje, sintagma "glas i komunikacija" korištena je kao fraza koja obuhvaća prakse proizvodnje značenja u koje se svaki sudionik društvene interakcije uključuje sukladno svojim potrebama, željama, identifikacijama i kapacitetima.

Mada je binarno razumijevanje roda dominiralo u istraživačkoj literaturi u ovom području, pristup preporučen u ovom poglavlju implicira široko, inkluzivno shvaćanje mogućnosti rodne identifikacije (npr. s iskustvima konceptualiziranim kao transfemininim, transmaskulinim, rodno fluidnim, nebinarnim, rodno kvir (engl. *genderqueer*) ili arodnim), kao i razumijevanje da rod ne postoji u izolaciji, već se ukrštava s drugim aspektima ljudske različitosti (npr. starosjedilačkim iskustvom, etnicitetom ili rasom, seksualnošću, statusom invaliditeta, vjerom, religijom i spiritualnošću). Preporuke u ovom poglavlju odnose se na sve transrodne i rodno raznolike ljude (TiRR) koji traže stručnu podršku u domeni glasa i komunikacije, uključujući djecu, adolescente, mlađe i starije odrasle, kao i ljude koji žele tranziciju ili detranziciju, neovisno o izborima intervencija.

Ne suočava se svaka TiRR osoba s izazovima vezanim uz glas i komunikaciju, kao što ni ne želi svaka TiRR osoba stručnu podršku vezanu uz glas i komunikaciju, ali oni kojima je potrebna, često nailaze na barijere u pristupanju njezi. Iako postotak varira zavisno od zemlje i TiRR subpopulacije, statistika podržava zabrinutost da TiRR ljudi ne mogu pristupiti glasovnoj i komunikacijskoj terapiji kada i kako oni to žele (Eyssel et al., 2017; James et al., 2016; Oguz

et al., 2021; Sodersten et al., 2015; Veale et al., 2019). U ovim istraživanjima postotak TiRR ljudi koji žele pristup glasovnim i komunikacijskim terapijskim postupcima ili operaciji prilagodbe glasa općenito je veći od broja ljudi koji su već prošli ove intervencije. S rijetkim iznimkama, pristupačnost glasovnih i komunikacijskih terapijskih postupaka obično je veća nego pristupačnost hirurške prilagodbe glasa. Grupe TiRR osoba koje su dodatno marginalizirane u svojim zajednicama, kao što su TiRR osobe marginalizirane rase ili etniciteta, doživljavaju diskriminaciju i ograničen pristup njezi u još većem broju (James et al., 2016; Xavier et al., 2005).

Cijena, neupućenost gdje pristupiti uslugama, kao i nedostupnost usluga najčešće su barijere koje su navodili sudionici istraživanja. Prema istraživanjima u SAD-u (Hancock i Downs, 2021; Kennedy i Thibeault, 2020) u Turskoj (Oguz et al., 2021) i na Novom Zelandu (starosjedilačkoga naziva Aotearoa) (Veale et al., 2019), nedostatak točnih informacija o mogućnostima ponuđenih glasovnom i komunikacijskom terapijom među TiRR osobama značajna je i raširena barijera njezi. Ipak, u Švedskoj se nudi podrška svim TiRR osobama u domeni glasa i komunikacije kod kojih je ustanovljena rodna inkongruencija (Sodersten et al., 2015). Dodatno, kulturološka se osjetljivost pružatelja usluga tek polagano poboljšava (Hancock i Haskin, 2015; Jakomin et al., 2020; Matthews et al., 2020; Sawyer et al., 2014). Hancock i Downs (2021) proveli su preliminarno istraživanje s ciljem identifikacije specifičnih barijera pristupu terapiji prilagodbe glasa i komunikacije i radi razvoja efektivnih načina njihova uklanjanja.

Ovo poglavlje namijenjeno je usmjeravanju stručnjaka koji rade u zdravstvu kako da podrže TiRR osobe i skrbe o dobrobiti svih TiRR ljudi koji doživljavaju izazove ili stres u vezi svog glasa i komunikacijske prakse i/ili reakcije i tumačenja drugih (Azul et al. 2022). TiRR osobe mogu koristiti niz različitih pristupa da bi modificirale svoj glas i komunikaciju, bilo samo jedno od toga bilo oboje, uključujući samostalni rad na promjeni, u čemu se mogu osloniti na resurse koji će uputiti njihovu upotrebu glasa i komunikacijske prakse; bihevioralnu promjenu koju bi podržali logopedi, fonetičari, otorinolaringolozi i drugi stručnjaci za glas i komunikaciju (nadalje u tekstu "terapija prilagodbe

glasa i komunikacije”) te promjenu koja bi bila rezultat androgenoga hormonskog tretmana i/ili laringalne operacije. Trenutno dostupni istraživački dokazi ne obuhvaćaju samostalni rad na promjeni, ali su koncentrirani na posljednja tri pristupa.

“Stručnjak za glas i komunikaciju” neko je sa znanjem o kontinuiranoj i dinamičnoj subjektivnosti govornika i slušatelja te stručnim intervencijama, uključujući bihevioralne, hormonske, hirurške i druge relevantne procese povezane s biofiziologijom, kao i o proizvodnji sociokulturnog značenja i vanjskih materijalnih snaga (Azul i Hancock 2020). Takav stručnjak može provesti odgovarajuće procjene da bi informirao odluku TiRR osobe i podržao istraživanje ciljeva i intervencijskih mogućnosti, usmjeravajući je na kulturološki osjetljiv način, usredotočen na osobu. Takav stručnjak posjeduje znanja i vještine u bihevioralnim pristupima modifikaciji glasa i komunikacije.

U prakse pogodne za bihevioralnu promjenu spadaju: govorni i pjevački glas, usredotočena svjesnost (engl. *mindfulness*), opuštanje, disanje, ton i raspon tona, narav glasa, rezonancija/timbar, glasnoća, snaga glasa, izraz lica, geste, držanje tijela, pokret, vlastito predstavljanje drugima, opisivanje identiteta i traženje kulturološki osjetljivoga tretmana i formi obraćanja u interakciji s drugima, asertivnu i otpornu reakciju na pogrešno oslovljavanje, vježbanje implementacije glasovne upotrebe i komunikacijskih praksi s različitim ljudima i u različitim svakodnevnim kontekstima (npr. Hancock i Siegfriedt, 2020; Mills i Stoneham, 2017).

Terapija prilagodbe glasa i komunikacije nudi se kao dio cjelovitog i koordiniranog pristupa zdravlju, uključujući podršku medicinskim, psihološkim i društvenim potrebama (Södersten et al., 2015); međutim, nema uvjeta za te vrste usluga (kao što su hormonska upotreba, želja za operacijama ili vrijeme provedeno u odgovarajućoj rodnoj ulozi). Opći ciljevi podrške TiRR osobama u modifikaciji glasa i komunikacije su:

- educiranje klijenata o faktorima koji utječu na funkcionalni glas i komunikacijske prakse, kao i komunikaciju govornikova identiteta (govornik, slušatelj, stručne prakse, vanjski materijalni utjecaj, biofiziološki i sociokulturni faktori);

- omogućavanje klijentima da iznesu svoj osjećaj sociokulturne pripadnosti (npr. po pitanju roda) u svakodnevnim situacijama na način koji odgovara klijentovoj željenoj samoprezentaciji te da razviju, održe i ustale glas, glasovne osobine i komunikacijske prakse koji podržavaju klijentove ciljeve na način koji ne oštećuje mehanizam glasovne proizvodnje;
- omogućavanje terapijskih postupaka usmjerenih prema proizvodnji funkcionalnog glasa kod klijenata s ograničenim glasovnim funkcijama (npr. kao rezultat naprezanja mehanizma za proizvodnju glasa, odnosno hiperkinezije);
- podrška klijentima u razvijanju kapaciteta da asertivno pregovaraju željene forme obraćanja i oslovljavanja u interakciji s drugima (npr. imena, zamjenica, titule) te da odgovaraju na pogrešna oslovljavanja na snalažljiv način koji doprinosi rastu i održavanju klijentove dobrobiti;
- podrška klijentima u razvijanju vještina rješavanja problema potrebnih za upravljanje anksioznošću, stresom i disforijom u suradnji s pružateljima usluga iz oblasti mentalnog zdravlja, kao i s prevladavanjem prepreka u praktičnom ili stvarnom životnom korištenju preferirane komunikacije i glasa;
- osiguravanje podržavajućih resursa ili upućivanje klijenata na takve resurse koji potiču razvoj glasovnih i komunikacijskih vještina, vokalnu svijest i dobrobit;
- upućivanje klijenata drugim stručnjacima ili suradnja s njima, kao što su stručnjaci za mentalno zdravlje, endokrinolozi, otorinolaringolozi i hirurzi glave i vrata, koji mogu biti opremljeniji za odgovaranje na specifične potrebe određenog klijenta. Ovo može biti posebno relevantno u slučajevima u kojima se klijenti suočavaju s jedinstvenim izazovima zbog višestrukih barijera njihovom zdravlju i dobrobiti ili kada se klijent odluči na operaciju larinksa ili hormonsku terapiju.

Dvije vrste operacije larinksa bitne su za TiRR populaciju: one za povisivanje osnovnoga laringalnog tona ili fundamentalne frekvencije (npr. glotoplastika s pomicanjem unatrag prednje komisure, krikotiroidna aproksimacija (engl.

Lista preporuka:

14.1 - Preporučujemo logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju da procijene trenutno i željeno glasovno i komunikacijsko funkcioniranje transrodnih i rodno raznolikih ljudi te da razviju odgovarajuće intervencijske planove za one koji su nezadovoljni svojim glasom i komunikacijom.

14.2 - Preporučujemo logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju koji rade s transrodnim i rodno raznolikim osobama da steknu specifično obrazovanje koje će im omogućiti specijalizaciju u podršci vokalnog funkcioniranju, komunikaciji i dobrobiti ove populacije.

14.3 - Preporučujemo stručnjacima u području transrodnog zdravlja, a koji rade s transrodnim i rodno raznolikim osobama koje su nezadovoljne svojim glasom ili komunikacijom, da razmotre upućivanje tih osoba logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju radi podrške vezane uz glas, procjene i terapijskih postupaka.

14.4 - Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima koji rade s transrodnim i rodno raznolikim osobama koje razmišljaju o hirurškoj prilagodbi glasa da razmotre upućivanje tih osoba logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju koji mogu pružiti predoperativnu i/ili postoperativnu podršku.

14.5 - Preporučujemo stručnjacima za zdravlje TiRR osoba da informiraju transrodne i rodno raznolike ljude koji započinju testosteronu terapiju o potencijalnim i varijabilnim utjecajima ove terapije na glas i komunikaciju.

cricothyroid approximation, CTA), feminizirajuća laringoplastika i laserski potpomognuto prilagođavanje glasa (engl. *laser-assisted voice adjustment*, LAVA) (Anderson, 2007; Anderson, 2014; Brown, 2000; Casado, 2017; Geneid, 2015; Gross, 1999; Kelly et al., 2018; Kanalingam, 2005; Kim, 2017; Kim, 2020; Kocak, 2010; Kunachak, 2011; Mastronikolis, 2013; Mastronikolis, 2013; Matai, 2003; Meister 2017; Mora, 2018; Neumann, 2004; Nuyenet al., 2022; Orloff, 2006; Pickuth, 2000; Rémacle, 2011; Thomas i MacMillan, 2013; Tschan, 2016; Van Borsel, 2008; Wagner, 2003; Wendler, 1990; Yang, 2002) i one za snižavanje osnovnoga laringalnog tona ili fundamentalne frekvencije (npr. tireoplastika tipa III, povećanje glasnica injekcijom) (Bultynck et al., 2020; Isshiki et al., 1983; Kojima et al., 2008; Webb et al., 2021).

Dokumentirane akustičke prednosti operacije povisivanja osnovnog laringalnog tona uključuju povišeni ton glasa (prosječne frekvencije (f_0)) i povećani Min f_0 (najniže frekvencije u fiziološkom glasovnom opsegu). Samoprocjena TiRR osoba pokazuje opće zadovoljstvo glasom nakon operacije, mada bi se pojedinci koji su zainteresirani za obuhvatnije promjene vokalne ekspresije trebali možda okrenuti bihevioralnim intervencijama u radu s logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju, uz operaciju larinksa (Brown, Chang et al., 2021; Kelly et al., 2018; Nuyen et al., 2022). Moguće štetne posljedice operacije za povisivanje tona može procijeniti i adresirati stručnjak za glas i komunikaciju tijekom terapijskih postupaka za prilagodbu glasa. Dokumentirane

štetne posljedice operacije za povisivanje tona uključuju glasovne probleme poput disfonije, slabljenja glasa, ograničenog raspona govorenog glasa, naročito u gornjem dijelu raspona (snižena maksimalna vrijednost osnovnog laringalnog tona ($\text{Max } f_0$) u fiziološkom rasponu glasa), hrapavosti glasa, vokalne nestabilnosti i opadanja frekvencijskih vrijednosti tijekom vremena (Kelly et al., 2018; Song i Jiang, 2017), iako je stopa ovih ishoda nekonzistentna.

Istraživanja su vezana uz operacije za snižavanje glasa ograničena. Međutim, istraživanja koja su uključivala osam TiRR osoba koje su izabrale tireoplastiku tipa III nakon kontinuiranog nezadovoljstva hormonskom terapijom (Bultynck et al., 2020) i jednu osobu koja je injekcijom povećala glasnice nakon testosteronске terapije i terapije prilagodbe glasa i komunikacije (Webb et al., 2020) izvještavaju o statistički značajnom snižavanju fundamentalne frekvencije, percipirane kao ton glasa.

Terapija estrogenom kod TiRR osoba nije povezana s mjerljivim promjenama glasa (Meszaros et al., 2005), dok je terapija testosteronom kod TiRR osoba rezultirala i željenim i neželjenim promjenama u rodnim i funkcionalnim aspektima proizvodnje glasa (Azul, 2015; Azul et al. 2017, 2018, 2020; Azul i Neuschaefer-Rube, 2019; Cosyns et al., 2014; Damrose, 2008; Deuster, DiVicenzo et al., 2016; Deuster, Matulat et al., 2016; Hancock et al., 2017; Irwig et al., 2017; Nygren et al., 2016; Van Borsel et al., 2000; Yanagi et al., 2015; Ziegler et al., 2018). Željene promjene povezane s testosteronom terapijom obuhvaćaju sniženu fundamentalnu

frekvenciju glasa, češće pripisivanje maskulinih karakteristika glasu i povećano zadovoljstvo glasom. Dokumentirana nezadovoljstva testosteronskom terapijom uključuju nedostatak snižavanja tona glasa ili nedostatno snižavanje tona glasa, disfoniju, oslabljenost glasa (asteniju), ograničeni raspon pjevačkog tona i vokalnu nestabilnost. Ova područja moguće je procijeniti i adresirati tijekom terapije prilagodbe glasa i komunikacije.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uvidamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 14.1

Preporučujemo logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju da procijene trenutno i željeno glasovno i komunikacijsko funkcioniranje transrodnih i rodno raznolikih ljudi te da razviju odgovarajuće intervencijske planove za one koji su nezadovoljni svojim glasom i komunikacijom.

Stručnjaci za glas i komunikaciju mogu procijeniti zadovoljstvo izražavanjem sociokulturnog pozicioniranja u komunikacijskim situacijama, uključujući rod i druge ukrštavajuće identifikacije, uzimajući u obzir da one mogu i ne trebaju biti statične tijekom vremena, kao i karakteristikama koji drugi pripisuju pojedincu i u kojem je to odnosu s njegovim identitetom, željama i dobrobiti; vrednovati glasovnu i govornu prirodnost te komunikacijsku funkcionalnost u odnosu na vokalne zahtjeve. Procjene mogu u svojoj naravi varirati, ovisno o svrsi (npr. praćenje ishoda o kojem klijent samostalno izvještava; perceptivne, akustičke, aerodinamičke i endoskopske procjene (Davies et al., 2015; Leyns et al., 2021; Oates i Dacakis, 1983). Npr. laringalna se vizualizacija koristi kada je kod pojedinaca prisutan prateći glasovni problem (npr. mišićna tenzijska disfonija) (Palmer et al. 2011) ili kada doživljavaju glasovne teškoće koje mogu i ne trebaju biti sekundarne rodno-afirmirajućim medicinskim intervencijama androgene terapije ili operacije larinksa (Azul et al., 2017).

Logopedi, fonetičari i drugi stručnjaci za glas i komunikaciju informiraju TiRR osobe koje

traže podršku, nezadovoljne svojim glasom i komunikacijom, o dostupnim intervencijama koje podržavaju TiRR osobe s njihovim glasom, komunikacijom i dobrobiti. Narav svake opcije, uključujući potencijalne ishode i trajnost, treba biti objektivno predstavljena da bi se TiRR osobi osigurali poštovanje i autonomija u odlučivanju. Prikladni su intervencijski planovi individualizirani i izvedivi, uključujući pritom sve dostupne stručne usluge. Ciljevi se mogu razvijati tijekom trajanja stručne podrške kako TiRR osoba istražuje modifikacije glasa i komunikacije, procjenjuje svoje zadovoljstvo postignutom promjenom i razrađuje ciljeve.

Preporuka 14.2

Preporučujemo logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju koji rade s transrodnim i rodno raznolikim osobama da steknu specifično obrazovanje koje će im omogućiti specijalizaciju u podršci vokalnog funkcioniranju, komunikaciji i dobrobiti ove populacije.

Obrazovanje za stručnjake u domeni glasa i komunikacije (npr. logopede i druge stručnjake za govorno-jezične patologije, fonetske rehabilitatore, učitelje pjevanja i druge stručnjake koji pružaju podršku s prilagodbom glasa) variraju ovisno o lokaciji, ali obično ne određuju kriterije za rad sa specifičnim populacijama. Standardni kurikulumi formalnoga obrazovanja za ova zanimanja obično ne uključuju posebnu ili odgovarajuću pripremu za rad s TiRR populacijom (Jakomin et al., 2020; Matthews et al., 2020). Opća znanja i vještine koje se odnose na vokalni mehanizam i interpersonalnu komunikaciju temeljni su dio ovoga oblika rada, ali nedovoljne su za provođenje kulturološki osjetljive skrbi za TiRR ljude, usredotočene na osobu, koja je učinkovita, efikasna, inkluzivna i dostupna (Hancock, 2017; Russell i Abrams, 2019).

Logopedi, fonetičari i drugi stručnjaci u ovom području trebali bi steći obuhvatno obrazovanje koje će ih poticati u razvijanju samosvijesti, poniznosti u otvaranju kulturnom znanju i njegovom stjecanju, kao i kulturne osjetljivosti da bi se odnosili s poštovanjem i pažnjom prema rodnoj raznolikosti i drugim aspektima klijentovih identifikacija, koje mogu poprimiti različite oblike i implicirati niz potreba za različitim vrstama podrške (Azul, 2015; Azul et al., 2022). Potrebno je poštovati klijentove

preferencije kada su u pitanju upotreba imena, način formalnoga obraćanja, način navođenja roda i upotreba zamjenica u cjelokupnoj komunikaciji s klijentom i o klijentu (uključujući medicinsku dokumentaciju, izvještaje, *e-mail* korespondenciju). Obrazovanje također treba uputiti na to kako izgraditi prostor ili kliniku za trening glasa, uz odgovarajuće administrativne prakse, u kojima će se TiRR osobe osjećati dobrodošlo, sigurno i uvaženo kada izraze zabrinutost ili iznesu probleme o kojima bi se htjele savjetovati s timom za podršku razvoju glasa i komunikacije.

Logopedima, fonetičarima, otorinolaringologima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju koji rade s TiRR ljudima bit će potrebno radno znanje o primjenjivim intervencijskim načelima, mehanizmima i učinkovitosti, zatim kompetencije u poučavanju, vještine u modeliranju glasa i modifikaciji komunikacije, kao i temeljno razumijevanje transrodnog zdravlja, uključujući hormonske i hirurške tretmane te psihosocijalne probleme koje specifično pogađaju TiRR populaciju. Obrazovanje treba obuhvatiti metodologije i prakse razvijene u TiRR zajednicama, koje su se pokazale učinkovitim, a idealno bi bilo da ih predstave TiRR osobe s iskustvom uključenosti u glasovnu i komunikacijsku podršku, bilo samostalno bilo u suradnji sa stručnjacima.

Preporuka 14.3

Preporučujemo stručnjacima u području transrodnog zdravlja, a koji rade s transrodnim i rodno raznolikim osobama koje su nezadovoljne svojim glasom ili komunikacijom, da razmotre upućivanje tih osoba logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju radi podrške vezane uz glas, procjene i terapijskih postupaka.

Stručnjak za glas i komunikaciju ima potrebne kompetencije da informira i usmjeri TiRR osobu koja je izrazila nezadovoljstvo svojim glasom ili komunikacijom, kada su te informacije i smjernice dostupne. Postoje dokazi da logopedi, fonetičari i drugi stručnjaci za glas i komunikaciju pružaju takav oblik podrške koji omogućava klijentu da postigne zadovoljstvo glasom i komunikacijom, smanjujući rodnu disforiju i poboljšavajući s komunikacijom povezane aspekte kvalitete života (Azul, 2016; Block, 2017; Deuster, DiVincenzo et al., 2016; Hancock,

2017; Hancock et al., 2011; Hardy et al., 2013; Kelly et al., 2013; McNamara, 2007; McNeill et al., 2008; Owen i Hancock, 2010; Pasricha et al., 2008; Soderpalm et al., 2004; Watt et al., 2018).

Empirijski je dokazano da je bihevioralna glasovna podrška za AMAB TiRR osobe učinkovita u postizanju željenih promjena u glasu (Oates 2019). Sedam istraživanja provedenih prije 2020. pruža empirijske dokaze za efektivnost treninga glasa, mada su ponešto slabiji (Carew et al., 2007; Dacakis, 2000; Gelfer i Tice, 2013; Hancock et al., 2011; Hancock i Garabedian, 2013; McNeill et al., 2008; Meszaros et al., 2005). Metode treninga glasa u ovih sedam istraživanja bile su slične i ukazivale su na to da trening glasa može biti učinkovit u povećavanju prosječne temeljne frekvencije (prosječnoga tona), temeljnog frekvencijskoga raspona (raspona tona), zadovoljstva glasom, glasovnim feminitetom u samopercepciji i percepciji slušatelja i aspektima kvalitete života povezanim s glasom, kao i povećanja sudjelovanja u društvenim i profesionalnim aktivnostima. Slabosti identificiranih istraživanja uključuju nedostatak nasumičnih kontrolnih testiranja u evaluaciji treninga glasa, male uzorke, neadekvatno dugoročno praćenje i manjak nadzora nad interferirajućim varijablama. U 2021. godini, drugi sistematični pregled učinaka bihevioralnog treninga govora za AMAB osobe došao je do sličnih zaključaka (Leyns et al., 2021). Donedavno, skoro da i nije bilo istraživanja koja bi sagledavala učinkovitost glasovnog treninga za TiRR AFAB osobe. Međutim, postoji neki obećavajući, mada slabi dokazi učinkovitosti iz jedne studije slučaja (Buckley et al., 2020) i jedne prospektivne studije grupnoga treninga glasa bez kontrolne grupe (Mills et al., 2019).

Preporuka 14.4

Preporučujemo zdravstvenim stručnjacima koji rade s transrodnim i rodno raznolikim osobama koje razmišljaju o hirurškoj prilagodbi glasa da razmotre upućivanje tih osoba logopedima, fonetičarima i drugim stručnjacima za glas i komunikaciju koji mogu pružiti predoperativnu i/ili postoperativnu podršku.

Ova preporuka ne namjerava tražiti predhirurški trening glasa za TiRR osobe. Točnije, preporučuje se da se sva dostupna podrška usmjeri prema individualiziranom informativnom savjetovanju, ključnom za skrb koja bi bila

usredotočena na osobu. Preporučuje se da se promišljanje TiRR osobe bude podržano individualiziranim informativnim savjetovanjem, temeljenim na procjeni glasa, probnoj terapiji prilagodbe glasa i razgovoru o očekivanim ishodima vezanim uz glas, kao i rizicima hirurških zahvata s otolaringolozima ili drugim stručnjacima za glas i komunikaciju.

Za većinu laringalnih operacija preporučena je trening glasa, kako prije operacije za pripremu vokalnog mehanizma za hiruršku intervenciju tako i nakon operacije za povratak funkcionalnoj proizvodnji glasa (Branski et al., 2006; Park et al., 2021). Naročito je kod operacija za povisivanje osnovnog laringalnog tona glasa probna terapija prilagodbe glasa preporučena jer postoje indikacije da se određene mjere unaprijede njome, a ne samom operacijom povisivanja tona (npr. čimbenici relevantni za intonaciju i prirodnost, kao što je maksimalna vrijednost osnovnog laringalnog tona ($\text{Max } f_0$) u glasovnom rasponu (Kelly et al., 2018)).

Broj i kvaliteta istraživanja koja vrednuju operacije snižavanja osnovnog laringalnog tona trenutno su nedostadni, posebno u uspoređivanju ishoda u slučajevima koji uključuju i koji ne uključuju druge intervencije (tj. testosteron) (Bultynck et al., 2020). Postoji više tehnika i istraživanja o operacijama povisivanja osnovnog laringalnog tona glasa, ali još nema dovoljno kvalitetnih dokaza. Ishodi operacija povisivanja tona uspoređivani su s ishodima situacija u kojima nije bilo operativnoga zahvata (Anderson, 2007, 2014; Brown et al., 2000; Geneid et al., 2015; Gross, 1999; Kim, 2017; Kocak et al., 2010; Kunachak et al., 2000; Matai et al., 2003; Meister et al., 2017; Neumann i Welzel, 2004; Orloff et al., 2006; Pickuth et al., 2000; Rémacle et al., 2011; Thomas i Macmillan, 2013; Tschan et al., 2016; Van Borsel et al., 2008; Yang et al., 2002), s ishodima druge vrste hirurške tehnike (Mora, 2018), samo treninga glasa (Kanagalingam, 2005; Mastronikolis, 2013; Wagner, 2003) i operacije u konjunkciji s treningom glasa (Casado, 2017; Kelly et al., 2018).

U 11 istraživanja koja izvještavaju o tome jesu li sudionici prošli terapiju prilagodbe glasa i komunikacije prije operacije za povisivanje osnovnog laringalnog tona, većina sudionika je prošla prethodnu terapiju prilagodbe glasa, ali je, i dalje nezadovoljna glasom, zatražila hiruršku intervenciju. Dakle, mnoga istraživanja

hirurških ishoda reflektiraju kombinirane učinke terapije prilagodbe glasa i hirurške intervencije. Karakteristike koje predviđaju koji će klijenti potražiti operaciju nakon terapije prilagodbe glasa su nepoznate.

Preporuka 14.5

Preporučujemo stručnjacima za zdravlje TiRR osoba da informiraju transrodne i rodno raznolike ljude koji započinju testosteronu terapiju o potencijalnim i varijabilnim utjecajima ove terapije na glas i komunikaciju.

Istraživanja efekata androgenske terapije na glas i komunikaciju TiRR osoba ukazuju na različite i nepredvidive utjecaje na različite klijente. Dok su brojne studije otkrile efekte na glas podudarne s očekivanjima i željama TiRR osoba, postoje i visokokvalitetni dokazi da TiRR osobe nisu uvijek zadovoljne vokalnim ishodima testosteronu terapije i da se mnoge suočavaju s teškoćama, kao što je neadekvatno sniženje tona, kompromitirana kvaliteta glasa, vokalna glasnoća, glasovna izdržljivost, raspon tona i fleksibilnost (Azul, 2015, 2016, 2017, 2018; Cosyns et al., 2014; Nygren et al., 2016; Ziegler et al., 2018). Nedavna metaanaliza 19 istraživanja koja istražuju učinke najmanje jednogodišnje testosteronu terapije procijenila je da 21 % ispitanika nije doseglo normativne frekvencije cisrodnih muškaraca, 21 % ispitanika izvijestilo je o nedovoljnoj usklađenosti glasa s rodnim identitetom i o glasovnim teškoćama, a 16 % nije bilo sasvim zadovoljno glasom (Ziegler, 2018).

Za osobe koje žele terapiju androgenima, točno, informativno savjetovanje prije početka tretmana trebalo bi omogućiti razvoj realnih očekivanja radi izbjegavanja razočaranja u vezi trajnog efekta hormonske terapije na glas i komunikaciju. Uz to, TiRR osobe koje nemaju pristup testosteronu ili koje ne žele testosteronu terapiju, ali žele promjenu glasa, kao i osobe koje su nezadovoljne ishodom testosteronu tretmana, mogu zatražiti savjetovanje logopeda, fonetičara ili drugog stručnjaka za glas i komunikaciju o alternativnim i dodatnim opcijama podrške (npr. bihevioralnoj terapiji prilagodbe glasa i komunikacije; operaciji glasnica).

PETNAESTO POGLAVLJE

Primarna zdravstvena zaštita

Primarna zaštita najšira je grana zdravstvene skrbi, a definira se kao “sistem integriranih, pristupačnih usluga zdravstvene skrbi koju pružaju zdravstveni radnici koji su odgovorni za rješavanje velike većine osobnih zdravstvenih potreba, razvoj održivog partnerstva s pacijentima i prakticiranje u kontekstu obitelji i zajednice” (Institute of Medicine, 1996).

Pružatelji primarne zdravstvene zaštite (PPZZ-ovi) obuhvaćaju širok raspon zdravstvenih radnika koji pružaju ovu skrb, što uključuje liječnike opće i obiteljske medicine, medicinske sestre, više medicinske sestre, liječničke suradnike/asistente i interniste. PPZZ-ovi obuhvaćaju zdravstvene radnike različita obrazovanja, osposobljenosti i specijalizacija. S obzirom na stupanj obrazovanja i prirodu specijalizacije, opseg prakse varira te stoga nisu svi pružatelji zdravstvenih usluga obučeni ili kvalificirani za izravno pružanje cjelokupne zdravstvene skrbi transrodnim osobama, kao što su mentalno zdravlje, njega genitalija/zdjelice ili postoperativna njega nakon rodno-afirmirajućih zahvata. Liječnici i drugi pružatelji zdravstvenih usluga nisu u dovoljnoj mjeri educirani o zdravlju transrodnih i rodno raznolikih osoba (TiRR) u bilo kojoj fazi njihova obrazovanja (Dubin et al., 2018), pa se većina vještina stječe u praksi, bilo neformalno bilo kroz kratkotrajne prilike za kontinuirano obrazovanje, v. također četvrto poglavlje – Obrazovanje. No ako su pružatelji zdravstvenih usluga kompetentni za pružanje slične skrbi za cisrodne pacijente, trebali bi razviti kompetencije i za skrb o TiRR pacijentima. Sve stručnosti navedene u nastavku treba smatrati dijelom prakse pružatelja primarne zdravstvene zaštite. Svi PPZZ-ovi trebali bi, međutim, biti sposobni voditi brigu o sveobuhvatnom zdravlju TiRR pacijenata, bilo izravno ili adekvatnim upućivanjem drugim zdravstvenim radnicima, što uključuje druge specijaliste zbog procjene i adresiranja potreba pacijenata. Nema dokaza da se kompetencije za skrb o TiRR pacijentima može steći samo formalnim obrazovanjem ili pojedinačnim edukacijama. Međutim, ako se preporučene kompetencije eksplicitno navedu, PPZZ-ovi i TiRR osobe u svim okruženjima mogu usvojiti zajednički skup standardnih očekivanja u pogledu znanja,

vještina i kulturnih kompetencija potrebnih za skrb o TiRR osobama.

Zbog jedinstvenih medicinskih, hirurških i socijalnih potreba s kojima se TiRR osobe susreću, PPZZ-ovi trebaju posebne kompetencije u skrbi za njih, pored onih koje se očekuju od svih PPZZ-ova koji se inače brinu o raznolikoj populaciji, koja uključuje etničke, rasne ili seksualne manjine. Stručna tijela iz niza općih disciplina izdala su specifične preporuke i smjernice za skrb o TiRR osobama (American College of Obstetricians and Gynecology, 2021; Società italiana Genere, Identità e Salute (SIGIS); Società Italiana di Andrologia e Medicina della Sessualità (SIAMS); Società Italiana di Endocrinologia (SIE), 2021; Polskie Towarzystwo Seksuologiczne, 2021; Southern African HIV Clinicians Society, 2021). Wylie i suradnici (2016) navode: “O općem zdravlju i dobrobiti transrodnih osoba treba brinuti uglavnom u ustanovama primarne zdravstvene zaštite, bez razlike u odnosu na usluge koje se nude cisrodnim (netransrodnim) osobama za fizičke, psihološke i seksualne zdravstvene probleme. Posebna skrb vezana za promjenu spola također je moguća u primarnoj zdravstvenoj zaštiti.” Mnogo je primjera da se te usluge pružaju sigurno i učinkovito izvan specijalističke skrbi u raznim gradovima kao što su Toronto i Vancouver u Kanadi, New York i Boston u SAD-u te u Sydneyu u Australiji (Radix i Eisfeld, 2014; Reisner, Radix et al., 2016; Spanos et al., 2021).

Hormonska terapija

Hoće li TiRR pacijenti dobiti medicinski potrebnu rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju (GAHT) od specijalista, npr. endokrinologa ili PPZZ-a, može ovisiti o dostupnosti educiranih i susretljivih pružatelja zdravstvenih usluga i o odlukama na državnoj razini, kao što su zdravstveni propisi i financiranje zdravstvenih usluga (v. medicinski neophodnu preporuku 2.1 u drugom poglavlju – Globalnoj primjenjivosti). U većem dijelu svijeta specijalizirane usluge za TiRR osobe djelomično su ili u potpunosti nedostupne, što povećava potrebu da svi pružatelji zdravstvenih usluga prođu obuku u pružanju rodno-afirmirajuće skrbi. U nekim državama liječnici obiteljske/opće medicine obavezni su uputiti TiRR pacijente specijalističkim službama

(npr. klinikama za rodni identitet) što rezultira neprihvatljivim kašnjenjem u pristupu GAHT-u (Royal College of General Practitioners, 2019).

Hormonska terapija obuhvaća niz intervencija kao što su supresija puberteta i/ili uvođenje, odnosno održavanje željene razine hormona. Uz edukaciju, većina PPZZ-ova može voditi rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju. Bez obzira na to propisuju li hormone primarno ili ne, svi PPZZ-ovi trebaju biti upoznati s lijekovima, predloženim praćenjem i potencijalnim nuspojavama povezanim s GAHT-om (v. dvanaesto poglavlje – Hormonsku terapiju). PPZZ-ovi bi trebali biti u mogućnosti izdati odgovarajuće uputnice za odgovarajuće pružatelje usluga za sve usluge povezane s tranzicijom koje sami ne pružaju.

Ovo poglavlje podupire tvrdnju da GAHT mogu propisati PPZZ-ovi ili drugi nespječijalisti – “Uzimajući u obzir prepreke u pristupu zdravstvenoj skrbi i važnost GAHT-a za ovu populaciju, imperativ je da su pružatelji primarne zdravstvene zaštite sposobni i voljni osigurati GAHT TiRR pacijentima” (Shires, 2017).

Od PPZZ-ova se obično traži da pruže skrb za širok raspon stanja i potreba, uključujući one s kojima su možda imali ograničeno ili nikakvo prethodno iskustvo. To često uključuje konzultiranje s često korištenim i lako dostupnim referentnim izvorima, kao što su smjernice stručnih udruženja, ili pretplatu na *online* baze znanja. Pružateljima primarne zdravstvene zaštite savjetuje se da koriste sličan pristup kada se od njih traži da pruže osnovnu skrb vezanu za GAHT korištenjem Standarda skrbi kao i drugih lako dostupnih izvora (Cheung et al., 2019; Hembree et al., 2017; Oliphant et al., 2018; T’Sjoen et al., 2020). Treba napomenuti da je većina lijekova koji se često koriste u rodno-afirmirajućim režimima dio svakodnevnih prakse u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, uključujući, ali ne i isključivo testosteron, estradiol, progesteron i druge progestagene te spironolakton.

Mentalno zdravlje

Pružatelji primarne zdravstvene zaštite trebali bi biti sposobni i voljni procijeniti i pružiti podršku mentalnom zdravlju TiRR osoba, između ostalog, i rodno-afirmirajućom hormonskom terapijom koja može ublažiti rodnu disforiju i omogućiti rodno izražavanje. U najmanju ruku trebali bi biti svjesni tih potreba i konzultirati se

dotatno sa specijalistima i stručnjacima kada je potrebno.

Preventivna skrb

Liječnici opće prakse/obiteljske medicine verzirani su u pružanju sveobuhvatne primarne i sekundarne prevencije malignih bolesti s obzirom na to da je ona uobičajena u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. Smjernice za prevenciju malignih bolesti temeljene na dokazima razlikuju se na globalnoj razini zbog razlika u nacionalnim smjernicama i razinama pristupa modalitetima screeninga na lokalnoj razini. Do danas su istraživanja o dugoročnom utjecaju GAHT-a na rizik od malignih bolesti ograničena (Blondeel et al., 2016; Braun et al., 2017). Nema dovoljno dokaza za procjenu prevalencije raka dojke ili reproduktivnih organa među TiRR populacijom (Joint et al., 2018). Međutim, screening malignih bolesti općenito bi trebao biti vođen lokalnim smjernicama. U nastavku se detaljno govori o nekoliko modifikacija, ovisno o vrsti i trajanju primjene hormona, hirurškoj intervenciji ili oboma. Kada skrbi za transrodne pacijente, pružatelj primarne zdravstvene zaštite trebao bi voditi ažurnu evidenciju o tome koji su organi prisutni kod TiRR pacijenata da bi im se mogao ponuditi odgovarajući, rutinski screening.

Taj inventar organa treba ažurirati na temelju hirurške povijesti ili bilo kojeg razvoja do kojega je došlo zbog uzimanja rodno-afirmirajućih hormona. Ne pružaju svi PPZZ-ovi skrb tijekom cijelog života. Međutim, ako pružatelji zdravstvenih usluga skrbe o djeci, adolescentima ili starijim cisrodnim osobama, trebali bi razviti kompetencije za transrodnu skrb koja je primjenjiva na te dobne skupine. Ako to nisu u mogućnosti učiniti, tada bi trebali biti u mogućnosti izdati odgovarajuće uputnice zdravstvenim radnicima koji skrbe o toj populaciji.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Lista preporuka:

- 15.1 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da pribave detaljnu anamnezu transrodnih i rodno raznolikih osoba, koja uključuje prošle i aktualne hormonske terapije, operacije gonada, kao i prisutnost tradicionalnih kardiovaskularnih i cerebrovaskularnih faktora rizika u cilju pružanja redovite procjene kardiovaskularnog rizika prema utvrđenim smjernicama koje se koriste na lokalnoj razini.
- 15.2 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da procijene i nadgledaju kardiovaskularno zdravlje TiRR osoba koristeći prilagođenu procjenu faktora rizika i kardiovaskularne/cerebrovaskularne metode praćenja.
- 15.3 - Preporučujemo da zdravstveni radnici prilagode modele izračuna rizika temeljene na spolu, koji se koriste za procjenu zdravstvenih stanja, potrebama TiRR osoba, uzimajući u obzir trajanje hormonske terapije, doziranje, razine hormona u serumu, trenutačnu dob i dob kada je hormonska terapija započela.
- 15.4 - Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju transrodne i rodno raznolike osobe o štetnosti duhana i savjetuju apstinenciju od duhana/nikotina prije rodno-afirmirajućeg hirurškog zahvata.
- 15.5 - Preporučujemo da zdravstveni radnici razgovaraju s transrodnim i rodno raznolikim osobama o psihološkim, medicinskim i društvenim problemima povezanim sa starenjem.
- 15.6 - Preporučujemo da zdravstveni radnici slijede lokalne smjernice za screening raka dojke razvijene za cisrodne žene u skrbi za TiRR osobe koje su primale estrogene, uzimajući u obzir trajanje hormonske terapije, doziranje, trenutačnu dob i dob početka primjene hormona.
- 15.7 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da slijede lokalne smjernice za screening raka dojke razvijene za cisrodne žene kada skrbe za TiRR osobe s grudima od natalnog puberteta koje nisu imale rodno-afirmirajuću operaciju prsnog koša.
- 15.8 - Preporučujemo da zdravstveni radnici primjenjuju iste lokalne smjernice za screening (uključujući preporuku da ne rade screening) razvijene za cisrodne žene s prosječnim i povećanim rizikom od razvoja raka jajnika ili endometrija kada skrbe za TiRR osobe s jednakim rizicima.
- 15.9 - Ne preporučujemo rutinsku ooforektomiju ili histerektomiju isključivo u svrhu prevencije raka jajnika ili maternice za TiRR osobe koje su podvrgnute liječenju testosteronom i koje inače imaju prosječan rizik od zloćudnih bolesti.
- 15.10 - Preporučujemo da zdravstveni radnici ponude screening za rak grlića maternice TiRR osobama koje trenutačno imaju ili su prethodno imale grlič maternice slijedeći lokalne smjernice za cisrodne žene.
- 15.11 - Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju TiRR osobe da uzimanje antiretrovirusnih lijekova nije kontraindikacija za rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju.
- 15.12 - Preporučujemo da zdravstveni radnici prikupe detaljnu anamnezu od TiRR osoba koja uključuje prošle i sadašnje hormonske terapije, operacije gonada kao i prisutnost uobičajenih faktora rizika za osteoporozu, da bi se procijenila optimalna dob i potreba za screeningom osteoporoze.
- 15.13 - Preporučujemo da zdravstveni radnici razgovaraju o zdravlju kostiju s TiRR osobama upućujući ih na potrebu za aktivnim vježbanjem s utezima, zdravom prehranom, dodatkom kalcija i vitamina D.
- 15.14 - Preporučujemo da zdravstveni radnici ponude TiRR osobama uputnice za uklanjanje dlačica s lica, tijela i genitalnih područja radi afirmacije roda ili u sklopu preoperativnog procesa.

Preporuka 15.1

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da pribave detaljnu anamnezu transrodnih i rodno raznolikih osoba, koja uključuje prošle i aktualne hormonske terapije, operacije gonada, kao i prisutnost tradicionalnih kardiovaskularnih i cerebrovaskularnih faktora rizika, u cilju pružanja redovite procjene kardiovaskularnog rizika prema utvrđenim smjernicama koje se koriste na lokalnoj razini. Za popratni tekst v. preporuku 15.3.

Preporuka 15.2

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da procijene i nadgledaju kardiovaskularno zdravlje TiRR osoba koristeći prilagođenu procjenu faktora rizika i kardiovaskularne/cerebrovaskularne metode praćenja. Za popratni tekst v. preporuku 15.3.

Preporuka 15.3

Preporučujemo da zdravstveni radnici prilagode modele izračuna rizika temeljene na spolu, koji se koriste za procjenu zdravstvenih stanja, potrebama TiRR osoba, uzimajući u obzir trajanje hormonske terapije, doziranje, razine hormona u serumu, trenutačnu dob i dob kada je hormonska terapija započela.

Kardiovaskularne bolesti (KVB) i moždani udar vodeći su uzroci smrtnosti u svijetu (WHO, 2018). Opsežni podaci među rasnim, etničkim i seksualnim manjinama iz različitih okruženja pokazuju značajne razlike u prevalenciji kardiovaskularnih bolesti i njihovih faktora rizika, kao i u ishodima medicinskih intervencija. Strukturni faktori kao što su pristup skrbi, socioekonomski status i alostatsko opterećenje povezano s manjinskim stresom pridonose tim razlikama (Flentje et al., 2020;

Havranek et al., 2015; Streed et al., 2021). TiRR osobe često su izložene socijalnoj i ekonomskoj diskriminaciji kao i druge manjinske skupine za koje se zna da imaju povećan kardiovaskularni rizik (Carpenter et al., 2020; James et al., 2016; Reisner, Radix et al., 2016). Pokazalo se da TiRR osobe koje pripadaju rasnim, etničkim i seksualnim manjinama doživljavaju značajnije posljedice vezane za interseksijski stres. Nasuprot tome, pristup rodno-afirmirajućoj skrbi, uključujući GAHT, može ublažiti povećanje rizika od kardiovaskularnih bolesti zbog poboljšanja kvalitete života i smanjenja rodne disforije i inkongruencije (Defreyne et al., 2019; Martinez et al., 2018). Pružatelji primarne zdravstvene zaštite mogu značajno poboljšati zdravlje TiRR osoba screeningom i prevencijom kardiovaskularnih bolesti i s njima povezanih rizičnih stanja – kao što su pušenje, dijabetes, hipertenzija, dislipidemija i pretilost.

Mali broj postojećih studija, uglavnom provedenih u SAD-u, koje procjenjuju prevalenciju kardiovaskularnih bolesti, moždanog udara ili rizika od kardiovaskularnih bolesti kod TiRR osoba neovisno o GAHT-u, ukazuju na povišen kardiovaskularni rizik, uključujući visoke stope nedijagnosticiranih i neliječenih kardiovaskularnih faktora rizika s neadekvatnom kardiovaskularnom prevencijom u usporedbi s cisrodnom populacijom (Denby et al., 2021; Malhotra et al., 2022; Nokoff et al., 2018). U jednoj populacijskoj studiji TiRR osobe imale su veće izgleda za diskriminaciju, psihološke poteškoće i nepovoljna iskustva iz djetinjstva, a sve to bilo je povezano s povećanim izgledima za nastanak kardiovaskularnih bolesti (Poteat et al., 2021).

U američkim studijama temeljenima na podacima koji su prikupljeni na temelju sistema za praćenje ponašanja vezanih za zdravlje – *Behavioral Risk Factor Surveillance System* (BRFSS) – i transrodni muškarci i transrodne žene pokazuju veću prevalenciju infarkta miokarda (MI), moždanog udara ili bilo kojeg KVB-a u usporedbi sa cisrodnim muškarcima, cisrodnim ženama ili oboma. Rezultati se razlikuju ovisno o prilagodbi podataka dodatnim varijablama, koje uključuju rasu, prihode ili faktore kardiovaskularnog rizika (Alzahrani et al., 2019; Caceres et al., 2020; Nokoff et al., 2018). Rodno nebinarne osobe također imaju veće izgleda za KVB (Downing i Przedworski, 2018).

Podaci o upotrebi hormona nisu prikupljeni u ovim studijama, koje su ograničene i zbog upotrebe samoprocjene zdravlja pacijenata. U SAD-u TiRR osobe koje se javljaju na GAHT mogu imati veće stope nedijagnosticiranih i neliječenih faktora rizika za KVB u usporedbi s cisrodnom populacijom (Denby et al., 2021), ali to možda nije globalno primjenjivo.

Velika studija slučaja iz 2018. iz nekoliko američkih centara koji su koristili 10:1 cisrođnu kontrolnu skupinu nije pronašla statistički značajnu razliku u stopama MI ili moždanog udara između transrodnih žena i cisrodnih muškaraca, kao ni razliku u stopama MI, moždanog udara ili venske tromboembolije (VTE-a) između transrodnih muškaraca i cisrodnih muškaraca ili žena. Postojao je statistički značajan omjer rizika od 1,9 za VTE među transrodnim ženama u usporedbi s cisrodnim muškarcima. Podkohorta transrodnih žena koje su započele s GAHT-om za vrijeme (u usporedbi s onima koje su je započele prije) šestogodišnjeg razdoblja studije pokazalo je povećan rizik od moždanog udara. Povećanje stopa VTE-a u ukupnoj kohorti transrodnih žena i stopa moždanog udara u inicijacijskoj podkohorti transrodnih žena pokazali su da je broj brojeva oboljelih koje je potrebno liječiti da nastupi neželjeno djelovanje (NNH; nije naveden u radu) između 71 i 123 osoba koje su primile tretman (Getahun et al., 2018). Druge studije nisu pokazale povećanje kardiovaskularnih incidenata ili moždanog udara kod transrodnih muškaraca koji su podvrgnuti terapiji testosteronom, iako su studije ograničene malim uzorkom i relativno kratkim praćenjem ispitanika mlađe dobi (Martinez et al., 2020; Nota et al., 2019).

Europske i američke studije na transrodnim ženama koje su pristupile feminizirajućem GAHT-u sve više ukazuju na povećan rizik od KVB-a, moždanog udara ili i jednog i drugog, u usporedbi s cisrodnim ženama i, u nekim studijama, cisrodnim muškarcima (Getahun et al., 2018; Nota et al., 2019; Wierckx et al., 2013). Mnoge od tih studija imale su značajna ograničenja kao što su varijabilna prilagodba za faktore rizika povezane s KVB-om, mali uzorak – posebno što se tiče starijih transrodnih žena – i varijabilno trajanje i vrste GAHT-a (Connelly et al., 2019; Defreyne et al., 2019; Martinez et al., 2020). Nadalje, ukupni povećani rizik bio je malen. U mnogima od tih studija

većina transrodnih žena koje su doživjele srčane ili moždane udare bile su starije od 50 godina, imale su jedan ili više faktora rizika za KVB i uzimale su različite hormonske terapije, uključujući, među ostalim, etinil estradiol i sintetski estrogen koji značajno povećava rizik od tromboze i ne preporučuje se za upotrebu u feminizirajućim terapijama (Gooren et al., 2014; Martinez et al., 2020). Trenutačni ograničeni dokazi upućuju na to da je GAHT na bazi estrogena povezan s povećanim rizikom od infarkta miokarda i moždanog udara, no nejasno je je li taj mali rizik rezultat GAHT-a ili već postojećeg kardiovaskularnog rizika. Nema poznatih studija koje se posebno bave kardiovaskularnim bolestima i srodnim stanjima kod nebinarnih pojedinaca, pojedinaca koji uzimaju subfiziološke doze rodno-afirmirajućih hormona ili kod odraslih osoba koje su prethodno bile podvrgnute tretmanu supresije puberteta.

Pružatelji primarne zdravstvene zaštite mogu najbolje kontrolirati rizik od KVB-a tijekom GAHT-a procjenom TiRR osoba na KVB i promjenjive faktore rizika od KVB-a, kao što su dijabetes, hipertenzija, hiperlipidemija, pretilost i pušenje, kao i rješavanjem problema utjecaja manjinskog stresa na kardiovaskularni rizik (Streed et al., 2021). Jednako tako, PPZZ-ovi mogu ublažiti disparitet u kardiovaskularnom zdravlju transrodnih osoba pružanjem pravovremene dijagnoze i liječenja rizičnih stanja te prilagođavanjem njihova vođenja na način koji podržava tekuće rodno-afirmirajuće intervencije.

Smjernice za procjenu rizika razlikuju se ovisno o nacionalnom ili međunarodnom kontekstu i znanstvenoj afilijaciji autora smjernica. Smjernice za prevenciju KVB-a također se razlikuju prema prirodi i učestalosti procjene rizika za inače zdrave odrasle osobe mlađe od 40 godina (Arnett et al., 2019; Piepoli et al., 2020; Précoma et al., 2019; Streed et al., 2021; WHO, 2007). U dobi poslije 40 godina, kada kardiovaskularni rizik raste, smjernice jasno preporučuju planirane procjene rizika korištenjem izračunatog predviđanja desetogodišnjeg ukupnog rizika od kardiovaskularnih bolesti na temelju jednadžbi predviđanja rizika iz velikih uzoraka populacije. Primjeri kalkulatora rizika uključuju SCORE (preporučuju ga Europske smjernice za prevenciju kardiovaskularnih bolesti), *Pooled Cohort Studies Equations*, odnosno jednadžbe

zduženih kohortnih studija (2013 AHA ACC Smjernice o procjeni rizika od kardiovaskularnih bolesti), Framinghamske ocjene rizika i grafikone predviđanja rizika Svjetske zdravstvene organizacije (WHO). Karte Svjetske zdravstvene organizacije razvijene su na temelju informacija iz zemalja u svakoj podregiji. U mnogim mjestima s ograničenim resursima nisu dostupni uređaji za mjerenje holesterola ili glukoze u serumu te su dostupni alternativni dijagrami predviđanja bez tih mjerenja.

Treba napomenuti da su svi aktualni modela izračuna kardiovaskularnog rizika rodno uvjetovani, odnosno da koriste spol kao značajnu varijablu rizika. Trenutačno nema dovoljno podataka o intervencijama s ciljem smanjivanja kardiovaskularnog rizika tijekom životnog vijeka TiRR osoba koje su podvrgnute medicinskim i hirurškim intervencijama kako bi se prilagodile te jednadžbe predviđanja. Unatoč tome jasno je da i spol pripisan pri rođenju i medicinska tranzicija mogu utjecati na parametre koji se koriste za izračun kardiovaskularnog rizika (Connelly et al., 2019; Defreyne et al., 2019; Maraka et al., 2017; Martinez et al., 2020). Pružatelji zdravstvenih usluga mogu primijeniti različite pristupe korištenju modela izračuna kardiovaskularnog rizika kod TiRR osoba, uključujući i korištenje modela izračuna rizika za spol pripisan pri rođenju, afirmirani rod ili ponderirani prosjek ta dva, uzimajući u obzir ukupnu životnu izloženost GAHT-u. Iako nema dovoljno podataka, korištenje afirmiranog roda za transrodne odrasle osobe s poviješću pokretanja GAHT-a u pubertetskoj dobi vjerovatno će biti najprikladnije. Pacijenti s anamnezom submaksimalne upotrebe GAHT-a ili produljenih vremenskih razdoblja nakon gonadektomije bez nadomjesnog hormona prije otprilike 50. godine mogu iziskivati još detaljniji pristup. Pružatelji zdravstvenih usluga trebali bi biti svjesni karakteristika i ograničenja modela izračuna rizika koji se koriste i trebali bi uključiti pacijente u donošenje odluka u vezi s tim razmatranjima.

Trenutačno nema studija koje bi uspoređivale prevalenciju dislipidemije između transrodnih i cisrodnih uzoraka, uz kontrolu upotrebe hormona. Kao što je prethodno navedeno, podaci u drugim populacijama pokazuju prisutnost psihosocijalnog stresa u djetinjstvu i odrasloj dobi koji pogoduju pretilosti i abnormalnom

metabolizmu lipida. Hormonska terapija na bazi testosterona, kao i ona na bazi estrogena, utječe na metabolizam lipida, iako su dokazi ograničeni različitim režimima hormona i dodatnim varijablama (Connelly et al., 2019; Defreyne et al., 2019; Deutsch, Glidden et al., 2015; Maraka et al., 2017; Martinez et al., 2020). Kada se sve uzme u obzir, estrogen ima tendenciju povećanja holesterola lipoproteina visoke gustoće (HDL-a) i triglicerida, s različitim učincima na kolesterol lipoproteina niske gustoće (LDL), dok testosteron varijabilno utječe na trigliceride, smanjuje HDL-holesterol i povećava LDL-holesterol. Način primjene također može utjecati na taj obrazac, osobito u odnosu na oralni estrogen naspram transdermalnog, kao i njihov utjecaj na trigliceride (Maraka et al., 2017). Općenito, učinak tih razlika je minimalan, a ukupni utjecaj na kardio- i cerebrovaskularne ishode je nejasan. Ne postoje studije koje ispituju učinke hormona na TiRR osobe s već postojećom dislipidemijom koje su s uzimanjem hormona započele nakon 50. godine, ili koje ispituju učinke nakon 2-5 godina terapije.

Nedostaju studije koje uspoređuju prevalenciju hipertenzije između TiRR i cisrodnih uzoraka i koje u analizi kontroliraju upotrebu hormona. Podaci u drugim populacijama pokazuju da hronični i akutni psihosocijalni stres, uključujući iskustvo diskriminacije, mogu posredovati kod hipertenzije (Din-Dzietham et al., 2004; Spruill, 2010). U američkim studijama koje su se temeljile na BRFSS-u, opsežnom nacionalnom zdravstvenom istraživanju u SAD-u, nije bilo razlika u dokumentiranoj hipertenziji između transrodnih muškaraca i žena u usporedbi s uzorcima cisrodnih osoba (Alzahrani et al., 2019; Nokoff et al., 2018).

Studije GAHT-a na bazi testosterona i estrogena pokazale su nedosljedne učinke na sistolički i dijastolički krvni tlak. Retrospektivna studija učinaka GAHT režima na krvni tlak koji se temelje na estrogenu i testosteronu otkrila je blago smanjenje sistoličkog krvnog tlaka nakon uvođenja režima koji se temelje na estrogenu; iako je postojalo blago povišenje (4 mm Hg) srednjeg sistoličkog krvnog tlaka tijekom dugotrajnog praćenja režima koji se temelje na testosteronu, ta je razlika bila na rubu statističke značajnosti i ograničena kliničkog značaja (Banks et al., 2021). Sistemski pregled zaključio je da, s obzirom na ograničenu kvalitetu studija,

nema dovoljno podataka za donošenje zaključaka o učincima rodno-afirmirajuće hormonske terapije na krvni tlak (Connelly et al., 2021). Spironolakton, koji se često koristi kao blokator androgena u feminizirajućem GAHT-u, diuretik je koji štedi kalij i može povećati njegovu količinu kada se koristi zajedno s ACE inhibitorima ili blokatorima angiotenzinskih receptora, kao i sa zamjenama za sol. Ne postoje studije koje ispituju učinke hormona TiRR osoba s već postojećom hipertenzijom koje su započele s hormonskom terapijom nakon 50. godine života, ili koje istražuju učinke nakon 2-5 godina terapije. Transrodne osobe koje primaju GAHT trebale bi se podvrgnuti bilo kojem dodatnom screeningu krvnog tlaka ili praćenju navedenom u smjernicama WPATH-a za GAHT.

Postoje ograničeni podaci koji uspoređuju prevalenciju dijabetesa između TiRR i cisrodnih uzoraka bez obzira na hormonsku terapiju. Nedavni podaci iz kohortne studije *STRONG* (Islam et al., 2021) otkrili su da su prevalencija i incidencija dijabetesa tipa 2 veće u kohorti trans žena u usporedbi s cisrodnim ženama, ali ne i kod cisrodnih muškaraca u kontrolnoj skupini. Nisu primijećene značajne razlike u prevalenciji ili incidenciji dijabetesa tipa 2 u kohorti trans muškaraca i TiRR osoba općenito nakon početka hormonske terapije. Međutim, prosjek praćenja za obje skupine bio je 2,8 odnosno 3,1 godinu (Islam et al., 2021). Podaci u drugim populacijama, uključujući seksualne manjine, pokazuju da hronični i akutni psihosocijalni stres može posredovati u razvoju i kontroli dijabetesa tipa 2 (Beach et al., 2018; Kelly i Mubarak, 2015).

Američke studije temeljene na BRFSS-u nisu utvrdile razlike u prijavljenim slučajevima dijabetesa među transrodnim muškarcima, transrodnim ženama i nebinarnim osobama u usporedbi s cisrodnim osobama (Alzahrani et al., 2019; Caceres et al., 2020; Nokoff et al., 2018). Nekoliko manjih studija pokazalo je veću prevalenciju sindroma policističnih jajnika ili hiperandrogenemije među transrodnim muškarcima od očekivane (Feldman et al., 2016), a to su stanja povezana s inzulinskom rezistencijom i rizikom od dijabetesa. Dok studije GAHT-a na temelju testosterona i estrogena pokazuju različite učinke na težinu/tjelesnu masnoću, metabolizam glukoze i inzulinsku rezistenciju (Defreyne et al., 2019), većina njih ne pokazuje nikakvo povećanje slučajeva predijabetesa ili

dijabetesa (Chan et al., 2018; Connelly et al., 2019). Ne postoje studije koje ispituju učinke hormona na TiRR osobe s već postojećim dijabetesom koje su s uzimanjem hormona započele nakon 50. godine života, ili koje ispituju učinke nakon 2-5 godina terapije. Trenutačno nema studija koje se posebno bave dijabetesom kod odraslih osoba koje su prethodno bile podvrgnute terapiji supresije puberteta.

Dok su studije srednjeg ishoda učinaka GAHT-a na krvni tlak i lipide korisne za stvaranje hipoteza i za proučavanje etiologije, buduće studije trebale bi se usredotočiti na kardiovaskularne ishode za koje postoji interes, s posebnim fokusom na pojedinačne prediktore kao što su dob, način primjene i doza korištenih hormona te životna kumulativna izloženost GAHT-u. U tumačenje podataka uvijek treba uzeti u obzir jesu li cisrodne kontrolne skupine bile istog natalnog spola ili identificiranog roda.

Preporuka 15.4

Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju transrodne i rodno raznolike osobe o štetnosti duhana i savjetuju apstinenciju od duhana/nikotina prije rodno-afirmirajućeg hirurškog zahvata.

Pušenje je vodeći uzročnik kardiovaskularnih bolesti, plućnih bolesti i raka diljem svijeta (WHO, 2020). TiRR osobe imaju veću prevalenciju konzumacije duhana u usporedbi s cisrodnim osobama, što varira po rodnom spektru (Azagba et al., 2019; Buchting et al., 2017). Taj je obrazac u skladu s drugim populacijama koje doživljavaju manjinski stres (Gordon et al., 2021). Pružatelji primarne zdravstvene zaštite mogu poticati mjere protiv faktora rizika kao što su konzumacija duhana i izloženost osobnoj ili strukturnoj diskriminaciji, ali i posjedovanje rodno-afirmirajućih osobnih dokumenata i zdravstvenog osiguranja (Kidd et al., 2018; Shires i Jafee, 2016).

Zdravstveni rizici konzumacije duhana nesrazmjerno utječu na TiRR osobe, prvenstveno zbog smanjenog pristupa kulturno kompetentnom, pristupačnom screeningu i liječenju bolesti povezanih s pušenjem (Shires i Jafee, 2016). Pušenje može dodatno povećati kardiovaskularni rizik i rizik od VTE-a kod TiRR osoba koje primaju feminizirajući GAHT (Hontscharuk, Alba, Manno et al., 2021). Pušenje također udvostručuje ili utrostručuje rizik od općih

hirurških komplikacija, kao što su zacjeljivanje rana, ožiljaka i infekcija (Yoong et al., 2020.) i povećava te rizike za one koji pristupaju rodno-afirmirajućim operacijama. Podaci u cisrodnoj populaciji pokazuju da prestanak pušenja prije operacije i održavanje apstinencije šest tjedana nakon operacije značajno smanjuje komplikacije (Yoong et al., 2020).

Trenutačno postoji nekoliko studija o programima prestanka pušenja koji su posebno usmjereni na TiRR osobe (Berger i Mooney-Somers, 2017). Međutim, ograničena saznanja sugeriraju da pružatelji primarne zdravstvene zaštite mogu poboljšati napore pri prestanku pušenja rješavanjem učinaka manjinskog stresa (Gamarel et al., 2015) i uključivanjem rodno-afirmirajućih intervencija kao što je GAHT (Myers i Safer, 2016). Zdravstveni radnici trebali bi uzeti u obzir značajne prepreke s kojima se ljudi ovisni o nikotinu susreću kada pokušavaju prestati. Nikotinska nadomjesna terapija i/ili drugi dodaci za prestanak trebaju biti dostupni, s naglaskom na individualne preferencije i prepoznavanje temeljnih bihevioralnih faktora zdravlja koji pridonose nastavku konzumacije nikotina. Donošenje odluka u vezi s pristupom GAHT-u ili hirurškom zahvatu treba uključivati razmatranje načela medicinske prakse "najprije ne naškoditi" uz stvarne mogućnosti i potrebe pojedinog pacijenta.

Preporuka 15.5

Preporučujemo da zdravstveni radnici razgovaraju s transrodnim i rodno raznolikim osobama o psihološkim, medicinskim i društvenim problemima povezanima sa starenjem.

Starenje postavlja specifične socijalne, fizičke i mentalno-zdravstvene izazove za TiRR osobe. Iako literatura o starenju i starijim transrodnim osobama nije obimna, mnoge starije TiRR osobe proživljavale su cijeli život stigme, diskriminaciju i potiskivanje identificiranog roda (Fabbre i Gaveras, 2020; Witten, 2017). To iskustvo utječe na interakcije starijih TiRR osoba sa sistemom zdravstvene skrbi (Fredriksen-Goldsen et al., 2014; Kattari i Hasche, 2016; Walker et al., 2017). Veća je vjerojatnost da će starije transrodne osobe rjeđe prijaviti narušeno fizičko zdravlje nego cisrodni LGB vršnjaci, čak i kad se u obzir uzmu sociodemografski faktori (Fredriksen-Goldsen 2011; Fredriksen-Goldsen et al., 2014). Reduciran pristup kulturno kompetentnoj skrbi

i posljedice izazvane manjinskim stresom često rezultiraju odgođenom skrbi, potencijalno pogoršavajući hronična stanja uobičajena za starenje (Bakko i Kattari, 2021; Fredriksen-Goldsen et al., 2014).

Iako postoji nekoliko studija o rodno-afirmirajućim medicinskim intervencijama među starijim TiRR osobama, dokazi upućuju na to da starije osobe doživljavaju značajno višu kvalitetu života s medicinskom tranzicijom čak i u usporedbi s mlađim TiRR punoljetnicima (Cai et al., 2019). Iako dob sama po sebi nije apsolutna kontraindikacija ili ograničenje za rodno-afirmirajuće medicinske ili hirurške intervencije, starije TiRR osobe možda nisu svjesne trenutnog raspona dostupnih društvenih, medicinskih ili hirurških opcija koje im mogu pomoći da zadovolje svoje potrebe (Hardacker et al., 2019; Houlberg, 2019).

Iako su istraživanja o mentalnom zdravlju među starijom TiRR populacijom ograničena, oni stariji od pedeset godina imaju značajno veće stope simptoma depresije i percipiranog stresa u usporedbi s cisrodnim LGB i starijim heteroseksualnim osobama (Fredriksen-Goldsen 2011, Fredriksen-Goldsen et al., 2014). Faktori rizika specifični za starije TiRR osobe uključuju diskriminaciju na osnovu spola i dobi, opći stres, prikrivanje identiteta, viktimizaciju i internaliziranu stigmju, dok društvena podrška i pripadnost zajednici predstavljaju zaštitne faktore (Fredriksen-Goldsen et al., 2014; Hoy-Ellis i Fredriksen-Goldsen, 2017; White Hughto i Reisner, 2018). Pružatelji primarne zdravstvene zaštite mogu pomoći pacijentima tako da potiču duhovnost, samoprihvatanje i samozastupanje, kao i aktivan i zdrav način života, što je sve povezano s otpornošću i zdravim starenjem (McFadden et al., 2013; Witten, 2014). Starije TiRR osobe često se suočavaju sa socijalnom izolacijom, gubitkom sistema podrške i udaljavanjem od bliskih prijatelja i djece (Fredriksen-Goldsen 2011; Witten, 2017). Najčešći izvor brige za TiRR osobe s obzirom na starenje je gubitak sposobnosti da se brinu o sebi i posljedični odlazak u starački dom ili ustanovu za potpomognuto življenje (Henry et al., 2020). Iako ustanove koja pružaju dugotrajnu skrb nude korisnu i potrebnu pomoć, u njima postoji potencijal za fizičko ili emocionalno zlostavljanje, uskraćivanje GAHT-a i osnovne njege, opasnost da osobu netko drugi "auta"

i onemogućavanja da živi i oblači se u skladu s potvrđenim rodnom (Auldridge et al., 2012; Pang et al., 2019; Porter et al., 2016). Starije TiRR osobe kao najpotrebnije usluge ističu smještaj za starije osobe, prijevoz, društvene događaje i grupe za podršku (Auldridge et al., 2012; Witten, 2014).

Unatoč preprekama većina TiRR osoba uključena je u zdravo starenje ojačano samoprihvatanjem, prisnim odnosima i zagovaranjem (Fredriksen-Goldsen 2011; Witten, 2014). Pružatelji primarne zdravstvene zaštite trebali bi se baviti temeljnim zdravstvenim problemima s kojima se susreću starije TiRR osobe, što uključuje mentalno zdravlje, rodno-afirmirajuće medicinske intervencije, socijalnu podršku i skrb/dugoročnu skrb na kraju života.

Osim nezavisnog utjecaja faktora kao što su manjinski stres i društvene determinante zdravlja u kasnijim godinama, nedostaju podaci o specifičnim zdravstvenim problemima s kojima se suočavaju transrodne osobe koje koriste GAHT kasnije u životu, pojedinci koji su započeli GAHT u mlađoj dobi i oni koji žele nastaviti ili započeti GAHT u svom šestom, sedmom, osmom ili kasnijim desetljećima. Uz sve veći udio transrodnih osoba koje započinju GAHT u mlađoj dobi, uključujući neke koji započinju u vrijeme puberteta, studije o utjecaju desetljeća GAHT-a na dugoročno zdravlje sve su važnije.

Preporuka 15.6

Preporučujemo da zdravstveni radnici slijede lokalne smjernice za screening raka dojke razvijene za cisrodne žene u skrbi za TiRR osobe koje su primale estrogene, uzimajući u obzir trajanje hormonske terapije, doziranje, trenutnu dob i dob početka primjene hormona.

TiRR osobama koje uzimaju GAHT na bazi estrogena razvit će se dojke te ih je stoga potrebno razmatrati kao kandidate za screening raka dojke. Egzogeni estrogen može biti jedan od brojnih faktora koji pridonose riziku od raka dojke kod cisrodnih osoba. Objavljene su dvije kohortne studije koje procjenjuju prevalenciju raka dojke među transrodnim ženama u Nizozemskoj (Gooren et al., 2013) i SAD-u (Brown i Jones, 2015). Obje su bile retrospektivne kohorte kliničkih uzoraka koje su koristile dijagnozu raka dojke kao ishod od interesa i cisrodnu kontrolnu skupinu za usporedbu.

Nijedna studija nije uključivala prospektivni screening raka dojke i obje su imale značajna metodološka ograničenja. Objavljene su brojne smjernice (Deutsch, 2016a) koje preporučuju kombinaciju "dobi i vremena izloženosti estrogenu" kao odrednicu potrebe za započinjanjem screeninga. Ove preporuke temelje se isključivo na konsenzusu stručnjaka i za njih ne postoje čvrsti dokazi.

Mutacije BRCA1 i 2 povećavaju rizik od raka dojke, međutim nije jasna uloga koju izloženost spolnim hormonima ima u ovom povećanom riziku, ako uopće postoji (Rebbeck et al., 2005). Nije poznato u kojoj mjeri rodno-afirmirajuća estrogenska terapija povećava rizik, ako uopće. Pacijente s poznatom mutacijom BRCA1 treba uputiti u nepoznanice, a pacijent i pružatelj zdravstvenih usluga zajednički i uz informirani pristanak trebaju donositi odluke, uz uvažavanje brojnih prednosti GAHT-a.

Screening raka dojke među transrodnim ženama također bi trebao uzeti u obzir vjerojatnost da su grudi transrodnih žena gušće na mamografiji. Guste grudi, povijest korištenja punila, kao što su silikon i grudni implantati, mogu otežati tumačenje mamografskih nalaza (Sonnenblick et al., 2018). Zbog toga treba koristiti posebne tehnike. Kod osoba koje su koristile tvari kao što su silikon ili druga punila za povećanje grudi jednako tako mogu se razviti komplikacije, poput sklerozirajućih lipogranuloma koji zamućuje normalno tkivo na mamografiji ili ultrazvuku.

Preporuka 15.7

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da slijede lokalne smjernice za screening raka dojke razvijene za cisrodne žene kada skrbe za TiRR osobe s grudima od natalnog puberteta koje nisu imale rodno-afirmirajuću operaciju prsnog koša.

Kod TiRR osoba kojima je pri rođenju pripisan ženski spol i koje su razvile dojke tijekom natalnog puberteta, postoji teoretska zabrinutost oko toga jesu li izravna izloženost testosteronu i izloženost aromatiziranom estrogenu, kao rezultat terapije testosteronom, faktori rizika za razvoj raka dojke. Ograničeni retrospektivni podaci nisu pokazali povećani rizik od raka dojke među transrodnim muškarcima (Gooren et al., 2013; Grynberg et al., 2010), međutim, nedostaju prospektivni i usporedni podaci. Većina

ljudi u ovoj skupini imat će nešto preostalog tkiva dojke pa je važno da pružatelji zdravstvenih usluga budu svjesni da rizik od raka dojke u ovoj populaciji nije jednak nuli. Vrijeme i pristup screeningu raka dojke u skupini koja je imala operaciju prsnog koša trenutačno nije utvrđen, a slično cisrodnim muškarcima sa značajnom obiteljskom anamnezom ili mutacijom gena BRCA, može biti prikladan screening putem MRI-ja ili ultrazvuka. Budući da korisnost i primjena tih pristupa nisu proučavani, kao i zbog potencijalne štete izazvane lažnim pozitivnim rezultatima i predijagnosticiranjima (dijagnosticiranjem raka koji bi se povukao sam od sebe bez potrebe za intervencijom), u screeningu raka dojke kod cisrodnih žena, ne preporučuju se samopregledi i zdravstveni pregledi prsa/grudi. Pristup screeningu u toj populaciji trebao bi se oblikovati u kontekstu zajedničkih odluka pacijenata i pružatelja zdravstvenih usluga s obzirom na potencijalne štete, koristi i nepoznanice tih pristupa.

Preporuka 15.8

Preporučujemo da zdravstveni radnici primjenjuju iste lokalne smjernice za screening (uključujući preporuku da ne rade screening) razvijene za cisrodne žene s prosječnim i povećanim rizikom od razvoja raka jajnika ili endometrija kada skrbe za TiRR osobe s jednakim rizicima.

Aktualne konsenzusne smjernice ne preporučuju rutinski screening raka jajnika za cisrodne žene. Zabilježeni su slučajevi raka jajnika među transrodnim muškarcima (Dizon et al., 2006; Hage et al., 2000). Trenutačno nema dokaza da terapija testosteronom dovodi do povećanog rizika od raka jajnika, iako nedostaju dugoročne prospektivne studije (Joint et al., 2018).

Preporuka 15.9

Ne preporučujemo rutinsku ooforektomiju ili histerektomiju isključivo u svrhu prevencije raka jajnika ili maternice za TiRR osobe koje su podvrgnute liječenju testosteronom i koje inače imaju prosječan rizik od zloćudnih bolesti.

TiRR osobe s jajnicima koje uzimaju GAHT na bazi testosterona često su u oligo- ili anovulatornom stanju ili na neki drugi način doživljavaju pomake u funkciji lutealne faze i proizvodnji progesterona. To stanje, u kombinaciji

s mogućim povećanim izlaganjem estrogenu zbog aromatizacije egzogenog testosterona, izaziva zabrinutost zbog pretjerane ili neoponirane izloženosti estrogenu endometrija, iako je klinički značaj nepoznat. Histološke studije endometrija kod TiRR osoba koje su uzimale testosteron otkrile su atrofiju, a ne hiperplaziju (Grimstad et al., 2018; Grynberg et al., 2010; Perrone et al., 2009). U velikoj kohorti transmasculinih osoba koje su bile podvrgnute histerektomiji s ooforektomijom, benigna histopatologija jajnika zabilježena je u svim slučajevima (n = 85) (Grimstad et al., 2020). Iako nedostaju prospektivni podaci o ishodu, u ovom trenutku nema dovoljno dokaza koji bi poduprli preporuku da se transrodni muškarci podvrgnu rutinskoj histerektomiji ili ooforektomiji isključivo zato da bi se spriječio rak endometrija ili jajnika. Naravno, neobjašnjive znakove/simptome raka endometrija ili jajnika treba prikladno procijeniti.

Preporuka 15.10

Preporučujemo da zdravstveni radnici ponude screening za rak grlića maternice TiRR osobama koje trenutačno imaju ili su prethodno imale grlić maternice slijedeći lokalne smjernice za cisrodne žene.

Pojedinci s grlicem maternice trebali bi se podvrgnuti rutinskom pregledu i prevenciji raka grlića maternice u skladu s regionalnim praksama i smjericama temeljenim na dobi. To uključuje cijepljenje protiv humanog papiloma virusa (HPV-a) i screening u skladu s lokalnim smjericama, uključujući i kombinirani citološki pregled i testiranje na visokorizični HPV, ako su dostupni. Važno je da zdravstveni radnici budu pažljivi pri pregledima zdjelice spekulomom, odnosno da svedu bol i nelagodu transrodnih muških osoba na najmanju moguću mjeru.

Manje je vjerovatno za TiRR osobe s grlicem maternice da su bile podvrgnute konvencionalnom screeningu za rak grlića maternice, bilo zato što pregled može izazvati pogoršanje disforije i/ili zato što su liječnici opće prakse i pacijenti pogrešno informirani o potrebi za tim screeningom (Agenor et al., 2016; Potter et al., 2015). Osim toga, terapija testosteronom može rezultirati atrofičnim promjenama genitalnog trakta, a trajanje primjene testosterona povezano je s većom vjerojatnošću dobivanja neadekvatnog uzorka za citološki screening raka grlića maternice (Peitzmeier et al., 2014).

Alternative pregledu spekulomom i cervikalnoj citologiji, kao što su brisevi visokorizičnog HPV-a koje uzimaju pružatelji zdravstvenih usluga ili oni koje pacijenti samostalno prikupe, mogu biti posebno korisni u screeningu osoba s grlicem maternice. Istraživanje koje se provodi u SAD-u proučava korist samoprikupljenih vaginalnih testova na visokorizični HPV među populacijom transrodnih muškaraca. Utvrđeno je da su brisevi za screening HPV-a vrlo prihvatljivi među transrodnim muškarcima s osjetljivošću na visokorizični HPV od 71,4% (negativna prediktivna vrijednost od 94,7%) i specifičnošću od 98,2% (Reisner et al., 2018). Potrebna su daljnja istraživanja kako bi se procijenile štete primarnog screeninga na HPV kod transrodnih muškaraca, s obzirom na potencijalno povećanje broja šteta povezanih s invazivnim pregledima i kolposkopijama.

Preporuka 15.11

Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju TiRR osobe da uzimanje antiretrovirusnih lijekova nije kontraindikacija za rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju.

Prevalencija virusa humane imunodeficijencije (HIV) nesrazmjerno je visoka u TiRR populaciji. Nedavna provedena velika metaanaliza utvrdila je globalni omjer izgleda za HIV infekciju od 66 za transrodne žene i 6,8 za transrodne muškarce (Stutterheim et al., 2021). Pružatelji primarne zdravstvene zaštite imaju jedinstvenu priliku za pružanje ključne edukacije i provedbu preventivnih strategija, osobito povezanih sa smanjenjem HIV-a među TiRR osobama. Nepovjerenje u pružatelje zdravstvenih usluga zbog prethodnih iskustava diskriminacije i transfobije utječe na prevenciju HIV-a i narušavaju kontinuitet napora uloženi u skrb (Sevelius et al., 2016). Stigma, nedostatak odgovarajuće edukacije i ustaljene hijerarhije moći u medicinskim ustanovama pridonose ambivalentnosti i nesigurnosti među zdravstvenim radnicima kada se brinu za TiRR osobe (Poteat et al., 2013). Uostalom, nedostatak inkluzivnosti i rodno-afirmirajućih praksi u zdravstvenom okruženju može dovesti do toga da se TiRR osobe osjećaju nesigurno dok razgovaraju o osjetljivim temama kao što je dijagnoza HIV-a i da izbjegavaju zdravstvenu skrb zbog straha (Bauer et al., 2014; Gibson et al., 2016; Seelman et al., 2017).

Zdravstveni radnici trebali bi biti svjesni širi konteksta unutar kojeg mnoge TiRR osobe traže rodno-afirmirajuće hormone i kemoprofilaksu/tretmane pred ekspozicijske profilakse (PrEP) ili oboje. Mnogo je različitih zabluda o sigurnosti istovremenog uzimanja rodno-afirmirajućih hormona i antiretrovirusne terapije u kemoprofilaksi ili liječenju HIV-a.

Direktna istraživanja interakcije antiretrovirusnih lijekova i rodno-afirmirajuće hormonske terapije (ART-a/GAHT-a) zasad su ograničena. Podanaliza transrodnih žena i transfeminininih osoba u multinacionalnom iPrEx ispitivanju, otkrila je slabe rezultate u ovoj skupini s obzirom na analizu s namjerom liječenja, iako su rezultati među transrodnim sudionicima koji su se pridržavali propisanih lijekova bili slični onima u cisrodnih homoseksualaca, što sugerira da prihvaćanje i pridržavanje preventivnih metoda ostaje izazov u ovoj populaciji. Dvije studije o učincima GAHT-a na tenofovir difosfat (Grant et al., 2021), odnosno tenofovir difosfat i emtricitabin (Shieh et al., 2019), otkrile su da značajno snižene razine antiretrovirusnih (ART) lijekova vjerovatno nisu od kliničkog značaja. Zaključno, podaci o međudjelovanju hormonskih kontraceptiva i antiretrovirusnih lijekova ohrabrujući su s obzirom na utjecaj hormona na ART (Nanda et al., 2017). Budući da se estradiol djelomično metabolizira pomoću enzima citokroma P450 (CYP) 3A4 i 1A2, a potencijalna međudjelovanja s drugim lijekovima koji induciraju ili inhibiraju te putove, kao što su nenukleozidni inhibitori reverzne transkriptaze (NNRTI, npr. efavirenz (EFV) i nevirapin (NVP)), mogu postojati (Badowski et al., 2021). Međutim, preferirani režimi prve linije ART-a u većini zemalja uključuju inhibitore integraze, koji imaju minimalne ili nikakve interakcije s rodno-afirmirajućim hormonima i mogu se sigurno koristiti (Badowski, 2021; Department of Health and Human Services. Panel on Antiretroviral Guidelines for Adults and Adolescents, 2021). Ako postoji zabrinutost s obzirom na moguće interakcije, zdravstveni radnici trebaju po potrebi pratiti razine hormona u krvi. Stoga TiRR osobe koje žive s HIV-om i uzimaju antiretrovirusne lijekove treba savjetovati da je uzimanje antiretrovirusnih lijekova uz GAHT sigurno.

Preporuka 15.12

Preporučujemo da zdravstveni radnici prikupe detaljnu anamnezu od TiRR osoba koja uključuje prošle i sadašnje hormonske terapije, operacije gonada, kao i prisutnost uobičajenih faktora rizika za osteoporozu da bi se procijenila optimalna dob i potreba za screeningom osteoporoze. Za popratni tekst v. preporuku 15.13.

Preporuka 15.13

Preporučujemo da zdravstveni radnici razgovaraju o zdravlju kostiju s TiRR osobama upućujući ih na potrebu za aktivnim vježbanjem s utezima, zdravom prehranom, dodatkom kalcija i vitamina D.

Estrogen i testosteron podupiru stvaranje i obnovu kostiju. Snižene razine spolnih hormona povezane su s većim rizikom od osteoporoze u starijoj dobi (Almeida et al., 2017). TiRR osobe mogu se podvrgnuti medicinskim i/ili hirurškim intervencijama koje potencijalno utječu na zdravlje kostiju, poput liječenja spolnim hormonima, blokade androgena i gonadektomije. Stoga je detaljna anamneza, uključujući prethodnu i aktualnu upotrebu hormona zajedno s operacijama gonada, neophodna da bi se utvrdila potreba za screeningom osteoporoze.

Nekoliko opservacijskih studija uspoređivalo je mineralnu gustoću kostiju (BMD) TiRR odraslih osoba prije i nakon rodno-afirmirajuće hormonske terapije, kao i TiRR pojedince u usporedbi s odgovarajućim cisrodnim kontrolnim skupinama s obzirom na spol pripisan pri rođenju.

Nizak BMD može postojati prije uvođenja hormona. Jedna je studija pokazala niži prosječni BMD na vratu bedrene kosti, cijelom kuku i kičmi u transrodnih žena nego u cisrodnih muškaraca kontrolne skupine iste dobi (Van Caenegem, Taes et al., 2013). Drugo istraživanje otkrilo je visoku prevalenciju niskih BMD rezultata među mladim TiRR osobama prije početka uzimanja blokatora puberteta (Lee, Finlayson et al., 2020). Autori obje studije zaključili su da niske stope tjelesne aktivnosti mogu biti važan doprinos tim nalazima.

Može doći do ubrzanog gubitka koštane mase nakon gonadektomije ako se hormoni prestanu uzimati ili ako su razine hormona ispod optimalne. U jednoj studiji, 30% transrodnih žena koje su bile podvrgnute gonadektomiji imalo

je nisku koštanu masu, što je u korelaciji s nižim razinama 17- β estradiola i pridržavanjem GAHT-a (Motta et al., 2020).

Istraživanje učinaka GAHT-a na BMD pokazalo je da se kod TiRR žena koje primaju terapiju estrogenom pokazuju poboljšanja u BMD-u. Sistemski pregled i metaanaliza utjecaja spolnih hormona na zdravlje kostiju transrodnih osoba uključili su 9 prihvatljivih studija na transrodnim ženama ($n = 392$) i 8 prihvatljivih studija na transrodnim muškarcima ($n = 247$) koje su objavljene između 2008. i 2015. Metaanaliza je otkrila da su transrodne žene pokazale statistički značajno povećanje BMD-a lumbalne kičme (ali ne i BMD-a vrata bedrene kosti) u usporedbi s osnovnim mjerenjima. Među transrodnim muškarcima nije bilo statistički značajnih promjena u lumbalnoj kičmi, vratu bedrene kosti i BMD-u cijelog kuka 12 i 24 mjeseca nakon početka uzimanja testosterona u usporedbi s osnovnim mjerenjima (Singh-Ospina et al., 2017). Od objavljivanja ove studije, studija Europske mreže za istraživanje inkongruencije spolova (*The European Network for Investigation of Gender Incongruence – ENIGI*), multicentrična prospektivna opservacijska studija (Belgija, Norveška, Italija i Nizozemska) donijela je rezultate o BMD ishodima za 231 transrodnu ženu i 199 transrodnih muškaraca godinu dana nakon pokretanja GAHT-a (Wiepjes et al., 2017). Transrodne žene imale su povećanje BMD-a lumbalne kičme, cijelog kuka i vrata femura, a povećanje BMD-a cijelog kuka javilo se kod transrodnih muškaraca. Jedno istraživanje nije izvijestilo o prijelomima kod transrodnih osoba 12 mjeseci nakon uvođenja hormona kod 53 transrodna muškarca i 53 transrodne žene (Wierckx, van Caenegem et al., 2014). Nijedna studija ne ukazuje na to da bi GAHT trebao biti indikacija za pojačani screening osteoporoze. Naprotiv, prekidanja GAHT-a kod onih koji su prethodno bili podvrgnuti gonadektomiji trebala bi dovesti do razmatranja za takav screening.

Smjernice kliničke prakse uključuju preporuke za screening osteoporoze kod TiRR osoba (Deutsch, 2016a; Hembree et al., 2017; Rosen et al., 2019). I Međunarodno udruženje za kliničku denzitometriju (International Society for Clinical Densitometry, ISCD) i Endokrinološko društvo (Endocrine Society) savjetuju razmatranje osnovnog screeninga BMD-a prije uvođenja hormona za TiRR osobe. Daljnje preporuke za

screening BMD-a temelje se na nekoliko faktora koji uključuju spol pripisan pri rođenju i dob, uz prisutnost uobičajenih faktora rizika za osteoporozu, kao što su prethodni prijelomi, upotreba visokorizičnih lijekova, stanja povezana s gubitkom koštane mase i niska tjelesna težina (Rosen et al., 2019). Konkretno, smjernice ISCD-a navode da je testiranje BMD-a preporučeno za TiRR osobe ako imaju povijest gonadektomije ili terapija koje snižavaju razinu endogenih gonadnih steroida prije početka GAHT-a, hipogonadizam bez namjera uzimanja GAHT-a ili poznate indikacije za testiranje BMD-a (Rosen et al., 2019). Međutim, nema puno dokaza za ovu preporuku.

Preporučeni modalitet screeninga za osteoporozu je dvoenergetska rendgenska apsorpcijometrija (DXA) lumbalne kičme, cijelog kuka i vrata bedrene kosti (Kanis, 1994). Međutim, u mnogim zemljama s niskim i srednjim dohodima BMD testovi koji koriste DXA nisu dostupni, a rutinski screening temeljen na DXA-a ne provodi se u velikom broju zemalja, pri čemu je SAD iznimka.

Pružatelji primarne zdravstvene zaštite trebali bi razgovarati s TiRR osobama o načinima optimizacije zdravlja kostiju. Jednako bi tako trebali pružiti informacije o važnosti prehrane i tjelovježbe za održavanje zdravlja kostiju. TiRR osobe s osteoporozom ili rizikom od osteoporoze trebale bi biti informirane o prednostima vježbi s utezima, kao i vježbi snage i otpora u ograničavanju gubitka koštane mase (Benedetti et al., 2018). Prehrana je sastavni dio zdravlja kostiju. Nedostaci u prehrani, uključujući nedovoljan unos kalcija i niska razina vitamina D, mogu rezultirati niskom mineralizacijom kostiju. Pokazalo se da suplementacija vitaminom D i kalcijem smanjuje incidenciju prijeloma kuka, kao i ukupnu incidenciju prijeloma (Weaver et al., 2016). Iako je relevantna za cjelokupnu populaciju, ova rasprava je značajna jer je uočena visoka prevalencija hipovitaminoze D u TiRR populacijama (Motta et al., 2020; Van Caenegem, Taes et al., 2013).

Preporuka 15.14

Preporučujemo da zdravstveni radnici ponude TiRR osobama uputnice za uklanjanje dlačica s lica, tijela i genitalnih područja radi afirmacije roda ili u sklopu preoperativnog procesa.

Uklanjanje dlačica potrebno je zbog elimi-

nacije dlakavosti lica (Marks et al., 2019), ali i u pripremi za određene rodno-afirmirajuće operacije kao što su vaginoplastika, faloplastika i metoidioplastika (Zhang et al., 2016). Preoperativno trajno uklanjanje dlačica potrebno je na svim područjima kože koja će ili doći u doticaj s urinom (npr. onim područjima koja se koriste za konstrukciju neouretre) ili koja će se premjestiti u djelomično zatvorenu šupljinu u tijelu (npr. pri oblaganju neovagine) (Zhang et al., 2016). Tehnike uklanjanja dlačica koje se koriste u rodno-afirmirajućoj skrbi su elektroliza (elektroepilacija) i lasersko uklanjanje dlačica (laserska epilacija) (Fernandez et al., 2013). Elektroliza je trenutno jedina metoda trajnog uklanjanja dlačica koju je odobrila Agencija za hranu i lijekove SAD-a (FDA), dok je laserska epilacija odobrena za trajnu redukciju dlačica (Thoreson et al., 2020).

Elektroepilacija podrazumijeva upotrebu električne struje koja se uz pomoć vrlo tanke sonde ručno, sekvencijalno umeće u pojedinačni folikul dlake (Martin et al., 2018). Budući da ta metoda izravno mehanički sprečava dotok krvi u dlaku, može se koristiti na svim bojama kose i tipovima kože (Martin et al., 2018). Elektroepilacija je dugotrajna i skupa jer zahtijeva individualnu obradu svakog folikula, ali je djelotvorna u trajnom uklanjanju dlaka. Za trajno uklanjanje genitalnih dlačica prije rodno-afirmirajućih hirurških zahvata, taj tretman treba izvesti stručnjak kompetentan za genitalno uklanjanje dlačica jer se metoda razlikuje od one za lice i tijelo. Elektroepilacija je bolnija od laserske, s mogućim nuspojavama eritema, krusta i otekline (Harris et al., 2014). Postupalna hiperpigmentacija predstavlja rizik za tamnopusite osobe (Richards i Meharg, 1995). Bol se može kontrolirati korištenjem lokalne anestezije i tehnikama hlađenja, a tolerancija na elektroepilaciju se razvija do određenog stupnja kod mnogih osoba te one mogu podnositi duže sesije (Richards i Meharg, 1995).

Laserska epilacija koristi lasersku energiju za ciljanje folikula dlaka. Pogodna je za veće površine. Način rada je fototermoliza, pri čemu svjetlost iz lasera selektivno cilja melanin u vlasi (Gao et al., 2018). Ta se energija pretvara u

toplina koja oštećuje folikule unutar kože koje proizvode dlačice i rezultira sprečavanjem rasta dlačica. Daljnji tretmani su potrebni da bi se postigli optimalni rezultati i obično se provode u razmaku od šest tjedana zbog ciklusa rasta kose (Zhang et al., 2016). Budući da laserska epilacija cilja melanin rezultati mogu biti ograničeni za one sa sijedom, plavom ili crvenom kosom. Postoje posebne činjenice koje treba uzeti u obzir kod korištenja laserske epilacije kod tamnopusitih osoba (Fitzpatrick tip kože IV do VI) (Fayne et al., 2018). Veći sadržaj melanina u epidermisu može se natjecati s ciljnim kromoforom svjetla ili lasera, odnosno melaninom u vlasi i folikulu dlake. Kako bi došlo do selektivne termolize, toplina se širi od vlasi do folikularnih matičnih stanica uzrokujući štetu. Kod tamnijih tipova kože, umjesto da dosegne ciljani melanin u vlasi, svjetlost se apsorbira u epidermisu gdje se zatim pretvara u toplinu. To može rezultirati lošijim kliničkim ishodima i višom stopom termički induciranih štetnih učinaka, kao što su hipo- ili hiperpigmentacija, stvaranje plikova i krusta (Fayne et al., 2018). Odabir valne duljine lasera ključan je za smanjenje tog rizika, pri čemu se veća valna duljina preporučuje da bi se smanjila apsorpcija svjetlosti u epidermalni melanin i tako povećala učinkovitost i smanjili štetni učinci kod pacijenata s tamnom kožom (Zhang et al., 2016). Nuspojave laserske epilacije mogu uključivati osjećaj opekotina od sunca nakon tretmana, kao i upalu, crvenilo, hiperpigmentaciju i otekline. Poznato je da bljeskajuća svjetla izazivaju epileptične napade kod osjetljivih pacijenata pa bi se kod rizičnih pacijenata prethodno trebao obaviti zaštitni pregled. Bol i nelagoda tijekom postupka također mogu predstavljati značajnu prepreku, a pružatelji primarne zdravstvene zaštite trebaju biti spremni propisati lokalne ili sistemske analgetike, poput eutektičke mješavine lokalnih anestetika (EMLA) ili niskih doza sistemskih opioida. Kod genitalnih rodno-afirmirajućih zahvata neki preporučuju razmak od 3 mjeseca između posljednjeg planiranog tretmana uklanjanja dlačica i izvođenja operacije kako bi se potvrdilo da neće doći do ponovnog rasta dlačica (Zhang et al., 2016).

ŠESNAESTO POGHLAVLJE

Reproduktivno zdravlje

Svi ljudi, uključujući transrodne osobe, imaju pravo odlučiti žele li ili ne imati djecu (United Nations Population Fund, 2014). Medicinski nužni rodno-afirmirajući hormonski tretmani (GAHT) i hirurški zahvati (v. drugo poglavlje – Globalnu primjenjivost, preporuku 2.1), koji mijenjaju reproduktivnu anatomiju ili funkciju, mogu u različitoj mjeri ograničiti reproduktivne opcije u budućnosti (Hembree et al., 2017; Nahata et al., 2019). Zbog toga je neophodno razgovarati s transrodnim osobama i njihovim obiteljima o riziku od neplodnosti i opcijama očuvanja plodnosti prije početka bilo kojeg tretmana, ali i nastaviti razgovore kontinuirano tijekom i nakon tretmana (Hembree et al., 2017). Postojeće opcije očuvanja plodnosti, kao što su zamrzavanje zametaka, jajnih stanica ili spermija, mogu biti dostupne postpubertetskim transrodnim osobama (Nahata et al., 2019). Istraživački protokoli za zamrzavanje jajnih stanica ili spermija razvijeni su i istraženi (Borgstrom et al., 2020; Nahata et al., 2019; Rodriguez-Wallberg et al., 2019). Klinički je dokazana iskoristivost zamrznutih zametaka, zrelih jajnih stanica i spermija, dok je funkcionalnost zamrznutih spolnih tkiva u svrhu buduće retransplantacije, kojom bi se ili dobile potpuno funkcionalne spolne stanice ili kojom bi se mogle kultivirati laboratorijski, tek u početnim fazama istraživanja. Važno je spomenuti da Američko udruženje za reproduktivnu medicinu (engl. *American Society for Reproductive Medicine*), u svojim nedavno objavljenim smjernicama, zamrzavanje tkiva jajnika više ne smatra eksperimentalnim postupkom, no dokazi su ograničeni kod djece predpubertetskog uzrasta (Practice Committee of the American Society for Reproductive Medicine, 2019).

Individualizirana skrb treba biti osigurana u okviru pojedinačnih, osobnih ciljeva vezanih za roditeljstvo. Neka istraživanja sugeriraju da transrodne i rodno raznolike (TiRR) osobe, u usporedbi s cisrodnim vršnjacima, u manjoj mjeri žele biološku djecu ili djecu općenito (Defreyne, van Schuylenbergh et al., 2020; Russell et al., 2016; von Doussa et al., 2015). Ipak, nekoliko istraživanja je pokazalo da mnoge transrodne osobe 1.) žele biološko potomstvo 2.) žale za propuštenim prilikama da očuvaju plodnost i

3.) voljne su odgoditi ili prekinuti hormonsku terapiju da bi očuvale plodnost i/ili začele (Armuand, Dhejne et al., 2017; Auer et al., 2018; De Sutter et al., 2002; Tornello i Bos, 2017).

Zabilježene su mnoge prepreke u očuvanju plodnosti, kao što su cijena (koja je mnogo viša kada osoba nema zdravstveno osiguranje), nužnost hitnog početka takvog postupka, nemogućnost donošenja odluka usmjerenih prema budućnosti, neadekvatno znanje ili pristranost pružatelja zdravstvene skrbi (Baram et al., 2019; Defreyne, van Schuylenbergh et al., 2020). Jednako tako, transrodne osobe mogu iskusi pogoršanje simptoma rodne disforije zbog različitih koraka u procesu očuvanja plodnosti koji su neodvojivo povezani s rodnom pripisanom pri rođenju (Armuand, Dhejne et al., 2017; Baram et al., 2019). U slučaju kada je dostupan, multidisciplinarni tim, u kojem surađuju liječnici, stručnjaci za mentalno zdravlje i rodno-afirmirajući specijalisti za plodnost, može pomoći u prevladavanju navedenih prepreka (Tishelman et al., 2019). TiRR osobe treba uputiti u razliku između plodnosti (korištenja vlastitih spolnih stanica ili tkiva) i trudnoće. U razmatranjima pitanja očuvanja plodnosti, potrebno je uložiti trud da se osigura pravedna i visokokvalitetna skrb za sve oblike planiranog roditeljstva tijekom čitavog reproduktivnog razdoblja. To uključuje opcije reproduktivne skrbi poput perinatalne skrbi, trudnoće, porođaja i postporođajne njege, kao i planiranja roditeljstva, kontracepcije zbog prevencije neplaniranih trudnoća i prekida trudnoće, tamo gdje su zakonski dopušteni (Bonnington et al., 2020; Cipres et al., 2017; Krempasky et al., 2020; Light et al., 2018; Moseson, Fix et al., 2020). TiRR osobe koje žele iznijeti trudnoću trebale bi proći standardnu skrb potrebnu prije začeca, prenatalno savjetovanje i savjetovanje o dojenju u sredini koja podržava osobe različitih rodnih identiteta i iskustava (MacDonald et al., 2016; Obedin-Maliver i Makadon, 2016).

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Lista preporuka:

16.1 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji skrbe o transrodnim i rodno raznolikim osobama i propisuju ili upućuju pacijente na hormonsku terapiju/operativne zahvate, savjetuju svoje pacijente o:

16.1a - poznatim učincima hormonskih terapija/operativnih zahvata na buduću plodnost;

16.1b - potencijalnim učincima terapija koje još nisu dobro proučene i čija reverzibilnost nije poznata;

16.1c - mogućnostima očuvanja plodnosti (provjerenim i eksperimentalnim);

16.1d - psihosocijalnim implikacijama neplodnosti.

16.2 - Preporučujemo da zdravstveni radnici upućuju TiRR osobe zainteresirane za očuvanje plodnosti specijalistima za očuvanje plodnosti zbog daljnjih konzultacija.

16.3 - Preporučujemo timovima za transrodnu skrb da u suradnji s lokalnim specijalistima i ustanovama za reproduktivno zdravlje osiguraju specifične i pravodobne informacije te usluge očuvanja plodnosti prije preporučivanja medicinskih i kirurških intervencija koje mogu utjecati na plodnost.

16.4 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da upute obitelji i TiRR mlade osobe koje prije puberteta ili u njegovoj ranoj fazi traže rodno-afirmirajuću skrb da su trenutačne, znanstveno utemeljene mogućnosti očuvanja plodnosti ograničene.

16.5 - Preporučujemo da se TiRR osobe koje imaju maternicu i žele zatrudnjeti uključe u programe reproduktivne skrbi, kao što su prenatalno savjetovanje o upotrebi i prekidu rodno-afirmirajuće hormonske terapije, trudničkoj njezi, porodu, dojenju i postporodajnoj podršci u skladu s lokalnim standardima skrbi za rodno-afirmirajuće postupke.

16.6 - Preporučujemo da zdravstveni radnici upute seksualno aktivne TiRR osobe u metode kontracepcije.

16.7 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji izvode prekide trudnoće da osiguraju da postupak bude rodno-afirmirajući i udovolji potrebama transrodnih i rodno raznolikih osoba.

Preporuka 16.1

Preporučujemo da zdravstveni radnici, koji skrbe o transrodnim i rodno raznolikim osobama te propisuju ili upućuju pacijente na hormonske terapije/operativne zahvate, savjetuju svoje pacijente o:

- a. poznatim učincima hormonskih terapija/operativnih zahvata na buduću plodnost;
- b. mogućim posljedicama terapija koje još nisu dobro proučene i čija reverzibilnost nije poznata;
- c. mogućnostima očuvanja plodnosti (provjerenim i eksperimentalnim);
- d. psihosocijalnim implikacijama neplodnosti.

TiRR osobe kojima je pri rođenju pripisan ženski spol

GAHT može negativno utjecati na buduću reproduktivni kapacitet (Hembree et al., 2017). Prema trenutačnim dokazima o transrodnim muškarcima i rodno raznolikim osobama kojima je pri rođenju pripisan ženski spol (AFAB), ovo su mogući rizici:

Agonisti gonadotropin oslobađajućeg hormona (GnRHAs) mogu se koristiti za supresiju puberteta da bi se spriječio daljnji razvoj do vremena kada adolescenti ne budu spremni za maskulinizirajući tretman. GnRHAs se također može koristiti za supresiju menstruacije. GnRHAs utječu na sazrijevanje spolnih stanica,

ali ne izazivaju trajno oštećenje njihove funkcije. Zbog toga se nakon prekida terapije očekuje oporavak, odnosno sazrijevanje jajnih stanica.

Malo je istraživanja o učincima testostéronske terapije na reproduktivnu funkciju transrodnih muškaraca (Moravek et al., 2020). Povratak normalne funkcije jajnika i sazrijevanja jajnih stanica nakon prekida terapije primijećeno je kod transrodnih muškaraca koji su začeli prirodnim putem. Retrospektivna studija zamrznutih jajnih stanica pokazala je da nema razlike u ukupnom broju prisutnih ili zrelih jajnih stanica između transrodnih muškaraca i cisrodnih žena iste dobi i indeksa tjelesne mase (BMI) (Adeleye et al., 2018, 2019). Nedavno su objavljeni prvi rezultati procjene stopa živorođene djece nakon kontrolirane stimulacije jajnika kod transrodnih muškaraca u usporedbi s cisrodnim ženama (Leung et al., 2019). Terapija testosteronom je prekinuta prije stimulacije jajnika. Ukratko, rezultati o utjecaju testosterona na reproduktivne organe i njihovu funkciju po svemu su ohrabrujući. Međutim, još nema prospektivnih studija koje procjenjuju utjecaj dugotrajne hormonske terapije na plodnost (primjerice od adolescencije) ili kod osoba koje su u ranom pubertetu tretirane agonistima gonadotropin oslobađajućeg hormona te su potom bile na testostéronske terapiji. Važno je uzeti u obzir da potrebni lijekovi i postupci zamrzavanja jajnih stanica, koji uključuju pregled zdjelice, vaginalni ultrazvuk

i uzimanje jajnih stanica, mogu dovesti do jačanja simptoma rodne disforije kod transrodnih muškaraca (Armuan, Dhejne et al., 2017).

Hirurški zahvati kod transrodnih muškaraca imaju očigledne posljedice na reproduktivni kapacitet. Ako TiRR osoba želi histerektomiju, treba joj preporučiti postupke očuvanja plodnosti zbog mogućnosti biološkog roditeljstva. S druge strane, prije operacije uklanjanja jajnika, sa histerektomijom ili bez nje, TiRR osobi treba predložiti postupak zamrzavanja jajnih stanica/tkiva koji može biti učinjen tijekom operacije. Iako se taj zahvat više ne smatra eksperimentalnim, mnogi transrodni muškarci mogu željeti sazrijevanje nezrelih jajnih stanica *in vitro* koje se još uvijek istražuje. Istraživanja koja procjenjuju funkciju jajnih stanica pokazala su da one, izolirane tijekom odstranjivanja jajnika iz transrodnih muškaraca na testoteronskoj terapiji, mogu sazrijeti *in vitro* tijekom normalne metafaze 2 diobenog vretena (De Roo et al., 2017; Lierman et al., 2017).

TiRR osobe kojima je pri rođenju dodijeljen muški spol

Trenutni dokazi pokazuju da je utjecaj medicinskih tretmana kod transrodnih žena i rodno raznolikih osoba kojima je pri rođenju dodijeljen muški spol (AMAB) sljedeći:

Agonisti gonadotropin oslobađajućeg hormona inhibiraju nastanak spermija. Podaci sugeriraju da prekid tretmana rezultira ponovnom spermatogenezom, iako za to može trebati najmanje tri mjeseca, a vjerovatno i duže (Bertelloni et al., 2000). No trebalo bi pritom razmotriti psihološke rizike ponovnog izlaganja testosteronu.

Antiandrogeni i estrogeni obustavljaju proizvodnju spermija (de Nie et al., 2020; Jindarak et al., 2018; Kent et al., 2018). Moguće je da se spermatogeneza nastavi poslije prekida produženog tretmana antiandrogenima i estrogenima, no dostupni podaci zasad su ograničeni (Adeleye et al., 2019; Alford et al., 2020; Schneider et al., 2017). Volumen testisa smanjuje se pod utjecajem rodno-afirmirajuće hormonske terapije (Matoso et al., 2018), a na kvalitetu sperme kod transrodnih žena također negativno utječu specifični rodni faktori kao što su rijetka masturbacija ili nošenje pripijenog rublja zbog prikrivanja genitalija (Jung i Schuppe, 2007; Mieusset et al., 1985, 1987; Rodriguez-Wallberg, Haljestig et al., 2021).

Preporuka 16.2

Preporučujemo da zdravstveni radnici upućuju TiRR osobe zainteresirane za očuvanje plodnosti specijalistima za očuvanje plodnosti zbog daljnjih konzultacija.

Istraživanje pokazuje da mnoge transrodne odrasle osobe žele biološku djecu (De Sutter et al., 2002; Defreyne, Schuylerbergh et al., 2020; Wierckh, Van Caenegem et al., 2012), ipak stope očuvanja plodnosti i dalje značajno variraju, osobito kod mladih (<5% - 40%) (Brik et al., 2019; Chen et al., 2017; Chiniara et al., 2019; Nahata et al., 2017; Segev-Becker et al., 2020). Nedavno istraživanje pokazalo je da su mnoge mlade TiRR osobe svjesne da se njihove želje vezane uz biološko roditeljstvo mogu promijeniti u budućnosti (Strang, Jarin et al., 2018). Prisilna sterilizacija predstavlja kršenje ljudskih prava (Ethics Committee of the American Society for Reproductive Medicine, 2015; Equality and Human Rights Commission, 2021; Meyer III et al., 2001), a s obzirom na poboljšanje društvenih stavova, medicinskih istraživanja plodnosti i rodno-afirmirajuće zdravstvene zaštite, transrodnim osobama trebala bi biti ostavljena mogućnost biološkog roditeljstva tijekom tranzicije. Zbog utjecaja koji mišljenje liječnika može imati na očuvanje plodnosti transrodnih i nebinarnih osoba, odnosno na njihovu odluku o roditeljstvu, zdravstveni radnici trebali bi zajedno s TiRR osobama razmotriti mogućnosti očuvanja plodnosti, ali i druge mogućnosti kao što su udomiteljstvo, posvajanje, koroditeljstvo i ostale alternative (Bartholomaeus i Riggs, 2019). Transrodne osobe koje su bile upućene u različite mogućnosti i odlučile su se za očuvanje plodnosti govore o tom iskustvu kao općenito pozitivnom (Armuan, Dhejne et al., 2017; De Sutter et al., 2002; James-Abra et al., 2015).

U drugim populacijama pacijenata informiranje o pitanju plodnosti i formalni programi vezani za plodnost pokazali su povećanje stope očuvanja plodnosti i poboljšanje zadovoljstva pacijenata (Kelvin et al., 2016; Klosky, Wang et al., 2017; Shnorhavorian et al., 2012). Istraživani su također i stavovi liječnika, a nove studije pokazuju svijest o ovoj problematici i želju da se pacijentima i njihovim obiteljima pruže sve nužne informacije o plodnosti (Armuan et al., 2020). Međutim, jednako su tako prepoznate i prepreke koje uključuju nedostatak znanja, nelagodu i manjak resursa. (Armuan, Nilsson

et al., 2017; Frederick et al., 2018). Zbog toga je važno zdravstvenim radnicima osigurati odgovarajuće edukacije, među kojima se ističe savjetovanje o plodnosti, i nepristrano upućivanje u sve mogućnosti očuvanja plodnosti kod osoba koje su u riziku od njezina gubitka (Armuand, Nilsson et al., 2017). Pokazalo se da preporuke roditelja također značajno utječu na stope očuvanja plodnosti kod adolescenata i mladih odraslih muškaraca s malignim oboljenjima (Klosky, Flynn et al., 2017). Bez obzira na jasne kliničke razlike među populacijama, ove spoznaje mogu TiRR osobama omogućiti uvid u dobre prakse savjetovanja i postupke očuvanja plodnosti.

Preporuka 16.3

Preporučujemo timovima za transrodnu skrb da u suradnji s lokalnim specijalistima i ustanovama za reproduktivno zdravlje osiguraju specifične i pravodobne informacije te usluge očuvanja plodnosti prije preporučivanja medicinskih i hirurških intervencija koje mogu utjecati na plodnost.

Zamrzavanje spolnih stanica uobičajena je tehnika očuvanja plodnosti koja se može preporučiti osobama u pubertetu, kasnom pubertetu, kao i odraslim AMAB i AFAB osobama, za vrijeme ili, još bolje, prije početka GAHT-a (Hembree et al., 2017; Practice Committee of the American Society for Reproductive Medicine, 2019). Zamrzavanje zametaka može se ponuditi odraslim (postpubertetskim) TiRR osobama koji žele imati dijete i imaju partnera. Buduća upotreba zamrznutih spolnih stanica ovisi, također, o spolnim stanicama i reproduktivnim organima budućeg partnera (Fischer, 2021; Maxwell et al., 2017).

Iako se pokazalo da su parametri spermija ugroženi ako je postupak očuvanja plodnosti proveden nakon početka GAHT-a (Adeleye et al., 2019), jedno manje istraživanje pokazalo je da su parametri spermija nakon prekida tretmana bili usporedivi s onima TiRR osoba koje nisu započele GAHT. Kada je riječ o stimulaciji jajnika, mogućnost brzog zamrzavanja jajnih stanica i njihove kasnije upotrebe za oplodnju *in vitro* ne bi trebala davati drugačije rezultate nego kod medicinski pomognute oplodnje cisrodnih osoba. Doduše postoje i individualni, još uvijek nejasni faktori (ne)plodnosti – u slučaju kada su spolne stanice prikupljene prije

bilo kojeg medicinskog tretmana (Adeleye et al., 2019). Upotreba jajnih stanica u postupku pomognute oplodnje imala je sličnu uspješnost kod TiRR kao i kod cisrodnih osoba (Adeleye et al., 2019; Leung et al., 2019; Maxwell et al., 2017).

Iako se radi o provjerenim postupcima, malo je TiRR osoba u pubertetu, adolescenciji i odrasloj dobi koje se podvrgavaju postupku očuvanja plodnosti (Nahata et al., 2017), a za mnoge ti postupci predstavljaju izazov. Prepreka nisu samo dostupnost i cijena (osobito ako osoba nema zdravstveno osiguranje ili obavezno zdravstveno osiguranje ne pokriva troškove spomenutih postupaka), nego i činjenica da su ti postupci često fizički i emocionalno neugodni te mnoge TiRR osobe izražavaju zabrinutost zbog odgađanja procesa tranzicije (Chen et al., 2017; DeSutter et al., 2002; Nahata et al., 2017; Wierckx, Stuyver et al., 2012). To osobito vrijedi za AFAB osobe, koje kao prepreku ističu invazivnost intravaginalnog ultrazvučnog praćenja stimulacije jajnika i tretmana povratka jajnih stanica te psihičku uzmenirenost koja prati te postupke (Armuand, Dhejne et al., 2017; Chen et al., 2017). Jednako tako, postoji opravdana zabrinutost da adolescenti koji prolaze kroz tranziciju možda nemaju jasnu viziju roditeljstva, pa zbog toga odbijaju mogućnost očuvanja plodnosti – dok se taj stav može promijeniti u kasnijoj dobi (Cauffman i Steinberg, 2000). Smanjivanje simptoma rodne disforije u tranziciji također može utjecati na proces odlučivanja o plodnosti (Nahata et al., 2017). Na temelju istraživanja koja pokazuju da se perspektive plodnosti TiRR mladih mogu mijenjati s vremenom, o temi očuvanja plodnosti treba kontinuirano raspravljati.

Preporuka 16.4

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da upute obitelji i TiRR mlade osobe, koje prije puberteta ili u njegovoj ranoj fazi traže rodno-afirmirajuću skrb da su trenutne, znanstveno utemeljene mogućnosti očuvanja plodnosti ograničene.

Za djecu u pubertetu i ranom pubertetu, mogućnosti očuvanja plodnosti ograničene su na čuvanje tkiva spolnih stanica. Iako je ta mogućnost dostupna TiRR djeci, jednako kao i cisrodnim onkološkim pacijentima iste dobi, nema literature koja opisuje upotrebu tog postupka

kod TiRR populacije. Autotransplantacija tkiva jajnika kod cisrodni žena rezultirala je s više od 130 živorođene djece. Najveći broj njih začeti je prirodnim putem (Donnez i Dolmans, 2015; Jadoul et al., 2017), a većina pacijenata tkivo jajnika pohranila je u pubertetu ili u odrasloj dobi. Iako se odnedavno postupak zamrzavanja tkiva jajnika više ne smatra eksperimentalnim (Practice Committee of the American Society for Reproductive Medicine, 2019), prema uputama Američkog udruženja za reproduktivnu medicinu (engl. *American Society for Reproductive Medicine*), poznato je tek nekoliko slučajeva uspješne trudnoće nakon transplantacije tkiva jajnika zamrznutog prije puberteta. Demeestere i suradnici (2015) i Rodriguez-Wallberg, Milenkovic i suradnici (2021) opisali su slučajeve uspješnih trudnoća nakon transplantacije tkiva izdvojenog u dobi od 14 godina. Matthews i suradnici (2018) nedavno su opisali slučaj djevojke kojoj je dijagnosticirana talasemija i čije je tkivo jajnika izdvojeno kada je imala devet godina te transplantirano četrnaest godina kasnije. Ona je začela pomognutom oplodnjom i rodila je zdravo dijete.

Trenutačno je jedina buduća upotreba sačuvanog tkiva jajnika autotransplantacija, koja može biti nepoželjna za transrodne muškarce (zbog mogućih neželjenih učinaka estrogena). Laboratorijski postupak koja bi omogućio sazrijevanje jajnih stanica *in vitro*, a započeo korištenjem sačuvana tkiva jajnika, predstavljao bi idealnu buduću primjenu sačuvana tkiva za TiRR osobe, no taj postupak još uvijek nije u fazi osnovnog istraživanja (Ladanyi et al., 2017; Oktay et al., 2010).

Izdvajanje tkiva testisa prije puberteta dokumentirano je kao postupak niskog rizika (Borgstrom et al., 2020; Ming et al., 2018). Neki autori opisuju taj postupak i kao teoretsku mogućnost za transrodne osobe (DeRoo et al., 2016; Martinez et al., 2017; Nahata, Curci et al., 2018). No zasad još nema dostupne literature koja opisuje kliničku ili eksperimentalnu primjenu tog postupka očuvanja plodnosti kod TiRR osoba. Štoviše, uspješnost i očuvanje funkcionalnosti autotransplantirana tkiva testisa kod ljudi još uvijek nisu klinički potvrđeni, a istraživanja tehnika sazrijevanja *in vitro* tek su u povojima i stručnjaci ih još uvijek smatraju eksperimentalnim (Picton et al., 2015). Prije bilo kakve operacije koja može rezultirati neplodnošću potrebno

je razmotriti mogućnost čuvanja tkiva spolnih žlijezda, iako treba jasno istaknuti moguća ograničenja upotrebe toga tkiva u budućnosti.

Preporuka 16.5

Preporučujemo da se TiRR osobe koje imaju maternicu i žele zatrudnjeti uključe u programe reproduktivne skrbi, kao što su prenatalno savjetovanje o upotrebi i prekidu rodno-afirmirajuće hormonske terapije, trudničkoj njezi, porodu, dojenju i postporođajnoj podršci u skladu s lokalnim standardima skrbi za rodno-afirmirajuće postupke.

Najveći broj transrodni muškaraca i rodno raznolikih osoba (AFAB) zadržava svoju maternicu i jajnike te može začeti i iznijeti trudnoću čak i nakon dugotrajne upotrebe testosterona (Light et al., 2014). Mnogi transrodni muškarci žele djecu (Light et al., 2018; Wierckh, van Caenegem et al., 2012) i spremni su iznijeti trudnoću (Moseson, Fix, Hastings et al., 2021; Moseson, Fix, Ragosta et al., 2021). Medicinski pomognuta oplodnja omogućila je mnogim transrodnim muškarcima da začnu i ispune svoje roditeljske i obiteljske planove (DeRoo et al., 2017; Ellis et al., 2015; Maxwell et al., 2017). Neki transrodni muškarci svjedoče o psihičkoj izoliranosti, disforiji povezanoj sa trudnoćom, promjenama u grudima i depresiji (Charter, 2018; Ellis et al., 2015; Hoffkling et al., 2017; Obedin-Maliver i Makadon, 2016). No postoje i studije koje izvještavaju o nekim pozitivnim iskustvima u trudnoći (Fischer, 2021; Light et al., 2014). Preporučeno je i uključivanje podrške stručnjaka za mentalno zdravlje, kao i organiziranje savjetovanja o prekidu i nastavku rodno-afirmirajuće hormonske terapije i dostupnim načinima poroda i dojenja (Hoffkling et al., 2017). Konačno, trebalo bi implementirati systemske i osobne intervencije koje će jamčiti individualiziranu reproduktivnu zdravstvenu zaštitu za sve ljude (Hahn et al., 2019; Hofkling et al., 2017; Moseson, Zazanis et al., 2020; Snowden et al., 2018).

Zbog potencijalno štetnih učinaka testosterona na plod preporučuje se prekid testostonske ili maskulinizirajuće hormonske terapije prije začeća i za vrijeme trudnoće. Međutim, još uvijek nije potvrđeno optimalno vrijeme prekida i nastavka terapije. Budući da prekid rodno-afirmirajuće hormonske terapije može izazvati stres i pogoršanje simptoma disforije

kod transrodnih muškaraca, za vrijeme prenatalnog savjetovanja trebalo bi razgovarati o tome kada i kako prestati s hormonskom terapijom (Hahn et al., 2019). Zbog nedostatka dokaza o trajanju terapije testosteronom i rizicima teratogenosti, tj. maskulinizacije ploda, terapiju bi trebalo prekinuti prije pokušaja začeća i prije prestanka uzimanja kontracepcije. Informacije o zdravstvenim ishodima novorođenčadi koje su rodili transrodni muškarci još su ograničene. Malobrojna istraživanja nisu otkrila štetne fizičke ili psihosocijalne razlike između novorođenčadi transrodnih muškaraca i novorođenčadi u općoj populaciji (Chiland et al., 2013).

Grudi/dojenje

U ograničenim istraživanjima procjene laktacije i dojenja, najveći broj transrodnih muškaraca i TiRR AFAB osoba uspijeva dojiti nakon poroda, a istraživanja sugeriraju da indukcija laktacije ovisi o savjetovanju prije začeća i podršci medicinskih tehničara/sestara zaduženih za dojenje (Mac Donald et al., 2016; Wolfe-Roubatis i Spatz, 2015). Transrodni muškarci i TiRR osobe koje koriste testosteron trebale bi znati da 1.) iako u malim količinama testosteron ulazi u mlijeko i 2.) utjecaj na novorođenče i dijete u razvoju nije poznat, pa se zato ne preporučuje upotreba rodno-afirmirajuće terapije testosteronom za vrijeme laktacije, ali se može nastaviti nakon prestanka dojenja (Glaser et al., 2009). Transrodni muškarci i druge TiRR AFAB osobe trebale bi biti svjesne da u trudnoći i za vrijeme dojenja mogu iskusiti neželjen rast grudi i/ili laktaciju, čak i nakon rekonstrukcije grudi pa bi ih stoga trebalo podržati u slučaju da žele supresiju laktacije (MacDonald et al., 2016).

Podaci su o laktaciji kod transrodnih žena, kao i u drugih TiRR AMAB osoba, ograničeni, ali mnoge od njih izražavaju želju za dojenjem. Premda je zabilježen slučaj transrodne žene koja je imala uspješnu laktaciju i dojila nakon hormonske podrške, koja je uključivala kombinaciju estrogena, progesterona, domperidona i pumpice za grudi (Reisman i Goldstein, 2018), nutritivni i imunološki profil mlijeka u tim uvjetima nije istražen. Zbog toga je potrebno uputiti TiRR osobe u rizike i prednosti tog pristupa prehrani novorođenčadi (Reisman i Goldstein, 2018).

Preporuka 16.6

Preporučujemo da zdravstveni radnici upute seksualno aktivne TiRR osobe u metode kontracepcije.

Mnoge TiRR osobe mogu zadržati reproduktivni kapacitet te se njima (ako su zadržali jajnike, maternicu, jajovode) ili njihovim seksualnim partnerima (u slučaju onih koji proizvode spermu) može dogoditi neplanirana trudnoća (James et al., 2016; Light et al., 2014; Moseson, Fix et al., 2020). Zbog toga su potrebna savjetovanja o planiranju roditeljstva, uključujući kontracepciju i prekid trudnoće, koja će se odvijati na rodno-ekspanzivne načine (Klein, Berry-Bibee et al., 2018; Obedin-Maliver, 2015; Stroumsa i Wu, 2018). TiRR AFAB osobe mogu prestati koristiti kontracepciju zbog pogrešne pretpostavke da je sam testosteron kontracepcija (Abern i Maguire, 2018; Ingraham et al., 2018; Jones, Wood et al., 2018; Potter et al., 2015). No koliko zasad znamo, testosteron ne bi trebalo smatrati pouzdanim oblikom kontracepcije zbog njegove nepotpune supresije hipotalamo-hipofizno-adrenalne osi (Krampasky et al., 2020). Štoviše, zabilježene su trudnoće osoba koje u dužem periodu nisu imale menstruaciju zbog terapije testosteronom, što može trajati duže od razdoblja aktivne primjene (Light et al., 2014). Kod TiRR osoba također je moguća trudnoća nakon dugotrajnog korištenja testosterona (do 10 godina), iako je još uvijek nepoznat utjecaj na jajne stanice i osnovnu plodnost (Light et al., 2014).

TiRR AFAB osobe mogu koristiti različite metode kontracepcije (Abern i Maguire, 2018; Bentsianov et al., 2018; Bonnington et al., 2020; Chrisler et al., 2016; Cipres et al., 2017; Jones, Wood et al., 2017; Krempasky et al., 2020; Light et al., 2018). One se mogu koristiti eksplicitno za prevenciju trudnoće, supresiju menstruacije, u slučaju abnormalnog krvarenja ili drugih ginekoloških potreba (Bonnington et al., 2020; Chrisler et al., 2016; Krempasky et al., 2020; Schwartz et al., 2019). Postoje velike praznine u istraživanjima kontracepcije kod TiRR populacije. Nema istraživanja o tome kako egzogeni androgeni (npr. testosteron) mogu modificirati učinkovitost ili sigurnosni profil hormonskih metoda kontracepcije (npr. kombinirani estrogen i progestin ili progestin) ili nehormonskih, barijernih metoda kontracepcije (npr. unutrašnji i vanjski prezervativi, nehormonska

unutarmaternična sredstva, dijafragme, spužve itd.).

Rodno raznolike osobe koje imaju penis i testise mogu biti seksualno aktivne s osobama koje imaju jajnike, maternicu ili jajovode, bez obzira na rod. Rodno raznolike osobe koje imaju penis i testise mogu proizvesti spermiju čak i za vrijeme rodno-afirmirajuće hormonske terapije (npr. estrogenom). Premda parametri sperme nestaju među onima koji koriste ili su prije koristili rodno-afirmirajuće hormone, odsutnost spermija nije potpuna niti je spermalna aktivnost posve potisnuta (Adeleye et al., 2019; Jindarak et al., 2018; Kent et al., 2018). Zbog svega navedenog, potrebno je razmotriti korištenje kontracepcije zbog zaštite od trudnoće, bez obzira na to koriste li partneri rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju. Kontraceptivne metode zasad dostupne partneru koji proizvodi spermiju primarno su mehaničke barijere (vanjski i unutarnji prezervativi), trajna sterilizacija (npr. vazektomija) i rodno-afirmirajuće operacije (npr. hirurško uklanjanje testisa koje također rezultira neplodnošću). Preporučuju

se kontraceptivna savjetovanja koja razmatraju proizvodnju spermija, jajnih stanica i gestacijskih partnera (kada su relevantna).

Preporuka 16.7

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji izvode prekide trudnoće da osiguraju da postupak bude rodno-afirmirajući i udovolji potrebama transrodnih i rodno raznolikih osoba.

Već postoje izvještaji o neplaniranim trudnoćama i pobačajima TiRR osoba s maternicom (Abern i Maguire, 2018; Light et al., 2014; Moseson, Fix et al., 2020), kao i dokumentirana istraživanja ustanova koje omogućuju prekid trudnoće (Jones et al., 2020). Međutim, populacijska epidemiologija prekida trudnoće, iskustava i preferenci TiRR AFAB osoba koje su prekinule trudnoću još je neistražena (Fix et al., 2020; Moseson, Fix et al., 2020; Moseson, Lunn et al., 2020). Uzimajući u obzir reproduktivni kapacitet mnogih TiRR osoba i činjenicu da trudnoće nisu uvijek planirane i željene, nužno je osigurati dostupnost sigurnog, legalnog i rodno-afirmirajućeg prekida trudnoće.

SEDAMNAESTO POGLAVLJE

Seksualno zdravlje

Seksualno zdravlje ima dubok utjecaj na fizičko i psihičko blagostanje, bez obzira na spol, rod ili seksualnu orijentaciju osobe. Međutim, stigma vezana za spol, rod i seksualnu orijentaciju utječe na mogućnosti pojedinca da živi svoju seksualnost i da dobije odgovarajuću skrb o seksualnom zdravlju. Konkretno, u većini društava cisheteronormativnost i heteronormativnost dovode do pretpostavke da su svi ljudi cisrodni i heteroseksualni (Bauer et al., 2009) i da je ta kombinacija superiorna svim drugim rodovima i seksualnim orijentacijama (Nieder, Güldenring et al., 2020; Rider, Vencill et al., 2019). Cisheteronormativnost negira složenost roda, seksualne orijentacije i seksualnosti i zanemaruje raznolikost i fluidnost. To je još važnije s obzirom na to da seksualni identitet, orijentacija i prakse transrodnih i rodno raznolikih (TiRR) osoba karakterizira velika raznolikost (Galupo et al., 2016; Jessen et al., 2021; Thurston i Allan, 2018; T'Sjoen et al., 2020). Jednako tako, snažna međukulturalna tendencija prema alonormativnosti – pretpostavka da svi ljudi doživljavaju seksualnu privlačnost ili interes za seksualnu aktivnost – negira različita iskustva TiRR osoba, posebno onih koji se nalaze u aseksualnom spektru (McInroy et al., 2021; Mollet, 2021; Rothblum et al., 2020).

Svjetska zdravstvena organizacija (WHO, 2010) ističe da seksualno zdravlje ovisi o poštivanju seksualnih prava svih ljudi, uključujući pravo na izražavanje različitih seksualnosti i pravo da se prema njima postupa s poštovanjem, sigurno i bez diskriminacije i nasilja. Razgovori o seksualnom zdravlju usredotočeni su na djelovanje i autonomiju tijela, što uključuje pristanak, seksualni užitak, seksualno zadovoljstvo, partnerstva i obiteljski život (Cornwall i Jolly, 2006; Lindley et al., 2021). U tom svjetlu WHO definira seksualno zdravlje kao “stanje tjelesne, emocionalne, mentalne i društvene dobrobiti u odnosu na seksualnost, a ne samo odsutnost bolesti, disfunkcije ili slabosti. Seksualno zdravlje zahtijeva pozitivan pristup seksualnosti i seksualnim odnosima s poštovanjem, kao i mogućnost ugodnih i sigurnih seksualnih iskustava, bez prisile, diskriminacije i nasilja. Da bi se seksualno zdravlje postiglo i održalo, seksualna prava svih osoba

moraju se poštivati, štititi i ispunjavati” (WHO, 2006, str. 5). To uključuje pojedince u aseksualnom spektru koji možda neće osjetiti seksualnu privlačnost prema drugima, ali ipak mogu povremeno odlučiti biti seksualni (npr. putem samostimulacije) i/ili iskusiti interes za oblikovanje i izgradnju romantičnih odnosa (de Oliveira et al., 2021).

Znanstveno bavljenje seksualnim iskustvima i ponašanjem TiRR osoba poraslo je posljednjih godina (Gieles et al., 2022; Holmberg et al., 2019; Klein i Gorzalka, 2009; Kloer et al., 2021; Mattawanon et al., 2021; Stephenson et al., 2017; Tirapegui et al., 2020; Thurston i Allan, 2018). Ta ekspanzija unutar literature odražava spolno pozitivan okvir (Harden, 2014), okvir koji prepoznaje i pozitivne aspekte kao što je seksualno zadovoljstvo (Laan et al., 2021) i potencijalne rizike povezane sa seksualnošću (Goldhammer et al., 2022; Mujugira et al., 2021). Međutim, studijama o seksualnosti TiRR osoba često nedostaju validirane mjere, odgovarajuća kontrolna skupina ili prospektivni dizajn (Holmberg et al., 2019). Osim toga, većina se usredotočuje isključivo na seksualno funkcioniranje (Kennis et al., 2022) i tako zanemaruje seksualno zadovoljstvo i širu operacionalizaciju seksualnog užitka izvan funkcioniranja. Rezultati trenutnih medicinskih tretmana za TiRR osobe s obzirom na seksualnost su heterogeni (Özer et al., 2022; T'Sjoen et al., 2020), a malo je istraživanja o seksualnosti TiRR adolescenata (Bungener et al., 2017; Maheux et al., 2021; Ristori et al., 2021; Stübler i Becker-Hebly, 2019; Warwick et al., 2022). Iako su predloženi pozitivni pristupi savjetovanju i adresiranju seksualnih poteškoća koje imaju TiRR osobe (Fielding, 2021; Jacobson et al., 2019; Richards, 2021), do danas nema dovoljno istraživanja o učinkovitosti takvih intervencija. Usredotočujući se na unapređivanje seksualnog zdravlja, Svjetsko udruženje za seksualno zdravlje (engl. *World Association for Sexual Health*, WAS) naglašava važnost seksualnog užitka i smatra samostalno odlučivanje, pristanak, sigurnost, privatnost, povjerenje, sposobnost komuniciranja i pregovaranja o seksualnim odnosima kao najvažnije facilitatore (Kismödi et al., 2017).

WAS tvrdi da je seksualno zadovoljstvo sastavni dio seksualnih i ljudskih prava (Kismödi et al., 2017). Kako bi doprinijeli seksualnom

Lista preporuka:

- 17.1 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama steknu znanja i vještine za rješavanje problema seksualnog zdravlja (relevantnih za pružanje skrbi).
- 17.2 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama razgovaraju o utjecaju rodno-afirmirajućih tretmana na seksualnu funkciju, užitak i zadovoljstvo.
- 17.3 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama ponude mogućnost uključivanja partnera u skrb koja se odnosi na seksualnost, ako je to adekvatno.
- 17.4 - Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju transrodne i rodno raznolike osobe o potencijalnom utjecaju stigme i traume na seksualno rizično ponašanje, izbjegavanje seksualnog odnosa i seksualno funkcioniranje.
- 17.5 - Preporučujemo svakom zdravstvenom radniku koji nudi skrb koja može utjecati na seksualno zdravlje da pruži informacije, pita o očekivanjima transrodnih i rodno raznolikih pojedinaca i procijeni koliko razumiju moguće promjene.
- 17.6 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama savjetuju adolescente i odrasle u vezi s prevencijom spolno prenosivih bolesti.
- 17.7 - Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama slijede lokalne smjernice i smjernice Svjetske zdravstvene organizacije za probir, prevenciju i liječenje virusa ljudske imunodeficiencije/spolno prenosivih bolesti.
- 17.8 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama da odgovore na dileme o mogućim interakcijama antiretrovirusnih lijekova i hormona.

zdravlju TiRR osoba, zdravstveni radnici trebaju biti stručni i osjetljivi s obzirom na transrodne osobe (Nieder, Güldenring et al., 2020). U cilju podizanja kvalitete skrbi o seksualnom zdravlju za TiRR osobe s obzirom na etičku, na dokazima utemeljenu i visokokvalitetnu razinu, zdravstveni radnici moraju pružiti usluge s jednakom pažnjom (tj. uz stručnost u vezi s transrodnim osobama), poštovanjem (tj. s osjetljivošću povezanom s transrodnošću) i posvećenošću seksualnom užitku i seksualnom zadovoljstvu koju pružaju cisrodnim osobama (Holmberg et al., 2019).

U mnogim društvima nekonformno rodno izražavanje može izazvati snažne (emocionalne) reakcije, što uključuje i zdravstvene radnike. Stoga, kada započiju kontakt vezan uz zdravlje ili uspostavljaju terapijski odnos, zdravstveni radnici će najvjerojatnije osigurati neosuđujući, otvoren i susretljiv način onda kada razmišljaju o svojim emocionalnim, kognitivnim i interakcijskim relacijama prema osobi (Nieder, Güldenring et al., 2020). Osim toga, stručnost vezana uz transrodne osobe odnosi se na prepoznavanje utjecaja koji su interseksijski identiteti i iskustva marginalizacije i stigme mogli imati na TiRR osobe (Rider, Vencill et al., 2019). Kako bi se adekvatno posvetili specifičnim fizičkim, psihološkim i društvenim stanjima TiRR osoba, zdravstveni radnici moraju biti svjesni da se ta stanja općenito zanemaruju zbog cisheteronormativnosti, te nedostatka znanja i vještina (Rees et al., 2021). Također je važno razmotriti kulturne norme u odnosu na seksualnost. Na primjer,

u nekim afričkim kulturama ideja o seksu kao tabuu ograničava broj prihvatljivih pojmova koji se koriste prilikom uzimanja seksualne anamneze (Netshandama et al., 2017). Jezik koji odražava kulturno uvažavanje može pridonijeti otvorenom razgovoru o nečijoj seksualnoj povijesti i reducirati dvosmislenost ili sram (Duby et al., 2016). Osim toga, zdravstveni radnici moraju biti senzibilizirani na povijest (zlo) upotrebe seksualnih identiteta i orijentacije kao selektivni princip za isključivanje transrodne osobe iz rodno-afirmirajuće zdravstvene skrbi (Nieder i Richter-Appelt, 2011; Richards et al., 2014). Sljedeće preporuke imaju za cilj poboljšati brigu o seksualnom zdravlju TiRR osoba.

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uviđamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 17.1

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama razgovaraju o utjecaju rodno-afirmirajućih tretmana na seksualnu funkciju, užitak i zadovoljstvo.

Važno je da zdravstveni radnici koji se bave seksualnim zdravljem TiRR osoba budu upoznati s često korištenom terminologijom (v. prvo poglavlje – Terminologiju) i pozovu one koji traže njegu da objasne pojmove s kojima

pružatelj usluge možda nije upoznat. U ovom kontekstu, također je važno da su zdravstveni radnici spremni da uzmu seksualnu anamnezu i ponude medicinsku podršku (u skladu sa svojim kompetencijama) na rodno-afirmirajući način s pozitivnim pristupom seksualnosti (Centers for Disease Control, 2020; Tomson et al., 2021). Međutim, zdravstveni radnici trebali bi pridavati veću važnost terminologiji koju TiRR osoba koristi za svoje tijelo u odnosu na tradicionalno prihvaćenu ili korištenu medicinsku terminologiju (Wesp, 2016). Kada govorimo o seksualnim praksama preporučljivo je usredotočiti se na dijelove tijela (npr. "Imate li seksualne odnose s osobama s penisom, s osobama s vaginom ili oboje?"; ACON, 2022) i koju ulogu imaju u njihovoj seksualnosti (npr. "Ulaze li tijekom seksa neki dijelovi vašeg tijela u tijelo vašeg partnera, poput genitalija, anusa ili usta?"; ACON, 2022).

Preporuka 17.2

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama razgovaraju o utjecaju rodno-afirmirajućih tretmana na seksualnu funkciju, užitak i zadovoljstvo.

Da bi se provela rodno-afirmirajuća skrb, ključno je da zdravstveni radnici koji pružaju medicinske intervencije povezane s tranzicijom budu dovoljno informirani o mogućim posljedicama na seksualnu funkciju, užitak i zadovoljstvo (T'Sjoen et al., 2020). Budući da klinički podaci pokazuju da TiRR osobe imaju znatno niže rezultate u seksualnom užitku u usporedbi s cisrodnim osobama, to je još važnije (Gieles et al., 2022). Ako zdravstveni radnik ne može pružiti informacije o učincima njegova tretmana na seksualnu funkciju, užitak i zadovoljstvo, od njega se barem očekuje da osobu uputi nekome tko je za to kvalificiran. Ako su efekti tretmana s obzirom na seksualnost nepoznati, zdravstveni radnici trebaju o tome informirati svoje pacijente. Kao što je navedeno, seksualnost TiRR osoba često dovodi u pitanje heteronormativna gledišta. Unatoč tome, postoji opsežna literatura (npr. Bauer, 2018; Laube et al., 2020; Hamm i Nieder, 2021; Stephenson et al., 2017) koja pojašnjava raspon seksualnosti koja se ne uklapa u očekivanja toga što podrazumijeva muška i ženska seksualnost (ni cis- ni transrodna), a kamoli seksualnost rodno raznolikih osoba (npr.

nebinarnih osoba, osoba bez roda, rodno kvir osoba). Stoga bi zdravstveni radnici trebali pažljivo razmotriti te aspekte jer cisnormativnost, heteronormativnost i medicinske intervencije povezane s tranzicijom snažno utječu na seksualno zdravlje.

Seksualno zadovoljstvo dobro je dokumentirano kao faktor u poboljšanju ishoda seksualnog, mentalnog i tjelesnog zdravlja (Anderson, 2013). Osim seksualnom funkcijom, zdravstveni radnici koji pružaju skrb o seksualnom zdravlju moraju se baviti seksualnim užitkom i zadovoljstvom kao ključnim faktorima seksualnog zdravlja. Povijesno gledano, skrb o seksualnom zdravlju bila je usmjerena na oboljenje, a to posebno vrijedi za istraživanja i kliničku praksu u radu s TiRR pacijentima. Iako je kompetentna skrb o seksualnom zdravlju u vezi s HIV-om i spolno prenosivim bolestima (SPB) nužna, integracija vrednovanja seksualnog užitka TiRR pacijenata isto tako je potrebna. Zahtjevi za integracijom seksualnog užitka kao središnje točke u edukaciji i intervencijama za prevenciju SPB-a počivaju na razumijevanju da je užitak motivator ponašanja (Philpott et al., 2006). TiRR osobe zabrinute su za svoje seksualno zadovoljstvo i trebaju zdravstvene radnike koji su dobro upućeni u raznolikost seksualnih praksi i anatomskog funkcioniranja u kontekstu njihova zdravlja.

Preporuka 17.3

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama ponude mogućnost uključivanja partnera u skrb koja se odnosi na seksualnost, ako je to adekvatno.

U slučajevima kada je to prikladno i relevantno za kliničke probleme, uključivanje seksualnih i / ili romantičnih partnera u donošenje odluka o skrbi o seksualnom zdravlju može povećati ishode seksualne dobrobiti i zadovoljstva TiRR pacijenata (Kleinplatz, 2012). TiRR osobe mogu se odlučiti za niz medicinskih intervencija povezanih s tranzicijom, a te intervencije mogu imati različite rezultate u mijenjanju iskustava anatomske disforije (Bauer i Hammond, 2015). U razgovoru o utjecaju medicinskih intervencija na seksualno funkcioniranje, užitak i zadovoljstvo, uključivanje partnera može proširiti znanje o potencijalnim promjenama i potaknuti komunikaciju među partnerima (Dierckx et al.,

2019). Budući da proces tranzicije često nije potvrat u kojem su osobe osamljene, uključivanje seksualnih i/ili romantičnih partnera u zdravstvenu skrb povezanu s tranzicijom može olakšati proces "kotranzicije" (Lindley et al., 2020; Siboni et al., 2022; Theron i Collier, 2013) i također može podržati seksualni rast i prilagodbu kako u pojedincu tako i u vezi. Društvene i psihičke prepreke za seksualno funkcioniranje i užitak, što uključuje i iskustva rodne disforije, stigmatizaciju, nedostatak seksualnih uzora i onih u odnosima te ograničene vještine, mogu negativno utjecati na cjelokupno seksualno zdravlje (Kerckhof et al., 2019). Podržavajuća i rodno-afirmirajuća seksualna komunikacija među partnerima poboljšava ishode seksualnog zadovoljstva za TiRR osobe (Stephenson et al., 2017; Wierckx, Elaut et al., 2011).

Uključivanje seksualnih i/ili romantičnih partnera pruža dodatnu priliku za postavljanje realnih očekivanja, širenje korisnih i točnih informacija i olakšavanje rodno-afirmirajuće pozitivne komunikacije vezane za seksualno zdravlje. Međutim, važno je znati da individualne izbore vezane za rodno zdravlje i tranziciju donose pacijenti, i to nije odluka partnera. Važno je imati na umu da partnera treba uključiti u skrb o seksualnom zdravlju samo onda kada je to primjereno i u skladu sa željama pacijenta. Kontraindikacije mogu uključivati međuljudsku dinamiku koja je uvredljiva ili nasilna jer u tom slučaju sigurnost pacijenta nadvladava uključenost partnera. Naposljetku, presudno je da zdravstveni radnici tretiraju afirmativno i uključivo sve osobe, što podrazumijeva seksualne i romantične partnere. To, na primjer, znači praćenje i rješavanje pretpostavki i potencijalnih predrasuda o rodu ili seksualnoj orijentaciji pacijentova partnera ili strukturi pacijentovog odnosa.

Preporuka 17.4

Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju transrodne i rodno raznolike osobe o potencijalnom utjecaju stigme i traume na seksualno rizično ponašanje, izbjegavanje seksualnog odnosa i seksualno funkcioniranje.

TiRR zajednica nesrazmjerno je izložena stigmati, diskriminaciji i nasilju (de Vries et al., 2020; EU Agency for Fundamental Rights, 2020; McLachlan, 2019). Ta su iskustva često traumatične prirode (Burnes et al., 2016; Mizock

i Lewis, 2008), što može stvoriti prepreke u seksualnom zdravlju, funkcioniranju i užitku (Bauer i Hammond, 2015). Na primjer, stigmatizirajući narativi o transrodnoj seksualnosti mogu povećati disforiju i seksualni sram, što potencijalno može pojačati izbjegavanje seksualne komunikacije koja je potrebna za sigurnost i optimiziranje užitka (Stephenson et al., 2017). Istraživanja pokazuju da stigma, povijest seksualnog nasilja i zabrinutost zbog vlastita izgleda mogu negativno utjecati na seksualno samopouzdanje i volju, na primjer sposobnost isticanja onoga što je ugodno ili pregovaranja o korištenju kondoma (Clements-Nolle et al., 2008; Dharma et al., 2019). Osim toga, rodnu disforiju mogu pogoršati prošla traumatična iskustva i tekući simptomi povezani s traumom (Giovanardi et al., 2018). Nekim TiRR osobama može biti teško stupiti u seksualne odnose s genitalijama s kojima su rođeni te mogu odlučiti u potpunosti izbjeći takvu stimulaciju, prekidati procese uzbuđivanja i/ili orgazma (Anzani et al., 2021; Bauer i Hammond, 2015; Iantaffi i Bockting, 2011), što može dovesti do kompleksnih emocija vezanih uz orgazam (Chadwick et al., 2019). Zdravstveni radnici koji pružaju rodno-afirmirajuće savjetovanje i intervencije moraju biti upoznati sa spektrom seksualnih orijentacija i identiteta (uključujući aseksualne identitete i prakse) kako bi izbjegli pretpostavke temeljene na heteronormativnim, cisonormativnim i alonormativnim načinima ponašanja ili zadovoljstva, istovremeno vodeći računa o potencijalnom utjecaju stigme i traume na seksualno zdravlje i zadovoljstvo (Nieder, Güldenring et al., 2020). Ponekad može biti prisutna određena razina nepovezanosti ili disocijacije, osobito u slučaju simptoma akutne traume (Colizzi et al., 2015). Važno je da zdravstveni radnici budu svjesni ovih potencijalnih utjecaja na seksualno zdravlje, funkcioniranje, užitak i zadovoljstvo, tako da prema potrebi mogu uputiti pacijente seksolozima koji se u svom radu bave i traumama, pružateljima usluga mentalnog zdravlja ili oboje. Oni mogu pružiti dodatnu pomoć, a također normalizirati kod TiRR pacijenata i potaknuti ih da istražuju različite puteve ozdravljenja i pristupa seksualnom užitku.

Preporuka 17.5

Preporučujemo svakom zdravstvenom radniku koji nudi skrb koja može utjecati na seksualno zdravlje da pruži informacije, pita o očekivanjima transrodnih i rodno raznolikih pojedinaca i procijeni koliko razumiju moguće promjene.

Tranzicijska skrb može pozitivno i negativno utjecati na seksualnu funkciju, užitak i zadovoljstvo (Holmberg et al., 2018; Kerckhof et al., 2019; Thurston i Allan, 2018; Tirapegui et al., 2020). U kontekstu pozitivnih promjena, rodno-afirmirajuća skrb može pomoći TiRR osobama da poboljšaju svoje seksualno funkcioniranje i povećaju svoje seksualno zadovoljstvo i užitak (Kloer et al., 2021; Özer et al., 2022; T'Sjoen et al., 2020). Međutim, u negativnom kontekstu podaci upućuju na problematične ishode seksualnog zdravlja zbog hormonskih i hirurških tretmana (Holmberg et al., 2018; Kerckhof et al., 2019, Stephenson et al., 2017; Weyers et al., 2009). Hormoni povezani s tranzicijom mogu utjecati na raspoloženje, seksualnu želju, sposobnost erekcije i ejakulacije te zdravlje genitalnog tkiva, što zatim posljedično može utjecati na seksualnu funkciju, zadovoljstvo i seksualno samoizražavanje (Defreyne, Elaut et al., 2020; Garcia i Zaliznyak, 2020; Kerckhof et al., 2019; Klein i Gorzalka, 2009; Wierckx, Elaut et al., 2014). TiRR osobe koje žele koristiti svoju izvornu genitalnu anatomiju u penetrativnom seksu mogu imati koristi od lijekova koji imaju učinak na nuspojave hormonske terapije na seksualno zdravlje, kao što je erektilna disfunkcija. To su lijekovi za TiRR osobe koje uzimaju estrogen ili antiandrogene te lokalni estrogen i/ili ovlaživači za TiRR osobe koje imaju vaginalnu atrofiju ili suhoću zbog terapije testosteronom.

Korištenje psihotropnih lijekova također može utjecati na seksualnu želju, uzbuđenje i funkciju (Montejo et al., 2015). Budući da su nekim TiRR osobama propisani lijekovi za adresiranje depresije (Heylens, Elaut et al., 2014), tjeskobe (Millet et al., 2017) ili drugih problema s mentalnim zdravljem (Dhejne et al., 2016), njihove potencijalne nuspojave na seksualno zdravlje moraju se uzeti u obzir.

Mnogi rodno-afirmirajući hirurški zahvati mogu značajno utjecati na erogene osjećaje, seksualnu želju i uzbuđenje, kao i na seksualnu funkciju i zadovoljstvo. Utjecaj tih promjena na pacijente može biti različit (Holmberg et al.,

2018). Hirurški zahvati na prsima (smanjenje grudi, mastektomija i povećanje grudi), kao i hirurški zahvati oblikovanja tijela, na primjer, mogu ponuditi željene promjene u obliku i izgledu, čime se smanjuje psihološki stres koji može poremetiti seksualno funkcioniranje, ali mogu i nepovoljno utjecati na erogene osjećaje (Bekeny et al., 2020; Claes et al., 2018; Rochlin et al., 2020). Genitalni hirurški zahvati naročito mogu imati potencijalno negativan utjecaj na seksualnu funkciju i užitak, iako će vjerovatno biti pozitivno doživljeni jer se tijelo pacijenata više usklađuje s njihovim rodnom jer potencijalno otvaraju nove puteve za seksualni užitak i zadovoljstvo (Hess et al., 2018; Holmberg et al., 2018; Kerckhof et al., 2019).

Brojni su primjeri za to u postojećoj literaturi:

- Hirurški zahvat može rezultirati smanjenjem, potpunim gubitkom ili mogućim povećanjem erogene stimulacije i/ili doživljenog osjeta u usporedbi s anatomijom pacijenta prije operacije (Garcia, 2018; Sigurjónsson et al., 2017).
- Određena hirurška opcija može biti povezana sa specifičnim ograničenjima seksualne funkcije koja se mogu manifestirati odmah, u budućnosti ili u oba slučaja, a pacijenti bi ih trebali razmotriti prije nego što donesu konačnu odluku o različitim hirurškim mogućnostima (Frey et al., 2016; Garcia, 2018; Isaacson et al., 2017).
- Posthirurške komplikacije mogu nepovoljno utjecati na seksualnu funkciju smanjenjem kvalitete seksualne funkcije (npr. nelagoda ili bol za vrijeme seksualne aktivnosti) ili onemogućavanjem zadovoljavajućeg spolnog odnosa (Kerckhof et al., 2019; Schardein et al., 2019).

Općenito govoreći, na zadovoljstvo bilo kojim medicinskim tretmanom uvelike utječu pacijentova očekivanja (Padilla et al., 2019). Jednako tako, kada pacijenti imaju nerealna očekivanja prije tretmana, mnogo je vjerovatnije da će biti nezadovoljni ishodom, svojom skrbi i zdravstvenim radnicima (Padilla et al., 2019). Zbog toga je važno pacijentima pružiti odgovarajuće informacije o mogućnostima tretmana te razumjeti i razmotriti što je pacijentu važno s obzirom na ishode (Garcia, 2021). Konačno, važno je da zdravstveni radnici osiguraju da

pacijenti razumiju potencijalne štetne utjecaje medicinskih intervencija na njihovu seksualnu funkciju i zadovoljstvo kako bi se mogla donijeti odluka utemeljena na odgovarajućim informacijama. To je relevantno i za ispunjavanje standarda informiranog pristanka (tj. rasprava i razumijevanje) i za pružanje prilike da se pacijentima i, po želji, njihovim partnerima ponude daljnja pojašnjenja (Glaser et al., 2020).

Preporuka 17.6

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama savjetuju adolescente i odrasle u vezi s prevencijom spolno prenosivih bolesti.

Svjetska zdravstvena organizacija (2015) preporučuje zdravstvenim radnicima da provedu kratak razgovor vezan uz seksualnost u primarnoj zdravstvenoj zaštiti za sve adolescente i odrasle osobe. TiRR osobama koje su seksualno aktivne ili razmišljaju o seksualnoj aktivnosti može koristiti komunikacija ili savjetovanje vezano uz seksualnost u svrhu prevencije HIV-a i spolno prenosivih bolesti. Ti su razgovori posebno važni s obzirom na to da su TiRR osobe nesrazmjerno pogođene virusom humane imunodeficijencije (HIV) i drugim spolno prenosivim bolestima u odnosu na cisrodne osobe (Baral et al., 2013; Becasen et al., 2018; Poteat et al., 2016). Međutim, malo je podataka dostupno za spolno prenosive bolesti koje nisu povezane s HIV-om, kao što su klamidija, gonoreja, sifilis, virusni hepatitis i herpes simplex virus (Tomson et al., 2021). Zajednički program Ujedinjenih naroda za HIV/AIDS procjenjuje da transrodne žene imaju 12 puta veću vjerovatnost da će živjeti s HIV-om nego druge odrasle osobe (UNAIDS, 2019). Metaanaliza je donijela procjenu ukupne globalne prevalencije HIV-a od 19 % među transrodnim ženama koje imaju seksualne odnose s muškarcima (Baral et al., 2013). Rizik od HIV-a/SPB-a koncentriran je među podskupinama TiRR-a na osnovu višestrukih bioloških, psiholoških, interpersonalnih i strukturalnih ranjivosti. Konkretno, transfeminine osobe koje imaju seksualne odnose s cisrodnim muškarcima, pripadaju manjinskim rasnim/etničkim skupinama, žive u siromaštvu i bave se seksualnim radom da bi preživjele, izložene su povećanom riziku od HIV-a/SPB-a (Becasen et al., 2018; Poteat et al., 2015; Poteat et al., 2016). Manje se zna o riziku od HIV-a/SPB-a među

transrodnim muškarcima ili rodno raznolikim AFAB osobama. Studije provedene na malom uzorku u zemljama s visokim dohotkom ukazuju na laboratorijski potvrđenu prevalenciju HIV-a od 0-4 % među transmaskulinim osobama (Becasen et al., 2018; Reisner i Murchison, 2016). Gotovo da nema istraživanja s transmaskulinim osobama koje imaju seksualne odnose s cisrodnim muškarcima u zemljama s visokom prevalencijom HIV-a. Unatoč ograničenim epidemiološkim podacima, transmaskuline osobe koje imaju seksualne odnose s cisrodnim muškarcima često prijavljuju rizik od HIV-a/SPB-a povezan s receptivnim vaginalnim i/ili analnim seksom (Golub et al., 2019; Reisner et al., 2019; Scheim et al., 2017) i mogu biti osjetljivije na dobivanje HIV-a putem vaginalnog odnosa od cisrodnih žena (prije menopauze) zbog vaginalne atrofije povezane s hormonima.

Zdravstveni će radnici morati dopuniti opće smjernice stjecanjem znanja i razvojem vještina potrebnih za razgovor o pitanjima seksualnog zdravlja s TiRR osobama, kao što je upotreba rodno-afirmirajućeg jezika (v. preporuku 17.1 u ovom poglavlju). Ključno je da zdravstveni radnici izbjegavaju pretpostavke o riziku od HIV-a/SPB-a isključivo na temelju rodnog identiteta ili anatomije pacijenta. Na primjer, mnoge transrodne osobe nisu seksualno aktivne, a TiRR osobe mogu koristiti protetiku ili igračke za seks. Kako bi pružili odgovarajuće preventivno savjetovanje, zdravstveni radnici trebali bi se raspitati o specifičnim seksualnim aktivnostima koje TiRR osobe prakticiraju i dijelovima njihova tijela (ili protetici) uključenim u te aktivnosti (ACON, 2022). Dobro pripremljeni zdravstveni radnici (što uključuje, ali se ne svodi isključivo stručnjake za mentalno zdravlje) također se mogu uključiti u podrobno savjetovanje svojih pacijenata kako bi s njima razgovarali o temeljnim pokretačima rizika od HIV-a/SPB-a (v. preporuku 17.3 u ovom poglavlju).

U svim slučajevima, zdravstveni radnici trebaju biti osjetljivi na kolektivnu i pojedinačnu povijest TiRR osoba (npr. stereotipe i stigmatu o seksualnosti trans osoba i rodnoj disforiji) i trebaju objasniti pacijentima razloge za upite vezane uz seksualnost i dobrovoljnu prirodu takvih pitanja. U raspravi o prevenciji HIV-a/SPB-a, zdravstveni radnici trebali bi se osvrnuti na cijeli niz mogućnosti prevencije, što uključuje

barijerne metode, profilaksu nakon izlaganja, profilaksu prije izlaganja i liječenje HIV-a kako bi se spriječio daljnji prijenos (WHO, 2021). O specifičnostima profilakse za TiRR osobe prije izlaganja govori se u preporuci 17.8.

Preporuka 17.7

Preporučujemo da zdravstveni radnici koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama slijede lokalne smjernice i smjernice Svjetske zdravstvene organizacije za screening, prevenciju i liječenje virusa ljudske imunodeficijencije/spolno prenosivih bolesti (HIV-a/SPB-a).

Jednako kao i cisrodnim pacijentima, TiRR adolescentima i odraslima treba ponuditi screening na HIV/SPB u skladu s postojećim smjernicama i na temelju njihova individualnog rizika od dobivanja HIV-a/SPB-a, uzimajući u obzir anatomiju i ponašanje, a ne samo rodni identitet. Tamo gdje lokalne ili nacionalne smjernice nisu dostupne, Svjetska zdravstvena organizacija (WHO, 2019a) nudi globalne preporuke; češći screening preporučuje se transrodnim osobama koje imaju seksualne odnose s cisrodnim muškarcima kao ključnoj populaciji zaraženoj HIV-om.

Rodno-afirmirajuća hirurgija genitalija i hirurške tehnike imaju implikacije na rizike od SPB-a i potrebe screeninga, kao što je navedeno u nedavnim smjernicama američkih centara za kontrolu bolesti (Workowski et al., 2021). Na primjer, transfeminine osobe koje su imale vaginoplastiku inverzije penisa koristeći samo kožu penisa i skrotuma za oblaganje vaginalnog kanala vjerovatno imaju manji rizik od urogenitalne klamidije (*Chlamydia trachomatis*) i gonoreje (*Neisseria gonorrhoeae*), ali novije hirurške tehnike koje koriste bukalnu ili uretralnu sluznicu, odnosno režnjeve peritoneuma mogle bi u teoriji povećati osjetljivost na bakterijski SPB u odnosu na upotrebu kože penisa/skrotuma (Van Gerwen et al., 2021). Rutinski screening neovagine na SPB (ako je izložena) preporučuje se za sve transfeminine osobe koje su imale vaginoplastiku (Workowski et al., 2021). Za transmaskuline osobe koje su imale metoidoplastiku s produljenjem uretre, ali ne i vaginektomiju, testiranje na bakterijski urogenitalni SPB treba uključivati cervikalni bris jer se infekcije možda neće otkriti u urinu (Workowski et al., 2021).

Nadalje, važno je da zdravstveni radnici

ponude testiranje na višestrukim anatomskim mjestima jer su spolno prenosive bolesti kod transrodnih pacijenata često ekstragenitalne (Hiransuthikul et al., 2019; Pitasi et al., 2019). U skladu s preporukama Svjetske zdravstvene organizacije (WHO, 2020), samoprikupljanje uzoraka za testiranje na SPB trebalo bi biti ponudeno kao opcija, osobito ako se pacijentima ne sviđa ili se ne žele podvrgnuti uzorkovanju koje je prikupio pružatelj usluga zbog rodne disforije, povijesti traume ili oboje. Gdje je relevantno, integracija testiranja na HIV/SPB s redovnom serologijom koja se koristi za praćenje hormonske terapije može olakšati pristup skrbi (Reisner, Radix et al., 2016; Scheim i Travers, 2017).

Preporuka 17.8

Preporučujemo zdravstvenim radnicima koji pružaju skrb transrodnim i rodno raznolikim osobama da odgovore na dileme o mogućim interakcijama antiretrovirusnih lijekova i hormona.

Za TiRR adolescente i odrasle osobe sa značajnim rizikom od infekcije HIV-om (općenito definiranom kao trajna serodiskordantna veza ili seks bez kondoma izvan obostrano monogamne veze s poznatim HIV negativnim partnerom; WHO, 2017), predekspozicijska profilaksa (PrEP) važna je opcija prevencije HIV-a (Golub et al., 2019; Sevelius et al., 2016; WHO, 2021). Kako bi potaknuli prihvaćanje PrEP-a, godine 2021. američki centri za kontrolu bolesti preporučili su da se svi seksualno aktivni adolescenti i odrasli informiraju o PrEP-u i da im se on ponudi na zahtjev (CDC, 2021). Za pružanje medicinske podrške osobama koje žive s HIV-om u nekim su okruženjima dostupne smjernice specifične za transrodne osobe (npr. *Panel on Antiretroviral Guidelines for Adults and Adolescents*, 2019).

U prevenciji i liječenju HIV-a postoje anti-retrovirusne doze i njihova primjena koje su specifične za TiRR osobe. U peroralnom PrEP-u za TiRR osobe trenutno se preporučuje samo jedna tableta svaki dan jer su studije koje pokazuju učinkovitost PrEP-a s dvostrukom dozom emtricitabina/tenofovir dizoproksil fumarata (TDF) ograničene na cisrodne muškarce (WHO, 2019c). Osim toga, iako je emtricitabin/tenofovir alafenamid (TAF) nova oralna PrEP opcija, od početka 2022. ne preporučuje se osobama u

riziku od dobivanja HIV-a receptivnim vaginalnim seksualnim odnosom zbog nedostatka dokaza (CDC, 2021). Naposljetku, dugodjelujuće injekcijske formule PrEP-a, kao i liječenje za HIV, sve su dostupnije (npr. cabotegravir za PrEP), i premda se preporučuju svim pacijentima kojima bi mogle koristiti injekcije, odnosno naznačena mjesta injiciranja (tj. glutealni mišić), mogu biti neprikladni za osobe koje su koristile punila za meka tkiva (Rael et al., 2020).

Malo je dokaza koji podupiru pojavu interakcija između lijekova, odnosno rodno-afirmirajućih hormona i PrEP lijekova. Nekoliko studija na malom uzorku, koje se primarno oslanjaju na samoprijavljenu upotrebu PrEP-a, pokazalo je smanjene koncentracije PrEP-a kod transrodnih žena koje su podvrgnute hormonskoj terapiji, iako su koncentracije ostale u zaštitnom rasponu (Yager i Anderson, 2020). Naknadna studija interakcije između lijekova koja je koristila izravno promatranu PrEP terapiju nije uspjela otkriti utjecaj hormonske terapije na koncentracije PrEP lijeka u transrodnih žena i otkrila je da su transrodne žene i muškarci koji su uzimali hormonsku terapiju postigli visoku razinu zaštite od HIV infekcije (Grant et al., 2020). No, što je najvažnije za mnoge TiRR osobe, nije otkriven utjecaj PrEP-a na koncentraciju hormona. Što se tiče liječenja HIV-a, specifični

antiretrovirusni lijekovi mogu utjecati na koncentraciju hormona; međutim, njima se može upravljati odabirom alternativnih sredstava, praćenjem i prilagodbom doziranja hormona ili oboje (Cirrincione et al., 2020), kao što je detaljno navedeno u smjernicama američkog Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi (Panel on Antiretroviral Guidelines for Adults and Adolescents, 2019). Unatoč tome, zabrinutost zbog interakcija između lijekova, posebice onih koje mogu ograničiti koncentracije hormona, predstavlja prepreku u primjeni i pridržavanju antiretrovirusne terapije za prevenciju ili liječenje HIV-a (Radix et al., 2020; Sevelius et al., 2016). Zbog toga je preporučljivo da zdravstveni radnici proaktivno rješavaju takve probleme s onima koji su kandidati za PrEP ili liječenje HIV-a. Integracija PrEP-a ili liječenja HIV-a s hormonskom terapijom može dodatno smanjiti prepreke u provedbi i pridržavanju (Reisner, Radix et al., 2016). Integracija se može postići kolokacijom ili koordinacijom sa stručnjakom za HIV ako pružatelj primarne zdravstvene zaštite nema potrebnu stručnost. Neke TiRR osobe mogu imati koristi od PrEP-a ili usluga vezanih za seksualno zdravlje koje pružaju veću privatnost i fleksibilnost, pa su stoga potrebni diferencirani modeli njihova pružanja (Wilson et al., 2021).

OSAMNAESTO POGLAVLJE

Mentalno zdravlje

Ovo poglavlje ima za cilj pružiti smjernice zdravstvenim radnicima, psihijatrima, psiholozima i drugima stručnjacima koji skrbe o mentalnom zdravlju odraslih, transrodnih i rodno raznolikih (TiRR) osoba. Ono nije zamišljeno kao zamjena za poglavlja o procjeni osoba prije početka hormonskih ili hirurških terapija. Mnogim TiRR osobama za vrijeme tranzicije neće trebati terapija ili neki drugi oblik srbi o mentalnom zdravlju, dok će drugima možda biti potrebna ta vrsta podrške (Dhejne et al., 2016).

Neka su istraživanja pokazala veću prevalenciju depresije (Witcomb et al., 2018), anksioznosti (Bouman et al., 2017) i suicidalnosti (Arcelus et al., 2016; Bränström i Pachankis, 2022; Davey et al., 2016; Dhejne, 2011; Herman et al., 2019) među TiRR osobama u odnosu na opću populaciju (Jones et al., 2019; Thorne, Witcomb et al., 2019), osobito među onima koje trebaju rodno-afirmirajuću medicinsku skrb (v. drugo poglavlje – Globalnu primjenjivost, preporuku 2.1). Međutim, transrodni identitet nije psihička bolest, a više stope (problema u području mentalnog zdravlja) povezane su s kompleksnom traumom, društvenom stigmom,

nasiljem i diskriminacijom (Nuttbrock et al., 2014; Peterson et al., 2021). Osim toga, psihijatrijski simptomi smanjuju se uz odgovarajuću rodno-afirmirajuću medicinsku i hiruršku skrb (Aldridge et al., 2020; Almazan i Keuroghlian, 2021; Bauer et al., 2015; Grannis et al., 2021) te uz aktivnosti usmjerene na smanjivanje diskriminacije i manjinskog stresa (Bauer et al., 2015; Heylens, Verroken et al., 2014; McDowell et al., 2020).

Skrb o mentalnom zdravlju provodi stručno osoblje poštujući autonomiju pacijenta i priznajući njegovu rodnu raznolikost. Zdravstveni radnici koji rade s transrodnim osobama trebali bi koristiti metodu aktivnog slušanja kao poticaj istraživanju rodnog identiteta kod osoba koje nisu sigurne u njega. Umjesto da nameću svoje koncepte ili predrasude, zdravstveni bi radnici trebali pomoći pacijentima u pronalaženju vlastita puta. Iako mnoge transrodne osobe traže tretmane ili hirurške zahvate, ili trebaju uslugu skrbi za mentalno zdravlje, neke to ipak ne čine (Margulies et al., 2021). Zbog toga se rezultati istraživanja provedenih na kliničkoj populaciji ne bi se trebali ekstrapolirati na cjelokupnu transrodnu populaciju. Adresiranje mentalnih teškoća i poremećaja ovisnosti je važno, ali ne bi trebalo biti prepreka pristupu rodnoj skrbi vezanoj uz tranziciju. Naprotiv, rješavanje

Lista preporuka:

18.1 - Preporučujemo da stručnjaci za mentalno zdravlje prije početka rodno-afirmirajućeg tretmana obrate pažnju na probleme mentalnog zdravlja koji narušavaju sposobnost informirana pristanka na takav tretman.

18.2 - Preporučujemo da stručnjaci za mentalno zdravlje ponude skrb i podršku TiRR osobama za rješavanje simptoma mentalnih teškoća koje ometaju njihovu sposobnost da sudjeluju u osnovnoj perioperativnoj rodno-afirmirajućoj skrbi.

18.3 - Ako postoje značajni problemi mentalnog zdravlja ili zlouporaba supstanci, preporučujemo da stručnjaci za mentalno zdravlje procijene potencijalni negativni učinak koji ti simptomi mogu imati na ishode specifičnih rodno-afirmirajućih kirurških zahvata.

18.4 - Preporučujemo da zdravstveni radnici procijene potrebu za psihosocijalnom i praktičnom podrškom TiRR osobama u perioperativnom razdoblju koje prethodi rodno-afirmirajućem zahvatu.

18.5 - Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju TiRR osobe i pomognu im da se suzdrže od konzumacije duhana/ nikotina prije rodno-afirmirajućih kirurških zahvata.

18.6 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da ne obustavljaju postojeće hormonske terapije pri prijemu TiRR osobe u psihijatrijsku ili drugu bolničku ustanovu, osim kada su one kontraindicirane.

18.7 - Preporučujemo da zdravstveni radnici osiguraju da se TiRR osobama, koje trebaju psihijatrijsku ili stacionarnu njegu, sve osoblje obraća odabranim imenima i osobnim zamjenicama, kao i da im se omogući pristup kupaonicama i spavaonicama u skladu s rodnim identitetom.

18.8 - Preporučujemo da se TiRR osobe podržavaju i osnažuju u razvoju i održavanju sustava socijalne podrške, uključujući vršnjačke, obiteljske i prijateljske.

18.9 - Preporučujemo zdravstvenim radnicima da ne nameću TiRR osobama provođenje obavezne psihoterapije prije početka rodno-afirmirajućih tretmana, iako potvrđujemo da psihoterapija može biti od pomoći nekim TiRR osobama.

18.10 - Preporučujemo izbjegavanje "reparativnih" i "konverzivnih terapija" usmjerenih na promjenu identiteta i rodnog izražavanja osobe zbog usklađivanja sa spolom pripisanim pri rođenju.

problema mentalnog zdravlja može doprinijeti pozitivnim ishodima skrbi povezane s tranzicijom koja pridonosi povećanju kvalitete života (Nobili et al., 2018).

Sve preporuke u ovom poglavlju donesene su na temelju detaljnog pregleda dokaza, procjene dobrobiti i štete, vrijednosti i preferencija pružatelja usluga i pacijenata, kao i potrebnih resursa i izvedivosti. U nekim slučajevima uvidamo da su dokazi ograničeni i/ili usluge možda nisu dostupne ili poželjne.

Preporuka 18.1

Preporučujemo da stručnjaci za mentalno zdravlje prije početka rodno-afirmirajućeg tretmana obrate pažnju na probleme mentalnog zdravlja koji narušavaju sposobnost informirana pristanka na takav tretman.

Budući da se općenito smatra da su pacijenti sposobni dati pristanak na liječničku skrb, bez obzira na to postoji li kognitivno oštećenje, psihoza ili druga mentalna teškoća koja umanjuje sposobnost informirana pristanka, ovo se pitanje rješava individualnom procjenom (Applebaum, 2007). Informirani pristanak ključan je za pružanje zdravstvene skrbi. Pružatelj zdravstvene skrbi mora uputiti pacijenta u rizike, dobrobiti i alternative svih ponuđenih postupaka kako bi pacijent potom mogao donijeti informiranu, slobodnu odluku (Berg et al., 2001). Kao i liječnici primarne zdravstvene zaštite ili endokrinolozi koji propisuju hormonsku terapiju, tako i hirurgi moraju dobiti informirani pristanak pacijenta. Jednako vrijedi i za stručnjake za mentalno zdravlje čiji pacijenti također trebaju dati pristanak za adresiranje simptoma mentalnih bolesti, premda u nekim slučajevima treba procijeniti sposobnost pacijenta da donese odluku o takvom obliku podrške. Psihičke teškoće i poremećaji ovisnosti, a osobito kognitivna oštećenja i psihoze, mogu oslabiti sposobnost pojedinca da razumije rizike i dobrobiti medicinskih intervencija (Hostiuc et al., 2018). Nasuprot tome, pacijent može imati ozbiljniju psihičku bolest, ali ipak biti u stanju razumjeti rizike i dobrobiti određenog tretmana (Carpenter et al., 2000). Multidisciplinarna komunikacija važna je u zahtjevnim slučajevima, a po potrebi treba koristiti stručne konzultacije (Karasic i Fraser, 2018). Mnogi pacijenti, i uz pažljiva objašnjenja, s vremenom mogu prevladati poteškoće u razumijevanju rizika i

dobrobiti određenog tretmana. Za neke pacijente adresiranje osnovnog stanja koje ometa sposobnost informiranog pristanka – na primjer rad na psihozi – predstavlja pomoć u stjecanju sposobnosti pristanka na potrebne tretmane. Međutim, problemi mentalnog zdravlja kao što su anksioznost ili depresija, koji ne utječu na sposobnost pristanka, ne bi trebali biti prepreka za rodno-afirmirajuće medicinske tretmane, osobito zato što je utvrđeno kako oni smanjuju simptomatologiju navedenih problema (Aldridge et al., 2020).

Preporuka 18.2

Preporučujemo da stručnjaci za mentalno zdravlje ponude skrb i podršku TiRR osobama za rješavanje simptoma mentalnih teškoća koje ometaju njihovu sposobnost da sudjeluju u osnovnoj perioperativnoj rodno-afirmirajućoj skrbi.

Nemogućnost adekvatnog sudjelovanja u perioperativnoj njezi zbog teškoća s mentalnim zdravljem ili ovisnosti ne bi se trebala smatrati preprekom, nego bi se trebala promatrati kao indikacija za rješavanje problema mentalnog zdravlja i socijalne podrške (Karasic, 2020). Teškoće s mentalnim zdravljem i ovisnost mogu oslabiti sposobnost pacijenta da sudjeluje u perioperativnoj skrbi (Barnhill, 2014). Redovne kontrole, njega rana i drugi postupci postoperativne skrbi (npr. dilatacija nakon vaginoplastike) mogu biti nužni za dobre ishode zahvata. Pacijent s poremećajem ovisnosti mogao bi imati poteškoće u praćenju dogovorenih termina kod pružatelja primarne zdravstvene zaštite i/ili hirusa. Pacijent s psihozom ili teškom depresijom mogao bi zanemariti svoje rane ili ne obraćati pažnju na infekciju ili znakove dehiscencije (Lee, Marsh et al., 2016). Prisutnost teškoće s mentalnim zdravljem povezana je s većom potrebom za daljnjom akutnom medicinskom i hiruskom skrbi nakon početnih operacija (Wimalawansa et al., 2014).

U takvim slučajevima adresiranje teškoća s mentalnim zdravljem ili poremećaja ovisnosti može pomoći u postizanju dobrih ishoda. Organizirana podrška obitelji i prijatelja ili patronažne zdravstvene zaštite, mogu pomoći pacijentu da sudjeluje u perioperativnoj skrbi nužnoj za nastavak zahvata. Dobrobiti adresiranja mentalnih poteškoća, koje mogu odgoditi hiruske zahvate, treba odvagati u odnosu

na rizike odgode zahvata te procijeniti utjecaj koji moguća odgoda rješavanja rodne disforije može imati na mentalno zdravlje pacijenata (Byne et al., 2018).

Preporuka 18.3

Ako postoje značajni problemi mentalnog zdravlja ili zloupotreba supstanci, preporučujemo da stručnjaci za mentalno zdravlje procijene potencijalni negativni učinak koji ti simptomi mogu imati na ishode specifičnih rodno-afirmirajućih hirurških zahvata.

Rodno-afirmirajući hirurški zahvati različito utječu na pacijenta. Neki zahvati za postizanje optimalnih rezultata zahtijevaju od pacijenta sposobnost sudjelovanja u preoperativnom planiranju, kao i uključivanje u peri- i postoperativnu njegu (Tollinche et al., 2018). Simptomi psihičkih teškoća mogu utjecati na sposobnost pacijenta da sudjeluje u planiranju i perioperativnoj skrbi nužnoj za bilo koji hirurški zahvat (Paredes et al., 2020). Procjena mentalnog statusa može pružiti priliku za razvoj strategija rješavanja potencijalnog negativnog utjecaja prisutnih simptoma na ishode i planiranje podrške jačanju sposobnosti pacijenta da sudjeluje u planiranju i skrbi/njezi. Pokazalo se da rodno-afirmirajući hirurški zahvati ublažavaju simptome rodne disforije i poboljšavaju mentalno zdravlje (Owen-Smith et al., 2018; van de Grift, Elaut et al., 2017). Navedene se dobrobiti procjenjuju u odnosu na rizike za svaki pojedini postupak potreban za nastavak tretmana. Zdravstveni radnici mogu pomoći TiRR osobama davanjem iscrpnih uputa za planiranje i perioperativnu skrb za svaki potreban hirurški zahvat (Karasic, 2020). Pružatelj usluga i pacijent mogu zajednički odlučiti o vrsti podrške ili resursima potrebnim za pridržavanje dogovorenih liječničkih kontrola, nabavu potrepština, rješavanje financijskih pitanja i upravljanje ostalim preoperativnim aktivnostima. Osim toga, mogu se raspraviti pitanja vezana uz izgled i funkcionalna očekivanja, kao i utjecaj različitih faktora na rodnu disforiju.

Preporuka 18.4

Preporučujemo da zdravstveni radnici procijene potrebu za psihosocijalnom i praktičnom podrškom TiRR osobama u perioperativnom razdoblju koje prethodi rodno-afirmirajućem zahvatu.

Bez obzira na užu specijalnost svi su zdravstveni radnici dužni podržati pacijente u njihovu pristupu nužnoj medicinskoj skrbi. Prilikom pripreme za rodno-afirmirajuće hirurške zahvate zdravstveni radnici trebali bi procijeniti razine potrebne psihosocijalne i praktične podrške (Deutsch, 2016b). Procjena je prvi korak u prepoznavanju potrebe za dodatnom podrškom i jačanju sposobnosti pacijenta da uspješno prebrodi razdoblje prije, tijekom i poslije operacije (Tollinche et al., 2018). U perioperativnom razdoblju važno je pomoći pacijentima da optimiziraju funkcioniranje, osiguraju stabilan smještaj, kada je to moguće, izgrade društvenu i obiteljsku podršku procjenom njihove jedinstvene situacije, planiraju načine postupanja u slučaju komplikacija, upravljaju potencijalnim utjecajem na posao/prihode i prevladaju dodatne prepreke s kojima se neki mogu susresti, primjerice nošenje s elektroliksom i prestanak pušenja (Berli et al., 2017). U kompleksnom zdravstvenom sistemu možda neće svi pacijenti moći samostalno pratiti sve korake specifične skrbi, zbog toga zdravstveni radnici mogu podržati i olakšati pacijentima prolazak kroz taj proces (Deutsch, 2016a).

Preporuka 18.5

Preporučujemo da zdravstveni radnici savjetuju TiRR osobe i pomognu im da se suzdrže od konzumacije duhana/nikotina prije rodno-afirmirajućih hirurških zahvata.

Konzumacija duhana i nikotina viša je u transrodnoj populaciji (Kidd et al., 2018). Međutim, mnoge TiRR osobe nisu svjesne dobro dokumentiranih zdravstvenih rizika povezanih s pušenjem (Bryant et al., 2014). Pušenje povećava rizik od razvoja zdravstvenih problema (npr. tromboze) kod osoba koje primaju hormonsku rodno-afirmirajuću terapiju, osobito estrogene (Chipkin i Kim, 2017).

Pušenje je također povezano s lošijim ishodima estetskih operacija, što uključuje opće komplikacije, nekrozu tkiva i nužnost hirurške revizije (Coon et al., 2013). Pušenje povećava i rizik od postoperativnih infekcija (Kaoutzanis et al., 2019). Dokazano je da pušenje utječe na proces postoperativnog ozdravljenja, uključujući rodno-afirmirajuće zahvate (npr. rekonstruktivnu operaciju grudi, genitalne operacije) (Pluvy, Garrido et al., 2015). Pušači imaju veći rizik od nekroze kože, sporog zacjeljivanja rana

i problema s ožiljcima zbog hipoksije i ishemije tkiva (Pluvy, Panouilleres et al., 2015). S obzirom na sve navedeno, hirurzi preporučuju prestanak pušenja prije zahvata za afirmaciju roda i suzdržavanje od pušenja do nekoliko tjedana nakon operacije, sve do potpunog zacjeljenja rana (Matei i Danino, 2015). Unatoč rizicima, prestanak pušenja može biti težak. Pušenje i konzumacija nikotina stvaraju ovisnost i također se koriste kao zaštitni mehanizam (Matei et al., 2015). Zdravstveni radnici koji pregledavaju pacijente longitudinalno prije operacije, uključujući stručnjake za mentalno zdravlje i liječnike primarne zdravstvene zaštite, trebali bi uputiti TiRR osobe na programe za prestanak pušenja ili im pružiti izravnu pomoć za prestanak (npr. lijekovima poput vareniklina ili bupropiona).

Preporuka 18.6

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da ne obustavljaju postojeće hormonske terapije pri prijemu TiRR osobe u psihijatrijsku ili drugu bolničku ustanovu, osim kada su one kontraindicirane.

Prilikom prijema u psihijatrijske ili druge bolničke ustanove TiRR osobe trebale bi nastaviti s propisanom hormonskom terapijom. Ne postoje dokazi koji podupiru rutinski prestanak uzimanja hormonske terapije prije bolničkog ili psihijatrijskog prijema. Rijetko se novoprimitelnom pacijentu može dijagnosticirati medicinska komplikacija koja zahtijeva prekid hormonske terapije, poput akutne venske tromboembolije (Deutsch, 2016a). Ne postoje čvrsti dokazi za rutinski prekid hormonske terapije prije operacije, a prije eventualnog prekida terapije treba procijeniti rizike i koristi za svakog pojedinog pacijenta (Boskey et al., 2018).

Pokazalo se da hormonska terapija poboljšava kvalitetu života i smanjuje simptome depresije i anksioznosti (Aldridge et al., 2020; Nguyen et al., 2018; Nobili et al., 2018; Owen-Smith et al., 2018, Rowniak et al., 2019). Pristup rodno-afirmirajućoj skrbi izravno je povezan sa značajnim smanjenjem rizika od pokušaja samoubojstva (Bauer et al., 2015). Prekid propisane hormonske terapije može pacijentu uskratiti njezine koristi i stoga biti u suprotnosti s ciljevima hospitalizacije.

Neki zdravstveni radnici možda nisu svjesni niskog rizika od štete i velike potencijalne

dobrobiti nastavka tretmana tranzicije u bolničkom okruženju. Istraživanje američkih i kanadskih medicinskih fakulteta otkrilo je da su studenti u prosjeku dobili pet sati nastave o LGBT osobama u svom četverogodišnjem obrazovanju (Obedin-Maliver et al., 2011). Prema anketi liječnika hitne medicine, koji često moraju donijeti brze odluke o lijekovima prilikom prijema pacijenta, 88 % njih izjavilo je da su se brinuli o transrodnim pacijentima, a samo 17,5 % njih imalo je formalno obrazovanje o ovoj populaciji (Chisolm-Straker et al., 2018). S razvojem obrazovanja o transrodnim temama sve će više zdravstvenih radnika postati svjesno važnosti nastavka hormonske terapije transrodnih pacijenata prilikom hospitalizacije.

Preporuka 18.7

Preporučujemo da zdravstveni radnici osiguraju da se TiRR osobama, koje trebaju psihijatrijsku ili stacionarnu njegu, sve osoblje obraća odabranim imenima i osobnim zamjenicama, kao i da im se omogući pristup kupaonicama i spavaonicama u skladu s rodnim identitetom.

Mnogi TiRR pacijenti susreću se s diskriminacijom u nizu zdravstvenih ustanova, uključujući bolnice, psihijatrijske bolnice, odjele za ovisnost (Grant et al., 2011). Kada se zdravstveni sistem ne uspije prilagoditi TiRR osobama, on pridonosi dugotrajnoj socijalnoj isključenosti koju su one iskusile (Karasic, 2016). Iskustva diskriminacije u zdravstvenim ustanovama dovode do izbjegavanja potrebne zdravstvene skrbi (Kcomt et al., 2020). Iskustva diskriminacije kod TiRR osoba mogu uzrokovati ideje o suicidu (Rood et al., 2015; Williams et al., 2021). Manjinski stres, povezan s odbijanjem i neafirmacijom, također je povezan sa suicidalnošću (Testa et al., 2017). Onemogućavanje pristupa kupaonicama u skladu s rodom također je povezano s višom stopom suicidalnosti (Seelman, 2016), dok je korištenje odabranih imena povezano s nižom stopom depresije i suicidalnosti (Russell et al., 2018). Strukturna, kao i internalizirana transfobija moraju se smanjiti da bi se smanjila učestalost pokušaja samoubojstva kod TiRR osoba (Brumer et al., 2015). Preduvjet za uspješno pružanje skrbi u zdravstvenim ustanovama je minimiziranje štete od transfobije i poštivanje te prihvaćanje TiRR identiteta.

Preporuka 18.8

Preporučujemo da se TiRR osobe podržavaju i osnažuju u razvoju i održavanju sistema socijalne podrške, uključujući vršnjačke, obiteljske i prijateljske.

Iako manjinski stres i izravni učinci društvene diskriminacije mogu biti štetni za mentalno zdravlje TiRR osoba, snažna društvena podrška pomaže smanjivanju štete (Trujillo et al., 2017). TiRR djeca često internaliziraju odbacivanje od obitelji i vršnjaka, kao i transfobiju koja ih okružuje (Amodeo et al., 2015). Nadalje, izloženost transfobnom zlostavljanju može utjecati na životni vijek osobe i biti osobito akutna u adolescenciji (Nuttbrock et al., 2010).

Razvoj rodno-afirmirajuće socijalne podrške štiti mentalno zdravlje. Socijalna podrška može djelovati kao zaštita mentalnog zdravlja od štetnih posljedica nasilja, stigmatizacije i diskriminacije (Bockting et al., 2013), može pomoći u upravljanju zdravstvenim sistemima (Jackson Levin et al., 2020) i doprinijeti psihološkoj otpornosti TiRR osoba (Bariola et al., 2015; Bašar i Öz, 2016). Dokazano je da su različiti izvori posebne podrške, osobito LGBTQ+ vršnjaka i obitelji, povezani s boljim ishodima mentalnog zdravlja, dobrobiti i kvalitetom života (Bariola et al., 2015; Bašar et al., 2016; Kuper, Adams et al., 2018; Puckett et al., 2019). Predlaže se da socijalna podrška olakša razvoj mehanizama suočavanja s problemima i pridonese pozitivnim emotivnim iskustvima u procesu tranzicije. (Budge et al., 2013).

Zdravstveni radnici mogu podržati pacijente u razvoju sistema socijalne podrške koji im omogućuju da budu prepoznati i prihvaćeni te im pomoći u suočavanju sa simptomima rodne disforije. Međuljudski problemi i nedostatak socijalne podrške povezani su s većom učestalošću problema mentalnog zdravlja kod TiRR osoba (Bouman, Davey et al., 2016; Davey et al., 2015) i pokazalo se da su prediktor ishoda rodno-afirmirajućih tretmana (Aldridge et al., 2020). Zbog svega navedenog zdravstveni radnici trebali bi poticati, podržavati i osnaživati TiRR osobe da razvijaju i održavaju sisteme socijalne podrške. Ta iskustva mogu potaknuti razvoj međuljudskih odnosa i pomoći u suočavanju sa socijalnom diskriminacijom, potencijalno smanjujući suicidalnost i poboljšavajući mentalno zdravlje (Pflum et al., 2015).

Preporuka 18.9

Preporučujemo zdravstvenim radnicima da ne nameću TiRR osobama provođenje obavezne psihoterapije prije početka rodno-afirmirajućih tretmana, iako potvrđujemo da psihoterapija može biti od pomoći nekim TiRR osobama.

Psihoterapija ima dugu povijest kliničkog rada s TiRR osobama (Fraser, 2009b). Ciljevi, zahtjevi, metode i principi psihoterapije bili su razvojna komponenta Standarda skrbi u njegovim početnim verzijama (Fraser, 2009a). Trenutačno se psihoterapijska pomoć i savjetovanje s odraslim TiRR osobama može tražiti da bi se riješili uobičajeni psihološki problemi povezani sa suočavanjem s rodnom disforijom te također mogu pomoći nekim pojedincima u procesu oporavka (Hunt, 2014). Psihološka skrb, uključujući psihoterapiju, nudi učinkovite alate i omogućuje pojedincu kontekstualizaciju, poput istraživanja rodnog identiteta i rodnog izražavanja, jačanja osjećaja samoprihvatanja i nade te jačanje otpornosti u neprijateljskim i demotivirajućim okruženjima (Matsuno i Izrael, 2018). Psihoterapija je utvrđeni alternativni terapijski pristup za rješavanje simptoma mentalnih teškoća koje se mogu otkriti za vrijeme početne procjene ili kasnije, prilikom praćenja rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana. Nedavna istraživanja pokazuju da, iako su simptomi mentalnih poteškoća smanjeni nakon rodno-afirmirajućeg medicinskog tretmana, razine anksioznosti ostaju visoke (Aldridge et al., 2020), što sugerira da psihološka skrb može pomoći pojedincima koji pate od simptoma anksioznosti nakon rodno-afirmirajućih tretmana.

Posljednjih godina dokumentirane su koristi i moguće koristi specifičnih psihoterapijskih modaliteta (Austin et al., 2017; Mrdnuti, 2013; Budge et al., 2021; Embaye, 2006; Fraser, 2009b; Heck et al., 2015). Osobiti modeli psihoterapije predlažu se za odrasle transrodne i nebinarne osobe (Matsuno i Israel, 2018). Međutim, potrebno je više empirijskih podataka vezanih uz komparativne koristi različitih psihoterapijskih modela (Catelan et al., 2017). Transrodne osobe psihoterapiju mogu iskusiti kao zastrašujuće, ali i korisno iskustvo (Applegarth i Nuttall, 2016), što je izazov terapeutu prilikom stvaranja suradničkog odnosa s pacijentom i praćenja medicinskih tretmana (Budge, 2015).

Iskustvo govori da se mnoge transrodne i

nebinarne osobe odlučuju podvrgnuti rodno-afirmirajućim medicinskim zahvatima uz malo ili nimalo psihoterapijskih tretmana (Spanos et al., 2021). Iako različiti modaliteti psihoterapije mogu imati različite koristi prije, tijekom i nakon rodno-afirmirajućih medicinskih tretmana, zabilježene su različite stope želje za psihoterapijom u različitim fazama tranzicije (Mayer et al., 2019). Zahtjev za psihoterapijskim tretmanom prije početka rodno-afirmirajućih medicinskih postupaka nije se pokazao korisnim i može predstavljati štetnu prepreku skrbi za one kojima ti tretmani nisu potrebni ili su im nedostupni.

Preporuka 18.10

Preporučujemo izbjegavanje “reparativnih” i “konverzivnih terapija” usmjerenih na promjenu identiteta i rodnog izražavanja osobe zbog usklađivanja sa spolom pripisanim pri rođenju.

Korištenje “reparativne” ili “konverzivne terapije” ili pokušaji “promjene” rodnog identiteta odbacuju mnoge velike medicinske organizacije i organizacije za mentalno zdravlje diljem svijeta, uključujući *World Psychiatric Association*, *Pan American Health Organization*, *American Psychiatric* i *American Psychological Associations*, *Royal College of Psychiatrists* i *British Psychological Society*. Mnoge savezne države u SAD-u zabranile su prakticiranje konverzijske terapije s maloljetnicima. Nastojanja za promjenom rodnog identiteta odnose se na intervencije stručnjaka

za mentalno zdravlje ili drugih koji pokušavaju promijeniti rodni identitet ili rodno izražavanje osobe nastojeći ih uskladiti sa spolom pripisanim pri rođenju (American Psychological Association, 2021).

Zagovornici “konverzivne terapije” sugerirali su da bi ona potencijalno mogla omogućiti osobi bolje uklapanje u njezinu društvenu okolinu. Oni također ističu da neki korisnici izričito traže pomoć u promjeni svog rodnog identiteta ili rodnog izražavanja i da bi terapeutima trebalo dopustiti da pomognu u tom smislu. Međutim, “konverzivna terapija” nije se pokazala učinkovitom (APA, 2009; Przeworski et al., 2020). Osim toga, postoje i brojne potencijalne štete. U retrospektivnim studijama povijest podvrgavanja “konverzivnoj terapiji” povezana je s jačanjem simptoma depresije, ovisnosti, suicidalnim mislima i pokušajima samoubojstva, kao i nižim obrazovnim postignućima i nižim ekonomskim statusom (Ryan et al., 2020; Salway et al., 2020; Turban, Beckwith et al., 2020). U rezolucijama Američkog psihijatrijskog udruženja iz 2021. stoji da “znanstveni dokazi i kliničko iskustvo pokazuju da nastojanja na promjeni rodnog identiteta izlažu pojedince značajnom riziku od štete” (APA, 2021).

Iako postoje prepreke za napuštanje nastojanja na promjeni rodnog identiteta, obrazovanje o izostanku dobrobiti i potencijalnoj štetnosti tih praksi može ipak značiti da će se takva terapija rjeđe preporučivati i da će se pojedinci i njihove obitelji za nju rjeđe odlučivati.

Zahvale

Karen A. Robinson, profesorici medicine na Sveučilištu Johns Hopkins i direktorici školskog centra *Evidence-based Practice*, kao i njezinom osoblju, za provođenje svih sustavnih pregleda i njihovoj pomoći u razvoju preporuka koje podupiru osmu verziju SS-a. *Etička razmatranja*: Carol Bayley, Simona Giordano i Sharon Sytsma. *Pravne perspektive*: Jennifer Levi i Phil Duran. *Provjera referenci*: Taymy Caso, Oscar Dimant, Zil Goldstein, Ali Harris, Nat Thorne. *Urednici*: Marguerite White, Jun Xia. *Administrativna podrška*: Blaine Vella, Taylor O'Sullivan i Jamie Hicks. Na kraju, želimo zahvaliti svim sudionicima koji su dali komentare tijekom javne rasprave i GATE-u (engl. *Global Action for Trans Equality*), Fondacije azijsko-pacifičke mreže transrodnih osoba (engl. *Asia Pacific Transgender Network Foundation*, APTN), Međunarodnoj udruzi lezbijki, gejeva, biseksualnih, trans i interspolnih osoba (*International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association*, ILGA), *Transgender Europe* (TGEU) za njihove korisne i konstruktivne povratne informacije o ranijoj verziji osme verzije SS-a.

Sukob interesa

Sukob interesa pregledan je u sklopu procesa odabira članova povjerenstva i na kraju procesa prije objave. Nijedan sukob interesa nije se smatrao značajnim ili posljedičnim.

Etičko odobrenje

Ovaj rukopis ne sadrži istraživanja s ljudskim sudionicima koje je proveo bilo koji od autora.

Financiranje

Ovaj projekt djelomično je financiran iz donacije Fondacije Tawani. Većina troškova bila je namijenjena Centru za praksu utemeljenu na dokazima Sveučilišta Johns Hopkins za njihov rad. Urednicima i recenzentima literature isplaćene su nominalne naknade. Članovi odbora nisu bili plaćeni za svoj doprinos. Neke putne troškove za predsjednike odbora pokrilo je Svjetsko profesionalno udruženje za zdravlje transrodnih osoba (WPATH). Rad osoblja WPATH-a i ostali interni troškovi pokriveni su iz proračuna Udruženja.

LITERATURA

- Abern, L. i Maguire, K. (2018). Contraception knowledge in transgender individuals: Are we doing enough? [9F]. *Obstetrics & Gynecology*, 131, 65S. <https://doi.org/10.1097/01.AOG.0000533319.47797.7e>.
- Achille, C., Taggart, T., Eaton, N. R., Osipoff, J., Tafuri, K., Lane, A. i Wilson, T. A. (2020). Longitudinal impact of gender-affirming endocrine intervention on the mental health and well-being of transgender youths: Preliminary results. *International Journal of Pediatric Endocrinology*, 2020(1). <https://doi.org/10.1186/s13633-020-00078-2>.
- ACON. (2022). Sexual Health—Parts and Practices. <https://www.transhub.org.au/clinicians/sexual-health>.
- Adams, N., Pearce, R., Veale, J., Radix, A., Castro, D., Sarkar, A. i Thom, K. C. (2017). Guidance and ethical considerations for undertaking transgender health research and institutional review boards adjudicating this research. *Transgender Health*, 2(1), 165–175. <https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0012>.
- Adeleye, A. J., Cedars, M. I., Smith, J. i Mok-Lin, E. (2019). Ovarian stimulation for fertility preservation or family building in a cohort of transgender men. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 36(10), 2155–2161. <https://doi.org/10.1007/s10815-019-01558-y>.
- Adeleye, A. J., Reid, G., Kao, C. N., Mok-Lin, E. i Smith, J. F. (2018). Semen parameters among transgender women with a history of hormonal treatment. *Urology*, 124, 136–141. <https://doi.org/10.1016/j.urology.2018.10.005>.
- Adelson, S. L. i American Academy of Child and Adolescent Psychiatry (AACAP) Committee on Quality Issues (CQI). (2012). Practice parameter on gay, lesbian, or bisexual sexual orientation, gender nonconformity, and gender discordance in children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 51(9), 957–974. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2012.07.004>.
- Agarwal, C. A., Scheefer, M. F., Wright, L. N., Walzer, N. K. i Rivera, A. (2018). Quality of life improvement after chest wall masculinization in female-to-male transgender patients: A prospective study using the BREAST-Q and Body Uneasiness Test. *Journal of Plastic Reconstructive & Aesthetic Surgery*, 71(5), 651–657. <https://doi.org/10.1016/j.bjps.2018.01.003>.
- Agenor, M., Peitzmeier, S. M., Bernstein, I. M., McDowell, M., Alizaga, N. M., Reisner, S. L., Pardee, D. J. i Potter, J. (2016). Perceptions of cervical cancer risk and screening among transmasculine individuals: Patient and provider perspectives. *Culture, Health and Sexuality*, 18(10), 1192–1206. <https://doi.org/10.1080/13691058.2016.1177203>.
- Aguayo-Romero, R. A., Reisen, C. A., Zea, M. C., Bianchi, F. T. i Poppen, P. J. (2015). Gender affirmation and body modification among transgender persons in Colombia. *International Journal of Transgenderism*, 16(2), 103–115. <https://doi.org/10.1080/15532739.2015.1075930>.
- Ahalt, C., Haney, C., Rios, S., Fox, M. P., Farabee, D. i Williams, B. (2017). Reducing the use and impact of solitary confinement in corrections. *International Journal of Prisoner health*, 13(1), 41–48. <https://doi.org/10.1108/IJPH-08-2016-0040>.
- Ahmad, S. i Leinung, M. (2017). The response of the menstrual cycle to initiation of hormonal therapy in transgender men. *Transgender Health*, 2(1), 176–179. <https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0023>.
- Åhs, J. W., Dhejne, C., Magnusson, C., Dal, H., Lundin, A., Arver, S., Dalman, C. i Kosidou, K. (2018). Proportion of adults in the general population of Stockholm County who want gender-affirming medical treatment. *PLoS One*, 13(10), e0204606. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0204606>.
- Ainsworth, T. A. i Spiegel, J. H. (2010). Quality of life of individuals with and without facial feminization surgery or gender reassignment surgery. *Quality of Life Research*, 19(7), 1019–1024. <https://doi.org/10.1007/s11136-010-9668-7>.
- Aires, M. M., de Vasconcelos, D. i Moraes, B. T. D. (2020). Chondrolaryngoplasty in transgender women: Prospective analysis of voice and aesthetic satisfaction. *International Journal of Transgender Health*, 22(4), 394–402. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1848690>.
- Aitken, M., Steensma, T. D., Blanchard, R., VanderLaan, D. P., Wood, H., Fuentes,

- A., Spegg, C., Wasserman, L., Ames, M., Fitzsimmons, C. L., Leef, J. H., Lishak, V., Reim, E., Takagi, A., Vinik, J., Wreford, J., Cohen-Kettenis, P. T., de Vries, A. L., Kreukels, B. P. i Zucker, K. J. (2015). Evidence for an altered sex ratio in clinic-referred adolescents with gender dysphoria. *The Journal of Sexual Medicine*, 12(3), 756–763. <https://doi.org/10.1111/jsm.12817>.
- Akgul, S., Bonny, A. E., Ford, N., Holland-Hall, C. i Chelvakumar, G. (2019). Experiences of gender minority youth with the intrauterine system. *The Journal of Adolescent Health*, 65(1), 32–38. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2018.11.010>.
- Alderson, P. (2007). Competent children? Minors' consent to health care treatment and research. *Social Science & Medicine*, 65(11), 2272–2283. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2007.08.005>.
- Aldridge, Z., Patel, S., Guo, B., Nixon, E., Bouman, W. P., Witcomb, G. i Arcelus, J. (2020). Long term effect of gender affirming hormone treatment on depression and anxiety symptoms in transgender people: A prospective cohort study. *Andrology*, 1–9. <https://doi.org/10.1111/andr.12884>.
- Aldridge, Z., Thorne, N., Marshall, E., English, C., Yip, A. K. T., Nixon, E., Witcomb, G. L., Bouman, W. P. i Arcelus, J. (2022). Understanding factors that affect well-being in trans people “later” in transition: A qualitative study. *Quality of Life Research*, <https://doi.org/10.1007/s11136-022-03134-x>.
- Alexander, T. (1997). The medical management of intersexed children: An analogue for childhood sexual abuse. *Intersex Society of North America*. <https://isna.org/articles/analog/>.
- Alford, A. V., Theisen, K. M., Kim, N., Bodie, J. A., & Pariser, J. J. (2020). Successful ejaculatory sperm cryopreservation after cessation of long-term estrogen therapy in a transgender female. *Urology*, 136, e48–e50. <https://doi.org/10.1016/j.urology.2019.08.021>.
- Allen, L. M., Hay, M. i Palermo, C. (2021). Evaluation in health professions education—Is measuring outcomes enough? *Medical Education*, 56(1), 127–136. <https://doi.org/10.1111/medu.14654>.
- Allen, L. R., Watson, L. B., Egan, A. M. i Moser, C. N. (2019). Well-being and suicidality among transgender youth after gender-affirming hormones. *Clinical Practice in Pediatric Psychology*, 7(3), 302–311. <https://doi.org/10.1037/cpp0000288>.
- Almasri, J., Zaiem, F., Rodriguez-Gutierrez, R., Tamhane, S. U., Iqbal, A. M., Prokop, L. J., Speiser, P. W., Baskin, L. S., Bancos, I. i Murad, M. H. (2018). Genital reconstructive surgery in females with congenital adrenal hyperplasia: A systematic review and meta-analysis. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 103(11), 4089–4096. <https://doi.org/10.1210/jc.2018-01863>.
- Almazan, A. N. i Keuroghlian, A. S. (2021). Association between gender-affirming surgeries and mental health outcomes. *JAMA Surgery*, 156(7), 611–618. <https://doi.org/10.1001/jamasurg.2021.0952>.
- Almeida, M., Laurent, M. R., Dubois, V., Claessens, F., O'Brien, C. A., Bouillon, R., Vanderschueren, D. i Manolagas, S. C. (2017). Estrogens and androgens in skeletal physiology and pathophysiology. *Physiology Reviews*, 97(1), 135–187. <https://doi.org/10.1152/phys-rev.00033.2015>.
- Al-Tamimi, M., Pigot, G. L., van der Sluis, W. B., van de Grift, T. C., van Moorselaar, R. J. A., Mullender, M. G., Weigert, R., Buncamper, M. E., Ozer, M., de Haseth, K. B., Djordjevic, M. L., Salgado, C. J., Belanger, M., Suominen, S., Kolehmainen, M., Santucci, R. A., Crane, C. N., Claes, K. E. Y. i Bouman, M. B. (2019). The surgical techniques and outcomes of secondary phalloplasty after metoidioplasty in transgender men: An international, multicenter case series. *The Journal of Sexual Medicine*, 16(11), 1849–1859. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2019.07.027>.
- Altman, K. (2012). Facial feminization surgery: Current state of the art. *International Journal of Oral and Maxillofacial Surgery*, 41(8), 885–894. <https://doi.org/10.1016/j.ijom.2012.04.024>.
- Alzahrani, T., Nguyen, T., Ryan, A., Dwairy, A., McCaffrey, J., Yunus, R., Forgione, J., Krepp, J., Nagy, C., Mazhari, R. i Reiner, J. (2019). Cardiovascular disease risk factors and myocardial infarction in the transgender population. *Circulation: Cardiovascular Quality and Outcomes*, 12(4), e005597. <https://doi.org/10.1161/CIRCOUTCOMES.119.005597>.

- American Academy of Child and Adolescent Psychiatry (AACAP). Sexual Orientation and Gender Identity Issues Committee. (2018). Conversion therapy policy statement. https://www.aacap.org/AACAP/Policy_Statements/2018/Conversion_Therapy.aspx.
- American College of Obstetricians and Gynecology. (2021). Health Care for transgender and gender diverse individuals: ACOG Committee Opinion, Number 823. *Obstetrics and Gynecology*, 137, e75. <https://doi.org/10.1097/AOG.0000000000004294>.
- American Medical Association. (2016). Definitions of “screening” and “medical necessity” H-320.953. Council on Medical Service. <https://policysearch.ama-assn.org/policy-finder/detail/H-320.953>.
- American Medical Association. (2021). Ethics: Informed consent. <https://www.ama-assn.org/delivering-care/ethics/informed-consent>.
- American Psychiatric Association. (1980). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (3rd ed.). American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association. (2000). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed., text rev.). American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.). American Psychiatric Association. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>.
- American Psychiatric Association. (2022). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed., text rev.). American Psychiatric Association. <https://doi.org/10.1176/appi.books.97808904257>.
- American Psychological Association. (2015). Guidelines for professional practice with transgender and gender non-conforming people. *American Psychologist*, 70(9), 832–864. <https://doi.org/10.1037/a0039906>.
- American Psychological Association. (2021). APA guidelines for psychological assessment and evaluation. <https://www.apa.org/about/policy/guidelines-psychological-assessment-evaluation.pdf>.
- American Psychological Association. (2021). APA resolution on gender identity change efforts. <https://www.apa.org/about/policy/resolution-gender-identity-change-efforts.pdf>.
- American Urological Association (AUA) Board of Directors. (2019). Pediatric decision making and differences of sex development: A Societies for Pediatric Urology and American Urological Association Joint Position Statement — American Urological Association. (n.d.). <https://www.auanet.org/guidelines/guidelines/joint-statement-on-dsd>.
- Amir, H., Yaish, I., Oren, A., Groutz, A., Greenman, Y. i Azem, F. (2020). Fertility preservation rates among transgender women compared with transgender men receiving comprehensive fertility counseling. *Reproductive Biomedicine Online*, 41(3), 546–554. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2020.05.003>.
- Amnesty International. (2020). Amnesty International UK and Liberty joint statement on puberty blockers. <https://www.amnesty.org.uk/press-releases/amnesty-international-uk-and-liberty-joint-statement-puberty-blockers>.
- Amodeo, A. L., Vitelli, R., Scandurra, C., Picariello, S. i Valerio, P. (2015). Adult attachment and transgender identity in the Italian context: Clinical implications and suggestions for further research. *International Journal of Transgenderism*, 16(1), 49–61. <https://doi.org/10.1080/15532739.2015.1022680>.
- Anai, T., Miyazaki, F., Tomiyasu, T., Matsuo, T. (2001). Risk of irregular menstrual cycles and low peak bone mass during early adulthood associated with age at menarche. *Pediatrics International*, 43(5), 483–488. <https://doi.org/10.1046/j.1442-200x.2001.01442.x>.
- Anda, R. F., Butchart, A., Felitti, V. J. i Brown, D. W. (2010). Building a framework for global surveillance of the public health implications of adverse childhood experiences. *American Journal of Preventive Medicine*, 39(1), 93–98. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2010.03.015>.
- Anderson, J. (2007). Endoscopic laryngeal web formation for pitch elevation. *The Journal of Otolaryngology*, 36(1), 6–12. <https://doi.org/10.2310/7070.2006.0153>.
- Anderson, J. A. (2014). Pitch elevation in transgendered patients: Anterior glottic

- web formation assisted by temporary injection augmentation. *Journal of Voice*, 28(6), 816–821. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2014.05.002>.
- Anderson, R. M. (2013). Positive sexuality and its impact on overall well-being. *Bundesgesundheitsblatt, Gesundheitsforschung, Gesundheitsschutz*, 56(2), 208–214. <https://doi.org/10.1007/s00103-012-1607-z>.
- Andrzejewski, J., Pampati, S., Steiner, R. J., Boyce, L. i Johns, M. M. (2020). Perspectives of transgender youth on parental support: Qualitative findings from the resilience and transgender youth study. *Health Education & Behaviour*, 109019812096550. <https://doi.org/10.1177/1090198120965504>.
- Angus, L. M., Nolan, B. J., Zajac, J. D. i Cheung, A. S. (2020). A systematic review of antiandrogens and feminization in transgender women. *Clinical Endocrinology*, 94(5), 743–752. <https://doi.org/10.1111/cen.14329>.
- Ansara, Y. G., Hegarty, P., (2012). Cisgenderism in psychology: Pathologizing and misgendering children from 1999 to 2008. *Psychology & Sexuality*, 3, 137–160. <https://doi.org/10.1080/19419899.2011.576696>.
- Antun, A., Zhang, Q., Bhasin, S., Bradlyn, A., Flanders, W. D., Getahun, D. i Goodman, M. (2020). Longitudinal changes in hematologic parameters among transgender people receiving hormone therapy. *Journal of the Endocrine Society*, 4(11), 1–11. <https://doi.org/10.1210/jendso/bvaa119>.
- Anzani, A., Lindley, L., Prunas, A. i Galupo, P. (2021). “I Use All the Parts I’m Given”: A qualitative investigation of trans masculine and nonbinary individuals’ use of body during sex. *International Journal of Sexual Health*, 33(1), 58–75. <https://doi.org/10.1080/19317611.2020.1853300>.
- Applebaum, P. S. (2007). Assessment of patients’ competence to consent to treatment. *New England Journal of Medicine*, 357(18), 1834–1840. <https://doi.org/10.1056/NEJMcp074045>.
- Applegarth, G. i Nuttall, J. (2016). The lived experience of transgender people of talking therapies. *International Journal of Transgenderism*, 17(2), 66–72. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1149540>.
- APTAN & UNDP. (2012). Lost in transition: transgender people, rights and HIV vulnerability in the Asia-Pacific region. Asia Pacific Transgender Network. <https://weareaptn.org/resource/lost-in-transition-transgender-people-rights-and-hiv-vulnerability-in-the-asia-pacific-region/>.
- APTAN. (2020a). Conversion therapy practices. Asia Pacific Transgender Network. https://weareaptn.org/wp-content/uploads/2021/03/Conversion-Therapy-2020-Indonesia_28Dec.pdf.
- APTAN. (2020b). Conversion therapy practices: Malaysia. Asia Pacific Transgender Network. https://weareaptn.org/wp-content/uploads/2021/03/Conversion-Therapy-2020-Malaysia_29Dec.pdf.
- APTAN. (2020c). Conversion therapy practices: Sri Lanka. Asia Pacific Transgender Network. https://weareaptn.org/wp-content/uploads/2021/03/Conversion-Therapy-2020-SriLanka_28Dec.pdf.
- APTAN. (2021). Conversion therapy practices: India. Asia Pacific Transgender Network. https://weareaptn.org/wp-content/uploads/2021/06/Conversion-Therapy-India_CountrySnapshot_FinalMay2021-2.pdf.
- APTAN. (2022). Towards transformative healthcare: Asia Pacific trans health and rights module. Asia-Pacific Transgender Network. <https://weareaptn.org/resource/towards-transformative-healthcare-asia-pacific-trans-health-and-rights-module/>.
- Arcelus, J., Bouman, W. P., Van Den Noortgate, W., Claes, L., Witcomb, G. i Fernandez-Aranda, F. (2015). Systematic review and meta-analysis of prevalence studies in transsexualism. *European Psychiatry*, 30(6), 807–815. <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2015.04.005>.
- Arcelus, J., Claes, L., Witcomb, G. L., Marshall, E. i Bouman, W. P. (2016). Risk factors for non-suicidal self-injury among trans youth. *Journal of Sexual Medicine*, 13(3), 402–412. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.01.003>.
- Arístegui, I., Radusky, P., Zalazar, V., Romero, M., Schwartz, J. i Sued, O. (2017). Impact of the gender identity law in Argentinean transgender women. *International Journal of Transgenderism*, 18(4), 446–456. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1314796>.
- Armund, G., Dhejne, C., Olofsson, J. I.

- i Rodriguez-Wallberg, K. A. (2017). Transgender men's experiences of fertility preservation: A qualitative study. *Human Reproduction*, 32(2), 383–390. <https://doi.org/10.1093/humrep/dew323>.
- Armuaud, G., Dhejne, C., Olofsson, J. I., Stefenson, M. i Rodriguez-Wallberg, K. A. (2020). Attitudes and experiences of health care professionals when caring for transgender men undergoing fertility preservation by egg freezing: A qualitative study. *Therapeutic Advances in Reproductive Health*, 14, 1–12. <https://doi.org/10.1177/2633494120911036>.
- Armuaud, G. M., Nilsson, J., Rodriguez-Wallberg, K. A., Malmros, J., Arvidson, J., Lampic, C. i Wettergren, L. (2017). Physicians' self-reported practice behavior regarding fertility-related discussions in pediatric oncology in Sweden. *Psychooncology*, 26(10), 1684–1690. <https://doi.org/10.1002/pon.4507>.
- Armuaud, G. M., Wettergren, L., Rodriguez-Wallberg, K. A. i Lampic, C. (2014). Desire for children, difficulties achieving a pregnancy, and infertility distress 3 to 7 years after cancer diagnosis. *Support Care Cancer*, 22(10), 2805–2812. <https://doi.org/10.1007/s00520-014-2279-z>.
- Arnett, D. K., Blumenthal, R. S., Albert, M. A., Buroker, A. B., Goldberger, Z. D., Hahn, E. J., Himmelfarb, C. D., Khera, A., Lloyd-Jones, D., McEvoy, J. W., Michos, E. D., Miedema, M. D., Muñoz, D., Smith, S. C., Jr., Virani, S. S., Williams, K. A., Sr., Yeboah, J. i Ziaeian, B. (2019). 2019 ACC/AHA Guideline on the Primary Prevention of Cardiovascular Disease: A report of the American College of Cardiology/American Heart Association Task Force on Clinical Practice Guidelines. *Circulation*, 140(11), e596–e646. <https://doi.org/10.1161/CIR.0000000000000678>.
- Arnoldussen, M., Steensma, T. D., Popma, A., van der Miesen, A. I. R., Twisk, J. W. R. i de Vries, A. L. C. (2020). Reevaluation of the Dutch approach: Are recently referred transgender youth different compared to earlier referrals? *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01691-5>.
- Ashley, F. (2019a). Gatekeeping hormone replacement therapy for transgender patients is dehumanizing. *Journal of Medical Ethics*, 45(7), 480–482. <https://doi.org/10.1136/medethics-2018-105293>.
- Ashley, F. (2019b). Homophobia, conversion therapy, and care models for trans youth: Defending the gender-affirmative approach. *Journal of LGBT Youth*, 17(4), 361–383. <https://doi.org/10.1080/19361653.2019.1665610>.
- Ashley, F. (2019c). Puberty blockers are necessary, but they don't prevent homelessness: Caring for transgender youth by supporting unsupportive Parents/guardians. *The American Journal of Bioethics*, 19, 87–89. <https://doi.org/10.1080/15265161.2018.1557277>.
- Ashley, F. (2019d). Shifts in assigned sex ratios at gender identity clinics likely reflect changes in referral patterns. *The Journal of Sexual Medicine*, 16(6), 948–949. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2019.03.407>.
- Ashley, F. (2019e). Thinking an ethics of gender exploration: Against delaying transition for transgender and gender creative youth. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 24(2), 223–236. <https://doi.org/10.1177/1359104519836462>.
- Asscheman, H., T'Sjoen, G., Lemaire, A., Mas, M., Meriggiola, M. C., Mueller, A., Kuhn, A., Dhejne, C., Morel-Journel, N. i Gooren, L. J. (2014). Venous thromboembolism as a complication of cross-sex hormone treatment of male-to-female transsexual subjects: A review. *Andrologia*, 46(7), 791–795. <https://doi.org/10.1111/and.12150>.
- Attig, R. (2022). A call for community-informed translation: Respecting Queer self-determination across linguistic lines. *Translation and Interpreting Studies*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1075/tis.21001.att>.
- Auchus, R. J., Witchel, S. F., Leight, K. R., Aisenberg, J., Azziz, R., Bachega, T. A., Baker, L. A., Baratz, A. B., Baskin, L. S., Berenbaum, S. A., Breault, D. T., Cerame, B. I., Conway, G. S., Eugster, E. A., Fracassa, S., Gearhart, J. P., Geffner, M. E., Harris, K. B., Hurwitz, R. S. i Katz, A. L. (2010). Guidelines for the development of comprehensive care centers for congenital adrenal hyperplasia: Guidance from the CARES foundation initiative. *International Journal of Pediatric Endocrinology*, 2010. <https://doi.org/10.1155/2010/101010>.

- [org/10.1155/2010/275213](https://doi.org/10.1155/2010/275213).
- Aucoin, M. W. i Wassersug, R. J. (2006). The sexuality and social performance of androgen-deprived (castrated) men throughout history: Implications for modern day cancer patients. *Social Science & Medicine*, 63(12), 3162–3173. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2006.08.007>.
- Auer, M. K., Fuss, J., Nieder, T. O., Briken, P., Biedermann, S. V., Stalla, G. K., Beckmann, M. W. i Hildebrandt, T. (2018). Desire to have children among transgender people in Germany: A cross-sectional multi-center study. *The Journal of Sexual Medicine*, 15(5), 757–767. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.03.083>.
- Auldridge, A., Tamar-Mattis, A., Kennedy, S., Ames, E. i Tobin, H. J. (2012). Improving the lives of transgender older adults: Recommendations for policy and practice national center for transgender equality; services and advocacy for GLBT elders. <https://www.sageusa.org/resource-posts/improving-the-lives-of-transgender-older-adults/ accessed3/14/2022>.
- Aurat Foundation. (2016). Silent no more: Transgender community in Pakistan: Research study. <https://www.aidsda-tahub.org/sites/default/files/resource/transgender-community-pakistan-2016.pdf>.
- Austin, A. i Goodman, R. (2017). The impact of social connectedness and internalized transphobic stigma on self-esteem among transgender and gender non-conforming adults. *Journal of Homosexuality*, 64(6), 825–841. <https://doi.org/10.1080/00918369.2016.1236587>.
- Austin, A., Craig, S. L. i Alessi, E. J. (2017). Affirmative cognitive behavior therapy with transgender and gender nonconforming adults. *Psychiatric Clinics of North America*, 40(1), 141–156. <https://doi.org/10.1016/j.psc.2016.10.003>.
- Austin, A., Craig, S. L. i McInroy, L. B. (2016). Toward transgender affirmative social work education. *Journal of Social Work Education*, 52(3), 297–310. <https://doi.org/10.1080/10437797.2016.1174637>.
- Australian Psychological Society. (2021). Use of psychological practices that attempt to change or suppress a person's sexual orientation or gender. Australian Psychological Society position statement. https://psychology.org.au/get-media/7bb91307-14ba-4a24-b10b-750f85b0b729/updated_aps_position_statement_conversion_practices.pdf.
- Azagba, S., Latham, K. i Shan, L. (2019). Cigarette, smokeless tobacco, and alcohol use among transgender adults in the United States. *International Journal of Drug Policy*, 73, 163–169. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2019.07.024>.
- Azul, D. (2015). Transmasculine people's vocal situations: A critical review of gender-related discourses and empirical data. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 50(1), 31–47. <https://doi.org/10.1111/1460-6984.12121>.
- Azul, D. (2016). Gender-related aspects of transmasculine people's vocal situations: Insights from a qualitative content analysis of interview transcripts. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 51(6), 672–684. <https://doi.org/10.1111/1460-6984.12239>.
- Azul, D., Arnold, A. i Neuschaefer-Rube, C. (2018). Do transmasculine speakers present with gender-related voice problems? Insights from a participant-centered mixed-methods study. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 61(1), 25–39. <https://doi.org/10.1044/2017.JSLHR-S-16-0410>.
- Azul, D. i Hancock, A. B. (2020). Who or what has the capacity to influence voice production? Development of a transdisciplinary theoretical approach to clinical practice addressing voice and the communication of speaker socio-cultural positioning. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 22(5), 559–570. <https://doi.org/10.1080/17549507.2019.1709544>.
- Azul, D., Hancock, A. B., Lundberg, T., Nygren, U. i Dhejne, C. (2022). Supporting well-being in gender diverse people: A tutorial for implementing conceptual and practical shifts towards culturally-responsive, person-centered care in speech-language pathology. *American Journal of Speech-Language Pathology*, Advance online publication. https://doi.org/10.1044/2022_AJSLP-21-00322.
- Azul, D. i Neuschaefer-Rube, C. (2019). Voice function in gender-diverse people assigned female at birth: Results from a participant-centered mixed-methods study

- and implications for clinical practice. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 62(9), 3320–3338. https://doi.org/10.1044/2019_JSLHR-S-19-0063.
- Azul, D., Nygren, U., Södersten, M. i Neuschaefer-Rube, C. (2017). Transmasculine people's voice function: A review of the currently available evidence. *Journal of Voice*, 31(2), 261.e9–261.e23. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2016.05.005>.
- Babu, R. i Shah, U. (2021). Gender identity disorder (GID) in adolescents and adults with differences of sex development (DSD): A systematic review and meta-analysis. *Journal of Pediatric Urology*, 17(1), 39–47. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2020.11.017>.
- Badowski, M. E., Britt, N., Huesgen, E. C., Lewis, M. M., Miller, M. M., Nowak, K. i Smith, R. O. (2021). Pharmacotherapy considerations in transgender individuals living with human immunodeficiency virus. *Pharmacotherapy: The Journal of Human Pharmacology and Drug Therapy*, 41(3), 299–314. <https://doi.org/10.1002/phar.2499>.
- Baker, K. E., Wilson, L. M., Sharma, R., Dukhanin, V., McArthur, K. i Robinson, K. A. (2021). Hormone therapy, mental health, and quality of life among transgender people: A systematic review. *Journal of the Endocrine Society*, 5(4), bvab011. <https://doi.org/10.1210/jendso/bvab011>.
- Bakko, M. i Kattari, S. K. (2021). Differential access to transgender inclusive insurance and healthcare in the United States: challenges to health across the life course. *Journal of Aging & Social Policy*, 33(1), 67–81. <https://doi.org/10.1080/08959420.2019.1632681>.
- Balakrishnan, T. M., Nagarajan, S. i Jaganmohan, J. (2020). Retrospective study of prosthetic augmentation mammo-plasty in transwomen. *Indian Journal of Plastic Surgery: Official Publication of the Association of Plastic Surgeons of India*, 53(1), 42–50. <https://doi.org/10.1055/s-0040-1709427>.
- Baleige, A., de la Chenelie, M., Dassonneville, C. i Martin, M. J. (2021). Following ICD-11, rebuilding mental health care for transgender persons: Leads from field experimentations in Lille, France. *Transgender Health*, 7(1), 1–6. <https://doi.org/10.1089/trgh.2020.0143>.
- Banbury, S. (2004). Coercive sexual behavior in British prisons as reported by adult ex-prisoners. *The Howard Journal of Criminal Justice*, 43(2), 113–130. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2311.2004.00316.x>.
- Banks, K., Kyinn, M., Leemaqz, S. Y., Sarkodie, E., Goldstein, D. i Irwig, M.S. (2021). Blood pressure effects of gender-affirming hormone therapy in transgender and gender-diverse adults. *Hypertension*, 77(6), 2066–2074. <https://doi.org/10.1161/HYPERTENSIONAHA.120.16839>.
- Bangalore Krishna, K., Fuqua, John S., Rogol, Alan D., Klein, Karen O., Popovic, J., Houk, Christopher P., Charmandari, E. i Lee, Peter A. (2019). Use of gonadotropin-releasing hormone analogs in children: Update by an international consortium. *Hormone Research in Paediatrics*, 91 (6), 357–372. <https://doi.org/10.1159/000501336>.
- Bangalore Krishna, K., Kogan, B. A., Mazur, T., Hoebeke, P., Bogaert, G. i Lee, P. A. (2021). Individualized care for patients with intersex (differences of sex development): Part 4/5. Considering the Ifs, Whens, and Whats regarding sexual-reproductive system surgery. *Journal of Pediatric Urology*, 17(3), 338–345. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2021.02.011>.
- Baral, S. D., Poteat, T., Strömdahl, S., Wirtz, A. L., Guadamuz, T. E. i Beyrer, C. (2013). Worldwide burden of HIV in transgender women: A systematic review and meta-analysis. *The Lancet Infectious Diseases*, 13(3), 214–222. [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(12\)70315-8](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(12)70315-8).
- Baram, S., Myers, S. A., Yee, S. i Librach, C. L. (2019). Fertility preservation for transgender adolescents and young adults: A systematic review. *Human Reproduction Update*, 25(6), 694–716. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmz026>.
- Baratz, A. B., Sharp, M. K. i Sandberg, D. E. (2014). Disorders of sex development peer support. *Understanding Differences and Disorders of Sex Development (DSD)*, 27, 99–112. <https://doi.org/10.1159/000363634>.
- Barker, H. i Bariola, E., Lyons, A., Leonard, W., Pitts, M., Badcock, P. i Couch, M. (2015). Demographic and psychosocial factors associated with psychological distress and resilience among transgender individuals. *American Journal of Public Health*, 105(10),

- 2108–2116. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2015.302763>.
- Barnhill, J. W. (2014). Perioperative care of the patient with psychiatric disease. U: C. R. MacKenzie, C. N. Cornell i D. G. Memtsoudis (ur.), *Perioperative care of the orthopedic patient*, 197–205. Springer.
- Barrow, K. i Apostle, D. (2018). Addressing mental health conditions often experienced by transgender and gender expansive children. U: C. E. Keo-Meier i D. E. Ehrensaft (ur.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*. American Psychological Association. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1chrwv9>.
- Bartels, L. i Lynch, S. (2017).. Transgender prisoners in Australia: An examination of the issues, law and policy. *Flinders Law Journal*, 19(2), 185–231. <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/FlinLawJl/2017/8.pdf>.
- Bartholomaeus, C. i Riggs, D. W. (2019). Transgender and non-binary Australians' experiences with healthcare professionals in relation to fertility preservation. *Culture, Health and Sexuality*, 22(2), 129–145. <https://doi.org/10.1080/13691058.2019.1580388>.
- Bartholomaeus, C., Riggs, D. W. i Sansfaçon, A. P. (2020). Expanding and improving trans affirming care in Australia: Experiences with healthcare professionals among transgender young people and their parents. *Health Sociology Review*, 30(1), 58–71. <https://doi.org/10.1080/14461242.2020.1845223>.
- Başar, K. i Öz, G. (2016). Resilience in individuals with gender dysphoria: Association with perceived social support and discrimination. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 27(4), 225–234.
- Başar, K., Öz, G. i Karakaya, J. (2016). Perceived discrimination, social support, and quality of life in gender dysphoria. *Journal of Sexual Medicine*, 13(7), 1133–1141. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.04.071>.
- Bauer, R. (2018). Bois and grrrls meet their daddies and mommies on gender playgrounds: Gendered age play in the les-bi-trans-queer BDSM communities. *Sexualities*, 21(1–2), 139–155. <https://doi.org/10.1177/1363460716676987>.
- Bauer, G. R. i Hammond, R. (2015). Toward a broader conceptualization of trans women's sexual health. *The Canadian Journal of Human Sexuality*, 24(1), 1–11. <https://doi.org/10.3138/cjhs.24.1-CO1>.
- Bauer, G. R., Hammond, R., Travers, R., Kaay, M., Hohenadel, K. M. i Boyce, M. (2009). "I don't think this is theoretical; this is our lives": How erasure impacts health care for transgender people. *Journal of Association in Nurses in AIDS Care*, 20(5), 348–361. <https://doi.org/10.1016/j.jana.2009.07.004>.
- Bauer, G. R., Lawson, M. L. i Metzger, D. L. (2022). Do clinical data from transgender adolescents support the phenomenon of "rapid-onset gender dysphoria"? *The Journal of Pediatrics*, 243, 224–227. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2021.11.020>.
- Bauer, G., Pacaud, D., Couch, R., Metzger, D., Gale, L., Gotovac, S., Mokashi, A., Feder, S., Raiche, J., Speechley, K. N., Temple Newhook, J., Ghosh, S., Sansfaçon, A., Susset, F. i Lawson, M. & Trans Youth CAN! Research Team. (2021). Transgender youth referred to clinics for gender-affirming medical care in Canada. *Pediatrics*, 148 (5), e2020047266. <https://doi.org/10.1542/peds.2020-047266>.
- Bauer, G. R., Scheim, A. I., Deutsch, M. B. i Massarella, C. (2014). Reported emergency department avoidance, use, and experiences of transgender persons in Ontario, Canada: Results from a respondent-driven sampling survey. *Annals of Emergency Medicine*, 63(6), 713–720. <https://doi.org/10.1016/j.annemergmed.2013.09.027>.
- Bauer, G. R., Scheim, A. I., Pyne, J., Travers, R. i Hammond, R. (2015). Intervenable factors associated with suicide risk in transgender persons: a respondent driven sampling study in Ontario, Canada. *BMC Public Health*, 15, 525. <https://doi.org/10.1186/s12889-015-1867-2>.
- Beach, L. B., Elasy, T. A. i Gonzales, G. (2018). Prevalence of self-reported diabetes by sexual orientation: Results from the 2014 Behavioral Risk Factor Surveillance System. *LGBT Health*, 5(2), 121–130. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2017.0091>.
- Beauchamp, T. L. i Childress, J. F. (2019). *Principles of biomedical ethics* (8. izd.). Oxford University Press.
- Becasen, J. S., Denard, C. L., Mullins, M. M., Higa, D. H. i Sipe, T. A. (2018). Estimating the prevalence of HIV and sexual behaviors among the US transgender population: A

- systematic review and meta-analysis, 2006–2017. *American Journal of Public Health*, 109(1), e1–e8. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2018.304727>.
- Becerra-Culqui, T. A., Liu, Y., Nash, R., Cromwell, L., Flanders, W. D., Getahun, D., Giammattei, S. V., Hunkeler, E. M., Lash, T. L., Millman, A., Quinn, V. P., Robinson, B., Roblin, D., Sandberg, D. E., Silverberg, M. J., Tangpricha, V. i Goodman, M. (2018). Mental health of transgender and gender nonconforming youth compared with their peers. *Pediatrics*, 141(5), e20173845. <https://doi.org/10.1542/peds.2017-3845>.
- Beck, A. J. (2014). Sexual victimization in prisons and jails reported by inmates, 2011–12. PREA Data Collection Activities.
- Becker, I., Auer, M., Barkmann, C., Fuss, J., Möller, B., Nieder, T. O., Fahrenkrug, S., Hildebrandt, T. i Richter-Appelt, H. (2018). A cross-sectional multicenter study of multidimensional body image in adolescents and adults with gender dysphoria before and after transition-related medical interventions. *Archives of Sexual Behaviour*, 47(8), 2335–2347. <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1278-4>.
- Becker-Hebly, I., Fahrenkrug, S., Campion, F., Richter-Appelt, H., Schulte-Markwort, M. i Barkmann, C. (2021). Psychosocial health in adolescents and young adults with gender dysphoria before and after gender-affirming medical interventions: A descriptive study from the Hamburg Gender Identity Service. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 30(11), 1755–1767. <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01640-2>.
- Beek, T. F., Cohen-Kettenis, P. T. i Kreukels, B. P. (2016). Gender incongruence/gender dysphoria and its classification history. *International Review of Psychiatry* 28(1), 5–12. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1091293>.
- Beek, T. F., Kreukels, B. P. C., Cohen-Kettenis, P. T. i Steensma, T. D. (2015). Partial treatment requests and underlying motives of applicants for gender affirming interventions. *The Journal of Sexual Medicine*, 12(11), 2201–2205. <https://doi.org/10.1111/jsm.13033>.
- Bekeny, J. C., Zolper, E. G., Fan, K. L. i Del Corral, G. (2020). Breast augmentation for transfeminine patients: Methods, complications, and outcomes. *Gland Surgery*, 9(3), 788–796. <https://doi.org/10.21037/g.s.2020.03.18>.
- Bellinga, R. J., Capitán, L., Simon, D. i Tenorio, T. (2017). Technical and clinical considerations for facial feminization surgery with rhinoplasty and related procedures. *JAMA Facial Plastic Surgery*, 19(3), 175–181. <https://doi.org/10.1001/jamafacial.2016.1572>.
- Belsky, J. (1993). Etiology of child maltreatment: A developmental-ecological analysis. *Psychological Bulletin*, 114(3), 413–434. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.114.3.413>.
- Benedetti, M. G., Furlini, G., Zati, A. i Letizia Mauro, G. (2018). The effectiveness of physical exercise on bone density in osteoporotic patients. *Biomed Research International*, 2018, 4840531. <https://doi.org/10.1155/2018/4840531>.
- Benestad, E. E. P. (2010). From gender dysphoria to gender euphoria: An assisted journey. *Sexologies*, 19(4), 225–231. <https://doi.org/10.1016/j.sexol.2010.09.003>.
- Bennecke, E., Bernstein, S., Lee, P., van de Grift, T. C., Nordenskjöld, A., Rapp, M., Simmonds, M., Streuli, J. C., Thyen, U. i Wiesemann, C. (2021). Early genital surgery in disorders/differences of sex development: Patients' perspectives. *Archives of Sexual Behavior*. <https://doi.org/10.1007/s10508-021-01953-6>.
- Bentsianov, S., Gordon, L., Goldman, A., Jacobs, A. i Steever, J. (2018). Use of copper intrauterine device in transgender male adolescents. *Contraception*, 98(1), 74–75. <https://doi.org/10.1016/j.contraception.2018.02.010>.
- Berenbaum, S. A. (2018). Evidence needed to understand gender identity: Commentary on Turban & Ehrensaft (2018). *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 59(12), 1244–1247. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12997>.
- Berenbaum, S., Beltz, A. i Corley, R. (2015). The importance of puberty for adolescent development: Conceptualization and measurement. *Advances in Child Development and Behavior*, 48, 53–92. <http://dx.doi.org/10.1016/bs.acdb.2014.11.002>.
- Berg, J. W., Appelbaum, P. S., Lidz, C. W. i Parker, L. (2001). *Informed consent: Legal theory and clinical practice* (2nd ed.). Oxford University Press.

- Berg, D & Edwards-Leeper, L. (2018). Child and family assessment. U: C. E. Keo-Meier i D. E. Ehrensaft (ur.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*, 101–124. American Psychological Association. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1chrwv9>.
- Berger, I. i Mooney-Somers, J. (2017). Smoking cessation programs for lesbian, gay, bisexual, transgender, and intersex people: A content-based systematic review. *Nicotine & Tobacco Research*, 19(12), 1408–1417. <https://doi.org/10.1093/ntr/ntw216>.
- Berli, J. U., Knudson, G., Fraser, L., Tangpricha, V., Ettner, R., Ettner, F. M., Safer, J. D., Graham, J., Monstrey, S. i Schechter, L. (2017). What surgeons need to know about gender confirmation surgery when providing care for transgender individuals: A review. *JAMA Surgery*, 152(4), 394–400. <https://doi.org/10.1001/jama-surg.2016.5549>.
- Berli, J. U., Monstrey, S., Safa, B. i Chen, M. (2021). Neourethra creation in gender phalloplasty: Differences in techniques and staging. *Plastic Reconstructive Surgery*, 147(5), 801e–811e. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000007898>.
- Bertalan, R., Lucas-Herald, A., Kolesinska, Z., Berra, M., Cools, M., Balsamo, A. i Hiort, O. (2018). Evaluation of DSD training schools organized by cost action BM1303 "DSDnet." *Orphanet Journal of Rare Diseases*, 13(1). <https://doi.org/10.1186/s13023-018-0967-3>.
- Bertelloni, S. i Mul, D. (2008). Treatment of central precocious puberty by GnRH analogs: Long-term outcome in men. *Asian Journal of Andrology*, 10(4), 525–534. <https://doi.org/10.1111/j.1745-7262.2008.00409.x>.
- Bertelloni, S., Baroncelli, G. I., Ferdeghini, M., Menchini-Fabris, F. i Saggese, G. (2000). Final height, gonadal function and bone mineral density of adolescent males with central precocious puberty after therapy with gonadotropin-releasing hormone analogues. *European Journal of Pediatrics*, 159(5), 369–374. <https://doi.org/10.1007/s004310051289>.
- Bertin, C., Abbas, R., Andrieu, V., Michard, F., Rioux, C., Descamps, V. i Bouscarat, F. (2019). Illicit massive silicone injections always induce chronic and definitive silicone blood diffusion with dermatologic complications. *Medicine*, 98(4), e14143. <https://doi.org/10.1097/MD.00000000000014143>.
- Bertrand, B., Perchenet, A. S., Colson, T. R., Drai, D. i Casanova, D. (2017). Female-to-male transgender chest reconstruction: A retrospective study of patient satisfaction. *Annales de Chirurgie Plastique Esthétique*, 62(4), 303–307. <https://doi.org/10.1016/j.anplas.2017.05.005>.
- Bhattacharya, S. i Ghosh, D. (2020). Studying physical and mental health status among hijra, kothi and transgender community in Kolkata, India. *Social Science & Medicine*, 265, 113412. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113412>.
- Bisbey, T. M., Reyes, D. L., Traylor, A. M. i Salas, E. (2019). Teams of psychologists helping teams: The evolution of the science of team training. *American Psychologist*, 74(3), 278–289. <https://doi.org/10.1037/amp0000419>.
- Bishop, A. (2019). Harmful treatment: the global reach of so-called conversion therapy. *Outright Action International*. https://outrightinternational.org/sites/default/files/ExecSumm_SinglePagesRandL.pdf.
- Bisson, J. R., Chan, K. J. i Safer, J. D. (2018). Prolactin levels do not rise among transgender women treated with estradiol and spiro-lactone. *Endocrine Practice*, 24(7), 646–651. <https://doi.org/10.4158/EP-2018-0101>.
- Bizic, M. R., Jeftovic, M., Pusica, S., Stojanovic, B., Duisin, D., Vujovic, S., Rakic, V. i Djordjevic, M. L. (2018). Gender Dysphoria: Bioethical aspects of medical treatment. *Biomed Research International*, 2018, 9652305. <https://doi.org/10.1155/2018/9652305>.
- Blackless, M., Charuvastra, A., Derryck, A., Fausto-Sterling, A., Lauzanne, K. i Lee, E. (2000). How sexually dimorphic are we? Review and synthesis. *American Journal of Human Biology*, 12(2), 151. [https://doi.org/10.1002/\(sici\)1520-6300\(200003/04\)12:2<151::aid-ajhb1>3.3.co;2-6](https://doi.org/10.1002/(sici)1520-6300(200003/04)12:2<151::aid-ajhb1>3.3.co;2-6).
- Blecher, G. A., Christopher, N. i Ralph, D. J. (2019). Prosthetic placement after phalloplasty. *Urologic Clinics of North America*, 46(4), 591–603. <https://doi.org/10.1016/j.ucl.2019.07.013>.
- Block, C. (2017). Making a case for transmasculine voice and communication

- training. *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups*, 2(3), 33–41. <https://doi.org/10.1044/persp2.SIG3.33>.
- Blondeel, K., de Vasconcelos, S., García-Moreno, C., Stephenson, R., Temmerman, M. i Toskin, I. (2018). Violence motivated by perception of sexual orientation and gender identity: A systematic review. *Bulletin of the World Health Organization*, 96(1), 29–41L. <https://doi.org/10.2471/BLT.17.197251>.
- Bloom, T. M., Nguyen, T. P., Lami, F., Pace, C. C., Poulakis, Z., Telfer, M., Taylor, A., Pang, K. C. i Tollit, M. A. (2021). Measurement tools for gender identity, gender expression, and gender dysphoria in transgender and gender-diverse children and adolescents: A systematic review. *The Lancet Child & Adolescent Health*. [https://doi.org/10.1016/s2352-4642\(21\)00098-5](https://doi.org/10.1016/s2352-4642(21)00098-5).
- Blosnich, J. R., Brown, G. R., Shipherd, J. C., Kauth, M., Piegari, R. I. i Bossarte, R. M. (2013). Prevalence of gender identity disorder and suicide risk among trans-gender veterans utilizing veterans health administration care. *American Journal of Public Health*, 103(10), e27–e32. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2013.301507>.
- Bockting, W. O., Miner, M. H., Swinburne Romine, R. E., Hamilton, A. i Coleman, E. (2013). Stigma, mental health, and resilience in an online sample of the US transgender population. *American Journal of Public Health*, 103(5), 943–951. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2013.301241>.
- Bockting, W. i Coleman, E. (2016). Developmental stages of the transgender coming-out process: Toward an integrated identity. U: R. Ettner, S. Monstrey i E. Coleman (ur.), *Principles of transgender medicine and surgery*, 137–158. Routledge/Taylor & Francis Group.
- Boedecker, A. L. (2011). *The transgender guidebook: Keys to a successful transition*. Boedecker.
- Bonnington, A., Dianat, S., Kerns, J., Hastings, J., Hawkins, M., De Haan, G. i Obedin-Maliver, J. (2020). Society of family planning clinical recommendations: Contraceptive counseling for transgender and gender diverse people who were female sex assigned at birth. *Contraception*, 102(2), 70–82. <https://doi.org/10.1016/j.contraception.2020.04.001>.
- Borgström, B., Fridström, M., Gustafsson, B., Ljungman, P. i Rodriguez-Wallberg, K. A. (2020). A prospective study on the long-term outcome of prepubertal and pubertal boys undergoing testicular biopsy for fertility preservation prior to hematologic stem cell transplantation. *Pediatric Blood Cancer*, 67(9), e28507. <https://doi.org/10.1002/pbc.28507>.
- Borghesi-Razavi, H., Fragoza-Padilla, V., Hargus, G., Bakhti, S. i Schick, U. (2014). Meningioma: The unusual growth in a transsexual patient after estrogen-progesterone therapy. *SOJ Neurology*, 1(1), 1–3. <https://doi.org/10.15226/2374-6858/1/2/00109>.
- Boskey, E. R., Taghinia, A. H. i Ganor, O. (2019). Association of surgical risk with exogenous hormone use in transgender patients: A systematic review. *JAMA Surgery* 154(2), 159–169. <https://doi.org/10.1001/jama-surg.2018.4598>.
- Boskey, E., Taghinia, A. i Ganor, O. (2018). Public accommodation laws and gender panic in clinical settings. *AMA Journal of Ethics*, 20(11), 1067–1074. <https://doi.org/10.1001/amajethics.2018.1067>.
- Bouman, M. B., van der Sluis, W. B., van Woudenberg Hamstra, L. E., Buncamper, M. E., Kreukels, B. P. C., Meijerink, W. i Mullender, M. G. (2016). Patient-reported esthetic and functional outcomes of primary total laparoscopic intestinal vaginoplasty in transgender women with penoscrotal hypoplasia. *Journal of Sexual Medicine*, 13(9), 1438–1444. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.06.009>.
- Bouman, W. P., Claes, L., Brewin, N., Crawford, J. R., Millet, N., Fernandez-Aranda, F. i Arcelus, J. (2017). Transgender and anxiety: A comparative study between transgender people and the general population. *International Journal of Transgenderism*, 18(1), 16–26. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1258352>.
- Bouman, W. P., Davey, A., Meyer, C., Witcomb, G. L. i Arcelus, J. (2016). Predictors of psychological well-being among treatment seeking transgender individuals. *Sexual and Relationship Therapy*, 31(3), 359–375. <https://doi.org/10.1080/14681994.2016.1184754>.
- Bouman, W. P., Richards, C., Addinall, R. M., Arango de Montis, I., Duisin, D., Estiva, I., Fisher, A., Harte, F., Khoury, B., Lu, Z.,

- Marais, A., Mattila, A., Nayarana, R. D., Nieder, T. O., Robles-Garcia, R., Roque Guerra, A., Tereshkevich, D., T'Sjoen, G. i Wilson, D. (2014). Yes and yes again: Are standards of care which require two signatures for genital reconstructive surgery ethical? *Sex and Relationship Therapy*, 29(4), 377–389. <https://doi.org/10.1080/14681994.2014.954993>.
- Bouman, W. P., Schwend, A. S., Motmans, J., Smiley, A., Safer, J. D., Deutsch, M. B., Adams, N. J. i Winter, S. (2017). Language and trans health. *International Journal of Transgenderism*, 18(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1262127>.
- Bowling, J., Baldwin, A. i Schnarrs, P. W. (2019). Influences of health care access on resilience building among transgender and gender non-binary individuals. *International Journal of Transgenderism*, 20(2–3), 205–217. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1595807>.
- Boyd, J. (2019). Aging in place, caregiving, and long-term care for transgender adults. U: C. Hardacker, K. Ducheny i M. Houlber (ur.), *Transgender and gender nonconforming health and aging*, 175–190. Springer.
- Bradford, J., Reisner, S. L., Honnold, J. A. i Xavier, J. (2013). Experiences of transgender-related discrimination and implications for health: Results from the Virginia Transgender Health Initiative Study. *American Journal of Public Health*, 103(10), 1820–1829. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2012.300796>.
- Bradford, N. J., Rider, G. N., Catalpa, J. M., Morrow, Q. J., Berg, D. R., Spencer, K. G. i McGuire, J. K. (2018). Creating gender: A thematic analysis of genderqueer narratives. *International Journal of Transgenderism*, 20(2–3), 155–168. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1474516>.
- Brain, C. E., Creighton, S. M., Mushtaq, I., Carmichael, P. A., Barnicoat, A., Honour, J. W., Larcher, V. i Achermann, J. C. (2010). Holistic management of DSD. *Best Practice & Research Clinical Endocrinology & Metabolism*, 24(2), 335–354. <https://doi.org/10.1016/j.beem.2010.01.006>.
- Branski, R. C., Verdolini, K., Sandulache, V., Rosen, C. A. i Hebda, P. A. (2006). Vocal fold wound healing: A review for clinicians. *Journal of Voice*, 20(3), 432–442. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2005.08.005>.
- Bränström, R. i Pachankis, J. E. (2021). Country-level structural stigma, identity concealment, and day-to-day discrimination as determinants of transgender people's life satisfaction. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 56(9), 1537–1545. <https://doi.org/10.1007/s00127-021-02036-6>.
- Bränström, R., Stormbom, I., Bergendal, M. i Pachankis, J. (2022). Transgender-based disparities in suicidality: A population-based study of key predictions from four theoretical models. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 52, 401–412. <https://doi.org/10.1111/sltb.12830>.
- Braun, H., Nash, R., Tangpricha, V., Brockman, J., Ward, K. i Goodman, M. (2017). Cancer in transgender people: Evidence and methodological considerations. *Epidemiologic Reviews*, 39(1), 93–107. <https://doi.org/10.1093/epirev/mxw003>.
- Braun, H., Zhang, Q., Getahun, D., Silverberg, M. J., Tangpricha, V., Goodman, M. i Yeung, H. (2021). Moderate-to-severe acne and mental health symptoms in transmasculine persons who have received testosterone. *JAMA Dermatology*, 157(3), 344–346. <https://doi.org/10.1001/jamadermatol.2020.5353>.
- Brennan, A. M., Barnsteiner, J., Siantz, M. L., Cotter, V. T. i Everett, J. (2012). Lesbian, gay, bisexual, transgendered, or intersexed content for nursing curricula. *Journal of Professional Nursing*, 28(2), 96–104. <https://doi.org/10.1016/j.profnurs.2011.11.004>.
- Brett, M. A., Roberts, L. F., Johnson, T. W. i Wassersug, R. J. (2007). Eunuchs in contemporary society: Expectations, consequences, and adjustments to castration (Part II). *The Journal of Sexual Medicine*, 4(4), 946–955. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2007.00522.x>.
- Brik, T., Vrouwenraets, L., Schagen, S. E. E., Meissner, A., de Vries, M. C. i Hannema, S. E. (2019). Use of fertility preservation among a cohort of trans girls in the Netherlands. *Journal of Adolescent Health*, 64(5), 589–593. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2018.11.008>.
- Brömdal, A., Clark, K. A., Hughto, J., Debattista, J., Phillips, T. M., Mullens, A. B., Gow, J. i Daken, K. (2019). Whole-incarceration-setting approaches to supporting and upholding the rights and health of incarcerated

- transgender people. *The International Journal of Transgenderism*, 20(4), 341–350. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1651684>.
- Bronfenbrenner, U. (1979). Contexts of child rearing: Problems and prospects. *American Psychologist*, 34(10), 844–850. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.10.844>.
- Brown, A., Lourenco, A. P., Niell, B. L., Cronin, B., Dibble, E. H., DiNome, M. L., Goel, M. S., Hansen, J., Heller, S. L., Jochelson, M. S., Karrington, B., Klein, K. A., Mehta, T. S., Newell, M. S., Schechter, L., Stuckey, A. R., Swain, M. E., Tseng, J., Tuscano, D. S. i Moy, L. (2021). ACR appropriateness criteria® transgender breast cancer screening. *Journal of the American College of Radiology*, 18(11s), S502–s515. <https://doi.org/10.1016/j.jacr.2021.09.005>.
- Brown, E. & Mar, K. (2018). Culturally responsive practice with children of color. U: Keo-Meier, C. i Ehrensaft, D., (ur.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*. American Psychological Association.
- Brown, G. R. (2009). Recommended revisions to the World Professional Association for Transgender Health's Standards of Care section on medical care for incarcerated persons with gender identity disorder. *International Journal of Transgenderism*, 11(2), 133–139. <https://doi.org/10.1080/15532730903008073>.
- Brown, G. R. (2010). Autocastration and autopenectomy as surgical self-treatment in incarcerated persons with gender identity disorder. *International Journal of Transgenderism*, 12 (1), 31–39. <https://doi.org/10.1080/15532731003688970>.
- Brown, G. R. (2014). Qualitative analysis of transgender inmates' correspondence: Implications for departments of correction. *Journal of Correctional Health Care*, 20(4), 334–342. <https://doi.org/10.1177/1078345814541533>.
- Brown, G. R. i Jones, K. T. (2015). Health correlates of criminal justice involvement in 4,793 transgender veterans. *LGBT Health*, 2(4), 297–305. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2015.0052>.
- Brown, G. R. i Jones, K. T. (2016). Mental health and medical health disparities in 5135 transgender veterans receiving healthcare in the veterans health administration: A case-control study. *LGBT Health*, 3(2), 122–131. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2015.0058>.
- Brown, G. R. i McDuffie, E. (2009). Health care policies addressing transgender inmates in prison systems in the United States. *Journal of Correctional Health Care*, 15(4), 280–291. <https://doi.org/10.1177/1078345809340423>.
- Brown, M., Perry, A., Cheesman, A. D. i Pring, T. (2000). Notes and discussion. Pitch change in male-to-female-transsexuals: Has phonosurgery a role to play? *International Journal of Language & Communication Disorders*, 35(1), 129–136. <https://doi.org/10.1080/136828200247296>.
- Brown, S. K., Chang, J., Hu, S., Sivakumar, G., Sataluri, M., Goldberg, L., Courey, M. S. (2021). Addition of Wendler glottoplasty to voice therapy improves trans female voice outcomes. *Laryngoscope*, 131(7), 1588–1593. <https://doi.org/10.1002/lary.29050>.
- Brumbaugh-Johnson, S. M. i Hull, K. E. (2019). Coming out as transgender: Navigating the social implications of a trans-gender identity. *Journal of Homosexuality*, 66(8), 1148–1177. <https://doi.org/10.1080/00918369.2018.1493253>.
- Bryant, L., Damarin, A. K. i Marshall, Z. (2014). Tobacco control recommendations identified by LGBT Atlantans in a community-based research project. *Progress in Community Health Partnerships: Research, Education, and Action*, 8(3), 259–260. <https://doi.org/10.1353/cpr.2014.0041>.
- Bryson, C. i Honig, S. C. (2019). Genitourinary complications of gender-affirming surgery. *Current Urology Reports*, 20(6). <https://doi.org/10.1007/s11934-019-0894-4>.
- Buchting, F. O., Emory, K. T., Kim, Y., Fagan, P., Vera, L. E. i Emery, S. (2017). Transgender use of cigarettes, cigars, and e-cigarettes in a national study. *American Journal of Preventive Medicine*, 53(1), e1–e7. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2016.11.022>.
- Buckley, D. P., Dahl, K. L., Cler, G. J. i Stepp, C. E. (2020). Transmasculine voice modification: A case study. *Journal of Voice*, 34(6), 903–910. <https://doi.org/10.1016/j.jvo-ice.2019.05.003>.
- Budge, S. L. (2013). Interpersonal psychotherapy

- with trans- gender clients. *Psychotherapy*, 50(3), 356–359. <https://doi.org/10.1037/a0032194>.
- Budge, S. L. (2015). Psychotherapists as gatekeepers: An evidence-based case study highlighting the role and process of letter writing for transgender clients. *Psychotherapy Theory Research Practice Training*, 52(3), 287–297. <https://doi.org/10.1037/pst0000034>.
- Budge, S. L., Adelson, J. L. i Howard, K. A. (2013). Anxiety and depression in transgender individuals: The roles of transition status, loss, social support, and coping. *Journal of Consult Clinical Psychology*, 81(3), 545–557. <https://doi.org/10.1037/a0031774>.
- Budge, S. L., Katz-Wise, S. L., Tebbe, E. N., Howard, K. A. S., Schneider, C. L. i Rodriguez, A. (2012). Transgender emotional and coping processes: Facilitative and avoidant coping throughout gender transitioning. *The Counseling Psychologist*, 41 (4), 601–647. <https://doi.org/10.1177/0011000011432753>.
- Budge, S. L., Sinnard, M. T. i Hoyt, W. T. (2021). Longitudinal effects of psychotherapy with transgender and nonbinary clients: A randomized controlled pilot trial. *Psychotherapy (Chic.)*, 58(1), 1–11. <https://doi.org/10.1037/pst0000310>.
- Bultynck, C., Cosyns, M., T'Sjoen, G., Van Borsel, J. i Bonte, K. (2020). Thyroplasty type III to lower the vocal pitch in trans men. *Otolaryngology–Head and Neck Surgery*, 164(1), 157–159. <https://doi.org/10.1177/0194599820937675>.
- Buncamper, M. E., Honselaar, J. S., Bouman, M. B., Özer, M., Kreukels, B. P. i Mullender, M. G. (2015). Aesthetic and functional outcomes of neovaginoplasty using penile skin in male-to-female transsexuals. *Journal of Sexual Medicine*, 12(7), 1626–1634. <https://doi.org/10.1111/jsm.12914>.
- Buncamper, M. E., van der Sluis, W. B., de Vries, M., Witte, B. I., Bouman, M. B. i Mullender, M. G. (2017). Penile inversion vaginoplasty with or without additional full-thickness skin graft: To graft or not to graft? *Plastic and Reconstructive Surgery*, 139(3), 649e–656e. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000003108>.
- Buncamper, M. E., van der Sluis, W. B., van der Pas, R. S. D., Özer, M., Smit, J. M., Witte, B. I., Bouman, M. B. i Mullender, M. G. (2016). Surgical outcome after penile inversion vaginoplasty: A retrospective study of 475 transgender women. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 138 (5), 999–1007. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000002684>.
- Bungener, S. L., de Vries, A. L. C., Popma, A. i Steensma, T. D. (2020). Sexual experiences of young transgender persons during and after gender-affirmative treatment. *Pediatrics*, 146(6), e20191411. <https://doi.org/10.1542/peds.2019-1411>.
- Bureau of Justice Assistance, United States. (2017). Prison Rape Elimination Act of 2003. U.S. G.P.O. <https://www.prearesourcecenter.org/about/prison-rape-elimination-act>.
- Burgwal, A., Gvianishvili, N., Hård, V., Kata, J., Nieto, I. G., Orre, C., Smiley, A., Vidić, J. i Motmans, J. (2019). Health disparities between binary and non-binary trans people: A community-driven survey. *International Journal of Transgenderism*, 20(2–3). <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1629370>.
- Burgwal, A., Gvianishvili, N., Hård, V., Kata, J., Nieto, I. G., Orre, C., Smiley, A., Vidić, J. i Motmans, J. (2021). The impact of training in transgender care on healthcare providers competence and confidence: A cross-sectional survey. *Healthcare*, 9(8), 967. <https://www.mdpi.com/2227-9032/9/8/967>.
- Burgwal, A. i Motmans, J. (2021). Trans and gender diverse people's experiences and evaluations with general and trans-specific healthcare services: A cross-sectional survey. *International Journal of Impotence Research*, 33, 679–686. <https://doi.org/10.1038/s41443-021-00432-9>.
- Burnes, T. R., Dexter, M. M., Richmond, K., Singh, A. A. i Cherrington, A. (2016). The experiences of transgender survivors of trauma who undergo social and medical transition. *Traumatology*, 22(1), 75–84. <https://doi.org/10.1037/trm0000064>.
- Bustos, S. S., Bustos, V. P., Mascaro, A., Ciudad, P., Forte, A. J., Del Corral, G. i Manrique, O. J. (2021). Complications and patient-reported outcomes in trans-female vaginoplasty: An updated systematic review and meta-analysis. *Plastic and Reconstructive Surgery — Global Open*, 9(3), e3510. <https://doi.org/10.1097/GOX.00000000000003510>.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter. On the discursive limits of "sex"*. Routledge.

- Butler, J., Anstrom, K. J., Felker, G. M., Givertz, M. M., Kalogeropoulos, A. P., Konstam, M. A., Mann, D. L., Margulies, K. B., McNulty, S. E., Mentz, R. J., Redfield, M. M., Tang, W. H. W., Whellan, D. J., Shah, M., Desvigne-Nickens, P., Hernandez, A. F. i Braunwald, E. (2017). Efficacy and safety of spironolactone in acute heart failure. *JAMA Cardiology*, 2(9), 950. <https://doi.org/10.1001/jamacardio.2017.2198>.
- Byne, W., Bradley, S. J., Coleman, E., Eyster, A. E., Green, R., Menvielle, E. J., Meyer-Bahlburg, F. L., Pleak, R. R. i Tompkins, D. A. (2012). Report of the American Psychiatric Association task force on treatment of gender identity disorder. *Archives of Sexual Behavior*, 41(4), 759–796. <https://doi.org/10.1007/s10508-012-9975-x>.
- Byne, W., Karasic, D. H., Coleman, E., Eyster, A. E., Kidd, J. D., Meyer-Bahlburg, H. F. L., Pleak, R. R. i Pula, J. (2018). Gender dysphoria in adults: An overview and primer for psychiatrists. *Transgender Health*, 3(1), 57–70. <https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0053>.
- Caceres, B. A., Streed, C. G. Jr., Corliss, H. L., Lloyd-Jones, D. M., Matthews, P. A., Mukherjee, M., Poteat, T., Rosendale, N., Ross, L. M. i American Heart Association Council on Cardiovascular and Stroke Nursing; Council on Hypertension; Council on Lifestyle and Cardiometabolic Health; Council on Peripheral Vascular Disease; and Stroke Council. (2020). Assessing and addressing cardiovascular health in LGBTQ adults: A scientific statement The American Heart Association. *Circulation*, 142(19), e321–e332. <https://doi.org/10.1161/CIR.0000000000000914>.
- Cai, X., Hughto, J. M., Reisner, S. L., Pachankis, J. E. i Levy, B. R. (2019). Benefit of gender-affirming medical treatment for transgender elders: Later-life alignment of mind and body. *LGBT Health*, 6(1), 34–39. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2017.0262>.
- Callander, D., Wiggins, J., Rosenberg, S., Cornelisse, V. J., Duck-Chong, E., Holt, M., Pony, M., Vlahakis, E., MacGibbon, J. i Cook, T. (2019). The 2018 Australian trans and gender diverse sexual health survey: report of findings. The Kirby Institute, University of New South Wales. https://genderrights.org.au/wp-content/uploads/2020/03/ATGDSexualHealthSurveyReport_v7.pdf.
- Callen Lorde. (2020a). Safer binding. http://callen-lorde.org/graphics/2018/09/Safer-Binding_2018_FINAL.pdf.
- Callen Lorde. (2020b). Safer tucking. http://callen-lorde.org/graphics/2018/09/HOTT-Safer-Tucking_Final.pdf.
- Callens, N., Kreukels, B. P. C. i van de Griff, T. C. (2021). Young voices: Sexual health and transition care needs in adolescents with intersex/differences of sex development—A pilot study. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 34(2), 176–189.e2. <https://doi.org/10.1016/j.jpag.2020.11.001>.
- Callens, N., Van Kuyk, M., van Kuppenveld, J. H., Drop, S. L. S., Cohen-Kettenis, P. T. i Dessens, A. B. (2016). Recalled and current gender role behavior, gender identity and sexual orientation in adults with disorders/differences of sex development. *Hormones and Behavior*, 86, 8–20. <https://doi.org/10.1016/j.yhbeh.2016.08.008>.
- Canner, J. K., Harfouch, O., Kodadek, L. M., Pelaez, D., Coon, D., Offodile, A. C., 2nd, Haider, A. H. i Lau, B. D. (2018). Temporal trends in gender-affirming surgery among trans- gender patients in the United States. *JAMA Surgery*, 153(7), 609–616. <https://doi.org/10.1001/jamasurg.2017.6231>.
- Canonica, M., Oger, E., Plu-Bureau, G., Conard, J., Meyer, G., Lévesque, H. i Scarabin, P. Y. (2007). Hormone therapy and venous thromboembolism among postmenopausal women: Impact of the route of estrogen administration and progestogens: The ESTHER study. *Circulation*, 115(7), 840–845. <https://doi.org/10.1161/CIRCULATIONAHA.106.642280>.
- Capitán, L., Gutierrez Santamaria, J., Simon, D., Coon, D., Bailon, C., Bellinga, R. J., Tenorio, T. i Capitán-Canadas, F. (2020). Facial gender confirmation surgery: A protocol for diagnosis, surgical planning, and postoperative management. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 145(4), 818e–828e. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000006686>.
- Capitán, L., Simon, D., Kaye, K. i Tenorio, T. (2014). Facial feminization surgery: The forehead. *Surgical techniques and analysis of results. Plastic and Reconstructive Surgery*, 134(4), 609–619. <https://doi.org/10.1097/>

[PRS.0000000000000545](https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000000545).

- Capitán, L., Simon, D., Meyer, T., Alcaide, A., Wells, A., Bailon, C., Bellinga, R. J., Tenorio, T. i Capitán-Canadas, F. (2017). Facial feminization surgery: Simultaneous hair transplant during forehead reconstruction. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 139(3), 573–584. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000003149>.
- Cardoso da Silva, D. C., Schwarz, K., Fontanari, A. M., Costa, A. B., Massuda, R., Henriques, A. A., Salvador, J., Silveira, E., Rosito, T. E. i Rodrigues Lobato, M. I. (2016). WHOQOL-100 before and after sex reassignment surgery in Brazilian male-to-female transsexual individuals. *Journal of Sexual Medicine*, 13(6), 988–993. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.03.370>.
- Carel, J. C., Eugster, E. A., Rogol, A., Ghizzoni, L. i Palmert, M. R. (2009). Consensus statement on the use of gonadotropin-releasing hormone analogs in children. *Pediatrics*, 123(4), e752–e762. <https://doi.org/10.1542/peds.2008-1783>.
- CARES Foundation. (2020). Statement on surgery. <https://www.caresfoudation.org/treatment/surgery.pdf>.
- Carew, L., Dacakis, G. i Oates, J. (2007). The effectiveness of oral resonance therapy on the perception of femininity of voice in male-to-female transsexuals. *Journal of Voice*, 21(5), 591–603. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2006.05.005>.
- Carmichael, P., Butler, G., Masic, U., Cole, T. J., De Stavola, B. L., Davidson, S., Skageberg, E. M., Khadr, S. i Viner, R. M. (2021). Short-term outcomes of pubertal suppression in a selected cohort of 12 to 15 year old young people with persistent gender dysphoria in the UK. *PLoS One*, 16(2), e0243894. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0243894>.
- Carpenter, M. (2018). Intersex variations, human rights, and the International Classification of Diseases. *Health and Human Rights Journal*, 20(2), 205–214.
- Carpenter, M. (2021). Intersex human rights, sexual orientation, gender identity, sex characteristics and the Yogyakarta Principles plus 10. *Culture, Health & Sexuality*, 23(4), 516–532. <https://doi.org/10.1080/13691058.2020.1781262>.
- Carpenter, C. S., Eppink, S. T. i Gonzales, G. (2020). Transgender status, gender identity, and socioeconomic outcomes in the United States. *ILR Review*, 73(3), 573–599. <https://doi.org/10.1177/0019793920902776>.
- Carpenter, W. T., Gold, J. M., Lahti, A. C., Queern, C. A., Conley, R. R., Bartko, J. J., Kovnik, J. i Applebaum, P. S. (2000). Decisional capacity for informed consent in schizophrenia research. *Archives of General Psychiatry*, 57(6), 533–538. 10-1001/pubs. ArchGenPsychiatry-ISSN-0003-990x-57-6-yoa9156.
- Carroll, L. (2017). Therapeutic issues with transgender elders. *Psychiatric Clinics of North America*, 40(1), 127–140. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.psc.2016.10.004>.
- Carroll, L., Graff, C., Wicks, M. i Diaz Thomas, A. (2020). Living with an invisible illness: A qualitative study exploring the lived experiences of female children with congenital adrenal hyperplasia. *Quality of Life Research: An International Journal of Quality of Life Aspects of Treatment, Care and Rehabilitation*, 29(3), 673–681. <https://doi.org/10.1007/s11136-019-02350-2>.
- Carswell, J. M. i Roberts, A. L. (2017). Induction and maintenance of amenorrhea in transmasculine and non-binary adolescents. *Transgender Health*, 2, 195–201. <https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0021>.
- Carter, H. B., Albertsen, P. C., Barry, M. J., Etzioni, R., Freedland, S. J., Greene, K. L., Holmberg, L., Kantoff, P., Konety, B. R., Murad, M. H., Penson, D. F. i Zietman, A. L. (2013). Early detection of prostate cancer: AUA Guideline. *Journal of Urology*, 190(2), 419–426. <https://doi.org/10.1016/j.juro.2013.04.119>.
- Cartwright, C., Hughes, M. i Lienert, T. (2012). End-of-life care for gay, lesbian, bisexual and transgender people. *Culture, Health & Sexuality*, 14(5), 537–548. <https://doi.org/10.1080/13691058.2012.673639>.
- Casado, J. C., Rodríguez-Parra, M. J. i Adrián, J. A. (2017). Voice feminization in male-to-female transgendered clients after Wendler's glottoplasty with vs. without voice therapy support. *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*, 274(4), 2049–2058. <https://doi.org/10.1007/s00405-016-4420-8>.
- Castellano, E., Crespi, C., Dell'Aquila, C., Rosato, R., Catalano, C., Mineccia, V., Motta, G., Botto, E. i Manieri, C. (2015). Quality

- of life and hormones after sex reassignment surgery. *Journal of Endocrinological Investigation*, 38(12), 1373–1381. <https://doi.org/10.1007/s40618-015-0398-0>.
- Catelan, R. F., Costa, A. B. i Lisboa, C. S. M. (2017). Psychological interventions for transgender persons: A scoping review. *International Journal of Sexual Health*, 29(4), 325–337. <https://doi.org/10.1080/19317611.2017.1360432>.
- Cauffman, E. i Steinberg, L. (2000). (Im)maturity of judgment in adolescence: Why adolescents may be less culpable than adults. *Behavioral Sciences & the Law*, 18(6), 741–760. <https://doi.org/10.1002/bsl.416>.
- Cavanaugh, T., Hopwood, R. i Lambert, C. (2016). Informed consent in the medical care of transgender and gender-nonconforming patients. *AMA Journal of Ethics*, 18(11), 1147–1155. <https://doi.org/10.1001/journalofethics.2016.18.11.sect1-1611>.
- Celentano, D. D. i Szklo, M. (2019). *Gordis Epidemiology*. Elsevier.
- Census Organization of India. (2015). *Population census 2011*. <https://www.census2011.co>.
- Center of Excellence for Transgender Health. (2016). *Guidelines for the primary and gender-affirming care of transgender and gender nonbinary people (2. izd.)*. Center of Excellence for Transgender Health, UCSF. <https://transcare.ucsf.edu/guidelines>.
- Centers for Disease Control. (2020). *Transforming health: Patient-centered HIV prevention and care*. <https://www.cdc.gov/hiv/clinicians/transforming-health/health-care-providers/sexual-history.html>.
- Centers for Disease Control. (2021). *Preexposure prophylaxis for the prevention of HIV infection in the United States — 2021 update clinical practice guideline*. <https://www.cdc.gov/hiv/pdf/risk/prep/cdc-hiv-prep-guidelines-2021.pdf>.
- Centers for Medicare and Medicaid Services. (2010). *Toolkit Part 11: Guidelines for translation*. <https://www.cms.gov/outreach-and-education/outreach/writtenmaterialstoolkit/downloads/toolkitpart11.pdf>.
- Chadwick, S. B., Francisco, M., van Anders, S. M. (2019). When orgasms do not equal pleasure: Accounts of “bad” orgasm experiences during consensual sexual encounters. *Archives of Sexual Behavior*, 48, 2435–2459. <https://doi.org/10.1007/s10508-019-01527-7>.
- Chan, K. J., Liang J. J., Jolly, D., Weinand, J. D. i Safer J. D. (2018). Exogenous testosterone does not induce or exacerbate the metabolic features associated with PCOS among transgender men. *Endocrine Practice* 24(6), 565–572. <https://doi.org/10.4158/EP-2017-0247>.
- Chang, J., Brown, S. K., Hu, S., Sivakumar, G., Sataluri, M., Goldberg, L., Courey, M. S. (2021). Effect of Wendler glottoplasty on acoustic measures of voice. *Laryngoscope*. 131(3), 583–586. <https://doi.org/10.1002/lary.28764>.
- Chantrapanichkul, P., Stevenson, M. O., Suppakitjanusant, P., Goodman, M. i Tangpricha, V. (2021). Serum hormone concentrations in transgender individuals receiving gender-affirming hormone therapy: A longitudinal retrospective cohort Study. *Endocrine Practice*, 27(1), 27–33. <https://doi.org/10.4158/EP-2020-0414>.
- Charter, R. (2018). The transgender parent: Experiences and constructions of pregnancy and parenthood for transgender men in Australia. *International Journal of Transgenderism*, 19(1), 64–77. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1399496>.
- Chase, C. (2003). What is the agenda of the intersex patient advocacy movement? *The Endocrinologist*, 13(3), 240–242. <https://doi.org/10.1097/01.ten.0000081687.21823.d4>.
- Chen, D., Abrams, M., Clark, L., Ehrensaft, D., Tishelman, A. C., Chan, Y.-M., Garofalo, R., Olson-Kennedy, J., Rosenthal, S. M. i Hidalgo, M. A. (2021). Psychosocial characteristics of transgender youth seeking gender-affirming medical treatment: Baseline findings from the trans youth care study. *Journal of Adolescent Health*, 68(6), 1104–1111. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.07.033>.
- Chen, D., Hidalgo, M. A., Leibowitz, S., Leininger, J., Simons, L., Finlayson, C. i Garofalo, R. (2016). Multidisciplinary care for gender-diverse youth: A narrative review and unique model of gender-affirming care. *Transgender Health*, 1(1), 117–123. <https://doi.org/10.1089/trgh.2016.0009>.
- Chen, D., Kyweluk, M. A., Sajwani, A., Gordon, E. J., Johnson, E. K., Finlayson, C. A. i Woodruff, T. K. (2019). Factors affecting fertility decision-making among transgender

- adolescents and young adults. *LGBT Health*, 6(3), 107–115. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2018.0250>.
- Chen, D., Matson, M., Macapagal, K., Johnson, E. K., Rosoklija, I., Finlayson, C., Fisher, C. B. i Mustanski, B. (2018). Attitudes toward fertility and reproductive health among transgender and gender-nonconforming adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 63(1), 62–68. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.11.306>.
- Chen, D., Simons, L., Johnson, E. K., Lockart, B. A. i Finlayson, C. (2017). Fertility preservation for transgender adolescents. *Journal of Adolescent Health* 61(1), 120–123 <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.01.022>.
- Chen, D., Strang, J. F., Kolbuck, V. D., Rosenthal, S. M., Wallen, K., Waber, D. P., Steinberg, L., Sisk, C. L., Ross, J., Paus, T., Mueller, S. C., McCarthy, M. M., Micevych, P. E., Martin, C. L., Kreukels, B. P. C., Kenworthy, L., Herting, M. M., Herlitz, A., Haraldsen, I. R. J. H. i Dahl, R. (2020). Consensus parameter: Research methodologies to evaluate neurodevelopmental effects of pubertal suppression in transgender youth. *Transgender Health*, 5(4), 246–257. <https://doi.org/10.1089/trgh.2020.0006>.
- Chen, M., Fuqua, J. i Eugster, E. A. (2016). Characteristics of referrals for gender dysphoria over a 13-year period. *Journal of Adolescent Health*, 58(3), 369–371. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2015.11.010>.
- Chen, S. i Loshak, H. (2020). Primary care initiated gender-affirming therapy for gender dysphoria: A review of evidence based guidelines. *Canadian Agency for Drugs and Technologies in Health*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK563451/>.
- Cheng, P. J., Pastuszak, A. W., Myers, J. B., Goodwin, I. A. i Hotaling, J. M. (2019). Fertility concerns of the transgender patient. *Translational Andrology and Urology*, 8(3), 209–218. <https://doi.org/10.21037/tau.2019.05.09>.
- Cheung, A. S., Wynne, K., Erasmus, J., Murray, S. i Zajac, J. D. (2019). Position statement on the hormonal management of adult transgender and gender diverse individuals. *Medical Journal of Australia*, 211(3):127–33. <https://doi.org/10.5694/mja2.50259>.
- Chew, D., Anderson, J., Williams, K., May, T. i Pang, K. (2018). Hormonal treatment in young people with gender dysphoria: A systematic review. *Pediatrics*, 141(4), e20173742. <https://doi.org/10.1542/peds.2017-3742>.
- Chew, D., Tollit, M. A., Poulakis, Z., Zwickl, S., Cheung, A. S. i Pang, K. C. (2020). Youths with a non-binary gender identity: A review of their sociodemographic and clinical profile. *Lancet Child Adolescent Health* 4, 322–330. [https://doi.org/10.1016/S2352-4642\(19\)30403-1](https://doi.org/10.1016/S2352-4642(19)30403-1).
- Chiland, C., Clouet, A. M., Golse, B., Guinot, M. i Wolf, J. P. (2013). A new type of family: Transmen as fathers thanks to donor sperm insemination. A 12-year follow-up exploratory study of their children. *Neuropsychiatrie de l'Enfance et de l'Adolescence*, 61(6), 365–370. <https://doi.org/10.1016/j.neurenf.2013.07.001>.
- Chiniara, L. N., Viner, C., Palmert, M. i Bonifacio, H. (2019). Perspectives on fertility preservation and parenthood among transgender youth and their parents. *Archives of Disease in Childhood*, 104(8), 739–744. <https://doi.org/10.1136/archdischild-2018-316080>.
- Chinn, P. (2013). Commentary lesbian, gay, bisexual and transgender health: Disparities we can change. *Nurse Educator*, 38(3), 94–95. <https://doi.org/10.1097/NNE.0b013e31828dc235>.
- Chipkin, S. R. i Kim, F. (2017). Ten most important things to know about caring for transgender patients. *American Journal of Medicine*, 130(11), 1238–1245. <https://doi.org/10.1016/j.amjmed.2017.06.019>.
- Chisolm-Straker, M., Willging, C., Daul, A. D., McNamara, S., Sante, S. C., Shattuck, D. G. i Crandall, C. S. (2018). Transgender and gender-nonconforming patients in the emergency department: What physicians know, think, and do. *Annals of Emergency Medicine*, 71(2), 183–188. <https://doi.org/10.1016/j.annemergmed.2017.09.042>.
- Chlebowski, R. T., Anderson, G. L., Aragaki, A. K., Manson, J. E., Stefanick, M. L., Pan, K., Barrington, W., Kuller, L. H., Simon, M. S., Lane, D., Johnson, K. C., Rohan, T. E., Gass, M., Cauley, J. A., Paskett, E. D., Sattari, M. i Prentice, R. L. (2020). Association of menopausal hormone therapy with breast cancer incidence and mortality during long-term follow-up of the

- women's health initiative randomized clinical trials. *JAMA*, 324(4), 369–380. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.9482>.
- Chrisler, J. C., Gorman, J. A., Manion, J., Murgo, M., Barney, A., Adams-Clark, A., Newton, J. R. i McGrath, M. (2016). Queer periods: Attitudes toward and experiences with menstruation in the masculine of center and transgender community. *Culture, Health & Sexuality*, 18(11), 1238–1250. <https://doi.org/10.1080/13691058.2016.1182645>.
- Chumakov, E. M., Ashenbrenner, Y. V., Petrova, N. N., Zastrozhin, M. S., Azarova, L. A. i Limankin, O. V. (2021). Anxiety and depression among transgender people: Findings from a cross-sectional online survey in Russia. *LGBT Health*, 8(6), 412–419. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2020.0464>.
- Cipres, D., Seidman, D., Cloniger, C., 3rd, Nova, C., O'Shea, A. i Obedin-Maliver, J. (2017). Contraceptive use and pregnancy intentions among transgender men presenting to a clinic for sex workers and their families in San Francisco. *Contraception*, 95(2), 186–189. <https://doi.org/10.1016/j.contraception.2016.09.005>.
- Cirrincone, L. R., Senneker, T., Scarsi, K. K. i Tseng, A. (2020). Drug interactions with gender-affirming hormone therapy: Focus on antiretrovirals and direct acting antivirals. *Expert Opinion on Drug Metabolism & Toxicology*, 16(7), 565–581. <https://doi.org/10.1080/17425255.2020.1777278>.
- Claes, K. E. Y., D'Arpa, S. i Monstrey, S. J. (2018). Chest surgery for transgender and gender nonconforming individuals. *Clinics in Plastic Surgery*, 45(3), 369–380. <https://doi.org/10.1016/j.cps.2018.03.010>.
- Claes, L., Bouman, W. P., Witcomb, G., Thurston, M. i Arcelus, J. (2015). Non-suicidal self-injury in transsexualism: Associations with psychological symptoms, victimization, interpersonal functioning and perceived social support. *Journal of Sexual Medicine*, 12(1), 168–179. <https://doi.org/10.1111/jsm.12711>.
- Clark, B. A., Marshall, S. K. i Saewyc, E. M. (2020). Hormone therapy decision-making processes: Transgender youth and parents. *Journal of Adolescence*, 79, 136–147. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2019.12.016>.
- Clark, B. A., Veale, J. F., Townsend, M., Frohard-Dourlent, H. i Saewyc, E. (2018). Non-binary youth: Access to gender-affirming primary health care. *International Journal of Transgenderism*, 19(2), 158–169. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1394954>.
- Clark, K. A., White Hughto, J. M. i Pachankis, J. E. (2017). "What's the right thing to do?" Correctional healthcare providers' knowledge, attitudes and experiences caring for transgender inmates. *Social Science & Medicine* (1982), 193, 80–89. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.09.052>.
- Clark, T. C., Lucassen, M. F., Bullen, P., Denny, S. J., Fleming, T. M., Robinson, E. M. i Rossen, F. V. (2014). The health and well-being of transgender high school students: Results from the New Zealand adolescent health survey (Youth'12). *Journal of Adolescent Health*, 55(1), 93–99. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.11.008>.
- Clements-Nolle, K., Guzman, R. i Harris, S. G. (2008). Sex trade in a male-to-female transgender population: Psychosocial correlates of inconsistent condom use. *Sexual Health*, 5(1), 49–54. <https://doi.org/10.1071/SH07045>.
- Cocchetti, C., Ristori, J., Mazzoli, F., Prunas, A., Bertelloni, S., Magini, A., Vignozzi, L., Maggi, M. i Fisher, A. D. (2020). 5 α -Reductase-2 deficiency: Is gender assignment recommended in infancy? Two case-reports and review of the literature. *Journal of Endocrinological Investigation*, 43(8), 1131–1136. <https://doi.org/10.1007/s40618-020-01193-w>.
- Cocchetti, C., Ristori, J., Romani, A., Maggi, M. i Fisher, A. D. (2020). Hormonal treatment strategies tailored to non-binary transgender individuals. *Journal of Clinical Medicine*, 9(6), 1609. <https://doi.org/10.3390/jcm9061609>.
- Cohanzad, S. (2016). Extensive metoidioplasty as a technique capable of creating a compatible analogue to a natural penis in female transsexuals. *Aesthetics in Plastic Surgery*, 40(1), 130–138. <https://doi.org/10.1007/s00266-015-0607-4>.
- Cohen-Kettenis, P. T. (2005). Gender change in 46,XY persons with 5 α -reductase-2 deficiency and 17 β -hydroxysteroid dehydrogenase-3 deficiency. *Archives of Sexual Behavior*, 34(4), 399–410. <https://doi.org/10.1007/s10508-005-4339-4>.
- Cohen-Kettenis, P. T., Owen, A., Kaijser, V. G., Bradley, S. J. i Zucker, K. J. (2003).

- Demographic characteristics, social competence, and behavior problems in children with gender identity disorder: A cross-national, cross-clinic comparative analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 31(1), 41–53. <https://doi.org/10.1023/a:1021769215342>.
- Cohen-Kettenis, P. T. i van Goozen, S. H. (1997). Sex reassignment of adolescent transsexuals: A follow-up study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36(2), 263–271. <https://doi.org/10.1097/00004583-199702000-00017>.
- Colebunders, B., Brondeel, S., D'Arpa, S., Hoebeke, P. i Monstrey, S. (2017). An update on the surgical treatment for transgender patients. *Sexual Medicine Reviews*, 5(1), 103–109. <https://doi.org/10.1016/j.sxmr.2016.08.001>.
- Colebunders, B., T'Sjoen, G., Weyers, S. i Monstrey, S. (2014). Hormonal and surgical treatment in trans-women with BRCA1 mutations: A controversial topic. *Journal of Sexual Medicine*, 11(10), 2496–2499. <https://doi.org/10.1111/jsm.12628>.
- Coleman, E., Allen, M. P. i Ford, J. V. (2018). Gender variance and sexual orientation among male spirit mediums in Myanmar. *Archives of Sexual Behavior*, 47(4), 987–998. <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1172-0>.
- Coleman, E., Bockting, W., Botzer, M., Cohen-Kettenis, P., DeCuypere, G., Feldman, J., Fraser, L., Green, J., Knudson, G., Meyer, W. J., Monstrey, S., Adler, R. K., Brown, G. R., Devor, A. H., Ehrbar, R., Ettner, R., Eyler, E., Garofalo, R., Karasic, D. H., Lev, A. I., Mayer, G., Meyer-Bahlburg, H., Hall, B. P., Pfaefflin, F., Rachlin, K., Robinson, B., Schechter, L. S., Tangpricha, V., van Trotsenburg, M., Vitale, A., Winter, S., Whittle, S., Wylie, K. R. i Zucker, K. (2012). Standards of care for the health of transsexual, transgender, and gender-nonconforming people, Version 7. *International Journal of Transgenderism*, 13(4), 165–232. <https://doi.org/10.1080/15532739.2011.700873>.
- Colizzi, M., Costa, R. i Todarello, O. (2014). Transsexual patients' psychiatric comorbidity and positive effect of cross-sex hormonal treatment on mental health: Results from a longitudinal study. *Psychoneuroendocrinology*, 39, 65–73. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2013.09.029>.
- Colizzi, M., Costa, R. i Todarello, O. (2015). Dissociative symptoms in individuals with gender dysphoria: Is the elevated prevalence real? *Psychiatry Research*, 226(1), 173–180. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2014.12.045>.
- Collin, L., Reisner, S. L., Tangpricha, V. i Goodman, M. (2016). Prevalence of transgender depends on the "case" definition: A systematic review. *The Journal of Sexual Medicine*, 13(4), 613–626. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.02.001>.
- Comite, F., Cutler, G. B., Jr., Rivier, J., Vale, W. W., Loriaux, D. L. i Crowley, W. F., Jr. (1981). Short-term treatment of idiopathic precocious puberty with a long-acting analogue of luteinizing hormone-releasing hormone. A preliminary report. *New England Journal of Medicine*, 305 (26), 1546–1550. <https://doi.org/10.1056/nejm198112243052602>.
- Comparison of State Correctional Policies in the United States. *Sexuality Research and Social Policy*, 16(4), 393–407. <https://doi.org/10.1007/s13178-018-0354-9>.
- Conlin, S. E., Douglass, R. P., Larson-Konar, D. M., Gluck, M. S., Fiume, C. i Heesacker, M. (2019). Exploring nonbinary gender identities: A qualitative content analysis. *Journal of LGBT Issues in Counseling*, 13(2), 114–133. <https://doi.org/10.1080/15538605.2019.1597818>.
- Connelly, P. J., Clark, A., Touyz, R. M. i Delles, C. (2021). Transgender adults, gender-affirming hormone therapy and blood pressure: A systematic review. *Journal of Hypertension*, 39(2), 223–230. <https://doi.org/10.1097/HJH.0000000000002632>.
- Connelly, P. J., Marie Freel, E., Perry, C., Ewan, J., Touyz, R. M., Currie, G. i Delles, C. (2019). Gender-affirming hormone therapy, vascular health and cardiovascular disease in transgender adults. *Hypertension*, 74(6), 1266–1274. <https://doi.org/10.1161/HYPERTENSIONAHA.119.13080>.
- Conron, K. J., Scott, G., Stowell, G. S. i Landers, S. J. (2012). Transgender health in Massachusetts: Results from a household probability sample of adults. *American Journal of Public Health*, 102(1), 118–122. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2011.300315>.
- Cook-Daniels, L. (2016). Understanding transgender elders. U: D. A. Harley i P. B. Tester

- (ur.), *Handbook of LGBT elders*, 285–308. Springer.
- Coolhart, D. (2018). Helping families move from distress to resilience. U: C. E. Keo-Meier i D. E. Ehrensaft (ur.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*. American Psychological Association. www.jstor.org/stable/j.ctv1chrwv9.
- Coolhart, D., Ritenour, K. i Grodzinski, A. (2017). Experiences of ambiguous loss for parents of transgender male youth: A phenomenological exploration. *Contemporary Family Therapy*, 40(1), 28–41. <https://doi.org/10.1007/s10591-017-9426-x>.
- Coon, D., Tuffaha, S., Christensen, J. i Bonawitz, S. C. (2013). Plastic surgery and smoking: A prospective analysis of incidence, compliance, and complications. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 131(2), 385–391. <https://doi.org/10.1097/PRS.0b013e318277886a>.
- Cornwall, A. i Jolly, S. (2006). Introduction: Sexuality matters. *IDS Bulletin*, 37(5), 1–11. <https://doi.org/10.1111/j.1759-5436.2006.tb00295.x>.
- Corrective Services New South Wales. (2015). Section 7.23 Management of transgender and intersex inmates, *Operations Procedures Manual*, Sydney, NSW.
- Costa, A. B., da Rosa Filho, H. T., Pase, P. F., Fontanari, A. M. V., Catelan, R. F., Mueller, A., Cardoso, D., Soll, B., Schwarz, K., Schneider, M. A., Gagliotti, D. A. M., Saadeh, A., Lobato, M. I. R., Nard, H. C. i Koller, S. H. (2018). Healthcare needs of and access barriers for Brazilian transgender and gender diverse people. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 20(1), 115–123. <https://doi.org/10.1007/s10903-016-0527-7>.
- Costa, L. B. F., Rosa-e-Silva, A. C. J. D. S., Medeiros, S. F. D., Nacul, A. P., Carvalho, B. R. D., Benetti-Pinto, C. L., Ylea, D. A., Maciel, G. A. R., Soares, J. M. i Maranhão, T. M. D. O. (2018). Recommendations for the use of testosterone in male transgender. *Revista Brasileira de Ginecologia e Obstetrícia*, 40, 275–280. <https://doi.org/10.1055/s-0038-1657788>.
- Costa, R., Carmichael, P. i Colizzi, M. (2016). To treat or not to treat: Puberty suppression in childhood-onset gender dysphoria. *Nature Reviews Urology*, 13(8), 456–462. <https://doi.org/10.1038/nrurol.2016.128>.
- Costa, R., Dunsford, M., Skagerberg, E., Holt, V., Carmichael, P. i Colizzi, M. (2015). Psychological support, puberty suppression, and psychosocial functioning in adolescents with gender dysphoria. *The Journal of Sexual Medicine*, 12(11), 2206–2214. <https://doi.org/10.1111/jsm.13034>.
- Cosyns, M., Van Borsel, J., Wierckx, K., Dedeker, D., Van de Peer, F., Daelman, T., Laenen, S. i T'Sjoen, G. (2014). Voice in female-to-male transsexual persons after long-term androgen therapy. *The Laryngoscope*, 124(6), 1409–1414. <https://doi.org/10.1002/lary.24480>.
- Craig, S. L., Austin, A., 2016. The AFFIRM open pilot feasibility study: A brief affirmative cognitive behavioral coping skills group intervention for sexual and gender minority youth. *Children and Youth Services Review* 64, 136–144. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2016.02.022>.
- Craig, S. L., Austin, A., Rashidi, M. i Adams, M. (2017). Fighting for survival: The experiences of lesbian, gay, bisexual, transgender, and questioning students in religious colleges and universities. *Journal of Gay & Lesbian Social Services*, 29(1), 1–24. <https://doi.org/10.1080/10538720.2016.1260512>.
- Crerand, C. E., Kapa, H. M., Litteral, J. L., Nahata, L., Combs, B., Indyk, J. A., Jayanthi, V. R., Chan, Y. M. ., Tishelman, A. C. i Hansen-Moore, J. (2019). Parent perceptions of psychosocial care for children with differences of sex development. *Journal of Pediatric Urology*, 15(5), 522.e1–522.e8. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2019.06.024>.
- Crissman, H. P., Berger, M. B., Graham, L. F. i Dalton, V. K. (2017). Transgender demographics: A household probability sample of US adults, 2014. *American Journal of Public Health*, 107(2), 213–215. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2016.303571>.
- Crissman, H. P., Warner, L., Gardner, M., Carr, M., Schast, A., Quittner, A. L., Kogan, B. i Sandberg, D. E. (2011). Children with disorders of sex development: A qualitative study of early parental experience. *International Journal of Pediatric Endocrinology*, 2011(1), 10. <https://doi.org/10.1186/1687-9856-2011-10>.
- Crocetti, D., Monro, S., Vecchiotti, V. i

- Yeadon-Lee, T. (2020). Towards an agency-based model of intersex, variations of sex characteristics (VSC) and DSD/dsd health. *Culture, Health & Sexuality*, 23(4), 500–515. <https://doi.org/10.1080/13691058.2020.1825815>.
- Crouch, N. S. i Creighton, S. M. (2014). Transition of care for adolescents with disorders of sex development. *Nature Reviews Endocrinology*, 10(7), 436–442. <https://doi.org/10.1038/nrendo.2014.62>.
- Cull, M. L. i Simmonds, M. (2010). Importance of support groups for intersex (disorders of sex development) patients, families and the medical profession. *Sexual Development*, 4 (4-5), 310 – 312. <https://doi.org/10.1159/000313889>.
- D'Angelo, R., Syrulnik, E., Ayad, S., Marchiano, L., Kenny, D. T. i Clarke, P. (2021). One size does not fit all: In support of psychotherapy for gender dysphoria. *Archives of Sexual Behavior*, 50(1), 7–16. <https://doi.org/10.1007/s10508-020-01844-2>.
- Dacakis, G. (2000). Long-term maintenance of fundamental frequency increases in male-to-female transsexuals. *Journal of Voice*, 14(4), 549–556. [https://doi.org/10.1016/s0892-1997\(00\)80010-7](https://doi.org/10.1016/s0892-1997(00)80010-7).
- Dahlen, S., Connolly, D., Arif, I., Junejo, M. H., Bewley, S. i Meads, C. (2021). International clinical practice guidelines for gender minority/trans people: Systematic review and quality assessment. *BMJ Open*, 11(4), e048943. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-048943>.
- Dalke, K. B., Baratz, A. B. i Greenberg, J. A. (2020). Protecting children with intersex traits: Legal, ethical, and human rights considerations. U: M. Legato (ur.), *The Plasticity of Sex*, 207–224. Academic Press. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-815968-2.00010-4>.
- Damrose, E. J. (2008). Quantifying the impact of androgen therapy on the female larynx. *Auris, Nasus, Larynx*, 36(1), 110–112. <https://doi.org/10.1016/j.anl.2008.03.002>.
- Danon, L. M. i Krämer, A. (2017). Between concealing and revealing intersexed bodies: Parental strategies. *Qualitative Health Research*, 27(10), 1562–1574. <https://doi.org/10.1177/1049732317697100>.
- Darwin, H. (2020). Challenging the cisgender/transgender binary: Nonbinary people and the transgender label. *Gender & Society*, 34(3), 357–380. <https://doi.org/10.1177/0891243220912256>.
- Davey, A., Arcelus, J., Meyer, C. i Bouman, W. P. (2016). Self-injury among trans individuals and matched controls: Prevalence and associated factors. *Health & Social Care in the Community*, 24(4), 485–494. <https://doi.org/10.1111/hsc.12239>.
- Davey, A., Bouman, W. P., Arcelus, J., Meyer, C. (2014). Social support and psychological well-being: A comparison of patients with gender dysphoria and matched controls. *Journal of Sexual Medicine*, 11(12), 2976–2985. <https://doi.org/10.1111/jsm.12681>.
- Davey, A., Bouman, W. P., Meyer, C. i Arcelus, J. (2015). Interpersonal functioning among individuals with gender dysphoria. *Journal of Clinical Psychology*, 71(12), 1173–1185. <https://doi.org/10.1002/jclp.22209>.
- Davies, S., Papp, V. G. i Antoni, C. (2015). Voice and communication change for gender non-conforming individuals: Giving voice to the person inside. *International Journal of Transgenderism*, 16(3), 117–159. <https://doi.org/10.1080/15532739.2015.1075931>.
- Davis, S. A. i Colton Meier, S. (2014). Effects of testosterone treatment and chest reconstruction surgery on mental health and sexuality in female-to-male transgender people. *International Journal of Sexual Health*, 26(2), 113–128. <https://doi.org/10.1080/19317611.2013.833152>.
- Day, J. K., Perez-Brumer, A. i Russell, S. T. (2018). Safe schools? Transgender youth's school experiences and perceptions of school climate. *Journal of Youth and Adolescence*, 47(8), 1731–1742. <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0866-x>.
- de Blok, C. J. M., Dijkman, B. A. M., Wiepjes, C. M., Staphorsius, A. S., Timmermans, F. W., Smit, J. M., Dreijerink, K. M. A. i den Heijer, M. (2021). Sustained breast development and breast anthropometric changes in 3 years of gender-affirming hormone treatment. *Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 106(2), e782– e790. <https://doi.org/10.1210/clinem/dgaa841>.
- de Blok, C. J. M., Staphorsius, A. S., Wiepjes, C. M., Smit, J. M., Nanayakkara, P. W. B. i den Heijer, M. (2020). Frequency, determinants, and satisfaction of breast augmentation in

- trans women receiving hormone treatment. *The Journal of Sexual Medicine*, 17(2), 342–348. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2019.10.021>.
- De Cuypere, G. i Vercruyssen, H. (2009). Eligibility and readiness criteria for sex reassignment surgery: Recommendations for revision of the WPATH's Standards of care. *International Journal of Transgenderism*, 11(3), 194–205. <https://doi.org/10.1080/15532730903383781>.
- de Freitas, L. D., Leda-Rego, G., Bezerra-Filho, S. i Miranda-Scippa, A. (2020). Psychiatric disorders in individuals diagnosed with gender dysphoria: A systematic review. *Psychiatry Clinical Neuroscience*, 74(2), 99–104. <https://doi.org/10.1111/pcn.12947>.
- de Graaf, N. M., Carmichael, P., Steensma, T. D. i Zucker, K. J. (2018). Evidence for a change in the sex ratio of children referred for gender dysphoria: Data from the Gender Identity Development Service in London (2000–2017). *The Journal of Sexual Medicine*, 15(10), 1381–1383. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.08.002>.
- de Graaf, N. M., Giovanardi, G., Zitz, C. i Carmichael, P. (2018). Sex ratio in children and adolescents referred to the Gender Identity Development Service in the UK (2009–2016). *Archives of Sexual Behavior*, 47(5), 1301–1304. <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1204-9>.
- de Graaf, N. M., Steensma, T. D., Carmichael, P., VanderLaan, D. P., Aitken, M., Cohen-Kettenis, P. T., de Vries, A. L. C., Kreukels, B. P. C., Wasserman, L., Wood, H. i Zucker, K. J. (2020). Suicidality in clinic-referred transgender adolescents. *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-020-01663-9>.
- De Los Reyes, A., Ohannessian, C. M. i Racz, S. J. (2019). Discrepancies between adolescent and parent reports about family relationships. *Child Development Perspectives*, 13(1), 53–58. <https://doi.org/10.1111/cdep.12306>.
- de Nie, I., Meißner, A., Kostelijk, E. H., Soufan, A. T., Voorn-de Warem, I. A. C., den Heijer, M., Huirne, J. i van Mello, N. M. (2020). Impaired semen quality in trans women: Prevalence and determinants. *Human Reproduction*, 35(7), 1529–1536. <https://doi.org/10.1093/humrep/deaa133>.
- de Oliveira, L., Carvalho, J., Sarikaya, S., Urkmez, A., Salonia, A., Russo, G. I. i EAU-YAU Men's Health Working group. (2021). Patterns of sexual behavior and psychological processes in asexual persons: A systematic review. *International Journal of Impotence Research*, 33(6), 641–651. <https://doi.org/10.1038/s41443-020-0336-3>.
- de Roo, C., Lierman, S., Tilleman, K., Peynshaert, K., Braeckmans, K., Caanen, M., Lambalk, C. B., Weyers, S., T'Sjoen, G., Cornelissen, R. i De Sutter, P. (2017). Ovarian tissue cryopreservation in female-to-male transgender people: Insights into ovarian histology and physiology after prolonged androgen treatment. *Reproductive Biomedicine Online*, 34(6), 557–566. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2017.03.008>.
- de Roo, C., Tilleman, K., T'Sjoen, G. i De Sutter, P. (2016). Fertility options in transgender people. *International Review of Psychiatry*, 28(1), 112–119. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1084275>.
- De Sutter, P., Kira, K., Verschoor, A. i Hotimsky (2002). The desire to have children and the preservation of fertility in transsexual women: A survey. *International Journal of Transgenderism*, 6(3), 3–97.
- de Vries, A. L. C. i Cohen-Kettenis, P. T. (2012). Clinical management of gender dysphoria in children and adolescents: The Dutch approach. *Journal of Homosexuality*, 59(3), 301–320. <https://doi.org/10.1080/00918369.2012.653300>.
- de Vries, A. L. C., Doreleijers, T. A. i Cohen-Kettenis, P. T. (2007). Disorders of sex development and gender identity outcome in adolescence and adulthood: Understanding gender identity development and its clinical implications. *Pediatric Endocrinology Reviews*, 4(4), 343–351.
- de Vries, A. L. C., Doreleijers, T. A. H., Steensma, T. D. i Cohen-Kettenis, P. T. (2011). Psychiatric comorbidity in gender dysphoric adolescents. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 52(11), 1195–1202. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2011.02426.x>.
- de Vries, A. L. C., McGuire, J. K., Steensma, T. D., Wagenaar, E. C. F., Doreleijers, T. A. H. i Cohen-Kettenis, P. T. (2014). Young adult psychological outcome after puberty suppression and gender

- reassignment. *Pediatrics*, 134(4), 696–704. <https://doi.org/10.1542/peds.2013-2958>.
- de Vries, A. L. C., Noens, I. L. J., Cohen-Kettenis, P. T., van Berckelaer-Onnes, I. A. i Doreleijers, T. A. (2010). Autism spectrum disorders in gender dysphoric children and adolescents. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40(8), 930–936. <https://doi.org/10.1007/s10803-010-0935-9>.
- de Vries, A. L. C., Richards, C., Tishelman, A. C., Motmans, J., Hannema, S. E., Green, J. i Rosenthal, S. M. (2021). Bell v Tavistock and Portman NHS Foundation Trust [2020] EWHC 3274: Weighing current knowledge and uncertainties in decisions about gender-related treatment for transgender adolescents. *International Journal of Transgender Health*, 22(3), 1–8. <https://doi.org/10.1080/26895269.2021.1904330>.
- de Vries, A. L. C., Roehle, R., Marshall, L., Frisé, L., van de Grift, T. C., Kreukels, B. P. C., Bouvattier, C., Köhler, B., Thyen, U., Nordenström, A., Rapp, M. i Cohen-Kettenis, P. T. (2019). Mental health of a large group of adults with disorders of sex development in six European countries. *Psychosomatic Medicine*, 81(7), 629–640. <https://doi.org/10.1097/psy.0000000000000718>.
- de Vries, A. L. C., Steensma, T. D., Cohen-Kettenis, P. T., VanderLaan, D. P. i Zucker, K. J. (2015). Poor peer relations predict parent- and self-reported behavioral and emotional problems of adolescents with gender dysphoria: A cross-national, cross-clinic comparative analysis. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 25(6), 579–588. <https://doi.org/10.1007/s00787-015-0764-7>.
- de Vries, A. L. C., Steensma, T. D., Doreleijers, T. A. i Cohen-Kettenis, P. T. (2011). Puberty suppression in adolescents with gender identity disorder: A prospective follow-up study. *The Journal of Sexual Medicine*, 8(8), 2276–2283. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2010.01943.x>.
- de Vries, E., Kathard, H. i Müller, A. (2020). Debate: Why should gender-affirming health care be included in health science curricula? *BMC Medical Education*, 20(1), 51. <https://doi.org/10.1186/s12909-020-1963-6>.
- Defreyne, J., Elaut, E., Kreukels, B., Fisher, A. D., Castellini, G., Staphorsius, A. i T'Sjoen, G. (2020). Sexual desire changes in transgender individuals upon initiation of hormone treatment: Results from the longitudinal European Network for the Investigation of Gender Incongruence. *The Journal of Sexual Medicine*, 17(4), 812–825. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2019.12.020>.
- Defreyne, J., Motmans, J. i T'Sjoen, G. (2017). Healthcare costs and quality of life outcomes following gender affirming surgery in trans men: A review. *Expert Review of Pharmacoeconomics & Outcomes Research*, 17(6), 543–556. <https://doi.org/10.1080/14737167.2017.1388164>.
- Defreyne, J., Nota, N., Pereira, C., Schreiner, T., Fisher, A. D., den Heijer, M. i T'Sjoen, G. (2017). Transient elevated serum prolactin in trans women is caused by Cyproterone Acetate treatment. *LGBT Health*, 4(5), 328–336. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2016.0190>.
- Defreyne, J., Van de Bruaene, L. D., Rietzschel, E., Van Schuylenbergh, J. i T'Sjoen, G. G. (2019). Effects of gender-affirming hormones on lipid, metabolic, and cardiac surrogate blood markers in transgender persons. *Clinical Chemistry*, 65(1), 119–134. <https://doi.org/10.1373/clinchem.2018.288241>.
- Defreyne, J., Van Schuylenbergh, J., Motmans, J., Tilleman, K. L. i T'Sjoen, G. G. (2020). Parental desire and fertility preservation in assigned female at birth transgender people living in Belgium. *Fertility and Sterility* 113(1), 149–157. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2019.09.002>.
- Defreyne, J., Vantomme, B., Van Caenegem, E., Wierckx, K., De Blok, C. J. M., Klaver, M. i T'Sjoen, G. (2018). Prospective evaluation of hematocrit in gender-affirming hormone treatment: Results from European Network for the Investigation of Gender Incongruence. *Andrology*, 6(3), 446–454. <https://doi.org/10.1111/andr.12485>.
- Dekker, M. J., Wierckx, K., Van Caenegem, E., Klaver, M., Kreukels, B. P., Elaut, E. i T'Sjoen, G. (2016). A European Network for the investigation of gender incongruence: Endocrine part. *The Journal of Sexual Medicine*, 13(6), 994–999. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.03.371>.
- Delemarre-van de Waal, H. A. i Cohen-Kettenis, P. T. (2006). Clinical management of gender identity disorder in adolescents: A protocol on psychological and pediatric

- endocrinology aspects. *European Journal of Endocrinology*, 155(Suppl. 1), S131–S137. <https://doi.org/10.1530/eje.1.02231>.
- Delimata, N., Simmonds, M., O'Brien, M., Davis, G., Auchus, R. i Lin-Su, K. (2018). Evaluating the term 'disorders of sex development': A multidisciplinary debate. *Social Medicine*, 12(1):98–107.
- Delozier, A. M., Kamody, R. C., Rodgers, S. i Chen, D. (2020). Health disparities in transgender and gender expansive adolescents: A topical review from a minority stress framework. *Journal of Pediatric Psychology*, 45(8), 842–847. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsaa040>.
- Demeestere, I., Simon, P., Dedeken, L., Moffa, F., Tsépélidis, S., Brachet, C., Delbaery, A., Devreker, A. F. i Ferster, A. (2015). Live birth after autograft of ovarian tissue cryopreserved during childhood. *Human Reproduction*, 30(9), 2107–2109. <https://doi.org/10.1093/humrep/dev128>.
- Denby, K. J., Cho, L., Toljan, K., Patil, M. i Ferrando, C. A. (2021). Assessment of cardiovascular risk in transgender patients presenting for gender-affirming care. *The American Journal of Medicine*, 134(8), 1002–1008. <https://doi.org/10.1016/j.amjmed.2021.02.031>.
- Department of Health and Human Services. Panel on Antiretroviral Guidelines for Adults and Adolescents. (2019) Guidelines for the use of antiretroviral agents in adults and adolescents with HIV. Transgender People and HIV. <https://clinicalinfo.hiv.gov/en/guidelines/adult-and-adolescent-arv/transgender-people-hiv>.
- Dessens, A. B., Slijper, F. M. E. i Drop, S. L. S. (2005). Gender dysphoria and gender change in chromosomal females with congenital adrenal hyperplasia. *Archives of Sexual Behavior*, 34(4), 389–397. <https://doi.org/10.1007/s10508-005-4338-5>.
- Deuster, D., Di Vincenzo, K., Szukaj, M., Am Zehnhoff-Dinnesen, A. i Dobel, C. (2016). Change of speech fundamental frequency explains the satisfaction with voice in response to testosterone therapy in female-to-male gender dysphoric individuals. *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*, 273(8), 2127–2131. <https://doi.org/10.1007/s00405-016-4043-0>.
- Deuster, D., Matulat, P., Knief, A., Zitzmann, M., Rosslau, K., Szukaj, M., Dinnesen, A. i Schmidt, C. M. (2016). Voice deepening under testosterone treatment in female-to-male gender dysphoric individuals. *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*, 273(4), 959–965. <https://doi.org/10.1007/s00405-015-3846-8>.
- Deutsch, M. B. (2011). Use of the informed consent model in the provision of cross-sex hormone therapy: A survey of the practices of selected clinics. *International Journal of Transgenderism*, 13, 140–146. <https://doi.org/10.1080/15532739.2011.675233>.
- Deutsch, M. B. (2016a). Guidelines for the primary and gender-affirming care of transgender and gender nonbinary people (2nd ed.). University of California, San Francisco, Department of Family and Community Medicine Center of Excellence for Transgender Health. <https://transcare.ucsf.edu/guidelines>.
- Deutsch, M. B. (2016b). Gender-affirming surgeries in the era of insurance coverage: Developing a framework for psychosocial support and care navigation in the perioperative period. *Journal of Health Care for the Poor and Underserved*, 27(2), 386–391. <https://doi.org/10.1353/hpu.2016.0092>.
- Deutsch, M. B., Bhakri, K. i Kubicek, K. (2015). Effects of cross-sex hormone treatment on transgender women and men. *Obstetric Gynecology*, 125(3), 605–610. <https://doi.org/10.1097/AOG.0000000000000692>.
- Deutsch, M. B., Glidden, D. V., Sevelius, J., Keatley, J., McMahan, V. i Guanira, J. (2015). HIV pre-exposure prophylaxis in transgender women: A subgroup analysis of the iPrEx trial. *The Lancet HIV*, 2(12), e512–e9. [https://doi.org/10.1016/S2352-3018\(15\)00206-4](https://doi.org/10.1016/S2352-3018(15)00206-4).
- Devor, A. (2004). Witnessing and mirroring: A fourteen stage model of transsexual identity formation. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health*, 8(1), 41–67. <https://doi.org/10.1080/19359705.2004.9962366>.
- DeVita, T., Bishop, C. i Plankey, M. (2018). Queering medical education: Systematically assessing LGBTQI health competency and implementing reform. *Medical Education Online*, 23(1), 1510703. <https://doi.org/10.1080/10872981.2018.1510703>.
- Dharma, C., Scheim, A. I. i Bauer, G. R. (2019).

- Exploratory factor analysis of two sexual health scales for transgender people: Trans-specific condom/barrier negotiation self-efficacy (T-barrier) and trans-specific sexual body image worries (T-worries). *Archives of Sexual Behavior*, 48(5), 1563–1572. <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1383-4>.
- Dhejne, C., Lichtenstein, P., Boman, M., Johansson, A. L., Långström, N. i Landén, M. (2011). Long-term follow-up of transsexual persons undergoing sex reassignment surgery: Cohort study in Sweden. *PLoS One*, 6(2), e16885. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0016885>.
- Dhejne, C., Van Vlerken, R., Heylens, G. i Arcelus, J. (2016). Mental health and gender dysphoria: A review of the literature. *International Review of Psychiatry*, 28(1), 44–57. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1115753>.
- Dick, B. i Ferguson, B. J. (2015). Health for the world's adolescents: A second chance in the second decade. *Journal of Adolescent Health*, 56(1), 3–6. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.10.260>.
- Dierckx, M., Mortelmans, D. i Motmans, J. (2019). Role ambiguity and role conflict among partners of trans people. *Journal of Family Issues*, 40(1), 85–110. <https://doi.org/10.1177/0192513X18800362>.
- Din-Dzietham, R., Nembhard, W. N., Collins, R. i Davis, S. K. (2004). Perceived stress following race-based discrimination at work is associated with hypertension in African-Americans. The metro Atlanta heart disease study, 1999–2001. *Social Science & Medicine*, 58(3), 449–461. [https://doi.org/10.1016/S0277-9536\(03\)00211-9](https://doi.org/10.1016/S0277-9536(03)00211-9).
- Dizon, D. S., Tejada-Berges, T., Koelliker, S., Steinhoff, M. i Granai, C. O. (2006). Ovarian cancer associated with testosterone supplementation in a female-to-male transsexual patient. *Gynecologic and Obstetric Investigation*, 62(4), 226–228. <https://doi.org/10.1159/000094097>.
- Djordjevic, M. L., Majstorovic, M., Stanojevic, D., Bizic, M., Ducic, S., Kojovic, V. i Perovic, S. (2008). One-stage repair of severe hypospadias using combined buccal mucosa graft and longitudinal dorsal skin flap. *European Journal of Pediatric Surgery*, 18(6), 427–430. <https://doi.org/10.1055/s-2008-1038929>.
- Do, T. T., Nguyen, T. V. A., Vu, X. T. i Nguyen, T. P. T. (2018). Seeking healthcare as a transgender woman in Vietnam: Access barriers and the situation of hormone use. *Regional Journal of Southeast Asian Studies*, 3(2), 30–58. <http://www.rjseas.org/journalview/5>.
- Donnez, J. i Dolmans, M. M. (2015). Ovarian cortex transplantation: 60 reported live births brings the success and worldwide expansion of the technique towards routine clinical practice. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 32(8), 1167–1170. <https://doi.org/10.1007/s10815-015-0544-9>.
- Downing, J. M. i Przedworski, J. M. (2018). Health of transgender adults in the U.S., 2014–2016. *American Journal of Preventive Medicine*, 55(3), 336–344. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2018.04.045>.
- Dragon, C. N., Guerino, P., Ewald, E. i Laffan, A. M. (2017). Transgender Medicare beneficiaries and chronic conditions: Exploring fee-for-service claims data. *LGBT Health*, 4(6), 404–411. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2016.0208>.
- Drescher, J., Cohen-Kettenis, P. T. i Reed, G. M. (2016). Gender incongruence of childhood in the ICD-11: Controversies, proposal, and rationale. *The Lancet Psychiatry*, 3(3), 297–304. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(15\)00586-6](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(15)00586-6).
- Drescher, J., Cohen-Kettenis, P. i Winter, S. (2012). Minding the body: situating gender identity diagnoses in the ICD-11. *International Review of Psychiatry*, 24(6), 568–577. <https://doi.org/10.3109/09540261.2012.741575>.
- Drummond, K. D., Bradley, S. J., Peterson-Badali, M. i Zucker, K. J. (2008). A follow-up study of girls with gender identity disorder. *Developmental Psychology*, 44(1), 34–45. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.44.1.34>.
- DSD-TRN—Differences or Disorders of Sex Development Translational Research Network. (n.d.). <http://dsdtrn.org/>.
- Du Bois, S. N., Yoder, W., Guy, A. A., Manser, K. i Ramos, S. (2018). Examining associations between state-level transgender policies and transgender health. *Transgender Health*, 3(1), 220–224. <https://doi.org/10.1089/trgh.2018.0031>.
- Dubin, S. N., Nolan, I. T., Streed, C. G. Jr., Greene, R. E., Radix, A. E. i Morrison, S. D. (2018).

- Transgender health care: improving medical students' and residents' training and awareness. *Advances in Medical Education and Practice*, 9, 377–91. <https://doi.org/10.2147/AMEP.S147183>.
- Dubin, S., Lane, M., Morrison, S., Radix, A., Belkind, U., Vercler, C. i Inwards-Breland, D. (2020). Medically assisted gender affirmation: When children and parents disagree. *Journal of Medical Ethics*, 46(5), 295–299. <https://doi.org/10.1136/medethics-2019-105567>.
- Duby, Z., Hartmann, M., Mahaka, I., Munaiwa, O., Nabukeera, J., Vilakazi, N., Mthembu, F., Colvin, C. J., Mensch, B. i van der Straten, A. (2015). Lost in Translation: Language, terminology, and understanding of penileanal intercourse in an HIV prevention trial in South Africa, Uganda, and Zimbabwe. *The Journal of Sex Research*, 53(9), 1096–1106. <https://doi.org/10.1080/00224499.2015.1069784>.
- Duranteau, L., Rapp, M., van de Grift, T. C., Hirschberg, A. L. i Nordenskjöld, A. (2021). Participant- and clinician-reported long-term outcomes after surgery in individuals with complete androgen insensitivity syndrome. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 34(2), 168–175. <https://doi.org/10.1016/j.jpjag.2020.11.012>.
- Durwood, L., Eisner, L., Fladeboe, K., Ji, C. G., Barney, S., McLaughlin, K. A. i Olson, K. R. (2021). Social support and internalizing psychopathology in transgender youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 50(5), 841–854. <https://doi.org/10.1007/s10964-020-01391-y>.
- Durwood, L., McLaughlin, K. A. i Olson, K. R. (2017). Mental health and self-worth in socially transitioned transgender youth. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 56(2), 116–123. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2016.10.016>.
- Dy, G. W., Granieri, M. A., Fu, B. C., Vanni, A. J., Voelzke, B., Rourke, K. F., Elliott, S. P., Nikolavsky, D. i Zhao, L. C. (2019). Presenting complications to a reconstructive urologist after masculinizing genital reconstructive surgery. *Urology*, 132, 202–206. <https://doi.org/10.1016/j.urology.2019.04.051>.
- Dyer, C. (2020). Children are “highly unlikely” to be able to consent to taking puberty blockers, rules High Court. *BMJ*, m4699. <https://doi.org/10.1136/bmj.m4699>.
- Ediati A., Juniarto, A. Z., Birnie, E., Okkerse, J., Wisniewski, A., Drop, S., Dessens, A. (2017). Ediati, A., Juniarto, A. Z., Birnie, E., Okkerse, J., Wisniewski, A., Drop, S., Faradz, S. M. H. i Dessens, A. (2017). Social stigmatisation in late identified patients with disorders of sex development in Indonesia. *BMJ Paediatrics Open*, 1(1), e000130. <https://doi.org/10.1136/bmjpo-2017-000130>.
- Edmo v. Idaho Department of Corrections, Corizon, Inc. et al.; case number: 1:17-cv-151-BLW, 2020.
- Edwards-Leeper, L., Feldman, H. A., Lash, B. R., Shumer, D. E. i Tishelman, A. C. (2017). Psychological profile of the first sample of transgender youth presenting for medical intervention in a U.S. pediatric gender center. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 4(3), 374–382.
- Edwards-Leeper, L., Leibowitz, S. i Sangganjanavanich, V. F. (2016). Affirmative practice with transgender and gender non-conforming youth: Expanding the model. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 3(2), 165–172. <https://doi.org/10.1037/sgd0000167>.
- Edwards-Leeper, L. i Spack, N. P. (2012). Psychological evaluation and medical treatment of transgender youth in an interdisciplinary “Gender Management Service” (GeMS) in a major pediatric center. *Journal of Homosexuality*, 59(3), 321–336. <https://doi.org/10.1080/00918369.2012.653302>.
- Efstathiou, E., Davis, J. W., Pisters, L., Li, W., Wen, S., McMullin, R. P., Gormley, M., Ricci, D., Titus, M., Hoang, A., Zurita, A. J., Tran, N., Peng, W., Kheoh, T., Molina, A., Troncso, P. i Logothetis, C. J. (2019). Clinical and biological characterisation of localized high-risk prostate cancer: Results of a randomized preoperative study of a luteinising hormone-releasing hormone agonist with or without abiraterone acetate plus prednisone. *European Urology*, 76(4), 418–424. <https://doi.org/10.1016/j.eururo.2019.05.010>.
- Eftekhari Ardebili, M., Janani, L., Khazaei, Z., Moradi, Y. i Baradaran, H. R. (2020). Quality of life in people with transsexuality after surgery: A systematic review and meta-analysis. *Health and Quality of Life Outcomes*, 18, 264. <https://doi.org/10.1186/s12955-020-01510-0>.

- Ehrensaft, D. (2016). The gender creative child: Pathways for nurturing and supporting children who live outside gender boxes. *The Experiment*.
- Ehrensaft, D. (2018). Exploring gender expansive expressions. U: Keo-Meier, C. i Ehrensaft, D. (ur.). *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*. American Psychological Association.
- Ehrensaft, D., Giammattei, S. V., Storck, K., Tishelman, A. C. i Keo-Meier, C. (2018). Prepubertal social gender transitions: What we know; what we can learn—A view from a gender affirmative lens. *International Journal of Transgenderism*, 19(2), 251–268. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1414649>.
- Eisenberg, M. E., Gower, A. L., McMorris, B. J., Rider, G. N., Shea, G. i Coleman, E. (2017). Risk and protective factors in the lives of transgender/gender nonconforming adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 61(4), 521–526. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.04.014>.
- Eisenberg, M. E., McMorris, B. J., Rider, G. N., Gower, A. L. i Coleman, E. (2020). "It's kind of hard to go to the doctor's office if you're hated there." A call for gender-affirming care from transgender and gender diverse adolescents in the United States. *Health & Social Care in the Community*, 28(3), 1082–1089. <https://doi.org/10.1111/hsc.12941>.
- Elamin, M. B., Garcia, M. Z., Murad, M. H., Erwin, P. J. i Montori, V. M. (2010). Effect of sex steroid use on cardiovascular risk in transsexual individuals: A systematic review and meta-analyses. *Clinical Endocrinology*, 72(1), 1–10. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2265.2009.03632.x>.
- El-Hadi, H., Stone, J., Temple-Oberle, C. i Harrop, A. R. (2018). Gender-affirming surgery for transgender individuals: Perceived satisfaction and barriers to care. *Plastic Surgery*, 26(4), 263–268. <https://doi.org/10.1177/2292550318767437>.
- Eliason, M. J., Dibble, S. i DeJoseph, J. (2010). Nursing's silence on lesbian, gay, bisexual, and transgender issues: The need for emancipatory efforts. *Advances in Nursing Science*, 33(3), 206–218. <https://doi.org/10.1097/ANS.0b013e3181e63e49>.
- Ellens, R. E. H., Bakula, D. M., Mullins, A. J., Scott Reyes, K. J., Austin, P., Baskin, L., Bernabé, K., Cheng, E. Y., Fried, A., Frimberger, D., Galan, D., Gonzalez, L., Greenfield, S., Kolon, T., Kropp, B., Lakshmanan, Y., Meyer, S., Meyer, T., Mullins, L. L. i Nokoff, N. J. (2017). Psychological adjustment of parents of children born with atypical genitalia 1 Year after genitoplasty. *Journal of Urology*, 198(4), 914–920. <https://doi.org/10.1016/j.juro.2017.05.035>.
- Ellis, S. A., Wojnar, D. M. i Pettinato, M. (2015). Conception, pregnancy, and birth experiences of male and gender variant gestational parents: It's how we could have a family. *Journal of Midwifery and Women's Health*, 60(1), 62–69. <https://doi.org/10.1111/jmwh.12213>.
- Ellis, S. J., Wakefield, C. E., McLoone, J. K., Robertson, E. G. i Cohn, R. J. (2016). Fertility concerns among child and adolescent cancer survivors and their parents: A qualitative analysis. *Journal of Psychosocial Oncology*, 34(5), 347–362. <https://doi.org/10.1080/07347332.2016.1196806>.
- Embaye, N. (2006). Affirmative psychotherapy with bisexual transgender people. *Journal of Bisexuality*, 6(1-2), 51–63. https://doi.org/10.1300/J159v06n01_04.
- Emmer, P., Lowe, A. i Marshall, R. B. (2011). This is a prison, glitter is not allowed: Experiences of trans and gender variant people in Pennsylvania's Prison Systems: A report by the hearts on a wire collective. *Hearts On A Wire Collective*.
- Endocrine Society, Pediatric Endocrine Society. (2020). Position statement: Transgender health. *Endocrine Society*. Ernst, M. E., Sandberg, D. E., Keegan, C., Quint, E. H., Lossie, A. C. i Yashar, B. M. (2016). The lived experience of MRKH: Sharing health information with peers. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 29(2), 154–158. <https://doi.org/10.1016/j.jpag.2015.09.009>.
- Equality and Human Rights Commission. (2021) Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights (2021). Right to respect for private and family life, home and correspondence. <https://www.equalityhumanrights.com/en/human-rights-act/article-8-respect-your-private-and-family-life>.

- Esmonde, N., Heston, A., Jedrzejewski, B., Ramly, E., Annen, A., Guerriero, J., Hansen, J. i Berli, J. (2019). What is “nonbinary” and what do I need to know? A primer for surgeons providing chest surgery for transgender patients. *Aesthetic Surgery Journal*, 39(5), NP106–NP112. <https://doi.org/10.1093/asj/sjy166>.
- Esteva de Antonio, I., Gómez-Gil, E. i GIDSEEN Group (2013). Coordination of healthcare for transsexual persons: A multidisciplinary approach. *Current Opinions Endocrinology, Diabetes and Obesity*, 20(6), 585–591. <https://doi.org/10.1097/01.med.0000436182.42966.31>.
- Ethics Committee of the American Society for Reproductive Medicine. (2015). Access to fertility services by transgender persons: An Ethics Committee opinion. *Fertility and Sterility*, 104(5), 1111–1115. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2015.08.021>.
- Ettner, R. (2013). Care of the elderly transgender patient. *Current Opinion in Endocrinology, Diabetes and Obesity*, 20(6), 580–584. <https://doi.org/10.1097/01.med.0000436183.34931.a5>.
- Ettner, R. i Wylie, K. (2013). Psychological and social adjustment in older transsexual people. *Maturitas*, 74(3), 226–229. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2012.11.011>.
- Ettner, R., Monstrey, S. i Coleman, E. (2016). Theories of the etiology of transgender identity. U: R. Ettner, S. Monstrey i E. Coleman (ur.), *Principles of Transgender Medicine and Surgery*, 17–29. Routledge.
- European Medicines Agency. (2020). Restrictions in use of cyproterone due to meningioma risk. <https://www.ema.europa.eu/en/documents/referral/cyproterone-article-31-referral-restrictions-use-cyproterone-due-meningioma-risk-en-0.pdf>.
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2020). EU-LGBTI II: A long way to go for LGBTI equality. Publications Office of the European Union.
- Evans, S., Crawley, J., Kane, D. i Edmunds, K. (2021). The process of transitioning for the transgender individual and the nursing imperative: A narrative review. *Journal of Advanced Nursing*, 77(12), 4646–4660. <https://doi.org/10.1111/jan.14943>.
- Ewald, E. R., Guerino, P., Dragon, C., Laffan, A. M., Goldstein, Z. i Streed, C. (2019). Identifying Medicare beneficiaries accessing transgender-related care in the era of ICD-10. *LGBT Health*, 6(4), 166–173. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2018.0175>.
- Expósito-Campos, P. (2021). A typology of gender detransition and its implications for healthcare providers. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 47(3), 270–280. <https://doi.org/10.1080/0092623X.2020.1869126>.
- Eyssel, J., Koehler, A., Dekker, A., Sehner, S. i Nieder, T. O. (2017). Needs and concerns of transgender individuals regarding interdisciplinary transgender healthcare: A non-clinical online survey. *PloS One*, 12(8), e0183014. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0183014>.
- Fabbre, V. D. i Gaveras, E. (2020). The manifestation of multilevel stigma in the lived experiences of transgender and gender non-conforming older adults. *American Journal of Orthopsychiatry*, 90(3), 350. <https://doi.org/10.1037/ort0000440>.
- Fakin, R. M., Zimmermann, S., Kaye, K., Lunger, L., Weinforth, G. i Giovanoli, P. (2019). Long-term outcomes in breast augmentation in trans women: A 20-year experience. *Aesthetic Surgery Journal*, 39(4), 381–390. <https://doi.org/10.1093/asj/sjy143>.
- Falcone, M., Garaffa, G., Gillo, A., Dente, D., Christopher, A. N. i Ralph, D. J. (2018). Outcomes of inflatable penile prosthesis insertion in 247 patients completing female to male gender reassignment surgery. *BJU International*, 121(1), 139–144. <https://doi.org/10.1111/bju.14027>.
- Fast, A. A. i Olson, K. R. (2017). Gender development in transgender preschool children. *Child Development*, 89(2), 620–637. <https://doi.org/10.1111/cdev.12758>.
- Fayne, R. A., Perper, M., Eber, A. E., Aldahan, A. S. i Nouri, K. (2018). Laser and light treatments for hair reduction in Fitzpatrick skin types IV–VI: A comprehensive review of the literature. *American Journal of Clinical Dermatology*, 19(2), 237–252. <https://doi.org/10.1007/s40257-017-0316-7>.
- Fedele, D. A., Kirk, K., Wolfe-Christensen, C., Phillips, T. M., Mazur, T., Mullins, L. L., Chernausk, S. D. i Wisniewski, A. B. (2010). Primary caregivers of children affected by disorders of sex development:

- Mental health and caregiver characteristics in the context of genital ambiguity and genitoplasty. *International Journal of Pediatric Endocrinology*, 2010, 1–7. <https://doi.org/10.1155/2010/690674>.
- Federal Bureau of Prisons. (2016). Transgender clinical care. https://www.bop.gov/resources/pdfs/trans_guide_dec_2016.pdf.
- Feinberg, L. (1996). *Transgender warriors; Making history from Joan of Arc to Marsha P. Johnson and Beyond*. Beacon Press.
- Feldman, J., Brown, G. R., Deutsch, M. B., Hembree, W., Meyer, W., Meyer-Bahlburg, H. F., Tangpricha, V., T'Sjoen, G. i Safer, J. D. (2016). Priorities for transgender medical and healthcare research. *Current Opinion in Endocrinology, Diabetes, and Obesity*, 23(2), 180–187. <https://doi.org/10.1097/MED.0000000000000231>.
- Ferguson, H. J., Brunson, V. E. A. i Bradford, E. E. F. (2021). The developmental trajectories of executive function from adolescence to old age. *Science Reports*, 11, 1382. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-80866-1>.
- Fernandez, A. A., França, K., Chacon, A. H. i Nouri, K. (2013). From flint razors to lasers: A timeline of hair removal methods. *Journal of Cosmetic Dermatology*, 12(2), 153–162. <https://doi.org/10.1111/jocd.12021>.
- Ferrando, C. A. (2020). Adverse events associated with gender affirming vaginoplasty surgery. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 223(2), 267.e1–267.e6. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2020.05.033>.
- Fiani, C. N. i Han, H. J. (2019). Navigating identity: Experiences of binary and non-binary transgender and gender non-conforming (TGNC) adults. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 181–194. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1426074>.
- Fielding, L. (Ed.). (2021). *Trans sex: Clinical approaches to trans sexualities and erotic embodiments (Vol. 1)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429318290>.
- Finlayson, C., Johnson, E. K., Chen, D., Dabrowski, E., Gosiengfiao, Y., Campo-Engelstein, L. i Woodruff, T. K. (2016). Proceedings of the working group session on fertility preservation for individuals with gender and sex diversity. *Transgender Health*, 1(1), 99–107. <https://doi.org/10.1089/trgh.2016.0008>.
- Fischer, O. J. (2021). Non-binary reproduction: Stories of conception, pregnancy, and birth. *International Journal of Transgender Health*, 22 (1–2), 77–88. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1838392>.
- Fisher, A. D., Castellini, G., Ristori, J., Casale, H., Cassioli, E., Sensi, C. i Maggi, M. (2016). Cross-sex hormone treatment and psychobiological changes in transsexual persons: Two-year follow-up data. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 101(11), 4260–4269. <https://doi.org/10.1210/jc.2016-1276>.
- Fisher, A. D., Ristori, J., Fanni, E., Castellini, G., Forti, G. i Maggi, M. (2016). Gender identity, gender assignment and reassignment in individuals with disorders of sex development: A major of dilemma. *Journal of Endocrinological Investigation*, 39(11), 1207–1224. <https://doi.org/10.1007/s40618-016-0482-0>.
- Fisher, C. M., Waling, A., Kerr, L., Bellamy, R., Ezer, P. i Mikolajczak, G. (2019). 6th National Survey of Australian Secondary Students and Sexual Health 2018 (ARCSHS Monograph Series No. 113). Australian Research Centre in Sex, Health & Society.
- Fitzpatrick, L. A., Pace, C. i Wiita, B. (2000). Comparison of regimens containing oral micronized progesterone or medroxyprogesterone acetate on quality of life in postmenopausal women: A cross-sectional survey. *Journal of Women's Health & Gender-Based Medicine*. 9(4), 381–387. <https://doi.org/10.1089/15246090050020691>.
- Fix, L., Durden, M., Obedin-Maliver, J., Moseson, H., Hastings, J., Stoeffler, A. i Baum, S. E. (2020). Stakeholder perceptions and experiences regarding access to contraception and abortion for transgender, non-binary, and gender-expansive individuals assigned female at birth in the U.S. *Archives of Sexual Behaviour*, 49(7), 2683–2702. <https://doi.org/10.1007/s10508-020-01707-w>.
- Fleming, L., Knafl, K. i Van Riper, M. (2017). How the child's gender matters for families having a child with congenital adrenal hyperplasia. *Journal of Family Nursing*, 23(4), 516–533. <https://doi.org/10.1177/1074840717735499>.
- Flentje, A., Heck, N. C., Brennan, J. M. i Meyer, I. H. (2020). The relationship between minority stress and biological outcomes: A systematic review. *Journal of Behavioral Medicine*,

- 43(5), 673–694. <https://doi.org/10.1007/s10865-019-00120-6>.
- Fraser, L. (2009a). Psychotherapy in the world professional association for transgender health's standards of care: Background and recommendations. *International Journal of Transgenderism*, 11(2), 110–126. <https://doi.org/10.1080/15532730903008057>.
- Fraser, L. (2009b). Depth psychotherapy with transgender people. *Sex and Relationship Therapy*, 24(2), 126–142. <https://doi.org/10.1080/14681990903003878>.
- Frederick, M. J., Berhanu, A. E. i Bartlett, R. (2017). Chest surgery in female to male transgender individuals. *Annals of Plastic Surgery*, 78(3), 249–253. <https://doi.org/10.1097/SAP.0000000000000882>.
- Frederick, N. N., Campbell, K., Kenney, L. B., Moss, K., Speckhart, A. i Bober, S. L. (2018). Barriers and facilitators to sexual and reproductive health communication between pediatric oncology clinicians and adolescent and young adult patients: The clinician perspective. *Pediatric Blood and Cancer*, 65(8), e27087. <https://doi.org/10.1002/pbc.27087>.
- Fredriksen-Goldsen, K. I. (2011). Resilience and disparities among lesbian, gay, bisexual, and transgender older adults. *The Public Policy and Aging Report*, 21(3), 3. <https://doi.org/10.1093/ppar/21.3.3>.
- Fredriksen-Goldsen, K. I., Cook-Daniels, L., Kim, H. J., Erosheva, E. A., Emler, C. A., Hoy-Ellis, C. P., Goldsen, J. i Muraco, A. (2014). Physical and mental health of transgender older adults: An at-risk and underserved population. *The Gerontologist*, 54(3), 488–500. <https://doi.org/10.1093/geront/gnt021>.
- Frey, J. D., Poudrier, G., Thomson, J. E. i Hazen, A. (2017). A historical review of gender-affirming medicine: Focus on genital reconstruction surgery. *Journal of Sexual Medicine*, 14(8), 991–1002. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.06.007>.
- Fung, R., Gallibois, C., Coutin, A. i Wright, S. (2020). Learning by chance: Investigating gaps in transgender care education amongst family medicine, endocrinology, psychiatry and urology residents. *Canadian Medical Education Journal*, 11(4), e19–e28. <https://doi.org/10.36834/cmej.53009>.
- Furtado, P. S., Moraes, F., Lago, R., Barros, L. O., Toralles, M. B. i Barroso, U. (2012). Gender dysphoria associated with disorders of sex development. *Nature Reviews Urology*, 9(11), 620–627. <https://doi.org/10.1038/nrurol.2012.182>.
- Gaither, T. W., Awad, M. A., Osterberg, E. C., Murphy, G. P., Romero, A., Bowers, M. L. i Breyer, B. N. (2018). Postoperative complications following primary penile inversion vaginoplasty among 330 male-to-female transgender patients. *Journal of Urology*, 199(3), 760–765. <https://doi.org/10.1016/j.juro.2017.10.013>.
- Galupo, M. P., Henise, S. B. i Mercer, N. L. (2016). “The labels don’t work very well”: Transgender individuals’ conceptualizations of sexual orientation and sexual identity. *International Journal of Transgenderism*, 17(2), 93–104. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1189373>.
- Galupo, M. P., Pulice-Farrow, L., Clements, Z. A. i Morris, E. R. (2019). “I love you as both and I love you as neither”: Romantic partners’ affirmations of nonbinary trans individuals. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 315–327. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1496867>.
- Gamarel, K. E., Mereish, E. H., Manning, D., Iwamoto, M., Operario, D. i Nemoto, T. (2015). Minority stress, smoking patterns, and cessation attempts: Findings from a community-sample of transgender women in the San Francisco Bay area. *Nicotine & Tobacco Research*, 18(3), 306–313. <https://doi.org/10.1093/ntr/ntv066>.
- Gao, Y., Maurer, T. i Mirmirani, P. (2018). Understanding and addressing hair disorders in transgender individuals. *American Journal of Clinical Dermatology*, 19(4), 517–527. <https://doi.org/10.1007/s40257-018-0343-z>.
- Garaffa, G., Ralph, D. J. i Christopher, N. (2010). Total urethral construction with the radial artery-based forearm free flap in the transsexual. *BJU International*, 106(8), 1206–1210. <https://doi.org/10.1111/j.1464-410X.2010.09247.x>.
- Garcia, M. M. (2018). Sexual function after shallow and full-depth vaginoplasty: Challenges, clinical findings, and treatment strategies — Urologic perspectives. *Clinical Plastic Surgery*, 45(3), 437–446. <https://doi.org/10.1016/j.cps.2018.04.002>.
- Garcia, M. M. (2021). Decision-making in

- masculinizing surgery and feminizing surgery. U: D. Nikolavsky i S. A. Blakely (ur.), *Urological Care for the Transgender Patient: A Comprehensive Guide*, 7–21. Springer.
- Garcia, M. M. i Zaliznyak, M. (2020). Effects of feminizing hormone therapy on sexual function of transgender women. *Journal of Urology*, 203(Suppl. 4), e672–e672. <https://doi.org/10.1097/JU.0000000000000900.020>.
- Garcia, M. M., Christopher, N. A., De Luca, F., Spilotros, M. i Ralph, D. J. (2014). Overall satisfaction, sexual function, and the durability of neophallus dimensions following staged female to male genital gender confirming surgery: The Institute of Urology, London U.K. experience. *Translational Andrology and Urology*, 3(2), 156–162. <https://doi.org/10.3978/j.issn.2223-4683.2014.04.10>.
- Gardner, M. i Steinberg, L. (2005). Peer influence on risk taking, risk preference, and risky decision making in adolescence and adulthood: An experimental study. *Developmental Psychology*, 41(4), 625–635. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.41.4.625>.
- Garrison, S. (2018). On the limits of “trans enough”: Authenticating trans identity narratives. *Gender & Society*, 32(5), 613–637. <https://doi.org/10.1177/0891243218780299>.
- Gava, G., Cerpolini, S., Martelli, V., Battista, G., Seracchioli, R. i Meriggiola, M. C. (2016). Cyproterone acetate vs. leuprolide acetate in combination with transdermal oestradiol in transwomen: A comparison of safety and effectiveness. *Clinical Endocrinology*, 85(2), 239–246. <https://doi.org/10.1111/cen.13050>.
- Gava, G., Mancini, I., Alvisi, S., Seracchioli, R. i Meriggiola, M. C. (2020). A comparison of 5-year administration of cyproterone acetate or leuprolide acetate in combination with estradiol in transwomen. *European Journal of Endocrinology*, 183(6), 561–569. <https://doi.org/10.1530/EJE-20-0370>.
- Gava, G., Mancini, I., Cerpolini, S., Baldassarre, M., Seracchioli, R. i Meriggiola, M. C. (2018). Testosterone undecanoate and testosterone enanthate injections are both effective and safe in trans men over 5 years of administration. *Clinical Endocrinology*, 89(6), 878–886. <https://doi.org/10.1111/cen.13821>.
- Gelfer, M. P. i Tice, R. M. (2013). Perceptual and acoustic outcomes of voice therapy for male-to-female transgender individuals immediately after therapy and 15 months later. *Journal of Voice*, 27(3), 335–347. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2012.07.009>.
- Geneid, A., Rihkanen, H. i Kinnari, T. J. (2015). Long-term outcome of endoscopic shortening and stiffening of the vocal folds to raise the pitch. *European Archives of Oto-Rhinolaryngology*, 272(12), 3751–3756. <https://doi.org/10.1007/s00405-015-3721-7>.
- Gerritse, K., Hartman, L., Antonides, M. F., Wensing-Kruger, A., de Vries, A. L. C. i Molewijk, B. C. (2018). Moral challenges in transgender care: A thematic analysis based on a focused ethnography. *Archives of Sexual Behaviour*, 47(8), 2319–2333. <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1287-3>.
- Getahun, D., Nash, R., Flanders, W. D., Baird, T. C., Becerra-Culqui, T. A., Cromwell, L., Hunkeler, E., Lash, T. L., Millman, A., Quinn, V. P., Robinson, B., Roblin, D., Silverberg, M. J., Safer, J., Slovis, J., Tangpricha, V. i Goodman, M. (2018). Cross-sex hormones and acute cardiovascular events in transgender persons: A cohort study. *Annals of Internal Medicine*, 169(4), 205–213. <https://doi.org/10.7326/M17-2785>.
- Gezer, E., Piro, B., Cantürk, Z., Çetinarslan, B., Sözen, M., Selek, A., Işık, A. P. i Seal, L. J. (2021). The comparison of gender dysphoria, body image satisfaction and quality of life between treatment-naive transgender males with and without polycystic ovary syndrome. *Transgender Health*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1089/trgh.2021.0061>.
- Gibson, D. J., Glazier, J. J., Olson, K. R. (2021). Evaluation of anxiety and depression in a community sample of transgender youth. *JAMA Network Open* 4, e214739. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2021.4739>.
- Gieles, N. C., van de Grift, T. C., Elaut, E., Heylens, G., Becker-Hebly, I., Nieder, T. O., Laan, E. T. M. i Kreukels, B. P. C. (2022). Pleasure please! Sexual pleasure and influencing factors in transgender persons: An ENIGI follow-up study. *International Journal of Transgender Health*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/26895269.2022.2028693>.
- Giffort, D. M. i Underman, K. (2016). The relationship between medical education and trans health disparities: A call to research.

- Sociology Compass, 10(11), 999–1013. <https://doi.org/10.1111/soc4.12432>.
- Gils, L. i Brewaeyns, A. (2007). Surgical treatment of gender dysphoria in adults and adolescents: Recent developments, effectiveness, and challenges. *Annual Review of Sex Research*, 18, 178–184.
- Giltay, E. J. i Gooren, L. J. (2000). Effects of sex steroid deprivation/administration on hair growth and skin sebum production in transsexual males and females. *Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism*, 85(8), 2913–2921. <https://doi.org/10.1210/jcem.85.8.6710>.
- Giltay, E. J., Gooren, L. J. G., Emeis, J. J., Kooistra, T. i Stehouwer, C. D. A. (2000). Oral, but not transdermal, administration of estrogens lowers tissue-type plasminogen activator levels in humans without affecting endothelial synthesis. *Arteriosclerosis, Thrombosis, and Vascular Biology*, 20(5), 1396–1403. <https://doi.org/10.1161/01.ATV.20.5.1396>.
- Giordano, S. (2008). Lives in a chiaroscuro. Should we suspend the puberty of children with gender identity disorder? *Journal of Medical Ethics*, 34(8), 580–584. <https://doi.org/10.1136/jme.2007.021097>.
- Giordano, S. i Holm, S. (2020). Is puberty delaying treatment ‘experimental treatment’?. *International Journal of Transgender Health*, 21(2), 113–121. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1747768>.
- Giovanardi, G., Mirabella, M., Di Giuseppe, M., Lombardo, F., Speranza, A. M. i Lingiardi, V. (2021). Defensive functioning of individuals diagnosed with gender dysphoria at the beginning of their hormonal treatment. *Frontiers in Psychology*, 12, 665547. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.665547>.
- Giovanardi, G., Vitelli, R., Maggiora Vergano, C., Fortunato, A., Chianura, L., Lingiardi, V. i Speranza, A. M. (2018). Attachment patterns and complex trauma in a sample of adults diagnosed with gender dysphoria. *Frontiers in Psychology*, 9, 60. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00060>.
- GIRES, LGBT Foundation, Mermaids, Ozanne Foundation i Stonewall. (2020). Conversion therapy and gender identity survey. Stonewall. https://www.stonewall.org.uk/system/files/2020_conversion_therapy_and_gender_identity_survey.pdf.
- Glaser, R. L. M. F., Newman, M. M., Parsons, M. M., Zava, D. P. i Glaser-Garbrick, D. (2009). Safety of maternal testosterone therapy during breastfeeding. *International Journal of Pharmaceutical Compounding*, 13(4), 314–317.
- Glaser, J., Nouri, S., Fernandez, A., Sudore, R. L., Schillinger, D., Klein-Fedyshin, M. i Schenker, Y. (2020). Interventions to improve patient comprehension in informed consent for medical and surgical procedures: An updated systematic review. *Medical Decision Making*, 40(2), 119–143. <https://doi.org/10.1177/0272989x19896348>.
- Glick, J. C., Leamy, C., Molsberry, A. H. i Kerfeld, C. I. (2020). Moving toward equitable health care for lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer patients: Education and training in physical therapy education. *Journal of Physical Therapy Education*, 34(3), 192–197. [10.1097/JTE.000000000000140](https://doi.org/10.1097/JTE.000000000000140).
- Glidden, D., Bouman, W. P., Jones, B. i Arcelus, J. (2016). Autistic spectrum disorders and gender dysphoria: A systematic review. *Sexual Medicine Reviews*, 4(1), 3–14. <https://doi.org/10.1016/j.sxmr.2015.10.003>.
- Glynn, T. R., Gamarel, K. E., Kahler, C. W., Iwamoto, M., Operario, D. i Nemoto, T. (2016). The role of gender affirmation in psychological well-being among transgender women. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 3(3), 336. <https://doi.org/10.1037/sgd0000171>.
- Godfrey, L. M. (2021). Mental health outcomes among individuals with 46,XY disorders of sex development: A systematic review. *Journal of Health Psychology*, 26(1), 40–59. <https://doi.org/10.1177/1359105320909863>.
- Goetz, T. G. i Arcomano, A. C. (2022). “X” marks the transgressive gender: A qualitative exploration of legal gender-affirmation. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/19359705.2021.2008572>.
- Goldhammer, H., Marc, L. G., Psihopaidas, D., Chavis, N. S., Massaquoi, M., Cahill, S., Rebchook, G., Reisner, S., Mayer, K. A., Cohen, S. M. i Keuroghlian, A. S. (2022). HIV care continuum interventions for transgender women: A topical review. *Public Health Reports*, Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/00333549211065517>.
- Goldstein, Z., Khan, M., Reisman, T. i Safer,

- J. D. (2019). Managing the risk of venous thromboembolism in transgender adults undergoing hormone therapy. *Journal of Blood Medicine*, 10, 209–216. <https://doi.org/10.2147/JBM.S166780>.
- Golub, S. A., Fikslin, R. A., Starbuck, L. i Klein, A. (2019). High rates of PrEP eligibility but low rates of PrEP access among a national sample of transmasculine individuals. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 82(1), e1–e7. <https://doi.org/10.1097/qai.0000000000002116>.
- Gomez, A. M., Đođ, L., Ratliff, G. A., Crego, P. I. i Hastings, J. (2020). Contraceptive beliefs, needs, and care experiences among transgender and nonbinary young adults. *The Journal of Adolescent Health*, 67(4), 597–602. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.03.003>.
- Gómez-Gil, E., Zubiaurre-Elorza, L., Esteva, I., Guillamon, A., Godás, T., Cruz Almaraz, M. i Salameo, M. (2012). Hormone-treated transsexuals report less social distress, anxiety and depression. *Psychoneuroendocrinology*, 37(5), 662–670. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2011.08.010>.
- Gong, E. M. i Cheng, E. Y. (2017). Current challenges with proximal hypospadias: We have a long way to go. *Journal of Pediatric Urology*, 13(5), 457–467. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2017.03.024>.
- Goodman, M., Adams, N., Corneil, T., Kreukels, B., Motmans, J. i Coleman, E. (2019). Size and distribution of transgender and gender non-conforming populations: A narrative review. *Endocrinology and Metabolism Clinics*, 48(2), 303–321. <https://doi.org/10.1016/j.ecl.2019.01.001>.
- Gooren, L. J., van Trotsenburg, M. A., Giltay, E. J. i van Diest, P. J. (2013). Breast cancer development in transsexual subjects receiving cross-sex hormone treatment. *The Journal of Sexual Medicine*, 10(12), 3129–3134. <https://doi.org/10.1111/jsm.12319>.
- Gooren, L. J., Wierckx, K. i Giltay, E. J. (2014). Cardiovascular disease in transsexual persons treated with cross-sex hormones: Reversal of the traditional sex difference in cardiovascular disease pattern. *European Journal of Endocrinology*, 170(6), 809–819. <https://doi.org/10.1530/EJE-14-0011>.
- Gordon, A. R., Fish, J. N., Kiekens, W. J., Lightfoot, M., Frost, D. M. i Russell, S. T. (2021). Cigarette smoking and minority stress across age cohorts in a national sample of sexual minorities: Results from the Generations Study. *Annals of Behavioral Medicine*, 55(6), 530–542. <https://doi.org/10.1093/abm/kaaa079>.
- Gorin-Lazard, A., Baumstarck, K., Boyer, L., Maquigneau, A., Gebleux, S., Penochet, J., Pringuey, D., Albarel, F., Morange, I., Loundou, A., Berbis, J., Auquier, P., Lançon, C. i Bonierbale, M. (2012). Is hormonal therapy associated with better quality of life in transsexuals? A cross-sectional study. *The Journal of Sexual Medicine*, 9(2), 531–541. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2011.02564.x>.
- Gorin-Lazard, A., Baumstarck, K., Boyer, L., Maquigneau, A., Penochet, J. C., Pringuey, D. i Auquier, P. (2013). Hormonal therapy is associated with better self-esteem, mood, and quality of life in transsexuals. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 201(11), 996–1000. <https://doi.org/10.1097/nmd.000000000000046>.
- Gourab, G., Khan, M. N. M., Hasan, A. M. R., Sarwar, G., Irfan, S. D. i Reza, M. M. (2019). The willingness to receive sexually transmitted infection services from public healthcare facilities among key populations at risk for human immunodeficiency virus infection in Bangladesh: Qualitative study. *PLOS One*, 14(9), e0221637. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0221637>.
- Gower, A. L., Rider, G. N., Brown, C., McMorris, B. J., Coleman, E., Taliaferro, L. A. i Eisenberg, M. E. (2018). Supporting transgender and gender diverse youth: Protection against emotional distress and substance use. *American Journal of Preventive Medicine*, 55(6), 787–794. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2018.06.030>.
- Gower, A. L., Rider, G. N., Coleman, E., Brown, C., McMorris, B. J. i Eisenberg, M. E. (2018). Perceived gender presentation among transgender and gender diverse youth: Approaches to analysis and associations with bullying victimization and emotional distress. *LGBT Health*, 5(5), 312–319. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2017.0176>.
- Graham, S. (2010). *Gender diversity in Indonesia: sexuality, Islam and queer selves*. Routledge.
- Grannis, C., Leibowitz, S. F., Gahn, S., Nahata,

- L., Morningstar, M., Mattson, W. I., Chen, D., Strang, J. F. i Nelson, E. E. (2021). Testosterone treatment, internalizing symptoms, and body image dissatisfaction in transgender boys. *Psychoneuroendocrinology*, 132, 105358. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2021.105358>.
- Grant, J., Lisa, A., Mottet, J., Tanis, D., With, J., Harrison, J., Herman, M. i Keisling, M. H. (2011). Injustice at every turn: A report of the National Transgender Discrimination Survey. https://transequality.org/sites/default/files/docs/resources/NTDS_Report.pdf.
- Grant, J. M., Mottet, L. A., Tanis, J., Harrison, J., Herman, J. L. i Keisling, M. (2016). Injustice at every turn: A report of the National Transgender Discrimination Survey 2011. Washington, DC: National Center for Transgender Equality and National Gay and Lesbian Task Force. https://thetaskforce.org/static_html/downloads/reports/reports/Ntds_full.pdf.
- Grant, R. M., Pellegrini, M., Defechereux, P. A., Anderson, P. L., Yu, M., Glidden, D. V., O'Neal, J., Yager, J., Bhasin, S., Sevelius, J. i Deutsch, M. B. (2020). Sex hormone therapy and tenofovir diphosphate concentration in dried blood spots: Primary results of the interactions between antiretrovirals and transgender hormones study. *Clinical Infectious Diseases*, 73(7), e2117–e2123. <https://doi.org/10.1093/cid/ciaa1160>.
- Green, A. E., Price-Feeney, M., Dorison, S. H. i Pick, C. J. (2020). Self-reported conversion efforts and suicidality among US LGBTQ youths and young adults, 2018. *American Journal of Public Health*, 110(8), 1221–1227. <https://doi.org/10.2105/ajph.2020.305701>.
- Green, R. i Fleming, D. T. (1990). Transsexual surgery follow-up: Status in the 1990s. *Annual Review of Sex Research*, 1(1), 163–174. <https://doi.org/10.1080/10532528.1990.10559859>.
- Greenwald, P., Dubois, B., Lekovich, J., Pang, J. H. i Safer, J. D. (2021). Successful in vitro fertilization in a cisgender female carrier using oocytes retrieved from a transgender man maintained on testosterone. *AACE Clinical Case Reports*, 8(1), 19–21. <https://doi.org/10.1016/j.aace.2021.06.007>.
- Greytak, E. A., Kosciw, J. G. i Boesen, M. J. (2013). Putting the “T” in “Resource”: The benefits of LGBT-related school resources for transgender youth. *Journal of LGBT Youth*, 10(1–2), 45–63. <https://doi.org/10.1080/19361653.2012.718522>.
- Griffiths, D. A. (2018). Shifting syndromes: Sex chromosome variations and intersex classifications. *Social Studies of Science*, 48(1), 125–148. <https://doi.org/10.1177/0306312718757081>.
- Grimstad, F. W., Fowler, K. G., New, E. P., Ferrando, C. A., Pollard, R. R., Chapman, G., Gray, M. i Lobo, V. G. (2020). Ovarian histopathology in transmasculine persons on testosterone: A multicenter case series. *The Journal of Sexual Medicine*, 17(9), 1807–1818. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2020.05.029>.
- Grimstad, F., Fowler, K., New, E., Unger, C., Pollard, R., Chapman, G., Hochberg, L., Gomez-Lobo, V., Gray, M. (2018). Evaluation of uterine pathology in transgender men and gender nonbinary persons on testosterone. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 31(2), 217. <https://doi.org/10.1016/j.jpog.2018.02.009>.
- Grimstad, F., Kremen, J., Streed, C. G. i Dalke, K. B. (2021). The health care of adults with differences in sex development or intersex traits is changing: Time to prepare clinicians and health systems. *LGBT Health*, 8(7), 439–443. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2021.0018>.
- Grimstad, F., McLaren, H. i Gray, M. (2021). The gynecologic examination of the transfeminine person after penile inversion vaginoplasty. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 224(3), 266–273. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2020.10.002>.
- Grootens-Wiegers, P., Hein, I. M., van den Broek, J. M. i de Vries, M. C. (2017). Medical decision-making in children and adolescents: Developmental and neuroscientific aspects. *BMC Pediatrics*, 17(1). <https://doi.org/10.1186/s12887-017-0869-x>.
- Gross, M. (1999). Pitch-raising surgery in male-to-female transsexuals. *Journal of Voice*, 13(2), 246–250. [https://doi.org/10.1016/s0892-1997\(99\)80028-9](https://doi.org/10.1016/s0892-1997(99)80028-9).
- Grossman, A. H. i D'Augelli, A. R. (2006). Transgender youth: Invisible and vulnerable. *Journal of Homosexuality*, 51(1), 111–128. https://doi.org/10.1300/J082v51n01_06.
- Grossman, A. H. i D'Augelli, A. R. (2007). Transgender youth and life-threatening

- behaviors. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 37(5), 527–537. <https://doi.org/10.1521/suli.2007.37.5.527>.
- Grossman, A. H., D'Augelli, A. R., Howell, T. J. i Hubbard, S. (2005). Parent' reactions to transgender youth' gender nonconforming expression and identity. *Journal of Gay & Lesbian Social Services*, 18(1), 3–16. https://doi.org/10.1300/j041v18n01_02.
- Grossman, A. H., Park, J. Y., Frank, J. A. i Russell, S. T. (2019). Parental responses to transgender and gender nonconforming youth: Associations with parent support, parental abuse, and youths' psychological adjustment. *Journal of Homosexuality*, 68(8), 1–18. <https://doi.org/10.1080/00918369.2019.1696103>.
- Grynberg, M., Fanchin, R., Dubost, G., Colau, J. C., Bremont-Weil, C., Frydman, R. i Ayoubi, J. M. (2010). Histology of genital tract and breast tissue after long-term testosterone administration in a female-to-male transsexual population. *Reproductive Biomedicine Online*, 20(4), 553–558. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2009.12.021>.
- Gunjawate, D. R., B. Kumar, R., Ravi, R. i Kunnath, L. S. (2020). Knowledge and attitudes toward transgender community among speech-language pathologists in India: A questionnaire-based exploration. *International Journal of Transgender Health*, 21(4), 455–462. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1753135>.
- Guyatt, G., Oxman, A. D., Akl, E. A., Kunz, R., Vist, G., Brozek, J., Norris, S., Falck-Ytter, Y., Glasziou, P. i de-Beer, H. (2011). GRADE guidelines: 1. Introduction — GRADE evidence profiles and summary of findings tables. *Journal of Clinical Epidemiology*, 64(4), 383–394. <https://doi.org/10.1016/j.jclinepi.2010.04.026>.
- Haas, A. P., Eliason, M., Mays, V. M., Mathy, R. M., Cochran, S. D., D'Augelli, A. R., Silverman, M. M., Fisher, P. W., Hughes, T., Rosario, M., Russell, S. T., Malley, E., Reed, J., Litts, D. A., Haller, E., Sell, R. L., Remafedi, G., Bradford, J., Beautrais, A. L. i Brown, G. K. (2010). Suicide and suicide risk in lesbian, gay, bisexual, and transgender populations: Review and recommendations. *Journal of Homosexuality*, 58(1), 10–51. <https://doi.org/10.1080/00918369.2011.534038>.
- Hadj-Moussa, M., Agarwal, S., Ohl, D. A. i Kuzon, W. M. (2018). Masculinizing genital gender confirmation surgery. *Sexual Medicine Reviews*, 7(1), 141–155. <https://doi.org/10.1016/j.sxmr.2018.06.004>.
- Hadj-Moussa, M., Ohl, D. A. i Kuzon, W. M., Jr. (2018). Feminizing genital gender-confirmation surgery. *Sexual Medicine Reviews*, 6(3), 457–468.e452. <https://doi.org/10.1016/j.sxmr.2017.11.005>.
- Hafford-Letchfield, T., Simpson, P., Willis, P. B. i Almack, K. (2018). Developing inclusive residential care for older lesbian, gay, bisexual and trans (LGBT) people: An evaluation of the Care Home Challenge action research project. *Health & Social Care in the Community*, 26(2), e312–e320. <https://doi.org/10.1111/hsc.12521>.
- Hage, J. J., Dekker, J., Karim, R. B., Verheijen, R. H. M. i Bloemena, E. (2000). Ovarian cancer in female-to-male transsexuals: Report of two cases. *Gynecologic Oncology*, 76(3), 413–415. <https://doi.org/10.1006/gyno.1999.5720>.
- Hagen, D. B. i Galupo, M. P. (2014). Trans* individuals' experiences of gendered language with healthcare providers: Recommendations for practitioners. *International Journal of Transgenderism*, 15(1), 16–34. <https://doi.org/10.1080/15532739.2014.890560>.
- Hahn, M., Sheran, N., Weber, S., Cohan, D. i Obedin-Maliver, J. (2019). Providing patient-centered perinatal care for transgender men and gender-diverse individuals: A collaborative multidisciplinary team approach. *Obstetrics and Gynecology*, 135(5), 959–963. <https://doi.org/10.1097/AOG.0000000000003506>.
- Hall, R., Mitchell, L. i Sachdeva, J. (2021). Access to care and frequency of detransition among a cohort discharged by a UK national adult gender identity clinic: Retrospective case-note review. *BJPsych Open*, 7(6). <https://doi.org/10.1192/bjo.2021.1022>.
- Hamada, A., Kingsberg, S., Wierckx, K., T'Sjoen, G., De Sutter, P., Knudson, G. i Agarwal, A. (2015). Semen characteristics of trans women referred for sperm banking before sex transition: A case series. *Andrologia*, 47(7), 832–838. <https://doi.org/10.1111/and.12330>.
- Hamm, J. A. i Nieder, T. O. (2021). Trans*-Sexualität neu denken: Eine partizipative Interviewstudie zu gelingender Sexualität

- ohne Genitalangleichung. *Zeitschrift für Sexualforschung*, 34 (02), 69–78. <https://doi.org/10.1055/a-1477-0412>.
- Hancock, A. B. (2017). An ICF perspective on voice-related quality of life of American transgender women. *Journal of Voice*, 31(1), 115.e1–115.e8. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2016.03.013>.
- Hancock, A. B., Childs, K. D. i Irwig, M. S. (2017). Trans male voice in the first year of testosterone therapy: Make no assumptions. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 60 (9), 2472–2482. https://doi.org/10.1044/2017_JSLHR-S-16-0320.
- Hancock, A. B. i Downs, S. C. (2021). Listening to gender-diverse people of color: Barriers to accessing voice and communication care. *American Journal of Speech-Language Pathology*. https://doi.org/10.1044/2021_AJSLP-20-00262.
- Hancock, A. B. i Garabedian, L. M. (2013). Transgender voice and communication treatment: A retrospective chart review of 25 cases. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 48(1), 54–65. <https://doi.org/10.1111/j.1460-6984.2012.00185.x>.
- Hancock, A. i Haskin, G. (2015). Speech-language pathologists' knowledge and attitudes regarding lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer (LGBTQ) populations. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 24(2), 206–221. https://doi.org/10.1044/2015_AJSLP-14-0095.
- Hancock, A. B., Krissinger, J. i Owen, K. (2011). Voice perceptions and quality of life for transgender people. *Journal of Voice*, 25(5), 553–558. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2010.07.013>.
- Hancock, A. B. i Siegfriedt, L. L. (2020). Transforming voice and communication with transgender and gender-diverse people: An evidence-based process. Plural Publishing.
- Handy, A. B., Wassersug, R. J., Ketter, J. T. J. i Johnson, T. W. (2015). The sexual side of castration narratives: Fiction written by and for eunuchs and eunuch “wannabes.” *The Canadian Journal of Human Sexuality*, 24(2), 151–159. <https://doi.org/10.3138/cjhs.242-A4>.
- Hardacker, C. T., Chyten-Brennan, J. i Komar, A. (2019). Transgender physiology, anatomy, and aging: A provider's guide to gender-affirming surgeries. U: C. Hardacker, K. Ducheny i M. Houlberg (ur.), *Transgender and gender nonconforming health and aging*, 37–60. Springer.
- Harden, K.P. (2014). Asex-positive framework for research on adolescent sexuality. *Perspectives on Psychological Science*, 9(5), 455–469. <https://doi.org/10.1177/1745691614535934>.
- Harris, K., Ferguson, J. i Hills, S. (2014). A comparative study of hair removal at an NHS hospital: Luminette intense pulsed light versus electrolysis. *Journal of Dermatological Treatment*, 25(2), 169–173. <https://doi.org/10.3109/09546634.2012.715239>.
- Havranek, E. P., Mujahid, M. S., Barr, D. A., Blair, I. V., Cohen, M. S., Cruz-Flores, S., Davey-Smith, G., Dennison-Himmelfarb, C. R., Lauer, M. S., Lockwood, D. W., Rosal, M. i Yancy, C. W. (2015). American Heart Association Council on Quality of Care and Outcomes Research, Council on Epidemiology and Prevention, Council on Cardiovascular and Stroke Nursing, Council on Lifestyle and Cardiometabolic Health, and Stroke Council. Social Determinants of Risk and Outcomes for Cardiovascular Disease: A Scientific Statement From the American Heart Association. *Circulation*, 132(9), 873–898. <https://doi.org/10.1161/CIR.0000000000000228>.
- Hay, M. (2021, February 20). Meet the men who risk it all to have their balls cut off. *The Daily Beast*. <https://www.thedailybeast.com/inside-the-dangerous-global-network-of-back-street-castrators-cutters-and-eunuch-makers>.
- Health Policy Project, Asia-Pacific Transgender Network and United Nations Development Program. (2015). Blueprint for the provision of comprehensive care for trans people and trans communities. <https://weareaptn.org/2017/06/01/blueprint-for-the-provision-of-comprehensive-care-for-trans-people/>.
- Heck, N. C., Croot, L. C. i Robohm, J. S. (2015). Piloting a psychotherapy group for transgender clients: Description and clinical considerations for practitioners. *Professional Psychology: Research and Practice*, 46(1), 30–36. <https://doi.org/10.1037/a0033134>.
- Hembree, W. C., Cohen-Kettenis, P.,

- Delemarre-van de Waal, H. A., Gooren, L. J., Meyer, W. J., Spack, N. P., Tangpricha, V. i Montori, V. M. (2009). Endocrine treatment of transsexual persons: An endocrine society clinical practice guideline. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 94(9), 3132–3154. <https://doi.org/10.1210/jc.2009-0345>.
- Hembree, W. C., Cohen-Kettenis, P. T., Gooren, L., Hannema, S. E., Meyer, W. J., Hassan Murad, M., Rosenthal, S. M., Safer, J. D., Tangpricha, V. i T'Sjoen, G. G. (2017). Endocrine treatment of gender-dysphoric/gender-incongruent persons: An Endocrine Society Clinical Practice Guideline. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 102(11), 3869–3903. <https://doi.org/10.1210/jc.2017-01658>.
- Hendricks, M. L. i Testa, R. J. (2012). A conceptual framework for clinical work with transgender and gender non-conforming clients: An adaptation of the Minority Stress Model. *Professional Psychology: Research and Practice*, 43(5), 460–467. <https://doi.org/10.1037/a0029597>.
- Henry, R. S., Perrin, P. B., Coston, B. M. i Witten, T. M. (2020). Transgender and gender non-conforming adult preparedness for aging: Concerns for aging, and familiarity with and engagement in planning behaviors. *International Journal of Transgender Health*, 21(1), 58–69. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1690612>.
- Herdt, G. (1994). *Third sex, third gender. Beyond sexual dimorphism in culture and history*. The MIT Press.
- Herman, J. L., Brown, T. N. T. i Haas, A. P. (2019). Suicide thoughts and attempts among transgender adults. Findings from the 2015 US Transgender Survey. Williams Institute UCLA School of Law. <https://escholarship.org/content/qt1812g3hm/qt1812g3hm.pdf>.
- Hermann, M. i Thorstenson, A. (2015). A rare case of male-to-eunuch gender dysphoria. *Sexual Medicine*, 3(4), 331–333. <https://doi.org/10.1002/sm2.81>.
- Hess, J., Henkel, A., Bohr, J., Rehme, C., Panic, A., Panic, L., Rossi Neto, R., Hadaschik, B. i Hess, Y. (2018). Sexuality after male-to-female gender affirmation surgery. *BioMed Research International*, 2018, 1–7. <https://doi.org/10.1155/2018/9037979>.
- Hess, J., Hess-Busch, Y., Kronier, J., Rubben, H. i Rossi Neto, R. (2016). Modified preparation of the neurovascular bundle in male to female transgender patients. *Urology International*, 96(3), 354–359. <https://doi.org/10.1159/000443281>.
- Heylens, G., Elaut, E., Kreukels, B. P. C., Paap, M. C. S., Cerwenka, S., Richter-Appelt, H., Cohen-Kettenis, P. T., Haraldsen, I. R. i De Cuypere, G. (2014). Psychiatric characteristics in transsexual individuals: Multicentre study in four European countries. *British Journal of Psychiatry*, 204(2), 151–156. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.112.121954>.
- Heylens, G., Verroken, C., De Cock, S., T'Sjoen, G. i De Cuypere, G. (2014). Effects of different steps in gender reassignment therapy on psychopathology: A prospective study of persons with a gender identity disorder. *The Journal of Sexual Medicine*, 11(1), 119–126. <https://doi.org/10.1111/jsm.12363>.
- Hidalgo, M. A. i Chen, D. (2019). Experiences of gender minority stress in cisgender parents of transgender/gender-expansive prepubertal children: A qualitative study. *Journal of Family Issues*, 40(7), 865–886. <https://doi.org/10.1177/0192513x19829502>.
- Hidalgo, M. A., Ehrensaft, D., Tishelman, A. C., Clark, L. F., Garofalo, R., Rosenthal, S. M., Spack, N. P. i Olson, J. (2013). The gender affirmative model: What we know and what we aim to learn. *Human Development*, 56(5), 285–290. <https://doi.org/10.1159/000355235>.
- Hines, M., Constantinescu, M. i Spencer, D. (2015). Early androgen exposure and human gender development. *Biology of Sex Differences*, 6(1). <https://doi.org/10.1186/s13293-015-0022-1>.
- Hiransuthikul, A., Janamnuaysook, R., Sungsing, T., Jantarapakde, J., Trachunthong, D., Mills, S. i Phanuphak, N. (2019). High burden of chlamydia and gonorrhoea in pharyngeal, rectal and urethral sites among Thai transgender women: Implications for anatomical site selection for the screening of STI. *Sexually Transmitted Infections*, 95(7), 534. <https://doi.org/10.1136/sextrans-2018-053835>.
- Hisle-Gorman, E., Landis, C. A., Susi, A., Schvey, N. A., Gorman, G. H., Nylund, C. M. i Klein, D. A. (2019). Gender dysphoria

- in children with autism spectrum disorder. *LGBT Health*, 6(3), 95–100. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2018.0252>.
- Hisle-Gorman, E., Schvey, N. A., Adirim, T. A., Rayne, A. K., Susi, A., Roberts, T. A. i Klein, D. A. (2021). Mental healthcare utilization of transgender youth before and after affirming treatment. *The Journal of Sexual Medicine*, 18(8), 1444–1454. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2021.05.014>.
- Hoebeker, P., Selvaggi, G., Ceulemans, P., De Cuyper, G., T'Sjoen, G., Weyers, S., Decaestecker, K. i Monstrey, S. (2005). Impact of sex reassignment surgery on lower urinary tract function. *European Urology*, 47(3), 398–402. <https://doi.org/10.1016/j.eururo.2004.10.008>.
- Hoffkling, A., Obedin-Maliver, J. i Sevelius, J. (2017). From erasure to opportunity: A qualitative study of the experiences of transgender men around pregnancy and recommendations for providers. *BMC Pregnancy Childbirth*, 17 (Suppl. 2), 332. <https://doi.org/10.1186/s12884-017-1491-5>.
- Hollenbach, A., Eckstrand, K., Dreger, A. i AAMC Advisory Committee on Sexual Orientation, Gender Identity, and Sex Development. (2014). Implementing curricular and institutional climate changes to improve health care for individuals who are LGBT, gender nonconforming, or born with DSD: A resource for medical educators. Association of American Medical Colleges.
- Holmberg, M., Arver, S. i Dhejne, C. (2019). Supporting sexuality and improving sexual function in transgender persons. *Nature Reviews Urology*, 16(2), 121–139. <https://doi.org/10.1038/s41585-018-0108-8>.
- Hontscharuk, R., Alba, B., Hamidian Jahromi, A. i Schechter, L. (2021). Penile inversion vaginoplasty outcomes: Complications and satisfaction. *Andrology*, 9(6), 1732–1743. <https://doi.org/10.1111/andr.13030>.
- Hontscharuk, R., Alba, B., Manno, C., Pine, E., Deutsch, M. B., Coon, D. i Schechter, L. (2021). Perioperative transgender hormone management: Avoiding venous thromboembolism and other complications. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 147(4), 1008–1017. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000007786>.
- Hooton, T. M. (2012). Clinical practice. Uncomplicated urinary tract infection. *New England Journal of Medicine*, 366(11), 1028–1037. <https://doi.org/10.1056/NEJMcp1104429>.
- Horbach, S. E., Bouman, M. B., Smit, J. M., Ozer, M., Buncamper, M. E. i Mullender, M. G. (2015). Outcome of vaginoplasty in male-to-female transgenders: A systematic review of surgical techniques. *The Journal of Sexual Medicine*, 12(6), 1499–1512. <https://doi.org/10.1111/jsm.12868>.
- Horner, B., McManus, A., Comfort, J., Freijah, R., Lovelock, G., Hunter, M. i Tavener, M. (2012). How prepared is the retirement and residential aged care sector in Western Australia for older non-heterosexual people?. *Quality in Primary Care*, 20(4), 263–274.
- Hostiuc, S., Rusu, M. C., Negoii, I. i Drima, E. (2018). Testing decision-making competency of schizophrenia participants in clinical trials. A meta-analysis and meta-regression. *BMC Psychiatry*, 18(1), 2. <https://doi.org/10.1186/s12888-017-1580-z>.
- Horton, C. (2021). Parent advocacy groups for trans children. U: A. Goldberg i G. Beemyn (ur.), *The SAGE encyclopedia of trans studies*. Sage.
- Houk, C. P. i Lee, P. A. (2010). Approach to assigning gender in 46,XX Congenital Adrenal Hyperplasia with male external genitalia: Replacing dogmatism with pragmatism. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 95(10), 4501–4508. <https://doi.org/10.1210/jc.2010-0714>.
- Houlberg, M. (2019). Endocrinology, hormone replacement therapy (HRT), and aging. U: *Transgender and gender nonconforming health and aging*, 21–35. Springer.
- House of Commons Women and Equalities Committee. (2015, December 8). *Transgender equality: First report of session 2015–2016*. <https://publications.parliament.uk/pa/cm201516/cmselect/cmwomeq/390/390.pdf>.
- Hoy-Ellis, C. P. i Fredriksen-Goldsen, K. I. (2017). Depression among transgender older adults: General and minority stress. *American Journal of Community Psychology*, 59(3–4), 295–305. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12138>.
- Hughes, I. A. (2005). Consensus statement on management of intersex disorders. *Archives*

- of Disease in Childhood, 91(7), 554–563. <https://doi.org/10.1136/adc.2006.098319>.
- Hughes, I. A., Nihoul-Fékété, C., Thomas, B. i Cohen-Kettenis, P. T. (2007). Consequences of the ESPE/ LWPES guidelines for diagnosis and treatment of disorders of sex development. *Best Practice & Research Clinical Endocrinology & Metabolism*, 21, 351–365. <https://doi.org/10.1016/j.beem.2007.06.003>.
- Hughto, J. M. W., Gunn, H. A., Rood, B. A. i Pantalone, D. W. (2020). Social and medical gender affirmation experiences are inversely associated with mental health problems in a U.S. non-probability sample of transgender adults. *Archives of Sexual Behavior*. <https://doi.org/10.1007/s10508-020-01655-5>.
- Hullmann, S. E., Fedele, D. A., Wolfe-Christensen, C., Mullins, L. L. i Wisniewski, A. B. (2011). Differences in adjustment by child developmental stage among caregivers of children with disorders of sex development. *International Journal of Pediatric Endocrinology*, 2011(1). <https://doi.org/10.1186/1687-9856-2011-16>.
- Human Rights Campaign, (2018a). Gender expansive youth report. Human Rights Campaign, US.
- Human Rights Campaign. (2018b). LGBTQ youth report. https://www.hrc.org/resources/2018_lgbtq-youth-report Human Rights Campaign Foundation. (2017). Corporate equality index 2018: Rating workplaces on lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer equality. <https://assets2.hrc.org/files/assets/resources/CEI-2018-FullReport.pdf>
- Human Rights Campaign Foundation. (2022). Corporate equality index 2022: Rating workplaces on lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer equality. <https://www.hrc.org/resources/corporate-equality-index>.
- Human Rights Watch. (2014). "I'm scared to be a woman": Human rights abuses against transgender people in Malaysia. https://features.hrw.org/features/HRW_reports_2014/Im_Scared_to_Be_a_Woman/index.htm
- Human Rights Watch. (2017). "I want to be like nature made me": Medically unnecessary surgeries on intersex children in the U.S. https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/lgbtintersex0717_web_0.pdf.
- Hunt, J. (2014). An initial study of transgender people's experiences of seeking and receiving counseling or psychotherapy in the UK. *Counseling and Psychotherapy Research*, 14(4), 288–296. <https://doi.org/10.1080/14733145.2013.838597>.
- Iantaffi, A. i Bockting, W. O. (2011). Views from both sides of the bridge? Gender, sexual legitimacy and transgender people's experiences of relationships. *Culture Health & Sexuality*, 13(3), 355–370. <https://doi.org/10.1080/13691058.2010.537770>.
- Idrus, N. I. i Hymans, T. D. (2014). Balancing benefits and harm: Chemical use and bodily transformation among Indonesia's transgender waria. *International Journal of Drug Policy*, 25(4), 789–797.
- ILGA World. (2020a). Trans legal mapping report 2019: recognition before the law. https://ilga.org/downloads/ILGA_World_Trans_Legal_Mapping_Report_2019_EN.pdf.
- ILGA World. (2020b). Curbing deception: a world survey on legal regulation of so-called "conversion therapies". https://ilga.org/downloads/ILGA_World_Curbing_Deception_world_survey_legal_restrictions_conversion_therapy.pdf.
- Ingraham, N., Wingo, E. i Roberts, S. C. M. (2018). Inclusion of LGBTQ persons in research related to pregnancy risk: A cognitive interview study. *BMJ Sexual & Reproductive Health*. <https://doi.org/10.1136/bmjsexrh-2018-200097>.
- International Commission of Jurists. (2007). Yogyakarta principles — Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity. www.yogyakartaprinciples.org.
- International Commission of Jurists. (2017). The Yogyakarta Principles Plus 10 — Additional principles and state obligation on the application of International Human Rights Law in relation to sexual orientation, gender expression and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles. http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2017/11/A5_yogyakartaWEB-2.pdf.
- Interprofessional Education Collaborative Expert Panel. (2011). Core competencies for interprofessional collaborative practice: Report of an expert panel. Interprofessional Education Collaborative.
- Irwig, M. S. (2017). Testosterone therapy for

- transgender men. *The Lancet Diabetes & Endocrinology*, 5, 301–311. [https://doi.org/10.1016/S2213-8587\(16\)00036-X](https://doi.org/10.1016/S2213-8587(16)00036-X).
- Irwig, M. S. (2018). Cardiovascular health in transgender people. *Reviews in Endocrine and Metabolic Disorders*, 19(3), 243–251. <https://doi.org/10.1007/s11154-018-9454-3>.
- Irwig, M. S., Childs, K. i Hancock, A. B. (2017). Effects of testosterone on the transgender male voice. *Andrology*, 5(1), 107–112. <https://doi.org/10.1111/andr.12278>.
- Irwig, M. S. (2021). Is there a role for 5 α -reductase inhibitors in transgender individuals? *Andrology*, 9(6), 1729–1731. <https://doi.org/10.1111/andr.12881>.
- Isaacson, D., Aghili, R., Wongwittava, N. i Garcia, M. (2017). How big is too big? The girth of bestselling insertive sex toys to guide maximal neophallus dimensions. *The Journal of Sexual Medicine*, 14(11), 1455–1461. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.09.012>.
- Islam, N., Nash, R., Zhang, Q., Panagiotakopoulos, L., Daley, T., Bhasin, S., Getahun, D., Sonya Haw, J., McCracken, C., Silverberg, M. J., Tangpricha, V., Vupputuri, S. i Goodman, M. (2021). Is there a link between hormone use and diabetes incidence in transgender people? Data from the STRONG cohort. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 107(4), e1549–e1557. <https://doi.org/10.1210/clinem/dgab832>.
- Isshiki, N., Taira, T. i Tanabe, M. (1983). Surgical alteration of the vocal pitch. *The Journal of Otolaryngology*, 12(5), 335–340. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/6644864/>.
- Iwamoto, S. J., Defreyne, J., Rothman, M. S., Van Schuylenbergh, J., Van de Bruaene, L., Motmans, J. i T'Sjoen, G. (2019). Health considerations for transgender women and remaining unknowns: A narrative review. *Therapeutic Advances in Endocrinology and Metabolism*, 10, 204201881987116. <https://doi.org/10.1177/2042018819871166>.
- Iwamoto, S. J., Grimstad, F., Irwig, M. S. i Rothman, M. S. (2021). Routine screening for transgender and gender diverse adults taking gender-affirming hormone therapy: A narrative review. *Journal of General Internal Medicine*, 36(5), 1380–1389. <https://doi.org/10.1007/s11606-021-06634-7>.
- Iwamoto, S. J., T'Sjoen, G., Safer, J. D., Davidge-Pitts, C. J., Wierman, M. E., Glodowski, M. B. i Rothman, M. S. (2019). Letter to the editor: “Progesterone is important for transgender women’s therapy — Applying evidence for the benefits of progesterone in cis women”. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 104(8), 3127–3128. <https://doi.org/10.1210/jc.2019-00249>.
- Jablonski, R. A., Vance, D. E. i Beattie, E. (2013). The invisible elderly: Lesbian, gay, bisexual, and transgender older adults. *Journal of Gerontological Nursing*, 39(11), 46–52. <https://doi.org/10.3928/00989134-20130916-0>.
- Jackowich, R. A., Vale, R., Vale, K., Wassersug, R. J. i Johnson, T. W. (2014). Voluntary genital ablations: Contrasting the cutters and their clients. *Sexual Medicine*, 2(3), 121–132. <https://doi.org/10.1002/sm2.33>.
- Jackson Levin, N., Kattari, S. K., Piellusch, E. K. i Watson, E. (2020). “We just take care of each other”: Navigating ‘chosen family’ in the context of health, illness, and the mutual provision of care amongst queer and transgender young adults. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(19), 7346. <https://doi.org/10.3390/ijerph17197346>.
- Jacobson, G. J., Niemira, J. C. i Violeta, K. J. (ur.). (2019). *Sex, sexuality, and trans identities: Clinical guidance for psychotherapists and counselors*. Jessica Kingsley Publishers.
- Jadoul, P., Guilmain, A., Squifflet, J., Luyckx, M., Votino, R., Wyns, C. i Dolmans, M. M. (2017). Efficacy of ovarian tissue cryopreservation for fertility preservation: Lessons learned from 545 cases. *Human Reproduction*, 32(5), 1046–1054. <https://doi.org/10.1093/humrep/dex040>.
- Jäggi, T., Jellestad, L., Corbisiero, S., Schaefer, D. J., Jenewein, J., Schneeberger, A., Kuhn, A. i Garcia Nuñez, D. (2018). Gender minority stress and depressive symptom in transitioned Swiss transpersons. *BioMed Research International*, 2018, 8639263. <https://doi.org/10.1155/2018/8639263>.
- Jahromi, A. H., Horen, S. R., Dorafshar, A. H., Seu, M. L., Radix, A., Anderson, E., Green, J., Fraser, L., Johannesson, L., Testa, G., Schechter, L. S. M. i Schechter, L. (2021). Uterine transplantation and donation in transgender individuals; Proof of concept. *International Journal of Transgender Health*,

- 22(4), 349–359. <https://doi.org/10.1080/26895269.2021.1915635>.
- Jakomin, J. R., Ziegler, A., Rio, C. i Suddarth, R. (2020). Opportunities to learn transgender voice and communication therapy in graduate speech-language pathology education: Preliminary e-survey findings. *Perspectives*, 5 (4), 876–883. https://doi.org/10.1044/2020_PERSP-20-00047.
- James, S. E., Herman, J. L., Rankin, S., Keisling, M., Mottet, L. i Anafi, M. (2016). The report of the 2015 U.S. Transgender Survey. <https://transequality.org/sites/default/files/docs/usts/USTS-AIAN-Report-Dec17.pdf>.
- James-Abra, S., Tarasoff, L., Green, D., Epstein, R., Anderson, S., Marvel, S., Steele, L. S. i Ross, L. (2015). Trans people's experiences with assisted reproduction services: A qualitative study. *Human Reproduction*, 30(6), 1365–1374. <https://doi.org/10.1093/humrep/dev087>.
- Jasuja, G. K., de Groot, A., Quinn, E. K., Ameli, O., Hughto, J. M., Dunbar, M., Deutsch, M., Streed, C. G., Paasche-Orlos, M., Wolfe, H. L. i Rose, A. J. (2020). Beyond gender identity disorder diagnosis codes: An examination of additional methods to identify transgender individuals in administrative databases. *Medical Care*, 58(10), 903. <https://doi.org/10.1097/MLR.0000000000001362>.
- Javier, C., Crimston, C. R. i Barlow, F. K. (2022). Surgical satisfaction and quality of life outcomes reported by transgender men and women at least one year post gender-affirming surgery: A systematic literature review. *International Journal of Transgender Health*, 23(3), 255–273. <https://doi.org/10.1080/26895269.2022.2038334>.
- Jazayeri, H. E., Lopez, J., Sluiter, E. C., O'Brien-Coon, D., Bluebond-Langner, R., Kuzon, W. M., Jr., Berli, J. U., Monstrey, S. J., Deschamps-Braly, J. C., Dorafshar, A. H. i Schechter, L. S. (2021). Discussion: Promoting centers for transgender care. *Journal of Oral and Maxillofacial Surgery*, 79 (1), 3–4. <https://doi.org/10.1016/j.joms.2020.09.027>.
- Jefford, M. i Moore, R. (2008). Improvement of informed consent and the quality of consent documents. *The Lancet. Oncology*, 9(5), 485–493. [https://doi.org/10.1016/S1470-2045\(08\)70128-1](https://doi.org/10.1016/S1470-2045(08)70128-1).
- Jenness, V. i Smyth, M. (2011). The passage and implementation of the Prison Rape Elimination Act: Legal endogeneity and the uncertain road from symbolic law to instrumental effects. *Stanford Law & Policy Review*, 22, 489. <https://doi.org/10.1177/0891243215611856>.
- Jenness, V. i Fenstermaker, S. (2016). Forty years after Brownmiller: Prisons for men, transgender inmates, and the rape of the feminine. *Gender & Society*, 30(1), 14–29. <https://doi.org/10.1177/0891243215611856>.
- Jessen, R. S., Waehre, A., David, L. i Stänicke, E. (2021). Negotiating gender in everyday life: Toward a conceptual model of gender dysphoria in adolescents. *Archives of Sexual Behavior*, 50(8), 3489–3503. <https://doi.org/10.1007/s10508-021-02024-6>.
- Jiang, D. D., Gallagher, S., Burchill, L., Berli, J. i Dugi, D., 3rd. (2019). Implementation of a pelvic floor physical therapy program for transgender women undergoing gender-affirming vaginoplasty. *Obstetrics and Gynecology*, 133 (5), 1003–1011. <https://doi.org/10.1097/AOG.0000000000003236>.
- Jiang, D., Witten, J., Berli, J. i Dugi, D., 3rd. (2018). Does depth matter? Factors affecting choice of vulvoplasty over vaginoplasty as gender-affirming genital surgery for transgender women. *The Journal of Sexual Medicine*, 15(6), 902–906. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.03.085>.
- Jindarak, S., Nilprapha, K., Atikankul, T., Angspatt, A., Pungrasmi, P., Iamphongsai, S., Promniyom, P., Suwajo, P., Scvaggi, G. i Tiewtranon, P. (2018). Spermatogenesis abnormalities following hormonal therapy in trans women. *Biomed Research International*, 2018, 7919481. <https://doi.org/10.1155/2018/7919481>.
- Johns, M. M., Beltran, O., Armstrong, H. L., Jayne, P. E. i Barrios, L. C. (2018). Protective factors among transgender and gender variant youth: A systematic review by socioecological level. *The Journal of Primary Prevention*, 39(3), 263–301. <https://doi.org/10.1007/s10935-018-0508-9>.
- Johns, M. M., Lowry, R., Andrzejewski, J., Barrios, L. C., Demissie, Z., McManus, T., Rasberry, C. N., Robin, L. i Underwood, J. M. (2019). Transgender identity and experiences of violence victimization, substance use, suicide risk, and sexual risk behaviors among

- high school students — 19 states and large urban school districts, 2017. *Morbidity and Mortality Weekly Report*, 68(3), 67. <https://doi.org/10.15585/mmwr.mm6803a3>.
- Johnson, E. K., Rosoklija, I., Finlayson, C., Chen, D., Yerkes, E. B., Madonna, M. B., Holl, J. L., Baratz, A. B., Davis, G. i Cheng, E. Y. (2017). Attitudes towards “disorders of sex development” nomenclature among affected individuals. *Journal of Pediatric Urology*, 13(6), 608.e1–608.e8. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2017.03.035>.
- Johnson, K. C., LeBlanc, A. J., Deardorff, J., Bockting, W. O. (2020). Invalidation experiences among non-binary adolescents. *Journal of Sex Research*, 57(2), 222–233. <https://doi.org/10.1080/00224499.2019.1608422>.
- Johnson, L. i Federman, E. J. (2014). Training, experience, and attitudes of VA psychologists regarding LGBT issues: Relation to practice and competence. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 1(1). <https://doi.org/10.1037/sgd0000019>.
- Johnson, T. W. i Irwig, M. S. (2014). The hidden world of self-castration and testicular self-injury. *Nature Reviews Urology*, 11(5), 297–300. <https://doi.org/10.1038/nru-rol.2014.84>.
- Johnson, T. W. i Wassersug, R. J. (2016). Recognition of gender variants outside the binary in WPATH Standards of Care, Version 7.0. *International Journal of Transgenderism*, 17(1), 1–3. <https://doi.org/10.1080/15532739.2015.1114442>.
- Johnson, T. W., Brett, M. A., Roberts, L. F. i Wassersug, R. J. (2007). Eunuchs in contemporary society: Characterizing men who are voluntarily castrated (Part I). *The Journal of Sexual Medicine*, 4(4), 930–945. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2007.00521.x>.
- Joint United Nations Programme on HIV/AIDS (UNAIDS). (2019). UNAIDS Data 2019. https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/2019-UNAIDS-data_en.pdf.
- Joint, R., Chen, Z. E. i Cameron, S. (2018). Breast and reproductive cancers in the transgender population: A systematic review. *BJOG: An International Journal of Obstetrics and Gynaecology*, 125(12), 1505–1512. <https://doi.org/10.1111/1471-0528.15258>.
- Jones, C. (2019). Intersex, infertility and the future: Early diagnoses and the imagined life course. *Sociology of Health & Illness*, 42(1), 143–156. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12990>.
- Jones, T., de Bolger, T., Dune, A., Lykins, A. i G. Hawkes. (2015). Female-to-Male (FtM) transgender people’s experiences in Australia: A national study. Springer.
- Jones, B. A., Bouman, W. P., Haycraft, E. i Arcelus, J. (2019). Gender congruence and body satisfaction in non-binary transgender people: A case control study. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 263–274. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1538840>.
- Jones, B. A., Bouman, W. P., Haycraft, E. i Arcelus, J. (2019). Mental health and quality of life in non-binary transgender adults: A case control study. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 251–262. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1630346>.
- Jones, B. A., Brewin, N., Richards, C., Van Eijk, M., Stephenson-Allen, A. i Arcelus, J. (2017). Investigating the outcome of the initial assessment at a national transgender health service: Time to review the process?. *International Journal of Transgenderism*, 18(4), 427–432. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1372838>.
- Jones, B. P., Rajamanoharan, A., Vali, S., Williams, N. J., Saso, S., Thum, M. Y., Ghaem-Maghani, S., Quiroga, I., Diaz-Garcia, C., Thomas, P., Wilkinson, S., Yazbek, J. i Smith, J. R. (2021). Perceptions and motivations for uterus transplant in transgender women. *JAMA Network Open*, 4(1), e2034561. <https://doi.org/10.1001/jamanet-workopen.2020.34561>.
- Jones, R. K., Witwer, E. i Jerman, J. (2020). Transgender abortion patients and the provision of transgender-specific care at non-hospital facilities that provide abortions. *Contraception: X*, 2, 100019. <https://doi.org/10.1016/j.conx.2020.100019>.
- Jones, K., Wood, M. i Stephens, L. (2017). Contraception choices for transgender males. *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care*, 43(3), 239–240. <https://doi.org/10.1136/jfprhc-2017-101809>.
- Joseph, A. A., Kulshreshtha, B., Shabir, I., Marumudi, E., George, T. S., Sagar, R., Mehta, M. i Ammini, A. C. (2016). Gender issues and related social stigma affecting patients

- with a disorder of sex development in India. *Archives of Sexual Behavior*, 46(2), 361–367. <https://doi.org/10.1007/s10508-016-0841-0>.
- Julian, J. M., Salvetti, B., Held, J. I., Murray, P. M., Lara-Rojas, L. i Olson-Kennedy, J. (2021). The impact of chest binding in transgender and gender diverse youth and young adults. *Journal of Adolescent Health*, 68(6), 1129–1134. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.09.029>.
- Jung, A. i Schuppe, H. C. (2007). Influence of genital heat stress on semen quality in humans. *Andrologia*, 39(6), 203–215. <https://doi.org/10.1111/j.1439-0272.2007.00794.x>.
- Kailas, M., Lu, H. M. S., Rothman, E. F. i Safer, J. D. (2017). Prevalence and types of gender-affirming surgery among a sample of transgender endocrinology patients prior to state expansion of insurance coverage. *Endocrine Practice*, 23(7), 780–786. <https://doi.org/10.4158/EP161727.OR>.
- Kaltiala, R., Bergman, H., Carmichael, P., de Graaf, N. M., Egebjerg Rischel, K., Frisén, L., Schorkopf, M., Suomalainen, L. i Waehre, A. (2020). Time trends in referrals to child and adolescent gender identity services: A study in four Nordic countries and in the UK. *Nordic Journal of Psychiatry*, 74(1), 40–44. <https://doi.org/10.1080/08039488.2019.1667429>.
- Kaltiala, R., Heino, E., Työljärvi, M. i Suomalainen, L. (2020). Adolescent development and psychosocial functioning after starting cross-sex hormones for gender dysphoria. *Nordic Journal of Psychiatry*, 74(3), 213–219. <https://doi.org/10.1080/08039488.2019.1691260>.
- Kaltiala-Heino, R., Sumia, M., Työljärvi, M. i Lindberg, N. (2015). Two years of gender identity service for minors: Overrepresentation of natal girls with severe problems in adolescent development. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 9(1). <https://doi.org/10.1186/s13034-015-0042-y>.
- Kanagalingam, J., Georgalas, C., Wood, G. R., Ahluwalia, S., Sandhu, G. i Cheesman, A. D. (2005). Cricothyroid approximation and sublaxation in 21 male-to-female transsexuals. *The Laryngoscope*, 115(4), 611–618. <https://doi.org/10.1097/01.mlg.0000161357.12826.33>.
- Kang, A., Aizen, J. M., Cohen, A. J., Bales, G. T. i Pariser, J. J. (2019). Techniques and considerations of prosthetic surgery after phalloplasty in the transgender male. *Translational Andrological Urology*, 8(3), 273–282. <https://doi.org/10.21037/tau.2019.06.02>.
- Kanhai, R. C. (2016). Sensate vagina pedicled-spot for male-to-female transsexuals: The experience in the first 50 patients. *Aesthetic Plastic Surgery*, 40(2), 284–287. <https://doi.org/10.1007/s00266-016-0620-2>.
- Kanhai, R. C., Hage, J. J., Asscheman, H. i Mulder, J. W. (1999). Augmentation mammoplasty in male-to-female transsexuals. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 104(2), 542–549; discussion 550–541. <https://doi.org/10.1097/00006534-199908000-00039>.
- Kanhai, R. C., Hage, J. J., Karim, R. B. i Mulder, J. W. (1999). Exceptional presenting conditions and outcome of augmentation mammoplasty in male-to-female transsexuals. *Annals of Plastic Surgery*, 43(5), 476–483. <https://doi.org/10.1097/00000637-199911000-00003>.
- Kanhai, R. C., Hage, J. J. i Mulder, J. W. (2000). Long-term outcome of augmentation mammoplasty in male-to-female transsexuals: A questionnaire survey of 107 patients. *British Journal of Plastic Surgery*, 53(3), 209–211. <https://doi.org/10.1054/bjps.1999.3298>.
- Kanis, J. A. (1994). Assessment of fracture risk and its application to screening for postmenopausal osteoporosis: Synopsis of a WHO report. *Osteoporosis International*, 4(6), 368–381. <https://doi.org/10.1007/BF01622200>.
- Kanj, R. V., Conard, L. A. E., Corathers, S. D. i Trotman, G. E. (2019). Hormonal contraceptive choices in a clinic-based series of transgender adolescents and young adults. *The International Journal of Transgenderism*, 20(4), 413–420. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1631929>.
- Karasic, D. H. (2016). Protecting transgender rights promotes transgender health. *LGBT Health*, 3(4), 245–247. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2016.0072>.
- Kaoutzanis, C., Winocour, J., Gupta, V., Yeslev, M., Ganesh Kumar, N., Wormer, B., Grotting, J. C. i Higdon, K. K. (2019). The effect of smoking in the cosmetic surgery population: Analysis of 129,007 patients. *Aesthetic Surgery Journal*, 39(1), 109–119. <https://doi.org/10.1093/asj/sjy088>.
- Karasic, D. H. (2019). Mental health care for the

- adult transgender patient. U: C. A. Ferrando (ur.), *Comprehensive care of the transgender patient* (8–11). Elsevier.
- Karasic, D. H. i Fraser, L. (2018). Multidisciplinary care and the standards of care for transgender and gender nonconforming individuals. *Clinics in Plastic Surgery*, 45(3), 295–299. <https://doi.org/10.1016/j.cps.2018.03.016>.
- Karkazis, K., Tamar-Mattis, A. i Kon, A. A. (2010). Genital surgery for disorders of sex development: Implementing a shared decision-making approach. *Journal of Pediatric Endocrinology and Metabolism*, 23(8), 789–805. <https://doi.org/10.1515/jpem.2010.129>.
- Kasianczuk, M. i Trofymenko, O. (2020). Size estimation for transgender people in Ukraine/ SE “Center of Social Expertises named after Yu Saenko” of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine - Kyiv, 2020. https://www.researchgate.net/publication/348325593_POPULATION_SIZE_ESTIMATION_FOR_TRANSGENDER_PEOPLE_IN_UKRAINE.
- Kattari, S. K. i Hasche, L. (2016). Differences across age groups in transgender and gender non-conforming people’s experiences of health care discrimination, harassment, and victimization. *Journal of Aging and Health*, 28(2), 285–306. <https://doi.org/10.1177/0898264315590228>.
- Kattari, S. K., Walls, N. E., Speer, S. R. i Kattari, L. (2016). Exploring the relationship between transgender-inclusive providers and mental health outcomes among transgender/gender variant people. *Social Work in Health Care*, 55(8), 635–650. <https://doi.org/10.1080/00981389.2016.1193099>.
- Katz-Wise, S. L., Budge, S. L., Fugate, E., Flanagan, K., Touloumtzis, C., Rood, B., Perez-Brumer, A. i Leibowitz, S. (2017). Transactional pathways of transgender identity development in transgender and gender-nonconforming youth and caregiver perspectives from the Trans Youth Family Study. *International Journal of Transgenderism*, 18(3), 243–263. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.13.04312>.
- Kaufman, R. & Tishelman, A. C. (2018). *Creating a network of professionals*. U: C. E. Keo-Meier & D. E. Ehrensaft (ur.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*. American Psychological Association. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1chrwv9>.
- Kauth, M. R., Shipherd, J. C., Lindsay, J., Blosnich, J. R., Brown, G. R. i Jones, K. T. (2014). Access to care for transgender veterans in the Veterans Health Administration: 2006–2013. *American Journal of Public Health*, 104(S4), S532–S534. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.302086>.
- Kcomt, L., Gorey, K. M., Barrett, B. J. i McCabe, S. E. (2020). Healthcare avoidance due to anticipated discrimination among transgender people: A call to create trans-affirmative environments. *Elsevier*, 11, 100608. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2020.100608>.
- Kelly, S. J. i Ismail, M. (2015). Stress and type 2 diabetes: A review of how stress contributes to the development of type 2 diabetes. *Annual Review of Public Health*, 36, 441–462. <https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-031914-122921>.
- Kelly, V., Hertegård, S., Eriksson, J., Nygren, U. i Södersten, M. (2018). Effects of gender-confirming pitch-raising surgery in transgender women a long-term follow-up study of acoustic and patient-reported data. *Journal of Voice*, 33(5), 781–791. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2018.03.005>.
- Kelvin, J. F., Thom, B., Benedict, C., Carter, J., Corcoran, S., Dickler, M. N., Goodman, K. A., Margolies, A., Matasar, M. J., Noy, A & Goldfarb, S. B. (2016). Cancer and fertility program improves patient satisfaction with information received. *Journal of Clinical Oncology*, 34(15), 1780–1786. <https://doi.org/10.1200/JCO.2015.64.5168>.
- Kennedy, E. i Thibeault, S. L. (2020). Voice-gender incongruence and voice health information-seeking behaviors in the transgender community. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 29(3), 1563–1573. https://doi.org/10.1044/2020_AJSLP-19-00188.
- Kennis, M., Duecker, F., T’Sjoen, G., Sack, A. T. i Dewitte, M. (2022). Sexual self-concept discrepancies mediate the relation between gender dysphoria sexual esteem and sexual attitudes in binary transgender individuals. *The Journal of Sex Research*, 59(4), 524–536. <https://doi.org/10.1080/00224499.2021.195>

- 1643.
- Kent, M. A., Winoker, J. S. i Grotas, A. B. (2018). Effects of feminizing hormones on sperm production and malignant changes: Microscopic examination of post orchiectomy specimens in transwomen. *Urology*, 121, 93–96. <https://doi.org/10.1016/j.urology.2018.07.023>.
- Keohane v. Jones (Florida Department of Corrections), Case No.4:16-cv-511-MW-CAS, N. D. Fla, 2018.
- Keo-Meier, C. L. i Ehrensaft, D. (2018). Introduction to the gender affirmative model. In C. Keo-Meier & D. Ehrensaft (Ed.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*, 3–19. Washington, DC: American Psychological Association.
- Keo-Meier, C. L. i Fitzgerald, K. M. (2017). Affirmative psychological testing and neurocognitive assessment with transgender adults. *The Psychiatric Clinics of North America*, 40(1), 51–64. <https://doi.org/10.1016/j.psc.2016.10.011>.
- Keo-Meier, C. L., Herman, L. I., Reisner, S. L., Pardo, S. T., Sharp, C. i Babcock, J. C. (2015). Testosterone treatment and MMPI-2 improvement in transgender men: A prospective controlled study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 83(1), 143–156. <https://doi.org/10.1037/a0037599>.
- Kerckhof, M. E., Kreukels, B. P. C., Nieder, T. O., Becker-Héblly, I., van de Grift, T. C., Staphorsius, A. S., Elaut, E. (2019). Prevalence of sexual dysfunctions in transgender persons: Results from the ENIGI follow-up study. *The Journal of Sexual Medicine*, 16(12), 2018–2029. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2019.09.003>.
- Kerry, S. (2014). Sistergirls/brotherboys: The status of indigenous transgender Australians. *International Journal of Transgender Health*, 15(3–4), 173–186. <https://doi.org/10.1080/15532739.2014.995262>.
- Khalili, J., Leung, L. B. i Diamant, A. L. (2015). Finding the perfect doctor: Identifying lesbian, gay, bisexual, and transgender-competent physicians. *American Journal of Public Health*, 105(6), 1114–1119. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.302448>.
- Khatchadourian, K., Amed, S. i Metzger, D. L. (2014). Clinical management of youth with gender dysphoria in Vancouver. *The Journal of Pediatrics*, 164(4), 906–911. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2013.10.068>.
- Kidd, J. D., Dolezal, C. i Bockting, W. O. (2018). The relationship between tobacco use and legal document gender-marker change, hormone use, and gender-affirming surgery in a United States sample of trans-feminine and trans-masculine individuals: Implications for cardiovascular health. *LGBT Health*, 5(7), 401–411. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2018.0103>.
- Kidd, K. M., Sequeira, G. M., Douglas, C., Paglisotti, T., Inwards-Breland, D. J., Miller, E. i Coulter, R. (2021). Prevalence of gender-diverse youth in an urban school district. *Pediatrics*, 147(6), e2020049823. <https://doi.org/10.1542/peds.2020-049823>.
- Kim, H. T. (2020) Vocal feminization for transgender women: Current strategies and patient perspectives. *International Journal of General Medicine*, 13, 43–52. <https://doi.org/10.2147/IJGM.S205102>.
- Kim, H. T. (2017). A new conceptual approach for voice feminization: 12 years of experience. *The Laryngoscope*, 127(5), 1102–1108. <https://doi.org/10.1002/lary.26127>.
- Kirey-Sitnikova, Y. (2021). Prospects and challenges of gender neutralization in Russian. *Russian Linguistics*, 45(2), 143–158. <https://doi.org/10.1007/s11185-021-09241-6>.
- Kismödi, E., Corona, E., Maticka-Tyndale, E., Rubio-Aurioles, E. i Coleman, E. (2017). Sexual Rights as Human Rights: A guide for the WAS Declaration of Sexual Rights. *International Journal of Sexual Health*, 29(Suppl 1), 1–92. <https://doi.org/10.1080/19317611.2017.1353865>.
- Klaver, M., de Mutsert, R., van der Loos, M., Wiepjes, C. M., Twisk, J. W. R., den Heijer, M. i Klink, D. T. (2020). Hormonal treatment and cardiovascular risk profile in transgender adolescents. *Pediatrics*, 145(3), e20190741. <https://doi.org/10.1542/peds.2019-0741>.
- Klein, A. i Golub, S. A. (2016). Family rejection as a predictor of suicide attempts and substance misuse among transgender and gender nonconforming adults. *LGBT Health*, 3(3), 193–199. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2015.0111>.
- Klein, C. i Gorzalka, B. B. (2009). Sexual functioning in transsexuals following hormone

- therapy and genital surgery: A review. *Journal of Sexual Medicine*, 6(11), 2922–2939. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2009.01370>.
- Klein, D. A., Berry-Bibee, E. N., Baker, K. K., Malcolm, N. M., Rollison, J. M. i Frederiksen, B. N. (2018). Providing quality family planning services to LGBTQIA individuals: A systematic review. *Contraception*, 97(5). <https://doi.org/10.1016/j.contraception.2017.12.016>.
- Klein, D. A., Paradise, S. L. i Goodwin, E. T. (2018). Caring for transgender and gender-diverse persons: What clinicians should know. *AFP Journal*, 98(11), 645–653. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/30485050>.
- Kleinplatz, P. J. (Ed.). (2012). *New directions in sex therapy: Innovations and alternatives* (2nd ed.). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Klimstra, T. A., Hale, W. W. III., Raaijmakers, Q. A. W., Branje, S. J. T. i Meeus, W. H. J. (2009). Identity formation in adolescence: Change or stability? *Journal of Youth and Adolescence*, 39(2), 150–162. <https://doi.org/10.1007/s10964-009-9401-4>.
- Klink, D., Bokenkamp, A., Dekker, C. i Rotteveel, J. (2015). Arterial hypertension as a complication of triptorelin treatment in adolescents with gender dysphoria. *Endocrinology and Metabolism International Journal*, 2(1), 36–38. <https://doi.org/10.15406/emij.2015.02.00008>.
- Klink, D., Caris, M., Heijboer, A., van Trotsenburg, M. i Rotteveel, J. (2015). Bone mass in young adulthood following gonadotropin-releasing hormone analog treatment and cross-sex hormone treatment in adolescents with gender dysphoria. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 100(2), E270–E275. <https://doi.org/10.1210/jc.2014-2439>.
- Kloer, C., Parker, A., Blasdel, G., Kaplan, S., Zhao, L. i Bluebond-Langner, R. (2021). Sexual health after vaginoplasty: A systematic review. *Andrology*, 9(6), 1744–1764. <https://doi.org/10.1111/andr.13022>.
- Klosky, J. L., Anderson, L. E., Russell, K. M., Huang, L., Zhang, H., Schover, L. R., Simmons, J. L. i Kutteh, W. H. (2017). Provider influences on sperm banking outcomes among adolescent males newly diagnosed with cancer. *Journal of Adolescent Health*, 60(3), 277–283. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.10.020>.
- Klosky, J. L., Flynn, J. S., Lehmann, V., Russell, K. M., Wang, F., Hardin, R. N., Eddinger, J. R., Zhang, H., Schenck, L. A. i Schover, L. R. (2017). Parental influences on sperm banking attempts among adolescent males newly diagnosed with cancer. *Fertility and Sterility*, 108(6), 1043–1049. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2017.08.039>.
- Klosky, J. L., Wang, F., Russell, K. M., Zhang, H., Flynn, J. S., Huang, L., Wasilewaski-Masker, K., Landier, W., Leonard, M., Albritton, K. H., Gupta, A. A., Casilas, J., Colte, O., Kutteh, W. H. i Schover, L. R. (2017). Prevalence and predictors of sperm banking in adolescents newly diagnosed with cancer: Examination of adolescent, parent, and provider factors influencing fertility preservation outcomes. *Journal of Clinical Oncology*, 35(34), 3830–3865. <https://doi.org/10.1200/JCO.2016.70.4767>.
- Knutson, D., Koch, J. M. i Goldbach, C. (2019). Recommended terminology, pronouns, and documentation for work with transgender and non-binary populations. *Practice Innovations*, 4(4), 214–224. <https://doi.org/10.1037/pri0000098>.
- Koçak, I., Akpınar, M. E., Cakır, Z. A., Doğan, M., Bengisu, S. i Celikoyar, M. M. (2010). Laser reduction glottoplasty for managing androphonia after failed cricothyroid approximation surgery. *Journal of Voice*, 24(6), 758–764. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2009.06.004>.
- Kocan, S. i GURSOY, A. (2016). Body image of women with breast cancer after mastectomy: A qualitative research. *Journal of Breast Health*, 12(4), 145–150. <https://doi.org/10.5152/tjbh.2016.2913>.
- Koehler, A., Eyssel, J. i Nieder, T. O. (2018). Genders and individual treatment progress in (non-)binary trans individuals. *The Journal of Sexual Medicine*, 15(1), 102–113. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.11.007>.
- Kohlberg, L. (1966). *A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes*. U: E. E. Maccoby (ur.), *The development of sex*. Tavistock Publications.
- Kojima, T., Shoji, K., Isshiki, N. i Nakamura, K. (2008). Thyroplasty type III for treatment of voice problem in GID of female-to-male type. *Practica Oto-Rhino-Laryngologica*,

- 101(1), 39–43. <https://doi.org/10.5631/jibi-rin.101.39>.
- Kon, A. (2015). Ethical issues in decision-making for infants with disorders of sex development. *Hormone and Metabolic Research*, 47(05), 340–343. <https://doi.org/10.1055/s-0035-1547269>.
- Kornienko, O., Santos, C., Martin, C. i Granger, K. (2016). Peer influence on gender identity development in adolescence. *Developmental Psychology*, 52(10), 1578–1592. <https://doi.org/10.1037/dev0000200>.
- Korpaisarn, S. i Safer, J. D. (2018). Gaps in transgender medical education among healthcare providers: A major barrier to care for transgender persons. *Reviews in Endocrine and Metabolic Disorders*, 19(3), 271–275. <https://doi.org/10.1007/s11154-018-9452-5>.
- Kosilek v. Mass. Department of Corrections/ Kathleen Dennehy; Kosilek v. Spencer, 889 F. Supp.2d 190 (D. Mass. Sept. 4, 2012); “Kosilek II.” Kosilek v. Massachusetts, 221 F. Supp. 2d 156 (D Mass 2002).
- Kozato, A., Fox, G. C., Yong, P. C., Shin, S. J., Avanesian, B. K., Ting, J., Yiwei, L., Subha, K., Safer, J. D. i Pang, J. H. (2021). No venous thromboembolism increase among transgender female patients remaining on estrogen for gender-affirming surgery. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 106(4), e1586–e1590. <https://doi.org/10.1210/clinem/dgaa966>.
- Krege, S., Eckoldt, F., Richter-Unruh, A., Köhler, B., Leuschner, I., Mentzel, H. J., Moss, A., Schweizer, K., Stein, R., Werner-Rosen, K., Wieacker, P., Wiesemann, C., Wünsch, L. i Richter-Appelt, H. (2019). Variations of sex development: The first German interdisciplinary consensus paper. *Journal of Pediatric Urology*, 15(2), 114–123. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2018.10.008>.
- Krempasky, C., Harris, M., Abern, L. i Grimstad, F. (2020). Contraception across the transmasculine spectrum. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 222(2), 134–143. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2019.07.043>.
- Kreukels, B. P. C., Köhler, B., Nordenström, A., Roehle, R., Thyen, U., Bouvattier, C., de Vries, A. L. C., Cohen-Kettenis, P. T., Köhler, B., Cohen-Kettenis, P., de Vries, A., Arlt, W., Wiesemann, C., Slowikowska-Hilczer, J., de la Perriere, A. B., Sultan, C., Paris, F., Bouvattier, C., Thyen, U. i Reisch, N. (2018). Gender dysphoria and gender change in disorders of sex development/intersex conditions: Results From the dsd-LIFE study. *The Journal of Sexual Medicine*, 15(5), 777–785. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.02.021>.
- Kreukels, B. P. i Cohen-Kettenis, P. T. (2011). Puberty suppression in gender identity disorder: the Amsterdam experience. *Nature Reviews Endocrinology*, 7(8), 466–472. <https://doi.org/10.1038/nrendo.2011.78>.
- Krishnamurthy, R., VandeCreek, L., Kaslow, N. J., Tazeau, Y. N., Miville, M. L., Kerns, R., Stegman, R., Suzuki, L. i Benton, S. A. (2004). Achieving competency in psychological assessment: Directions for education and training. *Journal of Clinical Psychology*, 60(7), 725–739. <https://doi.org/10.1002/jclp.20010>.
- Kunachak, S., Prakunhungsit, S. i Sujjalak, K. (2000). Thyroid cartilage and vocal fold reduction: A new phonosurgical method for male-to-female transsexuals. *The Annals of Otolaryngology, Rhinology, and Laryngology*, 109(11), 1082–1086. <https://doi.org/10.1177/000348940010901116>.
- Kuper, L. E., Adams, N. i Mustanski, B. S. (2018). Exploring cross-sectional predictors of suicide ideation, attempt, and risk in a large online sample of transgender and gender nonconforming youth and young adults. *LGBT Health*, 5(7), 391–400. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2017.0259>.
- Kuper, L. E., Lindley, L. i Lopez, X. (2019). Exploring the gender development histories of children and adolescents presenting for gender affirming medical care. *Clinical Practice in Pediatric Psychology*, 7(3), 217–228. <https://doi.org/10.1037/cpp0000290>.
- Kuper, L. E., Mathews, S. i Lau, M. (2019). Baseline mental health and psychosocial functioning of transgender adolescents seeking gender-affirming hormone therapy. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics*, 40(8), 589–596. <https://doi.org/10.1097/DBP.0000000000000697>.
- Kuper, L. E., Nussbaum, R. i Mustanski, B. (2012). Exploring the diversity of gender and sexual orientation identities in an online sample of transgender individuals. *Journal of Sex Research*, 49(2-3), 244–254. <https://doi.org/10.1080/00224499.2011.596954>.

- Kuper, L. E., Stewart, S., Preston, S., Lau, M. i Lopez, X. (2020). Body dissatisfaction and mental health outcomes of youth on gender-affirming hormone therapy. *Pediatrics*, 145(4). <https://doi.org/10.1542/peds.2019-3006>.
- Kuper, L. E., Wright, L. i Mustanski, B. (2014). Stud identity among female-born youth of color: Joint conceptualizations of gender variance and same-sex sexuality. *Journal of Homosexuality*, 61(5), 714–731. <https://doi.org/10.1080/00918369.2014.870443>.
- Kuper, L. E., Wright, L. i Mustanski, B. (2018). Gender identity development among transgender and gender nonconforming emerging adults: An intersectional approach. *International Journal of Transgenderism*, 19(4), 436–455. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1443869>.
- Kuijpers, S., Wiepjes, C. M., Conemans, E. B., Fisher, A. D., T'Sjoen, G. i den Heijer, M. (2021). Toward a lowest effective dose of cyproterone acetate in trans women: Results from the ENIGI study. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 106(10), e3936–e3945. <https://doi.org/10.1210/clinem/dgab427>.
- Kuvalanka, K. A., Bellis, C., Goldberg, A. E. i McGuire, J. K. (2019). An exploratory study of custody challenges experienced by affirming mothers of transgender and gender-nonconforming children. *Family Court Review*, 57(1), 54–71. <https://doi.org/10.1111/fcre.12387>.
- Kuvalanka, K. A., Mahan, D. J., McGuire, J. K. i Hoffman, T. K. (2017). Perspectives of mothers of transgender and gender-nonconforming children with autism spectrum disorder. *Journal of Homosexuality*, 65(9), 1167–1189. <https://doi.org/10.1080/00918369.2017.1406221>.
- Kuyper, L. i Wijsen, C. (2014). Gender identities and gender dysphoria in the Netherlands. *Archives of Sexual Behavior*, 43(2), 377–385. <https://doi.org/10.1007/s10508-013-0140-y>.
- Kvist, O., Luiza Dallora, A., Nilsson, O., Anderberg, P., Sanmartin Berglund, J., Flodmark, C. E. i Diaz, S. (2021). A cross-sectional magnetic resonance imaging study of factors influencing growth plate closure in adolescents and young adults. *Acta Paediatrica*, 110(4), 1249–1256. <https://doi.org/10.1111/apa.15617>.
- Kyinn, M., Banks, K., Leemaqz, S. Y., Sarkodie, E., Goldstein, D. i Irwig, M. S. (2021). Weight gain and obesity rates in transgender and gender-diverse adults before and during hormone therapy. *International Journal of Obesity*, 45(12), 2562–2569. <https://doi.org/10.1038/s41366-021-00935-x>.
- Laan, E. T. M., Klein, V., Werner, M. A., van Lunsen, R. H. W. i Janssen, E. (2021). In pursuit of pleasure: A biopsychosocial perspective on sexual pleasure and gender. *International Journal of Sexual Health*, 33(4), 516–536. <https://doi.org/10.1080/19317611.2021.1965689>.
- Ladanyi, C., Mor, A., Christianson, M. S., Dhillon, N. i Segars, J. H. (2017). Recent advances in the field of ovarian tissue cryopreservation and opportunities for research. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 34(6), 709–722. <https://doi.org/10.1007/s10815-017-0899-1>.
- Lampalzer, U., Briken, P. i Schweizer, K. (2021). Psychosocial care and support in the field of intersex/diverse sex development (DSD): Counseling experiences, localization and needed improvements. *International Journal of Impotence Research*, 33(2), 228–242.
- Landén, M., Wålinder, J., Hambert, G. i Lundstrom, B. (1998). Factors predictive of regret in sex reassignment. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 97(4), 284–289. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.1998.tb10001.x>.
- Langenderfer-Magruder, L., Whitfield, D. L., Walls, N. E., Kattari, S. K. i Ramos, D. (2014). Experiences of intimate partner violence and subsequent police reporting among lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer adults in Colorado. *Journal of Interpersonal Violence*, 31(5), 855–871. <https://doi.org/10.1177/0886260514556767>.
- Langley, R. E., Gilbert, D. C., Duong, T., Clarke, N. W., Nankivell, M., Rosen, S. D., Mangar, S., Macnair, A., Sundaram, S. K., Laniado, M. E., Dixit, S., Madaan, S., Manetta, C., Pope, A., Scrase, C. D., Mckay, S., Muazzam, I. A., Collins, G. N., Worliding, J. i Williams, S. T. (2021). Transdermal oestradiol for androgen suppression in prostate cancer: Long-term cardiovascular outcomes from the randomized Prostate Adenocarcinoma Transcutaneous Hormone (PATCH) trial programme. *The Lancet*, 397(10274), 581–591. <https://doi.org/10.1111/apa.15617>.

- [org/10.1016/s0140-6736\(21\)00100-8](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(21)00100-8).
- Laron, Z., Zeev, Z., Kauli, R., Comaru-Schally, A. i Schally, A. (1981). D-Trp6-analogue of luteinising hormone releasing hormone in combination with cyproterone acetate to treat precocious puberty. *The Lancet*, 318(8253), 955–956. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(81\)91155-7](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(81)91155-7).
- Laube, J. S., Auer, M. K., Biedermann, S. V., Schröder, J., Hildebrandt, T., Nieder, T. O., Briken, P. i Fuss, J. (2020). Sexual behavior, desire, and psychosexual experience in gynephilic and androphilic trans women: A cross-sectional multicenter study. *The Journal of Sexual Medicine*, 17(6), 1182–1194. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2020.01.030>.
- Lawrence, A. A. (2003). Factors associated with satisfaction or regret following male-to-female sex reassignment surgery. *Archives of Sexual Behaviour*, 32(4), 299–315. <https://doi.org/10.1023/a:1024086814364>.
- Lawrence, A. A. (2005). Sexuality after male-to-female sex reassignment surgery. *Archives of Sexual Behaviour*, 34(2), 147–166. <https://doi.org/10.1007/s10508-005-1793-y>.
- LeBreton, M., Courtois, F., Journel, N. M., Beaulieu-Prevost, D., Belanger, M., Ruffion, A. i Terrier, J. E. (2017). Genital sensory detection thresholds and patient satisfaction with vaginoplasty in male-to-female transgender women. *Journal of Sexual Medicine*, 14(2), 274–281. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.12.005>.
- Ledesma, E. i Ford, C. L. (2020). Health implications of housing assignments for incarcerated transgender women. *American Journal of Public Health*, 110(5), 650–654. <https://doi.org/10.2105/ajph.2020.305565>.
- Lee, D. S., Marsh, L., Garcia-Altieri, M. A., Chiu, L. W. i Awad, S. S. (2016). Active mental illnesses adversely affect surgical outcomes. *The American Surgeon*, 82(12), 1238–1243. <https://doi.org/10.1177/000313481608201233>.
- Lee, H., Operario, D., van den Berg, J. J., Yi, H., Choo, S. i Kim, S. S. (2020). Health disparities among transgender adults in South Korea. *Asia Pacific Journal of Public Health*, 32 (2-3), 103–110 . <https://doi.org/10.1177/1010539520912594>.
- Lee, J. Y., Finlayson, C., Olson-Kennedy, J., Garofalo, R., Chan, Y. M., Glidden, D. V. i Rosenthal, S. M. (2020). Low bone mineral density in early pubertal transgender/gender diverse youth: Findings from the Trans Youth Care Study. *Journal of Endocrine Society*, 4(9), <https://doi.org/10.1210/jendso/bvaa065>.
- Lee, P. A., Houk, C. P., Ahmed, S. F. i Hughes, I. A. (2006). Consensus statement on management of intersex disorders. *International Consensus Conference on Intersex Pediatrics*, 118(2):e488-500. <https://doi.org/10.1542/peds.2006-0738>.
- Lee, P. A., Nordenström, A., Houk, C. P., Ahmed, S. F., Auchus, R., Baratz, A., Baratz Dalke, K., Liao, L. M., Lin-Su, K., Looijenga, L. H. J.3rd, Mazur, T., Meyer-Bahlburg, H. F. L., Mouriquand, P., Quigley, C. A., Sandberg, D. E., Vilain, E. i Witchel, S. (2016). Global Disorders of sex development update since 2006: Perceptions, approach and care. *Hormone Research in Paediatrics*, 85(3), 158–180. <https://doi.org/10.1159/000442975>.
- Lefevor, G. T., Sprague, B. M., Boyd-Rogers, C. C. i Smack, A. C. P. (2018). How well do various types of support buffer psychological distress among transgender and gender non-conforming students? *International Journal of Transgenderism*, 20(1), 39–48. <https://doi.org/10.1080/15.532739.2018.1452172>.
- Lehmann, V., Keim, M. C., Nahata, L., Shultz, E. L., Klosky, J. L., Tuinman, M. A. i Gerhardt, C. A. (2017). Fertility-related knowledge and reproductive goals in childhood cancer survivors: short communication. *Human Reproduction*, 32(11), 2250–2253. <https://doi.org/10.1093/humrep/dex297>.
- Leibowitz, S. i de Vries, A. L. (2016). Gender dysphoria in adolescence. *International Review of Psychiatry*, 28(1), 21–35. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1124844>.
- Lerner, J. E., Martin, J. I. i Gorsky, G. S. (2020). More than an apple a day: Factors associated with avoidance of doctor visits among transgender, gender nonconforming, and nonbinary people in the USA. *Sexuality Research and Social Policy*, 18(2), 409–426. <https://doi.org/10.1007/s13178-020-00469-3>.
- Leung, A., Sakkas, D., Pang, S., Thornton, K. i Resetskova, N. (2019). Assisted reproductive technology outcomes in female-to-male transgender patients compared with cis-gender patients: A new frontier in

- reproductive medicine. *Fertility and Sterility*, 112(5), 858–865. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2019.07.014>.
- Lev, A. I. & Wolf-Gould, C. (2018). Collaborative treatment across disciplines. U: C. E. Keo-Meier i D. E. Ehrensaft (ur.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*. American Psychological Association. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1chrwv9>
- Levine, S. B. (2009). Real-life test experience: Recommendations for revisions to the Standards of Care of the World Professional Association for Transgender Health. *International Journal of Transgenderism*, 11(3), 186–193. <https://doi.org/10.1080/15532730903383773>.
- Levine, S. B., Brown, G., Coleman, E., Cohen-Kettenis, P. T., Hage, J., Van Maasdam, J., Petersen, M., Pfafflin, F. i Schaefer, L. C. (1998). The standards of care for gender identity disorders — Fifth edition. *International Journal of Transgenderism* 2, 2, <http://www.symposium.com/ijt/ijtc0405.htm>.
- Levy, A., Crown, A. i Reid, R. (2003). Endocrine intervention for transsexuals. *Clinical Endocrinology*, 59(4), 409–418. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2265.2003.01821.x>.
- Leyns, C., Papeleu, T., Tomassen, P., T'Sjoen, G. i D'haeseleer, E. (2021). Effects of speech therapy for transgender women: A systematic review. *International Journal of Transgender Health*, 22(4), 360–380. <https://doi.org/10.1080/26895269.2021.1915224>.
- Liang, J. J., Gardner, I. H., Walker, J. A. i Safer, J. D. (2017). Observed deficiencies in medical student knowledge of transgender and intersex health. *Endocrine Practice*, 23(8), 897–906. <https://doi.org/10.4158/EP171758.O>.
- Liao, L. i Simmonds M. (2014). A values-driven and evidence-based health care psychology for diverse sex development. *Psychology & Sexuality*, 5(1), 83–101. <https://doi.org/10.1080/19419899.2013.831217>.
- Lieberman, T. (2018). *Painting dragons: What storytellers need to know about writing Eunuch Villains*. Bogotá: Glyph Torrent.
- Lierman, S., Tilleman, K., Braeckmans, K., Peynshaert, K., Weyers, S., T'Sjoen, G. i De Sutter, P. (2017). Fertility preservation for trans men: Frozen-thawed in vitro matured oocytes collected at the time of ovarian tissue processing exhibit normal meiotic spindles. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 34(11), 1449–1456. <https://doi.org/10.1007/s10815-017-0976-5>.
- Light, A. D., Obedin-Maliver, J., Sevelius, J. M. i Kerns, J. L. (2014). Transgender men who experienced pregnancy after female-to-male gender transitioning. *Obstetrics and Gynecology*, 124(6), 1120–1127. <https://doi.org/10.1097/AOG.0000000000000540>.
- Light, A., Wang, L. F., Zeymo, A. i Gomez-Lobo, V. (2018). Family planning and contraception use in transgender men. *Contraception*, 98(4), 266–269. <https://doi.org/10.1016/j.contraception.2018.06.006>.
- Lightfoot, S., Kia, H., Vincent, A., Wright, D. K. i Vandyk, A. (2021). Trans-affirming care: An integrative review and concept analysis. *International Journal of Nursing Studies*, 123, 104047. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2021.104047>.
- Lim, F., Johnson, M. i Eliason, M. (2015). A national survey of faculty knowledge, experience, and readiness for teaching lesbian, gay, bisexual and transgender health in baccalaureate nursing programs. *Nursing Education Perspectives*, 36(3), 144–152. <https://doi.org/10.5480/14-1355>.
- Lindley, L., Anzani, A., Prunas, A. i Galupo, M. P. (2021). Sexual satisfaction in trans masculine and nonbinary individuals: A qualitative investigation. *The Journal of Sex Research*, 58(2), 222–234. <https://doi.org/10.1080/002244.99.2020.1799317>.
- Lindqvist, E. K., Sigurjonsson, H., Möllermark, C., Tinder, J., Farnebo, F. i Kalle Lundgren, T. (2017). Quality of life improves early after gender reassignment surgery in transgender women. *European Journal of Plastic Surgery*, 40, 223–226. <https://doi.org/10.1007/s00238-016-1252-0>.
- Lin-Su, K., Lekarev, O., Poppas, D. i Vogiatzi, M. G. (2015). Congenital adrenal hyperplasia patient perception of 'disorders sex development' nomenclature. *International Journal of Pediatric Endocrinology*, 2015(1), 9. <https://doi.org/10.1186/s13633-015-0004-4>.
- Littman, L. (2018). Parent reports of adolescents and young adults perceived to show signs of a rapid onset of gender dysphoria. *PLoS One*, 13(8), e0202330. <https://doi.org/10.1371/>

- [journal.pone.0202330](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0202330).
- Littman, L. (2021). Individuals treated for gender dysphoria with medical and/or surgical transition who subsequently detransitioned: A survey of 100 detransitioners. *Archives of Sexual Behavior*, 50(8), 3353–3369. <https://doi.org/10.1007/s10508-021-02163-w>.
- Liu, Y., Xin, Y., Qi, J., Wang, H., Hong, T., Yang, X., Li, B., Change, X., Knudson, G., Zhao, Z. i Pan, B. (2020). The desire and status of gender-affirming hormone therapy and surgery in transgender men and women in China: A national population study. *The Journal of Sexual Medicine*, 17(11), 2291–2298. <https://doi.org/10.1177/1010539520912594>.
- Lopez, X., Marinkovic, M., Eimicke, T., Rosenthal, S. M. i Olshan, J. S. (2017). Statement on gender-affirmative approach to care from the pediatric endocrine society special interest group on transgender health. *Current Opinion in Pediatrics*, 29(4), 475–480. <https://doi.org/10.1097/MOP.0000000000000516>.
- Lo Russo, G., Tanini, S. i Innocenti, M. (2017). Masculine chest-wall contouring in FtM transgender: A personal approach. *Aesthetic Plastic Surgery*, 41(2), 369–374. <https://doi.org/10.1007/s00266-017-0796-0>.
- Lowry, R., Johns, M. M., Gordon, A. R., Austin, S. B., Robin, L. E. i Kann, L. K. (2018). Nonconforming gender expression and associated mental distress and substance use among high school students. *JAMA Pediatrics*, 172(11), 1020–1028. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2018.2140>.
- Lundberg, T., Hegarty, P. i Roen, K. (2018). Making sense of 'Intersex' and 'DSD': How lay people understand and use terminology. *Psychology & Sexuality*, 9(2), 161–173. <https://doi.org/10.1080/19419899.2018.1453862>.
- Luz, P. M., Jalil, E. M., Castilho, J., Velasque, L., Ramos, M., Ferreira, A. C. G., Wilson, E. C., Valdilea, G., Veloso, B. D., Moodie, E. E. M. i Grinsztejn, B. (2022). Association of discrimination, violence, and resilience with depressive symptoms among transgender women in Rio de Janeiro, Brazil: A cross-sectional analysis. *Transgender Health*, 7(1), 101–106. <https://doi.org/10.1089/trgh.2020.0171>.
- Lynch, M. i Cicchetti, D. (1998). An ecological-transactional analysis of children and contexts: The longitudinal interplay among child maltreatment, community violence, and children's symptomatology. *Development and Psychopathology*, 10(2), 235–257. <https://doi.org/10.1017/s095457949800159x>.
- MacDonald, T., Noel-Weiss, J., West, D., Walks, M., Biener, M., Kibbe, A. i Myler, E. (2016). Transmasculine individuals' experiences with lactation, chestfeeding, and gender identity: A qualitative study. *BMC Pregnancy Childbirth*, 16, 106–110. <https://doi.org/10.1186/s12884-016-0907-y>.
- MacKinnon, K. R., Ashley, F., Kia, H., Lam, J. S. H., Krakowsky, Y. i Ross, L. E. (2021). Preventing transition "regret": An institutional ethnography of gender-affirming medical care assessment practices in Canada. *Social Science & Medicine*, 291, 114477. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114477>.
- MacKinnon, K. R., Ng, S. L., Grace, D., Sicchia, S. R. i Ross, L. E. (2019). Protocols as curriculum? Learning health advocacy skills by working with transgender patients in the context of gender-affirming medicine. *Advances in Health Sciences Education*, 25(1), 7–18. <https://doi.org/10.1007/s10459-019-09899-0>.
- Madrigal-Borloz, V. (2021). Report on gender: the law of inclusion and practices of exclusion. Report of the UN-Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity, submitted to the 47th UN Human Rights Council and 76th UN General Assembly. [https://www.ohchr.org/Documents/Issues/SexualOrientation/IESOGI/Reports on Gender Final Summary.pdf](https://www.ohchr.org/Documents/Issues/SexualOrientation/IESOGI/Reports%20on%20Gender%20Final%20Summary.pdf).
- Madrigal-Borloz, V. (2020). Practices of so-called "conversion therapy" — Report of the UN independent expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity, Submitted to the 44th session of the UN Human Rights Council. Geneva: United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights. <https://undocs.org/A/HRC/44/53>.
- Maheux, A. J., Zhou, Y., Thoma, B. C., Salk, R. H. i Choukas-Bradley, S. (2021). Examining sexual behavior among U.S. transgender adolescents. *The Journal of Sex Research*,

- 58(8), 1050–1060. <https://doi.org/10.1080/0224499.2020.1855408>.
- Mahfouda, S., Moore, J. K., Siafarikas, A., Hewitt, T., Ganti, U., Lin, A. i Zepf, F. D. (2019). Gender-affirming hormones and surgery in transgender children and adolescents. *Lancet Diabetes Endocrinology*, 7(6), 484–498. [https://doi.org/10.1016/S2213-8587\(18\)30305-X](https://doi.org/10.1016/S2213-8587(18)30305-X).
- Malhotra, A., Kort, S., Lauther, T., Mann, N., Skopicki, H. A. i Parikh, P. B. (2022). Prevalence and predictors of cardiovascular disease and risk factors in transgender persons in the United States. *Critical Pathways in Cardiology*, 21(1), 42–46. <https://doi.org/10.1097/HPC.000000000000271>.
- Malkin, M. L. i DeJong, C. (2018). Protections for transgender inmates under PREA: A comparison of state correctional policies in the United States. *Sexuality Research and Social Policy*, 16(4), 393–407. <https://doi.org/10.1007/s13178-018-0354-9>.
- Malpas, J., Glaeser, E. i Giammattei, S. V. (2018). Building resilience in transgender and gender expansive children, families, and communities: A multidimensional family approach. U: C. Keo-Meier & D. Ehrensaft (ur.), *The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children*, 141–156. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000095-009>.
- Mamoojee, Y., Seal, L. J. i Quinton, R. (2017). Transgender hormone therapy: Understanding international variation in practice. *Lancet Diabetes & Endocrinology*, 5(4), 243–246. [https://doi.org/10.1016/S2213-8587\(17\)30068-2](https://doi.org/10.1016/S2213-8587(17)30068-2).
- Mancini, I., Rotilio, A., Coati, I., Seracchioli, R., Martelli, V. i Merigliola, M. C. (2017). Presentation of a meningioma in a trans woman after nine years of cyproterone acetate and estradiol intake: Case report and literature review. *Gynecological Endocrinology*, 34(6), 456–459. <https://doi.org/10.1080/09513590.2017.1395839>.
- Manero Vazquez, I., Garcia-Senosian, O., Labanca, T. i Gómez-Gil, E. (2018). Aesthetic refinement in the creation of the clitoris, its preputial hood, and labia minora in male-to-female transsexual patients. *Annals of Plastic Surgery*, 81(4), 393–397. <https://doi.org/10.1097/SAP.0000000000001532>.
- Mann, R. (2006). The treatment of transgender prisoners, not just an American problem — Comparative analysis of American, Australian, and Canadian prison policies concerning the treatment of transgender prisoners and a “universal” recommendation to improve treatment. *Law & Sexuality: A Review Lesbian, Gay, Bisexual & Transgender Legal Issues*, 15, 92–133.
- Manrique, O. J., Sabbagh, M. D., Ciudad, P., Martinez-Jorge, J., Kiranantawat, K., Sitpahul, N., Nippoldt, T. B., Charafeddine, A. i Chen, H. C. (2018). Gender-confirmation surgery using the pedicle transverse colon flap for vaginal reconstruction: A clinical outcome and sexual function evaluation study. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 141(3), 767–771. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000004122>.
- Manson, J. E., Chlebowski, R. T., Stefanick, M. L., Aragaki, A. K., Rossouw, J. E., Prentice, R. L., Anderson, G., Howard, B. V., Thomson, C. A., LaCroix, A. Z., Wactawski-Wende, J., Jackson, R. D., Limacher, M., Margolis, K. L., Wassertheil-Smoller, S., Beresford, S. A., Cauley, J. A., Eaton, C. B., Gass, M., ... i Wallace, R. B. (2013). Menopausal hormone therapy and health outcomes during the intervention and extended poststopping phases of the Women’s Health Initiative randomized trials. *The Journal of the American Medical Association*, 310(13), 1353–1368.
- Maraka, S., Singh Ospina, N., Rodriguez-Gutierrez, R., Davidge-Pitts, C. J., Nippoldt, T. B., Prokop, L. J. i Murad, M. H. (2017). Sex steroids and cardiovascular outcomes in transgender individuals: A systematic review and meta-analysis. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 102(11), 3914–3923. <https://doi.org/10.1210/jc.2017-01643>.
- Margulies, I. G., Chuang, C., Travieso, R., Zhu, V., Persing, J. A., Steinbacher, D. M. i Zellner, E. G. (2021). Preferences of transgender and gender-nonconforming persons in gender-confirming surgical care: A cross-sectional study. *Annals of Plastic Surgery*, 86(1), 82–88. <https://doi.org/10.1097/SAP.0000000000002351>.
- Marinkovic, M. i Newfield, R. S. (2017). Chest reconstructive surgeries in transmasculine

- youth: Experience from one pediatric center. *International Journal of Transgenderism*, 18(4), 376–381. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1349706>.
- Marks, D. H., Peebles, J. K. i Dommasch, E. (2019). Hair reduction for transgender persons: What dermatologists should know and how they can help. *JAMA Dermatology*, 155(5), 525–526. <https://doi.org/10.1001/jamadermatol.2019.0149>.
- Marsh, C., McCracken, M., Gray, M., Nangia, A., Gay, J. i Roby, K. F. (2019). Low total motile sperm in transgender women seeking hormone therapy. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 36(8), 1639–1648. <https://doi.org/10.1007/s10815-019-01504-y>.
- Marshall, W. A. i Tanner, J. M. (1969). Variations in the pattern of pubertal changes in girls. *Archives of Disease in Childhood*, 44(235), 291–303.
- Masten, A. S. i Cicchetti, D. (2010). Developmental cascades. *Development and Psychopathology*, 22(3), 491–495. <https://doi.org/10.1017/s0954579410000222>.
- Martin, K. A., Chang, R. J., Ehrmann, D. A., Ibanez, L., Lobo, R. A., Rosenfield, R. L., Shapiro, J., Montori, V. M. i Swiglo, B. A. (2008). Evaluation and treatment of hirsutism in premenopausal women: An Endocrine Society clinical practice guideline. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 93(4), 1105–1120. <https://doi.org/10.1210/jc.2007-2437>.
- Martinez, C., Rikhi, R., Haque, T., Fazal, A., Kolber, M., Hurwitz, B. E., Schneiderman, N. i Brown, T. T. (2020). Gender identity, hormone therapy, and cardiovascular disease risk. *Current Problems in Cardiology*, 45(5), 100396. <https://doi.org/10.1016/j.cpcardiol.2018.09.003>.
- Martinez, F. i International Society for Fertility Preservation–ESHRE–ASRM Expert Working Group. (2017). Update on fertility preservation from the Barcelona International Society for Fertility Preservation–ESHRE–ASRM 2015 expert meeting: Indications, results and future perspectives. *Fertility and Sterility*, 108(3), 407–415.e11. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2017.05.024>.
- Martins, R. S., Saleh, R., Kamal, H., Gillani, M., Merchant, A. A., Munir, M. M., Ifikar, H. K., Shah, Z., Hussain, M. H. Z., Azhar, M., Qadri, F. i Saleem, S. (2020). The need for transgender healthcare medical education in a developing country. *Advances in Medical Education and Practice*, 11, 405. <https://doi.org/10.2147/AMEPS.255483>.
- Maruri, S. (2011). Hormone therapy for inmates: A metonym for transgender rights. *Cornell Journal of Law and Public Policy*, 20(3), 10.
- Massie, J. P., Morrison, S. D., Van Maasdam, J. i Satterwhite, T. (2018). Predictors of patient satisfaction and postoperative complications in penile inversion vaginoplasty. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 141(6), 911e–921e. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000004427>.
- Mastronikolis, N. S., Remacle, M., Biagini, M., Kiagiadaki, D. i Lawson, G. (2013). Wendler glottoplasty: An effective pitch raising surgery in male-to-female transsexuals. *Journal of Voice*, 27(4), 516–522. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2013.04.004>.
- Matai, V., Cheesman, A. D. i Clarke, P. M. (2003). Cricothyroid approximation and thyroid chondroplasty: A patient survey. *Otolaryngology — Head and Neck Surgery*, 128 (6), 841–847. [https://doi.org/10.1016/S0194-5998\(03\)00462-5](https://doi.org/10.1016/S0194-5998(03)00462-5).
- Matei, S. i Danino, M. A. (2015). Smoking and plastic surgery: A Montreal perspective. *Annales de Chirurgie Plastique et Esthétique*, 60(1), e71–e72. <https://doi.org/10.1016/j.anplas.2014.09.012>.
- Matoso, A., Khandakar, B., Yuan, S., Wu, T., Wang, L. J., Lombardo, K. A. i Yakirevich, E. (2018). Spectrum of findings in orchiectomy specimens of persons undergoing gender confirmation surgery. *Human Pathology*, 76, 91–99. <https://doi.org/10.1016/j.humpath.2018.03.007>.
- Matsuno, E. (2019). Nonbinary-affirming psychological interventions. *Cognitive and Behavioral Practice*, 26(4), 617–628. <https://doi.org/10.1016/j.cbpra.2018.09.003>.
- Matsuno, E. i Israel, T. (2018). Psychological interventions promoting resilience among transgender individuals: Transgender resilience intervention model (TRIM). *The Counseling Psychologist*, 46(5), 632–655. <https://doi.org/10.1177/0011000018787261>.
- Mattawanon, N., Charoenkwan, K. i Tangpricha, V. (2021). Sexual dysfunction in transgender people: A systematic review. *Urology Clinics*

- of North America, 48(4), 437–460. <https://doi.org/10.1016/j.ucl.2021.06.004>.
- Mattawanon, N., Spencer, J. B., Schirmer, D. A. i Tangpricha, V. (2018). Fertility preservation options in transgender people: A review. *Reviews in Endocrine and Metabolic Disorders*, 19(3), 231–242. <https://doi.org/10.1007/s11154-018-9462-3>.
- Matthews, J. J., Olszewski, A. i Petereit, J. (2020). Knowledge, training, and attitudes of students and speech-language pathologists about providing communication services to individuals who are transgender. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 29(2), 597–610. https://doi.org/10.1044/2020_AJSLP-19-00148.
- Matthews, S. J., Picton, H., Ernst, E. i Andersen, C. Y. (2018). Successful pregnancy in a woman previously suffering from β -thalassemia following transplantation of ovarian tissue cryopreserved before puberty. *Minerva Obstetrics and Gynecology*, 70(4), 432–435. <https://doi.org/10.23736/S0026-4784.18.04240-5>.
- Maxwell, S., Noyes, N., Keefe, D., Berkeley, A. S. i Goldman, K. N. (2017). Pregnancy outcomes after fertility preservation in transgender men. *Obstetrics and Gynecology*, 129(6), 1031–1034. <https://doi.org/10.1097/AOG.0000000000002036>.
- Mayer, T. K., Koehler, A., Eyssel, J. i Nieder, T. O. (2019). How gender identity and treatment progress impact decision-making, psychotherapy and aftercare desires of trans persons. *Journal of Clinical Medicine*, 8(5), 749. <https://doi.org/10.3390/jcm8050749>.
- Mazur, T., Cohen-Kettenis, P. T., Meyer, W. J., Meyer-Bahlburg, H. F. i Zucker, K. J. (2007). Survey of HBGDA membership on treatment of disorders of sex development (DSD). *International Journal of Transgenderism*, 10 (2), 99–108. <https://doi.org/10.1080/1553273080218227>.
- McCallion, S., Smith, S., Kyle, H., Shaikh, M. G., Wilkinson, G. i Kyriakou, A. (2021). An appraisal of current service delivery and future models of care for young people with gender dysphoria. *European Journal of Pediatrics*, 180 (9), 2969–2976. <https://doi.org/10.1007/s00431-021-04075-2>.
- McCauley, E., Eckstrand, K., Desta, B., Bouvier, B., Brockmann, B. i Brinkley-Rubenstein, L. (2017). Exploring healthcare experiences for incarcerated individuals who identify as transgender in a southern jail. *Transgender Health*, 3(1), 34–41. <https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0046>.
- McConnell, E. A., Birkett, M. A. i Mustanski, B. (2015). Typologies of social support and associations with mental health outcomes among LGBT youth. *LGBT Health*, 2(1), 55–61. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2014.0051>.
- McDowell, A. i Bower, K. M. (2016). Transgender health care for nurses: An innovative approach to diversifying nursing curricula to address health inequities. *Journal of Nursing Education*, 55(8), 476–479. <https://doi.org/10.3928/01484834-20160715-11>.
- McDowell, A., Raifman, J., Progovac, A. M. i Rose, S. (2020). Association of nondiscrimination policies with mental health among gender minority individuals. *JAMA Psychiatry*, 77(9), 952–958. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2020.0770>.
- McDowell, M. J., Hughto, J. M. W. i Reisner, S. L. (2019). Risk and protective factors for mental health morbidity in a community sample of female-to-male trans-masculine adults. *BMC Psychiatry*, 19(1). <https://doi.org/10.1186/s12888-018-2008-0>.
- McFadden, S. H., Frankowski, S., Flick, H. i Witten, T. M. (2013). Resilience and multiple stigmatized identities: Lessons from transgender persons' reflections on aging. U: J. D. Sinnott (ur.), *Positive psychology: Advances in understanding adult motivation*, 247–267. Springer.
- McGuire, J. K., Beek, T. F., Catalpa, J. M. i Steensma, T. D. (2018). The Genderqueer Identity (GQI) Scale: Measurement and validation of four distinct subscales with trans and LGBQ clinical and community samples in two countries. *International Journal of Transgenderism*, 20(2–3), 289–304. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1460735>.
- McGuire, J. K., Berg, D., Catalpa, J. M., Morrow, Q. J., Fish, J. N., Nic Rider, G., Steensma, T., Cohen-Kettenis, P. T. i Spencer, K. (2020). Utrecht Gender Dysphoria Scale — Gender Spectrum (UGDS-GS): Construct validity among transgender, nonbinary, and LGBQ samples. *International Journal of Transgender Health*, 21(2), 194–208. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1723460>.

- McInroy, L. B., Beaujolais, B., Craig, S. L. i Eaton, A. D. (2021). The self-identification, LGBTQ+ identity development, and attraction and behavior of asexual youth: Potential implications for sexual health and internet-based service provision. *Archives of Sexual Behavior*, 50(8), 3853–3863. <https://doi.org/10.1007/s10508-021-02064-y>.
- McLachlan, C. (2019). Que(e)ring trans and gender diversity. *South African Journal of Psychology*, 49(1), 10–13. *Urology Clinics North America*. <https://doi.org/10.1177/0081246318780774>.
- McLaughlin, R. J. i Sharp, R. N. (2018). Working with parents/guardians and caregivers when conflicts arise. U: C. Keo-Meier i D. Ehrensaft (ur.), *The gender affirmative model: An Interdisciplinary approach to supporting transgender and gender expansive children (157–172)*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000095-009>.
- McNabb, C. (2017). *Nonbinary gender identities: History, culture, resources*. Rowman & Littlefield.
- McNamara, C. (2007). Re-inhabiting an uninhabitable body: Interventions in voice production with transsexual men. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 12(2), 195–206. <https://doi.org/10.1080/13569780701321070>.
- McNeil, J., Bailey, L., Ellis, S. i Regan, M. (2013). Speaking from the margins: trans mental health and wellbeing in Ireland. *Transgender Equality Network Ireland (TENI)*. <https://www.atlanticphilanthropies.org/wp-content/uploads/2015/09/teni-speaking-from-the-margins-report.pdf>.
- McNeil, J., Bailey, L., Ellis, S., Morton, J. i Regan, M. (2012). *UK trans mental health study 2012*. Scottish Transgender Alliance, Trans Resource and Empowerment Centre, TransBareAll, Traverse Research, Sheffield Hallam University. *Scottish Trans Alliance* https://www.scottish-trans.org/wp-content/uploads/2013/03/trans_mh_study.pdf.
- McNeill, E. J. M., Wilson, J. A., Clark, S. i Deakin, J. (2008). Perception of voice in the transgender client. *Journal of Voice*, 22(6), 727–733. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2006.12.010>.
- McTernan, M., Yokoo, K. i Tong, W. (2020). A comparison of gender-affirming chest surgery in nonbinary versus transmasculine patients. *Annals of Plastic Surgery*, 84(5S Suppl. 4), S323–S328. <https://doi.org/10.1097/SAP.0000000000002254>.
- Meeus, W., van de Schoot, R., Keijsers, L. i Branje, S. (2011). Identity statuses as developmental trajectories: A five-wave longitudinal study in early-to-middle and middle-to-late adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 41(8), 1008–1021. <https://doi.org/10.1007/s10964-011-9730-y>.
- Mehringer, J. i Dowshen, N. L. (2019). Sexual and reproductive health considerations among transgender and gender-expansive youth. *Current Problems in Pediatric and Adolescent Health Care*, 49(9), 100684. <https://doi.org/10.1016/j.cppeds.2019.100684>.
- Mehringer, J. E., Harrison, J. B., Quain, K. M., Shea, J. A., Hawkins, L. A. i Dowshen, N. L. (2021). Experience of chest dysphoria and masculinizing chest surgery in transmasculine youth. *Pediatrics*, 147(3), e2020013300. <https://doi.org/10.1542/peds.2020-013300>.
- Meier, S. C. i Labuski, C. M. (2013). *The Demographics of the Transgender Population*. U: A. K. Baumle (ur.), *International handbook on the demography of sexuality*, 289–327. Springer.
- Meier, S. C., Sharp, C., Michonski, J., Babcock, J. C. i Fitzgerald, K. (2013). Romantic relationships of female-to-male trans men: A descriptive study. *International Journal of Transgenderism*, 14(2), 75–85. <https://doi.org/10.1080/15532739.2013.791651>.
- Meijer, J. H., Eekhout, G. M., van Vlerken, R. H. i de Vries, A. L. (2017). Gender dysphoria and co-existing psychosis: Review and four case examples of successful gender affirmative treatment. *LGBT Health*, 4(2), 106–114. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2016.0133>.
- Meister, J., Hagen, R., Shehata-Dieler, W., Kühn, H., Kraus, F. i Kleinsasser, N. (2016). Pitch elevation in male-to-female transgender persons — The Würzburg approach. *Journal of Voice*, 31(2), 244.e7–244.e15. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2016.07.018>.
- Mendoza, N. i Motos, M. A. (2013). Androgen insensitivity syndrome. *Gynecological Endocrinology*, 29(1), 1–5. <https://doi.org/10.3109/09513590.2012.705378>.

- Meriggiola, M. C., Armillotta, F., Costantino, A., Altieri, P., Saad, F., Kalhorn, T. i Pelusi, G. (2008). Effects of testosterone undecanoate administered alone or in combination with letrozole or dutasteride in female to male transsexuals. *The Journal of Sexual Medicine*, 5(10), 2442–2453. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2008.00909.x>.
- Mészáros, K., Vitéz, L. C., Szabolcs, I., Góth, M., Kovács, L., Görömbei, Z. i Hacki, T. (2005). Efficacy of conservative voice treatment in male-to-female transsexuals. *Folia Phoniatica et Logopaedica*, 57(2), 111–118. <https://doi.org/10.1159/000083572>.
- Meyer, W.III., Bockting W., Cohen-Kettenis P., Coleman E., DiCeglie D., Devor H., Gooren L., Hage J., Kirk S., Kuiper B., Laub D., Lawrence A., Menard Y., Patton J., Schaefer L., Webb A. i Wheeler C. (2001). The standards of care for gender identity disorders — Sixth version. *International Journal of Transgenderism*, 5(1). http://www.symposium.com/ijt/soc_01/index.htm.
- Meyer, I. H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129(5), 674–697. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.5.674>.
- Meyer-Bahlburg, H. F. L. (2019). “Diagnosing” gender? Categorizing gender-identity variants in the Anthropocene. *Archives of Sexual Behavior* 48(7), 2027–2035. <https://doi.org/10.1007/s10508-018-1349-6>.
- Meyer-Bahlburg, H. F. L. (2022). The timing of genital surgery in somatic intersexuality: Surveys of patients’ preferences. *Hormone Research in Paediatrics*, 95, 12–20. <https://doi.org/10.1159/000521958>.
- Meyer-Bahlburg, H. F. L., Baratz Dalke, K., Berenbaum, S. A., Cohen-Kettenis, P. T., Hines, M. i Schober, J. M. (2016). Gender assignment, reassignment and outcome in disorders of sex development: Update of the 2005 Consensus Conference. *Hormone Research in Paediatrics*, 85(2), 112–118. <https://doi.org/10.1159/000442386>.
- Meyer-Bahlburg, H. F. L., Khuri, J., Reyes-Portillo, J. i New, M. I. (2017). Stigma in medical settings as reported retrospectively by women with congenital adrenal hyperplasia (CAH) for their childhood and adolescence. *Journal of Pediatric Psychology*, 42(5), 496–503. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsw034>.
- Meyer-Bahlburg, H. F. L., Khuri, J., Reyes-Portillo, J., Ehrhardt, A. A. i New, M. I. (2018). Stigma associated with classical congenital adrenal hyperplasia in women’s sexual lives. *Archives of Sexual Behavior*, 47(4), 943–951. <https://doi.org/10.1007/s10508-017-1003-8>.
- Meyer-Bahlburg, H. F. L., Reyes-Portillo, J. A., Khuri, J., Ehrhardt, A. A. i New, M. I. (2017). Syndrome-related stigma in the general social environment as reported by women with classical congenital adrenal hyperplasia. *Archives of Sexual Behavior*, 46(2), 341–351. <https://doi.org/10.1007/s10508-016-0862-8>.
- Mieusset, R., Bujan, L., Mansat, A., Pontonnier, F. i Grandjean, H. (1987). Effects of artificial cryptorchidism on sperm morphology. *Fertility and Sterility*, 47(1), 150–155. <https://doi.org/10.1016/s0015-02821649951-6>.
- Mieusset, R., Grandjean, H., Mansat, A. i Pontonnier, F. (1985). Inhibiting effect of artificial cryptorchidism on spermatogenesis. *Fertility and Sterility*, 43(4), 589–594. [https://doi.org/10.1016/S0015-0282\(16\)48502-X](https://doi.org/10.1016/S0015-0282(16)48502-X).
- Miller, L., Leeth, E. A., Johnson, E. K., Rosoklija, I., Chen, D., Aufox, S. A. i Finlayson, C. (2018). Attitudes towards ‘disorders of sex development’ nomenclature among physicians, genetic counselors, and mental health clinicians. *Journal of Pediatric Urology*, 14(5), 418.e1–418.e7. <https://doi.org/10.1016/j.jpurol.2018.08.009>.
- Millet, N., Longworth, J. i Arcelus, J. (2017). Prevalence of anxiety symptoms and disorders in the transgender population: A systematic review of the literature. *International Journal of Transgenderism*, 18(1), 27–38. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1258353>.
- Millington, K., Liu, E. i Chan, Y. M. (2019). The utility of potassium monitoring in gender-diverse adolescents taking spironolactone. *Journal of the Endocrine Society*, 3(5), 1031–1038. <https://doi.org/10.1210/js.2019-00030>.
- Millington, K., Schulmeister, C., Finlayson, C., Grabert, R., Olson-Kennedy, J., Garofalo, R. i Chan, Y. M. (2020). Physiological and metabolic characteristics of a cohort of transgender and gender-diverse youth in the

- United States. *Journal of Adolescent Health*, 67(3), 376–383. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.03.028>.
- Mills, M. i Stoneham, G. (2017). *The voice book for trans and non-binary people*. Jessica Kingsley Publishers.
- Mills, M., Stoneham, G. i Davies, S. (2019). Toward a protocol for transmasculine voice: A service evaluation of the voice and communication therapy group program, including long-term follow-up for trans men at the London Gender Identity Clinic. *Transgender Health*, 4(1), 143–151. <https://doi.org/10.1089/trgh.2019.0011>.
- Milrod, C. i Karasic, D. H. (2017). Age is just a number: WPATH-affiliated surgeons' experiences and attitudes toward vaginoplasty in transgender females under 18 years of age in the United States. *The Journal of Sexual Medicine*, 14(4), 624–634. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.02.007>.
- Ming, J. M., Chua, M. E., Lopes, R. I., Maloney, A. M., Gupta, A. A. i Lorenzo, A. J. (2018). Cryopreservation of testicular tissue in prepubertal and adolescent boys at risk for infertility: A low risk procedure. *Journal of Pediatric Urology*, 14(3), 274.e271–274.e275. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2018.02.016>.
- Ministry of Justice. (2016.) *Care and management of transgender offenders*. (n.d.). GOV. UK. Retrieved May 31, 2022, <https://www.gov.uk/government/publications/care-and-management-of-transgender-offenders>.
- Mizock, L. i Lewis, T. K. (2008). Trauma in transgender populations: Risk, resilience, and clinical care. *Journal of Emotional Abuse*, 8(3), 335–354. <https://doi.org/10.1080/10926790802262523>.
- Mollet, A. L. (2021). "It's easier just to say I'm queer": Asexual college students' strategic identity management. *Journal of Diversity in Higher Education*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1037/dhe0000210>.
- Money, J. i Lamacz, M. (1987). Genital examination and exposure experienced as nosocomial sexual abuse in childhood. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 175(12), 713–721. <https://doi.org/10.1097/00005053-198712000-00002>.
- Monroe (aka Patterson) v. Baldwin, Illinois Department of Corrections et al, Case No. 1:19-cv-01060, 2019.
- Monstrey, S., Hoebeke, P., Dhont, M., De Cuyper, G., Rubens, R., Moerman, M., Hamdi, M., Van Landuyt, K. i Blondeel, P. (2001). Surgical therapy in transsexual patients: A multidisciplinary approach. *Acta Chirurgica Belgica*, 101(5), 200–209. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11758101>.
- Monstrey, S., Hoebeke, P., Selvaggi, G., Ceulemans, P., Van Landuyt, K., Blondeel, P., Hamdi, M., Roche, N., Weyers, S. i De Cuyper, G. (2009). Penile reconstruction: Is the radial forearm flap really the standard technique? *Plastic and Reconstructive Surgery*, 124(2), 510–518. <https://doi.org/10.1097/PRS.0b013e3181aeeb06>.
- Montejo, A. L., Montejo, L. i Navarro-Cremades, F. (2015). Sexual side-effects of antidepressant and antipsychotic drugs. *Current Opinion in Psychiatry*, 28(6), 418–423. <https://doi.org/10.1097/yco.0000000000000198>.
- Moody, C., Fuks, N., Peláez, S. i Smith, N. G. (2015). "Without this, I would for sure already be dead": A qualitative inquiry regarding suicide protective factors among trans adults. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 2(3), 266. <https://doi.org/10.1037/sgd0000130>.
- Mora, E., Cobeta, I., Becerra, A. i Lucio, M. J. (2018). Comparison of cricothyroid approximation and glottoplasty for surgical voice feminization in male-to-female transsexuals. *The Laryngoscope*, 128(9), 2101–2109. <https://doi.org/10.1002/lary.27172>.
- Moravek, M. B., Kinnear, H. M., George, J., Batchelor, J., Shikanov, A., Padmanabhan, V. i Randolph, J. F. (2020). Impact of exogenous testosterone on reproduction in transgender men. *Endocrinology*, 161(3), bqaa014. <https://doi.org/10.1210/endo/bqaa014>.
- Morenz, A. M., Goldhammer, H., Lambert, C. A., Hopwood, R. i Keuroghlian, A. S. (2020). A blueprint for planning and implementing a transgender health program. *Annals of Family Medicine*, 18(1), 73–79. <https://doi.org/10.1370/afm.2473>.
- Morrison, S. D., Capitán-Canadas, F., Sanchez-Garcia, A., Ludwig, D. C., Massie, J. P., Nolan, I. T., Swanson, M., Rodriguez-Conesa, M., Friedrich, J. B., Cederna, P. S., Bellinga, R. J., Simon, D., Capitán, L. i Satterwhite, T. (2020).

- Prospective quality-of-life outcomes after facial feminization surgery: An international multicenter study. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 145(6), 1499–1509. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000006837>.
- Morrison, S. D., Satterwhite, T., Grant, D. W., Kirby, J., Laub, D. R., Sr. i VanMaasdam, J. (2015). Long-term outcomes of rectosigmoid neocolporrhaphy in male-to-female gender reassignment surgery. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 136(2), 386–394. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000001459>.
- Morrison, S. D., Shakir, A., Vyas, K. S., Kirby, J., Crane, C. N. i Lee, G. K. (2016). Phalloplasty: A review of techniques and outcomes. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 138(3), 594–615. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000002518>.
- Moser, C. i Devereux, M. (2019). Gender neutral pronouns: A modest proposal. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 331–332. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1217446>.
- Moseson, H., Fix, L., Hastings, J., Stoeffler, A., Lunn, M. R., Flentje, A., Lubensky, M. E., Capriotti, M. R., Ragosta, S. i Obedin-Maliver, J. (2020). Pregnancy intentions and outcomes among transgender, nonbinary, and gender-expansive people assigned female or intersex at birth in the United States: Results from a national, quantitative survey. *International Journal of Transgender Health*, 22(1–2), 30–41. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1841058>.
- Moseson, H., Fix, L., Hastings, J., Stoeffler, A., Lunn, M. R., Flentje, A., Lubensky, M. E., Capriotti, M. R., Ragosta, S., Forsberg, H. i Obedin-Maliver, J. (2021). Pregnancy intentions and outcomes among transgender, nonbinary, and gender-expansive people assigned female or intersex at birth in the United States: Results from a national, quantitative survey. *International Journal of Transgender Health*, 22(1-2), 30–41, <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1841058>.
- Moseson, H., Fix, L., Ragosta, S., Forsberg, H., Hastings, J., Stoeffler, A., Lunn, M. R., Flentje, A., Capriotti, M. R., Lubensky, M. E. i Obedin-Maliver, J. (2021). Abortion experiences and preferences of transgender, nonbinary, and gender-expansive people in the United States. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 224(4), 376. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2020.09.035>.
- Moseson, H., Lunn, M. R., Katz, A., Fix, L., Durden, M., Stoeffler, A., Hastings, J., Cudlitz, L., Goldberg, E., Lesser-Lee, B., Letcher, L., Reyes, A., Flentje, A., Capprotti, M., Lubensky, M. E. i Obedin-Maliver, J. (2020). Development of an affirming and customizable electronic survey of sexual and reproductive health experiences for transgender and gender nonbinary people. *PLoS One*, 15(5), e0232154. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0232154>.
- Moseson, H., Zazanis, N., Goldberg, E., Fix, L., Durden, M., Stoeffler, A., Hastings, J., Cudlitz, L., Goldberg, E., Lesser-Lee, B., Letcher, L., Reyes, A. i Obedin-Maliver, J. (2020). The imperative for transgender and gender nonbinary inclusion: Beyond women's health. *Obstetrics and Gynecology*, 135(5), 1059–1068. <https://doi.org/10.1097/aog.0000000000003816>.
- Motmans, J., Meier, P., Ponnet, K. i T'Sjoen, G. (2012). Female and male transgender quality of life: Socioeconomic and medical differences. *The Journal of Sexual Medicine*, 9(3), 743–750. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2011.02569.x>.
- Motmans, J., Nieder, T. O. i Bouman, W. P. (2019). Transforming the paradigm of nonbinary transgender health: A field in transition. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 119–125. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1640514>.
- Motmans, J., Wyverkens, E. i Defreyne, J. (2017). Being transgender in Belgium: Ten years later. Institute for the Equality of Women and Men. [https://igvm-iefh.belgium.be/sites/default/files/118 - being transgender in belgium.pdf](https://igvm-iefh.belgium.be/sites/default/files/118_-_being_transgender_in_belgium.pdf).
- Motta, G., Marinelli, L., Barale, M., Brustio, P. R., Manieri, C., Ghigo, E., Procopio, M. i Lanfranco, F. (2020). Fracture risk assessment in an Italian group of transgender women after gender-confirming surgery. *Journal of Bone Mineral Metabolism*, 38(6), 885–893. <https://doi.org/10.1007/s00774-020-01127-9>.
- Mouriquand, P. D. E., Gorduza, D. B., Gay, C.-L., Meyer-Bahlburg, H. F. L., Baker, L., Baskin, L.

- S., Bouvattier, C., Braga, L. H., Caldamone, A. C., Duranteau, L., El Ghoneimi, A., Hensle, T. W., Hoebeke, P., Kaefer, M., Kalfa, N., Kolon, T. F., Manzoni, G., Mure, P.-Y., Nordenskjöld, A. i Pippi Salle, J. L. (2016). Surgery in disorders of sex development (DSD) with a gender issue: If (why), when, and how? *Journal of Pediatric Urology*, 12 (3), 139–149. <https://doi.org/10.1016/j.jpu-rol.2016.04.001>.
- Movement Advancement Project. Conversion “Therapy” Bans. (2021). <https://www.lgbtmap.org/equality-maps/conversion-therapy>.
- Mujugira, A., Kasiita, V., Bagaya, M., Nakyanzi, A., Bambia, F., Nampewo, O., Kamusiime, B., Mugisha, J., Nalumansi, A., Twesigye, C. C., Muwonge, T. R., Baeten, J. M., Wyatt, M. A., Tsai, A. C., Ware, N. C. i Haberer, J. E. (2021). “You are not a man”: A multi-method study of trans stigma and risk of HIV and sexually transmitted infections among trans men in Uganda. *Journal of the International AIDS Society*, 24(12), e25860. <https://doi.org/10.1002/jia2.25860>.
- Mukhopadhyay, A. i Chowdhury, R. (2009). The eunuch patient. *Tropical Doctor*, 39(1), 63–64. <https://doi.org/10.1258/td.2008.080016>.
- Müller, A. (2017). Scrambling for access : Availability, accessibility, acceptability and quality of healthcare for lesbian, gay, bisexual and transgender people in South Africa. *BMC International Health and Human Rights*, 17(1), 16. <https://doi.org/10.1186/s12914-017-0124-4>.
- Müller, A., Daskilewicz, K. i The Southern and East African Research Collective on Health (2019). ‘Are we doing alright? Realities of violence, mental health, and access to healthcare related to sexual orientation and gender identity and expression in eSwatini: Research report based on a community-led study in nine countries’. COC Netherlands. https://eswatiniminorities.org/wp-content/uploads/2019/07/SOGIE-and-wellbeing_02_eSwatini.pdf.
- Mullins, E. S., Geer, R., Metcalf, M., Piccola, J., Lane, A., Conard, L. A. E. i Kowalczyk Mullins, T. L. (2021). Thrombosis risk in transgender adolescents receiving gender-affirming hormone therapy. *Paediatrics*, 147(4), e2020023549. <https://doi.org/10.1542/peds.2020-023549>.
- Murad, M. H., Elamin, M. B., Garcia, M. Z., Mullan, R. J., Murad, A., Erwin, P. J. i Montori, V. M. (2010). Hormonal therapy and sex reassignment: A systematic review and meta-analysis of quality of life and psychosocial outcomes. *Clinical Endocrinology*, 72(2), 214–231. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2265.2009.03625.x>.
- Murchison, G., Adkins, D., Conard, L. A., Ph, R., Ehrensaft, D., Elliott, T., Hawkins, L. A., Lopez, X., Newby, H., Ng, H., Vettters, R., Wolf-Gould, C., Brown, J., Hanneman, T., Kahn, E. (2016). Supporting & caring for transgender children. Human Rights Campaign.
- Myers, S. C. i Safer, J. D. (2017). Increased rates of smoking cessation observed among transgender women receiving hormone treatment. *Endocrine Practice*, 23(1), 32–36. <https://doi.org/10.4158/EP161438.OR>.
- Nahata, L., Chen, D., Moravek, M. B., Quinn, G. P., Sutter, M. E., Taylor, J., Tishelman, A. C. i Gomez-Lobo, V. (2019). Understudied and under-reported: Fertility issues in transgender youth — A narrative review. *Journal of Paediatrics*, 205, 265–271. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2018.09.009>.
- Nahata, L., Curci, M. B. i Quinn, G. P. (2018). Exploring fertility preservation intentions among transgender youth. *Journal of Adolescent Health*, 62(2), 123–125. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.11.288>.
- Nahata, L., Quinn, G. P. i Tishelman, A. C. (2018). Counseling in pediatric populations at risk for infertility and/or sexual function concerns. *Pediatrics*, 142(2), e20181435. <https://doi.org/10.1542/peds.2018-1435>.
- Nahata, L., Tishelman, A. C., Caltabellotta, N. M. i Quinn, G. P. (2017). Low fertility preservation utilization among transgender youth. *Journal of Adolescent Health*, 61(1), 40–44. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.12.012>.
- Nanda, K., Stuart, G. S., Robinson, J., Gray, A. L., Tepper, N. K. i Gaffield, M. E. (2017). Drug interactions between hormonal contraceptives and antiretrovirals. *AIDS*, 31(7), 917–952. <https://doi.org/10.1097/QAD.0000000000001392>.
- Nanda, S. (2014). *Gender diversity: cross-cultural variations* (2nd ed.). Waveland Press.
- Narayan, S. K., Hontscharuk, R., Danker, S., Guerriero, J., Carter, A., Blasdel, G.,

- Bluebond-Langner, R., Ettner, R., Radix, A., Schechter, L. i Berli, J. U. (2021). Guiding the conversation-types of regret after gender-affirming surgery and their associated etiologies. *Annals of Translational Medicine*, 9(7), 605. <https://doi.org/10.21037/atm-20-6204>.
- Nash, R., Ward, K. C., Jemal, A., Sandberg, D. E., Tangpricha, V. i Goodman, M. (2018). Frequency and distribution of primary site among gender minority cancer patients: An analysis of U.S. national surveillance data. *Cancer Epidemiology*, 54, 1–6. <https://doi.org/10.1016/j.canep.2018.02.008>.
- Nassiri, N., Maas, M., Basin, M., Cacciamani, G. E. i Doumanian, L. R. (2021). Urethral complications after gender reassignment surgery: A systematic review. *International Journal of Impotence Research*, 33(8), 793–800. <https://doi.org/10.1038/s41443-020-0304-y>.
- National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. (2020). Understanding the well-being of LGBTQI+ populations. The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/25877>.
- National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (1979). The Belmont report: Ethical principles and guidelines for the protection of human subjects of research. U.S. Department of Health and Human Services.
- National Commission on Correctional Health Care. (2016). Solitary confinement (isolation). <https://www.ncchc.org/solitary-confinement>.
- National LGBTQIA+ Health Education Center. (2020). Affirming primary care for intersex people. <https://www.lgbtqiahealtheducation.org/publication/affirming-primary-care-for-intersex-people-2020/>.
- Nestle, J., Howell, C. i Wilchins, R. (ur.). (2002). Genderqueer. Voices from behind the sexual binary. Alyson Books.
- Netshandama, V. O., Mavhandu-Mudzusi, A. H. i Matshideze, P. (2017). Deconstructing matula (taboo), a multi-stakeholder narrative about LGBTI. *South African Journal of Higher Education*, 31(4). <https://doi.org/10.20853/31-4-1328>.
- Neumann, K. i Welzel, C. (2004). The importance of the voice in male-to-female transsexualism. *Journal of Voice*, 18(1), 153–167. [https://doi.org/10.1016/S0892-1997\(03\)00084-5](https://doi.org/10.1016/S0892-1997(03)00084-5).
- Newcomb, M. E., Hill, R., Buehler, K., Ryan, D. T., Whitton, S. W. i Mustanski, B. (2020). High burden of mental health problems, substance use, violence, and related psychosocial factors in transgender, non-binary, and gender diverse youth and young adults. *Archives of Sexual Behavior*, 49(2), 645–659. <https://doi.org/10.1007/s10508-019-01533-9>.
- Newfield, E., Hart, S., Dibble, S. i Kohler, L. (2006). Female-to-male transgender quality of life. *Quality of Life Research*, 15(9), 1447–1457. <https://doi.org/10.1007/s11136-006-0002-3>.
- Neyman, A., Fuqua, J. S. i Eugster, E. A. (2019). Bicalutamide as an androgen blocker with the secondary effect of promoting feminization in male-to-female transgender adolescents. *The Journal of Adolescent Health*, 64(4), 544–546. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2018.10.296>.
- Nguyen, H. B., Chavez, A. M., Lipner, E., Hantsoo, L., Kornfield, S. L., Davies, R. D. i Epperson, C. N. (2018). Gender-affirming hormone use in transgender individuals: Impact on behavioral health and cognition. *Current Psychiatry Reports*, 20(12), 1–9. <https://doi.org/10.1007/s11920-018-0973-0>.
- Nieder, T. O. i Richter-Appelt, H. (2011). Tertium non datur – either/or reactions to transsexualism amongst health care professionals: the situation past and present, and its relevance to the future. *Psychology & Sexuality*, 2(3), 224–243. <https://doi.org/10.1080/19419899.2010.545955>.
- Nieder, T. O., Eyssel, J. i Köhler, A. (2020). Being trans without medical transition: Exploring characteristics of trans individuals from Germany not seeking gender-affirmative medical interventions. *Archives of Sexual Behavior*, 49(7), 2661–2672. <https://doi.org/10.1007/s10508-019-01559-z>.
- Nieder, T. O., Guldenring, A., Woellert, K., Briken, P., Mahler, L. i Mundle, G. (2020). Ethical aspects of mental health care for lesbian, gay, bi-, pan-, asexual, and transgender people: A case-based approach. *The Yale Journal of Biology and Medicine*, 93(4), 593–602. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7513438/>.
- Nieder, T. O., Mayer, T. K., Hinz, S., Fahrenkrug, S., Herrmann, L. i Becker-Hebly, I. (2021).

- Individual treatment progress predicts satisfaction with transition-related care for youth with gender dysphoria: A prospective clinical cohort study. *The Journal of Sexual Medicine*, 18(3), 632–645. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2020.12.010>.
- Nilsson, J., Jervaeus, A., Lampic, C., Eriksson, L. E., Widmark, C., Armuand, G. M., Malmors, M., Heyman, M. i Wettergren, L. (2014). 'Will I be able to have a baby?' Results from online focus group discussions with childhood cancer survivors in Sweden. *Human Reproduction*, 29(12), 2704–2711. <https://doi.org/10.1093/humrep/deu280>.
- Nobili, A., Glazebrook, C. i Arcelus, J. (2018). Quality of life of treatment-seeking transgender adults: A systematic review and meta-analysis. *Reviews in Endocrine and Metabolic Disorders*, 19(3), 199–220. <https://doi.org/10.1007/s11154-018-9459-y>.
- Nobili, A., Glazebrook, C., Bouman, W. P., Baron-Cohen, S. i Arcelus, J. (2020). The stability of autistic traits in transgender adults following cross-sex hormone treatment. *International Journal of Transgender Health*, 21(4), 431–439. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1783738>.
- Nokoff, N. J., Scarbro, S., Juarez-Colunga, E., Morea, K. L., & Kempe, A. (2018). Health and cardiometabolic disease in transgender adults in the United States: Behavioral Risk Factor Surveillance System 2015. *Journal of the Endocrine Society*, 2(4), 349–360. <https://doi.org/10.1210/js.2017-00465>.
- Nota, N. M., Wiepjes, C. M., de Blok, C. J. M., Gooren, L. J. G., Kreukels, B. P. C. i den Heijer, M. (2019). Occurrence of acute cardiovascular events in transgender individuals receiving hormone therapy. *Circulation*, 139(11), 1461–1462. <https://doi.org/10.1161/circulationaha.118.038584>.
- Nota, N. M., Wiepjes, C. M., de Blok, C. J. M., Gooren, L. J. G., Peerdeman, S. M., Kreukels, B. P. C. i den Heijer, M. (2018). The occurrence of benign brain tumors in transgender individuals during cross-sex hormone treatment. *Brain*, 141(7), 2047–2054. <https://doi.org/10.1093/brain/awy108>.
- Noureaï, S. A., Randhawa, P., Andrews, P. J. i Saleh, H. A. (2007). The role of nasal feminization rhinoplasty in male-to-female gender reassignment. *Archives of Facial Plastic Surgery*, 9(5), 318–320. <https://doi.org/10.1001/archfaci.9.5.318>.
- Nowotny, K. M., Rogers, R. G. i Boardman, J. D. (2017). Racial disparities in health conditions among prisoners compared with the general population. *SSM—Population Health*, 3, 487–496. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2017.05.011>.
- Nuttbrock, L., Bockting, W., Rosenblum, A., Hwahng, S., Mason, M., Macri, M. i Becker, J. (2014). Gender abuse, depressive symptoms, and substance use among transgender women: A 3-year prospective study. *American Journal of Public Health*, 104(11), 2199–2206. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.302106>.
- Nuttbrock, L., Hwahng, S., Bockting, W., Rosenblum, A., Mason, M., Macri, M. i Becker, J. (2010). Psychiatric impact of gender-related abuse across the life course of male-to-female transgender persons. *Journal of Sex Research*, 47(1), 12–23. <https://doi.org/10.1080/00224490903062258>.
- Nuyen, B. A., Qian, Z. J., Campbell R. D., Erickson-DiRenzo E., Thomas J. i Sung C. K. (2022) Feminization laryngoplasty: 17-year review on long-term outcomes, safety, and technique. *Otolaryngology — Head and Neck Surgery*, 167(1), 112–117. <https://doi.org/10.1177/01945998211036870>.
- Nygren, U., Nordenskjöld, A., Arver, S. i Södersten, M. (2016). Effects on voice fundamental frequency and satisfaction with voice in trans men during testosterone treatment — A longitudinal study. *Journal of Voice*, 30(6), 766.e23–766.e34. <https://doi.org/10.1016/j.jvo-ice.2015.10.016>.
- Oates, J. (2019). Evidence-based practice in voice training for transwomen. U: R. K. Adler, S. Hirsch i J. Pickering (ur.), *Voice and communication therapy for the transgender/gender diverse client: A comprehensive clinical guide*, 87–103. Plural Publishing.
- Oates, J. M. & Dacakis, G. (1983). Speech pathology considerations in the management of transsexualism — A review. *British Journal of Disorders of Communication*. 18(3), 139–151. <https://doi.org/10.3109/13682828309012237>.
- O'Bryant, C. L., Flaig, T. W. i Utz, K. J. (2008). Bicalutamide-associated fulminant hepatotoxicity. *Pharmacotherapy*, 28(8), 1071–1075. <https://doi.org/10.1592/phco.28.8.1071>.

- Obedin-Maliver, J. (2015). Time for OBGYNs to care for people of all genders. *Journal of Women's Health (Larchmt)*, 24(2), 109–111. <https://doi.org/10.1089/jwh.2015.1518>.
- Obedin-Maliver, J. i Makadon, H. (2016). Transgender men and pregnancy. *Obstetric Medicine*, 9(1), 4–8. <https://doi.org/10.1177/1753495X15612658>.
- Obedin-Maliver, J., Goldsmith, E. S., Stewart, L., White, W., Tran, E., Brenman, S. i Lunn, M. R. (2011). Lesbian, gay, bisexual, and transgender-related content in undergraduate medical education. *The Journal of the American Medical Association*, 306(9), 971–977. <https://doi.org/10.1001/jama.2011.1255>.
- OECD. (2019). Health at a glance 2019: OECD indicators. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/4dd50c09-en>.
- Oğuz, Ö., Ayran, B. i Yelken, K. (2020). Clinical considerations in speech and language therapy in Turkish transgender population. *Journal of Voice*, 35(4), 662.e9–662. e13. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2019.12.011>.
- OHCHR, ILO, UNDP, UNESCO, UNFPA, UNHCR i UNAIDS. (2016). Ending violence and discrimination against lesbian, gay, bisexual, transgender and intersex people. https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Discrimination/Joint_LGBTI_Statement_ENG.PDF.
- Øien, R. A., Cicchetti, D. V. i Nordahl-Hansen, A. (2018). Gender dysphoria, sexuality and autism spectrum disorders: A systematic map review. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 48(12), 4028–4037. <https://doi.org/10.1007/s10803-018-3686-7>.
- Oktay, K., Buyuk, E., Rodriguez-Wallberg, K. A. i Sahin, G. (2010). In vitro maturation improves oocyte or embryo cryopreservation outcome in breast cancer patients undergoing ovarian stimulation for fertility preservation. *Reproductive Biomedicine Online*, 20(5), 634–638. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2010.01.012>.
- Olde Dubbelink, L. M. E. i Geurts, H. M. (2017). Planning skills in autism spectrum disorder across the lifespan: A meta-analysis and meta-regression. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 47(4), 1148–1165. <https://doi.org/10.1007/s10803-016-3013-0>.
- Olezeski, C. L., Pariseau, E. M., Bamatter, W. P. i Tishelman, A. C. (2020). Assessing gender in young children: Constructs and considerations. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 7(3), 293–303. <https://doi.org/10.1037/sgd0000381>.
- Oliphant, J., Veale, J., Macdonald, J., Carroll, R., Johnson, R., Harte, M., Stephenson, C. i Bullock, J. (2018). Guidelines for gender affirming healthcare for gender diverse and transgender children, young people and adults in Aotearoa, New Zealand. Transgender Health Research Lab. <https://patha.nz/Guidelines>.
- Olivier, S. i Thurasukam, O. (2018). Lesbian, gay, transgender, bisexual, intersex and queer (LGBTIQ+) youth in Thailand. Save the Children Fund. <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/13480/pdf/lgbtiqyouth-in-thai-land-save-the-children-2018.pdf>.
- Olson, K. R., Blotner, C., Alonso, D., Lewis, K., Edwards, D. i Durwood, L., 2019. Family discussions of early childhood social transitions. *Clinical Practice in Pediatric Psychology* 7, 229–240. <https://doi.org/10.1037/cpp0000289>.
- Olson, K. R., Durwood, L., DeMeules, M. i McLaughlin, K. A., 2016. Mental health of transgender children who are supported in their identities. *Pediatrics*, 137, e20153223. <https://doi.org/10.1542/peds.2015-3223>.
- Olson, K. R., Durwood, L., Horton, R., Gallagher, N. M. i Devor, A. (2022). Gender identity 5 years after social transition. *Pediatrics*. Advance Online Publication. <https://doi.org/10.1542/peds.2021-056082>.
- Olson, K. R. i Gülgöz, S. (2018). Early findings from the TransYouth Project: Gender development in transgender children. *Child Development Perspectives*, 12, 93–97. <https://doi.org/10.1111/cdep.12268>.
- Olson-Kennedy, J., Chan, Y. M., Rosenthal, S., Hidalgo, M. A., Chen, D., Clark, L. i Garofalo, R. (2019). Creating the Trans Youth Research Network: A collaborative research endeavor. *Transgender Health*, 4(1), 304–312. <https://doi.org/10.1089/trgh.2019.0024>.
- Olson-Kennedy, J., Chan, Y.-M., Garofalo, R., Spack, N., Chen, D., Clark, L., Ehrensaft, D., Hidalgo, M., Tishelman, A. i Rosenthal, S. (2019). Impact of early medical treatment for transgender youth: Protocol for the longitudinal, observational Trans Youth Care

- Study. *JMIR Research Protocols*, 8(7), e14434. <https://doi.org/10.2196/14434>.
- Olson-Kennedy, J., Cohen-Kettenis, P. T., Kreukels, B. P. C., Meyer-Bahlburg, H. F. L., Garofalo, R., Meyer, W. i Rosenthal, S. M. (2016). Research priorities for gender non-conforming/transgender youth. *Current Opinion in Endocrinology & Diabetes and Obesity*, 23(2), 172–179. <https://doi.org/10.1097/MED.000000000000236>.
- Olson-Kennedy, J., Rosenthal, S. M., Hastings, J. i Wesp, L. (2018). Health considerations for gender non-conforming children and transgender adolescents. Guidelines for the primary care of transgender and gender nonbinary people. <http://transhealth.ucsf.edu/guidelines/youth>.
- Olson-Kennedy, J., Warus, J., Okonta, V., Belzer, M. i Clark, L. F. (2018). Chest reconstruction and chest dysphoria in transmasculine minors and young adults: Comparisons of nonsurgical and postsurgical cohorts. *JAMA Pediatrics*, 172(5), 431–436. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2017.5440>.
- Olyslager, F. i Conway, L. (2008). Transseksualiteit komt vaker voor dan u denkt. Een nieuwe kijk op de prevalentie van transseksualiteit in Nederland en België. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 11(2), 39–51.
- Oparah, J. (2012). Feminism and the (trans)gender entrapment of gender nonconforming prisoners. *UCLA Women's Law Journal*, 18(2), 239–271. <https://doi.org/10.5070/L3182017822>.
- Orel, N. A. i Fruhauf, C. A. (2015). The lives of LGBT older adults: Understanding challenges and resilience, 256. *American Psychological Association*.
- Orloff, L. A., Mann, A. P., Damrose, J. F. i Goldman, S. N. (2006). Laser-assisted voice adjustment (LAVA) in transsexuals. *The Laryngoscope*, 116(4), 655–660. <https://doi.org/10.1097/01.mlg.0000205198.65797.59>.
- Ott, J., Kaufmann, U., Bentz, E. K., Huber, J. C. i Tempfer, C. B. (2010). Incidence of thrombophilia and venous thrombosis in transsexuals under cross-sex hormone therapy. *Fertility and Sterility*, 93(4), 1267–1272. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2008.12.017>.
- Owen, K. i Hancock, A. B. (2010). The role of self- and listener perceptions of femininity in voice therapy. *International Journal of Transgenderism*, 12(4), 272–284. <https://doi.org/10.1080/15532739.2010.550767>.
- Owen-Smith, A. A., Gerth, J., Sineath, R. C., Barzilay, J., Becerra-Culqui, T. A., Getahun, D., Giammattei, S., Hunkeler, E., Lash, T. L., Millman, A., Nash, R., Quinn, V. P., Robinson, B., Roblin, D., Sanchez, T., Silverberg, M. J., Tangpricha, V., Valentine, C., Winter, S., Woodyatt, C., Song, Y. i Goodman, M. (2018). Association between gender confirmation treatments and perceived gender congruence, body image satisfaction, and mental health in a cohort of transgender individuals. *The Journal of Sexual Medicine*, 15(4), 591–600. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.01.017>.
- Özer, M., Toulabi, S. P., Fisher, A. D., T'Sjoen, G., Buncamper, M. E., Monstrey, S., Bizic, M. R., Djordjevic, M., Falcone, M., Christopher, N. A., Simon, D., Capitán, L. i Motmans, J. (2022). ESSM position statement “Sexual Wellbeing After Gender Affirming Surgery.” *Sexual Medicine*, 10(1), 100471. <https://doi.org/10.1016/j.esxm.2021.100471>.
- Özkan, Ö., Çinpolat, A., Dog̃an, N. U., Bektaş, G., Dolay, K., Gürkan, A., Arıcı, C. i Dog̃an, S. (2018). Vaginal reconstruction with the modified rectosigmoid colon: Surgical technique, long-term results and sexual outcomes. *Journal of Plastic Surgery and Hand Surgery*, 52(4), 210–216. <https://doi.org/10.1080/20006512486X.2018.1444616>.
- Padilla, J. A., Feng, J. E., Anoushiravani, A. A., Hozack, W. J., Schwarzkopf, R. i Macaulay, W. B. (2019). Modifying patient expectations can enhance total hip arthroplasty postoperative satisfaction. *Journal of Arthroplasty*, 34(7s), S209–s214. <https://doi.org/10.1016/j.arth.2018.12.038>.
- PAHO. (2014). Blueprint for the provision of comprehensive care for trans persons and their communities in the Caribbean and other anglophone countries. *John Snow, Inc.* <https://iris.paho.org/handle/10665.2/31360>.
- Palmer, D., Dietsch, A. i Searl, J. (2011). Endoscopic and stroboscopic presentation of the larynx in male-to-female transsexual persons. *Journal of Voice*, 26(1), 117–126. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2010.10.014>.
- Palmert, M. R. i Dunkel, L. (2012). Delayed puberty. *New England Journal of Medicine*, 366(5), 443–453. <https://doi.org/10.1056/NEJMcp1109290>.

- Pan, S. i Honig, S. C. (2018). Gender-affirming surgery: Current concepts. *Current Urology Reports*, 19(8), 62. <https://doi.org/10.1007/s11934-018-0809-9>.
- Panel on Antiretroviral Guidelines for Adults and Adolescents. (2019). Guidelines for the use of antiretroviral agents in adults and adolescents with HIV: Transgender people with HIV. Department of Health and Human Services. <https://clinicalinfo.hiv.gov/en/guidelines/adult-and-adolescent-arv/transgender-people-hiv>.
- Pang, C., Gutman, G. i de Vries, B. (2019). Later life care planning and concerns of transgender older adults in Canada. *The International Journal of Aging and Human Development*, 89(1), 39–56. <https://doi.org/10.1177/0091415019843520>.
- Pang, K. C., de Graaf, N. M., Chew, D., Hoq, M., Keith, D. R., Carmichael, P. i Steensma, T. D. (2020). Association of media coverage of transgender and gender diverse issues with rates of referral of transgender children and adolescents to specialist gender clinics in the UK and Australia. *JAMA Network Open*, 3(7), e2011161-e2011161. <https://doi.org/10.1001/jamanet-workopen.2020.11161>.
- Papadopulos, N. A., Lelle, J. D., Zavlin, D., Herschbach, P., Henrich, G., Kovacs, L., Ehrenberger, B., Kluger, A. K., Machens, H. G. i Schaff, J. (2017). Quality of life and patient satisfaction following male-to-female sex reassignment surgery. *The Journal of Sexual Medicine*, 14(5), 721–730. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.01.022>.
- Papadopulos, N. A., Zavlin, D., Lelle, J. D., Herschbach, P., Henrich, G., Kovacs, L., Ehrenberger, B., Machens, H. G. i Schaff, J. (2017). Male-to-female sex reassignment surgery using the combined technique leads to increased quality of life in a prospective study. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 140(2), 286–294. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000003529>.
- Parameshwaran, V., Cockbain, B. C., Hillyard, M. i Price, J. R. (2017). Is the lack of specific lesbian, gay, bisexual, transgender and queer/questioning (LGBTQ) health care education in medical school a cause for concern? Evidence from a survey of knowledge and practice among UK medical students. *Journal of Homosexuality*, 64(3), 367–381. <https://doi.org/10.1080/00918369.2016.1190218>.
- Paré, F. (2020). Outlawing trans reparative therapy. EScholarship@McGill. <https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/wh246x33v>.
- Paredes, A. Z., Hyer, J. M., Diaz, A., Tsilimigras, D. I. i Pawlik, T. M. (2020). The impact of mental illness on postoperative outcomes among Medicare beneficiaries: A missed opportunity to help surgical patients? *Annals of Surgery*, 272(3), 419–425. <https://doi.org/10.1097/SLA.0000000000004118>.
- Pariseau, E. M., Chevalier, L., Long, K. A., Clapham, R., Edwards-Leeper, L. i Tishelman, A. C. (2019). The relationship between family acceptance-rejection and transgender youth psychosocial functioning. *Clinical Practice in Pediatric Psychology*, 7(3), 267. <https://doi.org/10.1037/cpp0000291>.
- Park, C., Brown, S. i Courey, M. (2021). Trans woman voice questionnaire scores highlight specific benefits of adjunctive glottoplasty with voice therapy in treating voice feminization. *Journal of Voice*. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2021.07.017>.
- Parkes, G. i Hall, I. (2006). Gender dysphoria and cross-dressing in people with intellectual disability: A literature review. *Mental Retardation*, 44(4), 260–271. [https://doi.org/10.1352/0047-6765\(2006\)44\[260:G-DACIP\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1352/0047-6765(2006)44[260:G-DACIP]2.0.CO;2).
- Parker, E. i Davis-McCabe, C. (2021). The sibling experience: Growing up with a trans sibling. *Australian Journal of Psychology*, 73(2), 188–199.
- Pasricha, N., Dacakis, G. i Oates, J. (2008). Communicative satisfaction of male-to-female transsexuals. *Logopedics, Phoniatrics, Vocology*, 33(1), 25–34. <https://doi.org/10.1080/14015430701514500>.
- Pasterski, V., Mastroyannopoulou, K., Wright, D., Zucker, K. J. i Hughes, I. A. (2014). Predictors of posttraumatic stress in parents of children diagnosed with a disorder of sex development. *Archives of Sexual Behavior*, 43(4), 369–375. <https://doi.org/10.1007/s10508-013-0196-8>.
- Pasterski, V., Prentice, P. i Hughes, I. A. (2010). Consequences of the Chicago consensus on disorders of sex development (DSD): Current practices in Europe. *Archives of*

- Disease in Childhood, 95(8):618. <https://doi.org/10.1136/adc.2009.163840>.
- Pasterski, V., Zucker, K. J., Hindmarsh, P. C., Hughes, I. A., Acerini, C., Spencer, D., Neufeld, S. i Hines, M. (2015). Increased cross-gender identification independent of gender role behavior in girls with congenital adrenal hyperplasia: Results from a standardized assessment of 4- to 11-year-old children. *Archives of Sexual Behavior*, 44(5), 1363–1375. <https://doi.org/10.1007/s10508-014-0385-0>.
- Payer, A. F., Meyer, W. J., 3rd i Walker, P. A. (1979). The ultrastructural response of human Leydig cells to exogenous estrogens. *Andrologia*, 11(6), 423–436. <https://doi.org/10.1111/j.1439-0272.1979.tb02232.x>.
- Pediatric Endocrine Society (PES). (2020). Position statement on genital surgery in individuals with differences of sex development (DSD)/intersex traits. <https://pedsendo.org/clinical-resource/position-statement-on-genital-surgery-in-individuals-with-differences-of-sex-development-dsd-intersex-traits/>.
- Peitzmeier, S., Gardner, I., Weinand, J., Corbet, A. i Acevedo, K. (2016). Health impact of chest binding among transgender adults: A community-engaged, cross-sectional study. *Culture, Health & Sexuality*, 19(1), 64–75. <https://doi.org/10.1080/13691058.2016.1191675>.
- Peitzmeier, S. M., Reisner, S. L., Harigopal, P. i Potter, J. (2014). Female-to-male patients have high prevalence of unsatisfactory Paps compared to non-transgender females: Implications for cervical cancer screening. *Journal of General Internal Medicine*, 29(5), 778–784. <https://doi.org/10.1007/s11606-013-2753-1>.
- Peletz, M. (2009). *Gender pluralism: southeast Asia since early modern times*. Routledge.
- Pelusi, C., Costantino, A., Martelli, V., Lambertini, M., Bazzocchi, A., Ponti, F. i Meriggiola, M. C. (2014). Effects of three different testosterone formulations in female-to-male transsexual persons. *The Journal of Sexual Medicine*, 11(12), 3002–3011. <https://doi.org/10.1111/jsm.12698>.
- Peng, K., Zhu, X., Gillespie, A., Wang, Y., Gao, Y., Xin, Y., Qi, J., Ou, J., Zhong, S., Zhao, L., Liu, J., Wang, C. i Chen, R. (2019). Self-reported rates of abuse, neglect, and bullying experienced by transgender and gender-nonbinary adolescents in China. *JAMA Network Open*, 2(9), e1911058. <https://doi.org/10.1001/jamanet-workopen.2019.11058>.
- Perez-Brumer, A., Hatzenbuehler, M. L., Oldenburg, C. E. i Bockting, W. (2015). Individual-and structural-level risk factors for suicide attempts among transgender adults. *Behavioral Medicine*, 41(3), 164–171. <https://doi.org/10.1080/08964289.2015.1028322>.
- Perrone, A. M., Cerpolini, S., Maria Salfi, N. C., Ceccarelli, C., De Giorgi, L. B., Formelli, G. i Meriggiola, M. C. (2009). Effect of long-term testosterone administration on the endometrium of female-to-male (FtM) transsexuals. *The Journal of Sexual Medicine*, 6(11), 3193–3200. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2009.01380.x>.
- Perry, D. i Pauletti, R. (2011). Gender and adolescent development. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 61–74. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00715.x>.
- Peterson, A. L., Bender, A. M., Sullivan, B. i Karver, M. S. (2021). Ambient discrimination, victimization, and suicidality in a non-probability US sample of LGBTQ adults. *Archives of Sexual Behavior*, 50(3), 1003–1014. <https://doi.org/10.1007/s10508-020-01888-4>.
- Pfäfflin, F. i Junge, A. (1998). *Sex reassignment: thirty years of international follow-up studies after sex reassignment surgery: a comprehensive review, 1961–1991* (Translated from German into American English by Roberta B. Jacobson and Alf B. Meier). Symposium Publishing. <http://web.archive.org/web/20070503090247/http://www.symposium.com/ijt/pfaefflin/1000.htm>.
- Pflum, S. R., Testa, R. J., Balsam, K. F., Goldblum, P. B. i Bongar, B. (2015). Social support, trans community connectedness, and mental health symptoms among transgender and gender nonconforming adults. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 2(3), 281–286. <https://doi.org/10.1037/sgd0000122>.
- Philpott, A., Knerr, W. i Boydell, V. (2006). Pleasure and prevention: When good sex is safer sex. *Reproductive Health Matters*, 14(28), 23–31. [https://doi.org/10.1016/S0968-8080\(06\)28254-5](https://doi.org/10.1016/S0968-8080(06)28254-5).
- Pickuth, D., Brandt, S., Neumann, K.,

- Berghaus, A., Spielmann, R. P. i Heywang-Köbrunner, S. H. (2000). Value of spiral CT in patients with cricothyroid approximation. *The British Journal of Radiology*, 73(872), 840–842. <https://doi.org/10.1259/bjr.73.872.11026858>.
- Picton, H. M., Wyns, C., Anderson, R. A., Goossens, E., Jahnukainen, K., Kliesch, S., Mitchell, R. T., Pennings, G., Rives, N., Tournaye, H., van Pelt, A. M. M. i Schlatt, S. (2015). A European perspective on testicular tissue cryopreservation for fertility preservation in prepubertal and adolescent boys. *Human Reproduction*, 30(11), 2463–2475. <https://doi.org/10.1093/humrep/dev190>.
- Piepoli, M. F., Abreu, A., Albus, C., Ambrosetti, M., Brotons, C., Catapano, A. L. Corra. U., Cosyns, B., Deaton, C., Graham. I., Hoes, A., Lochen. M., Matrone, B., Redon, J., Sattar, Y. i Tiberi, M. (2020). Update on cardiovascular prevention in clinical practice: A position paper of the European Association of Preventive Cardiology of the European Society of Cardiology. *European Journal of Preventive Cardiology*, 27(2), 181–205. <https://doi.org/10.1177/2047487319893035>.
- Pitasi, M. A., Kerani, R. P., Kohn, R., Murphy, R. D., Pathela, P., Schumacher, C. M., Tabidze, I. i Llata, E. (2019). Chlamydia, Gonorrhea, and Human Immunodeficiency Virus infection among transgender women and transgender men attending clinics that provide sexually transmitted disease services in six US cities. *Sexually Transmitted Diseases*, 46(2), 112–117. <https://doi.org/10.1097/olq.0000000000000917>.
- Pluvy, I., Garrido, I., Pauchot, J., Saboye, J., Chavoïn, J. P., Tropet, Y., Grolleau, J. L. i Chaput, B. (2015). Smoking and plastic surgery, part I. Pathophysiological aspects: Update and proposed recommendations. *Annales de Chirurgie Plastique Esthétique*, 60(1), e3–e13. <https://doi.org/10.1016/j.anplas.2014.06.011>.
- Pluvy, I., Panouïlères, M., Garrido, I., Pauchot, J., Saboye, J., Chavoïn, J. P., Tropet, Y., Grolleau, J. L. i Chaput, B. (2015). Smoking and plastic surgery, part II. Clinical implications: A systematic review with meta-analysis. *Annales de Chirurgie Plastique Esthétique*, 60(1), e15–e49. <https://doi.org/10.1016/j.anplas.2014.09.011>.
- Pope, K. S. i Vasquez, M. J. T. (2016). *Ethics in psychotherapy and counseling: A practical guide*. Wiley.
- Poquiz, J. L., Coyne, C. A., Garofalo, R. i Chen, D. (2021). Comparison of gender minority stress and resilience among transmasculine, transfeminine, and nonbinary adolescents and young adults. *Journal of Adolescent Health*, 68(3), 615–618. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.06.014>.
- Porter, K. E., Brennan-Ing, M., Chang, S. C., Dickey, L. M., Singh, A. A., Bower, K. L. i Witten, T. M. (2016). Providing competent and affirming services for transgender and gender nonconforming older adults. *Clinical Gerontologist*, 39(5), 366–388. <https://doi.org/10.1080/07317115.2016.1203383>.
- Poteat, T. C., Divsalar, S., Streed, C. G., Feldman, J. L., Bockting, W. O. i Meyer, I. H. (2021). Cardiovascular disease in a population-based sample of transgender and cisgender adults. *American Journal of Preventive Medicine*, 61(6), 804–811. <https://doi.org/10.1016/j.ame-pre.2021.05.019>.
- Poteat, T., German, D. i Kerrigan, D. (2013). Managing uncertainty: A grounded theory of stigma in transgender health care encounters. *Social Science & Medicine*, 84, 22–29. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.02.019>.
- Poteat, T., Scheim, A., Xavier, J., Reisner, S. i Baral, S. (2016). Global epidemiology of HIV infection and related syndemics affecting transgender people. *JAIDS Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 72, S210–S219. <https://doi.org/10.1097/QAI.0000000000001087>.
- Poteat, T., Wirtz, A. L., Radix, A., Borquez, A., Silva-Santisteban, A., Deutsch, M. B. i Operario, D. (2015). HIV risk and preventive interventions in transgender women sex workers. *The Lancet*, 385(9964), 274–286. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(14\)60833-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(14)60833-3).
- Potter, J., Peitzmeier, S. M., Bernstein, I., Reisner, S. L., Alizaga, N. M., Agénor, M. i Pardee, D. J. (2015). Cervical cancer screening for patients on the female-to-male spectrum: A narrative review and guide for clinicians. *Journal of General Internal Medicine*, 30(12), 1857–1864. <https://doi.org/10.1007/s11606-015-3462-8>.
- Poudrier, G., Nolan, I. T., Cook, T. E., Saia,

- W., Motosko, C. C., Stranix, J. T., Thomson, J. E., Gothard, M. D. i Hazen, A. (2019). Assessing quality of life and patient-reported satisfaction with masculinizing top surgery: A mixed-methods descriptive survey study. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 143(1), 272–279. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000005113>.
- Practice Committee of the American Society for Reproductive Medicine. (2019). Fertility preservation in patients undergoing gonadotoxic therapy or gonadectomy: A committee opinion. *Fertility and Sterility*, 112(6), 1022–1033. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2013.08.012>.
- Pradhan, S i Gomez-Lobo, V. (2019). Hormonal contraceptives, intrauterine devices, gonadotropin-releasing hormone analogues and testosterone: Menstrual suppression in special adolescent populations. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 32(5S), S23–S29. <https://doi.org/10.1016/j.jpag.2019.04.007>.
- Pratt-Chapman, M. L. (2020). Implementation of sexual and gender minority health curricula in health care professional schools: A qualitative study. *BMC Medical Education*, 20, 1–14. <https://doi.org/10.1186/s12909-020-02045-0>.
- Précoma, D. B., Oliveira, G., Simão, A. F., Dutra, O. P., Coelho, O. R., Izar, M., Póvoa, R., Giuliano, I., Alencar Filho, A. C., Machado, C. A., Scherr, C., Fonseca, F., Santos Filho, R., Carvalho, T., Avezum, Á., Jr., Esporcatte, R., Nascimento, B. R., Brasil, D. P., Soares, G. P., Villela, P. B. (...) i Mourilhe-Rocha, R. (2019). Updated cardiovascular prevention guideline of the Brazilian Society of Cardiology — 2019. *Arquivos Brasileiros de Cardiologia*, 113(4), 787–891. <https://doi.org/10.5935/abc.20190204>.
- Prince, J. C. J. i Safer, J. D. (2020). Endocrine treatment of transgender individuals: Current guidelines and strategies. *Expert Review of Endocrinology & Metabolism*, 15(6), 395–403. <https://doi.org/10.1080/17446651.2020.1825075>.
- Prison systems in the United States. *Journal of Correctional Health Care: The Official Journal of the National Commission on Correctional Health Care*, 15(4), 280–291. <https://doi.org/10.1177/1078345809340423-hi>.
- Przeworski, A., Peterson, E. i Piedra, A. (2021). A systematic review of the efficacy, harmful effects, and ethical issues related to sexual orientation change efforts. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 28(1), 81–100. <https://doi.org/10.1111/cpsp.12377>.
- Puckett, J. A., Cleary, P., Rossman, K., Mustanski, B. i Newcomb, M. E. (2018). Barriers to gender-affirming care for transgender and gender nonconforming individuals. *Sexuality Research and Social Policy*, 15(1), 48–59. <https://doi.org/10.1007/s13178-017-0295-8>.
- Puckett, J. A., Matsuno, E., Dyar, C., Mustanski, B. i Newcomb, M. E. (2019). Mental health and resilience in transgender individuals: What type of support makes a difference? *Journal of Family Psychology*, 33(8), 954. <https://doi.org/10.1037/fam0000561>.
- Pullen Sansfaçon, A., Kirichenko, V., Holmes, C., Feder, S., Lawson, M. L., Ghosh, S., Ducharme, J., Temple Newhook, J. i Suerich-Gulick, F. (2019). Parents/guardians' journeys to acceptance and support of gender-diverse and trans children and youth. *Journal of Family Issues*, 41(8), 1214–1236. <https://doi.org/10.1177/0192513X19888779>.
- Pullen Sansfaçon, A., Robichaud, M.-J. i Dumais-Michaud, A.-A. (2015). The experience of parents who support their children's gender variance. *Journal of LGBT Youth*, 12, 39–63. <https://doi.org/10.1080/19361653.2014.935555>.
- Quain, K. M., Kyweluk, M. A., Sajwani, A., Gruschow, S., Finlayson, C., Gordon, E. J., Johnson, E. K., Persky, R., Dowshen, N. i Chen, D. (2021). Timing and delivery of fertility preservation information to transgender adolescents, young adults, and their parents. *The Journal of Adolescent Health*, 68(3), 619–622. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2020.06.044>.
- Quinn, G. P., Tishelman, A. C., Chen, D. i Nahata, L. (2021). Reproductive health risks and clinician practices with gender diverse adolescents and young adults. *Andrology*, 9(6), 1689–1697. <https://doi.org/10.1111/andr.13026>.
- Quinn, V. P., Nash, R., Hunkeler, E., Contreras, R., Cromwell, L., Becerra-Culqui, T. A., Getahun, D., Giammattei, S., Lash, T. L., Millman, A., Robinson, B., Roblin, D., Silverberg, M. J., Slovis, J., Tangpricha, V., Tolsma, D., Valentine, C., Wads, K., Winter, S. i

- Goodman, M. (2017). Cohort profile: Study of Transition, Outcomes and Gender (STRONG) to assess health status of transgender people. *BMJ Open*, 7(12), e018121. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2017-018121>.
- Radix, A. E., Harris, A. B. i Goldstein, Z. G. (2020). How can we improve uptake of oral HIV preexposure prophylaxis for transgender individuals? *Expert Review of Anti-infective Therapy*, 18(9), 835–838. <https://doi.org/10.1080/14787210.2020.1759418>.
- Radix, A. i Eisfeld, J. (2014). Informierte Zustimmung in der trans*-Gesundheitsversorgung. *Zeitschrift für Sexualforschung*, 27 (01), 31–43. <https://doi.org/10.1055/s-0034-1366129>.
- Rae, J. R., Gülgöz, S., Durwood, L., DeMeules, M., Lowe, R., Lindquist, G. i Olson, K. R. (2019). Predicting early-childhood gender transitions. *Psychological Science*, 30(5), 669–681. <https://doi.org/10.1177/0956797619830649>.
- Rael, C. T., Martinez, M., Giguere, R., Bockting, W., MacCrate, C., Mellman, W., Valente, P., Greene, G. J., Sherman, S. G., Footer, K. H. A., D'Aquila, R. T., Carballo-Diéguez, A. i Hope, T. J. (2019). Transgender women's concerns and preferences on potential future long-acting biomedical HIV prevention strategies: The case of injections and implanted medication delivery devices (IMDDs). *AIDS and Behavior*, 24(5), 1452–1462. <https://doi.org/10.1007/s10461-019-02703-5>.
- Raffaini, M., Magri, A. S. i Agostini, T. (2016). Full facial feminization surgery: Patient satisfaction assessment based on 180 procedures involving 33 consecutive patients. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 137(2), 438–448. <https://doi.org/10.1097/01.prs.0000475754.71333.f6>.
- Rafferty, J. i Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health. (2018). Ensuring comprehensive care and support for transgender and gender-diverse children and adolescents. *Pediatrics*, 142(4), e20182162. <https://doi.org/10.1542/peds.2018-2162>.
- Raigosa, M., Avvedimento, S., Yoon, T. S., Cruz-Gimeno, J., Rodriguez, G. i Fontdevila, J. (2015). Male-to-female genital reassignment surgery: A retrospective review of surgical technique and complications in 60 patients. *The Journal of Sexual Medicine*, 12(8), 1837–1845. <https://doi.org/10.1111/jsm.12936>.
- Rapp, M., Duranteau, L., van de Grift, T. C., Schober, J., Hirschberg, A. L., Krege, S. i DSD- Life group. (2021). Self- and proxy-reported outcomes after surgery in people with disorders/differences of sex development (DSD) in Europe (dsd-LIFE). *Journal of Pediatric Urology*, 17(3), 353–365. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2020.12.007>.
- Rashid, A., Afiqah, S. N. i Iguchi, Y. (2022). Use of hormones among trans women in the west coast of peninsular Malaysia: A mixed methods study. *Transgender Health*, 7(3), 242–249. <https://doi.org/10.1089/trgh.2020.0119>.
- RCGP. (2019). The role of the GP in caring for gender-questioning and transgender patients: RCGP Position Statement. <https://www.rcgp.org.uk/-/media/Files/Policy/A-Z-policy/2019/RCGP-position-statement-providing-care-for-gender-transgender-patients-june-2019.ashx?la=en>.
- Rebeck, T. R., Friebel, T., Wagner, T., Lynch, H. T., Garber, J. E., Daly, M. B., Isaacs, C., Olopade, O. I., Neuhausen, S. L., van t Veer, L., Eeles, R., Evans, D. G., Tomlinson, G., Matloff, E., Narod, S. A., Eisen, A., Domchek, S., Armstrong, K. i Weber, B. L. (2005). Effect of short-term hormone replacement therapy on breast cancer risk reduction after bilateral prophylactic oophorectomy in BRCA1 and BRCA2 mutation carriers: The PROSE study group. *Journal of Clinical Oncology*, 23(31), 7804–7810. <https://doi.org/10.1200/JCO.2004.00.8151>.
- Reed, G. M., Drescher, J., Krueger, R. B., Atalla, E., Cochran, S. D., First, M. B., Cohen-Kettenis, P. T., Arango-de Montis, I., Parish, S. J., Cottler, S., Briken, P. i Saxena, S. (2016). Disorders related to sexuality and gender identity in the ICD-11: Revising the ICD-10 classification based on current scientific evidence, best clinical practices, and human rights considerations. *World Psychiatry*, 15(3), 205–221. <https://doi.org/10.1002/wps.20354>.
- Rees, S. N., Crowe, M. i Harris, S. (2021). The lesbian, gay, bisexual and transgender communities' mental health care needs and experiences of mental health services: An integrative review of qualitative studies. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 28(4), 578–589. <https://doi.org/10.1111/jpm.12720>.

- Regmi, P. R., van Teijlingen, E. i Neupane, S. R. (2021). Silicone use among Nepali transgender women: The hazards of beauty. *Journal of Health Research*, 35(2) 160–171. <https://doi.org/10.1108/JHR-08-2019-0192>.
- Reisman, T., Dacarett-Galeano, D. i Goldstein, Z. (2019). Transgender care and medical education. U: L. Poretsky & W. C. Hembree (ur.), *Transgender Medicine*, 283–292. Humana Press, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05683-4_14.
- Reisman, T. i Goldstein, Z. (2018). Case report: Induced lactation in a transgender woman. *Transgender Health*, 3(1), 24–26. <https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0044>.
- Reisner, S. L. i Murchison, G. R. (2016). A global research synthesis of HIV and STI behavioural risks in female-to-male transgender adults. *Global Public Health*, 11(7-8), 866–887. <https://doi.org/10.1080/17441692.2015.1134613>.
- Reisner, S. L., Bradford, J., Hopwood, R., Gonzalez, A., Makadon, H., Todisco, D., Cavanaugh, T., VanDerwarker, R., Grasso, C., Zaslow, S., Boswell, S. L. i Mayer, K. (2015). Comprehensive transgender healthcare: The gender affirming clinical and public health model of Fenway Health. *Journal of Urban Health*, 92(3), 584–592. <https://doi.org/10.1007/s11524-015-9947-2>.
- Reisner, S. L., Deutsch, M. B., Peitzmeier, S. M., White Hughto, J. M., Cavanaugh, T. P., Pardee, D. J., McLean, S. A., Panther, L. A., Gelman, M., Mirmiaga, M. J. i Potter, J. E. (2018). Test performance and acceptability of self- versus provider-collected swabs for high-risk HPV DNA testing in female-to-male trans masculine patients. *PLoS One*, 13(3), e0190172. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0190172>.
- Reisner, S. L., Greytak, E. A., Parsons, J. T. i Ybarra, M. L. (2015). Gender minority social stress in adolescence: Disparities in adolescent bullying and substance use by gender identity. *Journal of Sex Research*, 52(3), 243–256. <https://doi.org/10.1080/00224499.2014.886321>.
- Reisner, S. L., Moore, C. S., Asquith, A., Pardee, D. J., Sarvet, A., Mayer, G. i Mayer, K. H. (2019). High risk and low uptake of pre-exposure prophylaxis to prevent HIV acquisition in a national online sample of transgender men who have sex with men in the United States. *Journal of the International AIDS Society*, 22(9), e25391. <https://doi.org/10.1002/jia2.25391>.
- Reisner, S. L., Poteat, T., Keatley, J., Cabral, M., Mothopeng, T., Dunham, E., Holland, C. E. i Baral, S. D. (2016). Global health burden and needs of transgender populations: A review. *Lancet* 388(10042), 412–436. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00684-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00684-X).
- Reisner, S. L., Radix, A. i Deutsch, M. B. (2016). Integrated and gender-affirming transgender clinical care and research. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 72, S2 3 5–S2 42. <https://doi.org/10.1097/QAI.0000000000001088>.
- Reisner, S. L., Veters, R., Leclerc, M., Zaslow, S., Wolfrum, S., Shumer, D. i Mimiaga, M. J. (2015). Mental health of transgender youth in care at an adolescent urban community health center: A matched retrospective cohort study. *The Journal of Adolescent Health*, 56(3), 274–279. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.10.264>.
- Reisner, S. L., Silva-Santisteban, A., Salazar, X., Vilela, J., D'Amico, L. i Perez-Brumer, A. (2021). “Existimos”: Health and social needs of transgender men in Lima, Peru. *PLoS One*, 16(8), e0254494. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0254494>.
- Remacle, M., Matar, N., Morsomme, D., Veduyck, I. i Lawson, G. (2011). Glottoplasty for male-to-female transsexualism: Voice results. *Journal of Voice*, 25(1), 120–123. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2009.07.004>.
- Remington, A. C., Morrison, S. D., Massie, J. P., Crowe, C. S., Shakir, A., Wilson, S. C., Vyas, K. S., Lee, G. K. i Friedrich, J. B. (2018). Outcomes after phalloplasty. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 141(2), 220e–229e. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000004061>.
- Rew, L., Young, C. C., Monge, M. i Bogucka, R. (2021). Puberty blockers for transgender and gender diverse youth—A critical review of the literature. *Child and Adolescent Mental Health*, 26(1), 3–14. <https://doi.org/10.1111/camh.12437>.
- Rich, A., Scheim, A., Koehoorn, M. i Poteat, T. (2020). Non-HIV chronic disease burden among transgender populations globally: A systematic review and narrative synthesis. *Preventive Medicine Reports*,

- 20, 101259. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2020.101259>.
- Richards, C. (2021). *Trans and sexuality: An existentially-informed inquiry with implications for counseling psychology*. Routledge.
- Richards, C. i Barrett, J. (2020). *Trans and non-binary gender healthcare for psychiatrists, psychologists, and other mental health professionals*. Royal College of Psychiatrists/ Cambridge University Press.
- Richards, C., Barker, M. J., Lenihan, P. i Iantaffi, A. (2014). Who watches the watchmen? A critical perspective on the theorization of trans people and clinicians. *Feminism & Psychology, 4*, 248–258. <http://doi.org/10.1177/0959353514526220>.
- Richards, C., Bouman, W. P. i Barker, M.-J. (2017). *Genderqueer and non-binary genders*. Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-51053-2>.
- Richards, C., Bouman, W. P., Seal, L., Barker, M. J., Nieder, T. O. i T'Sjoen, G. (2016). Non-binary or genderqueer genders. *International Review of Psychiatry, 28*(1), 95–102. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1106446>.
- Richards, E. G., Farrell, R. M., Ricci, S., Perni, U., Quintini, C., Tzakis, A. i Falcone, T. (2021). Uterus transplantation: State of the art in 2021. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics, 38*(9), 2251–2259. <https://doi.org/10.1007/s10815-021-02245-7>.
- Richards, R. N. i Meharg, G. E. (1995). Electrolysis: Observations from 13 years and 140,000 hours of experience. *Journal of the American Academy of Dermatology, 33*(4), 662–666. [https://doi.org/10.1016/0190-9622\(95\)91290-8](https://doi.org/10.1016/0190-9622(95)91290-8).
- Rider, G. N., McMorris, B. J., Gower, A. L., Coleman, E., Brown, C. i Eisenberg, M. E. (2019). Perspectives from nurses and physicians on training needs and comfort working with transgender and gender-diverse youth. *Journal of Pediatric Health Care, 33*(4), 379–385. <https://doi.org/10.1016/j.pedhc.2018.11.003>.
- Rider, G. N., Vencill, J. A., Berg, D. R., Becker-Warner, R., Candelario-Pérez, L. i Spencer, K. G. (2019). The gender affirmative lifespan approach (GALA): A framework for competent clinical care with nonbinary clients. *International Journal of Transgenderism, 20*(2-3), 275–288. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1485069>.
- Riggs, D. W. i Treharne, G. J. (2016). Decompensation: A novel approach to accounting for stress arising from the effects of ideology and social norms. *Journal of Homosexuality, 64*(5), 592–605. <https://doi.org/10.1080/00918369.2016.1194116>.
- Riggs, D. W. i Bartholomaeus, C. (2016). Australian mental health nurses and transgender clients: Attitudes and knowledge. *Journal of Research in Nursing, 21*(3), 212–222. <https://doi.org/10.1177/1744987115624483>.
- Riggs, D. W. i Bartholomaeus, C. (2018a). Fertility preservation decision making amongst Australian transgender and non-binary adults. *Reproductive Health, 15*(1), 181. <https://doi.org/10.1186/s12978-018-0627-z>.
- Riggs, D. W. i Bartholomaeus, C. (2018b). Gaslighting in the context of clinical interactions with parents of transgender children. *Sexual and Relationship Therapy, 33*(4), 382–394. <https://doi.org/10.1080/14681994.2018.1444274>.
- Riggs, D. W., Bartholomaeus, C. i Sansfaçon, A. P. (2019). “If they didn’t support me, I most likely wouldn’t be here”: Transgender young people and their parents negotiating medical treatment in Australia. *International Journal of Transgender Health, 21*(1), 3–15. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1692751>.
- Ristori, J. i Steensma, T. D. (2016). Gender dysphoria in childhood. *International Review of Psychiatry, 28*(1), 13–20. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1115754>.
- Ristori, J., Fisher, A. D., Castellini, G., Sensi, C., Cipriani, A., Ricca, V. i Maggi, M. (2019). Gender dysphoria and anorexia nervosa symptoms in two adolescents. *Archives of Sexual Behavior, 48*(5), 1625–1631. <https://doi.org/10.1007/s10508-019-1396-7>.
- Ristori, J., Rossi, E., Cocchetti, C., Mazzoli, F., Castellini, G., Vignozzi, L., Ricca, V., Maggi, M. i Fisher, A. D. (2021). Sexual habits among Italian transgender adolescents: A cross-sectional study. *International Journal of Impotence Research, 33*(7), 687–693. <https://doi.org/10.1038/s41443-021-00427-6>.
- Roberts, A. L., Rosario, M., Corliss, H. L., Koenen, K. C. i Austin, S. B. (2012). Childhood gender nonconformity: A risk indicator for childhood abuse and posttraumatic stress in youth. *Pediatrics, 129*(3), 410–417. <https://doi.org/10.1093/ped/129.3.410>.

- doi.org/10.1542/peds.2011-1804.
- Roberts, A. L., Rosario, M., Slopen, N., Calzo, J. P. i Austin, S. B. (2014). Childhood gender nonconformity, bullying victimization, and depressive symptoms across adolescence and early adulthood: An 11-year longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 52(2), 143–152. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2012.11.006>.
- Roberts, C. M., Sharkey, C. M., Bakula, D. M., Perez, M. N., Delozier, A. J., Austin, P. F., Baskin, L. S., Chan, Y.-M., Cheng, E. Y., Diamond, D. A., Fried, A. J., Kropp, B., Lakshmanan, Y., Meyer, S. Z., Meyer, T., Nokoff, N. J., Palmer, B. W., Paradis, A., Reyes, K. J. S. i Tishelman, A. (2020). Illness uncertainty longitudinally predicts distress among caregivers of children born with DSD. *Journal of Pediatric Psychology*, 45(9), 1053–1062. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsaa069>.
- Roberts, L. F., Brett, M. A., Johnson, T. W. i Wassersug, R. J. (2008). A passion for castration: Characterizing men who are fascinated with castration, but have not been castrated. *The Journal of Sexual Medicine*, 5(7), 1669–1680. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2007.00636.x>.
- Roberts, S. A. i Kaiser, U. B. (2020). Genetics in endocrinology: Genetic etiologies of central precocious puberty and the role of imprinted genes. *European Journal of Endocrinology*, 183(4), R107–R117. <https://doi.org/10.1530/EJE-20-0103>.
- Robles, R., Fresán, A., Vega-Ramírez, H., Cruz-Islas, J., Rodríguez-Pérez, V., Domínguez-Martínez, T. i Reed, G. M. (2016). Removing transgender identity from the classification of mental disorders: A Mexican field study for ICD-11. *The Lancet Psychiatry*, 3(9), 850–859. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(16\)30165-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(16)30165-1).
- Rochlin, D. H., Brazio, P., Wapnir, I. i Nguyen, D. (2020). Immediate targeted nipple-areolar complex reinnervation: Improving outcomes in gender-affirming mastectomy. *Plastic and Reconstructive Surgery — Global Open*, 8(3), e2719. <https://doi.org/10.1097/gox.0000000000002719>.
- Rodriguez-Wallberg, K. A., Häljestic, J., Arver, S., Johansson, A. L. V. i Lundberg, F. E. (2021). Sperm quality in transgender women before or after gender affirming hormone therapy — A prospective cohort study. *Andrology*, 9(6), 1773–1780. <https://doi.org/10.1111/andr.12999>.
- Rodriguez-Wallberg, K. A., Marklund, A., Lundberg, F., Wikander, I., Milenkovic, M., Anastacio, A., Seryounitis, F., Wanggren, K., Ekengren, T. L., Lind, T. i Borgström, B. (2019). A prospective study of women and girls undergoing fertility preservation due to oncologic and non-oncologic indications in Sweden – Trends in patients' choices and benefit of the chosen methods after long-term follow-up. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, 98(5), 604–615. <https://doi.org/10.1111/aogs.13559>.
- Rodriguez-Wallberg, K. A., Milenkovic, M., Papaikononou, K., Keros, V., Gustafsson, B., Sergouniotis, F., Wikander, I., Perot, R., Borgström, B., Ljungman, P. i Barbany, G. (2021). Successful pregnancies after transplantation of ovarian tissue retrieved and cryopreserved at time of childhood acute lymphoblastic leukemia — A case report. *Haematologica*, 106(10), 2783–2787. <https://doi.org/10.3324/haematol.2021.278828>.
- Roen, K. (2019). Intersex or diverse sex development: Critical review of psychosocial health care research and indications for practice. *Journal of Sex Research*, 56(4–5), 511–528. <https://doi.org/10.1080/00224499.2019.1578331>.
- Rolston, A. M., Gardner, M., Vilain, E. i Sandberg, D. E. (2015). Parental reports of stigma associated with child's disorder of sex development. *International Journal of Endocrinology*, 2015, 980121. <https://doi.org/10.1155/2015/980121>.
- Rondahl, G. (2009). Students' inadequate knowledge about lesbian, gay, bisexual and transgender persons. *International Journal of Nursing Education Scholarship*, 6(1), 11. <https://doi.org/10.2202/1548-923X.1718>.
- Rood, B. A., Puckett, J. A., Pantalone, D. W. i Bradford, J. B. (2015). Predictors of suicidal ideation in a statewide sample of transgender individuals. *LGBT Health*, 2(3), 270–275. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2013.0048>.
- Rood, B. A., Reisner, S. L., Puckett, J. A., Surace, F. I., Berman, A. K. i Pantalone, D. W. (2017). Internalized transphobia: Exploring

- perceptions of social messages in transgender and gender-nonconforming adults. *International Journal of Transgenderism*, 18(4), 411–426. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1329048>.
- Rosen, H. N., Hamnvik, O. R., Jaisamrarn, U., Malabanan, A. O., Safer, J. D., Tangpricha, V., Wattanachanya, L. i Yeap, S. S. (2019). Bone densitometry in transgender and gender non-conforming (TGNC) individuals: 2019 ISCD official position. *Journal of Clinical Densitometry*, 22(4), 544–553. <https://doi.org/10.1016/j.jocd.2019.07.004>.
- Rosenthal, S. M. (2014). Approach to the patient: Transgender youth: endocrine considerations. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 99(12), 4379–4389. <https://doi.org/10.1210/jc.2014-1919>.
- Rosenthal, S. M. (2016). Transgender youth: Current concepts. *Annals of Pediatric Endocrinology & Metabolism*, 21(4), 185–192. <https://doi.org/10.6065/apem.2016.21.4.185>.
- Rosenthal, S. M. (2021). Challenges in the care of transgender youth: An endocrinologist's view. *Nature Reviews Endocrinology*, 17(10), 581–591. <https://doi.org/10.1038/s41574-021-00535-9>.
- Rosenwohl-Mack, A., Tamar-Mattis, S., Baratz, A. B., Dalke, K. B., Ittelson, A., Zieselman, K. i Flatt, J. D. (2020). A national study on the physical and mental health of intersex adults in the U.S. *PLoS One*, 15(10), e0240088. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240088>.
- Ross, A. (2017). Gender confirmation surgeries rise 20% in first ever report. American Society of Plastic Surgeons, Press Releases.
- Rothblum, E. D., Krueger, E. A., Kittle, K. R. i Meyer, I. H. (2020). Asexual and non-asexual respondents from a U.S. population-based study of sexual minorities. *Archives of Sexual Behavior*, 49(2), 757–767. <https://doi.org/10.1007/s10508-019-01485-0>.
- Rothenberg, S. S., Witchel, S. F. i Menke, M. N. (2019). Oocyte cryopreservation in a transgender male adolescent. *New England Journal of Medicine*, 380(9), 886–887. <https://doi.org/10.1056/NEJMc1813275>.
- Routh, D., Abess, G., Makin, D., Stohr, M. K., Hemmens, C. i Yoo, J. (2015). Transgender inmates in prisons. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 61(6), 645–666. <https://doi.org/10.1177/0306624x15603745>.
- Rowniak, S., Bolt, L. i Sharifi, C. (2019). Effect of cross-sex hormones on the quality of life, depression and anxiety of transgender individuals: A quantitative systematic review. *JBIC Evidence Synthesis*, 17(9), 1826–1854. <https://doi.org/10.11124/JBISRIR-2017-003869>.
- Royal College of General Practitioners. (2019). The role of the GP in caring for gender-questioning and transgender patients: RCGP position statement. <https://www.rcgp.org.uk/policy/rcgp-policy-areas/transgender-care.aspx>.
- Russell, A. M., Galvin, K. M., Harper, M. M. i Clayman, M. L. (2016). A comparison of heterosexual and LGBTQ cancer survivors' outlooks on relationships, family building, possible infertility, and patient-doctor fertility risk communication. *Journal of Cancer Survivorship*, 10(5), 935–942. <https://doi.org/10.1007/s11764-016-0524-9>.
- Russell, M. R. i Abrams, M. (2019). Transgender and non-binary adolescents: The role of voice and communication therapy. *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups*, 4(6), 1298–1305. https://doi.org/10.1044/2019_PERSP-19-00034.
- Russell, S. T., Pollitt, A. M., Li, G. i Grossman, A. H. (2018). Chosen name use is linked to reduced depressive symptoms, suicidal ideation, and suicidal behavior among transgender youth. *Journal of Adolescent Health*, 63 (4), 503–505. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2018.02.003>.
- Ryan, C. (2009). Supportive families, healthy children: Helping families with lesbian, gay, bisexual & transgender (LGBT) children. <http://familyproject.sfsu.edu>.
- Ryan, C., Huebner, D., Diaz, R. M. i Sanchez, J. (2009). Family rejection as a predictor of negative health outcomes in white and Latino lesbian, gay, and bisexual young adults. *Pediatrics*, 123(1), 346–352. <https://doi.org/10.1542/peds.2007-3524>.
- Ryan, C., Russell, S. T., Huebner, D., Diaz, R. i Sanchez, J. (2010). Family acceptance in adolescence and the health of LGBT young adults. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 23(4), 205–213. <https://doi.org/10.1177/0898010110383265>.

- doi.org/10.1111/j.1744-6171.2010.00246.x.
- Ryan, C., Toomey, R. B., Diaz, R. M. i Russell, S. T. (2020). Parent-initiated sexual orientation change efforts with LGBT adolescents: Implications for young adult mental health and adjustment. *Journal of Homosexuality*, 67(2), 159–173. <https://doi.org/10.1080/00918369.2018.1538407>.
- Saeed, A., Mughal, U. i Farooq, S. (2017). It's complicated: Sociocultural factors and the disclosure decision of transgender individuals in Pakistan. *Journal of Homosexuality*, 65(8), 1051–1070. <https://doi.org/10.1080/0918369.2017.1368766>.
- Safer, J. D. (2021). Research gaps in medical treatment of transgender/nonbinary people. *The Journal of Clinical Investigation*, 131(4), e142029. <https://doi.org/10.1172/JCI142029>.
- Safer, J. D. i Tangpricha, V. (2019). Care of the transgender patient. *Annals of Internal Medicine*, 171(1), ITC1–ITC16. <https://doi.org/10.7326/aitc201907020>.
- Safer, J. D., Coleman, E., Feldman, J., Garofalo, R., Hembree, W., Radix, A. i Sevelius, J. (2016). Barriers to healthcare for transgender individuals. *Current Opinion in Endocrinology & Diabetes and Obesity*, 23(2), 168–171. <https://doi.org/10.1097/med.0000000000000227>.
- Salgado, C. J., Nugent, A., Kuhn, J., Janette, M. i Bahna, H. (2018). Primary sigmoid vaginoplasty in transwomen: Technique and outcomes. *Biomed Research International*, 2018, 4907208. <https://doi.org/10.1155/2018/4907208>.
- Salibian, A. A., Axelrod, D. M., Smith, J. A., Fischer, B. A., Agarwal, C. i Bluebond-Langner, R. (2021). Oncologic considerations for safe gender-affirming mastectomy: Preoperative imaging, pathologic evaluation, counseling, and long-term screening. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 147(2), 213e–221e. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000007589>.
- Salway, T., Ferlatte, O., Gesink, D. i Lachowsky, N. J. (2020). Prevalence of exposure to sexual orientation change efforts and associated sociodemographic characteristics and psychosocial health outcomes among Canadian sexual minority men. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 65(7), 502–509. <https://doi.org/10.1177/0706743720902629>.
- Sandberg, D. E. i Gardner, M. (2022). Differences/disorders of sex development: Medical conditions at the intersection of sex and gender. *Annual Review of Clinical Psychology*, 18, 201–231. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-081219-101412>.
- Sandberg, D. E. i Mazur, T. (2014). A noncategorical approach to the psychosocial care of persons with DSD and their families. U: B. P. C. Kreukels, T. D. Steensma i A. L. C. de Vries (ur.), *Gender dysphoria and disorders of sex development: Progress in care and knowledge*, 93–114. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-7441-8_5.
- Sandberg, D. E., Gardner, M., Kopec, K., Urbanski, M., Callens, N., Keegan, C. E., Yashar, B. M., Fechner, P. Y., Shnorhavorian, M., Vilain, E., Timmermans, S. i Siminoff, L. A. (2019). Development of a decision support tool in pediatric differences/disorders of sex development. *Seminars in Pediatric Surgery*, 28(5), 150838. <https://doi.org/10.1016/j.sempedsurg.2019.150838>.
- Sanders, R. A. (2013). Adolescent psychosocial, social, and cognitive development. *Pediatrics in Review*, 34(8), 354–359. <https://doi.org/10.1542/pir.34-8-354>.
- Santucci, R. A. (2018). Urethral complications after transgender phalloplasty: Strategies to treat them and minimize their occurrence. *Journal of Clinical Anatomy*, 31(2), 187–190. <https://doi.org/10.1002/ca.23021>.
- Sawyer, J., Perry, J. L. i Dobbins-Scaramelli, A. (2014). A survey of the awareness of speech services among transgender and transsexual individuals and speech-language pathologists. *International Journal of Transgenderism*, 15(3–4), 146–163. <https://doi.org/10.1080/15532739.2014.995260>.
- Sawyer, W. (2020). Visualizing the racial disparities in mass incarceration. *Prison Policy Initiative*.
- Scandurra, C., Amodeo, A. L., Valerio, P., Bochicchio, V. i Frost, D. M. (2017). Minority stress, resilience, and mental health: A study of Italian transgender people. *Journal of Social Issues*, 73(3), 563–585. <https://doi.org/10.1111/josi.12232>.
- Scandurra, C., Mezza, F., Maldonato, N. M., Bottone, M., Bochicchio, V., Valerio, P. i Vitelli, R. (2019). Health of non-binary and genderqueer people: A systematic review.

- Frontiers in Psychology, 10, 1453.
- Schagen, S. E. E., Wouters, F. M., Cohen-Kettenis, P. T., Gooren, L. J. i Hannema, S. E. (2020). Bone development in transgender adolescents treated with GnRH analogues and subsequent gender-affirming hormones. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 105(12). <https://doi.org/10.1210/clinem/dgaa604>.
- Schagen, S. E., Cohen-Kettenis, P., Delemarre-van de Waal, H. A. i Hannema, S. E. (2016). Efficacy and safety of gonadotropin-releasing hormone agonist treatment to suppress puberty in gender dysphoric adolescents. *The Journal of Sexual Medicine*, 13 (7), 1125–1132. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.05.004>.
- Schardein, J. N., Zhao, L. C. i Nikolavsky, D. (2019). Management of vaginoplasty and phalloplasty complications. *Urology Clinics of North America*, 46(4), 605–618. <https://doi.org/10.1016/j.ucl.2019.07.012>.
- Schechter, L. S. i Safa, B. (2018). Introduction to phalloplasty. *Clinics in Plastic Surgery*, 45(3), 387–389. <https://doi.org/10.1016/j.cps.2018.03.014>.
- Schechter, L. S. i Schechter, R. B. (2019). Training surgeons in gender confirmation surgery. *Journal of Craniofacial Surgery*, 30(5), 1380–1382. <https://doi.org/10.1097/SCS.00000000000005477>.
- Schechter, L. S., D'Arpa, S., Cohen, M. N., Kocjancic, E., Claes, K. E. Y. i Monstrey, S. (2017). Gender confirmation surgery: Guiding principles. *The Journal of Sexual Medicine*, 14(6), 852–856. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.04.001>.
- Schein, A. I. i Travers, R. (2017). Barriers and facilitators to HIV and sexually transmitted infections testing for gay, bisexual, and other transgender men who have sex with men. *AIDS Care*, 29(8), 990–995. <https://doi.org/10.1080/09540121.2016.1271937>.
- Schein, A. I., Bauer, G. R. i Travers, R. (2017). HIV-related sexual risk among transgender men who are gay, bisexual, or have sex with men. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 74(4), e89–e96. <https://doi.org/10.1097/qai.0000000000001222>.
- Schein, A. I., Perez-Brumer, A. G. i Bauer, G. R. (2020). Gender-concordant identity documents and mental health among transgender adults in the USA: A cross-sectional study. *The Lancet Public Health*, 5(4), e196–e203. [https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30032-3](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30032-3).
- Schneider, F., Kliesch, S., Schlatt, S. i Neuhaus, N. (2017). Andrology of male-to-female transsexuals: Influence of cross-sex hormone therapy on testicular function. *Andrology*, 5(5), 873–880. <https://doi.org/10.1111/andr.12405>.
- Schneider, F., Neuhaus, N., Wistuba, J., Zitzmann, M., Heß, J., Mahler, D. i Kliesch, S. (2015). Testicular functions and clinical characterization of patients with gender dysphoria (GD) undergoing sex reassignment surgery (SRS). *Journal of Sexual Medicine*, 12(11), 2190–2200. <https://doi.org/10.1111/jsm.13022>.
- Schubert, F. D. i Carey, J. M. (2020). Data unclear on pregnancy risk in transmasculine individuals on testosterone. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 222(4), 393–394. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2019.12.014>.
- Schützmann, K., Brinkmann, L., Schacht, M. i Richter-Appelt, H. (2007). Psychological distress, self-harming behavior, and suicidal tendencies in adults with disorders of sex development. *Archives of Sexual Behavior*, 38(1), 16–33. <https://doi.org/10.1007/s10508-007-9241-9>.
- Schwartz, A. R., Russell, K. i Gray, B. A. (2019). Approaches to vaginal bleeding and contraceptive counseling in transgender and gender nonbinary patients. *Obstetrics and Gynecology*, 134(1), 81–90. <https://doi.org/10.1097/aog.00000000000003308>.
- Schweizer, K., Brunner, F., Gedrose, B., Handford, C. i Richter-Appelt, H. (2016). Coping with diverse sex development: Treatment experiences and psychosocial support during childhood and adolescence and adult well-being. *Journal of Pediatric Psychology*, 42(5), 504–519. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsw058>.
- Scott, S. (2013). “One is not born, but becomes a woman”: A fourteenth amendment argument in support of housing male-to-female transgender inmates in female facilities. *University of Pennsylvania Journal of Constitutional Law*, 15(4), 1259–1297. <https://scholarship.law.upenn.edu/jcl/vol15/iss4/6>.
- Seal, L. (2017). Adult endocrinology. U: C.

- Richards, W. P. Bouman i M.-J. Barker (ur.), *Genderqueer and non-binary genders*, 183–223. Palgrave MacMillan.
- Seal, L. J., Franklin, S., Richards, C., Shishkareva, A., Sinclair, C. i Barrett, J. (2012). Predictive markers for mastectomy and a comparison of side effect profiles in trans women taking various hormonal regimens. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 97(12), 4422–4428. <https://doi.org/10.1210/jc.2012-2030>.
- Seelman, K. L. (2016). Transgender adults' access to college bathrooms and housing and the relationship to suicidality. *Journal of Homosexuality*, 63(10), 1378–1399. <https://doi.org/10.1080/00918369.2016.1157998>.
- Seelman, K. L., Colón-Díaz, M. J., LeCroix, R. H., Xavier-Brier, M. i Kattari, L. (2017). Transgender non-inclusive healthcare and delaying care because of fear: Connections to general health and mental health among transgender adults. *Transgender Health*, 2(1), 17–28. <https://doi.org/10.1089/trgh.2016.0024>.
- Segev-Becker, A., Israeli, G., Elkon-Tamir, E., Perl, L., Sekler, O., Amir, H., Interator, H., Dayan, S. C., Chorna, E., Weintrob, N. i Oren, A. (2020). Children and adolescents with gender dysphoria in Israel: Increasing referral and fertility preservation rates. *Endocrine Practice*, 26(4), 423–428. <https://doi.org/10.4158/EP-2019-0418>.
- Sequeira, G. M., Ray, K. N., Miller, E. i Coulter, R. W. S. (2020). Transgender youth's disclosure of gender identity to providers outside of specialized gender centers. *Journal of Adolescent Health*, 66(6), 691–698. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2019.12.010>.
- Serafin, J., Smith, G. B. i Keltz, T. (2013). Lesbian, gay, bisexual, and transgender (LGBT) elders in nursing homes: It's time to clean out the closet. *Geriatric Nursing*, 34(1), 81–83.
- Sermondade, N., Benaloun, E., Berthaut, I., Moreau, E., Prades, M., Béranger, A., Chabbert-Buffet, N., Johnson, N., Lévy, R. i Dupont, C. (2021). Reproductive functions and fertility preservation in transgender women: A French case series. *Reproductive BioMedicine Online*, 43(2), 339–345. <https://doi.org/10.1016/j.rbmo.2021.04.016>.
- Sevelius, J. i Jenness, V. (2017). Challenges and opportunities for gender-affirming healthcare for transgender women in prison. *International Journal of Prisoner Health*, 13(1), 32–40. <https://doi.org/10.1108/ijph-08-2016-0046>.
- Sevelius, J. M., Chakravarty, D., Dilworth, S. E., Rebchook, G. i Neilands, T. B. (2020). Gender affirmation through correct pronoun usage: Development and validation of the transgender women's importance of pronouns (TW-IP) scale. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(24), 9525. <https://doi.org/10.3390/ijerph17249525>.
- Sevelius, J. M., Deutsch, M. B. i Grant, R. (2016). The future of PrEP among transgender women: The critical role of gender affirmation in research and clinical practices. *Journal of the International AIDS Society*, 19(7S6), 21105. <https://doi.org/10.7448/IAS.19.7.21105>.
- Seyed-Foroortan, K., Karimi, H. i Seyed-Foroortan, N. S. (2018). Autologous fibroblast-seeded amnion for reconstruction of neo-vagina in male-to-female reassignment surgery. *Aesthetic Plastic Surgery*, 42(2), 491–497. <https://doi.org/10.1007/s00266-018-1088-z>.
- Shen, J. K., Seebacher, N. A. i Morrison, S. D. (2019). Global interest in gender affirmation surgery: A Google trends analysis. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 143(1), 254e–256e. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000005160>.
- Shepherd, S. M. (2018). Cultural Awareness training for health professionals may have unintended consequences. *The British Medical Journal Opinion*. <https://blogs.bmj.com/bmj/2018/01/22/stephane-m-shepherd-cultural-awarenesstraining>.
- Shepherd, S. M. (2019). Cultural awareness workshops: limitations and practical consequences. *BMC Medical Education*, 19(1), 1–10. <https://doi.org/10.1186/s12909-018-1450-5>.
- Shepherd, S. M. (2022). Introducing an integrated model of cross-cultural assessment. *Australasian Psychiatry*. <https://doi.org/10.1177/10398562211068373>.
- Sheppard, M. i Mayo, J. B. Jr. (2013). The social construction of gender and sexuality: Learning from two spirit traditions. *The Social Studies*, 104(6), 259–270. <https://doi.org/10.1080/00377996.2013.788472>.
- Sherrard, J., Wilson, J., Donders, G., Mendling,

- W. i Jensen, J. S. (2018). 2018 European (IUSTI/WHO) International Union against sexually transmitted infections (IUSTI) World Health Organisation (WHO) guideline on the management of vaginal discharge. *International Journal of STD and AIDS*, 29(13), 1258–1272. <https://doi.org/10.1177/0956462418785451>.
- Shieh, E., Marzinke, M. A., Fuchs, E. J., Hamlin, A., Bakshi, R., Aung, W., Breakey, J., Poteat, T., Brown, T., Bumpus, N. N. i Hendrix, C. W. (2019). Transgender women on oral HIV pre-exposure prophylaxis have significantly lower tenofovir and emtricitabine concentrations when also taking oestrogen when compared to cisgender men. *Journal of the International AIDS Society*, 22:e25405. <https://doi.org/10.1002/jia2.25405>.
- Shields, J. P., Cohen, R., Glassman, J. R., Whitaker, K., Franks, H. i Bertolini, I. (2013). Estimating population size and demographic characteristics of lesbian, gay, bisexual, and transgender youth in middle school. *Journal of Adolescent Health*, 52(2), 248–250. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2012.06.016>.
- Shpherd, J. C., Berke, D. i Livingston, N. A. (2019). Trauma recovery in the transgender and gender diverse community: extensions of the minority stress model for treatment planning. *Cognitive and Behavioral Practice*, 26(4), 629–646. <https://doi.org/10.1016/j.cbpra.2019.06.001>.
- Shires, D. A. i Jaffee, K. D. (2016). Structural discrimination is associated with smoking status among a national sample of transgender individuals. *Nicotine & Tobacco Research*, 18(6), 1502–1508. <https://doi.org/10.1093/ntr/ntv221>.
- Shires, D. A., Stroumsa, D., Jaffee, K. D. i Woodford, M. R. (2017). Primary care providers' willingness to continue gender-affirming hormone therapy for transgender patients. *Family Practice*, 35(5), 576–581. <https://doi.org/10.1093/fampra/cmz119>.
- Shonkoff, J. P., Garner, A. S., Siegel, B. S., Dobbins, M. I., Earls, M. F., Garner, A. S., McGuinn, L., Pascoe, J. i Wood, D. L. (2011). The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatrics*, 129(1), e232–e246. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-2663>.
- Shnorhavorian, M., Kroon, L., Jeffries, H. i Johnson, R. (2012). Creating a standardized process to offer the standard of care: continuous process improvement methodology is associated with increased rates of sperm cryopreservation among adolescent and young adult males with cancer. *Journal of Pediatric and Hematology/Oncology*, 34 (8), e315–319. <https://doi.org/10.1097/MPH.0b013e3182678e3a>.
- Shumer, D. E. i Tishelman, A. C. (2015). The role of assent in the treatment of transgender adolescents. *International Journal of Transgenderism*, 16(2), 97–102. <https://doi.org/10.1080/15532739.2015.1075929>.
- Shumer, D. E., Nokoff, N. J. i Spack, N. P. (2016). Advances in the care of transgender children and adolescents. *Advances in Pediatrics*, 63(1), 79–102. <https://doi.org/10.1016/j.yapd.2016.04.018>.
- Siboni, L., Rucco, D., Prunas, A. i Anzani, A. (2022). “We faced every change together”. Couple's intimacy and sexuality experiences from the perspectives of transgender and non-binary individuals' partners. *Journal of Sex & Marital Therapy*, 48(1), 23–46. <https://doi.org/10.1080/0092623x.2021.1957733>.
- Sigurjonsson, H., Mollermark, C., Rinder, J., Farnebo, F. i Lundgren, T. K. (2017). Long-term sensitivity and patient-reported functionality of the neoclitoris after gender reassignment surgery. *Journal of Sexual Medicine*, 14(2), 269–273. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.12.003>.
- Silverberg, M. J., Nash, R., Becerra-Culqui, T. A., Cromwell, L., Getahun, D., Hunkeler, E. i Goodman, M. (2017). Cohort study of cancer risk among insured transgender people. *Annals of Epidemiology*, 27(8), 499–501. <https://doi.org/10.1016/j.annepidem.2017.07.007>.
- Siminoff, L. i Sandberg, D. (2015). Promoting shared decision making in disorders of sex development (DSD): Decision aids and support tools. *Hormone and Metabolic Research*, 47(05), 335–339. <https://doi.org/10.1055/s-0035-1545302>.
- Simon, D., Capitán, L., Bailón, C., Bellinga, R. J., Gutiérrez Santamaría, J., Tenório, T., Sánchez-García, A. i Capitán-Cañadas, F. (2022). Facial gender confirmation surgery: The lower jaw. Description of surgical techniques and presentation of results. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 149(4), 755e–766e. <https://doi.org/10.1097/>

- [prs.0000000000008969](https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.07.019).
- Simons, L., Schrage, S. M., Clark, L. F., Belzer, M. i Olson, J. (2013). Parental support and mental health among transgender adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 53(6), 791–793. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2013.07.019>.
- Simonsen, R. K., Giraldi, A., Kristensen, E. i Hald, G. M. (2016). Long-term follow-up of individuals undergoing sex reassignment surgery: Psychiatric morbidity and mortality. *Nordic Journal of Psychiatry*, 70(4), 241–247. <https://doi.org/10.3109/08039488.2015.1081405>.
- Simopoulos, E. F. i Khin Khin, E. (2014). Fundamental principles inherent in the comprehensive care of transgender inmates. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 42(1), 26–36. <http://jaapl.org/content/42/1/26>.
- Singh, D., Bradley, S. J. i Zucker, K. J. (2021). A follow-up study of boys with gender identity disorder. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 632784. <https://doi.org/10.3389/fp-syt.2021.632784>.
- Singh-Ospina, N., Maraka, S., Rodriguez-Gutierrez, R., Davidge-Pitts, C., Nippoldt, T. B., Prokop, L. J. i Murad, M. H. (2017). Effect of sex steroids on the bone health of transgender individuals: A systematic review and meta-analysis. *Journal Clinical Endocrinology and Metabolism*, 102(11), 3904–3913. <https://doi.org/10.1210/jc.2017-01642>.
- Smith, A. J., Hallum-Montes, R., Nevin, K., Zenker, R., Sutherland, B., Reagor, S. i Brennan, J. M. (2018). Determinants of transgender individuals' well-being, mental health, and suicidality in a rural state. *Journal of Rural Mental Health*, 42(2), 116. <https://doi.org/10.1037/rmh0000089>.
- Smith, P. (2006). The effects of solitary confinement on prison inmates: A brief history and review of the literature. *Crime and Justice*, 34(1), 441–528. <https://doi.org/10.1086/500626>.
- Smith, N. L., Blondon, M., Wiggins, K. L., Harrington, L.B., van Hylckama Vlieg, A., Floyd, J. S., Hwang, M., Bis, J. C., McKnight, B., Rice, K.M, Lumley, T., Rosendaal, F. R., Heckbert, S.R. i Psaty, B. M. (2014). Lower risk of cardiovascular events in postmenopausal women taking oral estradiol compared with oral conjugated equine estrogens. *JAMA Internal Medicine*, 174(1), 25–31. <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2013.11074>.
- Smith, Y. L., van Goozen, S. H. i Cohen-Kettenis, P. T. (2001). Adolescents with gender identity disorder who were accepted or rejected for sex reassignment surgery: A prospective follow-up study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 40(4), 472–481. <https://doi.org/10.1097/00004583-200104000-00017>.
- Smith, Y. L., Van Goozen, S. H., Kuiper, A. J. i Cohen-Kettenis, P. T. (2005). Sex reassignment: Outcomes and predictors of treatment for adolescent and adult transsexuals. *Psychological Medicine*, 35(1), 89–99. <https://doi.org/10.1017/s0033291704002776>.
- Snowden, J. M., Guise, J. i Kzhimannil, K. B. (2018). Promoting inclusive and person-centered care: Starting with birth. *Birth*, 45, 232–235. <https://doi.org/10.1111/birt.12351>.
- Söderpalm, E., Larsson, A. i Almquist, S. A. (2004). Evaluation of a consecutive group of transsexual individuals referred for vocal intervention in the west of Sweden. *Logopedics, Phoniatrics, Vocology*, 29(1), 18–30. <https://doi.org/10.1080/14015430310021618>.
- Södersten, M., Nygren, U., Hertegård, S. i Dhejne, C. (2015). Interdisciplinary program in Sweden related to transgender voice. *Perspectives on Voice and Voice Disorders*, 25(2), 87–97. <https://doi.org/10.1044/vvd25.2.87>.
- Sofer, Y., Yaish, I., Yaron, M., Bach, M. Y., Stern, N. i Greenman, Y. (2020). Differential endocrine and metabolic effects of testosterone suppressive agents in transgender women. *Endocrine Practice*, 26(8), 883–890. <https://doi.org/10.4158/EP-2020-0032>.
- Song, T. E. i Jiang, N. (2017). Transgender phonosurgery: A systematic review and meta-analysis. *Otolaryngology — Head and Neck Surgery*, 156(5), 803–808. <https://doi.org/10.1177/0194599817697050>.
- Sonnenblick, E. B., Shah, A. D., Goldstein, Z. i Reisman, T. (2018). Breast imaging of transgender individuals: A review. *Current Radiology Reports*, 6(1), 1. <https://doi.org/10.1007/s40134-018-0260-1>.
- Sood, R., Chen, D., Muldoon, A. L., Chen, L., Kwasny, M. J., Simons, L. K., Gangopadhyay,

- N., Corcoran, J. F. i Jordan, S. W. (2021). Association of chest dysphoria with anxiety and depression in transmasculine and nonbinary adolescents seeking gender-affirming care. *Journal of Adolescent Health*, 68(6), 1135–1141. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2021.02.024>.
- Sorbara, J. C., Chiniara, L. N., Thompson, S. i Palmert, M. R. (2020). Mental health and timing of gender-affirming care. *Pediatrics*, 146(4), e20193600. <https://doi.org/10.1542/peds.2019-3600>.
- Spack, N. P., Edwards-Leeper, L., Feldman, H. A., Leibowitz, S., Mandel, F., Diamond, D. A. i Vance, S. R. (2012). Children and adolescents with gender identity disorder referred to a pediatric medical center. *Pediatrics*, 129(3), 418–425. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-0907>.
- Spanos, C., Bretherton, I., Zajac, J. D. i Cheung, A. S. (2020). Effects of gender-affirming hormone therapy on insulin resistance and body composition in transgender individuals: A systematic review. *World Journal of Diabetes*, 11(3), 66–77. <https://doi.org/10.4239/wjd.v11.i3.66>.
- Spanos, C., Grace, J. A., Leemaqz, S. Y., Brownhill, A., Cundill, P., Locke, P., Wong, P., Zajac, J. D. i Cheung, A. S. (2021). The informed consent model of care for accessing gender-affirming hormone therapy is associated with high patient satisfaction. *Journal of Sexual Medicine*, 18(1), 201–208. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2020.20.020>.
- Spatz, E. S., Krumholz, H. M. i Moulton, B. W. (2016). The new era of informed consent: Getting to a reasonable patient standard through shared decision-making. *The Journal of the American Medical Association*, 315(19), 2063–2064. <https://doi.org/10.1001/jama.2016.3070>.
- Speiser, P. W., Arlt, W., Auchus, R. J., Baskin, L. S., Conway, G. S., Merke, D. P., Meyer-Bahlburg, H. F. L., Miller, W. L., Murad, M. H., Oberfield, S. E. i White, P. C. (2018). Congenital adrenal hyperplasia due to steroid 21-hydroxylase deficiency: An Endocrine Society* Clinical Practice Guideline. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 103(11), 4043–4088. <https://doi.org/10.1210/jc.2018-01865>.
- Spencer, K. G., Berg, D. R., Bradford, N. J., Vencill, J. A., Tellawi, G. i Rider, G. N. (2021). The gender-affirmative life span approach: A developmental model for clinical work with transgender and gender-diverse children, adolescents, and adults. *Psychotherapy*, 58(1), 37–49. <https://doi.org/10.1037/pst0000363>.
- Spivey, L. A. i Edwards-Leeper, L. (2019). Future directions in affirmative psychological interventions with transgender children and adolescents. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 48, 343–356. <https://doi.org/10.1080/15374416.2018.1534207>.
- Spizzirri, G., Eufrásio, R., Lima, M. C. P., de Carvalho Nunes, H. R., Kreukels, B. P., Steensma, T. D. i Abdo, C. H. N. (2021). Proportion of people identified as transgender and non-binary gender in Brazil. *Scientific Reports*, 11(1), 2240. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-81411-4>.
- Sprager, L. i O. N. Martinez, Jr. (2015). Beyond translation: Promoting a new national standard for equity in health materials translated from English. *NAM Perspectives*. <https://doi.org/10.31478/201509b>.
- Spruill, T. M. (2010). Chronic psychosocial stress and hypertension. *Current Hypertension Reports*, 12(1), 10–16. <https://doi.org/10.1007/s11906-009-0084-8>.
- Srinath, S., Jacob, P., Sharma, E. i Gautam, A. (2019). Clinical practice guidelines for assessment of children and adolescents. *Indian Journal of Psychiatry*, 61(Suppl. 2), 158–175. https://doi.org/10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_580_18.
- Staples, J. M., Bird, E. R., Gregg, J. J. i George, W. (2020). Improving the gender-affirmation process for transgender and gender-nonconforming individuals: Associations among time since transition began, body satisfaction, and sexual distress. *The Journal of Sex Research*, 57(3), 375–383. <https://doi.org/10.1080/00224499.2019.1617829>.
- Stark, T., Shoag, J. E. i Poppas, D. P. (2019). Eliminating early surgery for disorders of sex development: Risking adverse outcomes in 46, XX CAH. *Journal of Urology*, 201(5), 871–873. <https://doi.org/10.1097/ju.000000000000023>.
- Statistics Canada. (2022). Census of population Canada. <https://www150.statcan.gc.ca/n1/daily-quotidien/220427/dq220427b-eng>.

- [htm](#).
- Steensma, T. D., Biemond, R., de Boer, F. i Cohen-Kettenis, P. T. (2011). Desisting and persisting gender dysphoria after childhood: A qualitative follow-up study. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 16(4), 499–516. <https://doi.org/10.1177/1359104510378303>.
- Steensma, T. D. i Cohen-Kettenis, P. T. (2011). Gender transitioning before puberty? *Archives of Sexual Behavior*, 40(4), 649–650. <https://doi.org/10.1007/s10508-011-9752-2>.
- Steensma, T. D., Cohen-Kettenis, P. T. i Zucker, K. J. (2018). Evidence for a change in the sex ratio of children referred for gender dysphoria: Data from the center of expertise on gender dysphoria in Amsterdam (1988–2016). *Journal of Sex & Marital Therapy*, 44(7), 713–715. <https://doi.org/10.1080/0092623X.2018.1437580>.
- Steensma, T. D., Kreukels, B. P., de Vries, A. L. i Cohen-Kettenis, P. T. (2013). Gender identity development in adolescence. *Hormones and Behavior*, 64, 288–297. <https://doi.org/10.1016/j.yhbeh.2013.02.020>.
- Steensma, T. D., McGuire, J. K., Kreukels, B. P., Beekman, A. J. i Cohen-Kettenis, P. T. (2013). Factors associated with desistence and persistence of childhood gender dysphoria: A quantitative follow-up study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 52(6), 582–590. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2013.03.016>.
- Steensma, T. D. i Wensing-Kruger, S. A. (2019). Gender dysphoria. U: T. H. Ollendick, S. W. White i B. A. White (ur.), *The Oxford handbook of clinical child and adolescent psychology*. Oxford Library of Psychology.
- Steensma, T. D., Zucker, K. J., Kreukels, B. P. C., VanderLaan, D. P., Wood, H., Fuentes, A. i Cohen-Kettenis, P. T. (2013). Behavioral and emotional problems on the teacher's report form: A cross-national, cross-clinic comparative analysis of gender dysphoric children and adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 42(4), 635–647. <https://doi.org/10.1007/s10802-013-9804-2>.
- Stein, G. L. (2020) Experiences of lesbian, gay, bisexual, and transgender patients and families in hospice and palliative care: Perspectives of the palliative care team. *Journal of Palliative Medicine*, 23(6), 817–824. <https://doi.org/10.1089/jpm.2019.0542>.
- Steinberg, L. (2009). Should the science of adolescent brain development inform public policy? *American Psychologist*, 64(8), 739–750. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.64.8.739>.
- Stephenson, R., Riley, E., Rogers, E., Suarez, N., Metheny, N., Senda, J., Saylor, K. M. i Bauermeister, J. A. (2017). The sexual health of transgender men: A scoping review. *The Journal of Sex Research*, 54(4-5), 424–445. <https://doi.org/10.1080/00224499.2016.1271863>.
- Sterling, J. i Garcia, M. M. (2020a). Cancer screening in the transgender population: A review of current guidelines, best practices, and a proposed care model. *Translational Andrological Urology*, 9(6), 2771–2785. <https://doi.org/10.21037/tau-20-954>.
- Sterling, J. i Garcia, M. M. (2020b). Fertility preservation options for transgender individuals. *Translational Andrological Urology*, 9(Suppl. 2), S215–S226. <https://doi.org/10.21037/tau.2019.09.28>.
- Stohr, M. K. (2015). The Hundred Years' war: The etiology and status of assaults on transgender women in men's prisons. *Women & Criminal Justice*, 25(1-2), 120–129. <https://doi.org/10.1080/08974454.2015.1026154>.
- Stojanovic, B., Bizic, M., Bencic, M., Kojovic, V., Majstorovic, M., Jevtovic, M., Stanojevic, D. i Djordjevic, M. L. (2017). One-stage gender-confirmation surgery as a viable surgical procedure for female-to-male transsexuals. *Translational Andrological Urology*, 14(5), 741–746. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.03.256>.
- Stonewall. (2018). LGBT in Britain: Work report. https://www.stonewall.org.uk/system/files/lgbt_in_britain_work_report.pdf.
- Strang, J. F., Jarin, J., Call, D., Clark, B., Wallace, G. L., Anthony, L. G., Kenworthy, L. i Gomez-Lobo, V. (2018). Transgender Youth Fertility Attitudes Questionnaire: Measure development in non-autistic and autistic transgender youth and their parents. *Journal of Adolescent Health*, 62(2), 128–135. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2017.07.022>.
- Strang, J. F., Meagher, H., Kenworthy, L., de Vries, A. L., Menvielle, E., Leibowitz, S., Janssen, A., Cohen-Kettenis, P., Shumer, D., Edwards-Leeper, L., Pleak, R., Spack, N., Karasic, D., Schreier, H., Balleur, A., Tishelman, A., Ehrensaft, D., Rodnan, L.,

- Kuschner, E. (...) Caretto, A., Lewis, H. i Anthony, L. (2018). Initial clinical guidelines for co-occurring Autism Spectrum Disorder and Gender Dysphoria or Incongruence in adolescents. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 47(1), 105–115. <https://doi.org/10.1080/15374416.2016.1228462>.
- Strang, J. F., Powers, M. D., Knauss, M., Sibarium, E., Leibowitz, S. F., Kenworthy, L., Sadikova, E., Wyss, S., Willing, L., Caplan, R., Pervez, N., Nowak, J., Gohari, D., Gomez-Lobo, V., Call, D. i Anthony, L. G. (2018). “They thought it was an obsession”: Trajectories and perspectives of autistic transgender and gender-diverse adolescents. *Journal of Autism Developmental Disorders*, 48(12), 4039–4055. <https://doi.org/10.1007/s10803-018-3723-6>.
- Strang, J. F., Knauss, M., van der Miesen, A., McGuire, J. K., Kenworthy, L., Caplan, R., Freeman, A., Sadikova, E., Zaks, Z., Pervez, N., Balleur, A., Rowlands, D. W., Sibarium, E., Willing, L., McCool, M. A., Ehrbar, R. D., Wyss, S. E., Wimms, H., Tobing, J. i Thomas, J. (2021). A clinical program for transgender and gender-diverse neurodiverse/autistic adolescents developed through community-based participatory design. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 50(6), 730–745. <https://doi.org/10.1080/15374416.2020.1731817>.
- Strauss, P., Cook, A., Winter, S., Watson, V., Wright Toussaint, D. i Lin, A. (2017). Trans Pathways: the mental health experiences and care pathways of trans young people. Summary of results. Telethon Kids Institute. <https://www.telethonkids.org.au/globalassets/media/documents/brain-behaviour/trans-pathwayreport-web.pdf>.
- Streed, C. G., Beach, L. B., Caceres, B. A., Dowshen, N. L., Moreau, K. L., Mukherjee, M., Poteat, T., Radix, A., Reisner, S. L. i Singh, V. (2021). Assessing and addressing cardiovascular health in people who are transgender and gender diverse: A scientific statement from the American Heart Association. *Circulation*, 144(6). <https://doi.org/10.1161/CIR.0000000000001003>.
- Stroumsa, D. i Wu, J. P. (2018). Welcoming transgender and nonbinary patients: Expanding the language of “women’s health”. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 219(6), 585.e581–585.e585. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2018.09.018>.
- Stübler, M. L. i Becker-Hebly, I. (2019). [Sexual experiences and sexual orientation among transgender adolescents]. *Zeitschrift für Sexualforschung*, 32(01), 5–16. <https://doi.org/10.1055/a-0838-8965>.
- Stutterheim, S. E., van Dijk, M., Wang, H. i Jonas, K. J. (2021) The worldwide burden of HIV in transgender individuals: An updated systematic review and meta-analysis. *PLoS One*, 16(12): e0260063. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260063>.
- Subramanian, T., Chakrapani, V., Selvaraj, V., Noronha, E., Narang, A. i Mehendale, S. (2016). Mapping and size estimation of hijras and other trans women in 17 states of India: First level findings. *International Journal of Health Sciences and Research*, 6(4), 345–353. https://www.ijhsr.org/IJHSR_Vol.6_Issue.4_April2016/48.pdf.
- Substance Abuse and Mental Health Services Administration. (2015). Ending conversion therapy: Supporting and affirming LGBTQ youth. HHS Publications.
- Suchak, T., Hussey, J., Takhar, M. i Bellringer, J. (2015). Postoperative trans women in sexual health clinics: Managing common problems after vaginoplasty. *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care*, 41(4), 245–247. <https://doi.org/10.1136/jfprhc-2014-101091>.
- Suen, Y. T., Chan, R. C. H. i Wong, E. M. Y. (2018). Mental health of transgender people in Hong Kong: A community-driven, large-scale quantitative study documenting demographics and correlates of quality of life and suicidality. *Journal of Homosexuality*, 65(8), 1093–1113. <https://doi.org/10.1080/00918369.2017.1368772>.
- Sundstrom and Fields v. Frank USDC D WI, Case No. 06-C-112, 2011.
- Taliaferro, L. A., McMorris, B. J., Rider, G. N. i Eisenberg, M. E. (2019). Risk and protective factors for self-harm in a population-based sample of transgender youth. *Archives of Suicide Research*, 23(2), 203–221. <https://doi.org/10.1080/13811118.2018.1430639>.
- Tamar-Mattis, S., Gamarel, K. E., Kantor, A., Baratz, A., Tamar-Mattis, A. i Operario, D. (2018). Identifying and counting individuals with differences of sex development

- conditions in population health research. *LGBT Health*, 5(5), 320–324. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2017.0180>.
- Tan, K. K. H., Treharne, G. J., Ellis, S. J., Schmidt, J. M. i Veale, J. F. (2021). Enacted stigma experiences and protective factors are strongly associated with mental health outcomes of transgender people in Aotearoa/New Zealand. *International Journal of Transgender Health*, 22(3), 269–280. <https://doi.org/10.1080/15532739.2020.1819504>.
- Tangpricha, V. i den Heijer, M. (2017). Oestrogen and anti-androgen therapy for transgender women. *Lancet Diabetes & Endocrinology*, 5(4), 291–300. [https://doi.org/10.1016/S2213-8587\(16\)30319-9](https://doi.org/10.1016/S2213-8587(16)30319-9).
- Tatum, A. K., Catalpa, J., Bradford, N. J., Kovic, A. i Berg, D. R. (2020). Examining identity development and transition differences among binary transgender and genderqueer nonbinary (GQNB) individuals. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 7(4), 379–385. <https://doi.org/10.1037/sgd0000377>.
- Taub, R. L., Ellis, S. A., Neal-Perry, G., Magaret, A. S., Prager, S. W. i Micks, E. A. (2020). The effect of testosterone on ovulatory function in transmasculine individuals. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 223(2), 229–e1. <https://doi.org/10.1016/j.ajog.2020.01.059>.
- Tavakkoli Tabassi, K., Djavan, B., Hosseini, J., Ghoreifi, A., Ershadi, M. i Hosseini, E. (2015). Fold-back perineoscrotal flap plus penile inversion vaginoplasty for male-to-female gender reassignment surgery in circumcised subjects. *European Journal of Plastic Surgery*, 38(1), 43–48. <https://doi.org/10.1007/s00238-014-1038-1>.
- Taylor, A. K., Condry, H., and Cahill, D. (2018). Implementation of teaching on LGBT health care. *Clinical Teacher*, 15(2), 141–144. <https://doi.org/10.1111/tct.12647>.
- Taylor, J., Zalewska, A., Gates, J. J. i Millon, G. (2019). An exploration of the lived experiences of non-binary individuals who have presented at a gender identity clinic in the United Kingdom. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 195–204. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1445056>.
- Telfer, M. M., Tollit, M. A., Pace, C. C. i Pang, K. C. (2018). Australian standards of care and treatment guidelines for transgender and gender diverse children and adolescents. *Medical Journal of Australia*, 209(3), 132–136. <https://doi.org/10.5694/mja17.01044>.
- Telfer, M. M., Tollit, M. A., Pace, C. C. i Pang, K. C. (2020). Australian standards of care and treatment guidelines for trans and gender diverse children and adolescents, Version 1.3. The Royal Children's Hospital. <https://www.rch.org.au/uploaded-Files/Main/Content/adolescent-medicine/australian-standards-of-care-and-treatment-guidelines-for-trans-and-gender-diverse-children-and-adolescents.pdf>.
- Temple Newhook, J., Pyne, J., Winters, K., Feder, S., Holmes, C., Tosh, J., Sinnott, M.-L., Jamieson, A. i Pickett, S. (2018). A critical commentary on follow-up studies and “dististance” theories about transgender and gender-nonconforming children. *International Journal of Transgenderism*, 19(2), 212–224. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1456390>.
- Ter Wengel, P. V., Martin, E., Gooren, L., Den Heijer, M. i Peerdeman, S. M. (2016). Meningiomas in three male-to-female transgender subjects using oestrogens/progestogens and review of the literature. *Andrologia*, 48(10), 1130–1137. <https://doi.org/10.1111/and.12550>.
- Testa, R. J., Michaels, M. S., Bliss, W., Rogers, M. L., Balsam, K. F., I Joiner, T. (2017). Suicidal ideation in transgender people: Gender minority stress and interpersonal theory factors. *Journal of Abnormal Psychology*, 126(1), 125–136. <https://doi.org/10.1037/abn0000234>.
- Testa, R. J., Sciacca, L. M., Wang, F., Hendricks, M. L., Goldblum, P., Bradford, J. i Bongar, B. (2012). Effects of violence on transgender people. *Professional Psychology: Research and Practice*, 43(5), 452. <https://doi.org/10.1037/a0029604>.
- TGEU. (2017). Overdiagnosed but underserved. *Trans healthcare in Georgia, Poland, Serbia, Spain, and Sweden: Trans health survey*. Transgender Europe. <https://tgeu.org/healthcare/>.
- TGEU. (2021). *Trans rights map 2021*. Transgender Europe. <https://transrightsmap.tgeu.org/home/>.
- Thalaivirithan, B. M., Sethu, M., Ramachandran,

- D. K., Kandasamy, M. i Janardhanam, J. (2018). Application of embryonic equivalents in male-to-female sex reassignment surgery. *India Journal of Plastic Surgery*, 51(2), 155–166. https://doi.org/10.4103/ijps.IJPS_62_18.
- The Institute of Medicine. (2011). The health of lesbian, gay, bisexual, and transgender people: Building a foundation for better understanding. <http://www.nationalacademies.org/hmd/Reports/2011/The-Health-of-Lesbian-Gay-Bisexual-and-Transgender-People.aspx>.
- The Joint Commission. (2011). Advancing effective communication, cultural competence, and patient- and family-centered care for the lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) community [Field Guide]. https://www.jointcommission.org/assets/1/18/LGBTFieldGuide_WEB_LINKED_VER.pdf.
- The Yogyakarta Principles. (2017). The Yogyakarta Principles Plus 10: Additional principles and state obligations on the application of international human rights law in relation to sexual orientation, gender identity, gender expression, and sex characteristics to complement the Yogyakarta Principles. http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2017/11/A5_yogyakartaWEB-2.pdf.
- Therell, B. L. (2001). Newborn screening for congenital adrenal hyperplasia. *Endocrinology and Metabolism Clinics of North America*, 30(1), 15–30. [https://doi.org/10.1016/s0889-8529\(08\)70017-3](https://doi.org/10.1016/s0889-8529(08)70017-3).
- Theron, L. i Collier, K. L. (2013). Experiences of female partners of masculine-identifying trans persons. *Culture, Health & Sexuality*, 15, 62–75. <https://doi.org/10.1080/13691058.2013.788214>.
- Thomas, J. P. i Macmillan, C. (2013). Feminization laryngoplasty: Assessment of surgical pitch elevation. *European Archives of Oto-Rhino-Laryngology*, 270(10), 2695–2700. <https://doi.org/10.1007/s00405-013-2511-3>.
- Thoreson, N., Marks, D. H., Peebles, J. K., King, D. S. i Dommasch, E. (2020) Health insurance coverage of permanent hair removal in transgender and gender-minority patients. *JAMA Dermatology*. 2156(5), 561–565. <https://doi.org/10.1001/jamadermatol.2020.0480>.
- Thorne, N., Witcomb, G. L., Nieder, T., Nixon, E., Yip, A. i Arcelus, J. (2019). A comparison of mental health symptomatology and levels of social support in young treatment seeking transgender individuals who identify as binary and non-binary *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 241–250. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1452660>.
- Thorne, N., Yip, A. K.-T., Bouman, W. P., Marshall, E. i Arcelus, J. (2019). The terminology of identities between, outside and beyond the gender binary — A systematic review. *The International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 138–154. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1640654>.
- Thurston, M. D. i Allan, S. (2018). Sexuality and sexual experiences during gender transition: A thematic synthesis. *Clinical Psychological Review*, 66, 39–50. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2017.11.008>.
- Thyen, U., Ittermann, T., Flessa, S., Muehlan, H., Birnbaum, W., Rapp, M., Marshall, L., Szarras-Capnik, M., Bouvattier, C., Kreukels, B. P. C., Nordenstroem, A., Roehle, R. i Koehler, B. (2018). Quality of health care in adolescents and adults with disorders/differences of sex development (DSD) in six European countries (dsd-LIFE). *BMC Health Services Research*, 18(1). <https://doi.org/10.1186/s12913-018-3342-0>.
- Thyen, U., Richter-Appelt, H., Wiesemann, C., Holterhus, P.-M. i Hiort, O. (2005). Deciding on gender in children with intersex conditions. *Treatments in Endocrinology*, 4(1), 1–8. <https://doi.org/10.2165/00024677-200504010-00001>.
- Timmermans, S., Yang, A., Gardner, M., Keegan, C. E., Yashar, B. M., Fechner, P. Y., Shnorhavorian, M., Vilain, E., Siminoff, L. A. i Sandberg, D. E. (2018). Does patient-centered care change genital surgery decisions? The strategic use of clinical uncertainty in disorders of sex development clinics. *Journal of Health and Social Behavior*, 59(4), 520–535. <https://doi.org/10.1177/0022146518802460>.
- Timmermans, S., Yang, A., Gardner, M., Keegan, C. E., Yashar, B. M., Fechner, P. Y., Shnorhavorian, M., Vilain, E., Siminoff, L. A. i Sandberg, D. E. (2019). Gender destinies: Assigning gender in disorders of sex development — Intersex clinics. *Sociology of Health & Illness*, 41(8), 1520–1534. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12974>.

- Tirapegui, F. I., Acar, Ö. i Kocjancic, E. (2020). Sexual function after gender-affirming genital reconstruction. *Current Sexual Health Reports*, 12(4), 411–420. <https://doi.org/10.1007/s11930-020-00294-0>.
- Tiryaki, S., Tekin, A., Yagmur, İ., Özen, S., Özbaran, B., Gökşen, D. (...) i Avanoğlu, A. (2018). Parental perception of terminology of disorders of sex development in Western Turkey. *Journal of Clinical Research in Pediatric Endocrinology*, 10(3), 216–222. <https://doi.org/10.4274/jcrpe.0007>.
- Tishelman, A. C., Shumer, D. E. i Nahata, L. (2017). Disorders of sex development: Pediatric psychology and the genital exam. *Journal of Pediatric Psychology*, 42(5), 530–543. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsw015>.
- Tishelman, A. C., Haney, P., Greenwald O'Brien, J. i Blaustein, M. E. (2010). A framework for school-based psychological evaluations: Utilizing a "trauma lens." *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 3(4), 279–302. <https://doi.org/10.1080/19361521.2010.523062>.
- Tishelman, A. C., Kaufman, R., Edwards-Leeper, L., Mandel, F. H., Shumer, D. E. i Spack, N. P. (2015). Serving transgender youth: Challenges, dilemmas, and clinical examples. *Professional Psychology: Research and Practice*, 46(1), 37–45. <https://doi.org/10.1037/a0037490>.
- Tishelman, A. C., Sutter, M. E., Chen, D., Sampson, A., Nahata, L., Kolbuck, V. D. i Quinn, G. P. (2019). Health care provider perceptions of fertility preservation barriers and challenges with transgender patients and families: Qualitative responses to an international survey. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 36(3), 579–588. <https://doi.org/10.1007/s10815-018-1395-y>.
- Tishelman, A. i Neumann-Mascis, A. (2018). Gender-related trauma. U: The gender affirmative model: An interdisciplinary approach to supporting transgender and gender-expansive children, 85–100. American Psychological Association.
- Tollemache, N., Shrewsbury, D. i Llewellyn, C. (2021). Que(e)rying undergraduate medical curricula: A cross-sectional online survey of lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer content inclusion in UK undergraduate medical education. *BMC Medical Education*, 21(1), 100. <https://doi.org/10.1186/s12909-021-02532-y>.
- Tollinche, L. E., Walters, C. B., Radix, A., Long, M., Galante, L., Goldstein, Z. G., Kapinos, Y. i Yeoh, C. (2018). The perioperative care of the transgender patient. *Anesthesia and Analgesia*, 127(2), 359–366. <https://doi.org/10.1213/ANE.0000000000003371>.
- Tollit, M. A., Feldman, D., McKie, G. i Telfer, M. M. (2018). Patient and parent experiences of care at a pediatric gender service. *Transgender Health*, 3(1), 251–256. <https://doi.org/10.1089/trgh.2018.0016>.
- Tollit, M. A., Pace, C. C., Telfer, M., Hoq, M., Bryson, J., Fulkoski, N., Cooper, C. i Pang, K. C. (2019). What are the health outcomes of trans and gender diverse young people in Australia? Study protocol for the Trans20 longitudinal cohort study. *BMJ Open*, 9(11), e032151. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2019-032151>.
- Tomson, A., McLachlan, C., Wattrus, C., Adams, K., Addinall, R., Bothma, R., Jankelowitz, L., Kotze, E., Luvuno, Z., Madlala, N., Matyila, S., Padavatan, A., Pillay, M., Rakumakoe, M. D., Tomson-Myburgh, M., Venter, W. D. F. i De Vries, E. (2021). Southern African HIV clinicians society gender-affirming healthcare guideline for South Africa. *Southern African Journal of HIV Medicine*, 22(1). <https://doi.org/10.4102/sajhivmed.v22i1.1299>.
- Toomey, R. B., Ryan, C., Diaz, R. M., Card, N. A. i Russell, S. T. (2010). Gender-nonconforming lesbian, gay, bisexual, and transgender youth: School victimization and young adult psychosocial adjustment. *Developmental Psychology*, 46(6), 1580–1589. <https://doi.org/10.1037/a0020705>.
- Toorians, A. W. F. T., Thomassen, M. C. L. G. D., Zweegman, S., Magdeleyns, E. J. P., Tans, G., Gooren, L. J. G. i Rosing, J. (2003). Venous thrombosis and changes of hemostatic variables during cross-sex hormone treatment in transsexual people. *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 88(12), 5723–5729. <https://doi.org/10.1210/jc.2003-030520>.
- Top, H. i Balta, S. (2017). Transsexual mastectomy: Selection of appropriate technique according to breast characteristics. *Balkan Medical Journal*, 34(2), 147–155. <https://doi.org/10.4274/balkanmedj.2016.0093>.

- Topolewska-Siedzik, E. i Ciecuch, J. (2018). Trajectories of identity formation modes and their personality context in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 47(4), 775–792. <https://doi.org/10.1007/s10964-018-0824-7>.
- Tordoff, D. M., Wanta, J. W., Collin, A., Stepney, C., Inwards-Breland, D. J. i Ahrens, K. (2022). Mental health outcomes in transgender and nonbinary youths receiving gender-affirming care. *JAMA Network Open*, 5(2), e220978. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2022.0978>.
- Tornello, S. L. i Bos, H. (2017). Parenting intentions among transgender individuals. *LGBT Health*, 4(2), 115–120. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2016.0153>.
- Tosun, N. L., Fieberg, A. M., Eberly, L. E., Harrison, K. A., Tipp, A. R., Allen, A. M. i Allen, S. S. (2019). Exogenous progesterone for smoking cessation in men and women: A pilot double-blind, placebo-controlled randomized clinical trial. *Addiction*, 114(10), 1800–1813. <https://doi.org/10.1111/add.14645>.
- TransCare. (2020). Bind, pack and tuck. <http://www.phsa.ca/transcarebc/care-support/transitioning/bind-pack-tuck-pad>.
- Travers, R., Bauer, G., Pyne, J., Bradley, K., Gale, L. i Papadimitriou, M. (2012). Impacts of strong parental support for trans youth: A report prepared for Children’s Aid Society of Toronto and Delisle Youth Services. Trans Pulse Project. <https://transpulseproject.ca/wp-content/uploads/2012/10/Impacts-of-Strong-Parental-Support-for-Trans-Youth-vFINAL.pdf>.
- Trevor Project. (2021). The mental health and well-being of LGBTQ Youth who are Intersex. <https://www.thetrevor-project.org/wp-content/uploads/2021/12/Intersex-Youth-Mental-Health-Report.pdf>.
- Trispiotis, I. i Purshouse, C. (2022). ‘Conversion therapy’ as a degrading treatment. *Oxford Journal of Legal Studies*, 42(1), 104–132. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqab024>.
- Trujillo, M. A., Perrin, P. B., Sutter, M., Tabaac, A. i Benotsch, E. G. (2017). The buffering role of social support on the associations among discrimination, mental health, and suicidality in a transgender sample. *International Journal of Transgenderism*, 18(1), 39–52. <https://doi.org/10.1080/15532739.2016.1247405>.
- Tschan, S., Honegger, F. i Storck, C. (2016). Cricothyroid joint anatomy as a predicting factor for success of cricoid-thyroid approximation in transwomen. *The Laryngoscope*, 126(6), 1380–1384. <https://doi.org/10.1002/lary.25518>.
- T’Sjoen, G., Arcelus, G., Gooren, L., Klink, D. T. i Tangpricha, V. (2019). Endocrinology of transgender medicine. *Endocrine Reviews*, 40(1), 97–117. <https://doi.org/10.1210/er.2018-00011>.
- T’Sjoen, G., Arcelus, J., De Vries, A. L. C., Fisher, A. D., Nieder, T. O., Özer, M. i Motmans, J. (2020). European Society for Sexual Medicine position statement “Assessment and hormonal management in adolescent and adult trans people, with attention for sexual function and satisfaction.” *The Journal of Sexual Medicine*, 17(4), 570–584. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2020.01.012>.
- T’Sjoen, G. G., Beguin, Y., Feyen, E., Rubens, R., Kaufman, J. M. i Gooren, L. (2005). Influence of exogenous oestrogen or (anti-) androgen administration on soluble transferrin receptor in human plasma. *Journal of Endocrinology*, 186(1), 61–67. <https://doi.org/10.1677/joe.1.06112>.
- Turban, J. L., Beckwith, N., Reisner, S. L. i Keuroghlian, A. S. (2020). Association between recalled exposure to gender identity conversion efforts and psychological distress and suicide attempts among transgender adults. *JAMA Psychiatry*, 77(1), 68–76. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2019.2285>.
- Turban, J. L., Carswell, J. i Keuroghlian, A. S. (2018). Understanding pediatric patients who discontinue gender-affirming hormonal interventions. *JAMA Pediatrics*, 172(10), 903–904. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2018.1817>.
- Turban, J. L., King, D., Carswell, J. M. i Keuroghlian, A. S. (2020). Pubertal suppression for transgender youth and risk of suicidal ideation. *Pediatrics*, e20191725. <https://doi.org/10.1542/peds.2019-1725>.
- Turban, J. L., King, D., Kobe, J., Reisner, S. L. i Keuroghlian, A. S. (2022). Access to gender-affirming hormones during adolescence and mental health outcomes among transgender

- adults. *PLoS One*, 17(1), e0261039. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261039>.
- Turban, J. L., King, D., Reisner, S. L. i Keuroghlian, A. S. (2019). Psychological attempts to change a person's gender identity from transgender to cisgender: Estimated prevalence across US States, 2015. *American Journal of Public Health* 109, 1452–1454. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2019.305237>.
- Turban, J. L., King, D., Li, J. J. i Keuroghlian, A. S. (2021). Timing of social transition for transgender and gender diverse youth, K-12 harassment, and adult mental health outcomes. *Journal of Adolescent Health*, 69(6), 991–998. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2021.06.001>.
- Turban, J. L., Loo, S. S., Almazan, A. N. i Keuroghlian, A. S. (2021). Factors leading to “detransition” among transgender and gender diverse people in the United States: A mixed-methods analysis. *LGBT Health*, 8(4), 273–280. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2020.0437>.
- Tuzun, Z., Başar, K. i Akgul, S. (2022). Social connectedness matters: Depression and anxiety in transgender youth during the COVID-19 pandemic. *The Journal of Sexual Medicine*, 19(4), 650–660. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2022.01.522>.
- Twist, J. i de Graaf, N. (2019). Gender diversity and non-binary presentations in young people attending the United Kingdom's national Gender Identity Development Service. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 24(2), 277–290. <https://doi.org/10.1177/1359104518804311>.
- UN Human Rights Council. (2020). Practices of so-called “conversion therapy”: Report of the Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity. https://doi.org/10.1163/2210-7975_HRD-9970-2016149.
- UNDP i APTN. (2017). Legal gender recognition: a multi-country legal and policy review in Asia. Asia-Pacific Transgender Network. <https://weareaptn.org/resource/legal-gender-recognition-a-multi-country-legal-and-policy-review-in-asia/>.
- UNDP i IRGT. (2016). Implementing comprehensive HIV and STI programmes with transgender people: Practical guidance for collaborative interventions. United Nations Development Programme. https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/TRANSIT_report_UNFPA.pdf.
- United Nations Population Fund. (2014). Reproductive rights are human rights: A handbook for national human rights institutions. <https://www.ohchr.org/documents/publications/nhrihandbook.pdf>.
- United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights. Retrieved from <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights>.
- United Nations. (2015). The United Nations standard minimum rules for the treatment of prisoners. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/GA-RESOLUTION/E_ebook.pdf.
- United States Department of Health and Human Services. (2013). Lesbian, gay, bisexual and transgender health. <https://www.healthypeople.gov/2020/topics-objectives/top-ic/lesbian-gay-bisexual-and-transgender-health>.
- Valashany, B. T. i Janghorbani, M. (2018). Quality of life of men and women with gender identity disorder. *Health and Quality of Life Outcomes*, 16(1), 167. <https://doi.org/10.1186/s12955-018-0995-7>.
- Vale, K., Siemens, I., Johnson, T. W. i Wassersug, R. J. (2013). Religiosity, childhood abuse, and other risk factors correlated with voluntary genital ablation. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue Canadienne Des Sciences Du Comportement*, 45(3), 230–237. <https://doi.org/10.1037/a0031122>.
- Valentine, V. (2016). Non-binary people's experiences of using UK gender identity clinics. S. T. E. Network. <https://www.scottishtrans.org/wp-content/uploads/2016/11/Non-binary-GIC-mini-report.pdf>.
- Van Batavia, J. P. i Kolon, T. F. (2016). Fertility in disorders of sex development: A review. *Journal of Pediatric Urology*, 12(6), 418–425. <https://doi.org/10.1016/j.jpu-rol.2016.09.015>.
- Van Boerum, M. S., Salibian, A. A., Bluebond-Langner, R. i Agarwal, C. (2019). Chest and facial surgery for the transgender patient. *Translational Andrology and Urology*, 8(3), 219–227. <https://doi.org/10.21037/tau.2019.06.18>.
- Van Borsel, J., De Cuypere, G., Rubens, R. i

- Destaerke, B. (2000). Voice problems in female-to-male transsexuals. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 35 (3), 427–442. <https://doi.org/10.1080/136828200410672>.
- Van Borsel, J., Van Eynde, E., De Cuypere, G. i Bonte, K. (2008). Feminine after cricohyroid approximation? *Journal of Voice*, 22(3), 379–384. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2006.11.001>.
- Van Caenegem, E., Taes, Y., Wierckx, K., Vandewalle, S., Toye, K., Kaufman, J. M., Schreiner, T., Haraldsen, I. i T'Sjoen, G. (2013). Low bone mass is prevalent in male-to-female transsexual persons before the start of cross-sex hormonal therapy and gonadectomy. *Bone*, 54(1), 92–97. <https://doi.org/10.1016/j.bone.2013.01.039>.
- Van Caenegem, E., Verhaeghe, E., Taes, Y., Wierckx, K., Toye, K., Goemaere, S., Zmierzak, H. G., Hoebeke, P., Monstrey, S. i T'Sjoen, G. (2013). Long-term evaluation of donor-site morbidity after radial forearm flap phalloplasty for transsexual men. *The Journal of Sexual Medicine*, 10(6), 1644–1651. <https://doi.org/10.1111/jsm.12121>.
- Van Caenegem, E., Wierckx, K., Elaut, E., Buysse, A., Dewaele, A., Van Nieuwerburgh, F., De Cuypere, G. i T'Sjoen, G. (2015). Prevalence of gender nonconformity in Flanders, Belgium. *Archives of Sexual Behavior*, 44(5), 1281–1287. <https://doi.org/10.1007/s10508-014-0452-6>.
- Van Caenegem, E., Wierckx, K., Taes, Y., Schreiner, T., Vandewalle, S., Toye, K., Lapauw, B., Lapauw, J. M. i T'Sjoen, G. (2015). Body composition, bone turnover, and bone mass in trans men during testosterone treatment: 1-year follow-up data from a prospective case-controlled study (ENIGI). *European Journal of Endocrinology*, 172(2), 163–171. <https://doi.org/10.1530/EJE-14-0586>.
- Van de Grift, T. C., Cohen-Kettenis, P. T., de Vries, A. L. C. i Kreukels, B. P. C.; on behalf of dsd-LIFE. (2018). Body image and self-esteem in disorders of sex development: A European multicenter study. *Health Psychology*, 37(4), 334–343. <https://doi.org/10.1037/hea0000600>.
- Van de Grift, T. C., Elaut, E., Cerwenka, S. C., Cohen-Kettenis, P. T., De Cuypere, G., Richter-Appelt, H. i Kreukels, B. P. C. (2017). Effects of medical interventions on gender dysphoria and body image: A follow-up study. *Psychosomatic Medicine*, 79(7), 815–823. <https://doi.org/10.1097/PSY.0000000000000465>.
- Van de Grift, T. C., Elaut, E., Cerwenka, S. C., Cohen-Kettenis, P. T. i Kreukels, B. P. C. (2018). Surgical satisfaction, quality of life, and their association after gender-affirming surgery: A follow-up study. *Journal of Sexual and Marital Therapy*, 44(2), 138–148. <https://doi.org/10.1080/0092623X.2017.1326190>.
- Van de Grift, T. C., Elfering, L., Greijdanus, M., Smit, J. M., Bouman, M. B., Klassen, A. F. i Mullender, M. G. (2018). Subcutaneous mastectomy improves satisfaction with body and psychosocial function in trans men: Findings of a cross-sectional study using the BODY-Q chest module. *Plastic Reconstructive Surgery*, 142(5), 1125–1132. <https://doi.org/10.1097/PRS.0000000000004827>.
- Van de Grift, T. C., Kreukels, B. P. C., Elfering, L., Özer, M., Bouman, M.-B., Buncamper, M. E., Smit, J. M. i Mullender, M. G. (2016). Body image in transmen: Multidimensional measurement and the effects of mastectomy. *The Journal of Sexual Medicine*, 13(11), 1778–1786. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.09.003>.
- Van de Grift, T. C., Pigot, G. L. S., Boudhan, S., Elfering, L., Kreukels, B. P. C., Gijs, L., Buncamper, M. E., Ozer, M., van der Sluis, W., Meuleman, E. J. H., Bouman, M. B. i Mullender, M. G. (2017). A longitudinal study of motivations before and psychosexual outcomes after genital gender-confirming surgery in transmen. *Journal of Sexual Medicine*, 14(12), 1621–1628. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.10.064>.
- Van de Grift, T., Van Gelder, Z., Mullender, M., Steensma, T., de Vries, A. L. C. i Bouman, M. (2020). Timing of puberty suppression and surgical options for transgender youth. *Pediatrics*, 146(5), e20193653. <https://doi.org/10.1542/peds.2019-3653>.
- Van Der Miesen, A. I., Hurley, H. i De Vries, A. L. (2016). Gender dysphoria and autism spectrum disorder: A narrative review. *International Review of Psychiatry*, 28(1), 70–80. <https://doi.org/10.3109/09540261.2015.1111199>.

- Van der Miesen, A., Steensma, T. D., de Vries, A., Bos, H. i Popma, A. (2020). Psychological functioning in transgender adolescents before and after gender-affirmative care compared with cisgender general population peers. *The Journal of Adolescent Health*, 66(6), 699–704. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2019.12.018>.
- Van der Sluis, W. B., de Haseth, K. B., Elfering, L., Özer, M., Smit, J. M., Budding, A. E., van Bodegraven, A. A., Buncamper, M. E., de Boer, N. K. H., Mullender, M. G. i Bouman, M. B. (2020). Neovaginal discharge in transgender women after vaginoplasty: A diagnostic and treatment algorithm. *International Journal of Transgender Health*, 21(4), 367–372. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1725710>.
- Van der Sluis, W. B., Smit, J. M., Pigot, G. L. S., Buncamper, M. E., Winters, H. A. H., Mullender, M. G. i Bouman, M. B. (2017). Double flap phalloplasty in transgender men: Surgical technique and outcome of pedicled anterolateral thigh flap phalloplasty combined with radial forearm free flap urethral reconstruction. *Microsurgery*, 37(8), 917–923. <https://doi.org/10.1002/micr.30190>.
- Van Dijk, D., Dekker, M., Conemans, E. B., Wiepjes, C. M., de Goeij, E. G. M., Overbeek, K. A. i T'Sjoen, G. (2019). Explorative prospective evaluation of short-term subjective effects of hormonal treatment in trans people — Results from the European Network for the Investigation of Gender Incongruence. *The Journal of Sexual Medicine*, 16(8), 1297–1309. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2019.05.009>.
- Van Gerwen, O. T., Aryanpour, Z., Selph, J. P. i Muzny, C. A. (2021). Anatomical and sexual health considerations among transfeminine individuals who have undergone vaginoplasty: A review. *International Journal of STD and AIDS*, 33(2), 106–113. <https://doi.org/10.1177/09564624211046997>.
- Van Kesteren, P. J., Asscheman, H., Megens, J. A. i Gooren, L. J. (1997). Mortality and morbidity in transsexual subjects treated with cross-sex hormones. *Clinical Endocrinology*, 47(3), 337–342. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2265.1997.2601068.x>.
- Van Leijenhorst, L., Zanolie, K., Van Meel, C. S., Westenberg, P. M., Rombouts, S. A. R. B., i Crone, E. A. (2009). What motivates the adolescent? Brain regions mediating reward sensitivity across adolescence. *Cerebral Cortex*, 20(1), 61–69. <https://doi.org/10.1093/cercor/bhp078>.
- Vandenbussche, E. (2021). Detransition-related needs and support: A cross-sectional online survey. *Journal of Homosexuality*, 69(9), 1602–1620. <https://doi.org/10.1080/00918369.2021.1919479>.
- Vanderburgh, R. (2009). Appropriate therapeutic care for families with pre-pubescent transgender/gender-dissonant children. *Child Adolescent Social Work Journal*, 26, 135–154. <https://doi.org/10.1007/s10560-008-0158-5>.
- Various. (2019). Memorandum of understanding on conversion therapy in the UK. Version 2, Revision A. British Association of Counseling and Psychotherapy. <https://www.bacp.co.uk/events-and-resources/ethics-and-standards/mou/>.
- Various. (2021). U. S. joint statement on ending conversion therapy. <https://usjs.org/usjs-current-draft/>.
- Veale, J., Byrne, J., Tan, K., Guy, S., Yee, A., Nopera, T. i Bentham, R. (2019). Counting ourselves: The health and well-being of trans and non-binary people in Aotearoa (New Zealand). <https://countingourselves.nz/wp-content/uploads/2020/01/Counting-Ourselves-Report-Dec-19-Online.pdf>.
- Veerman, H., de Rooij, F. P. W., Al-Tamimi, M., Ronkes, B. L., Mullender, M. G., M, B. B., van der Sluis, W. B. i Pigot, G. L. S. (2020). Functional outcomes and urological complications after genital gender affirming surgery with urethral lengthening in transgender men. *Journal of Urology*, 204(1), 104–109. <https://doi.org/10.1097/JU.0000000000000795>.
- Vereecke, G., Defreyne, J., Van Saen, D., Collect, S., Van Dorpe, J., T'Sjoen, G. i Gooseens, E. I. (2021). Characterisation of testicular function and spermatogenesis in transgender women. *Human Reproduction*, 36(1), 5–15. <https://doi.org/10.1093/humrep/deaa254>.
- Vermeir, E., Jackson, L. A. i Marshall, E. G. (2018). Improving healthcare providers' interactions with trans patients: Recommendations to promote cultural competence. *Healthcare Policy*, 14(1), 11–18. <https://doi.org/10.12927/hcpol.2018.25552>.
- Vincent, B. (2018). *Transgender Health: A*

- Practitioner's Guide to Binary and Non-Binary Trans Patient Care. Jessica Kingsley Publishers.
- Vincent, B. (2019). Breaking down barriers and binaries in trans healthcare: The validation of non-binary people. *International Journal of Transgenderism*, 20(2-3), 132–137. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1534075>.
- Vincent, B. (2020). *Non-binary genders: Navigating communities, identities, and healthcare*. Policy Press.
- Vincent, B. i Manzano, A. (2017). *History and Cultural Diversity*. U: C. Richards, W. P. Bouman i M. J. Barker (ur.), *Genderqueer and non-binary genders*. Palgrave Macmillan.
- Vinogradova, Y., Coupland, C. i Hippisley-Cox, J. (2019). Use of hormone replacement therapy and risk of venous thromboembolism: Nested case-control studies using the QResearch and CPRD databases. *British Medical Journal*, 364, k4810. <https://doi.org/10.1136/bmj.k4810>.
- Vlot, M. C., Klink, D. T., den Heijer, M., Blankenstein, M. A., Rotteveel, J. i Heijboer, A. C. (2017). Effect of pubertal suppression and cross-sex hormone therapy on bone turnover markers and bone mineral apparent density (BMAD) in transgender adolescents. *Bone*, 95, 11–19. <https://doi.org/10.1016/j.bone.2016.11.008>.
- Von Doussa, H., Power, J. i Riggs, D. (2015). Imagining parenthood: The possibilities and experiences of parenthood among transgender people. *Culture Health & Sexuality*, 17(9), 1119–1131. <https://doi.org/10.1080/13691058.2015.1042919>.
- Vrouenraets, L. J. J., de Vries, A. L. C., de Vries, M. C., van der Miesen, A. I. R. i Hein, I. M. (2021). Assessing medical decision-making competence in transgender youth. *Pediatrics*, 148(6). <https://doi.org/10.1542/peds.2020-049643>.
- Vukadinovic, V., Stojanovic, B., Majstorovic, M. i Milosevic, A. (2014). The role of clitoral anatomy in female to male sex reassignment surgery. *Scientific World Journal*, 2014, 437378. <https://doi.org/10.1155/2014/437378>.
- Vyas, N., Douglas, C. R., Mann, C., Weimer, A. K. i Quinn, M. M. (2021). Access, barriers, and decisional regret in pursuit of fertility preservation among transgender and gender-diverse individuals. *Fertility and Sterility*, 115(4), 1029–1034. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2020.09.007>.
- Waal, H. A. D. i Cohen-Kettenis, P. T. (2006). Clinical management of gender identity disorder in adolescents: A protocol on psychological and pediatric endocrinology aspects. *European Journal of Endocrinology*, 155(1), S131–S137. <https://doi.org/10.1530/eje.1.02231>.
- Wagner, I., Fugain, C., Monneron-Girard, L., Cordier, B. i Chabolle, F. (2003). Pitch-raising surgery in fourteen male-to-female transsexuals. *The Laryngoscope*, 113(7), 1157–1165. <https://doi.org/10.1097/00005537-200307000-00011>.
- Wagner, S., Panagiotakopoulos, L., Nash, R., Bradlyn, A., Getahun, D., Lash, T. L., Roblin, D., Silverberg, M. J., Tangpricha, V., Vupputuri, S. i Goodman, M. (2021). Progression of gender dysphoria in children and adolescents: A longitudinal study. *Pediatrics*, 148(1), e2020027722. <https://doi.org/10.1542/peds.2020-027722>.
- Walker, R. V., Powers, S. M. i Witten, T. M. (2017). Impact of anticipated bias from healthcare professionals on perceived successful aging among transgender and gender nonconforming older adults. *LGBT Health*, 4(6), 427–433. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2016.0165>.
- Wallien, M. S. C. i Cohen-Kettenis, P. T. (2008). Psychosexual outcome of gender-dysphoric children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 47(12), 1413–1423. <https://doi.org/10.1097/CHI.0b013e31818956b9>.
- Walton, M. T., Lykins, A. D. i Bhullar, N. (2016). Beyond heterosexual, bisexual, and homosexual: A diversity in sexual identity expression. *Archives of Sexual Behavior*, 45(7), 1591–1597. <https://doi.org/10.1007/s10508-016-0778-3>.
- Wang, Y., Yu, H., Yang, Y., Drescher, J., Li, R., Yin, W., Yu, R., Wang, S., Deng, W., Jia, Q., Zucker, K. J. i Chen, R. (2020). Mental health status of cisgender and gender-diverse secondary school students in China. *JAMA Network Open*, 3(10), e2022796. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2020.22796>.
- Warwick, R. M., Araya, A. C., Shumer, D. E. i Selkie, E. M. (2022). Transgender youths' sexual health and education: A qualitative

- analysis. *Journal of Pediatric and Adolescent Gynecology*, 35(2), 138–146. <https://doi.org/10.1016/j.jpag.2021.09.011>.
- Wassersug, R. J. i Johnson, T. W. (2007). Modern-day Eunuchs: Motivations for and consequences of contemporary castration. *Perspectives in Biology and Medicine*, 50(4), 544–556. <https://doi.org/10.1353/pbm.2007.0058>.
- Wassersug, R. J. i Lieberman, T. (2010). Contemporary castration: why the modern day eunuch remains invisible. *BMJ*, 341(2), c4509–c4509. <https://doi.org/10.1136/bmj.c4509>.
- Wassersug, R. J., Walker, L. M. i Robinson, J. W. (2018). Androgen deprivation therapy: an essential guide for prostate cancer patients and their loved ones. *Demos Health*.
- Watson, R. J., Wheldon, C. W. i Puhl, R. M. (2020). Evidence of diverse identities in a large national sample of sexual and gender minority adolescents. *Journal of Research on Adolescence*, 30(S2), 431–442. <https://doi.org/10.1111/jora.12488>.
- Watt, S. O., Tskhay, K. O. i Rule, N. O. (2018). Masculine voices predict well-being in female-to-male transgender individuals. *Archives of Sexual Behavior*, 47(4), 963–972. <https://doi.org/10.1007/s10508-017-1095-1>.
- Weaver, C. M., Alexander, D. D., Boushey, C. J., Dawson-Hughes, B., Lappe, J. M., LeBoff, M. S., Liu, S., Looker, A. C., Wallace, T. C. i Wang, D. D. (2016). Calcium plus vitamin D supplementation and risk of fractures: An updated meta-analysis from the National Osteoporosis Foundation. *Osteoporosis International*, 27(1), 367–376. <https://doi.org/10.1007/s00198-015-3386-5>.
- Webb, H., Free, N., Oates, J. i Paddle, P. (2020). The use of vocal fold injection augmentation in a transmasculine patient unsatisfied with voice following testosterone therapy and voice training. *Journal of Voice*, 36(4), 588.e1–588.e6. S0892-1997(20)30298-8. <https://doi.org/10.1016/j.jvoice.2020.08.011>.
- Wei, S. Y., Li, F. Y., Li, Q., Li, S. K., Zhou, C. D., Zhou, Y., Cao, Y. J., Zhang, S. Y. i Zhao, Y. (2018). Autologous buccal micro-mucosa free graft combined with posterior scrotal flap transfer for vaginoplasty in male-to-female transsexuals: A pilot study. *Aesthetic Plastic Surgery*, 42 (1), 188–196. <https://doi.org/10.1007/s00266-017-0977-x>.
- Weidler, E. M., Baratz, A., Muscarella, M., Hernandez, S. J. i van Leeuwen, K. (2019). A shared decision-making tool for individuals living with complete androgen insensitivity syndrome. *Seminars in Pediatric Surgery*, 28(5), 150844. <https://doi.org/10.1016/j.semped-surg.2019.150844>.
- Weidler, E. M. i Peterson, K. E. (2019). The impact of culture on disclosure in differences of sex development. *Seminars in Pediatric Surgery*, 28(5), 150840. <https://doi.org/10.1016/j.sempedsurg.2019.150840>.
- Weigert, R., Frison, E., Sessieq, Q., Al Mutairi, K. i Casoli, V. (2013). Patient satisfaction with breasts and psychosocial, sexual, and physical well-being after breast augmentation in male-to-female transsexuals. *Plastic Reconstructive Surgery*, 132(6), 1421–1429. <https://doi.org/10.1097/01.prs.0000434415.70711.49>.
- Weill, A., Nguyen, P., Labidi, M., Cadier, B., Passeri, T., Duranteau, L., Bernat, A. L., Yoldjian, I., Fontanel, S., Froelich, S. i Coste, J. (2021). Use of high dose cyproterone acetate and risk of intracranial meningioma in women: Cohort study. *British Medical Journal (Clinical Research Edition)*, 372, n37. <https://doi.org/10.1136/bmj.n37>.
- Weinand, J. D. i Safer, J. D. (2015). Hormone therapy in transgender adults is safe with provider supervision; A review of hormone therapy sequelae for transgender individuals. *Journal of Clinical and Translational Endocrinology*, 2(2):55–60. <https://doi.org/10.1016/j.jcte.2015.02.003>.
- Weinhardt, L. S., Stevens, P., Xie, H., Wesp, L. M., John, S. A., Apchemengich, I., Kioko, D., Chavez-Korell, S., Cochran, K. M., Watjen, J. M. i Lambrou, N. H. (2017). Transgender and gender nonconforming youths' public facilities use and psychological well-being: A mixed-method study. *Transgender Health*, 2(1), 140–150. <https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0020>.
- Weissler, J. M., Chang, B. L., Carney, M. J., Rengifo, D., Messa, C. A. t., Sarwer, D. B. i Percec, I. (2018). Gender-affirming surgery in persons with gender dysphoria. *Plastic Reconstructive Surgery*, 141(3), 388e–396e. <https://doi.org/10.1097/PRS.00000000000004123>.

- Wendler, J. (1990). Vocal pitch elevation after transsexualism male-to-female. In: *Proceedings of the Union of the European Phoniaticians*, Salsomaggiore.
- Wesp, L. (2016). Transgender patients and the physical examination, gender affirming health program, UCSF. <https://transcare.ucsf.edu/guidelines/physical-examination>.
- Weyers, S., Elaut, E., De Sutter, P., Gerris, J., T'Sjoen, G., Heylens, G., De Cuypere, G. i Verstraelen, H. (2009). Long-term assessment of the physical, mental, and sexual health among transsexual women. *The Journal of Sexual Medicine*, 6(3), 752–760. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2008.01082.x>.
- Weyers, S., Villeirs, G., Vanherreweghe, E., Verstraelen, H., Monstrey, S., Van den Broecke, R. i Gerris, J. (2010). Mammography and breast sonography in transsexual women. *European Journal of Radiology*, 74(3), 508–513. <https://doi.org/10.1016/j.ejrad.2009.03.018>.
- White Hughto, J. M. i Reisner, S. L. (2016). A systematic review of the effects of hormone therapy on psychological functioning and quality of life in transgender individuals. *Transgender Health*, 1(1), 21–31. <https://doi.org/10.1089/trgh.2015.0008>.
- White Hughto, J. M. i Reisner, S. L. (2018). Social context of depressive distress in aging transgender adults. *Journal of Applied Gerontology*, 37(12), 1517–1539. <https://doi.org/10.1177/0733464816675819>.
- White Hughto, J. M., Reisner, S. L. i Pachankis, J. E. (2015). Transgender stigma and health: A critical review of stigma determinants, mechanisms, and interventions. *Social Science & Medicine*, 147, 222–231. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.11.010>.
- Whyatt-Sames, J. (2017). Being brave: Negotiating the path of social transition with a transgender child in foster care. *Journal of GLBT Family Studies*, 13(4), 309–332. <https://doi.org/10.1080/1550428X.2016.1241167>.
- Wibowo, E., Johnson, T. i Wassersug, R. (2016). Infertility, impotence, and emasculation — Psychosocial contexts for abandoning reproduction. *Asian Journal of Andrology*, 18(3), 403. <https://doi.org/10.4103/1008-682x.173937>.
- Wibowo, E., Wassersug, R., Warkentin, K., Walker, L., Robinson, J., Brotto, L. i Johnson, T. (2012). Impact of androgen deprivation therapy on sexual function: A response. *Asian Journal of Andrology*, 14(5), 793–794. <https://doi.org/10.1038/aja.2012.60>.
- Wibowo, E., Wong, S. T. S., Wassersug, R. J., & Johnson, T. W. (2021). Sexual function after voluntary castration. *Archives of Sexual Behavior*, 50(8), 3889–3899. <https://doi.org/10.1007/s10508-021-02094-6>.
- Wiepjes, C. M., de Blok, C. J., Staphorsius, A. S., Nota, N. M., Vlot, M. C., de Jongh, R. T., i den Heijer, M. (2020). Fracture risk in trans women and trans men using long-term gender-affirming hormonal treatment: A nationwide cohort study. *Journal of the American Society for Bone and Mineral Research*, 35(1), 64–70. <https://doi.org/10.1002/jbmr.3862>.
- Wiepjes, C. M., den Heijer, M. i T'Sjoen, G. G. (2019). Bone health in adult trans persons: An update of the literature. *Current Opinion in Endocrinology, Diabetes and Obesity*, 26(6), 296–300. <https://doi.org/10.1097/MED.0000000000000502>.
- Wiepjes, C. M., Nota, N. M., de Blok, C. J. M., Klaver, M., de Vries, A. L. C., Wensing-Kruger, S. A., de Jongh, R. T., Bouman, M. B., Steensma, T. D., Cohen-Kettenis, P., Gooren, L. J. G., Kreukels, B. P. C. i den Heijer, M. (2018). The Amsterdam cohort of Gender Dysphoria study (1972–2015): Trends in prevalence, treatment, and regrets. *Journal of Sexual Medicine*, 15(4), 582–590. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2018.01.016>.
- Wiepjes, C. M., Vlot, M. C., Klaver, M., Nota, N. M., de Blok, C. J., de Jongh, R. T., Lips, P., Heijboer, A. C., Fisher, A. D., Schreiner, T., T'Sjoen, G. i den Heijer, M. (2017). Bone mineral density increases in trans persons after 1 year of hormonal treatment: A multicenter prospective observational study. *Journal of Bone Mineral Research*, 32(6), 1252–1260. <https://doi.org/10.1002/jbmr.3102>.
- Wierckx, K., Elaut, E., Declercq, E., Heylens, G., De Cuypere, G., Taes, Y., Kaufman, J. M., i T'Sjoen, G. (2013). Prevalence of cardiovascular disease and cancer during cross-sex hormone therapy in a large cohort of trans persons: A case-control study. *European Journal of Endocrinology*, 169(4), 471–478. <https://doi.org/10.1530/EJE-13-0493>.
- Wierckx, K., Elaut, E., Van Caenegem, E., Van De Peer, F., Dedeker, D., Van Houdenhove,

- E. i T'Sjoen, G. (2011). Sexual desire in female-to-male transsexual persons: Exploration of the role of testosterone administration. *European Journal of Endocrinology*, 165(2), 331–337. <https://doi.org/10.1530/EJE-11-0250>.
- Wierckx, K., Elaut, E., Van Hoorde, B., Heylens, G., De Cuypere, G., Monstrey, S., Weyers, S., Hoebeke, P. i T'Sjoen, G. (2014). Sexual desire in trans persons: Associations with sex reassignment treatment. *The Journal of Sexual Medicine*, 11(1), 107–118. <https://doi.org/10.1111/jsm.12365>.
- Wierckx, K., Mueller, S., Weyers, S., Van Caenegem, E., Roef, G., Heylens, G. i T'Sjoen, G. (2012). Long-term evaluation of cross-sex hormone treatment in transsexual persons. *Journal of Sexual Medicine*, 9(10), 2641–2651. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2012.02876.x>.
- Wierckx, K., Stuyver, I., Weyers, S., Hamada, A., Agarwal, A., De Sutter, P. i T'Sjoen, G. (2012). Sperm freezing in transsexual women. *Archives of Sexual Behaviour*, 41(5), 1069–1071. <https://doi.org/10.1007/s10508-012-0012-x>.
- Wierckx, K., Van Caenegem, E., Elaut, E., Dedeker, D., Van de Peer, F., Toye, K. i T'Sjoen, G. (2011). Quality of life and sexual health after sex reassignment surgery in transsexual men. *Journal of Sexual Medicine*, 8(12), 3379–3388. <https://doi.org/10.1111/j.1743-6109.2011.02348.x>.
- Wierckx, K., Van Caenegem, E., Pennings, G., Elaut, E., Dedeker, D., Van de Peer, F., Weyers, S., De Sutter, P. i T'Sjoen, G. (2012). Reproductive wish in transsexual men. *Human Reproduction*, 27(2), 483–487. <https://doi.org/10.1093/humrep/der406>.
- Wierckx, K., Van Caenegem, E., Schreiner, T., Haraldsen, I., Fisher, A. D., Toye, K., Kaufman, J. M. i T'Sjoen, G. (2014). Cross-sex hormone therapy in trans persons is safe and effective at short-time follow-up: Results from the European network for the investigation of gender incongruence. *Journal of Sexual Medicine*, 11(8), 1999–2011. <https://doi.org/10.1111/jsm.12571>.
- Wierckx, K., Van de Peer, F., Verhaeghe, E., Dedeker, D., Van Caenegem, E., Toye, K., & T'Sjoen, G. (2014). Short- and long-term clinical skin effects of testosterone treatment in trans men. *Journal of Sexual Medicine*, 11(1), 222–229. <https://doi.org/10.1111/jsm.12366>.
- Wilchins, R. A. (1995). A note from your Editrix. *In Your Face: Political Activism against Gender Oppression*, 1(1), 4.
- Williams, A. J., Jones, C., Arcelus, J., Townsend, E., Lazaridou, A. i Michail, M. (2021). A systematic review and meta-analysis of victimization and mental health prevalence among LGBTQ+ young people with experiences of self-harm and suicide. *PLoS One*, 16(1), 1–26 <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0245268>.
- Wilson, B. D. i Meyer, I. H. (2021). *Nonbinary LGBTQ Adults in the United States*. UCLA School of Law Williams Institute.
- Wilson, D., Marais, A., de Villiers, A., Addinall, R. i Campbell, M. M. (2014). Transgender issues in South Africa, with particular reference to the Groote Schuur Hospital Transgender Unit. *South African Medical Journal*, 104(6), 449. <https://doi.org/10.7196/SAMJ.8392>.
- Wilson, E. C., Chen, Y. H., Arayasirikul, S., Raymond, H. F. i McFarland, W. (2016). The impact of discrimination on the mental health of trans* female youth and the protective effect of parental support. *AIDS Behavior*, 20(10), 2203–2211. <https://doi.org/10.1007/s10461-016-1409-7>.
- Wilson, E. C., Chen, Y. H., Arayasirikul, S., Wenzel, C. i Raymond, H. F. (2015). Connecting the dots: Examining transgender women's utilization of transition-related medical care and associations with mental health, substance use, and HIV. *Journal of Urban Health*, 92(1), 182–192. <https://doi.org/10.1007/s11524-014-9921-4>.
- Wilson, E. C., Turner, C. M., Sanz-Rodriguez, C., Arayasirikul, S., Gagliano, J., Woods, T., Palafox, E., Halfin, J., Martinez, L., Makoni, B. i Eskman, Z. (2021). Expanding the pie—differentiated PrEP delivery models to improve PrEP uptake in the San Francisco Bay area. *Journal of Acquired Immune Deficiency Syndromes*, 88(1), S39–S48. <https://doi.org/10.1097/QAI.0000000000002809>.
- Wilson, L. M., Baker, K. E., Sharma, R., Dukhanin, V., McArthur, K. i Robinson, K. A. (2020). Effects of antiandrogens on prolactin levels among transgender women on estrogen therapy: A systematic review.

- International Journal of Transgender Health, 21(4), 391–402. <https://doi.org/10.1080/15532739.2020.1819505>.
- Wimalawansa, S. M., Fox, J. P. i Johnson, R. M. (2014). The measurable cost of complications for outpatient cosmetic surgery in patients with mental health diagnoses. *Aesthetic Surgery Journal*, 34(2), 306–316. <https://doi.org/10.1177/1090820X13519100>.
- Winter, S. i Doussantousse, S. (2009). Trans people, hormones, and health risks in Southeast Asia: A Lao study. *International Journal of Sexual Health*, 21(1), 35–48. <https://doi.org/10.1080/19317610802554141>.
- Winter, S., Diamond, M., Green, J., Karasic, D., Reed, T., Whittle, S. i Wylie, K. (2016). Transgender people: Health at the margins of society. *The Lancet*, 388(10042), 390–400. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00683-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00683-8).
- Winter, S., Settle, E., Wylie, K., Reisner, S., Cabral, M., Knudson, G. i Baral, S. (2016). Synergies in health and human rights: A call to action to improve transgender health. *The Lancet*, 388(10042), 318–321. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)30653-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)30653-5).
- Winters, K. i Ehrbar, R. D. (2010). Beyond conundrum: Strategies for diagnostic harm reduction. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health*, 14(2), 130–138. <https://doi.org/10.1080/19359701003609922>.
- Winters, K., Temple Newhook, J., Pyne, J., Feder, S., Jamieson, A., Holmes, C., Sinnott, M.-L., Pickett, S. i Tosh, J. (2018). Learning to listen to trans and gender diverse children: A Response to Zucker (2018) and Steensma and Cohen-Kettenis (2018). *International Journal of Transgenderism*, 19(2), 246–250. <https://doi.org/10.1080/15532739.2018.1471767>.
- Wisniewski, A. B. i Sandberg, D. E. (2015). Parenting children with disorders of sex development (DSD): A developmental perspective beyond gender. *Hormone and Metabolic Research*, 47(5), 375–379. <https://doi.org/10.1055/s-0034-1398561>.
- Witcomb, G. L., Bouman, W. P., Claes, L., Brewin, N., Crawford, J. i Arcelus, J. (2018). Levels of depression in transgender people and its predictors: Results of a large matched control study with transgender people accessing clinical services. *Journal of Affective Disorders*, 235, 308–315. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2018.02.051>.
- Witcomb, G. L., Claes, L., Bouman, W. P., Nixon, E., Motmans, J. i Arcelus, J. (2019). Experiences and psychological wellbeing outcomes associated with bullying in treatment-seeking transgender and gender-diverse youth. *LGBT Health*, 6(5), 216–226. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2018.0179>.
- Witten, T. M. i Eyler, E. (2016). Care of aging transgender and Gender Nonconforming Patients. U: R. Ettner, S. Monstrey i E. Coleman (ur.), *Principles of transgender medicine and surgery* (2nd ed., 344–378). Routledge.
- Witten, T. M. (2014). It's not all darkness: Robustness, resilience, and successful transgender aging. *LGBT Health*, 1(1), 24–33. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2013.0017>.
- Witten, T. M. (2017). Health and well-being of transgender elders. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics*, 37(1), 27–41. <https://doi.org/10.1891/0198-8794.37.27>.
- Wolfe-Christensen, C., Wisniewski, A. B., Mullins, A. J., Reyes, K. J., Austin, P., Baskin, L., Bernabé, K., Cheng, E., Fried, A., Frimberger, D., Galan, D., Gonzalez, L., Greenfield, S., Kolon, T., Kropp, B., Lakshmanan, Y., Meyer, S., Meyer, T., Nokoff, N. J. i Palmer, B. (2017). Changes in levels of parental distress after their child with atypical genitalia undergoes genitoplasty. *Journal of Pediatric Urology*, 13(1), 32.e1–32.e6. <https://doi.org/10.1016/j.jpuro.2016.10.024>.
- Wolfe-Roubatis, E. i Spatz, D. L. (2015). Transgender men and lactation: What nurses need to know. *MCN American Journal of Maternal/Child Nursing*, 40(1), 32–38. <https://doi.org/10.1097/nmc.0000000000000097>.
- Wolter, A., Diedrichson, J., Scholz, T., Arens-Landwehr, A. i Liebau, J. (2015). Sexual reassignment surgery in female-to-male transsexuals: an algorithm for subcutaneous mastectomy. *Journal of Plastic and Reconstructive Aesthetic Surgery*, 68(2), 184–191. <https://doi.org/10.1016/j.bjps.2014.10.016>.
- Wolter, A., Scholz, T., Pluto, N., Diedrichson, J., Arens-Landwehr, A. i Liebau, J. (2018). Subcutaneous mastectomy in female-to-male transsexuals: Optimizing perioperative and operative management in 8 years clinical

- experience. *Journal of Plastic Reconstructive Aesthetic & Surgery*, 71(3), 344–352. <https://doi.org/10.1016/j.bjps.2017.09.003>.
- Wong, W. I., van der Miesen, A. I. R., Li, T. G. F., MacMullin, L. N. i VanderLaan, D. P. (2019). Childhood social gender transition and psychosocial well-being: A comparison to cisgender gender variant children. *Clinical Practice in Pediatric Psychology*, 7(3), 241–253. <https://doi.org/10.1037/cpp0000295>.
- Workowski, K. A., Bachmann, L. H., Chan, P. A., Johnston, C. M., Muzny, C. A., Park, I., Reno, H., Zenilman, J. M. i Bolan, G. A. (2021). Sexually transmitted infections treatment guidelines, 2021. *Morbidity and Mortality Weekly Report Recommendations and Reports*, 70(4). <https://doi.org/10.15585/mmwr.rr7004a1>.
- World Bank Group. (2018). Life on the margins: Survey results of the experiences of LGBTI people in Southeastern Europe. <http://documents.worldbank.org/curated/en/123651538514203449/pdf/130420-REPLACEMENT-PUBLIC-FINANCIAL-WEB-Life-on-the-Margins-Survey-Results-of-the-Experiences-of-LGBTI-People-in-Southeastern-Europe.pdf>.
- World Health Organization. (1992). International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (10th revision). World Health organization.
- World Health Organization. (2006). Defining sexual health: Report of a technical consultation on sexual health. World Health Organization.
- World Health Organization. (2007). Prevention of cardiovascular disease: guidelines for assessment and management of total cardiovascular risk. World Health Organization.
- World Health Organization. (2010). Developing sexual health programmes: A framework for action. World Health Organization. https://www.who.int/reproductivehealth/publications/sexual_health/rhr_hrp_10_22/en/.
- World Health Organization. (2015a). Brief sexuality-related communication: recommendations for a public health approach World Health Organisation. https://apps.who.int/iris/bit-stream/handle/10665/170251/9789241549004_eng.pdf.
- World Health Organisation. (2015b). Sexual health, human rights and the law. World Health Organisation. https://www.who.int/reproductivehealth/publications/sexual_health/sexual-health-human-rights-law/en/.
- World Health Organisation. (2016). Consolidated guidelines on HIV prevention, diagnosis, treatment and care for key populations: 2016 update. World Health Organisation. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241511124>.
- World Health Organization. (2018). ICD-11 — Mortality and morbidity statistics. World Health Organization. <https://icd.who.int/browse11/l-m/en>.
- World Health Organization. (2019a). International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (11th ed.). World Health Organization. <https://icd.who.int/browse11/lm/en#/http://id.who.int/icd/entity/90875286>.
- World Health Organization. (2019b). Consolidated guidelines on HIV testing services, <https://www.who.int/publications/i/item/978-92-4-155058-1>.
- World Health Organization. (2019c). What's the 2 + 1+1? Event-driven oral pre-exposure prophylaxis to prevent HIV for men who have sex with men: Update to WHO's recommendation on oral PrEP. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/325955/WHO-CDS-HIV-19.8-eng.pdf?ua=1>
- World Health Organization. (2019d). WHO global report on traditional and complementary medicine. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/312342>.
- World Health Organization. (2020). Tobacco. http://www.who.int/health-topics/tobacco#tab=tab_1.
- World Health Organization. (2021a). Consolidated guidelines on HIV prevention, testing, treatment, service delivery and monitoring: recommendations for a public health approach. World Health Organization. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240031593>.
- World Health Organization. (2021b). Consolidated guideline on self-care interventions for health and wellbeing, Version 2.3. World Health Organization. <https://>

- app.magicapp.org/#/guideline/Lr21gL.
- WPATH. (2016). Position statement on medical necessity of treatment, sex reassignment, and insurance coverage in the U.S.A. <https://www.wpath.org/media/cms/Documents/Web%20Transfer/Policies/WPATH-Position-on-Medical-Necessity-12-21-2016.pdf>.
- WPATH. (2017). WPATH identity recognition statement. <https://www.wpath.org/media/cms/Documents/Web%20Transfer/Policies/WPATH%20Identity%20Recognition%20Statement%2011.15.17.pdf>.
- WPATH. (2019). WPATH statement on Yogyakarta Principles Plus 10, and healthcare delivery. <https://www.wpath.org/media/cms/Documents/Public%20Policies/2019/WPATH%20Statement%20on%20Yogyakarta%20Principles%20Plus%2010.pdf>.
- WPATH Position Statement. (2018). WPATH position on "Rapid Onset Gender Dysphoria" (ROGD). https://www.wpath.org/media/cms/Documents/Public%20Policies/2018/9_Sept/WPATH%20Position%20n%20Rapid-Onset%20Gender%20Dysphoria_9-4-2018.pdf.
- Wu, L. J., Qi, J., Cai, Y., Liu, S. Y., Zhu, M., Zhong, P. P., Xin, Y. i Feng, S. Q. (2017). Chinese transgender population general survey report. LGBT Center and Department of Sociology, Peking University. <https://chinadevelopmentbrief.cn/wp-content/uploads/2020/04/2017-Chinese-Transgender-Population-General-Survey-Report.pdf>.
- Wylie, K. (2008). Are the criteria for the 'real-life experience' (RLE) stage of assessment for GID useful to patients and clinicians? *International Journal of Transgenderism*, 10(3–4), 121–131. <https://doi.org/10.1080/15532730802297314>.
- Wylie, K., Knudson, G., Khan, S. I., Bonierbale, M., Watanyusakul, S. i Baral, S. (2016). Serving transgender people: Clinical care considerations and service delivery models in transgender health. *The Lancet*, 388(10042), 401–411.
- Xavier, J. M., Robbin, M., Singer, B. i Budd, E. (2005). A needs assessment of transgendered people of color living in Washington, DC. U: W. O. Bockting i E. Avery (ur.), *Transgender health and HIV prevention: Needs assessment studies from transgender communities across the United States*, 31–47. The Haworth Medical Press. https://doi.org/10.1300/J485v08n02_04.
- Yadegarfar, M., Meinhold-Bergmann, M. E. i Ho, R. (2014). Family rejection, social isolation, and loneliness as predictors of negative health outcomes (depression, suicidal ideation, and sexual risk behavior) among Thai male-to-female transgender adolescents. *Journal of LGBT Youth*, 11(4), 347–363. <https://doi.org/10.1080/19361653.2014.910483>.
- Yager, J. L. i Anderson, P. L. (2020). Pharmacology and drug interactions with HIV PrEP in transgender persons receiving gender affirming hormone therapy. *Expert Opinion on Drug Metabolism & Toxicology*, 16(6), 463–474. <https://doi.org/10.1080/17425255.2020.1752662>.
- Yanagi, Y., Ishikawa, Y., Nakamura, K., Komazawa, D. i Watanabe, Y. (2015). Voice changes over time in a female-to-male transsexual receiving hormone therapy. *The Japan Journal of Logopedics and Phoniatics*, 56(3), 250–256. <https://doi.org/10.5112/jjlp.56.250>.
- Yang, C. Y., Palmer, A. D., Murray, K. D., Meltzer, T. R. i Cohen, J. I. (2002). Cricothyroid approximation to elevate vocal pitch in male-to-female transsexuals: Results of surgery. *Annals of Otolaryngology and Laryngology*, 111(6), 477–485. <https://doi.org/10.1177/000348940211100602>.
- Yang, J. H., Baskin, L. S. i DiSandro, M. (2010) Gender identity in disorders of sex development: review article. *Urology*, 75(1):153–159. <https://doi.org/10.1016/j.urology.2009.07.1286>.
- Yang, X., Wang, L., Gu, Y., Song, W., Hao, C., Zhou, J., Zhang, Q. i Zhao, Q. (2016). A cross-sectional study of associations between casual partner, friend discrimination, social support and anxiety symptoms among Chinese transgender women. *Journal of Affective Disorders*, 203, 22–29. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2016.05.051>.
- Yang, X., Zhao, L., Wang, L., Hao, C., Gu, Y., Song, W., Zhao, Q. i Wang, X. (2016). Quality of life of transgender women from China and associated factors: A cross-sectional study. *Journal of Sexual Medicine*, 13(6), 977–987. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2016.03.369>.

- Yeung, H., Ragmanauskaite, L., Zhang, Q., Kim, J., Tangpricha, V., Getahun, D. i Goodman, M. (2020). Prevalence of moderate to severe acne in transgender adults: A cross-sectional survey. *Journal of the American Academy of Dermatology*, 83(5), 1450–1452. <https://doi.org/10.1016/j.jaad.2020.02.053>.
- Yogyakarta Principles.org. (2007). Yogyakarta principles. <https://yogyakarta.org>.
- Yona, L. i Katri, I. (2020). The limits of transgender incarceration reform. *Yale Journal of Law and Feminism*, 31(2), 201–246. <http://hdl.handle.net/20.500.13051/7128>.
- Yoong, S. L., Tursan d'Espaignet, E., Wiggers, J., St Claire, S., Mellin-Olsen, J. i Grady Aet al. (2020). Tobacco and postsurgical outcomes: WHO tobacco knowledge summaries. World Health Organization.
- Yuan, N., Chung, T., Ray, E. C., Sioni, C., Jimenez-Eichelberger, A. i Garcia, M. M. (2021). Requirement of mental health referral letters for staged and revision genital gender-affirming surgeries: An unsanctioned barrier to care. *Andrology*, 9(6), 1765–1772. <https://doi.org/10.1111/andr.13028>.
- Yule, M. A., Brotto, L. A. i Gorzalka, B. B. (2015). A validated measure of no sexual attraction: The Asexuality Identification Scale. *Psychological Assessment*, 27(1), 148–160. <https://doi.org/10.1037/a0038196>.
- Zanghellini, A. (2020). Philosophical problems with the gender-critical feminist argument against trans inclusion. *Sage Open*, 10(2), 2158244020927029. <https://doi.org/10.1177/2158244020927029>.
- Zavlin, D., Schaff, J., Lelle, J. D., Jubbal, K. T., Herschbach, P., Henrich, G., Ehrenberger, B., Kovacs, L., Machens, H. G. i Papadopoulos, N. A. (2018). Male-to-female sex reassignment surgery using the combined vaginoplasty technique: Satisfaction of transgender patients with aesthetic, functional, and sexual outcomes. *Aesthetic Plastic Surgery*, 42(1), 178–187. <https://doi.org/10.1007/s00266-017-1003-z>.
- Zelin, N. S., Hastings, C., Beaulieu-Jones, B. R., Scott, C., Rodriguez-Villa, A., Duarte, C., Calahan, C. i Adami, A. J. (2018). Sexual and gender minority health in medical curricula in New England: A pilot study of medical student comfort, competence and perception of curricula. *Medical Education Online*, 23(1), 1461513. <https://doi.org/10.1080/10872981.2018.1461513>.
- Zielinski, D. S. i Bradshaw, C. P. (2006). Ecological influences on the sequelae of child maltreatment: A review of the literature. *Child Maltreatment*, 11(1), 49–62. <https://doi.org/10.1177/1077559505283591>.
- Zhang, Q., Goodman, M., Adams, N., Corneil, T., Hashemi, L., Kreukels, B., Motmans, J., Snyder, R. i Coleman, E. (2020). Epidemiological considerations in transgender health: A systematic review with focus on higher quality data. *International Journal of Transgender Health*, 21(2), 125–137. <https://doi.org/10.1080/26895269.2020.1753136>.
- Zhang, Q., Rechler, W., Bradlyn, A., Flanders, W. D., Getahun, D., Lash, T. L., McCracken, C., Nash, R., Panagiotakopoulous, L., Roblin, D., Sandberg, D., Silverberg, M., Tangpricha, V., Vupputuri, S. i Goodman, M. (2021). Changes in size and demographic composition of transgender and gender nonbinary population receiving care at integrated health systems. *Endocrine Practice*, 27(5), 390–395. <https://doi.org/10.1016/j.eprac.2020.11.016>.
- Zhang, W. R., Garrett, G. L., Arron, S. T. i Garcia, M. M. (2016). Laser hair removal for genital gender affirming surgery. *Translational Andrology and Urology*, 5(3), 381–387. <https://doi.org/10.21037/tau.2016.03.27>.
- Zhang, Y. F., Liu, C. Y., Qu, C. Y., Lu, L. X., Liu, A. T., Zhu, L., Wang, H., Lin, Z. H., Zhao, Y. Z., Zhu, X. H. i Hua, J. (2015). Is vaginal mucosal graft the excellent substitute material for urethral reconstruction in female-to-male transsexuals? *World Journal of Urology*, 33(12), 2115–2123. <https://doi.org/10.1007/s00345-015-1562-z>.
- Zhou, Y., Furutani, M., Athurupana, R. i Nakatsuka, M. (2021). Relation between identity disclosure to family members and mental health in Japanese transgender people. *Acta Medica Okayama*, 75(5), 611–623. <https://doi.org/10.18926/AMO/62227>.
- Zhu, J. i Chan, Y. M. (2017). Adult consequences of self-limited delayed puberty. *Pediatrics*, 139(6). <https://doi.org/10.1542/peds.2016-3177>.
- Ziegler, A., Henke, T., Wiedrick, J. i Helou, L. B. (2018). Effectiveness of testosterone therapy for masculinizing voice in transgender patients: A meta-analytic review. *International*

- Journal of Transgenderism, 19(1), 25–45. <https://doi.org/10.1080/15532739.2017.1411857>.
- Zimman, L. (2020). Transgender language, transgender moment: Towards a trans linguistics. U: K. Hall i R. Barrett, (ur.), The Oxford handbook of language and sexuality, 1–23. Oxford University Press. <http://lalzimman.org/PDFs/Zimman2020TransLanguageTransMoment.pdf>.
- Zucker, K. J., Cohen-Kettenis, P. T., Drescher, J., Meyer-Bahlburg, H. F. L., Pfäfflin, F. i Womack, W. M. (2013). Memo outlining evidence for change for gender identity disorder in the DSM-5. Archives of Sexual Behavior, 42(5), 901–914. <https://doi.org/10.1007/s10508-013-0139-4>.

Prilog A METODOLOGIJA

1. Uvod

Ova verzija Standarda skrbi (SS-8) temelji se na još strožem i dokazima utemeljenijem metodološkom pristupu u odnosu na sve prethodne. Ti dokazi nisu zasnovani samo na objavljenoj literaturi (izravnim i kontekstnim dokazima), nego i na konsenzualnom mišljenju stručnjaka. Smjernice koje se temelje na dokazima uključuju preporuke namijenjene optimizaciji i unapređenju skrbi za pacijente, a vode se sistematičnim pregledom dokaza, kao i procjenom korisnosti i štetnosti alternativnih opcija skrbi. Istraživanja temeljena na dokazima osnova su valjanim smjernicama i preporukama za kliničku praksu, a trebaju biti uravnotežena realnošću i izvedivošću pružanja skrbi u različitim okruženjima. Izrada osme verzije SS-a uključila je preporuke za smjernice u razvoju kliničke prakse, koje su pripremile američka Nacionalne medicinske akademije i Svjetska zdravstvena organizacija. Tim su smjernicama adresirane transparentnost, politike upravljanja sukobom interesa, način sastavljanja odbora i grupni procesi (Institute of Medicine Committee on Standards for Developing Trustworthy Clinical Practice, 2011; World Health Organization, 2014).

Odbor za reviziju osme verzije SS-a bio je multidisciplinarni i sastojao se od stručnjaka za pojedine teme, zdravstvenih radnika, istraživača i zainteresiranih dionika različitih perspektiva i geografske zastupljenosti. Svi su članovi odbora ispunili izjave o sukobu interesa.*

Metodolog za izradu smjernica pomogao je s nacrtom i razvojem pitanja, a neovisni je tim pripremio sistematične recenzije koje su korištene za razradu pojedinih preporuka. Smjernicama su doprinijeli i međunarodna savjetodavna grupa i komentari sakupljeni tijekom javne rasprave. Preporuke osme verzije SS-a temelje se na intervencijama podržanim dostupnim dokazima, raspravama o rizicima i štetnosti, kao i njihovoj izvedivosti i prihvatljivosti unutar različitih konteksta i zemalja. Konsenzus oko konačnih preporuka postignut je *Delfi* procesom koji je uključio sve članove Odbora za reviziju Standarda skrbi, a uvjet je bio da preporuke odobri 75 % članova. Razloge i obrazloženja preporuka s dokazima napisali su članovi ogranaka. Nacrte poglavlja pregledali

su predsjednik i potpredsjednici Odbora za reviziju Standarda skrbi kako bi osigurali da je format konzistentan, dokazi pravilno pribavljeni, a preporuke konzistentne kroz poglavlja. Neovisni tim pregledao je reference korištene u osmoj verziji Standarda skrbi prije nego je smjernice uredio jedan stručnjak. U daljnjem je tekstu iznesen detaljan pregled metodologije korištene u osmoj verziji SS-a.

2. Metodološke razlike između osme verzije Standarda skrbi i prijašnjih izdanja

Glavne metodološke razlike osme verzije SS-a u odnosu na druge verzije SS-a su:

- uključivanje veće grupe stručnjaka iz cijelog svijeta;
- transparentan način odabira upravljačkog odbora za razvoj smjernica, kao i voditelja i članova timova za raspisivanje pojedinih poglavlja;
- uključivanje različitih dionika u razvoj osme verzije SS-a;
- upravljanje sukobima interesa;
- korištenje *Delfi* metode za postizanje dogovora oko preporuka unutar odbora;
- uključivanje nezavisne grupe s renomiranog sveučilišta za podršku u razvoju metodologije i nezavisnom sistematičnom pregledu literature, tamo gdje je to bilo moguće;
- preporuke su stepenovane kao "preporuka" ili "prijedlog", ovisno o njihovoj snazi;
- uključivanje nezavisne grupe kliničkih znanstvenika za pregled literature;
- uključivanje međunarodnih organizacija koje rade sa transrodnim i rodno raznolikim (TiRR) zajednicama, članova Svjetske strukovne organizacije za zdravlje transrodnih osoba (WPATH-a) i drugih stručnih organizacija, kao i opće javnosti koja je pružila povratne informacije za vrijeme javnog savjetovanja o cjelokupnoj osmoj verziji SS-a.

3. Pregled načina razvoja Standarda skrbi

U daljnjem su tekstu sažeti koraci kojima su ažurirani Standardi skrbi:

1. osnivanje Upravnog odbora za izradu smjernica s predsjednikom i potpredsjednicima (19. jula 2017.);
2. određivanje poglavlja (obuhvata smjernica);

3. odabir članova timova za pojedina poglavlja na temelju stručnosti (mart 2018.);
4. odabir Tima za pregled dokaza: Johns Hopkins University (maj 2018.);
5. razrada tema koje su uključene u SS-8 i pregled pitanja za sistematične provjere;
6. provedba sistematičnih provjera (mart 2019.);
7. nacrt preporuka;
8. izglasavanje preporuka uz *Delfi* metodu (septembar 2019. – februar 2022.);
9. gradiranje preporuka;
10. pisanje teksta koji podupire preporuke;
11. nezavisna provjera valjanosti referenci korištenih u tekstu koji podupire preporuke;
12. završetak nacrta osme verzije SS-a (1. decembra 2021.);
13. povratne informacije na preporuke koje je dao Međunarodni savjetodavni odbor;
14. povratne informacije na cjelokupni nacrt osme verzije SS-a tijekom javnog savjetovanja (novembar 2022. – januar 2022.);
15. revizija konačnog nacrta na temelju javne rasprave (januar 2022. – maj 2022.);
16. odobrenje predsjednika i potpredsjednika za konačni nacrt (10. juna 2022.);
17. odobrenje Upravnog odbora Svjetske strukovne organizacije za zdravlje transrodnih osoba (WPATH-a);
18. izdavanje osme verzije SS-a;
19. diseminacija i prijevod osme verzije SS-a.

3.1. Osnivanje Upravnog odbora za izradu smjernica

Upravni odbor WPATH-a za izradu smjernica nadgledao je razvoj smjernica za sva poglavlja Standarda skrbi. Osim predsjednika (Eli Coleman), kojeg je imenovala Uprava WPATH-a kako bi se zadržao kontinuitet u odnosu na prijašnja izdanja SS-a, članove Upravnog odbora za izradu smjernica izabrao je Odbor WPATH-a među članovima koji su se prijavili za pozicije unutar njega. Opisi poslova razvijeni su za pozicije potpredsjednika, voditelja timova za izradu pojedinih poglavlja, članova tih timova i zainteresiranih dionika. Članovi WPATH-a mogli su se prijaviti popunjavanjem prijavnog obrasca i slanjem životopisa. Upravni odbor WPATH-a glasao je za pozicije potpredsjednika (jedan član Odbora nije sudjelovao zbog sukoba interesa). Predsjednik i potpredsjednici odabrali su voditelje i članove timova za pripremu pojedinih poglavlja (kao i zainteresirane

dionike) na temelju prijavnog obrasca i životopisa. Upravni odbor za izradu smjernica osme verzije Standarda skrbi činili su:

- dr. sc. Eli Coleman (predsjednik), profesor, direktor Instituta za seksualno i rodno zdravlje, pročelnik Odsjeka za obiteljsku medicinu i zdravlje zajednice, Medicinski fakultet Sveučilišta u Minnesoti (SAD);
- dr. sc. Asa Radix, dr. med., MPH (potpredsjednik); viši direktor, suradnik zdravstvenog centra *Research and Education Callen-Lorde Community*, profesor medicine na Sveučilištu u New Yorku (SAD);
- dr. sc. Jon Arcelus, dr. med. (potpredsjednik), profesor mentalnog zdravlja i mentalne dobrobiti, počasni savjetnik za zdravlje transrodnih osoba na Sveučilištu u Nottingham (VB);
- dr. sc. Karen A. Robinson (voditeljica Tima za pregled dokaza), profesorica medicine, Epidemiologija, razvoj zdravstvenih politika i upravljanje na Sveučilištu John Hopkins (SAD).

3.2. Određivanje tema poglavlja

Upravni odbor za izradu smjernica odredio je poglavlja koja će biti uključena u Standarde skrbi pregledom literature i pregledom prethodne verzije SS-a.

Poglavlja u osmoj verziji Standarda skrbi su:

1. Terminologija
2. Globalna primjenjivost
3. Procjena populacije
4. Obrazovanje*
5. Procjena odraslih osoba
6. Adolescenti
7. Djeca
8. Nebinarnost
9. Eunusi
10. Interspolnost
11. Institucionalna okruženja
12. Hormonska terapija
13. Hirurgija i postoperativna njega
14. Glas i komunikacija
15. Primarna zdravstvena zaštita
16. Reproduktivno zdravlje
17. Seksualno zdravlje
18. Mentalno zdravlje

* Poglavlje o obrazovanju prvotno je trebalo obuhvatiti i obrazovanje i etiku. Odlučeno je da će se osnovati posebni odbor za pisanje poglavlja o etici. Kasnije se, tijekom pisanja poglavlja, utvrdilo da je temu etike najbolje zadržati izvan osme verzije SS-a kako su potrebne daljnje, dubinske analize etičkih razmatranja relevantnih za zdravlje transrodnih osoba.

3.3. Odabir članova timova za raspisivanje pojedinih poglavlja

Poziv da se prijave za sudjelovanje u Odboru za reviziju osme verzije SS-a (kao voditelj tima za raspisivanje pojedinog poglavlja ili član toga tima) poslan je članstvu WPATH-a. Predsjednici Upravnog odbora za izradu smjernica imenovali su članove svih timova za pripremu pojedinih poglavlja, osiguravajući zastupljenost različitih disciplina i perspektiva. Voditelji i članovi timova za raspisivanje poglavlja morali su biti punopravni članovi WPATH-a, na dobrom glasu i stručnjaci za sadržaj vezan uz zdravlje transrodnih osoba, uključujući barem jednu temu poglavlja. Voditelji timova izvještavali su Upravni odbor za izradu Standarda skrbi i bili odgovorni za koordinaciju sudjelovanja članova svojih timova. Članovi tima izvještavali su izravno voditelja tima. Svaki tim za raspisivanje poglavlja također je uključivao zainteresirane dionike kao članove koji donose perspektive iz zagovaranja zdravlja transrodnih osoba ili rade u zajednici, ili djeluju pak kao članovi obitelji koja uključuje transrodno dijete, braću, sestre, partnere, roditelja itd. Zainteresirani dionici nisu morali biti redoviti članovi WPATH-a.

Od članova timova za raspisivanje pojedinih poglavlja očekivalo se da će:

- sudjelovati u razvoju i usavršavanju pitanja za analizu literature;
- pročitati i komentirati sve materijale Tima za pregled dokaza;
- kritički pregledati nacrt dokumenata, uključujući nacrt izvješća o pregledu dokaza;
- pregledati i procijeniti dokaze i nacrt preporuka;
- sudjelovati u odlučivanju temeljenom na *Delfi* metodi postizanja konsenzusa;
- razviti tekst koji podupire preporuke;
- stepenovati svaku izjavu kako bi se mogla odrediti snaga preporuke;

- pregledavati i razrješavati komentare predsjednika tijekom cijelog procesa;
- razvijati sadržaje poglavlja;
- pregledati komentare iz javne rasprave i pomoći u razvoju revizije smjernica;
- doprinijeti smjernicama i sudjelovati u njihovoj diseminaciji.

Obuka i orijentacija za voditelje i članove timova za raspisivanje poglavlja bila je osigurana po potrebi. Sadržaj obuke uključivao je oblikovanje i usavršavanje pitanja (tj. upotrebu PICO-a), pregled dokaza, razvoj preporuka, vrednovanje dokaza i preporuka te informacije o programu i procesu razvoja smjernica. Imenovano je ukupno 26 voditelja timova za raspisivanje poglavlja (neka su poglavlja zahtijevala suvoditelje), 77 članova timova za raspisivanje poglavlja i 16 zainteresiranih dionika. Odabrano je ukupno 127 osoba. Tijekom izrade SS-a, osam osoba je napustilo proces zbog osobnih ili poslovnih razloga. Stoga je, na kraju, bilo ukupno 119 autora uključenih u izradu osme verzije SS-a.

3.4. Selekcija Tima za pregled dokaza

Upravni odbor WPATH-a objavio je poziv za pronalazak Tima za pregled dokaza. Za osmu verziju Standarda skrbi WPATH angažirao je Tim za pregled dokaza Sveučilišta Johns Hopkins pod vodstvom Karen Robbins.

- dr. sc. Karen A. Robinson (voditeljica, Tim za pregled dokaza), profesorica medicine, Epidemiologija, razvoj zdravstvenih politika i upravljanje na Sveučilištu Johns Hopkins (SAD).

Dr. sc. Robinson također je usmjeravala Upravni odbor u razvoju osme verzije SS-a pružajući savjete i obuku u razvoju PICO pitanja, preporuka i *Delfi* metode, kao i vrlo rigoroznim i sistemskim pregledom literature gdje su bili dostupni izravni dokazi.

Sukob interesa

Članovi Upravnog Odbora za izradu smjernica, voditelji i članovi timova za raspisivanje poglavlja, kao i članovi Tima za pregled dokaza zamoljeni su da navedu sve sukobe interesa. Tu je također potrebno prijaviti, uz potencijalne

financijske i konkurentske interese ili sukobe, osobne ili izravne odnose s predsjednikom, potpredsjednicima ili članom Upravnoga odbora WPATH-a ili funkciju u Upravnom odboru WPATH-a.

3.5. Usavršavanje tema i pregled pitanja

Tim za pregled dokaza izvukao je preporuke iz prethodne verzije Standarda skrbi. Uz doprinos Tima za pregled dokaza, Upravni odbor za izradu smjernica i voditelji timova za raspisivanje poglavlja utvrdili su:

- preporuke koje je bilo potrebno ažurirati,
- nova područja koja su zahtijevala preporuke.

3.6. Provedba sistematičnih pregleda

Članovi timova za raspisivanje pojedinih poglavlja razvili su pitanja kako bi im pomogla u izradi preporuka. Za pitanja prikladna za sistematični pregled, Tim za pregled dokaza sastavio je recenzentska pitanja, specificirajući populaciju, intervencije, usporedbe i ishode (PICO elementi). Tim za pregled dokaza proveo je sistematične preglede. Tim za pregled dokaza predstavio je tablice dokaza i druge rezultate sistematičnih pregleda članovima relevantnog poglavlja radi povratnih informacija.

Protokol

Za svako recenzirano pitanje ili temu, prema potrebi, razvijen je zaseban, detaljan protokol sistematičnoga pregleda. Svaki protokol registriran je u sistemu PROSPERO.

Pretraživanje literature

Tim za pregled dokaza razvio je strategiju pretraživanja prikladnu za svako istraživačko pitanje, uključujući MEDLINE®, Embase™ i *Cochrane Central Register of Controlled Trials* (CENTRAL). Tim za pregled dokaza pretražio je dodatne baze podataka koje je smatrao prikladnima za istraživačko pitanje. Strategija pretraživanja uključivala je MeSH i ključne pojmove i nije bila ograničena jezikom objave ili datumom.

Tim za pregled dokaza ručno je pretražio popise referenci svih uključenih članaka i nedavnih, relevantnih sistematičnih pregleda

literature. Tim za pregled dokaza pretražio je bazu ClinicalTrials.gov za sve dodatne relevantne studije.

Pretraživanje je ažurirano tijekom postupka recenzije. Literatura uključena u sistematični pregled većinom se temeljila na kvantitativnim studijama provedenim u Europi, SAD-u ili Australiji. Svjesni smo pristranosti prema perspektivama globalnog sjevera koji ne obraćaju dovoljno pozornosti na raznolikost proživljenih iskustava i perspektiva unutar transrodnih i rodno raznolikih (TiRR) zajednica diljem svijeta. Ova neuravnoteženost vidljivosti u literaturi ukazuje na jaz u istraživanju i praksi koji znanstveni i zdravstveni radnici trebaju prevladati u budućnosti kako bi se zadovoljile potrebe svih TiRR osoba za podrškom, neovisno o rodnom identitetu.

Odabir istraživanja

Tim za pregled dokaza, uz pomoć voditelja radnih grupa za raspisivanje poglavlja, definirao je unaprijed kriterije prihvatljivosti za svako istraživačko pitanje.

Dva recenzenta iz Tima za pregled dokaza neovisno su pregledala naslove, sažetke i cjelovite članke radi procjene prihvatljivosti. Da bi članci bili isključeni, oba recenzenta su se trebala složiti da studija ispunjava barem jedan kriterij za isključenje. Recenzenti su raspravom razriješili razilaženja oko toga je li neki članak prihvatljiv ili nije.

Izvlačenje podataka

Tim za pregled dokaza koristio je standardizirane obrasce za izvlačenje podataka o općim karakteristikama istraživanja, karakteristikama sudionika, intervencijama i mjerama ishoda. Jedan recenzent izvukao je sažetak podataka, a drugi je provjerio sažetak podataka.

Procjena rizika od pristranosti

Dva recenzenta iz Tima za pregled dokaza neovisno su procijenila rizik od pristranosti za svako obuhvaćeno istraživanje. Za nasumična kontrolirana ispitivanja korišten je *Cochrane Risk of Bias Tool*. Za studije promatranja korišten je alat *Risk of Bias in Non-Randomized Studies – of Interventions* (ROBINS-I). Gdje se smatralo prikladnim, kada su postojali, nedavni sistematični

pregledi literature razmatrani su i procijenjeni ROBIS-om.

Sinteza i analiza podataka

Tim za pregled dokaza izradio je tablice dokaza s detaljima podataka izvučenih iz uključenih istraživanja. Članovi radnih grupa za raspisivanje pojedinih poglavlja pregledali su i komentirali evidencijske tablice.

Ocjenjivanje dokaza

Tim za pregled dokaza vrednovao je dokaze koristeći GRADE metodologiju. Snaga dokaza procijenjena je upotrebom unaprijed definiranih kritičnih ishoda za svako pitanje i sagledavanjem ograničenja kvalitete pojedinačne studije / rizika pristranosti, dosljednosti, izravnosti, preciznosti i pristranosti u izvještavanju.

3.7. Izrada preporuka

Voditelji i članovi timova za raspisivanje pojedinih poglavlja izradili su preporuke. Preporuke su osmišljene tako da budu izvedive, praktične i mjerljive.

Preporuke utemeljene na dokazima zasnovane su na rezultatima sistematičnih pregleda literature i stručnih mišljenja postignutih konsenzusom.

Predsjednik i potpredsjednici, kao i voditelji timova za raspisivanje poglavlja pregledali su i odobrili sve preporuke radi jasnoće i dosljednosti u tekstu. Tijekom ovog pregleda i kroz cijeli proces bilo kakvo preklapanje između poglavlja također je razmotreno.

Mnogi su timovi zaduženi za pojedina poglavlja trebali blisko surađivati kako bi osigurali dosljednost svojih preporuka. Na primjer, budući da sada postoje odvojena poglavlja za djecu i adolescente, kako bi se osigurala dosljednost između dvaju poglavlja, neki su autori bili dio obaju timova. Iz sličnog razloga, kada je bilo primjenjivo, radna grupa za neko konkretno poglavlje surađivala je s drugim radnim grupama na temama koje su zajedničke pojedinih poglavlja (tj. na Procjeni djece, Procjeni odraslih, Hormonskoj terapiji, Hirurgiji i postoperativnoj skrbi i Reproductivnom zdravlju).

3.8. Odobravanje preporuka Delfi metodom

Službeni konsenzus za sve preporuke postignut je Delfi metodom (strukturiranim prikupljanjem stručnih prosudbi u tri kruga). Da bi preporuka bila odobrena, najmanje 75 % članova moralo je odobriti izjavu. Najmanje 65 % članova Odbora za izradu osme verzije SS-a trebalo je sudjelovati u Delfi procesu za svaku preporuku. Osobe koje nisu odobrile izjavu trebale su dati informacije o razlozima svojeg neodobravanja kako bi se preporuka mogla izmijeniti (ili ukloniti), u skladu s tim povratnim informacijama. Jednom izmijenjena preporuka ponovno je promovirana kroz Delfi proces. Ako nakon tri kruga nije odobrena, preporuka je uklonjena iz SS-a. Svaki član SS-a glasao je za svaku izjavu. Stopa odgovora bila je između 74,79 % i 94,96 % za preporuke.

3.9. Kriteriji ocjenjivanja preporuka

Nakon što su preporuke zadovoljile zahtjeve Delfi procesa, članovi timova za raspisivanje pojedinih poglavlja ocjenjivali su svaku preporuku koristeći prilagođeni model GRADE metodologije (engl. *Grading of Recommendations, Assessment, Development and Evaluations*). To je transparentan okvir za razvoj i predstavljanje sažetaka dokaza koji pruža sistemski pristup izradi preporuka za kliničku praksu (Guyatt et al., 2011).

Preporuke su ocijenjene na temelju čimbenika kao što su:

- ravnoteža potencijalnih koristi i štete;
- povjerenje u tu ravnotežu ili kvalitetu dokaza;
- vrijednosti i preferencije pružatelja usluga i pacijenata;
- mogućnost korištenja resursa i njihove operacionalizacije.

Preporuke su klasificirane kao:

- snažne preporuke (“preporučujemo”), a odnose se na one intervencije, terapije ili strategije gdje:
 - dokazi su visoke kvalitete,
 - postoje procjene učinka intervencije, terapije ili strategije (tj. postoji visok stepen sigurnosti da će očekivani učinci

- biti postignuti u praksi),
- nema toliko nedostataka terapije, intervencije ili strategije,
- postoji visok stepen prihvaćanja među pružateljima usluga i pacijentima ili onima na koje se preporuka odnosi;
- slabe preporuke (“predlažemo”), a odnose se na one intervencije, terapije ili strategije gdje:
 - postoje slabosti u bazi dokaza,
 - postoji određeni stepen sumnje u razmjere učinka koji se može očekivati u praksi,
 - postoji potreba za balansiranjem potencijalnih dobrih i loših strana intervencija, terapije ili strategija,
 - vjerovatno će postojati različiti stepeni prihvaćanja među pružateljima usluga i pacijentima ili onima na koje se preporuka odnosi.

3.10. Pisanje teksta koji podupire preporuke

Nakon vrednovanja preporuka, radne grupe za raspisivanje pojedinih poglavlja napisale su tekst s razlogom ili obrazloženjem preporuke. To je uključivalo iznošenje dostupnih dokaza, pružanje pojedinosti o mogućim dobrobitima i štetnostima, opisivanje nesigurnosti i informacija o provedbi preporuke, uključujući, između ostalog, očekivane prepreke ili izazove. Reference koriste APA stil citiranja kako bi poduprle informacije u tekstu. Poveznice na relevantne resurse također su navedene, prema potrebi. Tekst, uključujući i to je li preporuka opisana kao jaka ili slaba, pregledali su i odobrili predsjednik i potpredsjednici.

3.11. Vanjska provjera valjanosti referenci korištenih za potporu preporuka

Grupa neovisnih kliničkih znanstvenika, koji rade na području zdravlja transrodnih osoba, pregledala je reference korištene u svakom poglavlju kako bi potvrdila da su reference prikladno korištene kao podrška tekstu. Svi upiti u vezi s referencama upućeni su na pregled timovima za raspisivanje pojedinih poglavlja.

3.12. Dopršavanje nacrtu SS-8

Konačni nacrt osme verzije SS-a bio je dostupan za komentare.

3.13. Distribucija Standarda skrbi međunarodnim savjetnicima za pregled

Preporuke osme verzije Standarda skrbi distribuirane su među širim Odborom za reviziju Standarda skrbi i Međunarodnom savjetodavnom grupom WPATH-a, koja uključuje Azijsko-pacifičku transrodnu mrežu (APTN), Globalnu akciju za ravnopravnost transrodnih osoba (GATE), Međunarodnu udrugu lezbijki te homoseksualnih, biseksualnih, transrodnih i interspolnih osoba (ILGA) i Transgender Europe (TGEU).

3.14. Javna rasprava

Revidirana verzija nacrtu dokumenta Standarda skrbi otvorena je na internetskoj stranici WPATH-a komentarima javnosti, uključujući članove WPATH-a. Za komentare je dodijeljeno razdoblje od 6 tjedana. Na nacrt se očitivalo ukupno 1.279 osoba s ukupno 2.688 komentara.

3.15. Revizija konačnog nacrtu na temelju komentara

Voditelji timova za raspisivanje poglavlja i Upravni odbor za izradu smjernica razmotrili su informacije prikupljene u javnoj raspravi i izvršili sve potrebne izmjene. Svi su javni komentari pročitani i, gdje je bilo potrebno, integrirani u pozadinski tekst.

Kao dio ovog procesa, razvijene su tri nove *Delfi* preporuke, a dvije su dovoljno modificirane da su zahtijevale novo glasanje Odbora za izradu osme verzije Standarda skrbi. To je značilo da je novi *Delfi* proces pokrenut u januaru 2022. Rezultate ovog *Delfi* procesa timovi su za raspisivanje pojedinih poglavlja prihvatili, a nove preporuke su dodane ili izmijenjene u skladu s tim. Dodan je novi popratni tekst.

Predsjednik i potpredsjednici ponovno su pregledali sve nove verzije poglavlja i predložili izmjene ili prilagodbe. Konačno, nakon što su predsjednik, potpredsjednici i članovi timova za raspisivanje poglavlja bili zadovoljni nacrtom, poglavlje je završeno.

Sve nove reference dvostruko je provjerio neovisni član.

3.16. Odobrenje predsjednika i potpredsjednika za konačni nacrt

Izmjene su pregledali i prihvatili predsjedavajući stručnjaci.

3.17. Odobrenje Upravnog odbora WPATH-a

Konačni dokument upućen je Upravnom odboru WPATH-a na odobrenje koje je uslijedilo 20. juna 2022.

3.18. Objavljivanje i diseminacija osme verzije Standarda skrbi

Standardi skrbi distribuirani su na brojnim mjestima i u brojnim formatima, uključujući objavom u *International Journal of Transgender Health* (službenom znanstvenom časopisu WPATH-a).

4. Plan ažuriranja

Novo, deveto izdanje SS-a bit će razvijeno kada bude novih dokaza i/ili značajnih promjena u ovom području koji zahtijevaju novo izdanje.

* Razvoj osme verzije SS-a bio je složen proces koji se odvijao u vrijeme pandemije COVID-a 19 i političkih neizvjesnosti u mnogim dijelovima svijeta. Članovi Odbora za razvoj osme verzije SS-a radili su na Standardima skrbi uz svoj svakodnevni posao, a većina sastanaka odvijala se izvan radnog vremena i tijekom vikenda putem *Zooma*. Bilo je vrlo malo sastanaka uživo, a većina ih je bila povezana s konferencijama WPATH-a, USPATH-a ili EPATH-a. Članovi Odbora za izradu osme verzije Standarda skrbi nisu bili plaćeni dok su sudjelovali u ovom procesu.

Prilog B POJMOVNIK

CISRODNOST se odnosi na osobe čiji se rodni identitet poklapa sa spolom koji im je pripisan pri rođenju.

DETRANZICIJA pojam je koji se ponekad koristi kako bi se opisala ponovna tranzicija pojedinca u rod koji se stereotipno povezuje sa spolom koji mu je pripisan pri rođenju.

EUNUH odnosi se na pojedinca kojemu je pripisan muški spol pri rođenju, a čiji su testisi hirurški uklonjeni ili nefunkcionalni, a koji se identificira kao eunuh. Ova se definicija razlikuje od standardne medicinske definicije jer isključuje one koji se ne identificiraju kao eunusi.

OSOBA KOJA SE IDENTIFICIRA KAO EUNUH: pojedinac koji autentičnost svoga iskustva najbolje izražava izrazom "eunuh". Pojedinci koji se identificiraju kao eunusi uglavnom žele da im se reproduktivni organi hirurški uklone ili da se učine nefunkcionalnim.

ROD: Ovisno o kontekstu, rod se može odnositi na rodni identitet, rodno izražavanje i/ili društvenu rodnu ulogu, uključujući shvaćanja i očekivanja koja su kulturološki vezana uz osobe kojima je pri rođenju pripisan muški ili ženski spol. Rodni identiteti, osim onih koji su muški ili ženski (koji mogu biti cisrodni ili transrodni), uključuju, između ostalih, i transrodne, nebinarne, rodno kvir, rodno neutralne, arodne, rodno fluidne osobe i osobe "trećeg" roda; kao i mnoge druge rodove prepoznate diljem svijeta.

RODNA AFIRMACIJA odnosi se na priznavanje ili afirmaciju rodnog identiteta osobe. Obično se konceptualizira kroz socijalnu, psihološku, medicinsku i pravnu dimenziju. "Rodna afirmacija" koristi se i kao termin umjesto "tranzicije" (kao u "medicinskoj rodnoj afirmaciji"), a može služiti i kao pridjev ("rodno-afirmirajuća skrb").

RODNO-AFIRMIRAJUĆA OPERACIJA (engl. *gender-affirmation surgery*, GAS) koristi se za opisivanje operacije promjene primarnih i/ili sekundarnih spolnih karakteristika kako bi se afirmirao rodni identitet osobe.

RODNA BINARNOST odnosi se na ideju da postoje dva i samo dva roda, muškarci i žene, očekivanje da svatko mora biti jedno ili drugo i da su sve osobe muškog spola muškarci, a sve osobe ženskog spola žene.

RODNA RAZNOLIKOST izraz je koji se koristi za opisivanje ljudi s rodnim identitetom

i/ili rodnim izražavanjem koji se razlikuju od društvenih i kulturnih očekivanja dodijeljenih spolu koji im je pripisan pri rođenju. To može uključivati, među mnogim drugim kulturno različitim identitetima, ljude koji se identificiraju kao nebinarni, rodno ekspanzivni, rodno nekonformni i ostale osobe koje se ne identificiraju kao cisrodne.

RODNA DISFORIJA opisuje stanje uznemirenosti ili nelagode koje se može doživjeti jer se rodni identitet osobe razlikuje od onog koji se tjelesno i/ili društveno dodjeljuje spolu koji joj je pripisan rođenjem. "Rodna disforija" također je dijagnostički pojam u petom izdanju DSM-a koji označava nepodudarnost između spola pripisanog rođenjem i doživljenog roda, pri čemu je ta nepodudarnost popraćena stresom. Ne doživljavaju sve transrodne i rodno raznolike osobe rodnu disforiju.

RODNA EKSPANZIVNOST pridjev je koji se često koristi za opisivanje ljudi koji se identificiraju ili izražavaju na načine koji proširuju društveno i kulturno definirana ponašanja ili uvjerenja povezana s određenim spolom. Ponekad se koristi i termin "rodna kreativnost". Pojam "rodna varijantnost" korišten je u prošlosti i nestaje iz stručne upotrebe zbog negativnih konotacija koje se sada povezuju s njim.

RODNO IZRAŽAVANJE odnosi se na način na koji osoba predstavlja ili izražava svoj rod u svakodnevnom životu i u kontekstu svoje kulture i društva. Izražavanje roda fizičkim izgledom može uključivati odijevanje, frizuru, modne dodatke, kozmetiku, hormonske i hirurške intervencije, kao i prilagodbu držanja, govora, obrazaca ponašanja i imena. Rodno izražavanje osobe može, ali i ne mora biti u skladu s rodnim identitetom osobe.

RODNI IDENTITET odnosi se na duboki, unutarnji, intrinzični osjećaj osobe o vlastitom rodu.

RODNA INKONGRUENTNOST dijagnostički je izraz koji se koristi u jedanaestoj verziji ICD-a, a koji opisuje izraženo i trajno iskustvo nekompatibilnosti između rodnog identiteta osobe i roda koji se od nje očekuje na temelju spola pripisanog rođenjem.

INTERSPOLNOST odnosi se na osobe rođene sa spolnim ili reproduktivnim karakteristikama koje ne odgovaraju binarnim definicijama žena ili muškaraca.

OBRAĆANJE U POGREŠNOM RODU (engl.

misgendering) odnosi se na situacije kada jezik koji se upotrebljava ne održava ispravno rod kojim se osoba identificira. To mogu biti zamjenice ("on"/"njegov", "ona"/"njen", "oni"/"njihov"), način oslovljavanja (gospodin, gđin.) ili neki drugi orodnjeni jezični oblik.

NEBINAROST odnosi se na one čiji se rodni identitet nalazi izvan rodne binarnosti. Osobe s nebinarnim rodnom identitetom mogu se identificirati kao djelomično muškarci, djelomično žene ili se ponekad identificirati kao muškarac, a ponekad kao žena, ili se pak identificirati s rodom koji nije ni muški ni ženski, ili odbacivati identitet, kao da uopće nemaju rod. Nebinarne osobe mogu koristiti zamjenice "oni"/"njihov" umjesto "on"/"njegov" ili "ona"/"njen". Neke nebinarne osobe sebe smatraju transrodnima ili trans; neke ne jer smatraju transrodnost dijelom rodne binarnosti. Skraćenice NB i *enby* ponekad se koriste kao opis nebinarnosti. Primjeri nebinarnih rodnih identiteta su rodno kvir, rodna raznolikost, rodna fluidnost, demirodnost, birodnost i arodnost.

PONOVNA TRANZICIJA odnosi se na drugu ili narednu promjenu spola koja može biti društvena, medicinska ili pravna. Ponovna tranzicija može biti iz jednog binarnog ili nebinarnog roda u drugi binarni ili nebinarni rod. Ljudi mogu ulaziti u višestruke tranzicije. Do ponovne tranzicije može doći iz mnogo razloga, uključujući razvoj rodnih identiteta, zdravstvene probleme, obiteljske/društvene probleme i financijske probleme.

SPOL PRIPISAN PRI ROĐENJU odnosi se na status osobe kao muškarca, žene ili interpolne osobe na temelju fizičkih karakteristika. Spol se obično određuje pri rođenju na temelju izgleda vanjskih spolnih organa. AFAB je skraćenica za "dodijeljen ženski spol pri rođenju" (engl. *assigned female at birth*). AMAB je skraćenica za "dodijeljen muški spol pri rođenju" (engl. *assigned male at birth*).

SEKSUALNA ORIJENTACIJA odnosi se na seksualni identitet osobe, privlačnosti i ponašanja u odnosu na ljude na temelju svoga roda i/ili spolnih karakteristika i karakteristika njihovih partnera. Seksualna orijentacija i rodni identitet različiti su pojmovi.

TRANSRODNOST ili **TRANS** krovni su pojmovi koji se koriste za opisivanje osoba čiji rodni identiteti i/ili rodno izražavanje nisu ono što se obično očekuje za spol koji im je pripisan

rođenjem. Ove se riječi uvijek trebaju koristiti kao pridjevi ("trans osobe"), a nikada kao imenice (kao u engl. *transgenders*) i nikada kao glagoli (kao u engl. *transgendered*).

TRANSRODNI MUŠKARCI ili **TRANS MUŠKARCI** ili **MUŠKARCI S TRANS ISKUSTVOM** osobe su koje imaju muški rodni identitet i kojima je pri rođenju pripisan ženski spol. Oni mogu, ali ne moraju biti podvrgnuti bilo kakvoj tranziciji. Kratica FTM, temeljena na engl. *female-to-male*, stariji je izraz koji izlazi iz upotrebe.

TRANSRODNE ŽENE ili **TRANS ŽENE** ili **ŽENE S TRANS ISKUSTVOM** osobe su koje imaju ženski rodni identitet i kojima je pri rođenju pripisan muški spol. One mogu, ali ne moraju biti podvrgnute bilo kakvoj tranziciji. Kratica MTF, temeljena na engl. *male-to-female*, stariji je izraz koji izlazi iz upotrebe.

TRANZICIJA odnosi se na proces u kojem osobe obično mijenjaju rodno izražavanje povezano sa spolom koje im je pripisano rođenjem u drugo rodno izražavanje koje bolje odgovara njihovom rodnom identitetu. Ljudi mogu proći kroz društvenu tranziciju metodama poput promjene imena, osobnih zamjenica, odjeće, frizure i/ili načina na koji se kreću i govore. Tranzicija može, ali ne mora uključivati hormone i/ili operacije za promjenu fizičkog izgleda. Tranzicija se može koristiti za opisivanje procesa promjene nečijeg rodno izražavanja iz bilo kojeg roda u drugi rod. Ljudi mogu proći kroz tranziciju više od jednom u životu.

TRANSFOBIJA se odnosi na negativne stavove, uvjerenja i postupke koji se tiču transrodnih i rodno raznolikih ljudi kao grupe. Transfobija se može provoditi diskriminatornim politikama i praksama na strukturnoj razini ili na vrlo specifične i osobne načine. Transfobija se također može internalizirati, kada transrodne i rodno raznolike osobe prihvate i odražavaju takve predrasude o sebi ili drugim transrodnim i rodno raznolikim osobama. Iako transfobija ponekad može biti rezultat nenamjernog neznanja, a ne izravnog neprijateljstva, njezini učinci nikada nisu benigni. Neki ljudi umjesto transfobije koriste izraz antitransrodna predrasuda.

Prilog C RODNO-AFIRMIRAJUĆE HORMONSKJE TERAPIJE

TABLICA 1. OČEKIVANO VRIJEME FIZIČKIH PROMJENA KAO ODGOVOR NA RODNO-AFIRMIRAJUĆU HORMONSKU TERAPIJU

Režim temeljen na testosteronu		
Učinak	Početak djelovanja	Maksimum
masnoća kože/akne	1-6 mjeseci	1-2 godine
dlakavost lica/tijela	6-12 mjeseci	> 5 godina
gubitak kose na vlasištu	6-12 mjeseci	> 5 godina
povećanje mišićne mase/snage	6-12 mjeseci	2-5 godina
preraspodjela masti	1-6 mjeseci	2-5 godina
prestanak menstruacije	1-6 mjeseci	1-2 godine
povećanje klitorisa	1-6 mjeseci	1-2 godine
vaginalna atrofiya	1-6 mjeseci	1-2 godine
prodblivanje glasa	1-6 mjeseci	1-2 godine
Režim temeljen na estrogenu i snižavanju testosterona		
Učinak	Početak djelovanja	Maksimum
redistribucija masnog tkiva	3-6 mjeseci	2-5 godina
smanjenje mišićne mase/snage	3-6 mjeseci	1-2 godine
zaglađivanje kože/smanjenje masnoće kože	3-6 mjeseci	nepoznato
smanjenje spolne želje	1-3 mjeseca	nepoznato
smanjenje spontane erekcije	1-3 mjeseca	3-6 mjeseci
smanjenje proizvodnje sperme	nepoznato	2 godine
rast dojki	3-6 mjeseci	2-5 godina
smanjenje volumena testisa	3-6 mjeseci	varijabilno
smanjenje rasta terminalnih dlaka	6-12 mjeseci	> 3 godine
povećan rast kose na vlasištu	varijabilno	varijabilno
promjene glasa	nema	

Prilagođeno prema Hembree et al., 2017.

TABLICA 2. RIZICI RODNO-AFIRMIRAJUĆE HORMONSKJE TERAPIJE (Podebljani su dijelovi klinički značajni.) (Ažuriran tekst sedme verzije SS-a.)

RAZINA RIZIKA	Režim temeljen na estrogenu	Režim temeljen na testosteronu
vjerojatno povećan rizik	venska tromboembolija hiperkalemija ^s hipertrigliceridemija porast tjelesne težine	policitemija neplodnost akne androgena alopecija hipertenzija apneja u spavanju porast tjelesne težine sniženje HDL-kolesterola i porast LDL-kolesterola
vjerojatno povećan rizik uz prisustvo dodatnoga rizičnog faktora	kardiovaskularna bolest cerebrovaskularna bolest meningeomi ^s poliurija/dehidracija ^s kolelitijaza	kardiovaskularna bolest hipertrigliceridemija
moćni povećani rizik	hipertenzija erektilna disfunkcija	
moćni povećani rizik uz prisustvo dodatnog rizičnog faktora	šećerna bolest tipa 2 niska koštana masa/ osteoporoza hiperprolaktinemija	šećerna bolest tipa 2 kardiovaskularna bolest
nema povećanog rizika ili nejasno	karcinom dojke i prostate	niska koštana masa/ osteoporoza karcinom dojke, grlića maternice, jajnika, maternice

^c režim temeljen na ciproteronu

^s režim temeljen na spironolaktanu

TABLICA 3. REŽIMI RODNO-AFIRMIRAJUĆE HORMONSKJE TERAPIJE ZA TRANSRODNE I RODNO RAZNOLIKE MLADE OSOBE (Prilagođeno prema smjernicama organizacije Endocrine Society; Hembree et al., 2017.)

Indukcija ženskog puberteta (režim temeljen na estrogenu) oralnim 17β-estradiolom
Započeti sa 5 μg/kg/dan i povećavati svakih 6 mjeseci za 5 μg/kg/dan do 20 μg/kg/dan prema razini estradiola. Doza za odrasle = 2-6 mg/dan. Kod postpubertetskih transrodnih i rodno raznolikih adolescenata dozu 17β-estradiola moguće je brže povećavati: 1 mg/dan kroz 6 mjeseci, nakon čega slijedi povećanje 2 mg/dan, sukladno razini estradiola.
Indukcija ženskog puberteta (režim temeljen na estrogenu) transdermalnim 17β-estradiolom
Početna doza iznosi 6,25-12,5 μg/24 h (rezanje flastera od 24 g na ¼, pa na ½). Povećavati svakih 6 mjeseci za 12,5 μg/24 h prema razini estradiola. Doza za odrasle osobe = 50-200 μg/24 sata. Za alternative pri dosezanju doze za odrasle v. tablicu 4.
Indukcija muškog puberteta (režim temeljen na testosteronu) esterima testosterona
25 mg/m2/2 tjedna (ili alternativno pola ove doze tjedno). Povećavati za 25 mg/m2/2 tjedna svakih 6 mjeseci do doze za odrasle i ciljne razine testosterona. V. alternative za testosteron (tablica 4).

TABLICA 4. REŽIMI HORMONSKJE TERAPIJE ZA TRANSRODNE OSOBE I RODNO RAZNOLIKE MLADE OSOBE*

Režim temeljen na estrogenu (transfeminine osobe)	
Estrogen	
oralni ili sublingvalni	
estradiol	2,0-6,0 mg/dan
transdermalni	
transdermalni flaster estradiola	0,025-0,2 mg/dan
razni gelovi estradiola	‡ dnevno na kožu
parenteralno	
estradiol valerat ili cipionat	5-30 mg IM svaka 2 tjedna 2-10 IM svaki tjedan
Antiandrogeni	
spironolakton	100 - 300 mg/dan
ciproteron acetat	10 mg/dan**
GnRH agonist	3,75- 7,50 mg SC/IM mjesečno
depo preparat GnRH agonista	11,25/22,5 mg SC/IM 3/6 mjeseci
‡ Primijenjena razina ovisi o formulaciji i intenzitetu.	
Režim temeljen na testosteronu (transmaskuline osobe)	
Transrodni muškarci	
Testosteron	
parenteralno	
testosteron enantat/cipionat	50-100 IM/SC tjedno ili 100-200 IM svaka 2 tjedna
testosteron undekanoat	1000 mg IM svakih 12 tjedana ili 750 mg IM svakih 10 tjedana
transdermalni testosteron	
testosteron u gelu	50-100 mg/dan
transdermalni flaster testosterona	2,5-7,5 mg/dan

* Doze se povećavaju ili smanjuju dok se ne postignu terapijske razine spolnih hormona. Režimi hormonske terapije ne odražavaju sve dostupne formulacije u ljekarnama svijeta, te se trebaju prilagoditi onima koje su dostupne u lokalnim ljekarnama.

** Kuijpers et al. (2021)

TABLICA 5. PRAĆENJE RAZINE HORMONA KOD TRANSRODNIH I RODNO RAZNOLIKIH OSOBA UKLJUČENIH U RODNO-AFIRMIRAJUĆU HORMONSKU TERAPIJU (Prilagođeno prema smjernicama organizacije Endocrine Society.)**Transrodni muškarci ili transmaskuline osobe (uključujući rodno raznolike/nebinarne osobe)**

1. Evaluirati pacijenta približno svaka 3 mjeseca (uz prilagodbu doze) tijekom prve godine te, potom, 1-2 puta godišnje za praćenje tjelesnih promjena uslijed primjene testosterona.
2. Mjeriti ukupni testosteron u serumu svaka 3 mjeseca (uz prilagodbu doze) do postizanja ciljnih razina.
 - a. Za parenteralni testosteron, ukupni testosteron u serumu potrebno je određivati u sredini intervala između dvije primjene. Ciljna razina je 400-700 ng/dL. Kao alternativa, izmjeriti najviše i najniže razine kako bi osigurali da razine ostanu unutar raspona referentnih vrijednosti za muškarce.
 - b. Za parenteralni testosteron undekanoat, razinu testosterona potrebno je određivati prije primjene. Ako je razina <400 ng/dL, prilagoditi interval primjene.
 - c. Za transdermalni testosteron, razinu testosterona potrebno je određivati ne prije razdoblja od tjedan dana svakodnevnog nanošenja (najmanje 2 sata nakon nanošenja).
3. Određivati koncentraciju hematokrita ili hemoglobina na početku i nakon otprilike 3 mjeseca (uz prilagodbu doze) tijekom prve godine, a potom 1-2 puta godišnje.

Transrodne žene ili transfeminine osobe (uključujući rodno raznolike/nebinarne osobe)

1. Evaluirati pacijenta približno svaka 3 mjeseca (uz prilagodbu doze) tijekom prve godine te, potom, 1-2 puta godišnje kako bi pratili fizičke promjene uz primjenu estrogena:
 - a. razina serumskog testosterona trebala bi biti manja od 50 ng/dL;
 - b. serumski estradiol trebao bi biti na razini 100-200 pg/mL.
2. Kod osoba koje uzimaju spironolakton potrebno je pratiti serumske elektrolite, prije svega kalij, kao i bubrežnu funkciju, naročito kreatinin.
3. Slijedite preporuke za primarnu zdravstvenu zaštitu opisane u poglavlju o primarnoj zdravstvenoj zaštiti.

SAŽETAK KRITERIJA ZA HORMONSKE I HIRURŠKE POSTUPKE KOD ODRASLIH I KOD ADOLESCENATA

Smjernice osme verzije SS-a građene su tako da budu fleksibilne kako bi se zadovoljile raznolike potrebe TiRR osoba za zdravstvenom skrbi diljem svijeta. Iako su prilagodljive, nude standardizirane kriterije temeljene na konsenzusu, koji proizlaze iz najboljih dostupnih znanstvenih dokaza za promicanje optimalne zdravstvene skrbi i vođenje tretmana osoba koje doživljavaju rodnu inkongruenciju. Kao i u svim prethodnim verzijama SS-a, kriteriji koji se navode u ovom dokumentu kliničke su smjernice za rodno-afirmirajuće postupke; pojedini ih zdravstveni stručnjaci i zdravstveni programi, konzultirajući se s TiRR osobom, mogu modificirati. Klinička odstupanja od SS-a mogu se dogoditi zbog jedinstvene anatomske, društvene ili psihološke situacije TiRR osobe; napredne metode iskusnog zdravstvenog stručnjaka u rješavanju uobičajene situacije; protokola istraživanja; nedostatka resursa u različitim dijelovima svijeta ili potrebe za specifičnim strategijama smanjenja štete. Ta odstupanja potrebno je prepoznati, o njima raspraviti s TiRR osobom i dokumentirati ih. Ta dokumentacija također je vrijedna za akumulaciju novih podataka, koje je moguće retrospektivno analizirati kako bi se omogućilo razvijanje zdravstvene skrbi i SS-a. Ovaj sažetak kriterija potrebno je čitati uz poglavlje na koje se odnosi (v. poglavlja o procjenama odraslih i adolescenata).

SAŽETAK KRITERIJA ZA ODRASLE

Kriteriji povezani s postupkom procjene

- Zdravstveni radnici koji procjenjuju odrasle TiRR osobe koje traže rodno-afirmirajuće tretmane trebaju surađivati sa stručnjacima iz različitih disciplina u području trans zdravlja u svrhu konzultacija i upućivanja, ako je to potrebno.*
- Ako je potrebna pismena dokumentacija ili pismo preporuke za rodno-afirmirajuće medicinske i hirurgške tretmane (GAMST), potrebno je samo jedno pismo procjene zdravstvenog djelatnika koji ima kompetencije u procjeni transrodne i rodno raznolike populacije.

Kriteriji za hormonsku terapiju

- a. Rodna inkongruencija je izražena i trajna;
- b. osoba ispunjava dijagnostičke kriterije za rodnu inkongruenciju prije rodno-afirmirajuće hormonske terapije u regijama gdje je dijagnoza potrebna za pristup zdravstvenoj skrbi;
- c. osoba pokazuje sposobnost pristajanja na određeni rodno-afirmirajući hormonski tretman;
- d. identificirani su i isključeni mogući drugi uzroci vidljive rodne inkongruencije;
- e. procijenjena su mentalna i fizička stanja koja bi mogla negativno utjecati na ishod tretmana, uz razmatranje rizika i koristi;
- f. osoba razumije učinak rodno-afirmirajuće hormonske terapije na reprodukciju i istražene su reproduktivne opcije.

Kriteriji za hirurgški zahvat

- a. Rodna inkongruencija je izražena i trajna;
- b. osoba ispunjava dijagnostičke kriterije za rodnu inkongruenciju prije rodno-afirmirajućih hirurgških intervencija u regijama gdje je dijagnoza potrebna za pristup zdravstvenoj skrbi;
- c. osoba pokazuje sposobnost pristajanja na određenu rodno-afirmirajuću hirurgšku intervenciju;
- d. razumije učinak rodno-afirmirajućih hirurgških intervencija na reprodukciju i istražene su reproduktivne opcije;
- e. identificirani su i isključeni mogući drugi uzroci vidljive rodne inkongruencije;
- f. procijenjena su mentalna i fizička stanja koja bi mogla negativno utjecati na ishod GAS-a, uz razmatranje rizika i koristi;
- g. osoba je stabilno na svom rodno-afirmirajućem režimu hormonske terapije (što može uključivati najmanje 6 mjeseci hormonske terapije ili duljeg razdoblja potrebnoga za postizanje željenog hirurgškog rezultata, osim ako je hormonska terapija neželjena ili je medicinski kontraindicirana).

**Predloženi kriteriji*

SAŽETAK KRITERIJA ZA ADOLESCENTE

Kriteriji povezani s postupkom procjene

- Potrebno je obaviti cjelovitu biopsihosocijalnu procjenu koja uključuje odgovarajuće stručnjake iz područja mentalnog zdravlja i medicine;
- uključiti roditelja ili skrbnika u proces procjene, osim ako se utvrdi da bi njihova uključenost bila štetna za adolescenta ili nije izvediva;
- ako je potrebna pismena dokumentacija ili pismo preporuke za rodno-afirmirajuće medicinske i hirurške tretmane (GAMST), potrebno je samo jedno pismo procjene člana multidisciplinarnog tima. Ovo pismo treba odražavati procjenu i mišljenje tima koji uključuje medicinske stručnjake i stručnjake za mentalno zdravlje.

Inhibitori puberteta

- a. Rodna raznolikost/inkongruencija je izražena i trajna;
- b. osoba ispunjava dijagnostičke kriterije za rodnu inkongruenciju u situacijama u kojima je dijagnoza potrebna za pristup zdravstvenoj skrbi;
- c. pokazuje emocionalnu i kognitivnu zrelost potrebnu za pristajanje na terapiju;
- d. zdravstvene mentalne teškoće (ako postoje), koje mogu ometati dijagnostičku jasnoću, sposobnost pristajanja i rodno-afirmirajuće postupke, trebaju biti adresirane na način da se rodno-afirmirajući medicinski tretman može pružiti na optimalan način;
- e. osoba je informirana o učincima na reprodukciju, uključujući mogući gubitak plodnosti, kao i o dostupnim opcijama očuvanja plodnosti;
- f. dosegnuta je Tannerov stadij 2.

Hormonska terapija

- a. Rodna raznolikost/inkongruencija je izražena i trajna;
- b. osoba ispunjava dijagnostičke kriterije za rodnu inkongruenciju u situacijama u kojima je dijagnoza potrebna za pristup zdravstvenoj skrbi;
- c. pokazuje emocionalnu i kognitivnu zrelost potrebnu za informirani pristanak na terapiju;

- d. zdravstvene mentalne teškoće (ako postoje) koje mogu ometati dijagnostičku jasnoću, sposobnost davanja suglasnosti i rodno-afirmativne postupke, trebaju biti adresirane na način da se rodno-afirmirajući medicinski tretman može pružiti na optimalan način;
- e. osoba je informirana o učincima na reprodukciju, uključujući mogući gubitak plodnosti, kao i o dostupnim opcijama očuvanja plodnosti;
- f. dosegnut je Tannerov stadij 2.

Hirurški zahvati

- a. Rodna raznolikost/inkongruencija je izražena i trajna;
- b. osoba ispunjava dijagnostičke kriterije za rodnu inkongruenciju u situacijama u kojima je dijagnoza potrebna za pristup zdravstvenoj skrbi;
- c. pokazuje emocionalnu i kognitivnu zrelost potrebnu za informirani pristanak na zahvat;
- d. zdravstvene mentalne teškoće (ako postoje), koje mogu ometati dijagnostičku jasnoću, sposobnost davanja suglasnosti i rodno-afirmirajuće postupke, trebaju biti adresirane na način da se rodno-afirmirajući medicinski tretman može pružiti na optimalan način.
- e. osoba je informirana o učincima na reprodukciju, uključujući mogući gubitak plodnosti, kao i o dostupnim opcijama očuvanja plodnosti;
- f. osoba je barem 12 mjeseci uključena u rodno-afirmirajuću hormonsku terapiju, ili duže ako je potrebno, da bi se mogli postići željeni hirurški rezultati rodno-afirmirajućih postupaka, uključujući povećanje dojki, orhidektomiju, vaginoplastiku, histerektomiju, faloplastiku, metoidioplastiku i hirurške zahvate na licu kao dio rodno-afirmirajuće medicinske podrške, osim ako je hormonska terapija neželjena ili je medicinski kontraindicirana.

Prilog E**RODNO-AFIRMIRAJUĆI HIRURŠKI ZAHVATI**

Budući da se razumijevanje mnogih aspekata rodne inkongruencije u ovome području proširuje i da napredak tehnologije omogućuje nove

zahvate, prijeko je potrebno razumjeti da popis koji slijedi nije iscrpan. To je posebno važno s obzirom na često duga razdoblja između ažuriranja SS-a u kojima razumijevanje i modaliteti medicinske podrške mogu evoluirati.

FACIJALNA HIRURGIJA

obrve	<ul style="list-style-type: none"> • redukcija čeonih kostiju/obrva • povećanje čeonih kostiju/obrva • podizanje obrva
unapređivanje linije vlasišta i/ili transplantacija kose	
facelift/podizanje srednje linije lica (nakon promjene temeljnih koštanih struktura)	<ul style="list-style-type: none"> • platizmoplastika • lipofiling (transfer vlastitih masnih stanica)
blefaroplastika	
rinoplastika (+/- fileri)	
obraz	<ul style="list-style-type: none"> • implantat • lipofiling
usna	<ul style="list-style-type: none"> • skraćivanje gornje usne • povećanje usana (uključuje autologne i neautologne metode)
donja čeljust	<ul style="list-style-type: none"> • redukcija mandibularnog kuta • povećanje/augmentacija
oblikovanje brade	<ul style="list-style-type: none"> • osteoplastično • aloplastično (na temelju implantata) • hirurgija glasnica (v. četnaesto poglavlje)
hondrolaringoplastika	

HIRURGIJA DOJKE/GRUDI

mastektomija	<ul style="list-style-type: none"> • mastektomija s očuvanjem/rekonstrukcijom bradavica-areola prema medicinski utvrđenoj potrebi za određenog pacijenta • mastektomija bez očuvanja/rekonstrukcije bradavica-areola prema medicinski utvrđenoj potrebi za određenog pacijenta
liposukcija	
rekonstrukcija dojke (povećanje)	<ul style="list-style-type: none"> • implantat i/ili ekspander tkiva • autologno (uključuje preklapanje i lipofiling)
Genitalna hirurgija	
faloplastika (sa skrotoplastikom/bez nje)	<ul style="list-style-type: none"> • s uretralnim produljenjem/bez uretralnog produljenja • s protezom (penilnom i/ili testikularnom) ili bez proteze • s kolpektomijom/kolpopleizom / bez kolpektomije/bez kolpopleize
metoidioplastika (sa skrotoplastikom/bez nje)	<ul style="list-style-type: none"> • s uretralnim produljenjem/bez uretralnog produljenja • s protezom (penilnom i/ili testikularnom) ili bez proteze • s kolpektomijom/kolpopleizom/bez kolpektomije/bez kolpopleize
vaginoplastika (inverzijska, peritonealna, intestinalna)	<ul style="list-style-type: none"> • Može uključivati zadržavanje penisa i/ili testisa.
vulvoplastika	<ul style="list-style-type: none"> • Može uključivati postupke opisane kao "flat front".

GONADEKTOMIJA

orhiektomija	
histerektomija i/ili salpingo-ooforektomija	
Oblikovanje tijela	
liposukcija	
lipofiling	
implantati	<ul style="list-style-type: none"> • pektoralni, za kukove, glutealni, za listove
monsplastika/redukcija mons pubisa	

DODATNI ZAHVATI

uklanjanje dlačica: uklanjanje dlačica s lica, tijela i genitalnih područja u svrhu afirmacije roda ili kao dio pripremnog procesa za operaciju.(v. preporuku 15.14 o uklanjanju dlačica)	<ul style="list-style-type: none"> • elektroliza • laserska epilacija
tetovaža (npr. bradavica-areola)	
transplantacija maternice	
transplantacija penisa	

POPIS UKLJUČENIH

Name, surname	Title / Institution / Organization
Translation and community review:	
Aida Spahić	Translator, MA of english language and literature, SOC
Bashkim Fazliu	Accredited interpreter/translator
Olga Fomičov	Translator, MA of English language and literature
Ines Vičić	MD, Interpreter (Serbian - English) for medical consultations
Tina Mavar	Freelance translator/interpreter (English, French - Croatian)
Diana Avdić	Executive Coordinator, kolekTIRV
Erin Vlahović	Executive Coordinator, kolekTIRV
Arian Kajtezović	Independent consultant
Ryan Žujo	Rebels Work
Vanja Cipurković	Capacity Building Coordinator, Trans Mreža Balkan
Nora Juno Janković	Coordinator for healthcare & advocacy, Talas TIRV
Content specialists' review:	
Velimir Altabas	assist. Prof, MD, PhD School of Medicine, University of Zagreb Sestre milosrdnice University Hospital Center
Tina Dušek	assoc. Prof., MD., Ph.D. School of Medicine, University of Zagreb University Hospital Center Zagreb
Mirsala Solak	MD, PhD University Hospital Center Zagreb
Jasenska Grujić	MD, PhD Poliklinika Grujic, Zagreb
Iva Žegura	univ. spec. Iva Žegura, clin. psych., mag. psych. University Psychiatric Hospital Vrapče Zagreb, Croatia
Ana Bonetti	Assoc. Prof. PhD, SLP Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, University of Zagreb
Vladimir Kojović	MD, PhD Consultant urologist and surgeon, Assoc. Professor Institute for Mother and Child Health Care of Serbia, Andromedic Academy, Belgrade The University of Belgrade, School of Medicine
Proofreaders and editors:	
Nina Čolović	linguist and researcher in social sciences
Ana Grbac	editor and proofreader
Jelena Ivanišević	Professor of Croatian language and literature
Proofreaders for adaptations:	
Mirnes Sokolović	MA of BSC language and literature of BiH
Katica Maksan	professor of Montenegrin language and literature
Violeta Stojmenović	PhD, library advisor

Community associations:

kolekTIRV | Za prava trans, interspolnih i rodno varijantnih osoba

Sarajevski otvoreni centar

Kolektiv Talas TIRV

Trans Mreža Balkan

Consultant lead:

Diana Avdić, Executive Coordinator, kolekTIRV

Regional Coordinators:

Matej Vrebac, Programme Coordinator, Sarajevo Open Center (SOC)

Nora Juno Janković, Coordinator for healthcare & advocacy, Talas TIRV

Arian Kajtezović, Independent consultant
